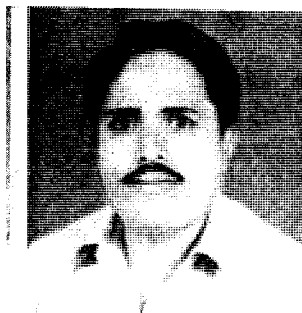

ଚିନ୍ତାମାୟାଙ୍କ ମାନସିଂହ

ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି

ପ୍ରଗତି ଉତ୍କଳ ସଂଘ, ରାଉରକେଲା।

ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି (୧୯୫୩) :
କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା ଜିଲ୍ଲା ପାଟକୁରା ଥାନା ଅନ୍ତର୍ଗତ
ଗଜପାଠ ଗ୍ରାମରେ ଜନ୍ମ- କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା
କଲେଜ, ବିଶ୍ୱଭାରତୀ (ଶାନ୍ତିନିକେତନ) ଓ
ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ବାଣାବିହାରରୁ
ଯଥାକ୍ରମେ ବି.ଏ.(ଅନର୍ସ), ଏମ୍.ଏ ଓ
ଏମ୍.ଫିଲ୍ ପାଶ୍ କରି ୧୯୮୧ରେ ଓଡ଼ିଶା
ଶିକ୍ଷାସେବାରେ ଯୋଗଦାନ ।
ଶାନ୍ତିନିକେତନରେ ଅଧ୍ୟୟନ କାଳରୁ ସେ
ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଗବେଷଣାରତ ଓ
୧୯୭୫, ୧୯୭୬ ଓ ୧୯୭୮ରେ
ମାନସିଂହ ପୁରସ୍କାର ଲାଭ । ମାନସିଂହଙ୍କ
ସଂପର୍କରେ ଗବେଷଣା କରି ଉତ୍କଳ
ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ୧୯୮୮ ମସିହାରେ
ପିଏଚ୍.ଡି. ଲାଭ । ସଂପ୍ରତି ସେ ମାୟାଧର
ମାନସିଂହଙ୍କ ଜୀବନୀ ସଂକଳନ ଓ ତାଙ୍କ
ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଡି.ଲିଟ୍. କାର୍ଯ୍ୟରେ ରତ ।
ସେ ଜଣେ ଗୀତିକାର ଓ ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟିକ
ମଧ୍ୟ । ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟ ପାଇଁ ତିନି ଥର
ଜାତୀୟ ପୁରସ୍କାର ଲାଭ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକାଶିତ ପୁସ୍ତକାବଳୀ :
ମାନସିଂହ ମାନସ-(୧୯୮୩), କଟକ
ଲେଖକ ସହଯୋଗ ସମିତି, କଟକ;
ଯେଣେ ଜହ୍ନା ତେଣେ ଯା (୧୯୮୬)
(ଜାତୀୟ ପୁରସ୍କାର ପ୍ରାପ୍ତ), ସାଧନା
ପବ୍ଲିକେଶନ, ନୂଆଦିଲ୍ଲୀ;
ଆମେ ସବୁ ସରଗର ପୁଲରେ (୧୯୮୮)
ଜାତୀୟ ପୁରସ୍କାର ପ୍ରାପ୍ତ) ବିଦ୍ୟାପୁରୀ,
କଟକ;

ଚିନ୍ତାମାୟାକ ମାନସିଂହ

ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି

ପ୍ରଗତି ଉତ୍କଳ ସଂଘ

ରାଉରକେଲା

ଚିନ୍ତାନ୍ତରାୟକ ମାନସିଂହ

ଲେଖକ : ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି

ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ

ସରକାରୀ ସାକ୍ଷ୍ୟ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ରାଉରକେଲା-୭୬୯୦୦୨

ପ୍ରକାଶକ : ପ୍ରଗତି ଉତ୍କଳ ସଂଘ

ବି-ନଅ, ପକାରମୋହନ ନଗର

ସେକ୍ଟର- ୭, ରାଉରକେଲା - ୭୬୯୦୦୩

ମୁଦ୍ରଣ : ଜଗନ୍ନାଥ ଲାମିନେଟର ଆଣ୍ଡ ଅଫସେଟ ପ୍ରିଣ୍ଟର

ଜଗନ୍ନାଥ ଲେନ, ବାଦାମାବାଡ଼ି, କଟକ - ୭୫୩୦୧୨

ପରିବେଶକ : ଜଗନ୍ନାଥ ରଥ

ପୂଷ୍ପକ ପ୍ରକାଶକ ଓ ବିକ୍ରେତା

ବିନୋଦ ବିହାରୀ, କଟକ - ୭୫୩୦୦୨

ମୂଲ୍ୟ : ଏକଗହ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର

CHINTANAYAK MANSHINGH

Writer : **DR. SRICHARANA MOHANTY**

Sr. Lecturer in Oriya

Govt. Evening College, Rourkela - 769002

Publisher : **PRAGATI UTKAL SANGH**

B-9, Fakiramohan Nagar

Sector -7. Rourkela - 769003.

Printed at : **Jagannath Laminator & offset printer**

Jagannath Lane, Badamabadi, Cuttack-753012

Distributor : **Jagannath Rath**

Publishers and Book Sellers.

Binod Bihari; Cuttack -753002

Price : Rs 100/-

ଉତ୍ସର୍ଗ

ଶ୍ରୀ ଉମାଚରଣ ମହାନ୍ତି

ଡାକ୍ତର ଅଲେଖଚନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି

ଓ

ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି

କରକମଳରେ

ଶ୍ରୀଚରଣ

କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ

କବି ତଥା ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରତି ମୋର ଶ୍ରଦ୍ଧା ତଥା ଆକର୍ଷଣ ବହୁ ଦିନର। ବିଶ୍ୱଭାରତୀ, ଶାନ୍ତିନିକେତନ ଓଡ଼ିଆ, ବିଭାଗର ଉପାଧ୍ୟକ୍ଷର ଶ୍ରେଣୀରେ ଛାତ୍ର ଥିବାବେଳେ ମୁଁ ଡକ୍ଟର ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆୟୋଜିତ ‘ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ସ୍ମାରକୀ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରତିଯୋଗିତା’ରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲି ଓ ତିନିଥର ପୁରସ୍କୃତ ହୋଇଥିଲି। ପୂର୍ବରୁ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରତି ଥିବା ଶ୍ରଦ୍ଧା, ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ଅଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ ମୋତେ ଅନୁପ୍ରେରିତ କରିଥିଲା ଓ ଯାହାର ପରିଣାମ ହୋଇଥିଲା, ମୋର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରକାଶିତ ‘ମାନସିଂହ ମାନସ’ ଗ୍ରନ୍ଥ।

ଦୀର୍ଘ ବାଇଶ ବର୍ଷ ଧରି ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ମୁଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ। ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟଲୋକର ବିଚିନ ପରିସର ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅନୁଦ୍ୟାପିତ। ମାନସିଂହଙ୍କ ବିପ୍ଳବ ଅକ୍ଷରକାର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟକବିତା ଅଧିକ ଭାବରେ ପାଠକ, ଆଲୋଚକ ତଥା ଗବେଷକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଛି। ଗବ୍ୟକବିତା ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଯାହାକିଛି ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି, ତାହା ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରତିଭାର ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟାୟନ ନୁହେଁ। କବି ମାନସିଂହ ବରେଣ୍ୟ ସତ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଠାରୁ ଅଧିକ ଉତ୍କଳ ମନାଷୀର ଅଧିକାରୀ ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହ। ତେଣୁ ମୋର ପିଏଚ୍.ଡ଼ି. ସଂପର୍କ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଜଣେ ଚିନ୍ତାନାୟକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲି। ଏହି ପିଏଚ୍.ଡ଼ି. ପରୀକ୍ଷା ସଂପର୍କର ନାମ ‘ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରା’ ଥିଲା। ବର୍ତ୍ତମାନର ପୁସ୍ତକରେ ସେହି ଶୀର୍ଷକର ସାମାନ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇ ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହ ରଖାଯାଇଛି।

ଗବେଷଣା ଏକ ପବିତ୍ର ସାଧନା। ଏଥିରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ଅବଧୂତଳ ଭଳି ବହୁ ଗୁରୁଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ନେବାକୁ ପଡ଼େ ଓ ବିଚିନ ତୀର୍ଥରେ ବୁଡ଼ି ପକାଇବାକୁ ହୁଏ। ଏହି ଦୀର୍ଘ ଦିନ ଭିତରେ ଯାହାଙ୍କର ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଉପଦେଶ, ପରାମର୍ଶ ତଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମୋତେ ବାଟ କଢ଼େଇ ଆଣିଛି, ସେ ହେଲେ ମୋର ଗୁରୁଦେବ ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ। ତାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁସାରେ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବା ଓ ଜାଣିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଜରୁରୀ ଓ କର୍ମସୂଚୀ ମୁଁ ପରିଭ୍ରମଣ କରିଛି ତଥା ତାଙ୍କର ସହଯୋଗୀ, ବନ୍ଧୁ, ସମ୍ପର୍କୀୟ ତଥା ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଅଳ୍ପ ସହଯୋଗ ବି ପାଇଛି। ବିଶେଷତଃ କବିପତ୍ନୀ ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତା ମାନସିଂହଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ଗଭୀର କୃତଜ୍ଞତା ସହ ମୁଁ ସ୍ମରଣ କରୁଛି।

ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହ

ଲେଖକ : ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି

ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ

ସରକାରୀ ସାକ୍ଷ୍ୟ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ରାଉରକେଲା-୭୬୯୦୦୨

ପ୍ରକାଶକ : ପ୍ରଗତି ଉତ୍କଳ ସଂଘ

ବି-ନଅ, ପକାରମୋହନ ନଗର

ସେକ୍ଟର- ୭, ରାଉରକେଲା - ୭୬୯୦୦୩

ମୁଦ୍ରଣ : ଜଗନ୍ନାଥ ଲାମିନେଟର ଆଣ୍ଡ ଅଫସେଟ ପ୍ରିଣ୍ଟର

ଜଗନ୍ନାଥ ଲେନ, ବାଦାମାବାଡ଼ି, କଟକ - ୭୫୩୦୧୨

ପରିବେଶକ : ଜଗନ୍ନାଥ ରଥ

ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶକ ଓ ବିକ୍ରେତା

ବିନୋଦ ବିହାରୀ, କଟକ - ୭୫୩୦୦୨

ମୂଲ୍ୟ : ଏକଶହ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର

CHINTANAYAK MANSHINGH

Writer : DR. SRICHARANA MOHANTY

Sr. Lecturer in Oriya

Govt. Evening College, Rourkela - 769002

Publisher : PRAGATI UTKAL SANGH

B-9, Fakiramohan Nagar

Sector -7. Rourkela - 769003.

Printed at : Jagannath Laminator & offset printer

Jagannath Lane, Badamabadi, Cuttack-753012

Distributor: Jagannath Rath

Publishers and Book Sellers.

Binod Bihari; Cuttack -753002

Price : Rs 100/-

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କବି ଓ ସମାଜୋଚିତ୍ତା ଡକ୍ଟର ପ୍ରତିଭା ଶତପଥୀ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ସୂଚନା ଦେଇ ମୋତେ ଅନୁଗୃହୀତ କରିଛନ୍ତି । ମୋର ଗୁରୁ ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚରଣ ସାହୁ, ସ୍ୱର୍ଗତ ଲୋକରଘୁ ଡକ୍ଟର କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶ, ସ୍ୱର୍ଗତ ଡାକ୍ତର ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର (ଫତୁରାନନ୍ଦ), ସ୍ୱର୍ଗତ ନାଟ୍ୟକାର ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର, ସ୍ୱର୍ଗତ ଚକ୍ରଧର ମହାପାତ୍ର, ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର, ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ଦାସ, କବି କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ତ୍ରିପାଠୀ, କଥାଶିଳ୍ପୀ ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ, ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଂଜନ ଦାସ, କବି ଡକ୍ଟର ବିନୋଦ ଚନ୍ଦ୍ର ନାୟକ, ଶ୍ରୀ ରଜନୀକାନ୍ତ ଦାସ, ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି, ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚରଣ ବେହେରା, ସ୍ୱର୍ଗତ ଡକ୍ଟର କ୍ଷେତ୍ରବାସୀ ନାୟକ, ଅଧ୍ୟାପକ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ଦାସ, ଡକ୍ଟର ଗୌରାଈଚରଣ ଦାଶ, ଡକ୍ଟର କିଶୋରଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ସାମିଧ୍ୟ ଓ ସମାୟୋଚିତ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ ଫଳରେ ମୁଁ ଉପକୃତ ହୋଇଛି ।

ପୁନଶ୍ଚ ତଃ କୁମାରବର ଦାସ, ସ୍ୱର୍ଗତ ତଃ ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ନାୟକ, ତଃ କୁଳମଣି ପରିଡ଼ା, ତଃ ଜୟତକୁମାର ପରିଡ଼ା, ଅଧ୍ୟାପକ ବିଜୟ କୁମାର ଚୌଧୁରୀ, ଶ୍ରୀ ଗଦାଧର ପୃଷ୍ଟି, ଏଡ୍‌ଭୋକେଟ ସଦାନନ୍ଦ ସାମନ୍ତସିଂହାର (ପୁରୀ), ବିଜୟ କୁମାର ହରିଚନ୍ଦନ (ନନ୍ଦକା) ମୋତେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହରେ ସହାୟତା କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ଏହି ଅବସରରେ ସ୍ମରଣ କରୁଅଛି ।

ବିଭିନ୍ନ ପାଠାଗାର ଓ ତାର କର୍ମକର୍ତ୍ତାଙ୍କୁ ଏହି ଅବସରରେ ମୁଁ କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଛି । ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ଶାନ୍ତିନିକେତନର କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ପାଠାଗାର ତଥା ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ ପାଠାଗାର, କଲିକତାର ନ୍ୟାସନାଲ ଲାଇବ୍ରେରୀ, କେନ୍ଦ୍ରୀୟତା କଲେଜ ପାଠାଗାର, କରିଲୋପାଟଣା ଦାନବନ୍ଧୁ ପାଠାଗାର, କୁଜଙ୍ଗ ବନବିହାରୀ ହାଇସ୍କୁଲ ପାଠାଗାର, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପରିଜା ପାଠାଗାର, ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ଅଭିଲେଖାଗାର, ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠାଗାର, ପଞ୍ଚାୟତ କଲେଜ, ବରଗଡ଼ ପାଠାଗାର, ରାଉରକେଲା ସରକାରୀ କଲେଜ ପାଠାଗାର, ଗଂଗାଧର ମେହେର କଲେଜ, ସମ୍ବଲପୁର ପାଠାଗାର, ଯଦୁମଣି ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦର ବାଆନିଧି ପାଠାଗାର (ଉଦୟପୁର) ଓ ରାଉରକେଲାର ପ୍ରଗତି ଉତ୍କଳ ସଂଘ ପାଠାଗାରରୁ ନିବନ୍ଧର ଉପାଦାନ ସଂଗୃହୀତ । କଟକ ଥୋରିଆ ସାହିର ମାନସିଂହ ପରିବାରର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂଗ୍ରହ ମୋ ନିବନ୍ଧରେ ପ୍ରାଥମିକ ଉପାଦାନର ଉତ୍ସ । ମୁଁ ଏହି ଅବସରରେ ଶ୍ରୀମତୀ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ମୋର ଶ୍ରଦ୍ଧା ନିବେଦନ କରୁଅଛି ।

ନିବନ୍ଧରେ ବ୍ୟବହୃତ ଉପାଦାନକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ପ୍ରାମାଣିକ କରିବା ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନନାମା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ମୁଁ ଓଡ଼ିଶାର ଦୁଇଶହ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପାଖକୁ ସେମାନଙ୍କ ମତାମତ ଓ ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କୀୟ ଅଭିଜ୍ଞତା ଜଣାଇବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ୪୧ ଜଣ ମୋ ପ୍ରଶ୍ନନାମାର ଉତ୍ତର ଦେଇ ମୋତେ ଅନୁଗୃହୀତ କରିଛନ୍ତି ଓ ଏହି ନିବନ୍ଧ ପାଇଁ ତଥ୍ୟ ଯୋଗାଇଛନ୍ତି । ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞତା ପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ ।

ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ଅଧ୍ୟୟନ କାଳରେ ମୋର ପୂଜ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକବର୍ଗ ତତ୍କୁଳ ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର, ତତ୍କୁଳ ଗଗନେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଦାଶ, ତତ୍କୁଳ ନୀଳାଦ୍ରିଭୂଷଣ ହରିଚନ୍ଦନ, ତତ୍କୁଳ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ମହାପାତ୍ର ଓ ମୋର ସହପାଠୀମାନେ କେବଳ ତୁଚ୍ଛ ଉଦ୍‌ଘାହ ଦେଇ ନଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ପାଖରେ ବସି ମୁଁ ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲି। ସେମାନଙ୍କୁ ଏହି ଅବସରରେ ମୋର କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ ନକଲେ ମୁଁ ନିଜପ୍ରତି ନିଜେ ଅନ୍ୟାୟ କରିବସିବି। ରାଉରକେଲା ସରକାରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ପୂର୍ବତନ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୀ ଗଣେଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କ ପ୍ରେରଣା ଏ ସନ୍ଦର୍ଭ ସହିତ ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାର୍ଯ୍ୟପାଇଁ ଉଦ୍‌ଘାହିତ କରିଥିଲା।

ଶାନ୍ତିନିକେତନରେ ମୋର ଅଧ୍ୟାପକ ତଥା ବର୍ତ୍ତମାନର ବନ୍ଧୁ ଅଧ୍ୟାପକ ଦେବେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ଦାଶ ଏହି ପୁସ୍ତକ ପ୍ରସ୍ତୁତିରେ ଅକୃଷ୍ଣ ସାହାଯ୍ୟ, ପରାମର୍ଶ ପ୍ରଦାନ କରି ନିବନ୍ଧ ପରିସମାପ୍ତିରେ ତାଙ୍କର ମୂଲ୍ୟବାନ ସମୟ ବିନିଯୋଗ କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ଗଭୀର କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଛି।

ମୋର ଛାତ୍ର ଅଧ୍ୟାପକ ସତ୍ୟ ଷଡ଼ଙ୍ଗୀ, ଅଧ୍ୟାପକ ସଞ୍ଜୟ କୁମାର ହାତୀ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ଅନନ୍ତ କିଶୋର ଜେନା ମୋତେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ସଂଗ୍ରହ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସହଯୋଗ କରିଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଉଛି। ମୋର ବଡ଼ଭାଇ ଶ୍ରୀ ମନମୋହନ ମହାନ୍ତି, ଶ୍ରୀ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ମହାନ୍ତି ଓ ଶ୍ରୀ ହିରଣ୍ୟ ଚରଣ ମହାନ୍ତି ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତି ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ପ୍ରଦାନ କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ ଜଣାଉଛି ଓ ସାନଭାଇ ଶ୍ରୀମାନ୍ କ୍ଷୀରୋଦ ପ୍ରସାଦ ମହାନ୍ତି ଅନେକ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଉଛି।

୧୯୮୮ ମସିହାରେ ଏ ଚର୍ଚ୍ଚା ନିବନ୍ଧ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଦ୍ୱାରା ପିଏଚ୍.ଡ଼ି. ପାଇଁ ଅନୁମୋଦିତ ହୋଇ ଥିଲା। ମୋର ନିବନ୍ଧର ପରୀକ୍ଷକ ସ୍ୱର୍ଗତ ଡଃ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି ପ୍ରଫେସର ଡଃ ଦାଶରଥି ଦାସ ମୋତେ ନାନାପ୍ରକାର ଉଦ୍‌ଘାହ ଦେଇଥିଲେ, ସେହି ଉଦ୍‌ଘାହରୁ ମୁଁ ଏହାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରିଛି। ଏ ଅବସରରେ ମୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ସଭକ୍ତି ନମସ୍କାର ଜଣାଉଛି।

ମୋର ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷାକରି ମୋର ଗୁରୁଦେବ ପ୍ରଫେସର ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ ଏହାର ମୁଖବନ୍ଧ ଲେଖିଥିବାରୁ ମୁଁ ପ୍ରଣାମ ଜଣାଉଛି।

ବିଭିନ୍ନ କାରଣରୁ ଏ ପୁସ୍ତକ ଆଠବର୍ଷ ପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାକୁ ଯାଉଛି। ରାଉରକେଲା ପ୍ରଗତି ଉତ୍କଳ ସଂଘର ସଭ୍ୟସଭ୍ୟା, କର୍ମକର୍ତ୍ତାମାନେ ଓ ଏହି ସଂସ୍ଥାର ପ୍ରକାଶନ ବିଭାଗ ଚେଷ୍ଟା ନ କରିଥିଲେ, ଉଦ୍‌ଘାହ ଦେଖାଇ ନଥିଲେ ଏହାର ପ୍ରକାଶନ ଆହୁରି ବିଳମ୍ବିତ ହୋଇଥାନ୍ତା। ପୂର୍ବରୁ ଏହି ସଂସ୍ଥା ଆଠ ଖଣ୍ଡ ମୂଲ୍ୟବାନ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛି। ପ୍ରଗତି ଉତ୍କଳ ସଂଘ ପ୍ରକାଶିତ ପୁସ୍ତକର ବିକ୍ରିଲବ୍ଧ ମୂଲ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ

ପ୍ରକାଶନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ହିଁ ବିନିଯୋଗ କରାଯାଏ । ଏହି ମହତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରକାଶନ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି, ସେହି ଅନୁଷ୍ଠାନର କର୍ମକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କୁ କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଛି ।

ମୋର ସ୍ତ୍ରୀ ଶ୍ରୀମତୀ ନମିତା ମହାନ୍ତି ଓ ଝିଅ କୁମାରୀକା, ଗଂଗୋତ୍ରୀ ମୋ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ସବୁର ପ୍ରଥମ ପାଠକ ଓ ପ୍ରେରଣାଦାତ୍ରୀ । ସେମାନଙ୍କୁ କି ଧନ୍ୟବାଦ ଦେବି ?

ଏ ପୁସ୍ତକକୁ ରୁଚିବତ କରାଇବାର ଦାୟିତ୍ୱ ନେଇଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ଲାମିନେଟର ଓ ଅପ୍‌ସେଟ୍ ପ୍ରିଣ୍ଟର କର୍ମଚାରୀ ଓ ପରିଚାଳକ ଡକ୍ଟର ଗିରୀଶଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ତଥା ଶ୍ରୀମତୀ ଦୀପ୍ତିପ୍ରଭା ମିଶ୍ର । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆନ୍ତରିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଛି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଏହା ମୋର ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁସ୍ତକ । ପାଠକ ପାଠିକାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଲାଭ କଲେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଲେଖୁଥିବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁସ୍ତକ ଆଲୋକକୁ ଆସି ପାରିବ । ଏଥିରେ ଯଦି କିଛି ତଥ୍ୟଗତ ତ୍ରୁଟି ଅଥବା ମୁଦ୍ରଣ ପ୍ରମାଦ ରହିଯାଇଥାଏ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପାଠକ ମୋତେ ଅବଗତ କରାଇଲେ ମୁଁ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ଗ୍ରହଣ କରିବି ।

ଡକ୍ଟର ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି

ଉତ୍କଳ ଦିବସ - ୧୯୯୬

ରାଉରକେଲା

ମୁଖବନ୍ଧ

ଅତି ଆନନ୍ଦର କଥା ଯେ ଏଇ କେତେବର୍ଷ ଭିତରେ 'ସ୍ୱର୍ଗତ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଷୟରେ କେତେକ ତଥ୍ୟମୂଳକ ଚିନ୍ତାପ୍ରସୂତ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ସେ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ 'ମାନସିଂହ ପରିକ୍ରମା', 'ମାନସିଂହ ସ୍ମରଣିକା', 'ମାନସିଂହ ମାନସ', 'ମାନସିଂହ ସୃଷ୍ଟି ସମାକ୍ଷା', ନିଶ୍ଚିତ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ତଥାପି ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କୀୟ ଗବେଷଣା, ଅନୁସଂଧାନ ଓ ଆକଳନ ଶେଷ ହୋଇନାହିଁ । ତା' ହୋଇଥିଲେ ନିଜେ ଶ୍ରୀଚରଣବାବୁ 'ମାନସିଂହ ମାନସ' ଲେଖିସାରି ପୁଣି 'ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରା' ଉପରେ ପିଏଚ୍.ଡ଼ି. ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ନଥା'ନ୍ତେ । ତେବେ ଅତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟର କଥା ଯେଉଁ ମାନସିଂହ ଜୀବନକାଳରେ ସମ୍ମାନିତ ହୋଇ ନଥିଲେ ଆଜି ତାଙ୍କ ଲେଖାଦ୍ୱାରା ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଛାତ୍ର-ଗବେଷକ-ଅଧ୍ୟାପକ-ସମାଲୋଚକ ପ୍ରଭାବିତ ହେଉଛନ୍ତି । କବିତାରେ ଏକ ଶାଶ୍ୱତ ଚେତନା 'ପ୍ରେମ'ର ବାଧାହୀନ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ଓ ଅକପଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ମାନସିଂହ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେବୀପୀମାନ ହୋଇ ରହିବେ । ପ୍ରେମ ଚେତନାରେ ପରଂପରାକୁ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ପରଂପରାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ପ୍ରେମର ଆସକ୍ତ ଓ ଉନ୍ନତ, ମାନବିକ ତଥା ମନୋଜ୍ଞ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହ ଏବେବି ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି କବିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅତତଃ ପ୍ରେମର ଚିତ୍ର ଦେବାରେ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କବିତା ରାଜ୍ୟରୁ ପ୍ରବନ୍ଧ, ସମାଲୋଚନା, ଆତ୍ମଜୀବନୀ 'ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା' ଆଦି ତାଙ୍କ ରଚିତ ବିସ୍ତୃତ ଗଦ୍ୟରାଜ୍ୟକୁ ଦୃଷ୍ଟିଦେଲେ ଆମେ ଯେଉଁ ବିବିଧତାର ସମ୍ମୋହନରେ ବିସ୍ମିତ ହୋଇଥାଉ ତାହାହିଁ ମାନସିଂହ ଚିନ୍ତା-ମାନସର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ । ଶ୍ରୀଚରଣ ଏଇ ପୁସ୍ତକରେ ସେଇ ବୈଚିତ୍ର୍ୟକୁ ଖୋଜିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ମନେହୁଏ, ତଥାପି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତାମାନସର କେନ୍ଦ୍ର ବିନ୍ଦୁରେ ପହଞ୍ଚି ହୋଇନାହିଁ । ମାନସିଂହଙ୍କ ହୃଦୟଥିଲା ବୈଷ୍ଣବ ବିରହ କାରୁଣ୍ୟରେ ଅଶ୍ରୁକ୍ତ, ମସ୍ତକ ଥିଲା ସବୁବେଳେ ବୌଦ୍ଧିକ ପ୍ରଜ୍ଞାରେ ଯୁକ୍ତିପ୍ରବଣ । ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନିରୀଶ୍ୱର ଭାବନା ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଧର୍ମର ମାନବତାବାଧ୍ୟାୟ ମିଶି ରହିଥିଲା । କାବ୍ୟ ଚେତନାରେ ସେ ଥିଲେ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ ଭାବ-ଶୈଳୀର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନପନ୍ଥୀ ଓ ଗଦ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ-ତତ୍ତ୍ୱର ବୁଦ୍ଧିବାଦର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ତେଣୁ ମାନସିଂହଙ୍କ ଗଦ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଥିଲା ବିଚାରାତ୍ମକ, ପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ, ନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ମକ, ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ଓ ବିରୁପାତ୍ମକ । ମାନସିଂହ ତାଙ୍କ ରାଶି ରାଶି ରଚନାରେ

କଳା, ସାହିତ୍ୟ, ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ, ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା, ସଂସ୍କାର, ସଂସ୍କୃତି, ପରଂପରା ପୁଣି ବିଶ୍ୱମାନବତା ବିଷୟରେ ନାନାବିଧା କହିଯାଇଛନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ କାବ୍ୟ ‘କମଳାୟନ’ ହେବ ସେସବୁ ଚିନ୍ତା ଓ ଚେତନାର ସଚେତନ ଉଜାରଣ । ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱରେ ପ୍ରେମର ସମର୍ପଣ ଓ ଉତ୍ସାହ, କୃଷକର ସରଳତା, ନମନୀୟତା ଓ ସହନଶୀଳତା, ଶ୍ରମ ଓ ଅନାସକ୍ତି, ସୁଜନଶୀଳ ପବିତ୍ରତା, ବିଶ୍ୱାସ, ଆକ୍ଷେପହୀନ ସରଳତା ଓ ଅଶ୍ୱସଜ୍ଜଳ ଦାନତା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିହେବ । ପୁନଶ୍ଚ ତାଙ୍କ ଗଦ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱଟି ଖଣ୍ଡାଏତର ତରକାରୀ ପରି ଶାଣିତ, ଅନମନୀୟ, ଉଦ୍ୟତମୁଖୀ, ଯୁକ୍ତିପ୍ରବଣ, ବ୍ୟଙ୍ଗ ଓ ବିଦ୍ରୁପାତ୍ମକ, ଅହଂକାରୀ ଓ ଅଭିଜାତ—ବେଳେବେଳେ ଏକଧାର, ଏକପାଶୁଆ । ତାଙ୍କର ସାମାଜିକ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଥିଲା ଅଜ୍ଞାନତା ବିରୋଧୀ, ସଂସ୍କାର ପ୍ରୟାସୀ ଏକ ଅଧ୍ୟାପକର ଜୀବନ । ତହିଁରେ ମିଶିଯାଇଥିଲା ଧାର୍ମିକ ମତବାଦ ଓ ରାଜନୈତିକ ଆଦର୍ଶ । ସେ ଥିଲେ ଅପୌଷ୍ଠିକ ନିରୀଶ୍ୱରବାଦୀ ମାନବଧର୍ମୀ ଜିଜ୍ଞାସୁ, ନିରୀଶ୍ୱରବାଦୀ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଅତିମାନବବାଦୀ ଜିଜ୍ଞାସୁ । ଗାନ୍ଧିବାଦ, ଆର୍ଥନାତିକ ବୈଷମ୍ୟ ବିରୋଧୀ ବ୍ୟକ୍ତିବାଦୀ ଆଦର୍ଶ (ଯାହା କମ୍ୟୁନିଜମ୍ କିନ୍ତୁ ନୁହେଁ) ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାଥିଲା ଅତୁଟ । ତାଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କୁ ଭଲଭାବରେ କୁଟିଥିବା ଜଣେ ସଶ୍ରବ୍ଧ ସାହିତ୍ୟିକ ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁଙ୍କ ଆକଳନ ଅନୁାତ ମନେହୁଏ—“ମାନସିଂହ ଥିଲେ ମଧୁବାବୁ ଓ ଉତ୍କଳମଣିଙ୍କ ମାର୍ଗରେ ଓଡ଼ିଶୀ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଗାନ୍ଧିଙ୍କ ମାର୍ଗରେ ଭାରତୀୟ; ଟଲଷ୍ଟୟ, ରସେଲ ଓ ସୋରୋକିନ୍ଙ୍କ ମାର୍ଗରେ ଆନ୍ତର୍ଜାତୀୟ; ଅରବିନ୍ଦ, ବିବେକାନନ୍ଦ ଓ ଶ୍ରୀମାଳ ମାର୍ଗରେ ମହାଜାତୀୟ ।” ତେଣୁ ଏପରି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ-ସଂପନ୍ନ ଲେଖକଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଯେ କୌଣସି ଆକଳନ ଯେ ତଥାପି ଅକୃତ୍ୱାନ ହେବ—ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଶ୍ରୀଚରଣ ତାଙ୍କ ଛାତ୍ରଜୀବନରୁ ହିଁ ସଶ୍ରବ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟିପାତ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱଭାରତୀ (ଶାନ୍ତିନିକେତନ) ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗର ଛାତ୍ରଭାବେ ସେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖି ଏକାଧିକବାର ପୁରସ୍କୃତ ହୋଇଛନ୍ତି, କ୍ରମେ ସେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଅଧିକ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତା ମାନସିଂହଙ୍କ ସହିତ ଯୋଗାଯୋଗ ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଓ ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ଅନୁରାଗୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସହ ସଂପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରି ସେମାନଙ୍କ ମତାମତ ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କ ଜନ୍ମଗ୍ରାମ ନନ୍ଦଳା (ଟିଲିକା ଭିତରେ) ଯାଇ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାର ପରିବେଶ ଓ ଭିତ୍ତିଭୂମିକୁ ଅଶ୍ରୁସିନ୍ଧୁ ଆଖିରେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରମାନଙ୍କରେ ପହଞ୍ଚି ସେଠାରୁ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି । ମୋଟ ଉପରେ ଏକାତ୍ର ନିଷ୍ଠା ଓ ନୀରବତାରେ ସେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ଏହି ପୁସ୍ତକଟିର ଅବୟବମାନଙ୍କରେ ଲେଖକ ମାନସିଂହଙ୍କ ଶିକ୍ଷା, ସାହିତ୍ୟ, ସମାଜସଂସ୍କାର, ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନଙ୍କ ସଂପର୍କୀୟ ବିଚାରବୋଧ, କଳା ସଂପର୍କୀୟ

ଅବଧାରଣା ସଂପର୍କରେ ବହୁପ୍ରମାଣିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସହିତ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଶେଷକୁ ନିଜସ୍ବ ମତବ୍ୟ ଦେଇ ଲେଖକ କହିଛନ୍ତି ଯେ ମାନସିଂହ ଧର୍ମ ଓ ଶିକ୍ଷାକ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂସ୍କାର ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରୟାସୀ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି-ବିଚାରରେ ଥିଲେ ଏକାନ୍ତ ରକ୍ଷଣଶୀଳ । କିନ୍ତୁ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତାଠାରୁ ଯୁରୋପୀୟ ସଭ୍ୟତାକୁ ସେ ଅଧିକ ସମ୍ମାନ କେବେହେଲେ ଦେଇନାହାନ୍ତି ଯଦିଓ ଇଂରେଜୀ ଜାତିର କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା ଓ ସଂକଳ୍ପକୁ ଉଚ୍ଚ ପ୍ରଶଂସା କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ରକ୍ଷଣଶୀଳ କାହିଁକି କୁହାଯିବ ? ତାଙ୍କ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ରଚନା ‘ସାଧବଝିଅ’ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା ‘କୁଶ’ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା ‘କମଳାୟନ’ ଏଇ ତିନୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସତେଜନାର ସହ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଜଣାଯିବ ଯେ ନିଜ ସଂସ୍କୃତିର ଭିତ୍ତିଭୂମିକୁ ସମ୍ମାନ ଦେଇ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟସାଧନାର ବିପ୍ଳବ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପରଂପରାକୁ ସ୍ବାକୃତିଦେଇ ଏକ ମହାଜାଗତିକ ଓ ମହାମାନବିକ ଚେତନାରେ ସେ ବିଶ୍ବପରିବାରର ଆଦର୍ଶରେ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଆଉ ନିଜଗ୍ରାମ, ଜାତି ବା ଧର୍ମର ମୋହ ନାହିଁ—ଅଛି ମଣିଷଜାତିର ଏକ ସାମଗ୍ରିକ ବିଚାରବୋଧ ଓ ମାନବିକ କରୁଣା ।

“ଦେଶଜାତି ଧର୍ମ ଦେଇଁ ମାନବ ହୃଦୟ
ରଚିତ ନୁହେଁ କି ହେବା ତାହାରେ ସଦୟ ?
ଦେଶରୁ ମାନବ ବଢ଼; ମାନବର ଦୁଃଖ
ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ ପାଇଁ, ହୋଇ ଲକ୍ଷ ମୁଖ
ଦୁହେଁ ତାଙ୍କ ସେବାକାର୍ଯ୍ୟେ ଦେବା ଯୋଗଦାନ
ଭୁଲିଯାଇ ଏ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ଦେଶର ସମ୍ମାନ ।”
(କମଳାୟନ)

ପୁଣି ସେଇ କାବ୍ୟରେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଓ ଜାତୀୟତାବୋଧର ଯେଉଁ ଉଲ୍ଲସିତ ଉଚ୍ଚାରଣ ରହିଛି ତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଏ ମୁଖବନ୍ଧ ଶେଷ କରୁଛି

“ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବିଶ୍ବ ଆଗେ ବାଢ଼ିଛି ଭାରତ
ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ୟର ବାଣୀ, ପରମ ତତ୍ତ୍ବର
ଦେଶବାଳ ଶୁଦ୍ର ସାମାଜୀକ ମନୁଷ୍ୟର
ଅନ୍ତର ଦୈବତ ତଥ୍ୟ । ସେ ସତ୍ୟ ଗ୍ରହଣେ
ଭାରତ କରିନି ପୁଣି ହେଲା କେଉଁକାଳେ
* * *

ସମଗ୍ର ଧରାଉ

ସଭ୍ୟତାର ଲତିହାସେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପକ୍ଷୀ
 ବୁଦ୍ଧ ଗାନ୍ଧି ଏ ଧରାର ପୁତ୍ର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ
 ସକଳ ମୋହରେ ଭାଙ୍ଗି ପ୍ରଚାରିଲେ ବାଣୀ
 ମୈତ୍ରୀ, ପ୍ରେମ, ଅହିଂସାର, ଜୀବେ ଓ ମାନବେ
 * * *

କାହାରି ବାଣୀରେ ଏତେ ବିକଟ ମଧୁର
 ପୁଚିନାହିଁ ଜୀବ ଅବା ମନୁଷ୍ୟ ମର୍ଯ୍ୟାଦା।”

ତେଣୁ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ସେ ବିରୋଧାଚରଣ କରିନାହାନ୍ତି ଯଦିଓ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର
 ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତାକୁ ବେଳେବେଳେ ଉଖାରି ଦେଇଛନ୍ତି । ତାକୁ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ନ କହି ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନପଦ୍ଧତି
 କୁହାଯିବା ଯଥାର୍ଥ ହେବ ।

ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ

ପ୍ରଫେସର, ସତ୍ୟବାଦୀ ଚେୟାର
 ଭ ୫।୩।୯୭

ସୂଚୀପତ୍ର

୧.	କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ	୬
୨.	ମୁଖବନ୍ଧ: ଡଃ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ	୫
୩.	ଉପୋଦ୍ଘାତ	୧

ପ୍ରଥମ ଭାଗ : ମାନସିଂହ ବିଚାରଧାରା ଆକଳନର ଉତ୍ସ

୪.	ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ: ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହ: ଦେଶ, କାଳ ପାତ୍ର	୭
୫.	ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ: ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିସମ୍ପଦ ଓ ସୃଷ୍ଟି-ବିଚାର-ବିମର୍ଶର ପୂର୍ବାଧ୍ୟାୟ	୧୯
୬.	ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ: ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ପୃଷ୍ଠପାଠିକା	୪୭

ଚିତ୍ରାୟ ଭାଗ : ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରରେ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସତ୍ତା

୭.	ପ୍ରାକ୍ ସୂଚନା	୬୯
୮.	ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ: ମଣିଷ	୭୧
୯.	ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ: ପ୍ରକୃତି	୧୦୫
୧୦.	ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ: ଭଗବାନ ଓ ଧର୍ମ	୧୩୫

ତୃତୀୟ ଭାଗ : ମାନସିଂହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମାନବୀୟ ସାଧନା

୧୧.	ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ: ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ	୧୭୯
୧୨.	ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ: କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ	୨୧୯
୧୩.	ନବମ ଅଧ୍ୟାୟ: ସଂସ୍କୃତି	୨୪୯
୧୪.	ଉପସଂହାର	୨୮୧
୧୫.	ଉପାଦାନ-ପଞ୍ଜିକା	୨୯୫

ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିଂହ

ଉପୋଦ୍ଘାତ

ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିହ(୧୯୦୫-୧୯୭୩), ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ କବି, ନାଟ୍ୟକାର, ପ୍ରାବନ୍ଧକ ଓ ସମାଲୋଚକ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ। କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ପାଠକଙ୍କ ହୃଦୟକୁମିରେ କବି-ମାନସିହଙ୍କର ହିଁ ଅଧିଷ୍ଠାନ। ଶିକ୍ଷାବିତ୍ର ଓ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ମାନସିହଙ୍କର କିଛି ସାଧାରଣ ପରିଚୟ ବି ରହିଛି। ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଭାର ବହୁ ଶକ୍ତି ତା'ର ପ୍ରାସଂଗିକ ମୂଲ୍ୟ ନେଇ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅନୁଦ୍ୟାତିତ। ଓଡ଼ିଆ ଇତିହାସ ବିଶ୍ଳେଷଣ ମୁଖ୍ୟତଃ ଐତିହାସିକ ପଦ୍ଧତିରେ କରାଯାଇଥିବାରୁ, ମାନସିହଙ୍କ ଭଳି ଏଇ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଓ ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ଳେଷଣ ସମ୍ଭବପର ହୋଇନାହିଁ। ଗତ ଦଶକରେ ତାଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଚାରୋଟି ଚର୍ଚ୍ଚା ନିବନ୍ଧ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି। ସେଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ତାଙ୍କର କବିତା ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକୃତିର ଐତିହାସିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ। ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିହ, ତାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣାବୟବ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ନେଇ ସାଧାରଣ ପାଠକତ ଦୂରର କଥା, ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଛିଡ଼ାହୋଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି। ସଂପୃକ୍ତ ଚର୍ଚ୍ଚା— ନିବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିହଙ୍କୁ ପରିଚିତ କରାଇବାର ଏକ ବିନମ୍ର ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଇଛି। ନିଜର ଲେଖକୀୟ ଜୀବନକାଳ ଭିତରେ ମାନସିହ ନିଜର ପ୍ରସ୍ଥା ଓ ବିଚାରଧାରାର ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତିତ ସ୍ୱାକ୍ଷର ଛାଡ଼ିଯାଇଛନ୍ତି, ତାହାକୁ ଗୋଟାଇ ଆଣି ନିଜସ୍ୱ ମହିମାରେ ତାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିଭାରି ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି।

ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ମୌଳିକ ଓ ତଥ୍ୟନିଷ୍ଠ ଗବେଷଣା କରିବା ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ରହିଛି। ତାହା, ହେଲେ ତାଙ୍କ ରଚନାବଳୀର ଏକତ୍ର ସହାବସ୍ଥାନର ଅଭାବ। ତାଙ୍କ ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ଗ୍ରହାବଳୀର ତିନୋଟି ଖଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି। କିନ୍ତୁ ସେ ତିନୋଟି ଖଣ୍ଡ ଭିତରେ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟକୃତିର ଗୋଟିଏ ଅଂଶର ହିଁ ପରିଚୟ ନିହିତ। ହୁଏତ ସେ ସବୁର ସାହାଯ୍ୟରେ ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ ବା ନାଟକର ମୂଲ୍ୟାୟନ କରାଯାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିହଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ହେଲେ, ଗ୍ରହାବଳୀ ବାହାରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଆକାରରେ ଥିବା ମାନସିହଙ୍କର ବହୁ ପୁସ୍ତକ, କବିତା, ପ୍ରବନ୍ଧ, ସଂପାଦକୀୟ, ମୁଖବନ୍ଧ, ଚିଠିପତ୍ର, ବିତର୍କ ଓ ଅନେକ ଅପ୍ରକାଶିତ ରଚନାର ସାହାଯ୍ୟ ନେବାକୁ ପଡ଼ିବ। ସେ ସମସ୍ତ ରଚନା ଭିତରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରସ୍ଥାବୋଧର ଯଥାର୍ଥ ଉପ ଖୋଜା ଯାଇପାରେ। ଏଇ ସମସ୍ତ ରଚନାବଳୀକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିହଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଏହି ନିବନ୍ଧରେ କରାଯାଇଛି।

ମାନସିହ ମୁଖ୍ୟତଃ ଜଣେ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବି ଥିଲେ। କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରସ୍ଥା-ମାନସ ଏକ ଅମୁଦ୍ର (closed)ତଥା ସରଳ ମନ ନୁହେଁ। ଦୀର୍ଘ ଅର୍ଦ୍ଧ-ଶତାବ୍ଦୀ ଭିତରେ, ସେ ବହୁ ବାଦ, ପରିବେଶ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ସଂପର୍କରେ ଆସିଛନ୍ତି, ଯାହା ଫଳରେ ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛି। ସେପରି ତାଙ୍କ ଚେତନାକୁ ଆଲୋଡ଼ିତ କରିଛି ଓ ଚିନ୍ତାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ମଧ୍ୟ କରିଛି। ସାଂପ୍ରତିକ ଜାଲର ଦର୍ପଣରେ ମାନସିହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ ନ ଦେଖିଲେ, ବିଭିନ୍ନ କାଳପର୍ବରେ ସେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛନ୍ତି ତାହା ନ ଦେଖାଇଲେ, ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିହଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ। କୌଣସି ପ୍ରସ୍ଥା-ମାନସ,

ଦେଶ-କାଳ ଅନାଲିଖିତ ଅତଳ ସଭା ଭାବରେ ତିଷ୍ଠି ପାରେନାହିଁ। ମାନସିହଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଡାହା ହୋଇଛି। ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଉତ୍କଳ ପୁନର୍ଗଠନର ଆବହାଣ, ସତ୍ୟବାଦୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଜାତୀୟ ଚେତନା, ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ଅହିଂସା ଆନ୍ଦୋଳନ, ବ୍ରିଟିଶ୍ ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ରାଜନୀତି ପୁଣି ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପ୍ରୀତି ତାଙ୍କୁ ସମକାଳରେ ସ୍ପର୍ଶ କରିଛି। ତେଣୁ ସଂପୃକ୍ତ ନିବନ୍ଧର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାର ବିମର୍ଶର ପୂର୍ବଧ୍ୟାୟ ଓ ବିଚାରଧାରାର ପୃଷ୍ଠପାଠିକାର ତଥ୍ୟନିଷ୍ଠ ଆଲୋଚନା ସ୍ଥାନିତ।

କୌଣସି ପ୍ରଶ୍ନ ବା ଚିନ୍ତାବିତ୍ ଜୀବନ ଓ ଜଗତର ମୌଳିକ ସମସ୍ୟା ସଂପର୍କରେ ଅନବହିତ ରହି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ପ୍ରକୃତି, ବିଚିତ୍ର ମଣିଷଜୀବନ, ତାହାର ବିବିଧ ସ୍ତର ଓ ଉପସ୍ତର, ଜୀବନର ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରକାଶ, ପ୍ରକୃତି ତଥା ମଣିଷକୁ ଘେରି ରହିଥିବା ଓ ତାକୁ ବାରମ୍ବାର ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରୁଥିବା ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତି ସଂପର୍କୀୟ ‘ଜିଜ୍ଞାସା’ ଚିରନ୍ତନ। ଏହି ମୌଳିକ ଜିଜ୍ଞାସାକୁ ତିନୋଟି ଶୀର୍ଷକରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇପାରେ: ମଣିଷ, ପ୍ରକୃତି ଓ ଉଗ୍ରବାନ। ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନସିହ ଏଇ ସଂପର୍କରେ ନିଜର ଯେଉଁ ବିଚାରବୋଧ ପ୍ରକଟିତ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚା-ନିବନ୍ଧର ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗରେ ଉପସ୍ଥାପିତ।

ସୃଷ୍ଟିର ସମସ୍ତ ଜୀବ ଭିତରେ ମଣିଷ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଜୀବ ଯେ ମୌଳିକ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରେ। ତା’ର କାରଣ ହେଲା, ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଓ ନେବା ପାଇଁ ସେ ହିଁ କେବଳ ସମର୍ଥ। ଶିକ୍ଷିତ ମଣିଷ ନିଜର ଜୀବନ-ଯାତ୍ରା ଭିତର ଦେଇ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରେ। ଉତ୍କର୍ଷ ଅପକର୍ଷର ରାୟଦେଇ ନିଜର ବିଚାର ପ୍ରକଟିତ କରେ। କିନ୍ତୁ ସେ ସେତିକିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହିପାରେ ନାହିଁ। ସେ ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରଜାପତି ହେବାର ଆଶା ପୋଷଣ କରେ, ଏକ ନୂଆ ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି କରେ। ସେ ଜଗତ ହେଉଛି କଳାର ଜଗତ। ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତାମୟକ ଶିକ୍ଷା, କଳା ଓ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ନିଜର ବିଚାରଧାରା ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ। ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ମାନସିହ ଥିଲେ ଶିକ୍ଷକ, ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଶିଳ୍ପର ଅନୁପମ ପ୍ରସ୍ତା, ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ସଂବାଦକ। ସଂସ୍କୃତିର ତୃତୀୟ ଭାଗରେ ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା, କଳା ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କୀୟ ମତ ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି।

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ

ଚିନ୍ତାମାୟକ ମାନସିଂହ: ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର

ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହ: ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର

ବିଂଶ ଶତକର ପ୍ରଥମ ଦଶକ, ଓଡ଼ିଶାର ଜାତୀୟ ଜାଗରଣର ସମୟ। ଗଙ୍ଗା ଠାରୁ କାବେରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜ ବାହୁବଳରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିବା ଓଡ଼ିଶା ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଅଧିକାର (୧୮୦୩) ସମୟକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ମାତ୍ର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳ— ମୋଗଲ ବନ୍ଦୀ— ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା। ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳଗୁଡ଼ିକ ଛୋଟ ବଡ଼ ରାଜ୍ୟ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ କେନ୍ଦ୍ର-ଶାସନ ବା ଗଜପତିଙ୍କର ଶାସନ କଳରୁ ଅଲଗା ରହି ପରସ୍ପର କଳହରେ ଚେତ ଥିଲେ। ନାମକୁ ମାତ୍ର ଲକ୍ଷେ ରାଜାର ମଉଡ଼ ମଣି, ଚକଟି ବିଷ୍ଣୁ, ଗଜପତି ରାଜାମାନେ, ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଆଉ ପୁରୀର ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ରାଜା ଭାବରେ ଗାନ୍ଧିମାଡ଼ି ବସିଥିଲେ। ଖଣ୍ଡାୟତ ପାଇକମାନେ, ପୁରୁଷ ପୁରୁଷ ଧରି ନିଷ୍ଠର ଜମିବାଡ଼ି ଭୋଗକରି, ଗଜପତି ରାଜାଙ୍କର ଆଦେଶକୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ। ତଥାପି ୧୮୦୩ ବେଳକୁ ଯେତେବେଳେ ଇଂରେଜମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କଲେ, ସେତେବେଳେ ସାମାନ୍ୟ ଆଞ୍ଚଳିକ ପ୍ରତିବାଦ ଛଡ଼ା ସାମୁହିକ ଭାବରେ ବିଦ୍ରୋହ ଦେଖାଯାଇ ନଥିଲା। ମାତ୍ର ଯେତେବେଳେ ପାଇକମାନଙ୍କର, ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମିକ ନିଷ୍ଠର ସଂପର୍କ ଉପରେ ଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ଷିଆ କଂପାନୀ ସରକାର କରଧାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ବସିଲେ, ସେତେବେଳେ ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ପାଇକ ବିଦ୍ରୋହ ଆରମ୍ଭ ହେଲା। ସେତେବେଳର ବିଦ୍ରୋହ ଇଂରେଜମାନଙ୍କୁ ଏ ଦେଶରୁ ଚିତ୍ତେଇବା ପାଇଁ ନୁହେଁ, ବରଂ ପାଇକମାନଙ୍କର କ୍ଷମତାବୃଦ୍ଧିର ପୂର୍ବନିବୀକରଣର ମୁସ୍ତୁଆ ଥିଲା ପାଇକ ବିଦ୍ରୋହ। ବୋଧହୁଏ, ସେଇଥିପାଇଁ ଭାରତୀୟ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମରେ ପାଇକ ବିଦ୍ରୋହକୁ ଜାତୀୟ ସଂଗ୍ରାମର ସମ୍ମାନ ଦିଆ ନ ଯାଇ ଏକ ଆଞ୍ଚଳିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଏ।

ତଥାପି ସ୍ୱାକାର କରିବାକୁ ହେବପେ, ଏହି ବୀର ପାଇକ ଖଣ୍ଡାୟତମାନଙ୍କ ସାହସ ଓ ସାଧନା ବଳରେ ଦିନେ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱାଧୀନତା-ରବି ଦୀପ୍ତିମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ଝଲସି ଉଠୁଥିଲା। ଆପରାଜ, ମୋଗଲ, ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ଧାରାବାହିକ ଅତ୍ୟାଚାର ଫଳରେ, ଓଡ଼ିଶାର ଛୋଟ ଛୋଟ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ସାର୍ବଭୌମତ୍ୱ ଜାହିର କରିପାରୁଥିବା କେନ୍ଦ୍ର-ଶକ୍ତି, ଗଜପତି, କ୍ରମେ ହୀନବଳ ହୋଇଯିବାରୁ, ଏହି ପାଇକମାନେ କ୍ରମେ ନିଷ୍ପ୍ରୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ। ଶାସନଗତ ଏକ୍ୟ ହରାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଓଡ଼ିଶା, ଓଡ଼ିଆତ୍ୱର କେନ୍ଦ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ତଥା ଠାକୁର ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରତି ପାଇକମାନେ ଆତ୍ମା ହରାଇ ନଥିଲେ। ବଣିକ ଓଡ଼ିଆ କାର୍ମିକ ପୂର୍ଣ୍ଣମାରେ, କଦଳୀ ବାସୁଙ୍ଗାରେ ବୋଇତ ଉସାଇ ଅତୀତକୁ ସ୍ମରଣ କଲାପରି, ଏବେବି ଖଣ୍ଡାୟତ ପାଇକ ଗାଗୁଡ଼ିକରେ ପାଇକ ଆଖତା ରହିଛି ଓ ଦଶହରା ସମୟରେ ପାଇକ ନାଚ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଗୌରବର ସ୍ମୃତିଚାରଣ ହେଉଅଛି।

ଓଡ଼ିଶାର ବିଶିଷ୍ଟ କବି, ସମାଲୋଚକ, ଶିକ୍ଷାବିତ ତଥା ଜାତୀୟତାପ୍ରେମୀ ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ଜନ୍ମ ଏହିପରି ଏକ ପାଇକ ଖଣ୍ଡାୟତ ପରିବାରରେ।

ପ୍ରାକୃତିକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ: ଜାତୀୟତାର ଅଙ୍କୁରୋଦ୍ଗମ

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ନ'ଅଙ୍କ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷକୁ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଏକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟର ସମୟ ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ପ୍ରକୃତରେ ଏହା ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ସୁସ୍ଥି ଅପନୋଦନର ସମୟ ବୋଲି କୁହାଯିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣବଂଶୀ ସମ୍ରାଟ ପ୍ରତାରରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ, ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଗମନ ଓ ନାମ ପ୍ରଚାର ଦ୍ଵାରା ବୀର ଓଡ଼ିଆର, ସାହିବ ଆହାର, ନିରାମିଷ ଭୋଜନ ତଥା ହରିନାମ ସଂକୀର୍ତ୍ତନହେତୁ ହାତରୁ ଖଣ୍ଡା ଖସିଗଲା, ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଵାଧୀନତା ରବି ଅସ୍ତ ହୋଇଗଲା । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ଇଂରେଜ ଆଗମନ ସମୟରେ କଳିକତା ପୋର୍ଟ ଉଦ୍ଘାଟନମୟ ବଂଗାୟ ବିରାଣୀମାନଙ୍କ ଚକ୍ରାନ୍ତରେ, ଓଡ଼ିଶାର ଭାତହାଣ୍ଡି, ଜମିଦାରୀ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ହାତରୁ, ବଙ୍ଗାଳୀ ବିରାଣୀମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଶାଗମାଛ ଦରରେ ନିଲାମ କରାଗଲା । ନ'ଅଙ୍କ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀ ଜମିଦାର ଥିଲେ ବଂଗାଳୀ, ରାଜ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ ବଂଗାଳୀ । କେତେକ ବଡ଼ ଅପିସରଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ, ରାଜ୍ୟଯାକ ଖାଲି ବଂଗାଳୀ । ବଡ଼ ଆଶ୍ଵାସନର କଥା ଯେଉଁ ଅଣ-ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ପୂର୍ବ-ପୁରୁଷ ଓଡ଼ିଶାର ମାଟିରେ ସ୍ଥାୟୀଭାବରେ ବସବାସ କରି ଓଡ଼ିଶାର ମାଟିକୁ ନିଜର କରି ନେଇଥିଲେ, ଓଡ଼ିଶାର ଜାତୀୟ ଜାଗରଣ କାଳରେ, ସେହିମାନେ ହିଁ ଅଗ୍ରଣୀୟ ରୁମିବା ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ପାରଂପରିକ ଶିକ୍ଷା-ପଦ୍ଧତି, ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ତଥା ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ ଓଡ଼ିଶାରେ ପରିମାଣାତ୍ମକ ସ୍ଵାକ୍ଷରତା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ବା ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଅନେକ ପଛୁଆ ଥିଲେ । ଇଷ୍ଟ ଇଣ୍ଡିଆ କମ୍ପାନୀ ସରକାର ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷାପାଇଁ ସେପରି ବିଶେଷ କୌଣସି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ନଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ମିଶନାରୀମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶିକ୍ଷାପ୍ରସାର ହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷାର ମୂଳଦୁଆ ସ୍ଥାପନ କଲା । ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରସାରର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାଧ୍ୟମ ମୁଦ୍ରଣ ଶିଳ୍ପ ମିଶନାରୀମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅବଦାନ । ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନ ଦାୟିତ୍ଵରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ରାଜ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କର ସନ୍ତାନ ସନ୍ତତିକ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଲାଗି ଇଷ୍ଟ ଇଣ୍ଡିଆ କମ୍ପାନୀ ଓ ପରେ ଇଂରେଜ ସରକାର କେତେକ ସ୍କୁଲ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ବ୍ରହ୍ମେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରବେଶ କଲା । ଯେଉଁମାନେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାପାଇଁ ଆଗ୍ରହ କଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ପାଲଟଣା ବୋଇତରେ, ଗୋରୁ ଗାଡ଼ିରେ ବା କେତେକାଟ ପାଦରେ ଟାଣି ଟାଣି କରିକତା ଯିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । 'ଉତ୍କଳ-ଗୌରବ ମଧୁସୂଦନ', 'କର୍ମବୀର ଗୌରୀ ଶଙ୍କର' ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଏହି ଭାବରେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାପାଇଁ କରିକତା ଯାତ୍ରା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ନ'ଅଙ୍କ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷକୁ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରାକୃତିକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ କହିଲେ ମଧ୍ୟ, ଏହା ଅନେକାଂଶରେ ମନୁଷ୍ୟକୃତି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ । କାରଣ ଏ ପ୍ରକାର ଅନାବୃଷ୍ଟି, ବନ୍ୟା କେବଳ

ଶ୍ରୀ: ୧୮୭୭ ପାଇଁ ନୂଆ ନଥିଲା। ଅନେକ ଆଗରୁ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏ ପ୍ରକାର ପ୍ରାକୃତିକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ପ୍ରାୟତଃ ଘଟିଆସୁଥିଲା। ମାତ୍ର ଶ୍ରୀ: ୧୮୭୭ରେ ମଣିଷ ଯେପରି ଯୋଦ୍ଧା ମାଛି ପରି ମରିଗଲେ, ସେପରି କେବେ ଦେଖାଯାଇ ନଥିଲା। ଅଣଓଡ଼ିଆ ଜମିଦାରଙ୍କର ଅସହଯୋଗ, ସ୍ଥାନୀୟ ସରକାରୀ ଅଫିସରଙ୍କର ଇଂରେଜ ସରକାରଙ୍କ ନିକଟରେ ଭୁଲ ରିପୋର୍ଟ ସାଙ୍ଗକୁ ଅଦୂରଦର୍ଶୀ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଭୁଲ ବିଚାର ଏହି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷକୁ ଭୟାବହ ରୂପ ଦେଇଥିଲା। ପୂର୍ବେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଲେ ରାଜା ଜମିଦାର, ମଠର ମହନ୍ତ ବା ଧନୀ ଲୋକମାନେ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ଅବସ୍ଥାକୁ ସମ୍ଭାଳି ନେଉଥିଲେ; ମାତ୍ର ନୂଆ ବଂଶୀଜୀ ଜମିଦାରମାନେ ବାଙ୍କୁଡ଼ାରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷରେ ସୂତନା ପାଇ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଧାନ ସଂଗ୍ରହ କରି ବଂଗଳାକୁ ପଠାଇ ଦେଲେ। ପୂର୍ବ ବର୍ଷ ଭଲ ଫସଲ ହୋଇଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ କୃଷକମାନେ କୁମୁଟୀ ମହାଜନମାନଙ୍କୁ ଧାନ ମପାଇଦେଇ, ଖାଲି ଚାରିମାସର ଫସଲ ଖାଇବାକୁ ରଖି ସୁନାରୂପା ଜିଣି ବସିଲେ। ଜଳ ସେଚନର ସୁବିଧା ନଥିବାରୁ ବର୍ଷା ଅଭାବରୁ ଫଳି ଆସୁଥିବା ଧାନ କିଆରି ଜଳିଗଲା ଓ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଭୟଙ୍କର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷର ଆବର୍ତ୍ତରେ ପୋପାଡ଼ି ଦେଲା।

ଗୌରାଶଂକର, ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ ରାଓଙ୍କ ପରି ଯେଉଁମାନଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରୁ ଆସିଥିଲେ ହେଁ, ଓଡ଼ିଶାକୁ ନିଜର ମାତୃଭୂମି ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିଲେ, ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱାର୍ଥରକ୍ଷା ପାଇଁ ଅତ୍ୟାଧିକ ଲାଗି ପଡ଼ିଲେ। ‘ଓଡ଼ିଶାର ଲୋମହର୍ଷଣକାରୀ ନ’ଅଂକ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ’ ଆରମ୍ଭ ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ‘ଉତ୍କଳ ଦୀପିକା’ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା। ସେଇ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଯୋଗୁ ଓଡ଼ିଶାର ସବୁ କିଛି ବଦଳିବାର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା। ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଇଂରେଜ ସରକାରଙ୍କ ଶୁଭଦୃଷ୍ଟି କେବେ ଭୁଲରେ ବି ଓଡ଼ିଶା ଦିଗକୁ ପଡ଼ି ନଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ। ସେହି ବର୍ଷରେ ରେଭେନ୍ସା ସାହେବ ନୂତନ ହୋଇ ଜମିଶନର ହିସାବରେ ଆସିଥିଲେ। ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ବିଷୟରେ ଭୁଲ ଧାରଣା ପାଇ ସେ ଅନଭିଜ୍ଞତା ଯୋଗୁଁ କୌଣସି ଉପଯୁକ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନେଇ ନଥିଲେ। ତା’ଫଳରେ ଯେତେବେଳେ ମାଛି ମଶା ପରି ଲୋକେ ଅନାହାରରେ ମରିଯାଉଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ହତାଶ ଭାବରେ ତାହି ରହିବା ଛଡ଼ା ରେଭେନ୍ସାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଆଉ କିଛି କରିବା ସମ୍ଭବ ନଥିଲା। ସେ ନିଜ ଭୁଲ ପାଇଁ ଅନୁତାପରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କଲେ ଯେ, କ୍ଷତି ପୂରଣ ହିସାବରେ ଓଡ଼ିଶା ପାଇଁ କିଛି କରିବେ। ତେଣୁ ତା’ଙ୍କ ଅମଳରେ କୃଷି ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ନୂଆ ନୂଆ ଖାଲ ଖଣା ହେଲା। ଆଉ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ କିଛି ନୂଆ ସୁଯୋଗ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା। ତା ମଧ୍ୟରେ ରହିଲା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚମାଧ୍ୟମିକ ହୋଇଥିବା ନୂଆ ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପାଇଁ କିଛି କିଛି ପୁରସ୍କାର ଘୋଷଣା।” (୧)

ନ’ଅଂକ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପରେ ପରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଉପରେ ଆଉ ଏକ ମନୁଷ୍ୟକୃତ ଚଡ଼କ ପଡ଼ିଲା। ଓଡ଼ିଶାରେ ଚାକିରୀ କରିଥିବା କେତେକ ବଂଶୀୟ ଲୋକ ଶ୍ରୀ: ୧୮୭୮ରେ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଭାଷା ଛଡ଼ାଇ ନେବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କଲେ। କଟକ ଡିବେଟିଂ

ସୋପାନରେ ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ର କହିଲେ— ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ବଂଶଜା ଲିପିରେ ଲେଖାଯିବା ଉଚିତ' ଓ ବାଲେଶ୍ଵର ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲର ପଞ୍ଚିତ କାନ୍ତିଲାଲ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଚିଠି ବହି ଲେଖୁ ଘୋଷଣା କଲେ— 'ଉଡ଼ିଆ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଭାଷା ନହେ'। (୨) ଏହି ଚିନ୍ତା କଟିପୟ ବଂଶବାସୀଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାରୁ ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଉଠାଇ ଦେଇ ସେ ସ୍ଥାନରେ ସ୍କୁଲ ପ୍ରଭୃତିରେ ବଂଗଳା ଲିପି ତଥା ବଂଗଳା ଭାଷା ଚଳାଇବା ପାଇଁ ଲାଗି ପଡ଼ିଲେ। ଅବଶ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶଙ୍କର ଯୁକ୍ତି କେବଳ ବଂଗ ପ୍ରାନ୍ତିରୁ ନୁହେଁ, ଆର୍ଥନାଟିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ କେତେକ ଏହି ପ୍ରସ୍ତାବ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ। ମୁଦ୍ରଣ ଶିଳ୍ପର ବିକାଶ ପୁସ୍ତକର ପାଠକ ସଂଖ୍ୟା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ। ଅଳ୍ପ ପାଠକ ଥିବା ଚଉକାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ପୁସ୍ତକ ମୁଦ୍ରଣ ଲାଭ ଜନକ ନ ଥିଲା, ବଂଗଳାରେ ପାଠକ ସଂଖ୍ୟା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ଥିଲା। ମୁଦ୍ରଣ ଶିଳ୍ପର ଲାଭ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନିଜ ଭାଷାରେ ଲୋକ ସଂଖ୍ୟା ତଥା ପାଠକ ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧିପାଇଁ ସମସ୍ତେ ଚପ୍ପର ଥିଲେ। ସେ ଯାହାହେଉ, ଉତ୍କଳ ଭାଷା ବିଲୋପ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା, ଚଉକାଳୀନ ଶାସକ ରେଭେନ୍ସା ତଥା କର୍ମବୀର ଗୌରୀଶଙ୍କର ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ଚେଷ୍ଟାହେତୁ ବିଦୃମ୍ବିତ ହୋଇଥିଲା।

ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାରଥୀ ସେନାପତି ଫକରାମୋହନଙ୍କ ଭୂମିକା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ। ଜାତି ଉପରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଧବା, ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଣରେ ଚେତନା ଫେରାଇ ଆଣିଲା। ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅର୍ଦ୍ଧ-ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଏହି ଅବସ୍ଥାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୁ ଉଦ୍ଭୂତ। ମାନସିହଙ୍କ ଜନ୍ମର ପ୍ରାୟ ଚାଳିଶ ବର୍ଷପୂର୍ବରୁ ଏ ଘଟଣାମାନ ଘଟିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି କ୍ରିୟାମାନଙ୍କର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ମାନସିହଙ୍କ ଜୀବନୀ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକଦ୍ରୁ ପ୍ରତିଫଳିତ। ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି। ଓଡ଼ିଆ ଜାତି, ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ସଂକଟ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପରେ ବଳିଷ୍ଠ ପରିବର୍ତ୍ତନର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ବହି ଛପା ଓ ବିକ୍ରୟ ଯେ ଆବଶ୍ୟକ, ସେଥିପାଇଁ ସଚେତନତା ସୃଷ୍ଟି ହେଲା। ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦକ୍ଷେପ ଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ:

- (କ) ଗୌରୀଶଙ୍କରଙ୍କ କଟକ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ କଂପାନୀ, ଫକରାମୋହନ ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ପି.ଏମ୍. ସେନାପତି ଏଣ୍ଡ କୋ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରେସ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠା।
- (ଖ) ଜାତିର ସ୍ଵରକୁ ପତ୍ରପତ୍ରିକା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ 'ଉତ୍କଳ ଜାପିକା' ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବାଲେଶ୍ଵର ସମ୍ବାଦ ବାହିକା, ବୋଧ ଦାୟିନୀ ତଥା 'ଉତ୍କଳ ମଧୁପ' ଠାରୁ—'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' 'ମୁକୁର', 'ସତ୍ୟବାଦୀ', ସହକାର' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ବାଦ ପତ୍ର ଓ ସାହିତ୍ୟପତ୍ର ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶ।
- (ଗ) ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ, ସାହିତ୍ୟ ପୁସ୍ତକ, ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ ଓ ପୁରାଣର ମୁଦ୍ରଣ
- (ଘ) ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଭାଷୀ ଅଞ୍ଚଳର ଏକତ୍ରୀକରଣ ପାଇଁ ସଚେତନତା ସୃଷ୍ଟି।

ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ନବ ଜାଗରଣ ସମୟରେ, ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅଭାବବୋଧକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ ବଂଶ ସାହିତ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ଦେଖାଗଲା । ବଂଶ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧୁନିକତାର ସୂତ୍ରଧର ଇଣ୍ଡରଟ୍ର ବିଦ୍ୟାସାଗର, ମାଇକେଲ ମଧୁସୂଦନ, ବଂଶମତ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ, ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାମାଜିକ ଭେଦକରି ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚି ସାରିଲାଣି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିବା, କବିଗୁରୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, କାନ୍ତକବି ରଜନୀକାନ୍ତଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଯାଇଥାଏ । ରାଜାରାମମୋହନ ରାୟଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ଓ ବ୍ରାହ୍ମ ସମାଜ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିବର୍ତ୍ତନର ସୂତ୍ରପାତ କରିଥାଏ । ଉପଯୁକ୍ତ ସମସ୍ତ କାରଣର ପ୍ରଭାବ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଗତି ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ସଂଗେ ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଗଠନରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି ।

ଏହା ପରେ ପରେ ଉନବିଂଶ ଶତକର ବିଶିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟିକ— ରାଧାନାଥ ରାୟ, ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ଓ ସରସ୍ୱତୀ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସଂପଦ ବିଂଶ ଶତକର ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଗଠନରେ ଅନେକାଂଶରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । ଉନବିଂଶ ଶତକରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ନାନା ଆନ୍ଦୋଳନ, ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳରୁ ସରକାରୀ ଭାଷା ଓଡ଼ିଆ ପରିବର୍ତ୍ତେ ହିନ୍ଦୀର ପ୍ରଚଳନ ବିରୋଧରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟଗଠନ ପାଇଁ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର (୧୯୦୩, ଡିସେମ୍ବର, ୩୦—୩୧) ପ୍ରତିଷ୍ଠା ତଥା ୧୯୦୩ ଅପ୍ରେଲରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଗଂଜାମ ସମ୍ମିଳନୀ ଓ ୧୯୦୨ ସାଲରେ ଗଂଜାମ ବରହମପୁରର ଓଡ଼ିଆ ଜାତୀୟ ସମିତି ଗଠନକୁ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଭାବରେ ଗଣନା କରାଯାଇ ପାରେ । ଉପଯୁକ୍ତ ରାଜନୈତିକ ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ମାନସିହଙ୍କ ଜନ୍ମ । ପୁନଶ୍ଚ ମାନସିହଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନର ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ ହିଁ ମାନସିହଙ୍କ କବି ପ୍ରାଣକୁ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରିପାରିଛି ।

ଏକପଟେ ମରାଜମାଳିନୀ ନୀଳାୟ ଚଳିକା, ଆରପଟେ ନୀଳ ମହୋଦଧି । ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରୁ ପଣ୍ଡିତ ପଟ୍ଟନାୟକ ଉତ୍ତରପାଖ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁକୁଟ ମଣ୍ଡନ କରି ଦଣ୍ଡାୟମାନ ନୀଳ ପାହାଡ଼ମାଳା । ଗ୍ରାମର ସାମାଜିକ ଲାଗି ଚିଲିକା ତୀରବର୍ତ୍ତୀ ସବୁଜ ପସଲ କ୍ଷେତ୍ର । କିଆକେତକୀ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପୋଲାଂଗ, ଲଂକାଆୟ, ତାଳ, ନାରିକେଳର କୁଞ୍ଜ ବେଷିତ ମନୋରମ ବାଲିବନ୍ତ । କବିବର ରାଧାନାଥଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନର ଚିଲିକା, ଯାହାର ତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଜଟିଆ କୋଳରେ ନିବାସ ରଚନା କରି ପଣ୍ଡିତ ଜୀବନଯାପନ ପାଇଁ ସେ କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ, ସେହି ଚିଲିକାର ବହୁରଙ୍ଗାବେଶ ସଂଦର୍ଶନ କରୁଥିବା ପରିବେଶରେ ବାଲକ ମାୟାଧର ବାଲ୍ୟ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ଚିଲିକାର ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ବ କୋଣରେ, ଚିଲିକାର ନୀଳ ଜଳକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ଠିଆ ହୋଇଥିଲା ନନ୍ଦକା ଗାଁ । ଖଣ୍ଡାୟତ ଗାଁ । ପାଇକାଳୀ ଗାଁ । ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କ ପାଇକ ସେନାରେ । ଓଡ଼ିଶାର ବୀର ସୈନିକ । କୃଷକ ସୈନ୍ୟ । ନିଜ କ୍ଷେତରେ ବାମ ଜରଡ଼ି, ସଞ୍ଜ ହେଲେ ପାଇକ ଆଖଡ଼ାରେ

କ୍ଷୟରତ କରନ୍ତି, ସାଧନ କରିନ୍ତି, ଗଦା ବୁଲାଇ, ଖଣ୍ଡା ତଳୁଆର ବୁଲାଇ, ଠିକ୍ ସାରଳା ମହାଭାରତର ବୀରମାନଙ୍କ ପରି । ନିଜ ଅଞ୍ଚଳ, ପାରିକୁଦ ରାଜ୍ୟଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସେମାନେ ସମର କରନ୍ତି । ସାରା ଓଡ଼ିଶାକୁ ବିପତ୍ତି ପଡ଼ିଲେ ବା ଓଡ଼ିଶାର ବିଜୟ ଅଭିଯାନ ଆରମ୍ଭ ହେଲେ ସେମାନେ ଗଜପତି ସୈନ୍ୟ ରୂପେ ଯୁଦ୍ଧ କରନ୍ତି । ପୁରୁଷ ପୁରୁଷ ଧରି ସେମାନେ ଭୋଗ କରି ଆସୁଥିଲେ ନିଶ୍ଚୟ ଭୂସଂପତ୍ତି । ମାଟି ମା' ଧାନ ଦିଏ, ଚିଲିକା ଆଉ ମହୋଦଧି ମାଛ ଦିଅନ୍ତି । ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ସେମାନେ ଏମିତି ଚଳି ଆସୁଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନେ ଶତ୍ରୁର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୁଅନ୍ତି । ମଲେ ସ୍ୱର୍ଗବାସ, ବଞ୍ଚିଲେ ବୀର ଶିରୋପା । ରାଜା କା'ଥରେ ହାତ ପକାଇ ବଧାଇ ଜଣାନ୍ତି । ଫେରିଲାବେଳେ କୁଳ ସାମନ୍ତିନାମାନେ ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳୀ ଧରି ବଂଦାଇ ଆସନ୍ତି । ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଏହି ଭାବର ପ୍ରକାଶ ଘଟିଛି । ମାନସିହ ନିଜ ଗ୍ରାମର ପରିଚୟ ଓ ପରିବେଶ ବିଷୟରେ କହନ୍ତି:

“ମୋର ଘର ଚିଲିକା କୂଳସ୍ଥ ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ପଲ୍ଲୀରେ । ଚିରିଶ/ ଚାଲିଶଟି ପରିବାର ମାତ୍ର ସେଠାରେ ବାସ କରନ୍ତି । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଖଣ୍ଡାୟତ । କିନ୍ତୁ ଖଣ୍ଡାୟତର ଗୌରବମୟ ଇତିହାସ ସେମାନେ କିଛି ହେଲେ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାୟ ମୂର୍ଖ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଥାନୁସାରେ ଦଶହରାକୁ ସେମାନେ କୌଳିକ ସନ୍ଧକ ଖଣ୍ଡାଚିହ୍ନୀଙ୍କୁ ପୂଜା କରନ୍ତି । ଆମରି ଘରେ ସେ ପୂଜା ବସେ । ବିଜୟା ଦଶମୀର ବିମଳ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାରେ ଧରଣୀ ଆଲୋକିତ ହୋଇ ଉଠିଲେ, ଗ୍ରାମ ଦାଣ୍ଡରେ ଗ୍ରାମ୍ୟ ହାଡ଼ିର ଗମ୍ଭୀର କୋଳ ଧ୍ୱନି ଛୋଟ ଗ୍ରାମରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରାଣକୁ ଚଞ୍ଚଳ କରି ପକାଏ । ଗ୍ରାମ୍ୟ ପୁରୋହିତ ପୂଜା ଶେଷ କରନ୍ତେ, ଗ୍ରାମର ଟୋକା ଓ ବୁଢ଼ାମାନେ କାଳକଳଙ୍କିତ ଓ ଅବ୍ୟବହୃତ ମୌନ ଖଣ୍ଡା, ତରବାରୀ, ଡାଲ ଓ ପଟାବାଡ଼ି ସବୁ ଧରି ବାହାରି ପଡ଼ନ୍ତି, ଗ୍ରାମ ଦାଣ୍ଡକୁ ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ଭାବରେ । ଗ୍ରାମ ଶେଷରେ ଗ୍ରାମ ଦେବତାଙ୍କ ମଂଦିର । ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ପାଇକେ ସେଠାକୁ ଯାଇ ଦେବତାଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ଫେରି ଆସିଲା ବେଳେ ତୋଳ ବାଦ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ପାଦ ସବୁ ବାର ଦର୍ପରେ ଆପେ ଆପେ ନାଚିଯାଏ । ଗ୍ରାମର ମଝି ଦାଣ୍ଡକୁ ଆସିଲେ ତାଙ୍କୁ ଆଉ ରଖେ କିଏ ? ଜଣ ଜଣ ହୋଇ ଡାଲ ତରବାରୀ ଧରି ଖପାଖପ୍ ଡେଇଁ ପଡ଼ନ୍ତି ଓ ନୃତ୍ୟମୟ ପାହୁଲରେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧ ଯୁଦ୍ଧ ଆରମ୍ଭ କରି ଦିଅନ୍ତି । ବଂଧୁଗଣ ଆତ୍ମଣ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତୁ ବା ନ କରନ୍ତୁ, ମୁଁ ଯେତେଥର ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଛି, ମୋର ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କର ସେଇମୁହୂର୍ତ୍ତକର ରଣ ନୃତ୍ୟ ଦେଖି, ସେତେଥର ମୋର ଆଖି ଲୋତକଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଅବଶ୍ୟ କାଲେ କିଏ ଦେଖିବ ବୋଲି, ମୁଁ ଜନତାର ଅନ୍ତରାଳରେ ମୋର ଜାବାବଦାରତ୍ତ ରୁଦ୍ଧ କରି ପକାଏ । କିନ୍ତୁ ସେ ଦୃଶ୍ୟର କରୁଣ ମାଧୁରୀ ମୋର ଜାତୀୟତାର ଏକ ସ୍ୱଧୀନ ଉପାଦାନ ହୋଇ ରହିଛି । ମୋର ସେ ଗ୍ରାମବାସୀ, ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ ଯୋଦ୍ଧବର୍ଗଙ୍କର ଅଧ୍ୟାପତିତ ବଂଶଧରଗଣ ଆଜି ଭୋକ ଉପାସରେ କାହିଁ ରେଂଗୁନ୍ କଳିକତା ଆସାମରେ ମାଟିକାମ କରିବାପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଏତକ

ବିଶ୍ୱାସ କରିବେ ନାହିଁ ଯେ, ତାଙ୍କରି ପୂର୍ବପୁରୁଷ କାହାଁ ବାରାଂଗଳ ପ୍ରଭୃତି ଦୂରଦେଶରେ ଯୁଦ୍ଧକରି ଜୟମାଲ୍ୟ ନେଇ ଫେରି ଆସିଥିଲେ।” (୩)

ଏହି ଭଳି ଏକ ଗ୍ରାମରେ ଖଣ୍ଡାୟତ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ କବି ମାୟାଧର ମାନସିହ ଖ୍ରୀ:୧୯୦୫ ମସିହା ନଭେମ୍ବର ମାସ ୧୩ ତାରିଖରେ। ପିତାଙ୍କ ନାମ ପଦ୍ମଚରଣ ମାନସିହ। ମାନସିହ ତାଙ୍କର ପାରିବାରିକ ପଦବୀ ନୁହେଁ। ପଦ୍ମଚରଣଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ। ପଦ୍ମଚରଣଙ୍କ ମାନସିହ ଉପାଧି ରାଜଦର। ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ ମଧ୍ୟ ଜଣେ କବି। ତାଙ୍କ କବିତ୍ୱର ସଂଧାନ ମାନସିହ ଅନେକ ପରେ ପାଇଲେ, ମାତ୍ର ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକଙ୍କର କବି ରକ୍ତ ଯେ ମାନସିହଙ୍କ ଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ, ସେ କଥା ନିଜେ ମାନସିହ ମଧ୍ୟ ଜାଣି ନଥିଲେ। ଖ୍ରୀ: ୧୯୫୬ ମସିହାର ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳରେ କବି ମାନସିହ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତି— ଔପନ୍ୟାସିକ ଶ୍ରୀ ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତି ମାନସିହଙ୍କ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଇ, ମାନସିହଙ୍କର କବିତ୍ୱର ପରିଚୟ ବା ସଂଗେ ସଂଗେ ମାନସିହଙ୍କ ଗୋସାଇଁ ବାପା ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ ଯେ ଜଣେ କବି, ସେ କଥା ଅନୁସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି। ମାନସିହଙ୍କ ଭାଷାରେ: “ତାଙ୍କର (ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତିଙ୍କର) ଏଇ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ନୂତନ ଖନନ କର୍ମ ଫଳରେ ଆମ ଗାଁ ଓ ଆଖ ପାଖର ଲୋକେ ପ୍ରଥମ ଥର ପାଇଁ ହିଁ ଜାଣି ପାରିଛନ୍ତି ଯେ ମୁଁ କବିତା କରେ ଏବଂ ନିଜେ ମୁଁ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଲି ଯେ ମୋର ଗୋସାଇଁ ବାପ ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ ଜଣେ କବି ଥିଲେ।” (୪)

ନିଜର ପାରିବାରିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ମାନସିହ ଲେଖିଛନ୍ତି— “ପାରିକୂଦ ମାଲୁଦ ବର୍ତ୍ତମାନ ଘୋର ଅନୁନତ ଅଞ୍ଚଳ। ଏ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପାନୀୟ ଜଳହୀନ, ଚିର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷଗ୍ରସ୍ତ, ପଥହୀନ ଏକ ମରୁଦେଶ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଆଜି ପଛକୁ ଅନାଇ, ମୁଁ ବିପ୍ଳବରେ ଅଭିଭୂତ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ, ଏହି ଈଶ୍ୱର ପରିତ୍ୟକ୍ତ ଭୂମିରେ ମଧ୍ୟ ଆଧୁନିକତାର ଅରୁଣାଲୋକ ଯେତେବେଳେ ସେଠି ଦେଖା ଯାଇ ନଥିଲା, ସେଠି ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ବାତାବରଣ ଥିଲା। ଆମର ସେଇ ଛୋଟ ଗ୍ରାମରେ ବାହାରେ ବୟସ୍କମାନେ ଛାଦ—ଚତ୍ରପଦାର ଚର୍ଚ୍ଚା, ପାଇକ ସାଧନ ଓ ଗାଣିତିକ ଚାତୁର୍ଯ୍ୟରେ ମଗ୍ନ ଥିଲାବେଳେ, ଘର ଭିତରେ କାଣ୍ଡସର ଅପା (କାଣ୍ଡସର ନାମକ ଗ୍ରାମର ବୋହୂ ହୋଇଥିବାରୁ, ସମ୍ଭବତଃ ତାକୁ ସେଇ ନାମରେ ଡାକୁଥିଲେ) ସୂତା-ଗୁଚ୍ଛା ଟିଣ-ଚଷମା ନାସିକାଗ୍ରରେ ଦେଇ ଅତି ଯତ୍ନ-ଘଷିତ ରସକଲ୍ଲୋଳ ଓ ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୁଣ୍ଡ ଗୁଣ୍ଡ ବୋଲି ଗୃହ ସାମନ୍ତନାମାନଙ୍କୁ ‘ମହାପୁରୁଷଙ୍କ’ କଥା ଦୁଃଖାଉଥାଏ। ସେ କାଳରେ ସାହିତ୍ୟିକେତର ଦୌରାତ୍ମ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟା ଦେଶବାସୀର ଦୈନିକ ଜୀବନରୁ ଏବଂ ପରି ପଳାୟନ କରି ନଥିଲା। ଲୋକେ ବିଦ୍ୟାପାଇଁ ବିଦ୍ୟାର୍ଜନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଯେ ଯେତେବେଳେ ପାଉଥିଲା ତାକୁ ସେ ଜୀବନର ସକଳ ପ୍ରୟୋଗର କାମଧେନୁ ପରି ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲା। ପୁଣି ଏହି ବିଦ୍ୟା ବିନା-ଅକ୍ଷର-ଜ୍ଞାନରେ ମଧ୍ୟ ଲବ୍ଧ ହୋଇ ପାରୁଥିଲା। ପାରିକୂଦର ନିରକ୍ଷର ପ୍ରସାଦ ତରାଇ ମୁହେଁ ମୁହେଁ ‘ମଣିମା ପାରିକୂଦ ନରେଶ’ରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମାଳ ମାଳ ଶ୍ଳୋକ ଅବଳୀଳାକ୍ରମେ ବୋଲି ଯାଉଥିଲା, ପାରିକୂଦ ରଜାଙ୍କ ପାଟ ଅଗଣାରେ ଢଳି ଢଳି...

ଏଇହେଲା ଆମ ପାରିକୁଦର ମୋଟାମୋଟି ସାଂସ୍କୃତିକ ଚିତ୍ର। ଆମ ଗାଁର ଆର୍ଥିକ, ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନ ଆମ ପରିବାରକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା। ଆମ ପରିବାରର ବିଶେଷତ୍ୱ ଏଇ ଥିଲା ଯେ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କ ପରି ଚାଷବାସ କରୁଥିଲେ ହେଁ, ଏମାନେ ପାରିକୁଦ ରାଜ ଦରବାରରେ ସାତ ପୁରୁଷ ଧରି ଚାକିରୀ କରି ଆସୁଥିଲେ। ସମଗ୍ର ପାରିକୁଦରେ ଆମ ବଂଶର ପ୍ରତିପତ୍ତିର ଏକ ପ୍ରଧାନ କାରଣ ବୋଧହୁଏ ଏହାହିଁ ଥିଲା। (୫)

ମାନସିଂହଙ୍କ ଗୋସେଇଁ ବାପା, ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ ପାରିକୁଦ ରାଜ ଦରବାରରେ ଜଣେ ଅମିନ ଥିଲେ। କବି ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ପ୍ରାଣ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ। ତଥାପି ତାଙ୍କ ପିଲା ପିଲିକ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଭୂ-ସଂପତ୍ତି ଛାଡ଼ି ଯାଇଥିଲେ। ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ କେବଳ ଅମିନ ଭାବରେ ନୁହେଁ, କବି ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ରାଜ ଦରବାରରେ ସମ୍ମାନିତ ଓ ପୁରସ୍କୃତ ହୋଇଥିଲେ। ତାଙ୍କର ଆବିଷ୍କୃତ ‘ବ୍ରଜ-ମାଥୁରା’ କାବ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାରିକୁଦ ରାଜା-ତାଙ୍କର ସେ କାଳରୁ ମୁନିବ- ଗୌରଚନ୍ଦ୍ର ମାନସିଂହଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତ।

ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକଙ୍କର ପାଞ୍ଚପୁଅ ଓ ଏକମାତ୍ର କନ୍ୟା ଥିଲେ। ସେ ପୁଅମାନଙ୍କ ନାମ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ଅଗାଧୁ ନାୟକ, ପଦ୍ମଚରଣ ମାନସିଂହ, ଯୁଗଳ ନାୟକ, ବୈକୁଣ୍ଠ ନାୟକ ଓ ବାଞ୍ଛାନିଧି ନାୟକ। ପଦ୍ମଚରଣ ମାନସିଂହ ସତ୍ୟବାଦୀଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ର। ପଦ୍ମଚରଣଙ୍କର ଦୁଇ ଝିଅ ଓ ଏକମାତ୍ର ପୁଅ ମାୟାଧର। ବଡ଼ ଝିଅ ସୁଜା, ଗତ ୧୯୯୦ ଜାନୁୟାରୀରେ ସ୍ୱର୍ଗାୟୋହଣ କଲେ, ସେ ମାୟାଧରଙ୍କର ‘କଣ୍ଠକାତ’ କବିତାର ଅପା, ସ୍ଥାନଝିଅ ଧୋବି, ଅକାଳରେ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ କରିଥିଲେ। ମାନସିଂହଙ୍କ ପରିବାରର ସାଂସ୍କୃତିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ଆହୁରି ଏକ ପରିଚୟ, ମାନସିଂହଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଭାବରେ ନିଆଯାଇ ପାରେ:

“ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଗ୍ରାମ୍ୟ କବି ଏବଂ ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ଅଜ୍ଞାତ। ହୁଏତ ତାଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ କବି ବୋଲି ଜାଣିଥିବେ, କିନ୍ତୁ ଅଧିକାଂଶଙ୍କ ନିକଟରେ ସେ କେବଳ ଥିଲେ ‘ଅମିନ’। ବୋଧହୁଏ ଗୌରଚନ୍ଦ୍ର ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଖୁସି କରାଇବା ପାଇଁ, ରାଜାଙ୍କ ଭଣିତାରେ ସେ ଏ କାବ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ। ହୁଏତ ରାଜ ଦରବାରରେ ସେ ଏହା ଆବୃତ୍ତି କରିଥାଇ ପାରନ୍ତି। ତାଙ୍କର ଗୁଣ ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ପୁଅଙ୍କ ଠାରେ ଦେଖାଦେଇଛି। ତାଙ୍କର ତୃତୀୟ ପୁତ୍ର ଯୁଗଳ ନାୟକଙ୍କୁ ଆମର ସମଗ୍ର ଅଞ୍ଚଳରେ ‘ଗାହକ’ ବୋଲି ହିଁ ଜାଣନ୍ତି। ପିଲାଦିନେ ମୁଁ ଦେଖିଛି ‘ଗାହକଦା’ ସାରାରାତି ଗାଁର କୃଷକାକାର ପ୍ରଧାନ ଗାୟକ ରୂପେ ଏକସ୍ଥାନରେ ଠିଆହୋଇ ଛାନ୍ଦକୁ ଛାନ୍ଦ ‘ଗାଉ ଚାଲି ଥାନ୍ତି। ତାଙ୍କର କଣ୍ଠ ଉଦାର ମଧୁର ଥିଲା। ପ୍ରାଚୀନ ଛାନ୍ଦ ଚକ୍ରପଦା ପାଇଁ ଏକାନ୍ତ ଉପଯୁକ୍ତ। ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ କହିଛି ଯେ ସାନ ଦଦା(ବାଞ୍ଛାନିଧି ନାୟକଙ୍କ) କଣ୍ଠ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଗାନ ଓ କାର୍ତ୍ତନାଦି ପାଇଁ ବେଶ୍ ସୁନ୍ଦର ଓ ଶକ୍ତିମନ୍ତ ଥିଲା। ସତ୍ୟବାଦୀଙ୍କ ଗୃହରେ ହୁଏତ ମୁନିବ ରଜା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିବେ ଓ ପାରିତୋଷିକ ଦେଇଥିବେ। (୬)

ନିପଟ ପଲ୍ଲୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଏକ ସଂସ୍କୃତି ସଂପନ୍ନ ପରିବାରରେ କବି ମାନସିଂହଙ୍କର ଜନ୍ମ। ମାନସିଂହଙ୍କ ଜନ୍ମ ପରେ ମଧ୍ୟ ସେ ପରିବାରର ପ୍ରତିପ୍ରଭି ଲୋପ ହୋଇ ନଥିଲା। କବି ମାନସିଂହଙ୍କର ପିତା ଅକାଳରେ ଅର୍ଥାତ ମାୟାଧରଙ୍କୁ ମାତ୍ର ଚାରିବର୍ଷ ହେଲା ବେଳକୁ ଇହଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କଲେ। ଶୁଣାଯାଏ, ସେହି ଦୁଃଖରେ ମା' ସୁଭଦ୍ରା ଦେବୀ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କଲେ। ଏକାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ପରିବାରରେ ମାୟାଧରଙ୍କର ଲାଳନ ପାଳନର କୌଣସି ଅସୁବିଧା ହେଲା ନାହିଁ। ପାରିକ୍ରନ୍ଦ ରାଜ ଦରବାରରେ ମାୟାଧରଙ୍କର ସାଆନ୍ତ ବାପ, ଅଗାଧ ନାୟକଙ୍କର ସୁନାମ ବି ଥାଏ। ମାୟାଧରଙ୍କର ବାଲ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ପାରିକ୍ରନ୍ଦ ଗଡ଼ରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା।

ଆବିର୍ଭାବ

ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଗୋଟିଏ ଗରୁଡ଼ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୟ। ଇଂରେଜମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିବାର ପ୍ରାୟ ଏକଶହ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟର ସୀମା ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିରାକୃତ ହୋଇ ନଥାଏ। ଚିରିଶ/ଚାଳିଶ ବର୍ଷ ଧରି ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଜାଗରଣର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥାଏ। ରମ୍ଭାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଗଞ୍ଜାମ ସମ୍ମିଳନୀ(୧୯୦୩, ଏପ୍ରିଲ) କଟକରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ(୩୦-୩୧, ଡିସେମ୍ବର, ୧୯୦୩) ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନର ନୂତନ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ସଂଗଠିତ କରି ଗତିଶୀଳ କରାଉଥାଏ। ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କ୍ଷେତ୍ରରେ, ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ, ପଟ୍ଟନାୟକମାନଙ୍କର ଅନେକ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ସାରିଥାଏ। ସ୍ୱାଧୀନତାବାଦୀ ଗଂଗାଧର, ପଲ୍ଲୀକବି ନନ୍ଦ କିଶୋର, ନାଟ୍ୟକାର ରାମଶଙ୍କର ତଥା ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ବିଶ୍ୱନାଥ କର ପ୍ରମୁଖ ସାହିତ୍ୟିକ ବାତାବରଣକୁ ଜାଗ୍ରତ ରଖିଥାନ୍ତି। ଏଣେ ସର୍ବଭାରତୀୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମର ଉଦ୍ୟମ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥାଏ। ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାୟ କାଳରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଜାତୀୟ ଜାଗରଣର ଯେଉଁ ଚମକ ଖେଳି ଯାଇଥିଲା, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି।

ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା :

ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଗନ୍ତାଘର ପାରିକ୍ରନ୍ଦ ସ୍କୁଲର ବାଣପୁର ମାଈନର ସ୍କୁଲକୁ ପଢ଼ିବାକୁ ଆସିଲା ପରେ, ସାନିଆ ନଈର କଳସଙ୍ଗାତ, ସୋଲେରୀ, ଭାଲେରୀ, ଘଣ୍ଟଶାଳା ଓ ଆହୁରି ଅନେକ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ପାହାଡ଼ର ଦୃଶ୍ୟାବଳୀ, ପାଇକାଳି ଗାଁମାନଙ୍କର ଆଖଡ଼ାର ରଣକୌଶଳ ଅଭିନୟ, ଆଉ ସମସାମୟିକ ଓଡ଼ିଶାର ଜାତୀୟତାର ଝଡ଼ ଏସବୁ ମାନସିଂହଙ୍କ କବି ମନରେ ବହୁବେଳେ ଆଣିଥିଲା। ବାଣପୁର ମାଈନର ସ୍କୁଲରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ କବିତାର ସ୍ମରଣ ହୋଇଥିଲା। ଆଦର୍ଶ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ବାଳକିଧି ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କର ଶାସନ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ହାଇସ୍କୁଲ ସେତେବେଳେ ସୁପରିଚାଳିତ।

ଛାତ୍ରବାସରେ ରହିବା ଦ୍ଵାରା ବାହ୍ୟ ଜଞ୍ଜାଳରୁ ମୁକ୍ତ ରହି ମାୟାଧର ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାରେ ଲାଗି ପଡ଼ିଲେ । କୃତୀ ଛାତ୍ର ଥିବାରୁ ମାୟାଧର ଶିକ୍ଷକ ସମୂହଙ୍କର ପ୍ରୀତି ଭାଜନ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ସମତାଳରେ ପାଠପଢ଼ା ସହିତ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା, ବିଶେଷତଃ କବିତା ଲେଖା ଚାଲିଥିଲା । ମାୟାଧରଙ୍କ ଆଦ୍ୟ ଜୀବନର ଲେଖା ମୁଖ୍ୟତଃ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରୀତି ଓ ଉତ୍କଳୀୟ ଜାତୀୟତା ମୂଳକ କବିତା । ଅବଶ୍ୟ ଖୋର୍ଦ୍ଧାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କାଳରେ ଛଦ୍ମ ନାମରେ କେତେକ ଗଳ୍ପ ସେ ସହକାର ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ କରାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ କଥା ଲେଖନୀର ଗଢ଼ ତୁଳନାରେ ମାନସିଂହଙ୍କର କବିତା ବେଶ୍ ପୋଖର ଓ ଅନୁଭୂତି ସିଦ୍ଧ ।

ଖୋର୍ଦ୍ଧାରେ ଅଧ୍ୟୟନର ଶେଷ ସମୟକୁ ମାୟାଧର ଜଣେ ସମବୟସୀ(୮) ମହିଳାଙ୍କର ସଖ୍ୟା ଲାଭକରି, ପ୍ରେମ କବିତା ରଚନା କଲେ । ଏଥିପାଇଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ନାନା ସମସ୍ୟାର ଉଦ୍‌ଭବ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଏହି ସମୟରେ କବିଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ କୃତି ଧୂପର ବାଜ ବପନ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ମହିଳାଙ୍କ ପ୍ରେମ ଗୋଟିଏ ସ୍ନେହ-କାଞ୍ଚାଳ ପ୍ରାଣକୁ ଶାନ୍ତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ କେତୋଟି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରେମକବିତା ଦାନ କରିଗଲା । ପୃଥିବୀର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରେମ କବିତାଗୁଡ଼ିକ ମୂଳରେ କୌଣସି କୌଣସି ନାରୀଙ୍କର ସଖ୍ୟା ବିଦ୍ୟମାନ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କବିମାନେ ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରେମ ଅନୁଭୂତିକୁ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଓ ପୌରାଣିକ ତଥା କାଳ୍ପନିକ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ନାମ ନେଇ ଲେଖା ଲେଖୁଥିଲେ । ମାତ୍ର ମାୟାଧର ଏଠାରେ ସାହସର ସହିତ ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରେମାନୁଭୂତିକୁ ନିଜ ନାମରେ ହିଁ କାବ୍ୟରୂପ ଦେଲେ । ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଯୁଗାନ୍ତକାରୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣି ପାରିଥିବାରୁ, ହିଁ ସମସାମୟିକ ପାଠକ ମହଲରେ ସେ ଦୃଢ଼ ଆସନ ପାତି ବସିପଡ଼ିଲେ । ବହୁ ବିଦଗ୍ଧ ପ୍ରେମିକ ଓ ବହୁ ହତାଶ ପ୍ରେମିକ ମାୟାଧରଙ୍କର କାବ୍ୟବାଣୀରେ ନିଜର ଜୀବନବାଣୀକୁ ଶୁଣି ପାରିଲେ । ମାୟାଧର ଛାତ୍ର ଜୀବନରେ ଏହି ପ୍ରେମ ବିରହ ଏବଂ ସଂଗୀତ ଗାଉ ଗାଉ ବୋଧହୁଏ ଏହି ସମୟରେ ଭାରତୀୟ ରାଜନୀତି ଝଡ଼ଝଟା ସାଙ୍ଗରେ ବିଶେଷ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୋଇପାରିଲେ ନାହିଁ ।

ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୦ ବେଳକୁ ଭାରତୀୟ ରାଜନୀତିରେ ପୂଜ୍ୟ ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଓ ସତ୍ୟବାଦୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଜାତୀୟ ଜାଗରଣର ସ୍ଵର ଅତିମାତ୍ରାରେ ଉଗ୍ର ହୋଇ ଉଠୁଥିବାବେଳେ, ମାନସିଂହଙ୍କ କବି ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟ ଜାତୀୟ ଜାଗରଣରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଉଠିଛି । ମାତ୍ର ସେ ଏହି ଦଶାଧିରେ ଓ ପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆନ୍ଦୋଳନରେ ଭାଗ ନେଇ ନାହାନ୍ତି । ତା'ର କାରଣ ହୁଏତ ହୋଇପାରେ ଯେ, ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୬ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବନରେ ସମବୟସୀ ମହିଳାଙ୍କର ସଖ୍ୟା ଓ ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୬ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବିଦ୍ୟାଧର ପୂର୍ବରୁ, ସେହି ମହିଳାଙ୍କର ଶୁଣଗାନ କରି, ପ୍ରେମ ଓ ବିରହର ସଙ୍ଗୀତ ଗାଇବା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାୟଶ ଆନ୍ଦୋଳନରୁ ଦୂରେଇ ଯାଇଥିଲେ ।

ମାନସିହ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ କବିତା, ପ୍ରବନ୍ଧ, ଆଲୋଚନା ଓ ଭ୍ରମଣ କାହାଣୀରେ ଯେଉଁ ମାତ୍ରାରେ ଗାନ୍ଧୀ, ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରିଛନ୍ତି, ସେ ପ୍ରକାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ସମସାମୟିକ ଜାତୀୟ ଆନ୍ଦୋଳନରେ ଭାଗ ନ ନେବାର ପୃଷ୍ଠପଟରେ ଆହୁରି କେତେକ କାରଣ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ଖୋର୍ଦ୍ଧା ହାଇସ୍କୁଲରୁ ପାଟନା ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୨ ରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୯୩୨ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାନସିହଙ୍କ ରଚନାର ଧାରା ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଥିଲା— ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନତଃ ଉତ୍କଳର ଅତୀତ ପ୍ରାଚୀ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟ ଜାତୀୟତା, ଦ୍ବିତୀୟତଃ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରେମର ଚିତ୍ର । ଏଠାରେ ସୂଚାଇ ଦିଆଯାଇ ପାରେ ଯେ, ମାନସିହଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଯଦି କେବଳ ଦୈନିକ ପ୍ରେମରଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ କୋଣାର୍କ, ମହାନଦୀରେ ବ୍ୟୋମ୍ବାବିହାର ପରି ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ଥାନୀୟ କବିତା ତଥା ‘ରାଜକବି’ ଭଳି ଗୀତିମାଳ୍ୟେର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତା ।

ମାୟାଧର ପ୍ରଥମରୁ ଅକ୍ଷର ଯୋଡ଼ା କରି ନଥିଲେ । ନିଜର ମନର ଭାବାବେଗକୁ ଅକ୍ଷରରେ ମୂର୍ଦ୍ଧିମତ ରୂପଦେବା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟଥିଲା, ନ ହେଲେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ସମ୍ପାଦକ, ନୀତିବାଦୀ ବିଶ୍ବନାଥ କର, ‘ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ’ର ପ୍ରଥମ ପୃଷ୍ଠାରେ ‘ତରୁଣ କବିର ଆଶା’ ପରି କବିତା ସ୍ଥାନୀତ କରି ନଥାନ୍ତେ । ଅନେକ ହୃଦୟର କଥା ବହିପାରେ ବୋଲି, କବିର କବିତା ଆଦର ପାଏ । ମାୟାଧର ସେହିପରି ଅନେକ ମରମା ପ୍ରେମିକର ହୃଦୟର ବାଣୀ, ଯାହା ସେମାନେ ନିଜ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସାହସ କରୁ ନଥିଲେ, ସେହିକଥା ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ, ଲକ୍ଷ ପ୍ରେମିକର ହୃଦୟରେ ସେ ବସା ବାନ୍ଧି ରହିଲେ । ସେ ପ୍ରେମ କବିତାରେ ତୁଳା ଦେହ ମିଳନର ଚିତ୍ର ନାହିଁ, ଅଛି ମନ ମିଳନର ଚିତ୍ର । ‘ଧୂପ’ ଏକ କବିତା ସଂକଳନ ନୁହେଁ ‘ଧୂପ’ ଏକ କାବ୍ୟ । କ୍ରମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ କବିର ଆକାଂକ୍ଷା ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମୃତ୍ୟୁ ଚିନ୍ତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ପ୍ରେମିକ ହୃଦୟର ଅନୁଚିନ୍ତାକୁ ଅନୁଭବୀର ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି କାବ୍ୟର ସମସ୍ତ କବିତା ଏକ ଏକ ସ୍ବୟଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କବିତା ମଧ୍ୟ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଧୁନିକ ଧାରାର ଗର୍ଭାବହ, କବିବର ରାଧାନାଥ, ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ, ସରସ୍ବତୀ ପଟ୍ଟନାୟକ, ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ସୁଭାଷ, କବି ଗଙ୍ଗାଧର, ପଦ୍ମାବତୀ ନନ୍ଦିଶୋର, କାବିକବି ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତ ତଥା ପଦ୍ମଚରଣ ଓ ସତ୍ୟବାଦୀ ସାହିତ୍ୟ ସାଧକଙ୍କ ସାଧନା ସେ ସମୟରେ ଥିଲା ସମସ୍ତଙ୍କର ଆଦର୍ଶ । ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୪ ବେଳକୁ ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗର ପ୍ରତିସ୍ତିତ୍ତାରେ ଏକ ଯୁବ କବି ଗୋଷ୍ଠୀ ସରୁଜ କବି ନାମରେ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା ଆରମ୍ଭ କରି ମାତ୍ର ଆଠ/ଦଶ ବର୍ଷ ପରେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଗତିବାଦ ବୁ ଦ୍ବାର ପରିବର୍ତ୍ତନ କଲେ । ମାତ୍ର ମାୟାଧର ମାନସିହ ତାଙ୍କ ସମସାମୟିକ କୌଣସି ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଆଦର୍ଶ ନୟନର ଜଣେ ଏବଂ କବି ଭାବରେ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା କରି ଆସିଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀ: ୧୯୩୨ ରେ ମାୟାଧରଙ୍କର ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତାଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ ପରେ, କବିତା, ରଚନା-ମେଡ଼ୁ ବଦଳି ଯାଇଛି। ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ‘ହେମଶ୍ୟା’ ତଥା ଅନେକ କବ୍ୟ, ସଙ୍କଳନ ପ୍ରକାଶିତ; ମାତ୍ର ଏହା ପରେ ପରେ ତାଙ୍କର କବିତାର ଧାରା ବ୍ରହ୍ମା-ମୁନି, ହୋଇ ଆସିଲା ପରି ମନେହୁଏ। ପରବର୍ତ୍ତୀ କବିତାଗୁଡ଼ିକ କବିର ଭାବୋହାରୀ ହୋଇ କାବିକିତ ଭାବଧାରାରେ ଗନ୍ତାର ହୋଇପାରି ମନେହୁଏ। ଅବଶ୍ୟ ମାନସିହଙ୍କ କବିତା ରଚନାର ଧାରା ଜୀବନର ଅଭିମାନ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା।

ଉଦେଇଶ ସହ ରଚିତ ମସିହା ପରେ ପରେ କବି ମାନସିହଙ୍କର ଦୀପ୍ତି ଅପେକ୍ଷିତ ମୁନି ହୋଇ ଚିନ୍ତାମଣି ମାନସିହଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି। ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥଳରେ କବି ମାନସିହଙ୍କ ବିଦ୍ୟାମାନ। ତାଙ୍କ ଆଦ୍ୟ ଜୀବନର ଗୀତିନାଟ୍ୟ ‘ରାଜକବି’, ‘ପୁଷ୍ପିତା’, ପରେ ‘ପୁଷ୍ପାରିଣୀ’-ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏ ସମସ୍ତର ଅତ୍ୟନ୍ତ ନୀତିକାର ମନା ଅପେକ୍ଷା କବିର ଭାବକୁ ଅଧିକ ବହନ କରେ। ଏପରିକି ପରଶ ପରବର୍ତ୍ତୀ ‘ବୁଦ୍ଧ’ ନାଟକ ଓ ‘ଅବେଷଣ’ ଉପନ୍ୟାସରେ ମଧ୍ୟ କବି ମାନସିହଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ। ଶ୍ରୀ: ୧୯୩୨ ମସିହା ପରେ ପରେ ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାର ଧାରା ବହୁମୁଖୀ ହୋଇ ଶ୍ରୀ: ୧୯୭୩ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନବରତ ଭାବରେ ଗତିକରି ଗଲିଲା। ଏହି ଶାବିତ୍ରୀ ସାଧନାରେ ମହାପ୍ରୟାଣ ସେହି ରୀତିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣହୋଇ ଆସିଥିଲା।

ପ୍ରାଚୀନାଦୀ:

୧- ବୋଲଟନ, (ଡଃ) ଜେ.ଭି./ଭେଣ୍ଟ, ଜାଜ, ପାତ୍ର ଓ ମନାଶୀ ପଦାରମୋହନ (୧୯୭୬) ପୃ.୭।

୨- ଦାଶ, (ଡଃ) ଗଜନେନ୍ଦ୍ରନାଥ/ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଚର୍ଚ୍ଚାର ପରାପରା (୧୯୮୩) ପୃ. ପରିଶିଷ୍ଟ.୫-୬।

୩- ମାନସିହ, (ଡଃ) ମାୟାଧର/ଓଡ଼ିଆ ସମାଜ ଓ ସାହିତ୍ୟ (ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବିଶିଷ୍ଟ-ପ୍ରବନ୍ଧ) ମାନସିହ ପ୍ରକାଶନୀ, କୁମାର ଖଣ୍ଡ ପୃ. ୫୮୫।

୪- ମାନସିହ, (ଡଃ) ମାୟାଧର-ବ୍ରଜ ମାଧୁରୀ (୧୯୭୨) କାବ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ, ପୃ. ୧.

୫- ଚନ୍ଦ୍ରକ ପୃ. ୨-୩.

୬- ଚନ୍ଦ୍ରକ ପୃ. ୧୯.

୭- ମାନସିହ, (ଡଃ) ମାୟାଧର/ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ରାଆ(୧୯୭୫)ପୃ. ୧୭-୧୮

୮- ମାନସିହ, (ଡଃ) ମାୟାଧର/ଧୂପ-(୧୯୩୧)ପାପ ଓ ପ୍ରେମ (କବିତା)

‘ହେ ସମ ବୟସି, ବ୍ରହ୍ମର ମୋର ଯେ ପାରତି/

ନିଶ୍ଚୟ କେତେ ବୋଲୁଛନ୍ତି ପାପ-କାରତି।’

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସଂପଦ ଓ
ସୃଷ୍ଟି-ବିଚାର-ବିମର୍ଶର ପୂର୍ବାଧ୍ୟାୟ

ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସଂପଦ ଓ ସୃଷ୍ଟି-ବିଚାର-ବିମର୍ଶର ପୂର୍ବାଧ୍ୟାୟ

ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ପ୍ରଣାମାନସ ପ୍ରତିପଳିତ ହୁଏ । ପ୍ରଣା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ନିଜକୁ ନିଜର ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ରୂପାୟିତ କରିଥାଏ । ସମୟେ ସମୟେ ପ୍ରଣା ଜ୍ଞାତସାରରେ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରେ, ମାତ୍ର ସେତେବେଳେ ସୃଷ୍ଟି ତା'ର ସ୍ୱାଭାବିକତା ହରାଇ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ସୃଷ୍ଟି ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ସାଧାରଣ ମଣିଷପରି ପ୍ରଣା ନିଜର ମୌଳିକ ସୃଷ୍ଟି ସଂଗେ ସଂଗେ ନିଜର ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ସୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ବିଚାରଧାରାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥାଏ । ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ସଂପଦକୁ ତାଙ୍କର ବିବିଧ ଚେତନା ସଂପର୍କୀୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇପାରେ । ନିବନ୍ଧର ପରିଶିଷ୍ଟରେ ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ସଂପଦର ଏକ କାଳାନୁକ୍ରମ ତାଲିକା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଅଛି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ଲେଖନୀ କ୍ଷାତ୍ରବନ୍ଧାରୁ ଅନ୍ତିମ ବିଦାୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗତିଶୀଳ ଥିଲା । ପ୍ରକାଶନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ଅର୍ଦ୍ଧ-ଶତାବ୍ଦୀ (୧୯୨୩-୧୯୭୩) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ । ଏହି ଅର୍ଦ୍ଧ-ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ଉପରେ ସେ ଲେଖନୀ ତାଙ୍କନା କରିବାକୁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ବିଭାଗରେ ସପକ୍ଷତା ଲାଭ କଲେ ମଧ୍ୟ, ଅଳ୍ପ କେତେକ ବିଭାଗରେ ସେ ଆଶାନ୍ୱରୁପ ସପକ୍ଷତା ଲାଭ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟିର ମୂଲ୍ୟାୟନର ସୁବିଧା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ ରଚନାକୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପ୍ରକାର ବିଭାଗୀକରଣ କରାଯାଇପାରେ :-

୧- କବିତା, ୨- ଗୀତିନାଟ୍ୟ ଓ ନାଟକ, ୩- ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସ, ୪-କାବ୍ୟ ଓ ମହାକାବ୍ୟ, ୫ - ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ସମାଲୋଚନା, ୬- ସଂପାଦକୀୟ ଓ ମୁଖ୍ୟବ୍ୟ, ୭- ଭାଷଣ ଓ ଚିଠିପତ୍ର, ୮- ଜୀବନୀ ଓ ଆତ୍ମଜୀବନୀ, ୯- ଭ୍ରମଣ କାହାଣୀ, ୧୦- ଅନୁବାଦ, ୧୧- ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ଓ ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟ, ୧୨- ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ ସଂପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନା ।

ଏହି ବିଭାଗୀକରଣ ପରେ ବିଚାରଧାରାର ଉଦ୍ଧକୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବାପାଇଁ ସୃଷ୍ଟିସଂପଦର ଏକ କାଳାନୁକ୍ରମିକ ବିବରଣୀ ପରିଶିଷ୍ଟରେ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଅଛି । ସେ ବିବରଣୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସଂପଦର କ୍ରମୋନ୍ନତି ତଥା ଉତ୍ଥାନ ପତନର ଚିତ୍ର ମିଳିପାରିବ । ସ୍କୂଳ ଭାବରେ ମାନସିଂହଙ୍କର କବିତା କହିଲେ, ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶିତ କବିତାକୁ ବୁଝାଏ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀରେ ପ୍ରକାଶ ପୂର୍ବରୁ, କବିତାଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ରପତ୍ରିକା, ସଂକଳନରେ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା, ଯାହା ପରେ ନାନା ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟଦେଇ ଗତିକରିଛି ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ସଂଗୃହୀତ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକାବଳୀ ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଖଣ୍ଡିତ ଆକାରରେ ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥିଲା । ସେସବୁ ଅନେକ ପାଠାନ୍ତର ସହଜକରାଏ ।

ଡକ୍ଟର ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ, କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନାର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଏଭଳି ଐତିହାସିକ ବିଚାର ପାଇଁ ପଥ ପରିଷ୍କାର କରିଦେଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ସେ ଯେଉଁ ତାଲିକା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ତାଲିକା ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ତାଲିକାରେ କଥିତ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ବି କେତେକ ସୃଷ୍ଟିର କାଳ ନିରୂପଣ ବାଦ ପଡ଼ିଯାଇଛି । ଏ ସଂଗ୍ରହରେ ଯଥା ସମ୍ଭବ ସମସ୍ତ ଲେଖାର ତାଲିକା ପ୍ରଦାନ କରିବା ପାଇଁ ଯତ୍ନପରୋନାସ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଅଛି । ମାନସିଂହଙ୍କ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ରଚନାର କାଳାନୁକ୍ରମିକ ବିବରଣୀ କେବଳ ବର୍ତ୍ତମାନର ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚା ନିବନ୍ଧ ନୁହେଁ, ଭବିଷ୍ୟତର ଗବେଷଣା ପାଇଁ ଏହା ଏକ ପଥ ଉନ୍ମୋଚନ କରି ପାରିବ । କାରଣ ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ନିମନ୍ତେ, ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କୃତି ବା ଲେଖାର ତାଲିକା ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ପାଠାଗାର ବା ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ କୌଣସି ସର୍ବସାଧାରଣ ପାଠାଗାରରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ଏପରିକି ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ କଟକ ଥୋରିଆସାହିସ୍ତ ବାସଭବନରେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ଲେଖା ବା ଲେଖାର ତାଲିକା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ମିଳିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇନାହିଁ ।

ତଃ ମାନସିଂହଙ୍କର ଅନେକ ଲେଖା, ପତ୍ରପତ୍ରିକା, ଚିତ୍ରିତ ସଂକଳନ ତଥା ପୁସ୍ତକ ରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ସମୟରେ ନାନା ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟଦେଇ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି । ପ୍ରଦତ୍ତ ତାଲିକାରେ ଉଭୟ ଲେଖାକୁ ସୂଚିତ । ଶିକ୍ଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଲେଖା ୧୯୪୫ମସିହାରେ, ଶଂଖ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି, ମାତ୍ର ସେହି ସମାନ ଶିରୋନାମାର ଲେଖା, ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନରେ ସ୍ଥାନିତ ହେଲାବେଳେ ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଛି । ସେହିପରି ନବଜୀବନରେ ପ୍ରକାଶିତ ଲେଖା ‘ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଆଁ’ରେ ସମାନ ଶିରୋନାମାରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି । ବିଚାରଧାରାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ପାଇଁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଭୟ ଲେଖାର ଉପଯୋଗିତା ରହିଛି । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏ ଦୀର୍ଘ ତାଲିକା ପ୍ରଦାନର ଉପଯୋଗିତା ଯଥାର୍ଥ ବୋଲି ଅନୁଭୂତ ହୋଇଛି ।

ଶେଷରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ଦୈନିକ ପତ୍ରିକା ବା ଅନ୍ୟ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ ଆଜି କେତେକ ଲେଖା ଥାଇପାରେ, ଭବିଷ୍ୟତରେ ଆହୁରି ଅନୁସଂଧାନ କରି ସମସ୍ତ ଲେଖା ସଂଗ୍ରହ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇପାରେ । ବିଷୟ ତଥା ପ୍ରକାଶ ଗବେଷକମାନେ ଏହି ତାଲିକା ପ୍ରୟୋଗରେ କିଛି ନୂତନ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ କରିପାରନ୍ତି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ବିଚାର-ବିମର୍ଶର ପୂର୍ବାଧ୍ୟାୟ:

ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସଂପର୍କରେ ବିଚାର ବିବେଚନାକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନିଗୋଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଭାଗ କରାଯାଇପାରେ ।

ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟ—ଖ୍ରୀ: ୧୯୩୦-୧୯୫୬.

ବ୍ରିଟିଶ ପର୍ଯ୍ୟାୟ-ଖ୍ରୀ: ୧୯୪୭-୧୯୭୩,

ତୃତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ-ଖ୍ରୀ: ୧୯୭୩-୧୯୮୯.

ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟ

ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ କବି ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସଂପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନା, ମୁଖ୍ୟତଃ ସୃଷ୍ଟି ସଂପର୍କର ସମାକ୍ଷାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା ଓ ବିବାଦ ବିସମ୍ଭବର ଚର୍ଚ୍ଚା। ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ମାନସିହଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ସଂପର୍କରେ କୌଣସି ବୌଦ୍ଧିକ ଚର୍ଚ୍ଚା ବା ବିଧିବଦ୍ଧ ମୂଲ୍ୟାୟନ କରାଯାଇନାହିଁ। କଥିତ ସମୟର ଆଲୋଚନାକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଟି ଭାଗ ବିଭାଜନ କରାଯାଇ ପାରେ:-

(କ) ମାନସିହଙ୍କ କବିତା, କାବ୍ୟ ନାଟିକା, ନାଟକ, ପ୍ରବନ୍ଧାଦିର ସମାକ୍ଷା ତଥା ପରିଚୟ ମୁକ୍ତ ଆଲୋଚନା।

(ଖ) କୌଣସି ମତାମତ ବା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସମ୍ପର୍କରେ ମାନସିହ ଓ ଅନ୍ୟ ଲେଖକମାନଙ୍କର ମତାଲୋଚନା।

ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପ୍ରଥମ ଭାଗ ସମ୍ପର୍କରେ, ଧୂପ, (୧) ହେମଶସ୍ୟ, (୨) ରାଜାହରୀ, କବିତା, (୩) ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ (୪) ପୁରାଣିଣୀ (୫) ପରଧର୍ମ (୬) ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନ (୭) ହେମଶସ୍ୟ (ପୁସ୍ତକ) (୮) ନର ଚିରଜନ (୯), ଆତମାୟା (୧୦) ମାଳଗୁହଣ (୧୧) ପ୍ରେମଶସ୍ୟ (୧୨) ନଷ୍ଟନାଦ (୧୩) ବାପୁଚର୍ଯ୍ୟ (୧୪) ଜୀବନା ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ, ହେମପୁଷ୍ପ, କବି ଓ କବିତା, ଜୀବନଚିତ୍ର (୧୫) ଜଗନ୍ନାଥ, ମାଟିବାଣୀ, ଜେମା (୧୬) ଜୀବନପଥ, ନଷ୍ଟନାଦ (୧୭) ବୁଦ୍ଧ (ନାଟକ), (୧୮) ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ (୧୯) ମେହେର ପ୍ରଦୀପ (୨୦), ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ଆଲୋଚନାମାନ କରାଯାଇଛି, ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ସମାକ୍ଷାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା। ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଆଲୋଚନା ମାନସିହଙ୍କ ଲେଖା ପ୍ରକାଶପରେ ପରିଚୟାତ୍ମକ ଶୈଳୀରେ ଲେଖା ହୋଇଅଛି। କବି କୌତୁଷ ନାଥ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ଆଲୋଚିତ ପୁରାଣିଣୀ ଓ ହେମଶସ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ସମାକ୍ଷାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଆଲୋଚନା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ତଥା ବିବରଣୀ ମୁକ୍ତ। କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୁସ୍ତକ ବା କବିତାଚିତ୍ର ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଥିବା ବେଳେ, କେତେକ ସମାକ୍ଷାରେ କେବଳ ନିନ୍ଦାରାଜ କରାଯାଇଅଛି। ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଚାକିର ଆଲୋଚନା ପାଇଁ କୌଣସି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇନାହିଁ।

ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ବ୍ରିଟିଶ ପ୍ରକାର ଆଲୋଚନାରେ ବିଶ୍ୱେଷଣର ସ୍ତର ପୂର୍ବ ଅପେକ୍ଷା ସମାନ୍ୟ ବ୍ୟାପକତର। ମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ମୂଲ୍ୟାୟନ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇନାହିଁ। ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଆଲୋଚନା ମୁଖ୍ୟତଃ ବିବାଦାତ୍ମକ ବା ବିତର୍କମୁକ୍ତ। ‘ପୁଷ୍ପିତା’ ନାଟିକାର ସାମ୍ପର୍କ (୨.୧) ନେଇ ଶ୍ରୀ ହରିଶଚନ୍ଦ୍ର ଚଟ୍ଟୋ ଏକ ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ। ଏଥିରେ ‘ପୁଷ୍ପିତା’ ନାଟିକାର ପରିଚୟ ଓ ନାଟିକାରେ ଦେଖାଦେଇଥିବା ପ୍ରେମଚିତ୍ରର ନିନ୍ଦାରାଜ କରାଯାଇଅଛି। ନାଟିକାର କଥାବସ୍ତୁର ଅସଙ୍ଗତି,

ଅର୍ଚ୍ଚନିହିତ ଗୁଡ଼ାଂଶ, ରଚନାର ପ୍ରେରଣା କ୍ରମରେ ବ୍ୟାପକ ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏହାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଆଲୋଚନାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦିଆଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ। ପୁନଶ୍ଚ ‘ତରୁଣ କବିର ଆଶା’ରେ ଥିବା ସବୁ କିଶୋରୀର ଚିତ୍ରକ ଧରି, ବୁଲନ୍ତି ମୁଁ ଆହା ରସିକ ପରି’ ସଦୃଶ କେତେକ ପଦକୁ ନେଇ କବିଙ୍କୁ ତୀବ୍ର ସମାଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି। (୨୨) ଏଥିରେ ନାଟିକାର କେତେକ ଦୋଷ ଦର୍ଶା ଯାଇଥିବାରୁ, ନାଟିକାର ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟ ନିରୂପଣର ଅବସର ଆସିନାହିଁ। ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲେଖାଟିର ପ୍ରକାଶ ପରେ ମାନସିଂହ ‘ପୁଷ୍ପିତା ଲେଖକର କୈପୟତ’ (୨୩) ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘ ପତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି।

ମାନସିଂହଙ୍କର ଆଉ ଏକ ଚିଠି ‘ପଦ୍ମାରମୋହନଙ୍କ ଅଙ୍ଗବର୍ତ୍ତନ’ (୨୪) ଡାକ୍ତ ପୁଣି ଏକ ବିବାଦ ଭିତରକୁ ଟାଣିନେଲା। ମାନସିଂହଙ୍କର ସେ ସମୟର ଯୁକ୍ତି ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ତଥା ପଣ୍ଡିତାନୁସାରେ ଯୋଗ୍ୟ ତଥାପି ତାଙ୍କର ବିପକ୍ଷବାଦୀମାନଙ୍କୁ ଏହା ନିନ୍ଦା ଗାନର ଖୋରାକ ଯୋଗାଇଛି।

‘ପୁଷ୍ପିତା’ ନାଟିକାର ବିସମ୍ଭବ ପରେ, ‘ପରଧର୍ମ’ ପ୍ରବନ୍ଧ (୨୫) ମାନସିଂହଙ୍କ ପାଇଁ ପୁଣି ଏକ ସାହିତ୍ୟିକ ଝଡ଼ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା। ଏହି ବିବାଦ ସମ୍ପର୍କରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ‘ସହକାର’ର ସମ୍ପାଦକ— ‘ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରଭାବ’ ବିଷୟରେ ସମ୍ପାଦକୀୟ ମତବ୍ୟ ଲେଖିବାରୁ ମାନସିଂହ ‘ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ ପତ୍ର’ (୨୬) ଛନ୍ଦରେ ଏକ ଚିଠି ଲେଖି ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ମତକୁ ଆତରୀକ ସମର୍ଥନ ଜଣାଇଥିଲେ। ଏହି ପତ୍ରରେ ବଙ୍ଗ ପ୍ରଭାବର କାରଣ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ସେ ପ୍ରତିବାଦୀମାନଙ୍କର ଅଭିଯୋଗ ବିଷୟରେ ସୂଚନା ଦେଇଥିଲେ। ତାପରେ ସହକାରରେ ‘ପରଧର୍ମ’ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା। ଏହି ‘ପରଧର୍ମ’ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ପରେ, ନବୀନ ଲେଖକମାନଙ୍କ ତରଫରୁ ଏକ ମିଳିତ ଆକ୍ରମଣ କରାଗଲା ଓ ପତ୍ର ପତ୍ରିକାରେ ଏକ ପ୍ରତିବାଦ ଲେଖା ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା। (୨୭) ଏହି ଲେଖକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶ୍ରୀ ଷଡ଼ଙ୍ଗୀ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟ ଓ ଦିଗମ୍ବର ଭୂୟାଁ ପ୍ରମୁଖ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରତିବାଦ କରି ଚିଠି ପ୍ରେରଣ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିବାଦୀମାନେ ନିଜର ଦୋଷ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇନାହାନ୍ତି। ମାନସିଂହ ନିଜର ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତରରେ ଅବଶ୍ୟ ସେ ନିଜେ ବଙ୍ଗ ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ଓ ରଚନାତ୍ମକ ଡାକ୍ତର ଆକର୍ଷ ଲାବରେ ଅଙ୍ଗୀକାର କରିଥିଲେ ହେଁ, ପ୍ରତିବାଦୀମାନେ ମାନସିଂହଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖାର ଉଦାହରଣ ଦେଇ ତାଙ୍କ ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନାର ନିନ୍ଦା କରିଥିଲେ।

ମାନସିଂହ ‘ହିନ୍ଦୀ-ବିବାହ’ ନାମକ କବିତା (୨୮) ର ପ୍ରତିବାଦରେ ଶ୍ରୀ ଶୈଳେଶନାଥ ଦାସ, ‘ହିନ୍ଦୀ-ବିବାହ’ ନିବାସର ନିଆପ’ କବିତା ସହକାରରେ ଲେଖିଥିଲେ। ଏହି ଉଭୟ ଲେଖକଙ୍କ ସମାଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି।

ମାନସିଂହଙ୍କ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଦେଖା ଦେଇଥିବା ସାହିତ୍ୟିକ ବିସମ୍ଭବର ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି । ଏହି ସମୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ରାଜକିଶୋର ରାୟଙ୍କର ‘କବି ମାନସିଂହ ଓ ମିଡ଼ିଆଭାଲିକମ୍’(୨୯) ତଥା ‘ବୁଦ୍ଧ’ ନାଟକର ରଚନା ପୃଷ୍ଠପଟରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧ ‘ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଏକମାତ୍ର ମନୁଷ୍ୟ ଧର୍ମ’ର ପ୍ରତିବାଦରେ ଶ୍ରୀ ବୃନ୍ଦାବନ ନାଥଶର୍ମାଙ୍କର ‘ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କି ଏକମାତ୍ର ମନୁଷ୍ୟ ଧର୍ମ’(୩୦) ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା । ପୁନଶ୍ଚ ମାନସିଂହ ‘ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ଅପପ୍ରଚାର’ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖିଥିବା ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରତିବାଦରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଗୋଲୋକ ବିହାରୀ ଧଳ(୩୧) ଦୁଇଟି ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ପ୍ରୋଫ ଆଲୋଚନା ମାନସିଂହଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ବା ବିଚାର ବିମର୍ଶ ସମ୍ପର୍କରେ କୌଣସି ଆଲୋଚକପାତ କରେନାହିଁ । ବରଂ ପଟୁରାନନ୍ଦ ‘କବି ଲଢ଼େଇ’ କ୍ରମରେ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ଦକ୍ଷାୟମାନ କରି କବିଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । (୩୨) ଏହା ତାଙ୍କର ଲୋକପ୍ରିୟତାର ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ, ମାତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭାର ବିଚାର ବିବେଚନାର ଗଭୀରତା ଏଠାରେ ମିଳିବା କଷ୍ଟ ।

ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇପାରେଯେ, ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ବିଚାର ବିମର୍ଶର ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ସୂଚନା ୧୯୫୬ ମସିହା ବେଳକୁ ଦେଖା ଦେଇଛି । ଏହିବର୍ଷ ‘ମୋର ପ୍ରିୟ ଲେଖକ’ କ୍ରମରେ ଚତୁର୍ଥ ଲେଖକ ଭାବରେ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ(୩୩) ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ କର ‘ବୁଦ୍ଧ’ ନାଟକ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରି— ‘ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ ଓ ଉପନ୍ୟାସରେ ବୁଦ୍ଧ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ’ (୩୪) ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ଦୁଇଟି ଆଲୋଚନାକୁ ମାନସିଂହ ସୃଷ୍ଟି-ବିଚାରବିମର୍ଶର ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟର ପୂର୍ବାଭାସ ଭାବରେ ବିବେଚନା କରାଯାଇପାରେ ।

ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ସମୂହ ଭାବରେ ବିଚାରକଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏଗୁଡ଼ିକରୁ ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭାରର ଲୋକପ୍ରିୟତା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, ଏହି ସମୟରେ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଗଭୀର ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିବାର ପ୍ରୟାସ ହୋଇନାହିଁ । କଥିତ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଯେଉଁ ବିତର୍କର ସୂଚନା ମିଳେ, ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ସାହିତ୍ୟିକ ବୁଦ୍ଧି । ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, ତାଙ୍କ ଜୀବନର ବୈଷମ୍ୟ ଜନିତ ବାଦ ବିସମ୍ଭବ ଘଟଣା କେବଳ ଏହି ଅଂଶରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ଅଧ୍ୟାପକ ରାଜ କିଶୋର ରାୟ, ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ କର ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭାର ଉପରେ ଆଲୋଚନା ଯେଉଁ ପୃଷ୍ଠପାଠିକା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ତାର ପଲ୍ଲୀକୃତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ମୋଟ ଉପରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ପରାଶ୍ର ବର୍ଷ ପୂର୍ବ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ଗଭୀର ତଥା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଚାର ହୋଇନାହିଁ ।

ସୃଷ୍ଟି-ବିଚାର-ବିମର୍ଶର ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ:

କବି ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ବିଚାର ବିମର୍ଶର ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ୧୯୫୭ ମସିହାରୁ ୧୯୭୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିସରଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ। ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନୋଟି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିକୁ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି :

(କ) କାବ୍ୟ ପ୍ରତିଭାର ବିଧିବଦ୍ଧ ମୂଲ୍ୟାୟନ,

(ଖ) ଆଦି ଅଧ୍ୟାୟର ସଂପ୍ରସାରଣ,

(ଗ) ସାଧାରଣ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ମାନସିହଙ୍କ ସ୍ଥାନ ।

ଖ୍ରୀ: ୧୯୫୭ରୁ ଏକ ସାମାନ୍ୟ ଧରିବାର କାରଣ ହେଉଛି ଯେ, ଏହି ସମୟରୁ ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା ତଥା ସୃଷ୍ଟି-ସମ୍ଭାର ଉପରେ ବିଧିବଦ୍ଧ ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ ହେଲା। ଖ୍ରୀ: ୧୯୭୩ରେ ତଃ ମାନସିହଙ୍କର ସ୍ଵର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଧାରାର ସଂପ୍ରସାରଣ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏହି ସମୟ ସାମାନ୍ୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଛି। କାବ୍ୟପ୍ରତିଭାର ବିଧିବଦ୍ଧ ମୂଲ୍ୟାୟନ :

ଖ୍ରୀ: ୧୯୫୭ ରୁ ୧୯୭୩ ମଧ୍ୟରେ ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ବିଧିବଦ୍ଧ ଆଲୋଚନା କରିଥିବା ସମାକ୍ଷକମାନେ ହେଲେ, ଅଧ୍ୟାପକ ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା, ଅଧ୍ୟାପକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ, ଅଧ୍ୟାପକ ଦାଶରଥ ଦାସ, ଅଧ୍ୟାପକ ଖରିଣୀ ଚରଣ ଦାସ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ। ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟାୟନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି।

ଏହି ସମୟରେ ଆଦି-ପର୍ଯ୍ୟାୟର ମଧ୍ୟ ସଂପ୍ରସାରଣ ହୋଇଛି। ଅର୍ଥାତ୍ ୧୯୫୭ ପୂର୍ବରୁ ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ପୁସ୍ତକ ସମ୍ପର୍କରେ କେବଳ ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା ତଥା ନାନା ବାଦ ବିସମ୍ଭବ ଚାଲିଥିଲା। କଥିତ ସମୟରେ ସେ ଧାରା ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିବା ସଂଗେ ସଂଗେ କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ବିସମ୍ଭବ ଚାତୁ ହୋଇଛି।

ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ସମୟ ସାମାନ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ଥାଏ। ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ବିଭିନ୍ନ ଆଲୋଚକ ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟକୁ ଆଲୋଚନା ପରିସରଭୁକ୍ତ କରାଇ ତୁଳନାତ୍ମକ ରୀତିରେ ଏହାର ମୂଲ୍ୟାୟନ କରିଛନ୍ତି। ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ଏତେ ବ୍ୟାପକ ନ ହେଲେ ହେଁ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଦେଖା ଦେଇଥିବା ଧାରାର ଆଭାସ ଏହି ସମୟରୁ ମିଳିଛି।

ମାନସିହଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଥମ ରସୋରୀର୍ଣ୍ଣ ସାହିତ୍ୟିକ ଆଲୋଚନା ଅଧ୍ୟାପକ ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ। ‘କବି ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ ପ୍ରତିଭା’ (୩୫) ନାମରେ ‘ତରଙ୍ଗ’ରେ ପ୍ରକାଶିତ ଆଲୋଚନା ହିଁ ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଥମ ବ୍ୟାପକ ଆଲୋଚନା। ଏହି ଆଲୋଚନାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ବେହେରା ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ଲେଖିଛନ୍ତି: “କବି ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସୌଧ ମୁକ୍ତରେ ରହିଛି, ସ୍ଵଦେଶୀ ଓ ବିଦେଶୀ, ଜାତୀୟ ଓ ବିଜାତୀୟ , ବହୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତିକାଶାଳୀ

ପ୍ରସ୍ତାବର ଶିଳ୍ପ ସାଧନାର ଐତିହ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏହି ଐତିହ୍ୟକୁ ମୂଳଧନ ବା ପାଥେୟ କରି ଉଚ୍ଚ କୋଟିର ପ୍ରତିଭା ନିଜ ନିଜ ଭାବ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟର ବିକାଶ ବା ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନା କଲାଭଳି ଗୃହୀତ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ବହୁ ନୂତନ ଓ ବିଚିତ୍ର ସରଣୀ ନିର୍ମାତାର ସୌଭାଗ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି କବି ମାନସିହ” । (୩୬) ।

ମାନସିହଙ୍କ ଲିଖିତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସର ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କରଣରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ମାନସିହ’ ନାମରେ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି । (୩୭) ଏହି ଆଲୋଚନାରେ ସଂକ୍ଷେପରେ ସେ ‘ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟକୁ ଭାଗଭାଗ କରି ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ମାନସିହଙ୍କ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିକୁ ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରୁ ଦେଖିବାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ବେହେରା ହେଉଛନ୍ତି, ପ୍ରଥମ ଆଲୋଚକ । ଅଧ୍ୟାପକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ ‘କବି ମାନସିହଙ୍କ ପଦର ବର୍ଷ ରଚନାର କାଳ ନିରୂପଣ’ କରି (୩୮) ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାର ପଥ ପରିଷ୍କାର ଦେଇଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୫ ରୁ ୧୯୪୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ର ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଲେଖାର ତାଲିକା ପ୍ରଦାନ ହିଁ ଏହି ଲେଖାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ମାତ୍ର ଏହା ମାନସିହଙ୍କ ରଚନାର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ତାଲିକା ନୁହେଁ ବା କଥିତ ସମୟର ସମସ୍ତ ରଚନା ଏହି ତାଲିକାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇନାହିଁ ।

ଅଧ୍ୟାପକ ଦାଶରଥ ଦାସ, ‘ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ କବି ମାନସିହଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପ୍ରୀତି’ (୩୯) ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉଭୟ କବିଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପ୍ରୀତିର ତୁଳନାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନାରେ ବହୁଳ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରି ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପ୍ରୀତିର ପ୍ରଭାବ କିପରି ମାନସିହଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଛି, ତାର ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ‘ମାନସିହଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପ୍ରୀତିର ଅନ୍ୟତମ ବଳିଷ୍ଠ ଉପ ହେଉଛି ରବୀନ୍ଦ୍ର ଭାବ-କଳ୍ପନା । ତେବେ ସେହି ଭାବ-କଳ୍ପନା ତାଙ୍କ କବିତାର ଭାବ ଓ ପାରିପାଶ୍ବିକ ପରିମଣ୍ଡଳରେ ଏପରି ସଞ୍ଚାରିତ ହୋଇଛି ଯେ, ସରୁଠି ତାକୁ ନୂତନ ଆଶ୍ରୟରୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର କରି ଦେଖୁହୁଏ ନାହିଁ’ । (୪୦) ଶ୍ରୀ ଦାଶରଥ ଦାସଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ଆଲୋଚନା ‘ରୂପ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର କବି ମାନସିହ’ (୪୧) । ଏହି ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚକ କବି ମାନସିହଙ୍କର କାବ୍ୟ ତଥା କବିତାରେ ରୂପ ତଥା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ ବହୁ ଉଦାହରଣ ମଧ୍ୟରେ କବିଙ୍କ ନାରୀ ପ୍ରୀତିରୁ ନିସର୍ଗପ୍ରୀତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ।

ମାନସିହଙ୍କ କବିତାର ଅନ୍ୟତମ ଆଲୋଚକ ଶ୍ରୀ ଚାରିଣୀ ଚରଣ ଦାସ । ଅଧ୍ୟାପକ ଦାସ ‘ତରଳ’ ପତ୍ରିକାରେ (୪୨) ମାନସିହଙ୍କ କବିତା ‘ଧୂପ’ ସଂପର୍କରେ ଏକ ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଆଲୋଚନାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଦାସ ‘ଧୂପ’ର କବିତାଗୁଡ଼ିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରେମ କବିତାକୁ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ସେ ‘ଧୂପ’କୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ପ୍ରେମ ସଂପର୍କରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସଂଧାନ ପାଇଥିଲେ: ଯଥା— (କ) ତରୁଣ ପ୍ରେମିକର ସ୍ବଳ୍ପଦ ପ୍ରେମାଭିଳାଷ, ଉତ୍ସାହ ଓ ପରିକଳ୍ପନା, (ଖ) ପ୍ରଣୟର ନୂତନ ପରିଭାଷା ଓ ଆତ୍ମ ସପେକ୍ଷ, (ଗ) ପ୍ରେମର

ପ୍ରକୃତି ଓ ଗତିବିଧି, (ଘ) ପ୍ରଣୟ ଜନିତ ଦୈନ୍ୟ ଓ ମିମିକ୍ରିଆ, (ଙ) ସ୍ତେମର ସାରଳ୍ୟ ଓ ଅର୍ପଣ ବୃତ୍ତି, (ଚ) ପ୍ରକୃତିର ଉଦ୍‌ଘାପନା ଓ ପ୍ରଣୟାର ମନୋଦକ୍ଷା ।

ଏହି ଆଲୋଚନା ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀଙ୍କର ‘ଗୀତିନାଟ୍ୟର କେତୋଟି ଚରିତ୍ର’ (୪୩) ଆଲୋଚନାଟି ବରଂ ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନୂତନତା ଆଣି ପାରିଛି । ଅଧ୍ୟାପକ ଶତପଥୀ ମାନସିହଙ୍କ ଗୀତିନାଟ୍ୟରେ କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ବିଷୟରେ ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଆଲୋଚନାଟି ଅନୁସଂଧ୍ୟାନୁକୂଳ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ, ଏହା ସେତେବେଳେ କବି ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ଶ୍ରୀ ଶତପଥୀ ମାନସିହଙ୍କ ରଚିତ ଗୀତିନାଟ୍ୟର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ଉପରେ କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଆଲୋଚନାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ କବି ମାନସିହ ଅଧ୍ୟାପକ ଶତପଥୀଙ୍କୁ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପତ୍ର ଲେଖିଥିଲେ ଓ ଏଥିରେ ପ୍ରଭାବ ଟାଙ୍କ ଉପରେ କିଛି ଚାହିଁ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଏହାରେ ଏହି ପତ୍ର, ବୁକ୍ସ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଆଜି ଅଧ୍ୟାୟର ସଂପ୍ରସାରଣ:

ସୁଅମ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଟି ଦିଗରେ ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଧାରା ଗତିଶୀଳ ରହିଛି । ପ୍ରଥମରେ ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରକାଶିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ସମୀକ୍ଷା ତଥା ପରିଚୟାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ତଥା ସାହିତ୍ୟିକ ବିସମ୍ଭାବ । କଥିତ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ‘କୁଶ’ ଓ ‘ସେ ଦିନର କବିତା’ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା ତାଙ୍କ ରଚିତ ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସକୁ’ କେନ୍ଦ୍ରକରି ସଂଗଠିତ । ଶ୍ରୀ ହରେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରସାଦ ମହାନ୍ତି ‘କୁଶ’ (୪୪) ସମୀକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀ: ୧୯୬୨ ମସିହାରେ କାତାନ୍ଦ ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ କର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରକାଶିତ ତାଙ୍କର ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (ଇଂରାଜୀ) ଓ ୧୯୬୭ ମସିହାରେ ଗ୍ରନ୍ଥମୟିନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (ଓଡ଼ିଆ)’, ସମସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟିକ ଜଳବାୟୁକୁ ସରଗରମ କରିଦେଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଇଁ ଏହି ଦଶମ୍ଭରେ ଅନେକ ସମୀକ୍ଷା ହୋଇଯାଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକହେଲା:

- (କ) ଶରତ କୁମାର ମହାନ୍ତିଙ୍କର ‘ସମସାମୟିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଅବିଚାର’
- (ଖ) ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି (ଭରଦ୍ୱାଜ)ଙ୍କର ‘ଦ୍ରୁତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ’
- (ଗ) ତକ୍କର ମାନସିହଙ୍କ ଭୁଲ ।
- (ଘ) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ସମ୍ଭାବ ।
- (ଙ) ମାନସିହଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ।
- (ଚ) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଧର୍ଷଣ ।
- (ଛ) ଏ ବ୍ରିଫ୍ ରିଭିୟୁ ଅଫ୍ ହିଷ୍ଟ୍ରି ଅଫ୍ ଓଡ଼ିଆ ଲିଟେରଚର । (୪୫)

ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଆଲୋଚନାରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ମାନସିହଙ୍କ ପୁସ୍ତକର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ କରାଯାଇଅଛି । ଅବଶ୍ୟ ଶ୍ଵପିତ 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ'ରେ କେତେକ ପ୍ରମାଦ ରହି ଯାଇଥିଲା, ମାତ୍ର ସେଥିରେ ଥିବା ଭଲ ଅଂଶକୁ ଏହି ଆଲୋଚକମାନେ ପ୍ରାୟତଃ ଆଲୋଚନା ପରିସରଭୁକ୍ତ କରି ନାହାନ୍ତି । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ 'ହିଷ୍ଟି ଅଫ୍ ଓଡ଼ିଆ ଲିଟିରେଚର' ରଚନା ପୂର୍ବରୁ 'କଣ୍ଠେମପରାରୀ ଇଣ୍ଡିଆନ୍ ଲିଟିରେଚର'ରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଏକ ଲେଖା ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟତ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ଉକ୍ତ ଲେଖାର ପ୍ରତିବାଦରେ ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ ଧାରାବାହିକ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । (୪୬) ପୁନଶ୍ଚ ତଃ ମାନସିହଙ୍କର 'ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା'ର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶ ଧାରାବାହିକ ଭାବରେ 'ନବଜୀବନ'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ସମୟରେ ଥୁଣି ଏକ ସାହିତ୍ୟିକ ବିଦାତ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ତଃ ମାନସିହଙ୍କ ସ୍ଵବାଚିତା ଓ କେତେକ ଯନ୍ତ୍ରରେ ଏକଦେଶଦର୍ଶିତା ଏହି ବିଦାତର କାରଣ ବୋଲି ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ହୁଏ । କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ଦୋଷ ଯୋଗୁଁ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ନିନ୍ଦା କରିବା ମାନସିହଙ୍କର ଏକ ଗୁରୁତର ଭୁଲ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ବିଭାଗରେ ଯେମିତି ଅଧ୍ୟାପକର ଗୁଣ ନଥିବା କେତେକ ଅଯୋଗ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ ଅଛନ୍ତି, ସେହିପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଭାଗରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଅନେକ ଅଛନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ ମାନସିହଙ୍କ ଲେଖାର ପ୍ରତିବାଦରେ ଶ୍ରୀ ଭାବଗ୍ରାହୀ-ମିଶ୍ର, ଶ୍ରୀ ଶରତ କୁମାର ମହାନ୍ତି, ଅଧ୍ୟାପକ ଗୋଲୋକ ବିହାରୀ ଧଳ, ଅଧ୍ୟାପକ ଜ୍ଞାନକା ବଲୁଭ ମହାନ୍ତି (ଭରଦ୍ଵାଜ) (୪୭) ପ୍ରମୁଖ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ସମୟରେ 'ନବଜୀବନ'ର ସଂପାଦକ ଶ୍ରୀ ଚିନ୍ତାମଣି ମିଶ୍ର ହିଁ କେବଳ 'ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା'ର ଦୋଷଗୁଣକୁ ବିଚାରକରି ମାନସିହଙ୍କ ସପକ୍ଷରେ ପ୍ରତିବାଦୀମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ତର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । (୪୮) ତଃ ମାନସିହ ୧୯୭୩ ଏପ୍ରିଲରେ 'ପାଇକଖେଦା ଏକ ଚାଲେକ୍' ନାମରେ ଯେଉଁ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ । ତତ୍ପର କୁଳବିହାରୀ ଦାଶ 'ନବରସି'ରେ 'ପାଇକଖେଦା ଏକ ଜବାବ୍' ଶିରୋନାମାରେ ତାହାର ଉତ୍ତର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହାପରେ ତଃ ମାନସିହ, ତଃ ଦାଶଙ୍କୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବରେ ଯେଉଁ ଚିଠି ଲେଖିଥିଲେ, ତାହା 'ମୋ କାହାଣୀ'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । (୪୯) ସାଧାରଣ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ମାନସିହଙ୍କ ସ୍ଥାନ:

ଶ୍ରୀ: ୧୯୫୬ ର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତଃ ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ସ୍ଥାନ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଅବଶ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା ସମୟରେ ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ଆଲୋଚନାର ପରିସରଭୁକ୍ତ ହେବା ଯଥାର୍ଥ, ମାତ୍ର କଥିତ ସମୟ ପୂର୍ବରୁ ସମସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କୃତ୍ତି ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ଯାହା ହେଉ ଏହି ଆଲୋଚନା ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରମୁଖ ଆଲୋଚକମାନେ ଦୃଷ୍ଟିପଥାରୁଟ୍ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ ହେଲେ: ଶ୍ରୀ ଭାବଗ୍ରାହୀ ମିଶ୍ର, ଅଧ୍ୟାପକ ନବବର ସାମନ୍ତରାୟ, ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ ଓ ଶ୍ରୀ ପ୍ରମୋଦ କୁମାର ମହାନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀ ଭାବଗ୍ରାହୀ ମିଶ୍ର ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନାକ୍ରମରେ ପ୍ରଥମେ ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ‘ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ପଦ୍ୟ କବିତା ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ଧାରା’ (୫୦) ରେ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଠାରୁ ମାନସିହଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲିଖିତ ସନେଚରୁଦ୍ଧିକର ସେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ସମେତ ମାନସିହଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସନେଚର ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି । ଏହାପରେ ଅଧ୍ୟାପକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ ତାଙ୍କର ‘ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ’ ପୁସ୍ତକରେ ସବୁଜ ପରେ ମାନସିହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏ ଆଲୋଚନା ଏତେ ଗଭୀର ନ ହେଲେ ହେଁ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନସିହଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟାୟ ସଂଯୋଗ କରିବାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ଭୂମିକା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । (୫୧) ଅଧ୍ୟାପକ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ମାନସିହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ଶତପଥୀଙ୍କର ‘ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଅତୀତ୍ରିୟବାଦ ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ତା’ର ସଂକ୍ରମଣ’ (୫୨) ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଶ୍ରୀ ପ୍ରମୋଦ କୁମାର ମହାନ୍ତିଙ୍କର ‘ଅନ୍ନସନ୍ତ କୋଶାଳ ଓ ତାହାର ଆସନ୍ତ କବି କେତେକଣ’ (୫୩) ରେ ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ସମୀକ୍ଷା:

ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ (୧୯୫୭-୭୩) ମଧ୍ୟରେ ମାନସିହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ନାନା ଝଡ଼ ଝଞ୍ଜା ମଧ୍ୟରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଯାଇଛି ଓ ସେହି ଝଡ଼ ଝଞ୍ଜାର କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟିକ ବିସମ୍ଭାବକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇପାରେ । ତତ୍କାଳୀନ ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ବିଭିନ୍ନ ଧାରାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଏହି ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରକୁ ଉଚ୍ଚତାରେ ଛୋଇଯାଇଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ମୌଳିକ ସୃଷ୍ଟି ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଆଲୋଚନା ସଂଖ୍ୟାରେ ଅଧିକ । ଓଡ଼ିଆ ଓ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ବିଭିନ୍ନ ଆଲୋଚନା ତଥା ଗଦ୍ୟ ରଚନା ତାଙ୍କୁ ସାହିତ୍ୟିକ ବିବାଦ ମଧ୍ୟକୁ ଟାଣି ନେଇ ଯାଇଥିଲା । ‘କଷେମ୍‌ପରାଗୀ ଇନ୍ଦ୍ରିଆନ୍ ଲିଟିରେଚର’, ହିନ୍ଦୁ ଅଫ୍ ଓଡ଼ିଆ ଲିଟିରେଚର’ ତଥା ‘ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା’ରେ ତାଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମତାମତ ତାଙ୍କୁ ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟସ୍ତ କରି ରଖିଥିଲା । ବନ୍ଦସାଧୁଙ୍କୁ ତଥା ତାଙ୍କ ରଚନାର ସମୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା ଓ ତାଙ୍କ ସଂପର୍କୀୟ ବିବାଦ ହିଁ ମାନସିହଙ୍କୁ ନାନା ବୌଦ୍ଧିକ ରଚନା ଲେଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଇ ପାରେ ।

ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ବିତାର ବିମର୍ଶର ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ:

ଶ୍ରୀ: ୧୯୭୩ ମସିହା କୁମାର ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ରାତିରେ ସୁଷା ମାନସିହଙ୍କର କର୍ମମୟ ଜୀବନର ଅବସାନ ପରେ ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି, ଜୀବନ ତଥା ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ

ବ୍ୟାପକ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଥିଲା । ସେହି ଆଲୋଚନାର ଧାରାକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଉପ ବିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ:—

(କ) ସ୍ମୃତି ଚାରଣ ।

(ଖ) ପ୍ରତିଭାର ମୂଲ୍ୟାୟନ ।

(ଗ) ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ମୂଲ୍ୟାୟନ ।

(ଘ) ମାନସିଂହ ସ୍ମାରକୀ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ସୃଷ୍ଟି ସଂପର୍କୀୟ ନିବନ୍ଧ ।

(ଙ) ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଗବେଷଣା ନିବନ୍ଧ ॥

ସ୍ମୃତିଚାରଣ:

ତା-୧୧.୧୦.୧୯୭୩ ରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ହେଲା । ତାଙ୍କର ଏକାଦଶାବ୍ଦ ଉପଲକ୍ଷେ ମାତ୍ର ସ୍ୱଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ‘ଏକାମ୍ର ଥିଏଟର୍ସ’ ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ଏକ ବିରାଟ କଲେବର ନେଇ ‘ମାନସିଂହ ସ୍ମରଣିକା’ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । (୫୪) ଏତେ ସ୍ୱଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ କୌଣସି କବି ବା ବାକ୍ତି ବିଶେଷଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ସ୍ମରଣିକା ଗ୍ରନ୍ଥ ଏପରି ବିରାଟ କଲେବର ନେଇ ପ୍ରକାଶ ପାଇନାହିଁ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅନୁଭବ କରିହୁଏ । ଅଧ୍ୟାପକ ଦୁର୍ଗାଚରଣ କୁଅଁର; ଶ୍ରୀ ରମେଶ ଧଳ ଓ ଶ୍ରୀ ନଗେନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ପରିଚାଳନାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଏହି ସ୍ମରଣିକାରେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ବାଇଶ ଜଣ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବିତା ଲେଖି ସ୍ମୃତି ଚାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଛବିଶ ଜଣ ଲେଖକ ଗଦ୍ୟ ଆକାରରେ ଲେଖି ମାନସିଂହଙ୍କର ଗୁଣଗାନ କରିଛନ୍ତି । ତଃ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ‘କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ପନ୍ଦରବର୍ଷ ରଚନାର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ’କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ଲେଖା ମାନସିଂହଙ୍କ ଗୁଣଗାନ ଓ ସ୍ମୃତି ଚାରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନୂତନ ଭାବରେ ଲିଖିତ ।

ଏହି ସ୍ମରଣିକାରେ ତତ୍କ୍ରମ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ, କବିଚନ୍ଦ୍ର କାଳିଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ, କାଳିନ୍ଦୀ ଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ତତ୍କ୍ରମ କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶ, ନୀଳମଣି ସେନାପତି, ତଃ ବୈଦ୍ୟନାଥ ମିଶ୍ର, ପ୍ରଫେସର ଗୋଲୋକ ବିହାରୀ ଧଳ, ତଃ ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର, ପ୍ରକାଶକ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀଧର ମହାପାତ୍ର, ଶ୍ରୀହର୍ଷ ମିଶ୍ର, ବିଭୂତିଭୂଷଣ ତ୍ରିପାଠୀ, ତଃ ବିଶ୍ୱନାଥ ସାହୁ, ଶ୍ରୀମତୀ ମଞ୍ଜରୀ ପଟ୍ଟନାୟକ, ଶ୍ରୀ ରବି ରାୟ, ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ, ଶ୍ରୀ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ମହାପାତ୍ର, ଅଧ୍ୟାପକ ବେଣୁଧର ରାଉତ, ଶ୍ରୀ ଅଶ୍ୱକମୋହନ ପଟ୍ଟନାୟକ, ତଃ ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି; ଶ୍ରୀମତୀ ମନୋରମା ମହାପାତ୍ର, ତତ୍କ୍ରମ ଦାମୋଦର ଲେଙ୍କା, ଶ୍ରୀ ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତି, ଶ୍ରୀ ରାଜ କିଶୋର ରାୟ, ଶ୍ରୀ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମା, ଶ୍ରୀମତୀ ଲବଙ୍ଗଲତା ଦେବୀ ‘ବିଦୁଷୀ’, ଶ୍ରୀ ରମେଶ ଧଳ, ଶ୍ରୀ ସୀତାକାନ୍ତ ମହାପାତ୍ର ପ୍ରମୁଖ ମହାନ ଲେଖକ ତଥା ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ଲୋକମାନେ ମାନସିଂହଙ୍କର ସ୍ମୃତି ଚାରଣ କରିଥିଲେ ।

କବି ରାଧାମୋହନ ଗଡ଼ନାୟକ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟ, ପ୍ରବୋଧ କୁମାର ମିଶ୍ର, ଶ୍ରୀମତୀ ତୁଳସୀ ଦାସ, ନାଟ୍ୟକାର କମଳଲୋଚନ ମହାନ୍ତି, ଅଧ୍ୟାପକ ବିନୋଦ ରାଉତରାୟ ପ୍ରମୁଖ ବାଇଶ ଜଣ କବିତା ଲେଖି ମାନସିଂହଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଚାରଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ସ୍ମରଣିକାରେ କବି ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟ ଅଧ୍ୟାପକ ଦୁର୍ଗାଚରଣ କୁଅଁର, ଅଧ୍ୟାପକ ବିଭୂତି ପଟ୍ଟନାୟକ, ଶ୍ରୀ ଉଦୟନାଥ ଷଡ଼ଙ୍ଗୀ, ଶ୍ରୀ ଅରୁଣାଚରଣ କର ଓ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ଶର୍ମା ପ୍ରମୁଖ ଆଲୋଚକମାନେ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଚାରଣ ସଂଗେ ସଂଗେ ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ସାମାନ୍ୟ ଅଥଚ ସଂକେତାତ୍ମକ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ । ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ପାଇଁ ଏହି ସ୍ମରଣିକାଟି ଅତୀବ ମୂଲ୍ୟବାନ ।

ଏ ପୁସ୍ତକ ସମେତ ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପତ୍ର ପତ୍ରିକା କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲେଖା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଲେଖକମାନେ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ଜୀବନୀ ଓ ପ୍ରତିଭା ସଂପର୍କରେ ବିପୁଳ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀ: ୧୯୭୩ ମସିହାର ନଭେମ୍ବର ସଂଖ୍ୟା ଝଙ୍କାର, ନବରବି, ସପ୍ତର୍ଷି, ଆଲୋକ, ଅଧୁନା, ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ପ୍ରଭୃତି ପତ୍ରିକାରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସଂପାଦକୀୟ ଅଗ୍ରଲେଖା ସହିତ ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ କବିଙ୍କ ଗୁଣଗାନ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହାପରେ ୧୯୭୪ ମସିହାରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ (ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତ) କବି ମାଧ୍ୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଚାରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । (୫୫) ୧୯୭୪ର କେତେକ ପତ୍ରିକା ମଧ୍ୟ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଶୋକାଞ୍ଜଳି ଦେଇ ସଂପାଦକୀୟ ଲେଖିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । (୫୬)

କବିପତ୍ନୀ ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତା ମାନସିଂହଙ୍କର ଏକ ସ୍ମୃତି ଚାରଣ ମୂଳକ ଲେଖା 'ପ୍ରିୟ ପରମ' ପ୍ରକାଶିତ ହେଲାପରେ, ମାନସିଂହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ସଂପର୍କରେ ଅନେକ ତଥ୍ୟ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିଥିଲା । (୫୭) ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ମାନସିଂହଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପରେ ପରେ ଯେତେ ଲେଖା ସ୍ମୃତି ଚାରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି, ସେଥିରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଉଦାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକ ତଥା ପ୍ରଶାସକର ମହାନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସହିତ ତାଙ୍କ କାଳକ୍ରମୀ ସାହିତ୍ୟର ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରତିଭାର ମୂଲ୍ୟାୟନ :

କବି ମାନସିଂହଙ୍କର ଅକାଳ ବିୟୋଗ ହେବା ସମୟରେ, ତାଙ୍କର ଗୁଣ ଗ୍ରାହକ ତଥା ନିନ୍ଦକମାନେ ମାନସିଂହ ପ୍ରତିଭାର ଯଶଗାନରେ ଯେପରି ଶତକ୍ତିହ୍ୱ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ, ସେଥିରୁ ମାନସିଂହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସଂପର୍କରେ ଆକଳନ କରିହୁଏ । ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ମାନସିଂହ ଅନେକ ମାନସିକ କ୍ଷୋଭ ମଧ୍ୟରେ ଗତି କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଶେଷ ଦଶକ ନାନା ଅଶାନ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇ ଯାଇଛି । ତଥାପି ସେହି କଷ୍ଟରେ ମାନସିଂହ ଗାଈନ୍ଦ୍ୟର ମରଣ ବେଳ ମାରିଛି ।

ଶ୍ରୀ: ୧୯୭୩ ମସିହା ନଭେମ୍ବର ମାସରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା, ଡକ୍ଟର ସଦାଶିବ ମିଶ୍ର, କବି ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟ, ଅଧ୍ୟାପକ ବାଳକୃଷ୍ଣ ଶତପଥୀ, ପ୍ରଫେସର ଗୋଲୋକ ବିହାରୀ ଧଳ, ଅଧ୍ୟାପକ ବିଭୂତି ପଟ୍ଟନାୟକ । (୫୮) ସୂକ୍ତିଗରଣ ସଂଗେ ସଂଗେ ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟର ମୂଲ୍ୟାୟନ କରି ଆଲୋଚନାମାନ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଡିସେମ୍ବର ମାସରେ ଶ୍ରୀମତୀ ଆଶା ମିଶ୍ର ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ନିଶାମଣି ମିଶ୍ର (୫୯) ଝଙ୍କାର ପୃଷ୍ଠାରେ ‘ସାଧବ ଝିଅ’ ଓ ‘ଜେମା’ କାବ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ । ଉପଯୁକ୍ତ ଲେଖାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶରେ ଆବେଗମୟ ରୀତିରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇ କବିଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସୂକ୍ତି ଚାରଣ ମାତ୍ର ହୋଇଛି । ଏହି ଲେଖାଗୁଡ଼ିକରେ ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ସଂପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନାର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ପ୍ରବାହରଧାରା ଆହୁରି ବର୍ଣ୍ଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଛି । କବି ଜ୍ଞାନୀନ୍ଦ୍ର ବର୍ମା, ‘ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ’ର ନୂତନପ୍ରସ୍ଥ ସଂପାଦନା କରି ମାନସିହଙ୍କ ସୂକ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହି ସଂଖ୍ୟାଟି ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀଧାରାର ଏକ ସଂପ୍ରସାରଣ ମାତ୍ର । ଏହି ସଂଖ୍ୟାରେ ଶ୍ରୀ ଚଣ୍ଡିଚରଣ ରାଉତରାୟ, ମହେଶ୍ୱରନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର ଓ ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର; ରାଧାଶ୍ୟାମ ବେହେରା ଓ ଶ୍ରୀ ବିକ୍ରମକେଶରୀ ବର୍ମା (୬୦) ପ୍ରମୁଖ ଆଲୋଚକମାନେ ସୂକ୍ତି ଚାରଣ ସଂଗେ ସଂଗେ ପ୍ରତିଭା ମୂଲ୍ୟାୟନର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏହି ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ିକ ଅଧିକାଂଶ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ଏଥିରେ ଯେତେ ପରିମାଣରେ ବ୍ୟାପ୍ତି ଅଛି, ସେହି ଅନୁସାରେ ଗଭୀରତା ନାହିଁ । ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ିକ ଭାବପ୍ରବଣତାର ସ୍ରୋତରେ ଭାସିଗଲା ଭଳି ମନେହୁଏ ।

ଡକ୍ଟର ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଆଲୋଚନା ‘ମାନସିହଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚେତନାରେ ନାରୀ’ (୬୧) ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲେ ହେଁ ବହୁ ପରିମାଣରେ ତଥ୍ୟଭିତ୍ତିକ । ଶ୍ରୀ: ୧୯୭୭ ମସିହାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ବିଭୂତର ମିଶ୍ର ମାୟାଧର ମାନସିହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଏକ ଆଲୋଚନା ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସପ୍ତର୍ଷିରେ ପ୍ରକାଶିତ ‘ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା ମହାବିଜୟ’ ‘ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ପ୍ରେମ’ (୬୨) ପୂର୍ବଧାରାର ପୁନରୁକ୍ତି ମାତ୍ର । ଶ୍ରୀ: ୧୯୭୮ରେ ଅଧ୍ୟାପକ ରାଧାଶ୍ୟାମ ବେହେରାଙ୍କ ସଂପାଦନାରେ ଓ ମାନସିହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଗୋଟିଏ ଆଲୋଚନା ସଂକଳନ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା । ଏହି ସଂକଳନର ଅଧିକାଂଶ ଲେଖା ପୂର୍ବରୁ ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ର ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା (ପୂର୍ବରୁ ସୂଚନାରେ ପ୍ରସ୍ତୁତି ହୋଇଛି) ତଥାପି ଅଧ୍ୟାପକ ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ, ଅଧ୍ୟାପକ ଦାଶରଥ ଦାସ, ଅଧ୍ୟାପକ ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା, ଶ୍ରୀବତ୍ସ କୁମାର ସାମଲ, ଅଧ୍ୟାପକ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ମିଶ୍ର, ଅଧ୍ୟାପକ ବନମାଳୀ ମିଶ୍ର, ଶ୍ରୀ ମହେଶ୍ୱର ନାୟକ, ଅଧ୍ୟାପକ ରାଧାଶ୍ୟାମ ବେହେରା, ଶ୍ରୀଗଂଗାଧର ଗୁରୁ, ଶ୍ରୀମନୀନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି, ଅଧ୍ୟାପକ ନାରାୟଣ ଶତପଥୀ ତଥା ସ୍ୱର୍ଗତ ଗୋଲୋକ ବିହାର ଧଳଙ୍କ (୬୩) ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ବିକାଶର ଆଲୋଚନାରେ ସାହାଯ୍ୟକରେ ।

ଓଃ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀଙ୍କ ସଂପାଦନାରେ ‘ଓଡ଼ିଶା ପୂଜ୍ୟ ପୂଜା ସଂସଦ’ ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ‘ମାନସିହ ପରିକ୍ରମା’ ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ପ୍ରତିଭା

ସଂପର୍କରେ ମୂଲ୍ୟାୟନ-ମୂଳକ ଏକ ଚମତ୍କାର ପୁସ୍ତକ (୬୪) ଏହି ସଂକଳନରେ ମାନସିହଙ୍କ କବିତା, ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ଗୀତିନାଟ୍ୟ, କାବ୍ୟ ଜୀବନୀ ତଥା ଆତ୍ମ ଜୀବନୀ, ପ୍ରବନ୍ଧ ଆଲୋଚନା ସଂଗ୍ରହ ସଂଗ୍ରହ ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରଣୟ ଚେତନା, ରୋମାଞ୍ଚିକ ଚେତନା, ଜାତୀୟ ଚେତନା ପ୍ରଭୃତି ଦିଗ ପ୍ରତି ଆଲୋଚନା କରାଯାଇ ଅଛି ।

‘ମାନସିହ ମାନସ’ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ (୬୫) ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରଥମ ଏକକ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହି ପୁସ୍ତକରେ ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର କେତୋଟି ବିଭାଗ ଉପରେ ବ୍ୟାପକ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି । ‘ମାନସିହଙ୍କ କବିତାରେ ପ୍ରଣୟ ଚେତନା’, ‘ନାଟ୍ୟକାର ମାନସିହଙ୍କ ନାଟ୍ୟ ମାନସ’, ‘ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟରେ ଜାତୀୟ ଚେତନା’, ‘ମାନସିହଙ୍କ ଋଷଚେତନା’ ତଥା ‘ଅନ୍ୱେଷଣ ଉପନ୍ୟାସରେ ମାନସିହ ମାନସ’ ପରି ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନା ଏହି ପୁସ୍ତକରେ ସ୍ଥାନିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅଧ୍ୟାପକ ଡକ୍ଟର କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ରଙ୍କର ‘ମାନସିହ ସାହିତ୍ୟରେ ଉପମା ଅଧ୍ୟୟନ’ ଏକ ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନା । ଏହି ଆଲୋଚନାରେ ତଃ ମିଶ୍ର ‘ମାନସିହଙ୍କ ସମସ୍ତ କବିତା ତଥା କାବ୍ୟରୁ ଉପମା ସଂଗ୍ରହ କରି ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ିକ ‘ତରଙ୍ଗ’, ‘ରାସବିକା’, ‘ପ୍ରଗତି ଉତ୍କଳ ସଂଘ ସ୍ମାରକୀ ତଥା ଉତ୍କଳ ଗୌରବ’ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । (୬୬) ଡକ୍ଟର ଜ୍ଞାନଜୀବଲୁତ ମହାନ୍ତି ‘ପାବର’ରେ ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ ପ୍ରତିଭା ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । (୬୭) ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନାକ୍ରମରେ ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି-ମୂଲ୍ୟାୟନ :

ଖ୍ରୀ: ୧୯୭୩ ମସିହା ପରେ ପରେ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ତଥା ସାଧାରଣ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନାରେ ମାନସିହ ପ୍ରମୁଖ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଆଲୋଚକ ତଥା ଗବେଷକମାନେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ସତ୍ୟବାଦୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ପରେ ପରେ ବିଶିଷ୍ଟ କରି ଭାବରେ ମାନସିହଙ୍କର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ତଃ କୁଳ ବିହାରୀ ଦାଶଙ୍କ ଆତ୍ମଜୀବନୀ ‘ମୋ କାହାଣୀ’ (୬୮), ଶ୍ରୀ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତିଙ୍କର ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ବିକାଶ’ (୬୯) ‘ଡକ୍ଟର ବୃନ୍ଦାବନଚନ୍ଦ୍ର ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର’ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ (୭୦) ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି ।

ଡକ୍ଟର ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀଙ୍କର ଗବେଷଣା ନିବନ୍ଧ ‘ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ (୭୧) ରେ ସବୁଜ ସମସାମୟିକ ଏକକ କରିବୁଯ ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ, ତଃ ମାୟାଧର ମାନସିହ, ଗୀତିକବି ରାଧାମୋହନ ଗଡ଼ନାୟକ ଓ ମାନବବାଦୀ ଦରଦା କରି କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ତ୍ରିପାଠୀଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । କବି ମାନସିହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନା କରି ସେ ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାର ବ୍ୟାପକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି । ‘ପଲ୍ଲୀଜୀବନାଲେଖା, ସେ ଦିନର କବିତା ଓ ବାସ୍ତବବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ, ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରେମ କବିତାର ସ୍ୱରୂପ, ଆଧୁନିକ ଚେତନା ଆଦି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ

କବିତାକୁ ସୁସ୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା କ୍ରମରେ ତଃ ଶତପଥୀଙ୍କ ଆଲୋଚନା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସମ୍ମାନର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ । ଏହି ଆଲୋଚନା ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଚିନ୍ତାମଣି ବେହେରା (୭୨) ଅଧ୍ୟାପକ ଦାଶରଥ ଦାସ (୭୩), ଡକ୍ଟର ହେମନ୍ତ କୁମାର ଦାସ (୭୪) ତଥା ଡକ୍ଟର ପ୍ରତିଭା ଶତପଥୀ (୭୫) ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ଆଲୋଚନାରେ ନାନା ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ନୂତନତ୍ୱର ସ୍ୱର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ମାନସିଂହ ସ୍ମାରକୀ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରତିଯୋଗିତା:

ଖ୍ରୀ: ୧୯୭୪ ମସିହାରୁ ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବ ଉପରେ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରତିଯୋଗିତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ତଥା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ଛାତ୍ର ଛାତ୍ରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଅଛି । (୭୬) ମାନସିଂହଙ୍କ ଆମେରିକୀୟ ବନ୍ଧୁ ତଃ ଭିକ୍ଟର ରାଲଫ ଦପରିକ ପ୍ରଦତ୍ତ ଅର୍ଥରେ ଏହି ପ୍ରତିଯୋଗିତା ହେଉଅଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାର ପରମ୍ପରା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ପାରିଛି । ଏ ପ୍ରତିଯୋଗିତାର ପୁରସ୍କୃତ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ସଂକଳନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ, ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାର ଅନେକ ଦିଗର ଉନ୍ନୋତିତ ହୋଇ ପାରନ୍ତା । ଅବଶ୍ୟ ଏ ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ୟାପ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଗଭୀରତା ଅନେକ କମ୍ ତଥାପି ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସମ୍ଭାବନା ଲୁଚି ରହିଛି ।

ଗବେଷଣା ନିବନ୍ଧ :

ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟକୃତି ସଂପର୍କରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାରିଗୋଟି ଚର୍ଚ୍ଚା ନିବନ୍ଧ ଓଡ଼ିଶାର ଦୁଇଟି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ କୃତିର ସାମଗ୍ରିକ ମୂଲ୍ୟାୟନ ହେଲାବେଳେ, ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବ ଚେତନାର ମୂଲ୍ୟାୟନ । ଅବଶିଷ୍ଟ ଦୁଇଟି ନିବନ୍ଧ ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା ଉପରେ ଆଧାରିତ । (୭୭)

ଡକ୍ଟର ରାଧାଶ୍ୟାମ ବେହେରା ତାଙ୍କର ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ଅବଦାନ’ ନିବନ୍ଧରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ କୃତିର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗ ଉପରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ତାହାର ଐତିହାସିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏହା ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଏକ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା ମାତ୍ର । ମାନସିଂହଙ୍କର କବିତା, ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟ, ମହାକାବ୍ୟ, ଡକ୍ଟର ବେହେରାଙ୍କ ଆଲୋଚନାର ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ ହେଲେ ହେଁ, ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରୂପ ବିଭବକୁ ସେ ସର୍ତ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରସ୍ଥାପନ, ସାହିତ୍ୟକୃତି ତଥା ସାହିତ୍ୟିକ ବିଭବର ଏକ ସାମଗ୍ରିକ ମୂଲ୍ୟାୟନ । ମୋର ଏ ନିବନ୍ଧ ମାନସିଂହଙ୍କର ସାହିତ୍ୟକୃତି ଉପରେ ଆଧାରିତ ହେଲେ ହେଁ, ତାର ସାର୍ବିକ ବିଚାର ନୁହେଁ, ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିଗର ପୂର୍ଣ୍ଣାନୁପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ଳେଷଣ ।

ଡକ୍ଟର କୁଞ୍ଜ ବିହାରୀ ଧଳ ଓ ଡକ୍ଟର ମନୋରମା ମହାପାତ୍ର, ଉଭୟଙ୍କର ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟ, ମାନସିଂହଙ୍କର କାବ୍ୟ-କବିତା । ଗୀତିକବି, ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟର କବି, ମହାକାବ୍ୟର

କବି ତଥା ଗୀତିନାଟ୍ୟର କବି ମାନସିହ, ଏମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନାର ବିଷୟ । ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଆଲୋଚନାର ଧାରା ଡକ୍ଟର ବେହୁରାଙ୍କ ଧାରାଠାରୁ ଖୁବ୍ ଗୋଟାଏ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ନୁହେଁ । ତିନୋଟି ଯାକ ଚର୍ଚ୍ଚା ନିବନ୍ଧ ପ୍ରାୟତଃ ଏକ ଧରଣର । ଚତୁର୍ଥ ଚର୍ଚ୍ଚା ନିବନ୍ଧ ତଃ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣା ମିଶ୍ରଙ୍କର “କବି ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଜାତୀୟ ଚେତନା ।”

ମାନସିହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାରିଗୋଟି ନିବନ୍ଧ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ ବି ମାନସିହ ଚର୍ଚ୍ଚା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକ ସ୍ଥାଣୁ ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସିନାହିଁ ବା ତାହା ଏକ ବହୁକର୍ଷିତ ଭୂମି ହୋଇନାହିଁ । ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ କୃତିର ମୁଖ୍ୟଭାଗ ତାଙ୍କର ଗଦ୍ୟ ରଚନା । ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଓ ନୂତନତ୍ବ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ତାହା ମଧ୍ୟ ଅଭିନବ । ମାନସିହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ହୋଇଥିବା ଆଲୋଚନା ମୁଖ୍ୟତଃ କାବ୍ୟକବିତା କୈନ୍ଦ୍ରିକ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏହି ଗଦ୍ୟ ରଚନାର ପରିଧି ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପାଇଁ ଆଲୋଚକମାନେ ଇଚ୍ଛା କରି ନାହାନ୍ତି । ମୋର ଗବେଷଣା ନିବନ୍ଧ ମାନସିହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟକୃତିର ସାମଗ୍ରିକ ମୂଲ୍ୟାୟନ ନୁହେଁ, ତାର ନିର୍ଯ୍ୟାସର ଏକ ପ୍ରଂଖାନୁପ୍ରାଣ ବିଶ୍ଳେଷଣ । ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାରେ କାବ୍ୟକାର ମାନସିହ ଗୌଣ ନୁହଁନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଗଦ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀ ମାନସିହ ହିଁ ଚିନ୍ତାମୟକ ଭୂମିକାରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ।

ପ୍ରାନ୍ତ ଟୀକା :

- (୧) ‘ଧୂପ’ ସମୀକ୍ଷା, ସହକାର, ୧୨/୩, ଆଷାଢ଼, ୧୩୩୮, ‘ଧୂପ’ ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ସମୀକ୍ଷା, ଡଗର, ୧.୮.୧୯୪୯;
- (୨) ହେମଶସ୍ୟ (କବିତା) ସମୀକ୍ଷା, ‘ରସଚକ୍ର’ ୧/୧, ୧୩୪୦;
- (୩) ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତା-ସମୀକ୍ଷା-ରସଚକ୍ର, ୧/୨, ଚୈତ୍ର, ୧୩୪୦;
- (୪) ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶା କାବ୍ୟ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ସମୀକ୍ଷା-ରସଚକ୍ର, ୧/୨, ଚୈତ୍ର-୧୩୪୦;
- (୫) ପଟ୍ଟନାୟକ, ଶ୍ରୀ ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ, ପୂଜାରିଣୀ (ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା) ରସଚକ୍ର, ୧/୨, ଚୈତ୍ର, ୧୩୪୦;
- (୬) ଷଡ଼ଂଗୀ, ଶ୍ରୀ ଚତୁର୍ଭୁଜ,- ପରଧର୍ମ (ପ୍ରବନ୍ଧସମୀକ୍ଷା), ରସଚକ୍ର, ୧/୩, ବୈଶାଖ,-୧୩୪୦;
- (୭) ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନ (ପ୍ରବନ୍ଧ ସମୀକ୍ଷା), ରସଚକ୍ର, ବୈଶାଖ, ୧୩୪୦;
- (୮) ପଟ୍ଟନାୟକ, ଶ୍ରୀ ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ହେମଶସ୍ୟ (ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା), ରସଚକ୍ର, ୧/୪, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ, ୧୩୪୦;
- (୯) ନରଚିରତନ (କବିତା ସମୀକ୍ଷା), ଡଗର ୪/୫,-୧୯୪୨;
- (୧୦) ଆଚାର୍ଯ୍ୟୀ (କବିତା ସମୀକ୍ଷା) ଡଗର, ୫/୧୯, ୧.୩.୧୯୪୨;

- (୧୧) ମାଳାଗ୍ରହଣ (କବିତା ସମୀକ୍ଷା): ଡଗର, ୭/୧୨ ସଂଖ୍ୟା, ୧୬.୧୧.୧୯୪୩;
 (୧୨) ପ୍ରେମଶୟ୍ୟା (କାବ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା): ଡଗର ୯/୧୨ - ୧୩ ସଂଖ୍ୟା, ୧/୧୨/୧୯୪୪
 (୧୩) ନଷ୍ଟନାଡ଼ (କବିତା ସମୀକ୍ଷା): ଡଗର ୮/୨୦, ୧୬.୩.୧୯୪୫
 (୧୪) ବାପୁତର୍ପଣ (କବିତା ସମୀକ୍ଷା): ଡଗର, ୧.୮.୧୯୪୮ ସଂଖ୍ୟା।
 (୧୫) ଜୀବନୀ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ, ହେମପୁଷ୍ପ: କବି ଓ କବିତା, ଜୀବନଚିତା (ସମୀକ୍ଷା)
 ଡଗର, ୧.୧୦.୧୯୪୯.
 (୧୬) କମଳାୟନ, ମାଟିବାଣୀ, ଜେମା (ସମୀକ୍ଷା) ଡଗର, ୧୬.୧୦.୧୯୪୯.
 (୧୭) ଜୀବନ ପଥ, ନଷ୍ଟନାଡ଼ (ସମୀକ୍ଷା) ଡଗର, ୧୬.୧୨.୧୯୪୯.
 (୧୮) ବୁଦ୍ଧ (ନାଟକ ସମୀକ୍ଷା), ଝଙ୍କାର, ତୃତୀୟବର୍ଷ ଦ୍ଵାଦଶ ସଂଖ୍ୟା ଫେବୃଆରୀ,
 ପୃ. ୯୬୧.
 (୧୯) ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ (ନାଟିକା ସମୀକ୍ଷା) ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ନୂତନ ପ୍ରସ୍ଥ, ୨/୧୦ ଓ
 ୧୧, ଶେଷ ପୃଷ୍ଠା.
 (୨୦) ମେହେର ପ୍ରଦୀପ, (ସମୀକ୍ଷା) ଡଗର, ୧୯/୫, ନଭେମ୍ବର ୧୯୫୫.
 (୨୧) ବଡ଼ାଲ, ଶ୍ରୀ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର-ପୁଷ୍ପିତା ନାଟିକାର ସାର୍ଥକତା' (ସମୀକ୍ଷାଚକ୍ର) ସହକାର,
 ୧୧/୫, ଭାଦ୍ରବ, ୧୩୩୭ ସାଲ (୧୯୩୦ ମସିହା), ପୃ. ୨୩୩-୪୨.
 (୨୨) 'ତରୁଣ କବିର ଆଶା' (କବିତା) ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ୩୨/୧, ଏପ୍ରିଲ ୧୯୨୮,
 ରେ ଥିଲା—
 “ସବୁ କିଶୋରୀର ଚିତ୍କଳ ଧରି,
 ବୁଲନ୍ତି ମୁଁ ଆହା ରସିକ ପରି,
 ବୋଲନ୍ତି ସବୁରି ବାଂଧବ ମୁହିଁ,
 ଜାଣ ସୁମୁହିଁ” ଏହି ପଦଟି ‘ଧୂପ’ ରେ ସ୍ଥାନ ପାଇନାହିଁ।
 ସେହିପରି ‘ପୁଷ୍ପିତା’ର ଦୁଇଟି ପଦ ଯଥା:—
 “ସକ୍ଷୀରେ ଯେବେ ନବ ତରୁଣୀ
 ନ ଖୋଜେ ଅପଥେ, ପ୍ରିୟ ସରଣୀ
 ଯଉବନ ତେବେ କିପା ପାଇହେଁ,
 ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ବେଳ କାହିଁ ହେ।
 ଆହୁରି—
 ଘର ଛାଡ଼ି କୁଳଝିଅ ଜନପଥେ ଘୁରିବ,
 ଗୁରୁ କ୍ଷେତ୍ର ପୁଲ — ଲଗ୍ନ ପଦ ଛୁଇଁ ପୁରିବ।
 ‘ପୁଷ୍ପିତା’ ନାଟିକା-ସହକାର, ୧୧/୫, ଶ୍ରାବଣ, ୧୩୩୭, ରେ ପ୍ରକାଶିତ
 ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଏ ପଦର କେତେକ ମିଳିବର୍ଦ୍ଧନ ହୋଇଛି।

- (୨୩) ମାନସିଂହ, ମାୟାଧର, 'ପୁଷ୍ପିତା ଲେଖକର କୈଫିୟତ', ସହକାର ୧୧/୬, ସେପ୍ଟେମ୍ବର-୧୯୩୦.
- (୨୪) ସହକାର, ୧୩/୫, ଚିଠିପତ୍ର, ପୃ-୪୭୩, ଭାଦ୍ରବ, ୧୩୩୭ ସାଲ।
- (୨୫) ସହକାର- ୧୩/୧୧, ଫେବୃଆରୀ-୧୯୩୩.
- (୨୬) ସହକାର- ୧୩/୯, ପୌଷ, ୧୩୪୦, ପୃ. ୮୫୪-୫୫.
- (୨୭) ଷଡ଼ଂଗୀ, ଷଡ଼ଭୁଜ। ରସଚକ୍ର, ୧/୩, ବୈଶାଖ, ୧୩୪୦ ର କଷଟି ସ୍ଥଳରେ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପତ୍ରରେ ସମାଲୋଚନା (ଖ) ଉତ୍କଳ ଦୀପିକା, ୧୯୩୩, ସଂପାଦକୀୟ, (ଗ) ରାଉତରାୟ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ। 'ସ୍ବ-ଧର୍ମ ଓ ପର ଧର୍ମ' ସହକାର, ୧୩/୧୨, ଚିଠିପତ୍ର କ୍ରମରେ।
- (୨୮) (କ) ମାନସିଂହ, ମାୟାଧର। 'ହିସାବ ନିକାଶ' (କବିତା), ସହକାର, ୨୩/୨. ବୈଶାଖ, ୧୩୪୯, (ଖ) ଦାସ, ଶ୍ରୀ ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ, 'ହିସାବ ନିକାଶର ନିଶାପ' (କବିତା), ସହକାର, ୨୩/୩, ଆଷାଢ଼, ୧୩୪୯, (ଗ) ଉତ୍କଳ ଲେଖାର ସମୀକ୍ଷା-ତଗର ୬/୯. ୧.୧୦.୧୯୪୨.
- (୨୯) ରାୟ, ରାଜକିଶୋର। 'କବି ମାନସିଂହ ଓ ମେଢ଼ିଆଭାଲିଙ୍ଗମ୍' ନବଭାରତ (ନୂତନ), ୨/୧୧/ ସେପ୍ଟେ. ୧୯୫୦. ପୃ-୪୧୩.
- (୩୦) ଝଙ୍କାର, ୩/୨, ମଇ. ୧୯୫୧. ପୃ-୧୨
- (୩୧) ଧଳ, ଗୋଲୋକ ବିହାରୀ। ଭାଷାତତ୍ତ୍ବର ଅପପ୍ରଗରର ଉତ୍ତର (୧) ତଗର, ଜୁଲାଇ, ୧୯୫୫, ୧୯/୧, ସଂଖ୍ୟା, (ଖ) ଅପପ୍ରଗରର ଉତ୍ତର (୨) ତଗର, ୧୯/୨. ଅଗଷ୍ଟ ୧୯୫୫.
- (୩୨) (କ) ପଦ୍ମରାଜନନ୍ଦ-କବି ଲଢ଼େଇ (ମାନସିଂହଙ୍କ କବିତାର ପ୍ୟାରୋଡ଼ି) ତଗର, ୧୦/୨୩. ଜା. ୧.୬.୧୯୪୭ (ଖ) ସିଂହଦେବ, ବ୍ରଜେନ୍ଦ୍ରନାରାୟଣ-ଭାବରସୁଡ଼ି (ଏଇ ସହକାର ତଳେର) ଚତୁର୍ଥ, ୨/୫, ଜା. ୧୮.୬.୪୭. ପୃ-୨୩୩. (ଗ) ଦାଶ, ଶିବବ୍ରତ-କଲେଜ ଝିଅ (ସାଧବଝିଅର ପ୍ୟାରୋଡ଼ି) ତଗର, ୧୧/୪୬- ୪୭, ଜା ୨.୮.୪୮. (ଘ) ବହିବାର, ବିପକ୍ଷ-ମାୟାଧର, ବ୍ୟଂଗ କବିତା, ତଗର, ୧୩/୮. ଜା-୧୬.୧୧.୧୯୪୯. (ଙ) ସାହୁ, ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି। ବିରହା (ପ୍ରିୟା ପ୍ରିୟାର ପାରୋଡ଼ି) ତଗର, ୧୩/୮. ଜା-୧୬.୧୧.୧୯୪୯. (ଚ) ବଳ, କୃଷ୍ଣ ଚନ୍ଦ୍ର। ହାଲରେ ହତାଶ ପ୍ରେମିକ ଆଶା (ବ୍ୟଂଗାନୁକରଣ) ତଗର, ୧୩/୨୭, ଜା ୧୬.୫.୫୦. (ଇ) 'ଏଇ ସହକାର ତଳେ' (ବ୍ୟଂଗଚିତ୍ର ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି), ତଗର, ୧୪/୧, ଜା. ୧.୬.୧୯୫୦. (ଜ) ମହାନ୍ତି, ଜାନକୀବଲ୍ଲଭ। ବାହାହେଲ କିପାଁ (ବ୍ୟଂଗାନୁକରଣ) ତଗର, ୧୮/୯, ମାର୍ଚ୍ଚ ୧୯୫୫.

- (୩୩) ସାହୁ, ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି । ମୋର ପ୍ରିୟ ଲେଖକ (୪) କବି ମାନସିଂହ
'ତଗର ୨୪/୪, ଅକ୍ଟୋବର-୧୯୫୬.
- (୩୪) କର, ପ୍ରାଣବ୍ୟୁ । ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ ଓ ଉପନ୍ୟାସରେ ବୁଦ୍ଧି ଓ ବୌଦ୍ଧ୍ୟମାନ
ପ୍ରଭାବ । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ (ନୂଆ ପ୍ରସ୍ତ) ୩/୭, ୧୯୫୬, ପୃ-୩୧୫-୩୧୯.
- (୩୫) ବେହେରା, ଚିନ୍ତାମଣି । 'କବି ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ ପ୍ରତିଭା' (ପ୍ରବନ୍ଧ)
(କ) ତଗର ୨୧/୪, ୫ ଅକ୍ଟୋବର-ନଭେମ୍ବର, ୧୯୫୭, ପୃ. ୧୩-୧୮.
- (ଖ) କାବ୍ୟ ଓ କଳାକାର, ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ (ଆଲୋକ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ),
ପୃ ୧୦୬-୧୨୬.
- (ଗ) କାବ୍ୟ ଓ କଳାକାର, ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ (ଜଗନ୍ନାଥ ରଥ), ପୃ. ୧୧୭-୧୪୭.
- (୩୬) କାବ୍ୟ ଓ କଳାକାର (ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ)—ପୃ. ୧୨୧ ଓ ପୃ ୧୪୭.
- (୩୭) ବେହେରା, ଶ୍ରୀ ଚିନ୍ତାମଣି । 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ମାୟାଧର ମାନସିଂହ' (ପ୍ରବନ୍ଧ)
ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (ମାନସିଂହ-୧୯୬୭) ପରିଶିଷ୍ଟ-୧
- (୩୮) ସାମନ୍ତରାୟ, (ଡଃ) ନଟର । 'କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ପଦରବର୍ଷ ଉତ୍ତର
କାଳ ନିରୂପଣ'
(କ) ତଗର, ୨୧/୭, ୧୯୫୮ ପୃ. ୧୬-୨୩.
(ଖ) ମାନସିଂହ ସ୍ମରଣିକା-ଅକ୍ଟୋବର-୧୯୭୩, ଏକାମ୍ର ଥିଏଟର-ପୃ. ୪୨-୫୬.
(ଗ) ମାନସିଂହ: ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ସମୀକ୍ଷା, (୧୯୭୮) ସଂକଳକ, ବେହେରା (ଅଧ୍ୟାପକ)
ରାଧାଶ୍ୟାମ, ପୃ. ୧୩.
- (୩୯) ଦାସ, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଦାଶରଥୀ । 'ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପତି'
(ପ୍ରବନ୍ଧ)
(କ) ତଗର, ୨୫/୧ ଜୁଲାଇ-୧୯୬୧, ପୃ. ୧୯-୨୪.
(ଖ) କାବ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ (୧୯୮୩) ପୃ. ୩୧୮-୩୪୫.
- (୪୦) କାବ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ (୧୯୩୮) ପୃ ୩୩୧.
- (୪୧) ଦାସ, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଦାଶରଥୀ । 'ରୂପ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର କବି ମାନସିଂହ'-ସାହିତ୍ୟ
ସଂଧାନ (୧୯୭୫) ପୃ. ୮୯-୧୨୬.
- (୪୨) ଦାସ, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଭାରିଣୀଚରଣ । 'ମାନସିଂହଙ୍କ କବିତା 'ଧୂପ' (ଆଲୋଚନା)
(କ) ତଗର, ୨୧/୧, ଜୁଲାଇ, ୧୯୬୨, ପୃ. ୧୨-୧୬. (ଖ) ନୂତନ
ସମୀକ୍ଷା (୧୯୬୬) ପୃ. ୧୬-୩୩).
- (୪୩) ଶତପଥୀ (ଡଃ), ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ । 'ଗୀତିନାଟ୍ୟର କେତୋଟି ଚରିତ୍ର' (ସମାଲୋଚନା)
(କ) ଚକ୍ରାର, ୨୦/୬, (୧୯୬୮) ପୃ. ୯୪୪-୯୪୯. (ଖ) ଆଧୁନିକ
ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ (୧୯୭୭) ବିଦ୍ୟାପୁରୀ ପୃ. ୩୯-୫୦. (ଗ) ସମାଲୋଚନାର
ଧାରା-ଅଧ୍ୟାପକ ଶତପଥୀଙ୍କ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଲେଖା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଲିଖିତ
ପତ୍ର-ଏ ପତ୍ର 'ବନପୁଲ' ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଷ ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟା ପୃ. ୪-୮, ରେ

(୪୪) ମହାନ୍ତି, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରସାଦ । ‘କୁଶ’ ସମାକ୍ଷା, ତରୁ, ୨୨/୬.
ଡିସେମ୍ବର-୧୯୫୮.

(୪୫) ମହାନ୍ତି, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଶରତ କୁମାର, ‘ସମସାମୟିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି
ଅବିଚାର’ ନବଜୀବନ ୭/୧୧, ୧୨. ଏପ୍ରିଲ-୧୯୬୩. (ଖ) ମହାନ୍ତି,
ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ (ଭରଦ୍ବାଜ). ‘ହୃଦିୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ’ ଝଙ୍କାର,
୧୫/୧୨, ମାର୍ଚ୍ଚ-୧୯୬୪, ପୃ.-୧୧୩୧-୩୭.

(ଗ) ଡଃ ମାନସିହଙ୍କ ଭୁଲ, ସାହିତ୍ୟ ସମାଚାର, ୨/୮, ଜାନୁଆରୀ,
୧୯୬୪ ପୃ. ୧୬୭.

(ଘ) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ସମ୍ପାଦ, କୋଣାର୍କ, ୩/୧, ୨ (୧୯୬୪)
ପୃ. ୧୬୭.

(ଙ) ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ-ମାନସିହଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ;
ତରୁ ୨୭/୧୧, ୧୨, ୨୮/୩, ୪ ଓ ୨୮/୫, ୬ (୧୯୬୪)

(ଚ) ସିଂହ, ରଞ୍ଜନାଥ । ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର’ (ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ)
୧୯୬୯

(ଛ) ତ୍ରିପାଠୀ (ଡଃ) କୁଞ୍ଜବିହାରୀ । ‘ଏ ତ୍ରିପ୍ତି ଗିରିୟୁ ଅପ୍ତ ହିଷ୍ଟି ଅପ୍ତ
ଓଡ଼ିଆ ଲିଟିରେଚର ।

(୪୬) ପଟ୍ଟନାୟକ, ଶ୍ରୀରାମଚରଣ ।

(କ) ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାର ଉତ୍ତର ‘ତରୁ, ୨୨/୨/୩, ସେପ୍ଟେମ୍ବର-୧୯୫୮.

(ଖ) ‘ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାର ସମସ୍ୟା’, ତରୁ, ୨୨/୪, ଅକ୍ଟୋବର-୧୯୫୮.

(ଗ) ‘ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାର ସମସ୍ୟା’ ତରୁ, ୨୨/୬, ଡିସେମ୍ବର-୧୯୫୮.

(ଘ) ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମତିଗତି’ - ନଗୟୁଗ ଗ୍ରନ୍ଥାଳୟ, ବକ୍ସିବାଟି ରୋଡ୍,
କଟକ ।

(୪୭) (କ) ମିଶ୍ର, ଶ୍ରୀ ଭାବଗ୍ରାହୀ, ଡଃ ମାନସିହଙ୍କୁ ଉତ୍ତର (୨) ଦିଗନ୍ତ, ଅଗଷ୍ଟ,
୧୯୬୨.

(ଖ) ମହାନ୍ତି, ଶ୍ରୀ ଶରତ କୁମାର । ‘ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ’
ନବଜୀବନ, ୬/୧୧, ଫେବୃଆରୀ-୧୯୬୨, ପୃ. ୬୦୫, (ଗ) ଧଳ, (ଅଧ୍ୟାପକ)
ଗୋଲୋକ ବିହାରୀ । ‘ଓଡ଼ିଆ ଏମ୍.ଏ. ‘ନବଜୀବନ’ ୭/୯, ଡିସେମ୍ବର-ଜାନୁଆରୀ
୧୯୬୨/୩, ପୃ. ୫୬୧ - ୬୬.

(ଘ) ଡଃ ମାନସିହଙ୍କ ଭୁଲ (୧), ‘କଳିଙ୍ଗ’ ଜାନୁଆରୀ-୧୯୬୧

(୪୮) ମିଶ୍ର, ଶ୍ରୀ ଚିନ୍ତାମଣି, ‘ଶିକ୍ଷାବିତର ଗାଥା’ (ନବଜୀବନ ସଂପାଦକୀୟ-ସଂପାଦ
ଓ ସଂକଳିତ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶନାମାଳ ପାଇଁ ଏକ ବ୍ୟାପକ ଆଲୋଚନା
କରିଛନ୍ତି) ନବଜୀବନ ୬/୧୨, ଜୁନ୍-୧୯୬୩.

- (୪୯) ଦାଣ୍ଡ, (୫) କୁଞ୍ଜବିହାରୀ । (କ) ପାଇକଖେତା- ଏକ ଜବାବ୍, ନବରବି
୩/୧୨, କୁନ୍ଦ, ୧୯୭୩.
(ଖ) ମୋ କାହାଣୀ-ପୃ. ୩୯୨.
- (୫୦) ମିଶ୍ର, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଭାବଗ୍ରାହୀ-(କ) ତରର' ୨୩/୧, ଜୁଲାଇ-୧୯୫୯.
(ଖ) ସାହିତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି (ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ-୧୯୭୦) ପୃ. ୪୫-୫୧.
- (୫୧) ସାମନ୍ତରାୟ, (ଅଧ୍ୟାପକ) ନବର, ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଦିଗ୍‌ବର୍ଣ୍ଣନ
(୧୯୫୯)
- (୫୨) ଶତପଥୀ, (ଅଧ୍ୟାପକ) ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ - 'ତରର' ୨୫/୮, ୯, ଯେବୁୟାରୀ-ମାର୍ଚ୍ଚ,
୧୯୭୨.
- (୫୩) ମହାନ୍ତି, ଶ୍ରୀ ପ୍ରମୋଦ କୁମାର । ଝଙ୍କାର, ୨୦/୩, କୁନ୍ଦ-୧୯୭୮, ପୃ. ୩୩୯-୪୮.
- (୫୪) ମାନସିଂହ ସୁରଶିଳା (ଅକ୍ଟୋବର-୧୯୭୩) ଏକ୍ରମ ଥିଏଟର୍ସ, ଭୁବନେଶ୍ୱର,
ଡିମାର-୧/୮ ସାଇକ. ପୃ. ସଂଖ୍ୟା-୧୮୪.
- (୫୫) ଭବନ ସାହିତ୍ୟ (ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତ) ସଂପାଦକ: ଜ୍ଞାନୀନ୍ଦ୍ର ବର୍ମା, ୧/୨ (୧୯୭୪).
- (୫୬) ସଂପାଦକାୟ ଅଗ୍ରଲେଖା: ଡଃ ମାୟାଧର ମାନସିଂହ- ମାନସ ୨/୨,
ଡିସେମ୍ବର-୧୯୭୪.
- (୫୭) ମାନସିଂହ, (ଶ୍ରୀମତୀ) ହେମଲତା । 'ପ୍ରିୟ ପରମ' (ସୃଷ୍ଟି ଚାରଣ) ମାନସିଂହ
ପରିକ୍ରମା (୧୯୭୯) ପୃ. ୧୫୪-୭୧.
- (୫୮) (କ) ବେହେରା, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଚିତ୍ରମଣି । ଦୀପଦାନ (ପ୍ରବନ୍ଧ)
(୧) ମାନସିଂହଙ୍କ ଶ୍ଳୋକ ସଭାରେ ପଠିତ, (୨) ଝଙ୍କାର, ୨୫/୮, ନଭେମ୍ବର,
୧୯୭୩, (୩) କୋଣାର୍କ, ୨୭ ସଂଖ୍ୟା, ୧୯୭୪. (୪) ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକ
(ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ-୧୯୭୫)
(ଖ) ମିଶ୍ର, (ଡଃ) ସଦାଶିବ । ମାନସିଂହ ପ୍ରତିଭା (ପ୍ରବନ୍ଧ)
(୧) ଝଙ୍କାର, ୨୫/୮, ନଭେମ୍ବର, ୧୯୭୩.
(୨) ମାନସିଂହ ସୁରଶିଳା (୧୯୭୩) ପୃ. ୧୧୮-୨୦.
(ଗ) ରାଉତରାୟ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ । 'କବି ମାୟାଧର ମାନସିଂହ-ଏକ ସ୍ୱପ୍ନ ପ୍ରୟାଣ'
(ପ୍ରବନ୍ଧ)
(୧) ଝଙ୍କାର, ୨୫/୮, ନଭେମ୍ବର, ୧୯୭୩, ପୃ. ୭୭୯-୭୮୨.
(୨) ମାନସିଂହ ସୁରଶିଳା, ଅକ୍ଟୋବର-୧୯୭୩, ପୃ. ୧୩-୧୭.
(୩) ମାନସିଂହ ପରିକ୍ରମା (୧୯୭୯) ପୃ. ୧୪୫-୪୯.
(ଘ) ଶତପଥୀ, (ଡଃ) ବାଳକୃଷ୍ଣ । 'ମାନସିଂହଙ୍କ କବିତାରେ ବେଦନାବୋ'
(ପ୍ରବନ୍ଧ)

- (୧) ସପ୍ତର୍ଷି, ୨/୧୧, (୧୯୭୩).
- (୨) ମାନସିହ: ସୃଷ୍ଟି ସମୀକ୍ଷା (୧୯୭୮) ପୃ. ୧୦୭-୧୩୧
- (୩) ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କବିତାର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାର ଓ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି (୧୯୮୩) ପୃ. ୧୦୩-୧୨୯.
- (୪) ଧଳ, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଗୋଲକବିହାରୀ। 'ମାନସିହ ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ' ନବରବି ୪/୫, ନଭେମ୍ବର-୭୩, ପୃ. ୧୩-୧୮.
- (୫) ପଟ୍ଟନାୟକ (ଅଧ୍ୟାପକ) ବିଭୂତି। 'ମାନସିହ' (ପ୍ରବନ୍ଧ) ନବରବି, ୪/୫, ନଭେମ୍ବର-୧୯୭୩. ପୃ. ୧୯୨୮.
- (୫୯) (କ) ମିଶ୍ର (ଶ୍ରୀମତୀ) ଆଶା। 'ସାଧବ ଝିଅ-ଏକ ରସିକର ଦୃଷ୍ଟିପାତ' (ପ୍ରବନ୍ଧ)
- (୧) ଝଙ୍କାର, ୨୫/୯, ଡିସେମ୍ବର, ୧୯୭୩, ପୃ. ୮୭୭-୮୭୯.
- (୨) ମାନସିହ: ସୃଷ୍ଟି ସମୀକ୍ଷା, ପୃ. ୧୭୯-୯୦.
- (ଖ) ମିଶ୍ର, (ଅଧ୍ୟାପକ) ନିଶାମଣି। 'ଜେମା କାବ୍ୟ-ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ' (ପ୍ରବନ୍ଧ),
- (୧) ଝଙ୍କାର, ୨୫/୯, ଡିସେମ୍ବର-୭୩
- (୨) ମାନସିହ ସୃଷ୍ଟି ସମୀକ୍ଷା (୧୯୭୮) ପୃ. ୧୭୦-୧୭୮.
- (୬୦) ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ (ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତ), ସଂପାଦକ: ଜ୍ଞାନୀନ୍ଦ୍ର ବର୍ମା। (୧୯୭୪)
- (କ) ବର୍ମା, ଜ୍ଞାନୀନ୍ଦ୍ର-କବିସୂତ୍ର, ପୃ. ୩-୬, (ଖ) ରାଉତରାୟ, ଚନ୍ଦ୍ରିଣୀ-
'ପ୍ରେମର ରସଘନ କାବ୍ୟ-ଧୂପ' (ଗ) ମହାପାତ୍ର, ମହେଶଚନ୍ଦ୍ର। 'ଓଡ଼ିଆ
ସାହିତ୍ୟରେ ମାନସିହଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ' (୧) ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ପୃ. ୫-୮.
- (୨) ମାନସିହ: ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମୀକ୍ଷା (୧୯୭୮) ପୃ. ୯-୧୧.
- (ଘ) ମିଶ୍ର. (୭୫) ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର 'ମାନସିହଙ୍କ କବିତାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ' ୧୪-୨୦.
- (୬) ବେହେରା, ରାଧାଶ୍ୟାମ। 'ମାଟିର କବି ମାନସିହ' ପୃ. ୨୧-୨୩.
- (୭) ବର୍ମା, ବିକ୍ରମକେଶରୀ। 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ଜେମା ଓ ନନ୍ଦିକା' ପୃ. ୨୪-୨୬.
- (୬୧) ମହାପାତ୍ର (୭୫) ଖଗେଶ୍ୱର। 'ମାନସିହଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚେତନାରେ ନାରୀ' (ପ୍ରବନ୍ଧ)
- (କ) ଝଙ୍କାର, ୨୮/୧, ବିଷୁବ, ୧୯୭୫, ପୃ. ୪୮-୫୧
- (ଖ) ମାନସିହ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମୀକ୍ଷା, ପୃ. ୧୫୦-୧୫୫.
- (୬୨) (କ) ମିଶ୍ର, (ଅଧ୍ୟାପକ) ବିଭୂତର। 'ବ୍ୟକ୍ତି ବିଚିତ୍ରା (୧): ମାୟାଧର
ମାନସିହ, ବାଞ୍ଛା ପାହାଚ, ୧/୪, ୫. କାନୁନ୍ଦାରୀ, ୧୯୭୬ ପୃ. ୪୩.
- (ଖ) ମହାନ୍ତି, ପ୍ରଞ୍ଜାପାରମିତା। 'ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ପ୍ରେମ' ସପ୍ତର୍ଷି, ୫/୪.

(୬୩) ବେହୁରା, (ଅଧ୍ୟାପକ) ରାଧାଶ୍ୟାମ, ସଂକଳନ- ‘ମାନସିଂହ: ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମୀକ୍ଷା (୧୯୭୮)।

(୧) ପଟ୍ଟନାୟକ, ପଠାଣି-ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାର ଆଦ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ।

(୨) ଦାସ, ଦାଶରଥ- ନିସର୍ଗର ଉଦ୍‌ଗାତା ମାନସିଂହ। (୩) ବେହେରା, ଚିନ୍ତାମଣି - ମାନସିଂହ ପ୍ରତିଭାର ଇଂଦ୍ରଧନୁ। (୪) ସାମଲ, ବସନ୍ତ କୁମାର। ମାନସିଂହଙ୍କ କବିତାରେ ଇଂଦ୍ରିୟ ଓ ଅତୀଂଦ୍ରିୟ। (୫) ମିଶ୍ର, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ- ‘ମାନସିଂହଙ୍କ କବିତାରେ ପରଂପରା ଓ ନୂତନତା’ (୬) ମିଶ୍ର, ବନମାଳୀ ‘ପ୍ରେମ କବିତାର ପରଂପରାରେ କବି ମାନସିଂହ’ (୭) ନାୟକ, ଶ୍ରୀ ମହେଶ୍ୱର- ‘ହେମଶୟ୍ୟ ଓ ହେମଶୟ୍ୟର କବି’ (୮) ବେହୁରା, ରାଧାଶ୍ୟାମ, ‘ମାନସିଂହଙ୍କ ଜୀବନଚିତାରେ ଜୀବନଗାଥା’ (୯) ଗୁରୁ, ଶ୍ରୀ ଗଂଗାଧର- ‘ଦୁର୍ଭିକ୍ଷରେ କବିଧର୍ମର ସାଥୀକତା’ (୧୦) ମହାନ୍ତି, (ଶ୍ରୀ) ମନାନ୍ତ- ‘ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଅନାଲୋଚିତ ଦିଗ- ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟ’ (୧୧) ଶତପଥୀ, ନାରାୟଣ- ‘ନାଟ୍ୟକାର ଭୂମିକାରୁ କବି ମାନସିଂହ- ଏକ ଦୃଷ୍ଟିପାତ’ (୧୨) ଧଳ, ଗୋଲକ ବିହାରୀ- ‘ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହ’।

(୬୪) ଶତପଥୀ, (ଡଃ) ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ- ‘ମାନସିଂହ ପରିକ୍ରମା’ (୧୯୭୯) ସଂପାଦନା : ଓଡ଼ିଶା ପୂଜ୍ୟପୁଜା ସଂସଦ ଆନୁକୁଲ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ। (୧) ଦାଶ, କୁମୁଦ ଚନ୍ଦ୍ର- ‘ମାନସିଂହଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ’ (୨) ନାୟକ, ରାଘବାନନ୍ଦ- ‘ମାନସିଂହଙ୍କ କବିତାରେ ଶାଶ୍ୱତ ପ୍ରଣୟ ଚେତନା’ (୩) ଶତପଥୀ, ଶ୍ରୀମତୀ ପ୍ରତିଭା, — ‘ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବି ମାନସିଂହ’ (୪) ମହାନ୍ତି, ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀଚରଣ- ‘ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଜାତୀୟ ଚେତନା’ (୫) ଚୌଧୁରୀ, ଶ୍ରୀ ବିଜୟକୁମାର — ‘ଓଡ଼ିଆ ଗୀତିନାଟ୍ୟ ଓ କବି ମାନସିଂହ’ (୬) ଜେନା ଶ୍ରୀ କୁଳମଣି- ‘ପରଂପରାର ଆଲୋକରେ ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟ’ (୭) ସାହୁ, କୃଷ୍ଣଚରଣ- ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଓ ଡଃ ମାନସିଂହ। (୮) ପଟ୍ଟନାୟକ, ଶ୍ରୀ କରଳାଶ୍ର- ‘ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ- ଏକ ରସବାଦୀ ଅଧ୍ୟାୟ (୯) ନନ୍ଦ, ସଦାଶିବ- ‘ଜୀବନୀ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଜୀବନୀକାର ମାନସିଂହ’ (୧୦) ଶତପଥୀ, (ଡଃ) ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ, ‘ସବୁଜ ସମସାମୟିକ ଏକକ କବି ତତ୍କଳ ମାନସିଂହ’।

(୬୫) ମହାନ୍ତି, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଶ୍ରୀଚରଣ- ‘ମାନସିଂହ ମାନସ’ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ) ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ- ୧୯୮୩, ବସନ୍ତ ପଞ୍ଚମୀ।

(୬୬) ମିଶ୍ର, (ଡଃ) କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ର- ‘ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଉପମା’

(୧) ଉତ୍କଳ ଦିବସ ସ୍ମାରକୀ- ୧୭ଶ ଅକ୍ଷୟ, ୧.୪.୧୯୮୪ ପୃ. ୧୧-୧୯.

- (୨) 'ବାସନ୍ତିକା' ସପ୍ତମ ଅର୍ଦ୍ଧ୍ୟ, ୧୯୮୪ ପୃ. ୨୭-୩୨.
 (୩) ତଗର ୪୭/୨. ଅଗଷ୍ଟ, ୧୯୮୩, ପୃ. ୪-୭.
 (୪) ବାସନ୍ତିକା ଅଷ୍ଟମ ଅର୍ଦ୍ଧ୍ୟ, ୧୯୮୫,
 (୫) ଉତ୍କଳ ବିବେକ ସ୍ମାରକୀ, ୧୮ଶ ଅର୍ଦ୍ଧ୍ୟ, ୧୯୮୫. ପୃ. ୨୧-୩୨.
 (୬) ଉତ୍କଳ ଗୌରବ- ୧୯ଶ ଅର୍ଦ୍ଧ୍ୟ, ୧୯୮୬, ପୃ. ୧୬-୩୪.
 (୬୭) ମହାନ୍ତି, (ତଃ) ଜ୍ଞାନକା ବଲ୍ଲଭ (ଭରଦ୍ବାଜ)- 'ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ ପ୍ରତିଭା'
 - ଆବର୍ଣ୍ଣ (ପୂଜାସଂଖ୍ୟା) ତୃତୀୟ ବର୍ଷ, ଅକ୍ଟୋବର-ନଭେମ୍ବର, ୧୯୮୬
 ପୃ-୪୫-୫୦.
 (୬୮) ଦାଶ, (ତଃ) କୁଳବିହାରୀ। 'ମୋ କାହାଣୀ' ଜୁଲାଇ-୧୯୭୬, ପୃ. ୩୯୧,
 ୩୯୨, ୪୦୨, ୪୨୯, ୪୭୧, ୪୮୭.
 (୬୯) ମହାନ୍ତି, ସୁରେନ୍ଦ୍ର- 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଜ୍ଞାନବିକାଶ' (୧୯୭୮) ଅଗ୍ରଦୂତ
 କଟକ-୨.
 (୭୦) ଆଚାର୍ଯ୍ୟ (ତଃ) ବୃନ୍ଦାବନଚନ୍ଦ୍ର- 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ'
 (୭୧) ଶତପଥୀ (ତଃ) ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ, 'ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ' ଗ୍ରନ୍ଥ ମଂଚିର, କଟକ,
 (୭୨) ବେହେରା, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଚିନ୍ତାମଣି,
 (କ) ବିବେକ ପାଠକ, (୧୯୭୫), ଜଗନ୍ନାଥ ରଥ, କଟକ,
 (୧) ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କବିତାର ଜ୍ଞାନ ପରିଣାମ,
 (୨) ମୋ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗୀତା,
 (ଖ) ଜଳାଦୃଷ୍ଟି- (୧୯୮୧) ବୁକ୍ସ ଏଣ୍ଡ ବୁକ୍ସ, କଟକ-୨.
 (୧) ବିଂଶ ଶତକର ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରା।
 (୭୩) ଦାସ, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଦାଶରଥ
 (କ) କାବ୍ୟ ସମ୍ପାଦ (ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ) ୧୯୮୩, ପ୍ରେସ୍‌ସ ପବ୍ଲିଶର୍ସ,
 (ଖ) ସାହିତ୍ୟ ସଂଧାନ (୧୯୭୫) ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ-୨
 (ଗ) ବିବିଧ ଆଲୋଚନା (୧୯୮୧) ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ-୨.
 (୭୪) ଦାସ (ତଃ) ହେମନ୍ତ କୁମାର,
 (କ) ଓଡ଼ିଆ ନାଟକର ବିକାଶ ଧାରା (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ, ପୂର୍ବ-ମଧ୍ୟ ପର୍ବ)
 ୧୯୮୦, ସାଥ୍ ମହଲ, କଟକ-୨.
 (୭୫) ଶତପଥୀ, (ତତ୍ତ୍ୱର) ପ୍ରତିଭା- କଳ୍ପନାର ଅଭିଷେକ, 'ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବି ମାନସିହ'
 ପୃ. ୨୭୧. ପ୍ରକାଶକ- ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ସୋର, କଟକ-୨, (ଡିସେମ୍ବର-୧୯୮୨).
 (୭୬) ମାନସିହ ସ୍ମାରକୀ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖି
 ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନେ ପୁରସ୍କୃତ ହୋଇଛନ୍ତି:

୧୯୭୪- 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯୁଗସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମାନସିଂହ',

(୧) ସତ୍ୟୋଷକୁମାର ସାହୁ, (୨) ପ୍ରଦୀପ୍ତ ରାୟ, (୩) ପରାଶର ମିଶ୍ର,

୧୯୭୫- 'ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଜାତୀୟ ଚେତନା' (୧) ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି, (୨) ରାମକଲ୍ୟାଣ ନାୟକ, (୩) ମନୋରଞ୍ଜନ ପଟ୍ଟନାୟକ,

୧୯୭୬- 'ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରେମ କବିତାର ବିଭବ ଓ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ' (୧) ସୁରେଶଚନ୍ଦ୍ର ପଣ୍ଡା, (୨) ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି, (୩) କ୍ଷିତୀଶଚନ୍ଦ୍ର ଦାସ,

୧୯୭୭- 'ଓଡ଼ିଆ ଗୀତିନାଟ୍ୟ ଓ କବି ମାନସିଂହ'- (୧) ରବୀନ୍ଦ୍ର ନାଥ ସାମଲ, (୨) ମଥୁରାନାଥ ହୋତା, (୩) ସିଦ୍ଧାର୍ଥ ପ୍ରଧାନ,

୧୯୭୮- 'ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟରେ ରସ' (୧) ଶ୍ରୀଚରଣ ମହାନ୍ତି, (୨) କଲକାଶ ପଟ୍ଟନାୟକ, (୩) କୁମାରୀ ମଂଜିରା ରାୟ ତୃତୀୟା,

୧୯୭୯- 'ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ଚେତନା' (୧) କଲକାଶ ପଟ୍ଟନାୟକ, (୨) ଶରତକୁମାର ନାୟକ, (୩) କ୍ଷୀରୋଦ କୁମାର ମିଶ୍ର,

୧୯୮୦- 'ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟବାଣୀ ଓ ଜୀବନ ବାଣୀ' (୧) ସତ୍ୟୋଷ କୁମାର ରଥ, (୨) ଜଗନ୍ନାଥ ସାହୁ, (୩) କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଷଡ଼ଂଗୀ,

୧୯୮୧- ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟକୁ ମାନସିଂହଙ୍କ ଅବଦାନ' (୧) ମନୋରଞ୍ଜନ ପ୍ରଧାନ, (୨) କୁମାରୀ ଉଷାରାଣୀ ମହାପାତ୍ର, (୩) ଗୋପାଳ କୃଷ୍ଣ ଦାସ ।

୧୯୮୨- 'ମାନସିଂହ ସୃଷ୍ଟି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ' (୧) ହିମାଂଶୁ ଶେଖର ପଟ୍ଟନାୟକ, (୨) ଧରଣୀଧର ବେହେରା, (୩) କୁମାରୀ ସୁଭଦ୍ରା ସେନାପତି,

୧୯୮୩- 'ମାନସିଂହଙ୍କ କବି ମାନସିଂହ' (୧) ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ଲେଙ୍କା (୨) ପ୍ରଦୀପ କୁମାର ଦାସ, (୩) ଅଜୟ କୁମାର ଷଡ଼ଂଗୀ,

୧୯୮୪- 'ଜାତି ଓ ପ୍ରାନ୍ତିର କବି ମାନସିଂହ' (୧) ସତ୍ୟ ଷଡ଼ଂଗୀ, (୨) ଅର୍ଜୁନ କର, (୩) କୁମାରୀ ସବିତା ବେହେରା,

୧୯୮୫- 'ମାନସିଂହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶ୍ୱ ଓ ବହିବିଶ୍ୱ' (୧) ସୃଷ୍ଟିଧର ପଣ୍ଡା, (୨) ଆଶିଷ କୁମାର ରାଉତ, (୩) ସଞ୍ଜୟ କୁମାର ଷଡ଼ଂଗୀ,

୧୯୮୬- 'ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ ନାଟିକା- ସୃଷ୍ଟି ଓ ସଂକେତ' (୧) ଆଶିଷ କୁମାର ରାଉତ, (୨) କୁମାରୀ ଶାଶ୍ୱତୀ ସୌମ୍ୟା ସାହୁ (୩) ପୀତବାସ ପ୍ରଧାନ ।

୧୯୮୭- ଦରଦା କବି ମାୟାଧର ମାନସିଂହ

(୧) କୁମାରୀ ଶାଶ୍ୱତୀ ସୌମ୍ୟା ସାହୁ, (୨) କୁମାରୀ ଜୟଶ୍ରୀ ତ୍ରିପାଠୀ, ଶ୍ରୀ ସଞ୍ଜୟ କୁମାର ହାତୀ ।

୧୯୮୮- ମାନସିଂହଙ୍କ ଜୀବନ ଆଦର୍ଶ ଓ ଜୀବନାନୁଭୂତି

(୧) କୁମାରୀ ଶାଶ୍ୱତୀ ସୌମ୍ୟା ସାହୁ (୨) ଶ୍ରୀ ମୃଣାଳକାନ୍ତି ଦାସ (୩) ସଞ୍ଜୟକୁମାର ହାତୀ

୧୯୮୯—ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ପରଂପରା ଓ ମାନସିଂହ

(୧) କୁମାରୀ ଶାଶ୍ୱତୀ ସୌମ୍ୟା ସାହୁ (୨) ଶ୍ରୀ କାହ୍ନୁ ଚରଣ ପାଢ଼ୀ
(୩) ଶ୍ରୀ ଦାଶରଥୀ ସ୍ୱାଇଁ

୧୯୯୦—ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ କାବ୍ୟଧାରା

(୧) କୁମାରୀ ପ୍ରିୟମ୍ବଦା ସାମଲ (୨) ରଜନୀକାନ୍ତ ମହାନ୍ତି (୨) ସୁରେନ୍ଦ୍ର
କୁମାର ପ୍ରଧାନ (୩) କୁମାରୀ ଅନୀତା ପାଢ଼ୀ

୧୯୯୧—ମାନସିଂହଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ନିଜ ଜୀବନର ପ୍ରତିଛବି

(୧) ଲୋକନାଥ ସାହୁ (୨) ପ୍ରଶାନ୍ତ କୁମାର ରାଉତ (୩) କୁମାରୀ ପ୍ରିୟମ୍ବଦା
ସାମଲ

୧୯୯୨— ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଗାନ୍ଧୀ, ଗୋପବନ୍ଧୁ, ମଧୁସୂଦନ

(୧) ରମେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ବେହେରା (୨) କୁମାରୀ ମୋନାଲିସା ରାୟ (୩)
ନାରାୟଣ ଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ

୧୯୯୩—ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ନାରୀର ଭୂମିକା

(୧) ରମେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ବେହେରା (୨) କୁମାରୀ ମୋନାଲିସା ରାୟ (୩)
ନାରାୟଣ ଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ

୧୯୯୪— ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟିକ ମାନସିଂହ

(୧) ରାଧାଗୋବିନ୍ଦ କୁଞ୍ଜଲ (୨) ପୁରଂଜନ ପାତ୍ର (୩) ବିଦ୍ୟାଧର କର

୧୯୯୫—ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ମାନବବାଦ

(୧) କୁମାରୀ ପ୍ରତିଭା ଦାଶ (୨) କୁମାରୀ ଦେବଦର୍ଶିନୀ ସାହୁ (୩) ଶ୍ରୀ
ଜ୍ୟୋତିର୍ଞ୍ଜନ ସାମଲ ।

(୭୭) ରାଧାଶ୍ୟାମ ବେହେରା, ସମ୍ବଲପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ
ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ଅବଦାନ’; କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଧଳ, (୧୯୮୩)
ସମ୍ବଲପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ‘ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା : ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ’;
ମନୋରମା ମହାପାତ୍ର (୧୯୮୭) ଭୁବନ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ‘ତଃ ମାୟାଧର
ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା : ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ’; ସଂଯୁକ୍ତା ମିଶ୍ର, (୧୯୮୭)
ଭୁବନ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ‘ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଜାତୀୟ ଚେତନା’ ।

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ :

ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ପୃଷ୍ଠପୀଠିକା

ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ପୃଷ୍ଠପୀଠିକା

ମାନସିଂହଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ବିକାଶର କାଳ :

ଆବିର୍ଭାବର ପ୍ରାକ୍‌କାଳ :-

ଭାରତର ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା ଖୁବ୍ ପୁରାତନ । ଇଂରେଜ ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷ କୌଣସି ଦିନ ଏକ ଶାସନାଧୀନ ନଥିଲେ ହେଁ, ସାଂସ୍କୃତିକ ସ୍ତରରେ ଏହାର ଐକ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ଧର୍ମାୟଧାରା ଅତ୍ୟନ୍ତ ପୁରାତନ ହୋଇଥିବାରୁ କାଳକ୍ରମେ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ନାନା ପରିବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଅନେକ କୁସଂସ୍କାର ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଅନେକ ସଂସ୍କାରକ ଭାରତୀୟ ଚେତନାର ଧାରାକୁ ସୁସଂଗଠିତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ ହେଁ, କୌଣସି ବଳିଷ୍ଠ ନେତୃତ୍ବର ଅଭାବରୁ ଏହି ସାଂସ୍କୃତିକଧାରା ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ବିଭ୍ରାତକର ରୂପ ନେଇଥିଲା । କେତେକ ଧର୍ମାୟ ଗୁରୁଙ୍କର ଭୁଲ୍ ବୁଝାମଣା ଯୋଗୁଁ ଦେଶର ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଏକତା କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବୈଦେଶିକ ଶକ୍ତିମାନଙ୍କର ଆକ୍ରମଣ ତଥା ଶାସନରେ ପ୍ରାକ୍-ଜନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାରତ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶା ସାମାଜିକ ତଥା ସାଂସ୍କୃତିକ ସ୍ତରରେ ହାହାକାର କରି ଉଠୁଥିଲା । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ବଦେଶୀ ଶାସକମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାର ତଥା ହୁଚିପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାସନ ନୀତି; ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଅତିଷ୍ଠ କରି ପକାଇଥିଲା । ସେହି କାରଣରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଇଷ୍ଟଇଣ୍ଡିଆ କଂପାନୀକୁ ଭାରତର ଅଧିକାଂଶ ଅଞ୍ଚଳ ନିଜର ଶାସନ ପରିସରଭୁକ୍ତ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଖ୍ରୀ: ୧୮୦୩ରେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିବା ପାଇଁ ବିଶେଷ କଷ୍ଟ ସାଧ୍ୟ ହୋଇ ନଥିଲା ।

ସେ ସମୟରେ ଆର୍ଥନାତିକ କାରଣରୁ ରାଜା ମହାରାଜାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଦେଲେ, ଆଉ ଦୁଇଟି ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଥିଲେ । ଦଳେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ବର୍ଗ, ଅନ୍ୟଟି ଆର୍ଥନାତିକ ଦୁର୍ବଳ ଶ୍ରେଣୀ । ସାମାଜିକ ସ୍ତରରେ ସେହିପରି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ, ଦଳେ ସର୍ବର୍ଥ ଓ ଅନ୍ୟ ଦଳେ ଅସର୍ବର୍ଥ । ଅସର୍ବର୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରାୟତଃ ସମସ୍ତେ ଆର୍ଥନାତିକ ଦୁର୍ବଳ ଶ୍ରେଣୀର ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଏହି ଦୁର୍ବଳତାକୁ ଚିନ୍ତା ତଥା ଚେତନାରେ ବିଧି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ମିଶନାରୀମାନଙ୍କର ଅକୃଷ୍ଟ ସେବା, ଭେଦଭାର ବଞ୍ଚିତ ବ୍ୟବହାର ଆର୍ଥନାତିକ ତଥା ସାମାଜିକ ଦୁର୍ବଳ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଧର୍ମପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କଲା ଏବଂ ସଂପୃକ୍ତ ଦୁର୍ବଳ ଶ୍ରେଣୀର ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ ।

ପୁନଶ୍ଚ ଇଂରେଜମାନେ ଶାସନ ପରିଚାଳନା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଦେଶୀୟ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ, ସେମାନେ ତଥା ସେମାନଙ୍କର ପିଲାମାନେ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ । ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର କେତେକ ଲୋକ ଚାକିରୀ ଲୋଭରେ ବି ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କଲେ । ପକ୍ଷରେ ଏହି ଚାକିରୀ କରୁଥିବା

ଲୋକମାନେ ଏକ ନୂତନ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ଭବିଷ୍ୟତରେ ଭାରତର ସାମାଜିକ-ସାଂସ୍କୃତିକ ତଥା ଶାସନଗତ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲା, ସେଥିରେ ଏହି ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ଭୂମିକା ଅତୀବ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ସୁବିଧାବାଦୀ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଆର୍ଥିକାତ୍ମକ ତଥା ସାମାଜିକ ଦୁର୍ବଳ ଶ୍ରେଣୀ ବ୍ୟତୀତ ଏହି ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀରୁ କେତେକ ଜନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ସୁବିଧା ହାସଲ ପାଇଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ ହିନ୍ଦୁ ସାମାଜିକ ଚଳଣୀରେ ଅତିଷ୍ଠ ହୋଇ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକ ପରିସ୍ଥିତିରୁ ସୁବିଧା ହାସଲ ପାଇଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ଏହି କ୍ରିୟାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ ରାଜା ରାମମୋହନ ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ସମାବେଶ ଏକ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ, ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ଆଚରଣ ତଥା କ୍ରିୟାରେ ଭାରତୀୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତା ତଥା ଚେତନାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ସମାନ ଥିବାରୁ ଅବସ୍ଥା ଚକ୍ରରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବା ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହିମାନେ ହିଁ ଆନ୍ତରିକ ଭାବରେ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲେ । ଅବଶ୍ୟ ମ୍ୟାକେଲେଙ୍କ ଶିକ୍ଷାନୀତି ଇଂରେଜୀ ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଦାୟୀ, ମାତ୍ର ସାମାଜିକ ତଥା ସାଂସ୍କୃତିକ ଦିଗରୁ ଉପଯୁକ୍ତ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ କେବଳ ମ୍ୟାକେଲେଙ୍କ ମତ ଶିକ୍ଷାନୀତି ନୁହେଁ ବହୁ କାରଣରୁ ଇଂରେଜୀ-ଶିକ୍ଷାର ବିସ୍ତାର ଘଟିଥିଲା । ତତ୍କାଳୀନ ନରୋଦ୍ଧମୀୟ ମିଶ୍ଟ୍ରଙ୍କ ମତରେ :- “ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଆସିବା ପରେ ପ୍ରଥମେ ଆମ ଦେଶରେ ଏକ ପ୍ରକାର ଗୌଣ ମନୋଭାବର ଉଦୟ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିରୁ ଦେଶବାସୀଙ୍କ ମନକୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ଜାତୀୟବାଦୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିଲାଗି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟମାନଙ୍କ ଠାରୁ ପାରଂପାରିକ ଭାବରେ ଆମେ କେଉଁ ପରିମାଣରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ତାହା ଦେଖାଇବାକୁ ଉଦ୍ୟମ ହେଲା । ଆମ ଚିନ୍ତାନାୟକମାନେ ଆମର ଗୌରବାବହ ଅତୀତ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ପକାଇଲେ । ମାତ୍ର ଅତୀତ ବହୁ ପ୍ରକାର ଦର୍ଶନ ପରଂପରା ପୁଷ୍ଟ ଧାର୍ମିକ ଚିନ୍ତାରେ ଆଛନ୍ଦ ଥିଲା । ଏଇ ଧାର୍ମିକ ଚିନ୍ତାକୁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ବୈଜ୍ଞାନିକ ଚିନ୍ତା ସହିତ ଖାପ ଖୁଆଇବାର ଚେଷ୍ଟା ହେଲା ।” (୧) ପୁଣି ଏହି ସମୟରେ ଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତା ଜଗତରେ ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟତା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା— ତାହା ହିନ୍ଦୁମାନେ ଉପନିଷଦର ଦର୍ଶନଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଗୌରବାବହ ଇତିହାସ ଓ ତାହାର ପୁନଃପ୍ରତିଷ୍ଠା ଭାବନାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ଦେଇଥିଲେ ।” (୨)

ଏହି ପ୍ରକାର ସାମାଜିକ ଆନ୍ଦୋଳନକୁ ନେତୃତ୍ୱ ଦେଇଥିବା ରାଜା ରାମମୋହନ ରାୟ, ମହର୍ଷି ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁର, କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ସେନ୍, ହିନ୍ଦୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଧର୍ମର ବାଖ୍ୟାକାର ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ ତଥା ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ସ୍ୱାମୀ ଦୟାନନ୍ଦ ସରସ୍ୱତୀ ପ୍ରମୁଖ ଚିନ୍ତାନାୟକମାନେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଚିନ୍ତା ଚେତନାରେ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଛନ୍ତି । ଜନବିଂଶ ଶତକରେ ହିନ୍ଦୁ ପରଂପରା ଉପଯୁକ୍ତ ସଂସ୍କାରକ ମାନଙ୍କର ଚେଷ୍ଟାରେ ନୂତନ

ରୂପ ଧାରଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲା । ଏହି ମହାପୁରୁଷମାନେ ହିନ୍ଦୁ ପରମ୍ପରାର ତୁଟି ବିରୁଦ୍ଧକୁ ବାଦଦେଇ, ନୂତନ ଆଲୋଚନା ସଂଧାନ ଦେବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ, ଫଳରେ ନବମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ ତଥା ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷିତମାନେ ଏହି ଉଦାରପନ୍ଥା ଧାରା ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ପୋଷଣ କରିଥିଲେ ।

ଜାତୀୟ ଚେତନାର ବିକାଶ କାଳ :

ଭନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ତଥା ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗ ହେଉଛି, ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ ଚେତନାର ବିକାଶ କାଳ । ରାଜନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କଲେ, ଖ୍ରୀ: ୧୮୮୫ରେ ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଠାରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୦-୨୧ ରେ ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ଅସହଯୋଗ ଆନ୍ଦୋଳନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୟକୁ ଭାରତୀୟ ରାଜନୀତିରେ ଜାତୀୟ ଚେତନାର ଅଭ୍ୟୁଦୟକାଳ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ସର୍ବ ଭାରତୀୟ ସ୍ତରରେ ଇଂରେଜ ସରକାରଙ୍କ ବିରୋଧ କରି, ସାଧାରଣ ଜନତା ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ଜନ ଜାଗରଣ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା, ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସର ବିଭିନ୍ନ ଅଧିବେଶନରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତିନିଧିମାନେ ଯୋଗଦେଇ ଆସୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଅଧିବେଶନରୁ ଫେରିଲା ପରେ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସ ବାର୍ଷିକ ଅଧିବେଶନରେ ପ୍ରସ୍ତାବିତ କଂଗ୍ରେସର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ସାଧାରଣ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ବଂଶ, ବିହାର ଓ ଓଡ଼ିଶା ମିଶିକରି ଥିବାରୁ କଂଗ୍ରେସକୁ ପ୍ରତିନିଧି ପଠାଇବା ବା ନେତୃତ୍ୱ ନେବାରେ କ୍ରମେ ବଂଗାଳୀ ପ୍ରଭାବ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାରୁ ‘ଉତ୍କଳ ସଭା’ କ୍ରମେ ଜନ ସମର୍ଥନ ହରାଇବା ଫରି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଗଲା । ଏହି ସମୟରେ ମଧୁବାବୁଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ସାଂଗଠନିକ ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବଂଗାଳୀ ପ୍ରଭାବ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସ ଗଠନ ଓ ପ୍ରଚାର କାର୍ଯ୍ୟ କରାଗଲା । ମିଷ୍ଟର ଦାସ, ଗୌରୀଶଂକର, ଗୋକୁଳାନନ୍ଦ ଚୌଧୁରୀ, କୁମାର ପଦ୍ମନାଭ ନାରାୟଣ ଦେବ, ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ ପ୍ରମୁଖ ନେତାମାନେ ସେ ସମୟର କଂଗ୍ରେସର ବିଭିନ୍ନ ଅଧିବେଶନରେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସର ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଅଧିବେଶନରେ ଗଂଜାମକୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଫେରାଇଦେବା ବିରୋଧରେ ଯେତେବେଳେ ତେଲଂଗାମାନଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବ ଆଗତ ଓ ଗୃହୀତ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ମଧୁବାବୁ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସରୁ ଓହରି ଆସି, ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ ଗଠନର ପରିକଳ୍ପନା କଲେ । (୩)

ଖ୍ରୀ: ୧୯୦୫ ମସିହାର ବଂଗଭଂଗ ଆନ୍ଦୋଳନ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସ୍ୱଦେଶୀ ଆନ୍ଦୋଳନ ସହିତ ସାମିଲ ହୋଇଯିବାରୁ, ଏହା ଭାରତ ସାରା ବ୍ୟାପିଗଲା । ଲାଲା ଲକ୍ଷ୍ମପୁର ରାୟ, ବାଲୁ ଗଂଗାଧର ତିଳକ, ବିପନ୍ନ ଚନ୍ଦ୍ର ପାଲ ତଥା ସୁରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବାନାର୍ଜୀ ପ୍ରମୁଖ ନେତାମାନେ ସ୍ୱଦେଶୀ ଆନ୍ଦୋଳନକୁ ଚଳାଇ ନେଲେ ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କର ଜନ୍ମ ୧୯୦୫ ମସିହାରେ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ସ୍ୱଦେଶୀ ଆନ୍ଦୋଳନର ପ୍ରଭାବ ଓ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ତାଙ୍କର ଛାତ୍ର ଜୀବନ କର୍ମମୟ ଜୀବନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ବେଶ ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ପାରିଛି ।

ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ :

ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସର ଓଡ଼ିଶା ଶାଖାରେ ବଂଗାବାମାନଙ୍କର କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧମାନ ଗୁରୁତ୍ୱ ଓ ଗଂଜାମକୁ ତେଲଂଗା ଅଞ୍ଚଳରେ ମିଶାଇବାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ‘ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ’ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା । ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଶା ଗଠନ ପାଇଁ, ଏହା ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଚେଷ୍ଟା ହୋଇ ଆସୁଥିଲା, ମାତ୍ର ସେ ଆନ୍ଦୋଳନ ସର୍ବ ଭାରତୀୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ସହିତ ମିଶିକରି ଗଠି କରୁଥିଲା । “ଖ୍ରୀ: ୧୯୦୩, ଅପ୍ରେଲ ଦୁଇ ତାରିଖରେ ‘ଉତ୍କଳ ସଭା’ର ଏକ ଅଧିବେଶନରେ ପ୍ରସ୍ତାବ ଗ୍ରହଣ କରାଗଲା ଯେ, ବିଜୟ ନଗରର ଓଡ଼ିଆ ଅଞ୍ଚଳ, ଗଂଜାମ, ସମ୍ବଲପୁର, ଛୋଟନାଗପୁର, ପୁଲଝର ଓ ମେଦିନୀପୁର ସମେତ ସମଗ୍ର ବିହ୍ମିନାଞ୍ଚଳ ଏକତ୍ରୀକରଣ ଲାଗି ଭାରତସରକାର ନିକଟରେ ଆବେଦନ କରାଯାଉ । ଯଦି ଓଡ଼ିଆ ଅଞ୍ଚଳ ଏକତ୍ରୀକରଣରେ କୌଣସି ଅସୁବିଧା ଆସି ତେବେ ଆସାମ ପରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଭାଷୀ ଅଞ୍ଚଳକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଡିଭିଜନ ରୂପେ ଗଠନ କରି ଜଣେ ଚିପ୍ କମିଶନରଙ୍କ ଶାସନାଧୀନରେ ରଖାଯାଉ । ଯଦି ତାହା ମଧ୍ୟ ନ ହୁଏ, ତେବେ ସବୁ ଓଡ଼ିଆ ଅଞ୍ଚଳ ଏକାଠି କରି ବଂଗଳା ସହିତ ରଖାଯାଉ । ଗୋକୁଳନାଥ ଚୌଧୁରୀ, ପଣ୍ଡିତ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଓଡ଼ିଆ ଅଞ୍ଚଳମାନ ବଂଗଳା ସହିତ ନରହି ମଧ୍ୟ ପ୍ରବେଶ ସହିତ ରହୁବୋଲି ଯୁକ୍ତ କଲେ । ସେହି ସମୟରେ ଖଲ୍ଲିକୋଟ ରାଜାଙ୍କ ଅଧିନାୟକତ୍ୱରେ ଏକ ବଡ଼ ରାଜନୈତିକ ସମ୍ମିଳନୀ ଗଂଜାମରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଲା । ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ସେବେକେ ଥିଲେ ଖଲ୍ଲିକୋଟରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିବା ‘ପ୍ରଜାବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି’ର ସଂପାଦକ । ଏ ସମ୍ମିଳନୀର ସଫଳତା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଅଞ୍ଚଳ ମିଶ୍ରଣ ଲାଗି ଗଂଜାମବାସୀଙ୍କର ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ ଏବଂ ଉତ୍ତେଜନା ବାସ୍ତବରେ ଏଥିରେ ଯୋଗଦେଇଥିବା ତୁଙ୍ଗ ନେତାମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ମଧୁବାବୁ ଏହି ସମ୍ମିଳନୀର ସଫଳତାରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଫଳରେ ‘ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ’ର ଜନ୍ମ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ବାସ୍ତବରେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ ଜାଗରଣର ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସମ୍ଭାବନାର ପ୍ରତୀକ ।” (୪)

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଏହି ‘ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ’ ଓଡ଼ିଆ ଆନ୍ଦୋଳନକୁ ଚଳାଇ କିପରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇ ପାରିଥିଲା, ତାହା ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସମ୍ମିଳନୀର ପୁରୀ ଅଧିବେଶନ ମାନସିହଙ୍କର ସାଆନ୍ତ ବାପା ଅଗାଧୁ ନାୟକ, ପୁରୀରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ‘ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ’ରେ ପାରିକୁନ୍ଦର ଜଣେ ପ୍ରତିନିଧି ଭାବରେ ଯୋଗଦେବା ସମୟରେ ବାଳକ ମାନସିହଙ୍କୁ ଅଧିବେଶନ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ସାଂଗରେ ନେଇଯାଇଥିଲେ ଓ ସେହିଠାରେ ଚଉଦ-ପନ୍ଦର ବର୍ଷର ବାଳକ ପ୍ରାଣରେ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ତଥା ଭାବାବେଦ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା, ତାହା ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ପୁଷ୍ପଭୂମିର ପ୍ରତିପଳନ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆମେ ମାନସିହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ତଥା ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ପାରିବୁ ।

ମାନସିହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ବିକାଶର କାଳ : ଏକ ଆଦର୍ଶବାଦର କାଳ

ମାନସିହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ବିକାଶର କାଳ, ଭାରତୀୟ ସମାଜ ଜୀବନରେ ବିଶେଷତଃ ଓଡ଼ିଶାର ଜନ ଜୀବନରେ ଏକ ଆଦର୍ଶବାଦର କାଳ। ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଜନ ଜୀବନରେ ନବ ଜାଗରଣର ସୁବ୍ରତ ହୋଇଥିଲା। ଭାରତୀୟ ନବ ଜାଗରଣ ସଂପର୍କରେ ତତ୍କାଳ ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି : “ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ଲଭରୋପର ପୂର୍ବଜାଗରଣ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଚିନ୍ତାଧାରାର ମୌଳିକ ପ୍ରେରଣା, ଆଦର୍ଶ ଏକ ଓ ଅଭିନି। ସ୍ବରୂପରେ ସାମାଜିକ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରତା ଓ ତଥାପି ଏହାର ଆହରଣ ଭୂମି ଓ କ୍ରମ ବିକାଶର ସୋପାନରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଭିନ୍ନତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ। ଯେଉଁ ଯୁରୋପୀୟ ଭାବଧାରା ଷୋଡ଼ଶ ଶତକରୁ ଆରମ୍ଭକରି ବିଂଶ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୀର୍ଘ ଚାରିଶହ ବର୍ଷର ବହୁ ସାଧନା, ନବୀନ ଉଦ୍ଭାବକ ଓ ଆବିଷ୍କାର ପଦ୍ଧତିରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ସାରାଂଶ ଭାରତବର୍ଷର ଅଗ୍ରଗାମୀ ଶିକ୍ଷିତ ସମାଜ ଗୋଟାଏ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ତାହାଠାରୁ ଆହୁରି ଈଶାକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ। ଲଭରୋପର ବୈଜ୍ଞାନିକ, ଚିନ୍ତାମୟକମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ପ୍ରାଣ ପଣକରି ଯୁଗ ଯୁଗର ଜମାଟ ଅଂଧକାର, କୁସଂସ୍କାର, ଗାର୍ଜାର ନିର୍ମମ ଶାସନ ଓ ଦମନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ହୋଇଥିଲା, ଆମ ଦେଶର ଏହି ନବ ଭାବଧାରାର ଧାରକ ଓ ପୋଷକମାନଙ୍କୁ ସେପରି ପ୍ରତିକୂଳ ଶକ୍ତି ବିରୋଧରେ ଆସିବାକୁ ପଡ଼ି ନଥିଲା। ଖୁବ୍ ବେଶି ହେଲେ ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜର ବ୍ୟଥନ ଗ୍ରାମରେ ଦୃଢ଼ ଥିଲା। ମାତ୍ର ନବ ଶିକ୍ଷିତ ଗଣ ସହରେ ଠୁଳ ହେଉଥିଲେ। ସେଠାରେ କୁସଂସ୍କାରଗ୍ରସ୍ତ ସମାଜର କୌଣସି ବ୍ୟଥନ ନଥିଲା। ଇଂରେଜ ଆଇନ୍ ସେମାନଙ୍କୁ ଆଚାର ବିଚାରରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ବାଧୀନତା ଦେଇଥିଲା।” (୫) ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ଅଞ୍ଚଳରେ ଇନବିଂଶ ଶତକରେ ନବ ଜାଗରଣ ଆସି ଯାଇଥିଲେ ହେଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ଜାଗରଣର ପ୍ରଭାବ, ବିଶେଷତଃ ବିଂଶ ଶତକର କିଞ୍ଚିତ ପୂର୍ବରୁ ଓ ବିଂଶ ଶତକର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ପ୍ରତିପଳିତ ହେଲା। ଉତ୍କଳ ଗୌରବ, ମଧୁସୂଦନ, କର୍ମବୀର ଗୌରୀଶଙ୍କର, ବାଗୁୀ ବିଶ୍ବନାଥ କର, ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜ, ଭିକାରୀ ଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ ଓ ସତ୍ୟବାଦୀର ବରେଣ୍ୟ ସାଧକଗଣ ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନର ପ୍ରମୁଖ ନେତା ଥିଲେ। ଏମାନଙ୍କ ସହଯୋଗୀ ଓ ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ଅନେକ ବରେଣ୍ୟ ସାଧକ ଉତ୍କଳରେ ନବ ଜାଗରଣ ଆଣିବାରେ ପ୍ରୟାସ କରିଥିଲେ।

ପୂର୍ବରୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି ଯେ, ଏହି ଜାଗରଣ କାଳରେ ଗୋଟିଏ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ ଦୁଇଟି ବର୍ଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ। ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରି ସରକାରୀ ସଂସ୍ଥାରେ ଚାକିରୀ କରି ନେତୃତ୍ବ ନେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ନିଜର ସ୍ଵାର୍ଥ ହାସଲ ପାଇଁ, ଅଧିକ ଉଚ୍ଚବିତ୍ତ ବର୍ଗକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରଖିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ। ସ୍ଵାର୍ଥ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ମୁଖ୍ୟ ଥିଲା। ସେମାନେ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ନେତୃତ୍ବ ଦେବାର ଛଳନା କରୁଥିଲେ, ସମୟ ସମୟରେ ସେହିମାନଙ୍କୁ ହିଁ ଶୋଷଣ କରୁଥିଲେ। ସୁବିଧାକ୍ରମେ ସେହିମାନେ ହିଁ ଜମିଦାରୀ କିଣି, ଶାସନ କରୁଥିଲେ। ଆଉ ଏକ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର

ଲୋକମାନେ ଆଦର୍ଶବାଦର ମୋହରେ ନେତୃତ୍ୱ ପାଇଁ ଆଗ୍ରହୀ ଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱ ଓ ଆଦର୍ଶ ମୁଖ୍ୟତଃ ଅନ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ ପାଇଁ ଅଭିପ୍ରେତ ଥିଲା ।

ବିଂଶ ଶତକର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ଭାରତୀୟ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଦୁଇଟି ଭାବଧାରାର ପ୍ରମୁଖ ବିକାଶ ଘଟିଥିଲା—

- (କ) ନିଜ ଭିତରେ ଐତିହ୍ୟର ଆବିଷ୍କାର ଓ ସେହି ଐତିହ୍ୟ ଭିତରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ପୁନର୍ଜୀବିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା
- (ଖ) ଅତୀତର ଶୃଙ୍ଖଳକୁ ଫୋପାଡ଼ି ଦେଇ ଇଉରୋପର ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଭାବଧାରାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଭବିଷ୍ୟତର ନିର୍ମାଣ ।

ଏହି ଉଭୟଧାରାରେ ଶେଷ ପରିଣତି ଥିଲା ରୋମାଣିକ୍ । ଏହି ଉଭୟଧାରାକୁ ନବ ମଧ୍ୟବିତ୍ତଗୋଷ୍ଠୀ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲା । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ସମାଜ ଜୀବନ ତେଣୁ ଏକ ରୋମାଣିକ୍ ଭାବପ୍ରବଣତା ଭିତରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଉଭୟ ଧାରା ମାନସିଂହଙ୍କ ବେଳକୁ ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ଜାତୀୟ ଆନ୍ଦୋଳନଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସମାଜ ସଂସ୍କାର, ଶିକ୍ଷା, ସାହିତ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ଏଇ ଦୁଇଟି ଧାରା ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଥିଲା । “ରୋମାଣିକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଇଂଗ୍ଲଣ୍ଡରେ ରାଧାନାଥଙ୍କ କାବ୍ୟ ଚେତନା ସହିତ ମାନସିଂହଙ୍କ ଚେତନାରେ ଅନେକ ସାମ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ କରାଯିବ । କଳାସୃଷ୍ଟିର ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ଆହ୍ୱାନରେ ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କ ରୋମାଣିକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ବଳୟ ମଧ୍ୟରେ ଜାତିର ଗୌରବାବହ ଅତୀତକୁ ରୂପାନ୍ୱିତ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ବହୁ ବିତ୍ତମିତ କାହାଣୀକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କବି ମାନସିଂହ ରାଧାନାଥୀ କାବ୍ୟ ଚେତନାର ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିବାଦ ଭାବରେ ଆତ୍ମ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବା ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗର କାବ୍ୟ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଚେତନ ଥିବା ମନେ ହୁଏ । ତେଣୁ ପ୍ରଥମରୁ ହିଁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ଚେତନାରେ ରାଧାନାଥୀ ରୂପପ୍ରାଣତା ଓ ସତ୍ୟବାଦୀର ଉଗ୍ର ଜାତୀୟ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇ ଏକ ଚମତ୍କାର କଳାତ୍ମକ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ।” (୬)

ବିଂଶ ଶତକର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ନେତୃତ୍ୱ ନେଇଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀ ନିକଟରେ ଏହି ଆଦର୍ଶବାଦ ହିଁ ମୁଖ୍ୟଥିଲା । ଜାତି ମଧ୍ୟରୁ ଅଜ୍ଞାନ ଅଂଧକାରର ଦୂରୀକରଣ, ଜାତିକୁ ଶୃଙ୍ଖଳମୁକ୍ତ ଅତୀତ ଇତିହାସକୁ ଫେରାଇ ନେଇ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଭାଷୀ ଅଞ୍ଚଳର ଏକତ୍ରୀକରଣର ମୋହ ତଥା ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଆଦର୍ଶ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀର ପ୍ରବଳ ଆକାଂକ୍ଷା ଥିଲା । ଏହି ନିମ୍ନ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଆଦର୍ଶବୋଧ ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ ବାରମ୍ବାର ବିତ୍ତମୟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲେ ବି ସଚେତନ ଓ ଅର୍ଦ୍ଧଚେତନ ସ୍ତରରେ ସେ ଆଦର୍ଶବାଦର ଭୂମିକାକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସୁଥିଲେ ବି ବୀର ହେବାର ଏକ ଦୂରନ୍ତ ମନୋବୃତ୍ତି ସେସବୁ ଆଦର୍ଶବୋଧ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତି କରାଉଥିଲା । ସାଧାରଣତଃ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଯେତେବେଳେ ଏହି ଅନୁରକ୍ତି ପ୍ରୀତିରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ତାହା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ରୋମାଣିକ୍ ଅନୁରକ୍ତି ଭିତରକୁ ଟାଣି ନିଏ । ମାନସିଂହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ଏହିଭଳି ଏକ ଆଦର୍ଶପ୍ରବଣ ଭାବ ତାଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ଉଷ୍ମ ରୂପେ କାମ କରିଛି । ତା’ଙ୍କର ରଚନା, ଚିଠିପତ୍ର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାରସ୍ୱତ ତଥା ବୌଦ୍ଧିକ କୃତିରେ ଏହିଭଳି ଏକ ରୋମାଣିକ୍ ଭାବନା ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ସମୟର ମୌଳ ପ୍ରକୃତି :

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ମାନସିଂହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ବିକାଶର କାଳ ଏକ ଆଦର୍ଶବାଦର କାଳ । ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଭାଷୀ ଅଞ୍ଚଳର ଏକତ୍ରୀକରଣ ନେଇ ସମଗ୍ର ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳରେ ବ୍ୟାପକ ଜନ ଜାଗରଣ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା ଓ ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନକୁ ନେତୃତ୍ବ ଦେଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସମଗ୍ର ତରୁଣ ଯୁବ ସମାଜର ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଥିଲେ । ମାନସିଂହଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ସେହିମାନେ ହିଁ ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେବାର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି (୭)

ସର୍ବ ଭାରତୀୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭାରତୀୟ ସ୍ବାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମ, ଏହି ସମୟର ବିଶେଷ ଘଟଣା । ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଭାରତୀୟ ରାଜନୀତିକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ପୂର୍ବ ଓ ପର ସମୟର କାଳ ମଧ୍ୟ ଏକ ଆଦର୍ଶବାଦର ସମୟ । ଯୁବ ସମାଜ, ବିଶେଷତଃ, ଛାତ୍ର ସମାଜ ଉପରେ ଜାତୀୟ ମୁକ୍ତି ଆନ୍ଦୋଳନ ଖୁବ୍ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଥିଲା । ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ମନୋଭାବ ଓ ନିଜକୁ ଆଜ୍ଞାତା ଭାବରେ ପରିଚୟ ଦେବାର ମୋହ ଅନେକ ଯୁବ ପ୍ରାଣରେ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହେଉଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ସ୍କୁଲ କଲେଜ ଛାଡ଼ି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂଗ୍ରାମରେ ଭାଗ ନେଉଥିଲେ, ହେଁ ଅନ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂଗ୍ରାମରେ ଅଂଶ ନ ନେଇ ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତା ଓ ଚେତନାରେ ଆଜ୍ଞାତା ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ମାନସିଂହ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂଗ୍ରାମରେ ଭାଗ ନେଇ ନାହାନ୍ତି, ମାତ୍ର ବାପୁଜୀଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ, ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ କର୍ମ ତାଙ୍କୁ ଏତେ ମାତ୍ରାରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ଯେ, ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ବାପୁଜୀ ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ଆସନ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ସେ ପ୍ରସଂଗ ପରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ । ଏ ସଂପର୍କରେ ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ କମଳ ମୁଖରେ ମାନସିଂହ ସ୍ପଷ୍ଟୀକରଣ ଦେଇଛନ୍ତି । (୮)

ଏହି ସମୟ ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ବିଶ୍ବ ରାଜନୀତିରେ ଏକ ‘ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ’ ଘଟଣା ଘଟିଥିଲା, ତାହା ପ୍ରଥମ ବିଶ୍ବଯୁଦ୍ଧ । ଏହି ବିଶ୍ବଯୁଦ୍ଧ ରାଜନୀତିକ ତଥା ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ବେଶ୍ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଥିଲା । ବିଶ୍ବଯୁଦ୍ଧ ଜନିତ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସେ ସମୟର ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଚେତନାରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ନିମ୍ନ ମଧ୍ୟବିତ୍ତର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ପୁନର୍ଜୀବରଣଶକ୍ତି ଧାରାକୁ ଶକ୍ତିଶାଳୀ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ଗତ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ଧାରାରୁ ସ୍ବାମୀ ଦୟାନନ୍ଦ ସରସ୍ବତୀ, ସ୍ବାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ, ଯୋଗୀ ଅରବିନ୍ଦ, ବାଳ ଗଂଗାଧର ତିଳକ ପ୍ରମୁଖଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଥମ ବିଶ୍ବଯୁଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀ ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଆତ୍ମ ପ୍ରକାଶ କଲେ ବି, ସାମଗ୍ରିକ ଭାବରେ ଜାତୀୟ ଚିନ୍ତା ଓ ଚେତନାକୁ ଆଛନ୍ନ କରିପାରି ନଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ବିଶ୍ବଯୁଦ୍ଧ ପରର ଆର୍ଥିକ ଓ ସାମାଜିକ ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ ବିଭିନ୍ନ ଚିନ୍ତାମୟକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରେ ଏକ ସମନ୍ବୟ ସ୍ଥାପନ କଲା । ଗାନ୍ଧୀ, ଅରବିନ୍ଦ ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଏହି ଚିନ୍ତା ସମନ୍ବୟର

ତିନି ପ୍ରମୁଖ ପ୍ରତିନିଧି । ବିଶେଷକରି ଗାନ୍ଧୀ ଏବଂ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମାନସିଂହଙ୍କ ଚିନ୍ତା ଏବଂ ଚେତନାକୁ ବହୁଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲେ ।

ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ମଣିଷର ଚେତନାରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ଭାବ ବିଦ୍ୟମାନ ଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ସମୟ ଭେଦରେ ଓ ପରିବେଶ ଭେଦରେ ଏହା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ମାନସିଂହଙ୍କ ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଜନ ମାନସରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରାଇବାର ମାର୍ଗ ଥିଲା, ଶିକ୍ଷକ ହେବା ବା କବି ହେବା । ଗାଁ ଗହଳରୁ ଯେଉଁମାନେ ସହରକୁ ଆସୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ମୁହଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଥିଲା ଲେଖାଲେଖି କରିବା, ହିତାୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସମାଜ ସେବା କରିବା । ଏହି ସମୟରେ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷକୁ ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶବାଦ ଗ୍ରାସ କରିଥିଲା । ଏହି ଆଦର୍ଶବାଦକୁ ପ୍ରକଟିତ କରାଇବା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷକ ଚାକିରୀ ହୁଏତ ଏକ ସହଜ ପନ୍ଥା ଥିଲା । ଶିକ୍ଷକ ଭାବରେ ଆଦର୍ଶକୁ ରୂପାୟନ କରିବା ସେ ସମୟର ଥିଲା ମୌଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି । ଅନ୍ୟ କଥାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ସ୍ବାଧୀନ ଚିନ୍ତା ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ, କିଛି ନୂତନ ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଶିକ୍ଷକତା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବାଟ ଥିଲା । ସେ ସମୟର ମୌଳ ସ୍ବରକୁ ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରି ମାନସିଂହ ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତା କରିଥିଲେ, ଜୀବନରେ ଜଣେ ଶିକ୍ଷକ ହେବା ପାଇଁ । (୯) କବି ଭାବରେ ପରିଚୟ ଦେଇ ପାରିଲେ ସାମାଜିକ ସମ୍ମାନ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା, ଏଣୁ ସେ ସମୟରେ ସପକ୍ଷତା ମିଳୁ ବା ନ ମିଳୁ, ସୁଜନା ଶକ୍ତି ଥାଉ ବା ନ ଥାଉ ଅଳ୍ପ ବହୁତ ସମସ୍ତେ କିଛି ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ କାଳର କଷଟିରେ ସବୁ ଯୁଗର ବଢ଼ିମାନେ ବାଛି ହେଲା ପରି, ସେ ସମୟର କବିମାନେ ମଧ୍ୟ ଛାଣି ହୋଇଯାଏନା, ମାତ୍ର ସେ ସମୟର ସ୍ବରହିଁ ମାନସିଂହଙ୍କ କବି ପ୍ରତିଭାକୁ ଜାଗ୍ରତ କରିଛି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାର ପୁଷ୍ପପାଠିକାର ତିନୋଟି ପ୍ରମୁଖ ଉପ :-

ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାର ପୁଷ୍ପପାଠିକାର ତିନୋଟି ପ୍ରମୁଖ ଉପ ହେଲେ ଉତ୍କଳମଣି ଗୋପବନ୍ଧୁ, ବିଶ୍ବକବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଜାତିର ଜନକ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀ । ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଏହି ତିନିଜଣ ଯୁଗପୁରୁଷ, ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓ ବିଭିନ୍ନ ମାର୍ଗରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛନ୍ତି । ନିମ୍ନରେ ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି ।

ଗୋପବନ୍ଧୁ ଓ ସତ୍ୟବାଦୀ ସ୍କୁଲ :-

ପଣ୍ଡିତ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସଙ୍କ ଅସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଓ କର୍ମଧାରା, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ, ପଣ୍ଡିତ ଗୋଦାବରାୟ, ପଣ୍ଡିତ କୃପାସିନ୍ଧୁଙ୍କ ପରି ଜଣେ ଜଣେ ସିଂହ ସଦୃଶ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏକତ୍ରିତ କରିପାରିଥିଲା । ସତ୍ୟବାଦୀ ବନ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବରୁ, ସେବା ଓ ସଂଗଠନ ଦ୍ବାରା ଗୋପବନ୍ଧୁ, ଉତ୍କଳର ସାଧାରଣ ଜନତାଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ନେତୃବୃନ୍ଦଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ସମସ୍ତଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିପାରିଥିଲେ । ବନ୍ୟା, ବାତ୍ୟା, ଅନାବୃଷ୍ଟିର ଦେଶ, ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରକୃତି ଅନେକ ସମୟରେ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରତି କରାକ

ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ । ତା ସଂଗେ ସଂଗେ ଇଂରେଜ ସରକାରଙ୍କ ଅମଳରେ ଶାସନ ପରିଚାଳନା କରୁଥିବା ସ୍ୱଦେଶୀ ଓ ବିଦେଶୀ ଶାସକମାନଙ୍କର କ୍ରୁର-ଦୃଷ୍ଟି, ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକ ନଅଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି କରି ଚାଲିଥିଲା । ଦୁର୍ଗତ ଜନତାକୁ ଆହାପଦ କରିବାକୁ ଖୁବ୍ କମ୍ ଲୋକ ବାହାରୁଥିଲେ । ସେହି ଅକାଳ ସମୟରେ, ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ଅକୁଣ୍ଠ ସେବା, ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସାଧାରଣ ମଣିଷରୁ ଦେବତାର ଆସନକୁ ଉନ୍ନାତ କରି ନେଇଥିଲା । ସେବା ସଂଗଠନ ସଂଗେ ସଂଗେ ସତ୍ୟବାଦୀ ବନବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ ଓ ଜୀବନ ତିଆରି ବିଦ୍ୟାଳୟ ହିଁ, ଲୋକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଦେଶପ୍ରାଣ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ପ୍ରଭାବ କମ୍ ନଥିଲା, ମାତ୍ର ପାଠ ପଢ଼ି କାଳିଆ ଘୋଡ଼ାରେ ଚଢ଼ି ମଧୁବାରିଷ୍ଠର ସଂଗରେ ଲଢ଼ିବା, ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ସହଜ ସାଧ୍ୟ ନଥିଲା । ମିଷ୍ଟର ଦାସଙ୍କ ଉତ୍କଳ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ସାମା ସ୍ପର୍ଶ କରିବା ମଧ୍ୟ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ପାଇଁ ସୁବିଧାପ୍ରଦ ନଥିଲା । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ପରି ସେବା ମାଧ୍ୟମରେ, ଉଚ୍ଚ ଆସନ ଲାଭ କରିବା ବରଂ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ଆଖିରେ ଆଶୁ ସମାଧାନର ବାଟ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଉଥିଲା । “ମିଶୁ ମୋର ଦେହ ଏ ଦେଶ ମାଟିରେ, ଦେଶବାସୀ ଚାଲି ଯାଆନ୍ତୁ ପିଠିରେ’ ପଛା ଅଧିକ ଆକର୍ଷଣପ୍ରଦ ଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଗୋପବନ୍ଧୁ ସେତେବେଳେ ଏକ ଆଦର୍ଶ ବ୍ୟକ୍ତି ଭାବରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ଛାତ୍ର ମାନସିଂହଙ୍କ ଆଗରେ ପ୍ରଥମ ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା ପଣିତ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସ ଓ ସତ୍ୟବାଦୀର ବରେଣ୍ୟ ଶିକ୍ଷକ ବୃନ୍ଦ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଥିଲେ ପ୍ରାଣରେ ସେବକ ଓ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଶିକ୍ଷକ । କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ସ୍ୱପ୍ନ ଥିଲା ଓଡ଼ିଶା ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଭାରତବର୍ଷ । ସମସ୍ତଙ୍କ ନିକଟରେ ଥିଲା ଲେଖକ ବା କବି ହେବାର ଏକ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ସ୍ୱପ୍ନ । ସେହି ସ୍ୱପ୍ନକୁ ସେମାନେ ସାକାର ମଧ୍ୟ କରି ପାରିଥିଲେ । ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରାଚ୍-କଲେଜ୍-ଛାତ୍ର ଜୀବନ (୧୯୧୧-୧୯୨୬)ରେ ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିଗଣ ହିଁ ତାଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରୁଥିଲେ । ସତ୍ୟବାଦୀ ବନବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଛାତ୍ର ହେବାର ଦୁରନ୍ତ ଆଶା ମାନସିଂହଙ୍କର ସଫଳ ହୋଇପାରି ନଥିଲା, ମାତ୍ର ସେ ଆଦର୍ଶ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଅହରହ ଅନୁଭୂତ ହେଉଥିଲା । ଯାହାର ସୂଚନା ଆମେ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ କାଳଜୟୀ କାବ୍ୟ କବିତା ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଆଲୋଚନାରେ ଦେଖି ପାରିବା ।

ଖୋର୍ଦ୍ଧା ହାଇସ୍କୁଲର ଛାତ୍ରଜୀବନ କାଳରେ, ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକ ବାକନିଧି ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କର ବଳିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ମାନସିଂହଙ୍କ ଉପରେ ଗଭୀର ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ବିଚାରଧାରାରେ ଗୋପବନ୍ଧୁ ମାନସିଂହଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ଜୀବନକୁ ପ୍ରଭାବିତ କଲେ ମଧ୍ୟ ପାରିବାରିକ ପରିସ୍ଥିତି ତଥା ଶିକ୍ଷକ ବାକନିଧି ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କର ଅନୁଶାସନ, ମାନସିଂହଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସେବା ଓ ରାଜନୀତିରେ ଯୋଗଦେବାପାଇଁ ଆଗଭର କରାଇ ଦେଇନାହିଁ । ଏଠାରେ ପୁନର୍ବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ପୁରୀ ଅଧିବେଶନରେ ପାରିକୂଦର ପ୍ରତିନିଧି ଭାବରେ ଯୋଗ ଦେଇ ଥିଲେ ହେଁ, ମାନସିଂହଙ୍କ ସାଆନ୍ତବାପା ମାୟାଧରଙ୍କ ପ୍ରତି ଭିନ୍ନ ଆଶା ପୋଷଣ କରିଥିଲେ । ପାଠପଢ଼ା ପରେ ତେପୁଟି ଚାକିରି

କରି ପରିବାରର ଆର୍ଥନାତିକ ସ୍ଥିତିର ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ ସେ ଆଶାୟୀ ଥିଲେ । ଆଦର୍ଶବାଦର ମୋହ ଓ ଚାକିରୀ କରି ସୁଛନ୍ଦ ଜୀବନଯାପନର ଇଚ୍ଛା, ଉଭୟ ହେତୁ ସୃଷ୍ଟି ହେଉଥିବା ମାନସିକ ଦୁହର ଆବର୍ତ୍ତନର ପଡ଼ି ମାନସିଂହ ମଧ୍ୟ ସଠିକ୍ ଭାବରେ କିଛି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନେଇପାରି ନଥିଲେ । ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରଗାଢ଼ ଅନୁରକ୍ତି ଯୋଗୁଁ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ମହାପ୍ରୟାଣରେ ଲିଖିତ ତଥା ପ୍ରକାଶିତ କବିତା ହିଁ ସେ ଆଶାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଛେଦ ପକାଇଦେଲା । କବି ମାନସିଂହଙ୍କର ସରକାରୀ ପ୍ରଶାସନ ସେବା କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ ହେଲା । (୧୦)

ଗୋପବନ୍ଧୁ ତଥା ସତ୍ୟବାଦୀର ବରେଣ୍ୟ ଶିକ୍ଷକ ବୃନ୍ଦାବ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ମାୟାଧରଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା, ସେମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଏକ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଲା । ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଉତ୍କଳ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ, ମାନସିଂହଙ୍କର ତରୁଣ ଜୀବନର ଉଦ୍‌ଯାତାକୁ କେବଳ ଶ୍ରଦ୍ଧାସିନ୍ଧ କରିନଥିଲା, ସେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ମାତ୍ରାରେ କମ୍ ନଥିଲା । ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି : “ସେତିନି କେବଳ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ, ଯେଉଁମାନେ ସୁଖସୁବିଧା ବହୁଳ, ସେ କାଳର ସରକାରୀ ଚାକିରୀ ପାଇ ମୋଟା ପେନ୍‌ସନରେ ସୁଛଳ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ଯାପନ କରିପାରି ଥା’ନ୍ତେ, ସେହି ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷିତ ବିଦ୍ବାନ୍ ଦଳ, ଗୋପବନ୍ଧୁର ଆହ୍ୱାନରେ ମଧ୍ୟ ଦେଶ ସେବାର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ-ଜଞ୍ଜାଳମୟ କଠୋର ଜୀବନକୁ ବରଣ କରିବା ପାଇଁ ଧାଇଁ ଆସି ଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ବା ପ୍ରତିଭା ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ଥିଲା ବା ନ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଏମାନେ ଓ ଓଡ଼ିଶାର କୋଟିଜନ ଆକୃଷ୍ଟ ହେତୁ, ଆଦୌ ଅର୍ଥ ବା କ୍ଷମତା ବା ପ୍ରତିଭା ନୁହେଁ, ତାହାଥିଲା ତାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ” (୧୧) ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଓ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ମାନସିଂହଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଗତିକରି ଚାଲିଛି । ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ବିୟୋଗରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରାଣରୁ ଯେଉଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟସ୍ୱର୍ଣ୍ଣା କବିତାର ଧାରା ଛୁଟି ଆସିଥିଲା, ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ପ୍ରତି ମାନସିଂହଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାର ତାହା ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ନିଦର୍ଶନ । ସେ ‘ଗୋପତତ୍ପରଣ’ କବିତାରେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ‘ସତ୍ୟର ପୁରୋହିତ, ରଷି, ସନ୍ଧ୍ୟାସୀ, ପରହିତର ଅବତାର, ଅଖିଳ ପତିତ ଜନର ବଂଧୁ, ମହା ଭିଖାରୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀଛଡ଼ାର ବଂଧୁ, ବାବାଜୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମହାପ୍ରୟାଣକୁ ସନ୍ଧ୍ୟାସୀର ତୀର୍ଥାଟନ ସମାପ୍ତ ହୋଇ ଭିକାର ଶେଷ ହୋଇଛି ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ‘ଗୋପ ପ୍ରୟାଣ’ କବିତାରେ ସେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ କରାଇ, ଲେଖିଛନ୍ତି— ମହାବୀରଙ୍କ ମହାପ୍ରୟାଣରେ ଆଜି ଗୋଟିଏ ମହାଜାତିର ଗର୍ବ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ଘରେ ଘରେ ଆଜି କ୍ରୀଦନ ରୋଲ ଉଠିବାର କାରଣ, ବିରାଟ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ମଥାମଣି ଭଲୁଣିତ ହୋଇଗଲା ।’ ମର୍ତ୍ତ୍ୟସ୍ୱର୍ଣ୍ଣା ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନାରେ ସେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ, ଜାତିର ରାଜା, କୋଟିଏ ଦରିଦ୍ରମେଜର ଦରିଦ୍ର ନାରାୟଣ, ନିଝିଳ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ସେନାପତି, ଦେବତା, ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୂଜାହାରୀ, ଭକ୍ତର ରାଜା, ପତିତ ବଂଧୁ, ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଭାବରେ ସମ୍ମାନ କରି କହିଛନ୍ତି :—

ଯଦିରେ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରିୟ ଜନ ପାଇଁ ବିଳାପ କରିବା ଜାଣ,

ଅତି ପ୍ରିୟ ଜନ ବିରହରେ ଆଜି ଫାଟୁ ତୋ ରୁଦ୍ଧ ପ୍ରାଣ। ପୁନଶ୍ଚ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ରଖି ଓ ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ବିଚାର କରି ସେ ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଛନ୍ତି।

ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ‘ପ୍ରଣୟା’ ଗୋପବନ୍ଧୁ’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

“ବିର ଷମତା ହାନ ଗୋପବନ୍ଧୁ, କୋଟି ହୃଦୟର ସମ୍ରାଟ, କାରଣ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ମୂଲ୍ୟ ହେଉଛି ଖାଣ୍ଡି ଆତ୍ମିକ। ସେଥିରେ ବାହ୍ୟ ପଦ-ପଦାର୍ଥର ସଂପର୍କ ନାହିଁ। ଦରକାର ବି ନାହିଁ। କାରଣ ସ୍ୱୟଂ ଗୋପବନ୍ଧୁ ହିଁ ମହାନ। ସେ ନିଜେ ହିଁ ନିଜର ଅମରଗାଥା ଓ ଅନନ୍ୟ କାର୍ତ୍ତି, ସେ ମହାନ କାରଣ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷ ନଥିଲେ। ସେଇ ହିଁ ଥିଲେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଜାତି। ସେ ଓ ତାର ଜାତି ଏକାଭୂତାତ୍ମା। ଜାତି ତେଣୁ କିପରି ତାକୁ ଭୁଲିବ?” (୧୨) ପୁନଶ୍ଚ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ କବିତ୍ୱ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଙ୍କ ବକ୍ତବ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ।— “ଗୋପବନ୍ଧୁ ଥିଲେ ସେହି ଶ୍ରେଣୀର ଦୁର୍ଲଭ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କବି ଯାହାଙ୍କର ଦୈନନ୍ଦିନ ପ୍ରତିଟି କର୍ମ ହିଁ କବିତା ଯାହାଙ୍କର ଜୀବନଟି ହିଁ ମହାକାବ୍ୟ। ଆମେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ପୂଜା କଲାବେଳେ ଧରି ନେବାକୁ ହେବ ଯେ, ଆମେ ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଅସାଧାରଣ କବିକୁ ହିଁ ପୂଜା କରୁଛୁ, ଯିଏ ଏକ ବିରାଟ ଜାତିର ପ୍ରତିଟି ହୃଦୟରେ ମଧୁର ଗୀତି କବିତା ଲେଖି ଦେଇ ଯାଇଛି” (୧୩) ମାନସିହଙ୍କ ମତରେ ତିନି ପ୍ରକାର ଲୋକ ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜରେ ଆଦର ସମ୍ମାନ ପାଆନ୍ତି। ସେମାନେ ହେଲେ ସୈନିକ, ଶିକ୍ଷକ ଓ ନାଟକ। ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଭିତରେ ସେହି ତିନି ଶ୍ରେଣୀର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ଘଟିଥିଲା ବୋଲି ସେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି। ମାନସିହ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଭିତରେ ମାନବିକତା ତଥା ଉଚ୍ଚତର ଜୀବନର ସଂଧାନ ପାଇ ନିଜେ ସେହି ଭାବଧାରାରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହେବା ପାଇଁ ଆଶା ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି।

ବିଶ୍ୱକବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ :

କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ନୋବେଲ ପୁରସ୍କାର ପାଇଲା ପରେ (୧୯୧୩) ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷ, ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟ ବିଶେଷତଃ ରବୀନ୍ଦ୍ରସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟିକ ବା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଢଳି ନଥିଲେ, କାରଣ କରିବାକୁ ଅନୁଭବ କରି ନଥିଲା, ବରଂ ବଂଗଳାର ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ମଧ୍ୟ ଯୁଗୀୟ କବିମାନେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଅନୁକରଣ କରୁଥିଲେ। ଗୁରୁବିଶ୍ୱ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତ ଉନ୍ନତି କଲା। ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟରେ ନାନା ଚମକ ଦେଖା ଦେବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହେଲେ। ପୁଣି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ନୋବେଲ ପୁରସ୍କାର ଲାଭ କଲା ପରେ, ରବୀନ୍ଦ୍ର ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟିକ ମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ଉଠିଲେ; ବିଶେଷତଃ ‘ଓଡ଼ିଶାର ସବୁଜ କବିମାନେ ମାତ୍ରାତିରିକ୍ତ ଭାବରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରସାହିତ୍ୟ ଓ ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଅନୁଗତ ହେଲେ। ସବୁଜ କବି, ସବୁଜ ସମସାମୟିକ କବି

ତଥା ସବୁଜ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନେକ କବି, ନିଜସ୍ବ ସଭା ହରାଇ ରବୀନ୍ଦ୍ର ସ୍ରୋତରେ ଭାସିଗଲେ। ସେ ସମୟର ଅନ୍ୟ କବିଙ୍କ ପରି ମାନସିଂହ ରବୀନ୍ଦ୍ର କବିତା ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ନିଜସ୍ବଧାରା ଓ ସୃଷ୍ଟି ଚେତନା ପ୍ରତି ସଚେତନ ଥିଲେ। ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ଅନେକତ୍ର ସବୁଜର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୁ ଜାତ। ତତ୍କୁର ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀଙ୍କ ମତରେ:— “ସବୁଜ ଓ ମାନସିଂହ ଉଭୟେ ରୋମାଞ୍ଚିକ କଳ୍ପନା ବିଳାସୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମାନସିଂହ ସବୁଜଙ୍କ ପରି ‘ପରିମହଲ’ ପରିକଳ୍ପନା କରି ଜାତୀୟ ଜୀବନର ସମସ୍ୟାକୁ ଉପେକ୍ଷା କରି ନାହାନ୍ତି।’ ସେ ସବୁବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ଓ ଓଡ଼ିଆଣୀଙ୍କ ମୁହଁକୁ ଆଖି ପକେଇଛନ୍ତି।” (୧୪)

କବି ମାନସିଂହ ରବୀନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟର ଜଣେ ମୁଗ୍ଧ ପାଠକ। ସତ୍ୟବାଦୀ ଭାବଧାରାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରାଣ ରବୀନ୍ଦ୍ର ରଚନାର କେତୋଟି ବିଭାବ ପ୍ରତି ସଚେତନ ଭାବରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା। ମାନସିଂହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ରଚନା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭାବର ବ୍ୟୋତକ; କାରଣ, ଏଥିରେ କବିତାର ତିନୋଟି ମହନୀୟ ଗୁଣ ରହିଛି— “ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିତା ସୂଚନ କୌଶଳ ଦିଗରୁ ଏକ ଏକ ମିରାକୁ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ। ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି କବିତା ଆମକୁ ପାଠ ବା ସୁରଣ ମାତ୍ରେ ଏକ ସୃଷ୍ଟି ଅନୁଭୂତିମୟ ପରମ ମନୋରମ କଳ୍ପଲୋକକୁ ନେଇଯାଏ। ପୁଣି ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିତା ପାଠକକୁ ଯେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଗ କରାଏ, ଏହା ଜଣାକଥା” (୧୫) ରବୀନ୍ଦ୍ର ରଚନାର ତିନୋଟି ମୌଳିକଧାରା ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ହୋଇ ମାନସିଂହ ଓଡ଼ିଶା ମାଟିରେ ତା’ର ସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି। ଯଥା:— ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ମମତା, ମର୍ତ୍ତ୍ୟପ୍ରୀତି ଓ ଉଦାର ମାନବପ୍ରୀତି। କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଉପନିଷଦ, ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବିତା ଦ୍ବାରା ଅନୁପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିଲେ। ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଘରେ ପ୍ରତ୍ୟେହ ଉପନିଷଦର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ପାରାୟଣ ଚାଲିଥିଲା, ତାଙ୍କ ଘରେ ଓ ବାହାରେ ଚଣ୍ଡିଦାସ, ଜ୍ଞାନଦାସ, ବିଦ୍ୟାପତି, ଜୟଦେବ ଓ ବାଉଲ କବି ମାନଙ୍କର ଭକ୍ତି ଓ ରହସ୍ୟ ମୂଳକ ଗାନ ଚର୍ଚ୍ଚା ହେଉଥିଲା। ତେଣୁ ଉପନିଷଦ ଓ ବୈଷ୍ଣବ କବିତାର ଭାବଧାରାର ଏକ ରୂପଗତ ବିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି ‘ଗୀତାଂଜଳି’। ସେହିପରି ସମସାମୟିକ ଯୁରୋପର ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ମାନବିକତା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବାଦ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା। କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବିତା ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲା ପରି, କବି ମାନସିଂହ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବିଶେଷତଃ କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରଚନାରେ ସେ ଭାବର ସଂଧାନ ପାଇଛନ୍ତି। ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ରବୀନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟର ମର୍ତ୍ତ୍ୟପ୍ରୀତି ଓ ଉଦାର ମାନବପ୍ରୀତିକୁ ମାନସିଂହ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆବେଗର ସହିତ ଗ୍ରହଣ କରି ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି। ଏ ସଂପର୍କରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଦାଶରଥ ଦାସ ‘କାବ୍ୟ ସମ୍ଭାବ’ ପୁସ୍ତକରେ ଓ ତତ୍କୁର ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ ‘ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ’ ଚର୍ଚ୍ଚା ନିବନ୍ଧରେ ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି।

ଅଧ୍ୟାପକ ଦାଶରଥ ଦାସଙ୍କ ମତରେ:— “ମାନସିଂହଙ୍କ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପ୍ରୀତିର ଅନ୍ୟତମ ବଳିଷ୍ଠ ଉପ ହେଉଛି, ରବୀନ୍ଦ୍ର ଭାବକଳ୍ପନା। ତେବେ ସେହି ଭାବକଳ୍ପନା, ତାଙ୍କ କବିତାର ଭାବ ଓ ପାରିପାଶ୍ବିକ ପରିମଣକରେ ଏପରି ସଞ୍ଚାରିତ ହୋଇଛି ଯେ, ସବୁଠି ତାକୁ

ନୂତନ ଆଶ୍ରୟରୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର କରି ଦେଖିହୁଏ ନାହିଁ। ପୂର୍ବର ଭାବ କଳ୍ପନାକୁ ଯଥା ସମ୍ଭବ ସେ ନିଜର କରିବାକୁ ଚାହିଁଛନ୍ତି। ତେଣୁ ତାଙ୍କର ରଚନାକୁ ମୌଳିକତାର ପ୍ରାପ୍ୟ ଦେବାକୁ ବିଶେଷ କୁଣ୍ଠିତ ହେବାର କିଛି ନାହିଁ।” (୧୪) ତଃ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ, ‘ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ’ ଚର୍ଚ୍ଚା ନିବନ୍ଧରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଉପରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭାବକୁ ଅଧିକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି। ତତ୍ତ୍ବର ଶତପଥୀ ମାନସିଂହଙ୍କ ରଚନାର ତିନିଗୋଟି ମୁଖ୍ୟଧାରା ରବୀନ୍ଦ୍ର ଚିନ୍ତାଧାରା ପ୍ରଭାବିତ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି—

(କ) ମାଟିର କ୍ଷୟକ୍ଷତି, ବାଧାବିସ୍ବାଦ, ଜୟ ପରାଜୟ ମଧ୍ୟରେ ଚରମ ମୁକ୍ତିର ଆସ୍ବାଦନ,

(ଖ) ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଦେବତାର ଅନୁଭବ ଓ ଉପାସନା, ତଥା

(ଗ) ସେହି ଅପରୂପକୁ ପ୍ରେମିକ ରୂପରେ ପରିକଳ୍ପନା କରି ଉନିତ୍ର ବାସକ- ସଜ୍ଜା ଓ ଅଭିସାର ଆନ୍ଦୋଳନ’ (୧୭)

କବି ମାନସିଂହ ‘ପରଧର୍ମ’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବଂଶ ପ୍ରଭାବକୁ ସମାଲୋଚନା କଲେ ମଧ୍ୟ, ନିଜେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ରଚନା ଦ୍ବାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ବୋଲି ସ୍ବାକାର କରିଛନ୍ତି। କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଲୋଚନାରେ ନିଜର ଗ୍ରାହକତାକୁ ସ୍ବାକାର କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ଚେତନା କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଦ୍ବାରା କିପରି ପ୍ରଭାବିତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି। ମାନସିଂହ କହିଛନ୍ତି:— “କବିତ୍ବର ପ୍ରକୃତ ଆଦର ଓ ସମ୍ମାନ ଏକାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ। ଯେତେ ଅଧିକ ବ୍ୟକ୍ତିକ ନିକଟରେ, କୌଣସି ଏକ କବିର ପ୍ରଭାବ ଯେତେ ନିବିଡ଼, ସେ ସେତେ ବଡ଼। ଆଧୁନିକ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର କୃତିର କବି ଏ ପ୍ରକାର ବିଚାରରେ ମଧ୍ୟ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ମହତ୍ବର ସମକକ୍ଷ ହୋଇ ପାରିବେ....। କାରଣ ସମସାମୟିକତାକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ବାଦ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ରବୀନ୍ଦ୍ର ରଚନାରେ ଶାଶ୍ବତ ଓ ଚିରନ୍ତନର ସୁନ୍ଦର ସ୍ବର୍ଣ୍ଣ ଏପରି ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ନିହିତ ଯେ, କୌଣସି କାଳ ତାକୁ ସହଜରେ ଅବହେଳା କରି ନ ପାରେ। ଏଇ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହିଁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମୋର ପ୍ରିୟ କବି। କୌଣସି କବି ଯେ ନୋବେଲ ପୁରସ୍କାର ପାଇଛନ୍ତି ବା ଏକ ଦେଶର ବାଣୀ ପ୍ରଚାରକ ବୋଲି ସ୍ବାଭାବିକ ଭାବରେ ମୋର ପ୍ରିୟ କବି ହେବାର କଥା ନୁହେଁ। କବିର ପ୍ରକୃତ ପୂଜା ସ୍ବୃତି ମଂଦିର ବା ମେଳା ମଉଛବରେ ନୁହେଁ। ତା’ର ସ୍ବର୍ଣ୍ଣ ଆସନ ତା’ର ପାଠକର ନିଜୁତ ଅନ୍ତରରେ। ସେଇ ସମ୍ବନ୍ଧ ଘେନି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମୋର ଅତି ପ୍ରିୟ କବି, ଅତିମାନ୍ୟ ଓ ପ୍ରଣାମ୍ୟ କବି। ସେ ମୋର ପ୍ରିୟ କାରଣ ସେ ମୋ ଅନ୍ତରରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଆଶା, ତୃଷ୍ଣା, ବ୍ୟଥା ବେଦନାକୁ ଏପରି ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ଯେପରିକି ମୁଁ ମନେ କରିଥାଏଁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମୋରି କଥାଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି। ସେ ପ୍ରିୟ ପୁଣି ସେହି କାରଣରୁ ଯେ, କାବ୍ୟ କଳା ଯଦି ସତ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟର ଏକ ଉପଭୋଗ୍ୟ ବସ୍ତୁ ହୁଏ, ତେବେ ତାଙ୍କର କବିତା ମୋର ପରମ ଉପଭୋଗ୍ୟ। ମୋର ଲଜ୍ଜା ବା ସଂକୋଚ ନାହିଁ କହିବାରେ ଯେ ସେହି ପରମ ଲାବଣ୍ୟମୟୀ ରୂପସାକୁ ମୁଁ ମୋର ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟ ଦେଇ ଉପଭୋଗ କରିଛି।

ସର୍ବୋପରି ସେ ମୋର ମାନ୍ୟ ଓ ପ୍ରଶମ୍ୟ ଏଇଥିପାଇଁ ଯେ କବିତା ରଚନାରେ ସେ ଯେଉଁ ଆଲୋକିକ କଳା କୌଶଳ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ତାହା ଅସାମାନ୍ୟ ଓ ଲୋକୋତ୍ତର, ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିନ୍ଦୁରେ ଦୈବତ ଶକ୍ତିର ମୁଦ୍ରାଂକନ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ। ସେହି ଲୋକୋତ୍ତର ଯାଦୁକ୍ରିୟା ବଳରେ ପୃଥିବୀର କୃଷିତ ମାଟିରେ ଆଇ ମଧ୍ୟ ସେ ମତେ ବହୁବାର ନେଇଯାଇଛନ୍ତି ଏକ ଅତ୍ୟନ୍ତ କଞ୍ଚଳୋକକୁ” (୧୮) ଉପର୍ୟ୍ୟକ୍ତ ଉକ୍ତିରୁ ମାନସିଂହ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପ୍ରତି କିପରି ଅନୁରକ୍ତ ଥିଲେ, ତାହାର ସୂଚନା ମିଳେ। ପୁନଶ୍ଚ ବିଭିନ୍ନ ଆଲୋଚନାରେ ସେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କୁ ‘ମୋର ଗୁରୁଦେବ’ ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିଛନ୍ତି।

ମାନସିଂହଙ୍କର ତିନିଗୋଟି ବଳିଷ୍ଠ ପ୍ରବନ୍ଧ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତା ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ର ପୂଜାରେ ସେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଯେଉଁ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି, ସେ ସବୁ ମନ୍ତବ୍ୟ ମାନସିଂହଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ରଚନାର ଭାବ ପ୍ରବେଶକୁ ସେ ବିରୋଧ କରୁ ନଥିଲେ, ସେ କହୁଥିଲେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ଭାବନାକୁ ଓଡ଼ିଶା ମାଟିରେ, ଓଡ଼ିଶାର ଚଳଣି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଉ। “କୌଣସି ନିର୍ବୋଧ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ବିଶ୍ୱଜନାନ ଭାବ ସମୂହକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କରାଯାଉ ପ୍ରବେଶ କରିବାରେ ବାଧା ଦେବ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ବଙ୍ଗଳା ବେଶ ଦେଇ ସୁନ୍ଦର କରିବାର ଇଚ୍ଛା ଥାଏ କରାଯିବ କିପରି?” (୧୯) ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ମାନସିଂହଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରେରଣାର ଉସ୍ତାଦ ଭାବରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଭୂମିକା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ।

ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀ

ମାନସିଂହଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବିକାଶର କାଳ, ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଏକ ପରିବର୍ତ୍ତନର ସମୟ। ଏ ସମୟ ବହୁ ଚରିତ୍ର ଓ ବହୁ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ପଦଧ୍ୱନିରେ ମୁଖରିତ। ଏହି ସମୟରେ ଯୁଗପୁରୁଷ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ। ପୂର୍ବରୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇ ଅଛି ଯେ, ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ଗାନ୍ଧୀଜୀଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆନ୍ଦୋଳନରେ ଭାଗନେଇ ପାରି ନଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଗାନ୍ଧୀ ଭାବଧାରା ଓ ଆଦର୍ଶ ତାଙ୍କୁ ଏତେ ମାତ୍ରାରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ଯେ, ତାଙ୍କ ରଚନାରେ ଅନେକତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ଗାନ୍ଧୀ ଚିନ୍ତାଧାରାର ସୂଚନା ମିଳେ।

ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୧ ରେ ଭାରତୀୟ ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନରେ ବାପୁଜୀଙ୍କର ତାକରା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଣରେ ନବ ଉଦ୍‌ଘାଟନା ଖେଳାଇଦେଲା। ଛାତ୍ର ମାନସିଂହଙ୍କ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିବ। ମାନସିଂହ ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ପ୍ରତି ଯେତେ ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି, ବାପୁଜୀଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହା ଅପେକ୍ଷା ବହୁ ଭାବରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି। ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଷ୍ଠୀ ଇଂରେଜମାନଙ୍କୁ ଚଡ଼ି ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ହାସଲ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିବା ବେଳେ, ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଭାରତ ଶାସନ ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ। ସେମାନେ ଭାବୁଥିଲେ ଇଂରେଜମାନେ

ହିଁ କେବଳ ଶାସନ ଦାୟିତ୍ୱ ତୁଲାଇ ପାରିବେ। ସେମାନେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ଶାସନ ଓ ଅନ୍ୟକର୍ମ ପାଇଁ ଯେତେ ଅନାସ୍ଥା ଭାବ ଆଣୁଥିଲେ, ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରତି ସେମାନେ ସେତେ ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ ହୋଇ ପଡୁଥିଲେ। ମାନସିହ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଇଂରେଜ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନେକ ମାତ୍ରାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ ହୋଇ ପଡିଥିଲେ, କାରଣ କେତେକ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ମନୋଭାବ ଓ ସମାଜସ୍ୱ ବଡ଼ପଣାମାନଙ୍କର ବିଭେଦପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଚରଣ ତାଙ୍କୁ ବ୍ୟଥିତ କରିଥିଲା। ତେଣୁ ସେ ତାଙ୍କର ଲେଖାରେ ଅନେକଦ୍ରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ମାନବିକ ଇଂରେଜ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ ବିଚାରରେ ଇଂରେଜ ଚରିତ୍ରର ଶ୍ରେଷ୍ଠଗୁଣ ସବୁ ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା। ପୁଣି ମଣିଷ ପ୍ରତି ଉଦାର ମନୋଭାବ ଓ ଭାରତୀୟ ବେଶରେ ଇଂରେଜ ଚରିତ୍ରର ଶୃଙ୍ଖଳା ବାପୁଜୀଙ୍କ ଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାରୁ ମାନସିହ ଗାନ୍ଧୀଜୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ। ଗାନ୍ଧୀ ରଚନା, ଗାନ୍ଧୀ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ବାପୁଜୀଙ୍କ ଜୀବନଧାରା ମାନସିହଙ୍କୁ ପ୍ରାଣ ଭରି ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଛି। ବାପୁଜୀଙ୍କୁ ସେ ବୁଦ୍ଧ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ମହମ୍ମଦ, ରସୁଲ ରୂପରେ ଦେଖିଛନ୍ତି। ମାନବବାଦୀ ନିରୀଶ୍ୱର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସେ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି। ‘ନାପିତୃଣୀର ଗାନ୍ଧୀ ପୂଜା, ଗାନ୍ଧୀ, ବାପୁଜୀ, ଗାନ୍ଧୀଦେଶ, ଦୀପନିର୍ବାପିତ, ନହେବି ବୁଦ୍ଧ ନହେବି ଗାନ୍ଧୀ ନହେବି ଶଂକର, ପ୍ରାଣର ବାପୁଜୀ, ସ୍ୱରାଜ୍ୟାଶ୍ରମ, କମଳାୟନ, ଆମର ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନରେ ବାପୁଜୀ, ଗାନ୍ଧୀ ଓ ସାହିତ୍ୟ, ବାପୁଜୀଙ୍କ ଦାନ, ଗାନ୍ଧୀଜୀ ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତଥା ମୃତ୍ୟୁର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ ଲିଖିତ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ପ୍ରବନ୍ଧ। ଯେଉଁମାନେ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କୁ ମହାତ୍ମା କଲେ’ ସମେତ ମାନସିହଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ରଚନାରେ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀ ସମ୍ମାନଜନକ ସ୍ଥାନ ପାଇଛନ୍ତି।

ଗାନ୍ଧୀ ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମାନସିହଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ବହୁଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହ ଖୁବ୍ ସ୍ପଷ୍ଟ ଥିଲେ ବୋଲି ମୁଁ ନେ ହୁଏ ନାହିଁ। ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଧାରାଥିଲା :— ‘ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଜାଗରଣ ବ୍ୟତୀତ ମୁଁ କି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଜାଗରଣ ବୁଦ୍ଧିର ଆଲୋକରେ ପରିଶୀଳିତ ସୃଷ୍ଟିଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ବୃଦ୍ଧ ହୁଏ। ମଣିଷର ଆବେଗ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସବୁ କିଛି ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ତା’ର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନବ ରୂପକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ। ଏହି ବୁଦ୍ଧିଦୀପ୍ତ ବିବେକବାନ ମଣିଷର ସାମଗ୍ରିକ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ କୌଣସି ବାହ୍ୟ ବ୍ୟଧନ ମଧ୍ୟ ରଖି ପାରିବ ନାହିଁ, କାରଣ ସେ ସବୁ ବ୍ୟଧନ ମାୟା ମାତ୍ର କିନ୍ତୁ ଆବେଗକୁ ବୁଦ୍ଧିହୀନ ଭାବରେ ପରିଚାଳିତ କଲେ ତାହା ଧ୍ୱଂସ ପଥକୁ ଟାଣି ଆଣେ। ଅପର ପକ୍ଷରେ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ— ‘ପରାଧୀନ ଭାରତରେ ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱବୋଧର ଜାଗରଣ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ଇଂରେଜମାନେ ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତକୁ ତାଙ୍କର ବ୍ୟଧି ଭାବରେ ଦେଖିପାରିନାହାନ୍ତି, ସେତେ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ବୈଷମ୍ୟ ଓ ତହିଁରୁ ସମୁଦ୍ଭବ ସଂଘର୍ଷ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ’ (୨୦) ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ମାୟାଧର ମାନସିହ ଗୋପବନ୍ଧୁ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କୁ ପ୍ରମୁଖ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଧାରାକୁ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ, କଳ୍ପନାପ୍ରବଣତା ତଥା ବିଭିନ୍ନ ଆଦର୍ଶର ମୋହରେ

କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଧାରା ପ୍ରତି ସ୍ଥିର ନିଷ୍ଠା ପ୍ରକାଶ କରି ନାହାନ୍ତି । ବରଂ ଜୀବନର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ ଏହିଭଳି ଏକ ମାନସିକ ବୃହତ୍‌ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କ କବିତା ଅଧିକମାତ୍ରାରେ ରହସ୍ୟବାଦୀ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଲୀତ ଯାତ୍ରା ତାଙ୍କ ବିଚାରଧାରାରେ ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇ ପାରିଛି । ଆଦ୍ୟ ଜୀବନରୁ ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତରରେ ବଡ଼ ହେବାର ମୋହ ସହିତ ବିଚାରଧାରାରେ ସ୍ଥିର ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଅଭାବ ତାଙ୍କୁ ଜୀବନରେ ନାନା ପରୀକ୍ଷା ନିରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ଆଗେଇ ନେଇଛି । ତାଙ୍କ ଭିତରେ ଥିବା କବିପ୍ରାଣର କଳ୍ପନାପ୍ରବଣତା, ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱ-କହିତ ଏକ ନ୍ୟୂନକାଳନର ଚିନ୍ତା ଆଣି ଦେଇଛି । ବାସ୍ତବ ଜୀବନ ଓ ବାସ୍ତବ ସମାଜ ସହିତ ତାଙ୍କର ସଂପର୍କ ତାଳଦେଇ ନ ପାରିବାରୁ ସେ ଅନେକଦ୍ରୁ ବେଖାପ ମନେ ହୋଇଛନ୍ତି । ଛାତ୍ର ଜୀବନ ତଥା ପ୍ରଥମ ଚାକିରୀ ଜୀବନରେ ଗୋପବନ୍ଧୁ, ଗାନ୍ଧୀ ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଭାବଧାରା ସଂଗେ ସଂଗେ ଇଂରାଜୀ ରୋମାଞ୍ଚିକ କବିଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ତାଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଏକ ଭିନ୍ନ ଜଗତରେ ଦୋହଲ୍ୟମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ରଖି ଆସିଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ ବିଲୀତ ଯାତ୍ରା ଓ ବିଲୀତ ଅବସ୍ଥାନ ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ଧର୍ମନିରପେକ୍ଷତା ଓ ଜୀବନପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ ଭାବ ଆଡ଼କୁ ଧାବିତ କରାଇଥିଲା ।

ସମୟ ସହିତ ତାଳଦେଇ ଚାଲିବାର ଯୋଗ୍ୟତା ଅଭାବରୁ ମାନସିଂହଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ଓ କଳ୍ପନା ହତାଶାରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ହତାଶା, ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ରୂପଦାନ କରିବାରେ ବ୍ୟର୍ଥତା ମଧ୍ୟରେ ସେ ଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ଢଳି ଆସିଛନ୍ତି । ସଂସାରରେ ବଡ଼ ହେବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଭାବନା, କିଛି, ନୂଆ କାମ କରି ନାଁ କମାଇବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଅଭିଳାଷ, ତାଙ୍କ ନିଜସ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ସେ ଜୀବନର ଶେଷ ଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ ଧାରାରେ ଜୀବନ ବିତାଇବାର ଅଭିଳାଷ ତ୍ୟାଗ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ମାନସିଂହ ବଡ଼ ହୋଇଛନ୍ତି, ଯଥେଷ୍ଟ ନାମ ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି, କବି ତଥା ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସମ୍ମାନର ଅଧିକାରୀ ତଥାପି ତାଙ୍କ ନିଜସ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସେ ଆଶାନ୍ତରୂପ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ରହସ୍ୟବାଦୀମାନେ ନାନା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନିଅନ୍ତି, ମାତ୍ର ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି ବାଟ ନ ପାଇବାରୁ, ସେହି ବ୍ୟର୍ଥତା ଜନିତ ମାନସିକ ସଂକଟ ମଧ୍ୟରେ ଯାହା ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି, ତାହା ରହସ୍ୟମୟ ହୁଏ । ସେମାନେ କଳ୍ପଲୋକର ସଂଧାନ କରୁକରୁ ବାସ୍ତବତାଠାରୁ ଦୂରେଇ ଯାଆନ୍ତି । ବାସ୍ତବତାଠାରୁ ଦୂରେଇଗଲେ ମଧ୍ୟ ଅତୀତ-ଗାଥା, ପ୍ରକୃତି, ଜାତୀୟତା, ପଲ୍ଲୀଜୀବନ ପ୍ରଭୃତିର ନାନା ସ୍ୱୟଂ ସୃଷ୍ଟ ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ବିଚରଣ କରନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ରହସ୍ୟବାଦୀ କବିମାନଙ୍କ ପରି ମାନସିଂହଙ୍କ ଉତ୍ତର ଜୀବନର କବିତା ଗୁଡ଼ିକ ରହସ୍ୟବାଦୀ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ବୈଷମ୍ୟ ତଥା ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁରୋହିତ ମାନଙ୍କର ଆଚରଣ ଗତ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଜୀବନର ଶେଷ ଦଶକରେ ସର୍ବଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରଚର୍ଚ୍ଚା ସହିତ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ୍‌ଗୀତାର ଆଲୋଚନା, ଧନପଦ, ଗୁରୁନାମକ ବାଣୀ, ଗୁରୁ ଗୋବିନ୍ଦ ସିଂହଙ୍କ

ଜୀବନୀ ପ୍ରଭୃତିର ଆଲୋଚନା ସହିତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମାନବବାଦୀ ଧର୍ମର ଆଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ହୁଏ ଯେ, ମାନସିଂହ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧର୍ମର ଅସଲ ମାର୍ଗ ଖୋଜିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଠାରେ ସ୍ଥିର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରି ବସି ପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କର ମଧ୍ୟ-ଜୀବନର କବିତା ରହସ୍ୟବାଦ ଓ ଶେଷ-ଜୀବନର କବିତା ତେଜହୀନ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଜୀବନର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ ରଚିତ ଆଲୋଚନା ଅଧିକ ବଳିଷ୍ଠ ଓ ସେହି ଲେଖାହିଁ ମାନସିଂହଙ୍କ ବୌଦ୍ଧିକ ଚେତନାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ସ୍ୱାକ୍ଷର । ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଉତ୍ତର ଜୀବନର କବିତା ବୌଦ୍ଧିକତା ଓ ରହସ୍ୟବାଦର ଜାଲରେ ଛନ୍ଦିହୋଇ ନିଜର ସ୍ୱକୀୟତା ହରାଇଛି ।

ତାଙ୍କର ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନର ଉତ୍କଳୀୟ ପ୍ରୀତି, ମଧ୍ୟ- ଜୀବନର ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟତା ଭାବ, ଶେଷ-ଜୀବନରେ କ୍ରମଶଃ ଭିନ୍ନରୂପ ନେଇଛି । ଜୀବନର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ ମାନସିଂହ ଏ ସମସ୍ତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା, ଆତ୍ମଲିକତାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଉଦାର ମାନବିକ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ କବି ମାନସିଂହ ଜଣେ ଚିନ୍ତା-ନାୟକରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦୁର୍ଘଟି ଭାଗରେ କବି ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହ ତଥା ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ମାନସିଂହଙ୍କର ସମଗ୍ର ସୃଷ୍ଟିର ନିର୍ଯ୍ୟାସରୁ ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରାର ସଂଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ବ୍ୟକ୍ତିର ବିଚାରଧାରା- ଅନୁସଂଧାନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ସମଗ୍ର ସୃଷ୍ଟି ଅନୁସଂଧାନ ହିଁ ଉପଯୁକ୍ତ ମାର୍ଗ ।

□ □

ପ୍ରାବନ୍ଧବଳୀ :-

- ୧- ମିଶ୍ର, (ଡଃ) ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ-ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରା (ଆଦିଯୁଗ) (୧୯୬୪) ପୃ. ୮୯ ।
- ୨- ଡକ୍ଟ୍ରିବ-ପୃ. ୯୦.
- ୩- ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, (ଅଧ୍ୟାପକ) ବୃନ୍ଦାବନ ଚନ୍ଦ୍ର- ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗ (୧୯୭୦) ପୃ. ୪୫ ।
- ୪- ଡକ୍ଟ୍ରିବ- ପୃ. ୪୮-୪୯.
- ୫- ମିଶ୍ର, (ଡଃ) ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ- 'ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରା (ଆଦିଯୁଗ) (୧୯୬୪) ପୃ. ୬୫ ।
- ୬- ଶତପଥୀ, (ଡଃ) ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ- 'ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ', (୧୯୭୯) ପୃ. ୧୨୨ ।
- ୭- ମାନସିଂହ (ଡଃ) ମାୟାଧର- ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା (୧୯୬୫) ପୃ. ୧୭-୧୮.
- ୮- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ : ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ (୧୯୬୪)- କମଳାକାନ୍ତ କାବ୍ୟ-୨୩୨.
- ୯- ମାନସିଂହ (ଡଃ) ମାୟାଧର- 'ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା (୧୯୬୫) ପୃ.-୧୫-୧୫
- ୧୦- ଡକ୍ଟ୍ରିବ-ପୃ. ୮.

- ୧୧- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ: ଚୂଡ଼ାୟ ଖଣ୍ଡ (୧୯୭୩) ମାନବ ଗୋପବନ୍ଧୁ, ପୃ.
୫୨୨।
- ୧୨- ଚନ୍ଦ୍ରିକା।
- ୧୩- ଚନ୍ଦ୍ରିକା- ପ୍ରଣୟା ଗୋପବନ୍ଧୁ, ପୃ-୫୧୬।
- ୧୪- ଶତପଥୀ (ଡଃ) ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ - ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ (୧୯୭୯) ପୃ.୧୨୩-୧୨୪।
- ୧୫- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ଚୂଡ଼ାୟଖଣ୍ଡ (୧୯୭୩) ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ.
୪୨୦।
- ୧୬- ଦାସ, (ଡଃ) ଦାଶରଥ- କାବ୍ୟ ସମ୍ପାଦ (ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ) ପୃ-୩୩୧।
- ୧୭- ଶତପଥୀ, (ଡଃ) ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ- ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ (୧୯୭୯) ପୃ. ୨୩୧.
- ୧୮- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ଚୂଡ଼ାୟଖଣ୍ଡ (୧୯୭୩) ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ-୪୨୭.
- ୧୯- ଚନ୍ଦ୍ରିକା, ପର୍ୟର୍ଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ-୫୯୪
- ୨୦- The Writing of Gandhi: A selection
Edited by RONALD DUNCAN
FOUNTANA/COLLINS
Published by Faber and Faber (1983)
University Press Oxford.

ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ

ଉପକ୍ରମଣିକା

ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିମ କାଳରୁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗତର କବି, ନାଟ୍ୟକାର, ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ, ସ୍ଥପତି, ଚିତ୍ରକର ତଥା ଦାର୍ଶନିକ ପ୍ରକୃତିଙ୍କର ଚିନ୍ତା ଓ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ମୌଳିକ ଉତ୍ସ ହେଉଛି ମଣିଷ ଓ ତା'ର ସ୍ୱପ୍ନରାଜି। ଜଗତର ସୃଜନଶୀଳ ସ୍ରଷ୍ଟାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ତଥା ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ସତ୍ୟର ପ୍ରକାଶ। ଧରଣୀ ବକ୍ଷରେ ବସବାସ କରୁଥିବା ଅସଂଖ୍ୟ ଜୀବଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ମଣିଷ ହିଁ ତା'ର ସର୍ବନିମ୍ନ କ୍ଷମତା, ବିଚାର ଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରତିଭା ଫଳରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଜୟ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇ ପାରିଛି। ମଣିଷ ବଞ୍ଚିବାର ଅବରୋଧରୁ ଓ ବିକାଶର ଆକାଂକ୍ଷାରୁ ସଂଘୃତିର ସୃଷ୍ଟି। ମାନବିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧର ବିକାଶ ପାଇଁ ଶିକ୍ଷାର ସେ ଜନ୍ମଦାତା। ଶିକ୍ଷା ତଥା ସଂଘୃତିକୁ ଓ ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାର ଇଚ୍ଛାକୁ ଏବଂ ନିଜର ଜୀବନକୁ ଅର୍ଥାବହ କରିବା ପାଇଁ କଳା ମାଧ୍ୟମରେ ନିଜର ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସନ୍ଦର୍ଭକୁ ସେ ରୂପଦାନ କରିଛି। ମୋଟ ଉପରେ ସଂଘୃତି, ଶିକ୍ଷା ତଥା କଳାହିଁ ମଣିଷର ନିଜସ୍ୱ ସୃଷ୍ଟି। କିନ୍ତୁ ମଣିଷ ନିଜକୁ, ପ୍ରକୃତିକୁ ତଥା ବିଶ୍ୱସ୍ରଷ୍ଟା ବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ତିଆରି କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ। ଏଣୁ ଆଦିମ କାଳରୁ ମଣିଷ ମଣିଷର ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ୱରୂପ, ଜ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା ଦିଗରୁ ବିଚାର ଆଲୋଚନା କରିଆସିଛି ମାତ୍ର। ଏ ବିଚାର ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟଦେଇ ମଣିଷର ଜୀବନ ଯେପରି ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି, ସେ ପ୍ରକୃତିର ମଧ୍ୟ କିଛିଟା ପରିବର୍ତ୍ତନ ସାଧନ କରିଛି। ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶରେ ଓ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ମଣିଷ ବିଶ୍ୱ-ଶକ୍ତିକୁ ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ନେଇ ଦେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି। ତଥାପି ସେ ଚିନ୍ତା ଏବେ ମଧ୍ୟ ରହସ୍ୟମୟ ହୋଇ ରହିଛି। ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ବିଚାର କଲେ ମଣିଷ ଓ ବିଶ୍ୱ-ସ୍ରଷ୍ଟା ହିଁ ଏହି ପ୍ରକୃତିର ଅଂଶ ବିଶେଷ।

ଜଗତର ଏହି ସତ୍ୟ ଯଥା:—ମଣିଷ, ପ୍ରକୃତି ଓ ଜଗଦାନ ଏବଂ ଜଗତର ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯଥା:— ଶିକ୍ଷା, କଳା ଓ ସଂଘୃତିକୁ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର ଆଲୋଚନା କରିବା ହିଁ ସୃଜନଶୀଳ ମାନବର ଲକ୍ଷ୍ୟ। ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଅନ୍ତିମ ଆଲୋଚନା ହିଁ କୌଣସି କବି, ଲେଖକ ବା କଳାକାରଙ୍କର ବିଚାରଧାରା।

ସ୍ୱର୍ଗତ ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ଜଣେ କେବଳ ପ୍ରମୁଖ କାବ୍ୟ-ସ୍ରଷ୍ଟା ନୁହନ୍ତି, ଜୀବନ ଓ ଜଗତ ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଜିଜ୍ଞାସାବୋଧ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ। 'ଧୂପ', 'ହେମପୁଷ୍ପ', 'ମାଟିବାଣୀ', 'କମଳାୟନ' ଓ 'ପୁଷ୍ପିତାର' ରୋମାଞ୍ଚିକ କବି, ଗୀତା ମାହାତ୍ମ୍ୟ, 'ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ' ଆଦି ମୌଳିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ

ଗୁଡ଼ିକରେ ଅନନ୍ୟ ଚିନ୍ତାର ସ୍ଥାନର ଛାଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ କବିତା ଭିତର ଦେଇ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ପ୍ରଶ୍ନବାଚୀ, ‘ଗୀତା ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ ଆଦିରେ ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି, ସେପରି ଜୀବନର ଉତ୍ତରଣ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତରଣ ଘଟିଛି । ଜଗତ ଓ ଜୀବନର ମୌଳ ସ୍ୱରୂପ ନେଇ ଯେଉଁ ଭାବରେ ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲାଭ କରିଛି, ତାହା ଏଠାରେ ସୂଚିତ ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ
ମଣିଷ

ମଣିଷ

ବ୍ୟାପକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖିଲେ ମଣିଷର ବିଶ୍ୱାସର ମୂଳାଧାର ମଣିଷ, ପ୍ରକୃତି ଓ ଭଗବାନ ପ୍ରକୃତିର ଏକ ଅଂଶ ଓ ରୂପାନ୍ତର। କିନ୍ତୁ ବିବର୍ତ୍ତନର ଏକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପହଞ୍ଚିଲା ପରେ ମଣିଷ ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ କ୍ରମଶଃ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି। ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ ନିଜର ସୀମିତ ସ୍ୱାଧୀନତା ହାସଲ ମଧ୍ୟ କରିଛି। ରେନସାଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଇଉରୋପ ଓ ଇନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀପରର ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ, ଦର୍ଶନ, ଧର୍ମ ଆଦି ଶାସ୍ତ୍ରର କୈତ୍ରିକ ବିନ୍ଦୁ ହୋଇ ଉଠିଛି ମଣିଷ। ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ବିଜ୍ଞାନ, ଇତିହାସ ଓ ମଣିଷ ସଂକ୍ରାନ୍ତୀୟ ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଧର୍ମର ଅଧୀନ ଥିଲା। କିନ୍ତୁ ଇନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ, ଅନ୍ତତଃ ଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାରେ ମଣିଷ କ୍ରମଶଃ ନିଜର ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ଜାହିର କରିଛି। ମାନସିଂହଙ୍କ ଭଳି ସଚେତନ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ତଥା ସାହିତ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟା ପ୍ରକୃତି ଓ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଅବହେଳା ନ କଲେବି ମଣିଷକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି।

ମାନସିଂହଙ୍କ ମଣିଷ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଧାରଣାକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ହେଲେ, ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ପୁସ୍ତକରେ ସେ ଦେଇଥିବା ମନ୍ତବ୍ୟକୁ ଅବତାରଣା କରିବାକୁ ହେବ। ମାନସିଂହ ମଣିଷର ସଂଜ୍ଞା ଦେବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି:— “ବିଧାତା ମନୁଷ୍ୟକୁ ଜନ୍ମ ମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଏକ ଅଧିକାକଥା ଦେଇଛନ୍ତି—ତାହା ହେଉଛି ବିବେକ। ବିଚାରର ଚାବୁକ୍ ଧରି ବିବେକ୍ ବସିଛି ଆମ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ଭିତରେ। ତାର ଚାବୁକ୍ ଆମେ ଯେତିକି ସମ୍ମାନ ଦେବା, ସେହି ପରିମାଣରେ ଆମେ ଜନ୍ମରୁ ମଣିଷ ହେବା। ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ତା’ର ଚାବୁକ୍ ଖାତିର ନକରି ପ୍ରବୃତ୍ତିର ପ୍ରେରଣାରେ ଭାସିଯିବୁ, ସେହି ପରିମାଣରେ ହେବୁ ମନୁଷ୍ୟରୁ ଜନ୍ମ।”(୧)

ମାନସିଂହ ମତାନୁସାରେ: (କ) ମଣିଷ ପଶୁସ୍ତରର ଏକ ଉଚ୍ଚରଣ— ତା’ର ବିବେକ ଅଛି, ତା’ର ବିକାଶ ଅଛି।

(ଖ) ମଣିଷ ବିଭିନ୍ନ ଜାତି, ଧର୍ମ, ସଂପ୍ରଦାୟରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲେ ବି, ଭୌଗୋଳିକ ସ୍ଥିତି ମଣିଷ ଠାରୁ ମଣିଷକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କଲେବି ତା’ର ସର୍ବମାନବୀୟ କୌଳିନ୍ୟ ରହିଛି।

(ଗ) କୌଣସି ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ବିଧାତାଙ୍କର ସମସ୍ତେ ସନ୍ତାନ ସନ୍ତତି। ଗୋଟିଏ ପରିବାର ଭିତରେ ବଡ଼ସାନ ନିର୍ବିଶେଷରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଭ୍ୟର ବଞ୍ଚିବାର ତଥା ଉପଭୋଗ କରିବାର ସର୍ବନିମ୍ନ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି। ପରିବାର ଭିତରେ ଦ୍ରୁହ ଥିଲାଭଳି, ଏହି ବୃହତ୍ ମାନବ ପରିବାର ମଧ୍ୟ ଦ୍ରୁହ ମୁଖର। ଗୋଟିଏ ପରିବାରରେ ସୁଜନ ଏବଂ ଦୁର୍ଜନ ଏକତ୍ର ସହାବସାନ କଲାଭଳି, ବଡ଼ସାନ ଭେଦ ଭାବ ରହିଲା ଭଳି, ମଣିଷ ପରିବାରରେ ମଧ୍ୟ ସେ ବିଭେଦ ରହିଛି।(୨) ଏହି ମାନବ ସମାଜର ସର୍ବଶେଷ ଗାରିମା ପ୍ରକାଶ ପାଏ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଜୀବନୀ ମାଧ୍ୟମରେ। ମାନସିଂହ ତାଙ୍କ ନିଜ ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଆସିଥିବା ବିଭିନ୍ନ ମହାପୁରୁଷଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଭାବରେ

ଦେଖି ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନର ପୁରୁଣାବଳୀକୁ ମଣିଷ ଜୀବନର ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି ।

ମାନସିହ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ, ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜରେ ତିନି ପ୍ରକାର ମଣିଷକୁ ଆଦର ତଥା ସମ୍ମାନ ଦେବା ପାଇଁ ସେ ସୁପାରିଶ କରିଛନ୍ତି; ସେମାନେ ହେଲେ: ସୈନିକ, ଶିକ୍ଷକ ଓ ନନ୍ଦକ । (୩) ପୁନଶ୍ଚ ମାନବିକତାର କବି ମେହେରଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ସେ ତିନି ପ୍ରକାର ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବରୋଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି; ସେମାନେ ହେଲେ: ସ୍ତ୍ରୀ ସୈନିକ ଓ ଶିକ୍ଷକ । (୪) ଅବଶ୍ୟ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବିଭାଗୀକରଣ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିଭାଗୀକରଣରେ ଖୁବ୍‌ଗୋଟାଏ ତପାୟ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ମାନସିହ ଜୀବନର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ ମାନବିକ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ବର ମାନଦଣ୍ଡକୁ ପାଞ୍ଚ ଗୋଟି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିବର କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା:— (କ) ପ୍ରତିଭା, (ଖ) ସାଧନା, (ଗ) ତ୍ୟାଗ, (ଘ) ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ (ଙ) ସାଧୁତା । (୫)

ଉପରୋକ୍ତ ତିନି ଶ୍ରେଣୀର ମଣିଷକୁ ଆଦର ତଥା ସମ୍ମାନ କରିବାର କାରଣ ସ୍ବରୂପ ମାନସିହ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଯେ, ସୈନିକ ପୂର୍ବର କ୍ଷତ୍ରିୟ ବା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଇଉରୋପର ନାଲଟ୍ ସାଧାରଣ ବୀରପୁରୁଷ, ଯେଉଁମାନେ କି ଦୁର୍ବଳକୁ, ଦେଶକୁ ଓ ଧର୍ମକୁ ନିଜର ପ୍ରାଣ ବିଫଳ କରି ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ଏ କାର୍ମ କେବଳ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ବା ମାଂସପେଶୀର ଦୃଢ଼ତା ଘେନି ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନଥାଏ । ପୃଥିବୀର ଯିଏ ଯେଉଁଠି ଅନ୍ୟାୟର ପ୍ରତିବାଦରେ ଠିଆ ହୁଏ, ସେହି ଜାଣ ଏକ ସୈନିକ । (୬) ବୀରର ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରକାଶ କରି ମାନସିହ କହନ୍ତି:—“ ଯେଉଁ ଗୌରବ ମନୁଷ୍ୟର ରକ୍ତରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ଏବଂ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ମନୁଷ୍ୟର ହୃଦୟରୁ ଜାତ, ତାହା ଗୃହ୍ୟ । ଯେ ଖୁବ୍‌ ହଣାହଣି କରିପାରେ ସେ ଗୋଟିଏ ସିପାହୀ, ସେ ବୀର ନୁହେଁ । ବୀର ବୃଥା ନାଶ କରେ ନାହିଁ; ବରଂ ନିଜେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ମାନବର ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ ।” (୭) ସେହିପରି ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସ୍ରୋତରେ ନିଜକୁ ଭସାଇ ନେଉଥିବା ମଣିଷକୁ ଗଣିଆଣି ସଦ୍‌ମାର୍ଗ, ସରଚିନ୍ତା, ସରକର୍ମ କଣ ତାହା ବତେଇ ଦେବା ପାଇଁ ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରୟାସ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ହେଲେ ଶିକ୍ଷକ । ମାନସିହଙ୍କ ତୃତୀୟ ପ୍ରକାର ମଣିଷ ହେଲେ ନନ୍ଦକ । ଗାୟକ, ବାଦକ, ନଟ, ଭାଟ ପ୍ରମୁଖ ନନ୍ଦକମାନେ ମଣିଷକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବାରୁ ଏ ଶ୍ରେଣୀକୁ ମାନସିହ ସମ୍ମାନ ଦିଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ବିଭାଗୀକରଣରେ ସ୍ତ୍ରୀ ବା କବି ହିଁ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନକାରୀ ନନ୍ଦକ ଶ୍ରେଣୀର । ମାନସିହଙ୍କର ଏହି ବିଭାଗୀକରଣ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଆଞ୍ଚଳିକତାରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ସେ କହିନ୍ତି:—“ସାଧୁ ସେ ଯେଉଁ ଜାତିର ହେଉନା କାହିଁକି ମୋର ନମସ୍କରଣୀୟ । ମନୁଷ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ବ ଯେ କେବଳ ସୃଷ୍ଟିରେ ଏ କଥା ଆମେ ବରାବର ଭୁଲିଯାଉ । ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏଇଠାରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ।” (୮) ମାନସିହଙ୍କର ସମଗ୍ର ସୃଷ୍ଟି ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ, ଯେ ମଣିଷର ସ୍ବରୂପକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଉପଯୁକ୍ତ ଚିନ୍ତାଟି ଭାଗରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

ବିବର୍ତ୍ତନ:—

ମଣିଷର ସୃଷ୍ଟି ତଥା ବିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ପର୍କରେ ମାନସିହଙ୍କ ଧାରଣା ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ‘ନିଷ୍ଠନାଡ଼’ ନାଟକରେ ସୃଷ୍ଟିର କହିବା ପାଇଁ ପାଣି ଧର୍ମଗୁରୁ କରାଥିବାର ମତ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସେହି ମତ ଅନୁସାରେ ଏ ସୃଷ୍ଟି ଦୁଇଟି ବିରାଟ ଶକ୍ତିର ରଶ୍ମିସ୍ତ୍ରୋତ । ଗୋଟିଏ ଭଗବାନ, ଗୋଟିଏ ସଇତାନ । ଏ ଦୁଇ ଶକ୍ତିର ସଂଗ୍ରାମ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଚାଲିଛି । ‘ଅନ୍ୱେଷଣ’ ଉପନ୍ୟାସରେ ମଣିଷର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ପର୍କରେ ମାନସିହ ବିସ୍ତୃତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଆଦି ପୁରୁଷ କିଏ, ଏକ ବିରାଟ ପ୍ରଶ୍ନବାଚୀ ମଧ୍ୟରେ ରହିଯାଇଛି । ମାତ୍ର ମଣିଷ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶରେ ମାନସିହ ଆଦିମାନବ କୃଷକ ଗୋଷ୍ଠୀର ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ କୃଷକ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମଣିଷ ଜଙ୍ଗଲରେ ଏକ ଜୀବ ମାତ୍ର ଥିଲା । ପଶୁମାନଙ୍କ ପରି ଶିକାର କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲା । ଶିକାର ପାଇଲେ ବଞ୍ଚୁଥିଲା, ନ ହେଲେ ମରୁଥିଲା । କୃଷି ହିଁ ମଣିଷର ଭ୍ରାମ୍ୟମାଣ ଲକ୍ଷ୍ୟହୀନ ଜୀବନକୁ ସ୍ଥିର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ସଭ୍ୟତାର ଅଗ୍ରଗତିରେ ସାହାଯ୍ୟ କଲା । କୃଷି ସଭ୍ୟତା ସାମାଜିକ ସ୍ତରରେ ପହଞ୍ଚିଲା ପରେ ସମାଜରେ ସତ୍ୟ ଓ ଜ୍ଞାନ ଚକ୍ଷୁ ବଞ୍ଚେଇ ରଖିବା ପାଇଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷେତ୍ରକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟ ବିନିମୟ ପାଇଁ ବୈଶ୍ୟ ଓ ସମାଜସେବକାରୀ ଭାବରେ ଶୁଦ୍ର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ବିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ସ୍ପଷ୍ଟତା ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି ମାନସିହଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ସୃଷ୍ଟି ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ । ମାନସିହଙ୍କ ମାନସପୁତ୍ର କମଳଲୋଚନ ମହାପାତ୍ରର ଉକ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ ମଣିଷର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ନିଜର ମତାମତ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ ଏକ ଡକ୍ ପ୍ରତିଯୋଗିତା କରାଯାଇଛି । ଡକ୍ ପ୍ରତିଯୋଗିତାର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଥିଲା: ମାନବ ସମାଜ ପ୍ରତି ତାରଫିନଙ୍କ ବିବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ କି ନୁହେଁ । ତାରଫିନଙ୍କ ବିବର୍ତ୍ତନବାଦ ସମ୍ପର୍କରେ ଯୁକ୍ତି ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ, ବିଭିନ୍ନ ବାଦର ଉପସ୍ଥାପନ ଓ ଅନ୍ତିମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମାନସିହ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ପର୍କୀୟ ବିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ କବି ଜୟଦେବଙ୍କ ଦଶାବତାର, ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ଅନୁସାରେ ବାନରରୁ ନରସୃଷ୍ଟିର ଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଆସିଛି । ଭାରତୀୟ ପୁରାଣ ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗରୁ ମାନବ ସମାଜ ଜାତ ବୋଲି ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇ ସେ ଯୁକ୍ତିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି ।

ତାରଫିନଙ୍କ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁସାରେ ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ, ଆବେଷ୍ଟନାକୁ ସୁହାଇଲା ଭଳି ଜୀବ ନିଜକୁ ନିଜେ ବଦଳାଏ ଓ ଆତ୍ମରକ୍ଷା ପାଇଁ ତାର ଆବେଷ୍ଟନାକୁ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରେ । ସେହି ଅନୁସାରେ ମଣିଷର ମସ୍ତିଷ୍କ ଓ ସଭ୍ୟତା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ପ୍ରକୃତିରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ମଣିଷ ଆଜି ପ୍ରକୃତିର ଶତ୍ରୁ ପାଲଟିଛି । ଏ ପ୍ରକାର ଯୁକ୍ତି ଜଣେ ବିଜ୍ଞାନ ଛାତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ମାନସିହଙ୍କ କମଳଲୋଚନ ପୂର୍ବ ଯୁକ୍ତିକୁ ସମର୍ଥନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଥିରେ କେତେକ ସଂଶୋଧନ ଆଣିଛନ୍ତି । ମାନସିହଙ୍କ ଯୁକ୍ତି: ବିଜେତା କ’ଣ ଚିର ଉପାସ୍ୟ? ସଂଘର୍ଷ କ’ଣ ଜୀବନର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷଣ? ଭୋଗ ବିଳାସ କ’ଣ ମନୁଷ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଚରଣ? ମନୁଷ୍ୟ ସେହି ଗତାନୁଗତିକ ପ୍ରାକୃତିକ କ୍ରିୟା ଉପରେ ନିର୍ଭର କଲେ, ଏ ସୃଷ୍ଟି ଏବେ ବଞ୍ଚି ନଥାନ୍ତା, କେବଳ

ସଂଘର୍ଷ ହିଁ ଲାଗିଥାନ୍ତା । ମଣିଷ କେବଳ ପ୍ରକୃତି ସୃଷ୍ଟି ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଜନ୍ମ ଭାବରେ ଦେବତ୍ବ ରହିଛି । ପ୍ରକୃତିରେ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେତେବେଳେ ସ୍ବାର୍ଥର ନାଶ ହୋଇ ପରାର୍ଥର ବିକାଶ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବିବର୍ତ୍ତନରୁ ସୃଷ୍ଟି ଆସେ । ପଶୁତ୍ବରୁ ଦେବତ୍ବକୁ କ୍ରମ ଉନ୍ନୟନରେ ସୃଷ୍ଟିର ବିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ମୁନି ଋଷିମାନଙ୍କର ଉଦାହରଣ ଦେଇ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ତାରଝୁନୁଙ୍କ ମତ ଅନୁସାରେ ଭୋଗ ଓ ସଂଘର୍ଷରୁ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବିକାଶରେ ଦେବତ୍ବର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । (୯)

ଏକକ ମଣିଷ ଜୀବନର କ୍ରମବିକାଶ:

ପ୍ରେମ ଓ ଯୌବନର କବି ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ମଣିଷ ଜୀବନର କ୍ରମବିକାଶର ଛବି ବିରଳ । କବି ମାନସିଂହ ‘ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ’ (ଅଗଷ୍ଟ, ୧୯୩୨) ର ଆଲୋଚନା ସମୟରେ ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ କବିତାକୁ ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମୀକ୍ଷା କରୁଥିଲେ, ନିଜର ସୃଷ୍ଟିରେ ସେହିସବୁକୁ ସେ ଅତିକ୍ରମ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ଭଞ୍ଜ ଓ ଭଞ୍ଜାନୁଗ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କର କାବ୍ୟକୁ ଏକ ପ୍ରାସାଦବାସିନୀ ରାଜରାଣୀ ଭାବରେ କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ । “ସେ ପ୍ରାସାଦର ଅଂଗନ କର୍ପୁର ରଜରେ ବିଛୁରିତ, ଟଭାଫଳ ଖୋସା ଟେକୀ, . . . ବିରହ ଛଡ଼ା ସେଠାରେ ବେଦନା ନାହିଁ, ପ୍ରେମାଶ୍ରୁ ଛଡ଼ା ସେଠାରେ ଅଶ୍ରୁ ନାହିଁ, କ୍ରୋଧ କେବଳ ଅଭିମାନରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ।” (୧୦) ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି । ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ପ୍ରେମର ଯେପରି ବ୍ୟାପକ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି, ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାରକଲେ ମାନସିଂହ ନିଜ ଆଲୋଚନାକୁ ସ୍ବାର୍ଥକ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଏ ସଂପର୍କରେ ପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି । ମାତ୍ର ମଣିଷ ଜୀବନର କ୍ରମ ବିକାଶରେ ଶୈଶବ, ଯୌବନ, ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ କ୍ରମରେ ବିଚାର କଲେ, ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟସୃଷ୍ଟିରେ ସେଭଳି କ୍ରମର ଚିତ୍ର ବିରଳ ।

ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନେ ବାସଲ୍ୟ ରସର ଅବତାରଣା ପାଇଁ, ଟାଣି ଓଟାରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବାଲ୍ୟଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଥିଲେ; ମାତ୍ର ‘ଜେମା’, ‘କମଳାୟନ’ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟ ଓ କେତେକ କବିତାରେ ବାଲ୍ୟଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନର ପ୍ରଭୃତ ସୁଯୋଗ ଆସିଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ମାନସିଂହ ଶୈଶବାବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦେଇନାହାନ୍ତି । ବରଂ କାବ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟକୁ କେବଳ ଭୟ କରିନାହାନ୍ତି, ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ନାମ ଶୁଣିବା ପାଇଁ ଅନିଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏ ସମସ୍ତ ଗତାନୁଗତିକତା ସତ୍ତ୍ୱେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଲେଖାରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

‘ଧୂପ’ର ଉଦ୍ଦାମ ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନା ‘ହେମଶୟ୍ୟ’ର ଶାନ୍ତ ହୋଇ ଆସିଲା ପରେ, ପ୍ରେମିକ କବି ସ୍ବାମୀ ରୂପରେ ଓ ପରେ ଜନକ ଭାବରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ‘ନବଜନନୀ’ ଓ ‘ନାରୀର ଅଧିକାର’ରେ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ପରର ଅବସ୍ଥା ତଥା ଶିଶୁ ସଂପର୍କରେ କେବଳ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବ-ଗଡ଼ଜାତ ସମୂହର ଶିକ୍ଷା

ପରାମର୍ଶଦାତା ଭାବରେ ସମ୍ବଲପୁରରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ, କବିଙ୍କର ପ୍ରିୟ କନ୍ୟା ‘ପଦ୍ମାଶ୍ରୀ’ର ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁ ହିଁ କବିଙ୍କୁ ଦାରୁଣ ବ୍ୟଥା ଦେଇଛି । ସେହି ବ୍ୟଥାରୁ ଜନ୍ମ ନେଇଛି କବିଙ୍କ ବ୍ୟଥାଜର୍ଜର ପ୍ରାଣର ଆଲୋଖ୍ୟ— କେତୋଟି କାଳକନ୍ୟା କବିତା: ‘ମୋ ଧନରେ’, ‘ଯାଇଛି ସେ,’ ଶିଶୁର ଦାନ’, ‘ରୂପାନ୍ତର’ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ‘ମୁଁ ଅଛି, ମୁଁ ଅଛି’, ‘ନିଃସହାୟ’ ଓ ‘କିଶୋର କବିତା’ (୧୧) ପୁସ୍ତକର କେତୋଟି କବିତାରେ ଶିଶୁ ସମ୍ପର୍କରେ ସାମାନ୍ୟ ସୂଚନା ମାତ୍ର ରହିଛି । ମୋଟ ଉପରେ, ମାନସିଂହ, ମାନବଶିଶୁ ତଥା କିଶୋର ସମୟର ସ୍ବସ୍ଥ ପ୍ରତିଫଳନ ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ସଫଳତା ଲାଭ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ମାନବ ଜୀବନର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥା ଯୌବନ । ଏହି ଯୌବନର ଗାଥା ଗାଇବାରେ ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା ଯେପରି ରସୋଜ୍ଜ୍ବଳ, ଯୌବନ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କ ମତ ସେପରି ପ୍ରଶିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ । “ଯୌବନ, ଧନୀ-ଦରିଦ୍ର ନିର୍ବିଶେଷରେ ସକଳ କିଶୋର କିଶୋରୀଙ୍କି କରିଦିଏ ରାଜପୁତ୍ର ରାଜକନ୍ୟା, ଅନ୍ତତଃ କିଛି କାଳ ପାଇଁ । ମାଟିର ପୃଥିବୀ ସ୍ବର୍ଗ ହୋଇ ଉଠେ । ଜୀବନର ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ ଆକର୍ଷଣ ହୁଏ, ଏହି ରାଜପୁତ୍ର ରାଜକନ୍ୟାର ଦଳ ପରସ୍ପରକୁ କିପରି ପାଇବେ । ତା’ ନ ହେଲେ ଏ ଜୀବନ ଯେ ବୃଥା ।” (୧୨)

ଏହି ଉଦ୍ଦାମ ବୟସରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ତରୁଣ କବି ମନ ସବୁ କିଶୋରୀଙ୍କ ଚିତ୍ରକୁ ଧରି, ରସିକ ପରି ବୁଲିବାର କଳ୍ପନା କରେ, ଅସରା ଚାନ୍ଦିନୀ ଯାମିନୀରେ ରାଧାର କୋମଳ ଜଘନ ଉପରେ ଜୀବନ ମରଣକୁ ସଫନ କରି ଭୁଲିଯିବାର କାମନା କରେ । ଇରାନୀକିଶୋରୀର ଗୁଲ ବଦନକୁ ନ ପାଶୋରିବା ପାଇଁ ପ୍ରାଣ ଅହରହ ବିକଳ ହୋଇ ଉଠେ । ଯୁଗୁବେଶୀର ଶୋଭା, ଦ୍ରାକ୍ଷା ସୁକୋମଳ ଟଳମଳ ଅଧରରୁ ଝରୁଥିବା ବୟସର ବିଷକୁ ପାନ କରିବା ପାଇଁ ମାନସିଂହଙ୍କ କବି ପ୍ରାଣ ଚଞ୍ଚଳ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଯୁବକର ପ୍ରାଣ ଅସରନ୍ତି ପ୍ରେମର ଭଣ୍ଡାର । ଜଣକୁ ପ୍ରାଣ ସମର୍ପଣ କଲେ ସେ ଭଣ୍ଡାର ଶେଷହୁଏ ନାହିଁ । (୧୩) ଏହିପରି ଚିନ୍ତା କରୁଥିବା କବି ପ୍ରାଣ ୧୯୩୩ ମସିହା ବେଳକୁ, ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରେମର ବିନିମୟ କଥା ଚିନ୍ତା କରିଛି । “ପ୍ରେମର ବିନିମୟ ହେଲେ, ପୁରୁଷ ଇଚ୍ଛାକରେ ନାରୀକୁ ରାଣୀକରି ତାର ପଦସେବା କରିବ । ନାରୀ ଇଚ୍ଛା କରେ ପୁରୁଷକୁ ଦେବତା କରି ତା’ର ସେବାକାରିଣୀ ଦାସୀ ହେବ । ଉଭୟର ଏହି ଅହଂ ବିନାଶରେ, ପ୍ରେମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରେ, ଜୀବନ ସୁଖମୟ ହୁଏ । ଏହି ଶାଶ୍ବତ ଭାବ ମାନବ ହୃଦୟରେ ଥିବାରୁ, ସମାଜ ତିଷ୍ଠି ପାରିଛି । ଗୃହ ପରିବାରର ପବିତ୍ର ପରିଧି ମଧ୍ୟରେ ମାନବ ଜାତି ବଢ଼ି ଆସିଛି । ଏହି ଭାବର ଅଭାବରୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତରେ ଆଜି ବିଭ୍ରାଟ ଘଟୁଛି । ଏ ଦେଶରେ ବହୁ ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧର ଏହାହିଁ ଆଦର୍ଶ । ନାରୀ ଗୃହକର୍ମରେ, ସେବାରେ ଦାସୀ; ହୃଦୟରେ ରାଣୀ— ଏହି ମହାଭାବ କି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବିକଶିତ ହୋଇଛି ।” (୧୪)

ଭାରତୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଏହିଭଳି ଆଦର୍ଶ ଗୃହସ୍ଥ-ଜୀବନର ବାଣୀ ପ୍ରଚାର କରିଥିବା କବି ମାନସିହ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟକୁ ପ୍ରବଳ ଭୟ କରିଛନ୍ତି । କବି ଇରାନୀ କିଶୋରୀର ଶେଷ ଜୀବନରେ, ଜରାର ନୃତ୍ୟ-ଭୂମି, ଶିଥିଳ-ଚର୍ମ, ପକ୍ୱ-କେଶକୁ କଳ୍ପନାରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ସାହସ କରି ନାହାନ୍ତି । ଇରାନୀ-କିଶୋରୀର ଜରାଗ୍ରସ୍ତ ରୂପକୁ ଦୂରରୁ ଛୁହାର କରି କହିଛନ୍ତି :—

“ତେଣୁ ଗୋ ବିଦେଶିନି,

ଘନ-ନୀଳ— କେଶିନି

ଧବଳ-କେଶେ ଦେଖା ପାଇଁ ମୋ,

ତିଳେ ହେଁ ଅଭିଳାଷ ନାହିଁ ଗୋ;

ମୋ ପାଇଁ ଆଅ ଚିର କିଶୋରୀ ସୁତରଳା,

ଅଧରେ ହଳାହଳ, ନୟନେ ବାଣ ଛଡ଼ା,

ଚରଣେ ଚିର ନାଟ

ମରମେ ପ୍ରୀତି ହାଟ

ଅନ୍ତ ପ୍ରତି ଲୋମେ କଟାରୀ,

ହେ ସଖୀ! ମୁଁ ସେ ରୂପ ଭିଖାରୀ” (୧୫)

ଜୀବନ ଚକ୍ରରେ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ଆସିବା, ଦିବା-ରାତ୍ରି ଭଳି ସତ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯୌବନର କବି ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଯୌବନକୁ ଖୋଜିଛନ୍ତି । ଜୀବନର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ (୧୯୬୨) ଚିନ୍ତାମୟଙ୍କ ମାନସିହଙ୍କ ବକ୍ତବ୍ୟ ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ :—“ପୁରାଣ ସୁଖ ଝଡ଼ିଯାଏ; କିନ୍ତୁ ତା’ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବଡ଼ କଥା ଶୁଖି ଝଡ଼ି ଯିବାଟା, ନା’ ସେ ଦିନେ ପୁଟି ଧରଣାକି ଗମ୍ଭ ଓ ରୂପରେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ଲାଗି ହସେଇ ଦେଇ ଥିବାଟା? ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ରୂପ ଓ ଯୌବନ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ; ଏଥିରେ ଦ୍ୱିମତ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଦିନେ ଶୁକ୍ଳ-କେଶ, ସ୍ଥବିର ବୃଦ୍ଧ ହେବି ବୋଲି, ଆଜିର ଯୁବକ ଓ ଯୁବତୀକୁ ତା’କର ପ୍ରାଣର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରିବାକୁ ତା’କୁ ବିରୋଧ କରିବାରେ କି’ ଯୁକ୍ତି ଅଛି? ଆଉ ଜୀବନରେ ଶୁକ୍ଳକେଶ ଓ ସ୍ଥବିରତ୍ୱ ହିଁ ସଞ୍ଜ ଯୌବନର ଅଶ୍ରୁ, ଆନନ୍ଦ ଓ ଆବେଗ ପ୍ରଭୃତି ଅପରାଧ, ଏହା ସତ୍ୟର ଯେପରି ଅପଳାପ, ସେହିପରି କ୍ଷତିକାରକ । ଯେଉଁ ଦେଶରେ ସନ୍ଧ୍ୟାସ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ଆଦର୍ଶ ବୋଲି ଆଜି ଧରା ହେଉଛି, ସେଠି ରାଜଯୋଗ ଓ ଆୟୁର୍ବେଦ ଭିତର ଦେଇ, ଜରା ବିନାଶ କରି ଯୌବନକୁ ଚିରସ୍ଥାୟୀ କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କିପରି ଆସିଲା? କବିତାରେ ଓ କଳାରେ ଠିକ୍ ଏହି ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହିଁ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଆମେ ଦେଖୁ ଯେ ମନୁଷ୍ୟ ବାରାବର ଚେଷ୍ଟାକରି ଆସୁଛି, ତା’ର ଚିର ପକାୟମାନ ଆନନ୍ଦ ମୁହୂର୍ତ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ସାହିତ୍ୟ ଓ କଳାରେ କିପରି ବାଧୁ ପାରିବ।” (୧୬)

କବି ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ନାହାନ୍ତି, ମାତ୍ର ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟର ସେହି ବେଦନା-ଦାୟକ ମୁହୂର୍ତ୍ତକୁ ଚିନ୍ତାକରି ଯୌବନର ସ୍ୱପ୍ନ ହିଁ ଦେଖୁଛନ୍ତି । ‘ଅନୁଜା’ କବିତାରେ କବିଙ୍କ ଗ୍ରାମର କାଞ୍ଚନ ଅପାର ଅସହାୟ ନିଃସଞ୍ଜ ଜୀବନ ସଂପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ସେ

ସଂପର୍କରେ କବିଙ୍କ ମନରେ ଅନେକ ପ୍ରଶ୍ନବାଚୀ; ନାରୀ ଯୌବନରେ ସ୍ବପ୍ନ ସାଗରରେ ବୁଡ଼ି ରହିଥାଏ, ମାତ୍ର— କାଞ୍ଚନ ଅପା (?)

“ବୟସର ବିଷ— ତାଙ୍କ ନ ଶୁଣିଲି, ଶୋଇ ନିଶା— ଶେଯେ;

ତରୁଣୀର ନିଶା—ସ୍ବପ୍ନ ଭୁଲିଗଲା କ୍ଷୁଦ୍ର ଶିଶୁ ପରି;” (୧୭) କାଞ୍ଚନ ଅପାର ଜୀବନରେ, ଯୌବନର ଆବେଦନ ବଧୂର ଅଳତା ନାହିଁ, ଶିଶୁର ମାତା ହେବାର ସୌଭାଗ୍ୟ ଆସି ନାହିଁ। ଏ ଧରଣୀ କାଞ୍ଚନ ଅପା ପାଇଁ ନିରର୍ଥକ। ତଥାପି ସେ ବଞ୍ଚି ରହିଥିଲେ, ସେ କଥା ମାନବ ପ୍ରେମୀ କବି ପ୍ରାଣକୁ ବ୍ୟଥିତ କରିଥିଲା।

ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟର ସଂଜ୍ଞା:— “ନୁହେଁ ବୃଦ୍ଧ ସେହି ଜନ ଶୁକୁକେଶ ଅଟେ’ ଯା’ର ଶିର, ଯୌବନ ଯେ ଜ୍ଞାନେ ରତ ଦେବେ ତାକୁ ବୋଲନ୍ତି ସ୍ଥବିର।” (୧୮) ପରି କବି ମାନସିହ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟର ସ୍ବରୂପ ସଂପର୍କରେ ଏକ ଚମତ୍କାର ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ ମତରେ:— “ଯୌବନର ଉତ୍ସାହପତା ପରେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ସମୟ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ତା’ର ଚାରି ପାଖରେ ଘଟଣା ଓ ବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ। ଏ ଜୀବନ କ’ଣ? ଜୀବନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କ’ଣ? ଏ ସୃଷ୍ଟି କିଏ କଲା? ମୃତ୍ୟୁ କ’ଣ? ଏ ସବୁ ପ୍ରଶ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୁଦ୍ଧିମାନ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନରେ ଉଦ୍ବିତ ହୁଏ। ଯୌବନ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଆଖିରେ ଗୋଟିଏ ମାୟା ଅଂଜନ ଲାଗାଇ ଦିଏ, ତାହାଯୋଗୁଁ ଏହି ଧୂଳିମୟ, କଠିନ ସଂସାର ନାଟ୍ୟଶାଳା ପରି ମନୋହର ଦେଖାଯାଏ। ଯୌବନର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦିନ ଯେତେବେଳେ ଶେଷ ହୋଇ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ସତ୍ୟ କ୍ରମେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଉପରର ପ୍ରଶ୍ନ ଗୁଡ଼ିକ ସ୍ବତଃ ମନରେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ। ଯେଉଁମାନେ ଯୌବନ ପରେ ଏପରି ପ୍ରଶ୍ନ ସବୁ ନିଜକୁ ପଚାରନ୍ତି ଓ ତାର ଉତ୍ତର ପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିମାନେହି ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟ। ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ସବୁ କାଳରେ ଓ ସବୁ ଦେଶରେ ଅଛି।” (୧୯)

ମଣିଷ ସଂପର୍କୀୟ ଚେତନାର ବିକାଶ : (ଏକ)

ଜୀବ ଜଗତରେ ମଣିଷର ହିଁ ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତି ରହିଛି। ମାନବେତର ପ୍ରାଣୀମାନେ ଗୋଷାଗତ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ ହେଁ, ସେମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ତଥା ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ଖାଦ୍ୟ ଆହରଣ, ଆତ୍ମରକ୍ଷା, ବା ଅନ୍ୟକେତେକ ସାଧାରଣ କର୍ମପାଇଁ ମାନବେତର ପ୍ରାଣୀମାନେ ସଂଘବଦ୍ଧ ଭାବରେ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରନ୍ତି। ମାନବର ଅବସ୍ଥା କିନ୍ତୁ ଭିନ୍ନ। ଗୋଷାବଦ୍ଧ ଜୀବନରେ ତା’ର କେବଳ ଶାରୀରିକ ଶକ୍ତି ନଥାଏ, ଚେତନା ଜଗତରେ ମଣିଷ ନାନା କ୍ରିୟାକର୍ମ ସଂପାଦନ କରିଥାଏ। ମଣିଷ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଦିବ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା, ସ୍ବପ୍ନ ତଥା ଚିନ୍ତାମୟକମାନେ ମଣିଷ ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା ଚେତନାର ପରୀକ୍ଷା ନିରୀକ୍ଷା କରି ମଣିଷ ସମାଜକୁ ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଇଥାନ୍ତି। କୃତକ୍ଷେତ୍ର ଏକକ ବା ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ମଣିଷର କର୍ମ ପ୍ରବାହ ମଧ୍ୟରୁ ନୁହେଁ, ଶରୀରାବଦ୍ଧ

ମଣିଷର କ୍ରିୟା ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ମଣିଷ ବିକାଶର କାରଣ । ତେଣୁ ଆପଣାକୁ ମଣିଷ ସେତିକିବେଳେ ଅଧିକ ଆବିଷ୍କାର କରି ପାରିଛି, ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିକ ଚେତନାର କ୍ରମ-ସଂପ୍ରସାରଣ ଘଟିଛି ।

ସାମାଜିକ ଚେତନା : ପରିବାର

ମାନସିଂହ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପରିବାରର ଶୃଙ୍ଖଳାକୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଭାରତୀୟ ସମାଜର ଏକାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ପରିବାରର ଗୁଣଗାନ କରିଛନ୍ତି । ତା'ଙ୍କ ମତରେ ଯଦି ଏ ଧରାରେ ସ୍ୱର୍ଗ ବୋଲି କିଛି ଥାଏ, ତେବେ ତାହାହିଁ ସୁଖ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ଭବ ଏବଂ “ଯଦି ସୁଖମୟ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଜୀବନର ଆକାଂକ୍ଷା ଥାଏ, ତେବେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁବକ ଆଦର୍ଶ ସ୍ୱାମିତ୍ୱ ଓ ପିତୃତ୍ୱ ପାଇଁ ନିଜକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ରଖିବା ଉଚିତ । ନିଜର ସୁଖ ପାଇଁ, ବଳିଷ୍ଠ ଓ ନିଷ୍ଠାଳ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱପାଇଁ, ଭବିଷ୍ୟତ ସଂଗିନୀର ଶାନ୍ତିପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁବକକୁ ବଳିଷ୍ଠ, ସଂଯତ ଓ ଚରିତ୍ରବାନ ରହିବାକୁ ହେବ ।” (୨୦) ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସୁଖୀ ପରିବାରର ସଂଜ୍ଞା ହେଲା, :-

‘ବୈକୁଣ୍ଠ ସମାନ ଆହା ଅଟେ କେହି ଘର,

ପରସ୍ପର ସ୍ନେହ ଯହିଁ ଥାଏ ନିରନ୍ତର’ (୨୧) କବି ମାନସିଂହ ସେହି ମନ୍ତବ୍ୟ ସହିତ ସହମତ ହୋଇ କହନ୍ତି :- “ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀ, ବାପ-ପୁଅ, ଭାଇ-ଭାଇ, ଭାଇ-ଭଉଣୀର ସଂପର୍କ ଯେଉଁଠି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମୟ, ସେଇଠି ହିଁ ଧରା ସ୍ୱର୍ଗ ।” (୨୨) । ଉତ୍ତମ ପରିବାର ମଣିଷକୁ ଯେଉଁଳି ସାମାଜିକ କରେ, ତା’ର ଚେତନାକୁ ଶାଣିତ ଓ ମାର୍ଜିତ କରି ତାକୁ ଉତ୍ତମ ନାଗରିକରେ ପରିଣତ କରେ । ପରିବାର ଭାରତୀୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବିକାଶର ଚାବିକାଠି ।

ନାରୀର ଭୂମିକା:-

ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ମଣିଷ ଜୀବନର ଯୌବନ ତଥା ପ୍ରେମ ଯେପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଛି, ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ନାରୀର ଭୂମିକା ସେହିପରି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି । ମାତ୍ର ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା ଯେ, ନାରୀ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଧାରଣା ଶେଷ ଜୀବନରେ ସମାନ ରହିନି ଅର୍ଥାତ ସେ ନାରୀକୁ ଆଦ୍ୟ ଜୀବନ ଓ ମଧ୍ୟ ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁଛନ୍ତି, ଉଭୟ ଜୀବନରେ ତା’ଙ୍କର ମନ୍ତବ୍ୟ ଭିନ୍ନ ରୂପ ନେଇଛି । ଏହାର ଅନ୍ତରାଳରେ ତା’ଙ୍କର ପାରିବାରିକ ଜୀବନର ଛାପ ପଡ଼ିଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନାରୀ ଏକ ଉଦ୍ୟାନ । ଯଦ୍ୱ ଓ ଇଚ୍ଛାଥିଲେ, ସେ ଉଦ୍ୟାନରେ ପ୍ରତ୍ୟହ ନୂତନ ନୂତନ ଫୁଲ ଫୁଟେ । ଯେଉଁ ନାରୀ ନାରୀତ୍ୱର ଏହି ଗୁହ୍ୟ ମନ୍ତ୍ର ଆୟତ୍ତ କରିପାରିଛନ୍ତି, ତା’ଙ୍କ ନିଜଜୀବନରେ ଜଣେ ପୁରୁଷ ଏକାନ୍ତ ଅନୁଗତ ହୋଇ ରହିବା କଥା ବଡ଼କଥା ନୁହେଁ । (୨୩) ନାରୀ ପ୍ରକୃତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ବିକାଶ । ଫୁଲର କୋମଳତା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଠାକୁ ଝୁଝି ଓ ଗୁମ୍ଫାପରି ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଗୁମ୍ଫା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ପ୍ରକୃତିର ସକଳ

ବିଭବ ନାରୀଠାରେ ସୁଷ୍ଟ ଭାବରେ ପୁଂଜିଭୂତ। ସେଇଥି ପାଇଁ ହିଁ ନାରୀ ଏପରି ଲୀଳାମୟୀ। ନାରୀ ସୁଦରୀ ହୁଏ ସୃଜନ ପାଇଁ, ପୁଣି ଚୋପାନ ହୁଏ ତା'ର ନିଜ ସୃଷ୍ଟି ସଂସାରକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିବା ପାଇଁ। (୨୪)

ପାରିବାରିକ ଜୀବନରେ ନାରୀହିଁ କୁଟୁମ୍ବର କେନ୍ଦ୍ର, ସେହିହିଁ କୁଟୁମ୍ବର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଓ ବିନାଶିକା। ସେ ଏକାଧାରରେ ଘରର ମା', ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ, ଧାତ୍ରୀ, ଅର୍ଥମନ୍ତ୍ରୀ, ଓ ଖାଦ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ। କୁଟୁମ୍ବ ହିଁ ନାରୀର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ, ସେହି ଛୋଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭିତରୁ ବିରାଟ ଜାତି ଗଢି ଉଠିଛି। ଲେଖକ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିବାହିତ ଜୀବନରେ ଗୃହିଣୀର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି। ବିବାହିତ ଜୀବନର ଶାନ୍ତି ନାରୀର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ। ସେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ସେ ହିଁ ରାଜା, ସେ ହିଁ ମନ୍ତ୍ରୀ, ଅର୍ଥ, ଶିକ୍ଷା, ସ୍ଥାନୀୟ ଶାସନ, ନିୟମ ଶୁଖିଲା, ଖାଦ୍ୟ, ବାସ ସବୁ ବିଭାଗର ମନ୍ତ୍ରୀ ସେ। ନାରୀ ଜନ୍ମରୁ ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧା। ଏଣୁ ତାର ପ୍ରକୃତିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିବା କଠିନ ବ୍ୟାପାର।

ନାରୀର ସୌଦର୍ଯ୍ୟ କେବଳ ରୂପରେ ନୁହେଁ, ଗୁଣରେ ମଧ୍ୟ ମହକି ଉଠେ। ବାଂଘତ୍ୟ ଜୀବନରେ ରୂପ ନଥାଇ ଗୁଣ ଥିଲେ ହେଁ ଜୀବନ ସୁଖମୟ ହୋଇପାରିବ। ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ :— “ନବବୟସର ରୂପ ଥିଲେ ତ କଥା ନାହିଁ, ତା ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେବା, କର୍ମଠା, ଚରିତ୍ର, ଘରକରଣା, ସୁଶୀଳ ସ୍ୱଭାବ ପ୍ରଭୃତିରେ ପୁରୁଷର ବହୁ ପଥଧାରୀ ଚିତ୍ର କ୍ରମେ ଏକ ପଥର ଆଶ୍ରୟ ନିଏ।” (୨୫) ଇତିହାସରେ ଯେଉଁ ନାରୀମାନେ ବରେଣ୍ୟା ହୋଇଛନ୍ତି, ସେମାନେ ହୋଇଛନ୍ତି ଏଇ ସବୁ ଗୁଣ ଯୋଗୁଁ, ରୂପ ଯୋଗୁଁ ନୁହେଁ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରତିଭାବନ୍ତ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ରୂପ ଅପେକ୍ଷା ନାରୀର ଏଇ ଗୁଣ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥା'ନ୍ତି। (୨୬)

ମାନସିଂହ, ସୃଜନାତ୍ମକ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଚଳଣୀ ସଂଘର୍ଷରେ ଆସି ନାରୀ ସ୍ୱାଧୀନତାକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି। ସେ ନାରୀମାନଙ୍କୁ ଗୃହ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ବାଧ୍ୟ ରଖିବାର ପକ୍ଷପାତି ନୁହନ୍ତି। ସେ ଭାବନ୍ତି, ନାରୀ ସ୍ୱାଧୀନତା ନ ପାଇଲେ ସମାଜର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ :— “ମାନବିକ ସମାଜ ପ୍ରିୟା ଓ ଜନନୀ ଏଇ ଦୁଇ ବିନ୍ଦୁକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଘୁରୁଛି ଏବଂ ସେହିମାନଙ୍କ ସଂପର୍କରେ, ପ୍ରଭାବରେ କୋଟି କୋଟି ଛୋଟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗଢି ଉଠିଛି, ଯେଉଁଠି ଅନ୍ତତଃ ମନୁଷ୍ୟ ଜାନ୍ତୁଯାଉ ନୁହେଁ ଏବଂ ଯେଉଁଠି କୌଣସି ରାଷ୍ଟ୍ରର ଅନ୍ତୋପାୟ ସାମାଜିକ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟକୁ ଶୋଷି ଦେଇ ପାରିବ ନାହିଁ।” (୨୭)

ଜୀବନର ଶେଷ ପାହଚରେ ମାନସିଂହ ନାରୀ ସଂପର୍କରେ ଯେଉଁ ମତବ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ବୋଧହୁଏ ତାଙ୍କର ଜୀବନର ଏହାହିଁ ନିଜ୍ଜଳ ବାଣୀ। ‘ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା’ ରେ ମେହେର କଲେଜର ବହି କିଣା ସଂପର୍କରେ ମତବ୍ୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି :— “ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆମେ ଯାହା କରୁଛୁ; ତାହା ବିଷୟରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂଜ୍ଞା ରହିବା ଉଚିତ, କାରଣ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁହୂର୍ତ୍ତର କର୍ମ ବା ଚିନ୍ତାରେ ଆମେ ଭବିଷ୍ୟତର ସୁଖ ଦୁଃଖର ବାଜବସ୍ତୁ କରି ଚାଲିଛୁ ଏବଂ ପାଠକେ, ତୁମ ଭିତରୁ ଯିଏ ଉଚ୍ଚତର

ବା ପୂଣ୍ୟତର ଜୀବନାଭିଳାଷୀ ଭବପମଦନ ହତ ସାନ ପହଳକୁ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ କାମିନୀର କାଞ୍ଚନ— ସଂପୃକ୍ତ ଅଶ୍ରୁତି ପ୍ରାୟ ସହାବାସ୍ଥାନ କରନ୍ତି । ନାରୀର ଧନ ଲିପ୍ତା-ତା'ର ସନ୍ତାନ ପିପାସା ଠାରୁ ସାମାନ୍ୟ କମ୍ ମାତ୍ର । . . . ପୁଣି ଏସବୁ ଯେ କହୁଛି, ତା' ଜୀବନ, ନାରୀ ଜନର, କାବ୍ୟ ମହିମା ସ୍ତବ ପ୍ରଶଂସାରେ ଭରପୁରିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତି ଅପୂର୍ବ, ଠିକ୍ ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ହୁଏତ ମନୋହର” (୨୮) ଜୀବନର ସଂଧ୍ୟାରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ‘ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ ନାରୀ ରସନା ପ୍ରତି ମାନସିହଂକର ବାକ୍ୟବାଣ ଆହୁରି ନିର୍ମମ । ସେ ଭାବନ୍ତି, ପରିବାର ତଥା ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ନାରୀ ଅଶାନ୍ତିର କାରଣ ହିଁ ନାରୀ । “ତେଣୁ ଜାତି ଜାତିର ଯୁଦ୍ଧ, ଆଉ ପତି ପତ୍ନୀର ବୁଝୁ ବୁଝିତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନତା ଉପରେ ସମ୍ଭବ ଓ ପରିଚାଳିତ ହେଉଛି ବୋଲି ଆମେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା କି? ଆମେ କ’ଣ କହି ପାରିବା କି, ତରକାରୀର ଆଘାତ, ରଣଭୂମିରେ ଆଉ ରାଜପଥରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଅନୁଭୂତି ସୃଷ୍ଟି କରିବ? ଯେ କୌଣସି ସୈନିକ ଓ ସେନାପତି କହିବେ ଯେ ଘରେ ପୋଷା ହୋଇଥିବା ନାରୀ ରସନାର ଆଘାତ ଓ ହତାହଳର ଜ୍ୱାଳା କୌଣସି ଶତ୍ରୁର ଗୁଳା ବା ଡାରର ଆଘାତ ବା ଜ୍ୱାଳା ଅପେକ୍ଷା ନ୍ୟୁନତର ନୁହେଁ, ବରଂ ସର୍ବତ୍ର ଓ ସବୁ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଧିକ ମର୍ମବିଦାରକ ।” (୨୯) ଏ ମତବ୍ୟ ପରେ ମାନସିହଂକର ନାରୀ ସଂପର୍କରେ ଧାରଣାର ଅଧିକ-ଆଲୋଚନା ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ସାମାଜିକ ବୈଷମ୍ୟ:—

ସାମାଜିକ ବୈଷମ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଂକ ଲେଖନୀ ସର୍ବଦା ବିଦ୍ରୋହ କରି ଆସିଛି । ଧନିକ ଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରତି ଘୃଣା ସହିତ ପୁରୋହିତ ସଂପ୍ରଦାୟପ୍ରତି ଚରମ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଭାବ ସେ ପ୍ରତୀକ୍ଷିତ କରିଛନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଂକ ଧାରଣା ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ତା'ର ମତରେ ଭଗବାନ ଓ ମଣିଷ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅନାବଶ୍ୟକ ମଧ୍ୟସ୍ଥର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଏହି ମଧ୍ୟସ୍ଥ— ପୁରୋହିତ, ମୁଲ୍ଲା, ପାତ୍ରୀ— ଗୋଷ୍ଠୀଧର୍ମ ନାମରେ ସମାଜର ସାଧାରଣ ମଣିଷମାନଙ୍କୁ ଶୋଷଣ କରି ଚାଲନ୍ତି । ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଏହି ସାମାଜିକ ଶୋଷଣ ଚାଲି ଆସିଛି । ଶୌଚମ ବୁଦ୍ଧିର ପରି ମାନବବାଦୀ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକମାନେ ଏହି ଅନ୍ୟାୟର ବିରୋଧ କରି ଆସିଥିଲେ । ସାମାଜିକ ବୈଷମ୍ୟପ୍ରତି କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ଶରଳିକ୍ଷେପକୁ ସମର୍ଥନ କରି ମାନସିହ କହିଛି:— “ମନୁଷ୍ୟ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଅପମାନ ଘଟିବା ରାଧାନାଥଙ୍କ ଆଖିରେ ପଡ଼ିଛି, ସେ ସେଠି ହାତ ପକାଇଛନ୍ତି । ତା'ର ତୃଣାରରେ ଏବଂ ଅକ୍ଳଷିତ ଭାବରେ ପିଙ୍ଗିଛନ୍ତି ତାହାଙ୍କର ମୃତ ଅନ୍ୟାୟକାରୀ ଓ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ପ୍ରତି । ଏହି ହିଁ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରତିଭାର ଲକ୍ଷଣ । ପ୍ରକୃତ ପ୍ରତିଭା ଜାଣେ ନାହିଁ, ସାମାଜିକ କ୍ଷମତାବାନ୍ନର ମନଜାଣି କଥା କହିବା ବା ଅନ୍ୟାୟକୁ ମୁଣ୍ଡପାତି ମାନିନେବା । ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ସାହିତ୍ୟରେ ଏ କାମ ସବୁ ମଂଦ କରି ବା ସାହିତ୍ୟିକ ଯଶପ୍ରାପ୍ତି-କ୍ଷତଯନ୍ତ୍ରକାରୀ ଦଳର, ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରତିଭାବାନ ଲୋକର

ପରେ ପରେ ଯେଣା ଦେଇଥା'ନ୍ତି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ପ୍ରତି ଦେଶ ଓ ଭାଷାରେ।” (୩୦)
 ନାନିବି ନାନିବି ସାରଳା ଦାସ, ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ଅବହେଳିତ ଜନତା ପ୍ରତି କରୁଣା,
 ସମାଜର, ସଂଗେସଂଗେ ବିରାଟ ଆଦିବାସୀ ଜନତା ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ତଥା ଗୌରବ
 ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବାରୁ, ମାନସିହ ଶ୍ରଦ୍ଧାକବି ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପାଦରେ ପ୍ରଣତି ଜାଲିଛନ୍ତି।

ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିହଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ଅନାଦର ନାହିଁ; ଜ୍ଞାନ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ
 ବ୍ୟାପରେ ମଣିଷ ଯେତେବେଳେ ସେସବୁ ନିକଟରେ ଅନାଦୃତ ତଥା ଅତ୍ୟାଚାରିତ
 ହୋଇଛି, ସେତେବେଳେ ସେ ପ୍ରତିବାଦ କରିଛନ୍ତି। ମହାଭାରତ ତଥା ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ
 ଯଶ୍ବନ୍ତମାନେ ଜ୍ଞାନର ଗଭୀର ତତ୍ତ୍ୱ ନେଇ ବ୍ୟସ୍ତ ଥିଲାବେଳେ, ଭାରତର ସାଧାରଣ
 ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ଅବହେଳିତ ହୋଇଛି। ତାଙ୍କ ମତରେ :—“ବ୍ରାହ୍ମଣ ବେଦାଧ୍ୟୟନ
 କରି ଯନ୍ତ୍ରିୟ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ତକାଇ ବ୍ୟୟ ବହୁଳ ଯଜ୍ଞ କରାଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହିଲା। ପଣ୍ଡିତ
 ଜ୍ଞାନୀନେ ତତ୍ତ୍ୱ ନେଇ ବିଚିନ୍ତା କଲେ। କିନ୍ତୁ ଭାରତର ସାଧାରଣ ନିରକ୍ଷର ଅଜ୍ଞ
 ମନୁଷ୍ୟର ଧର୍ମ ଜୀବନ ପାଇଁ କେହି ଭାବୁଥିଲେ କି? ଭାରତବର୍ଷର ମାଟିରେ ତତ୍ତ୍ୱ
 ଜିଜ୍ଞାସାର ସମସ୍ତ ଧୂନି ଭିତରେ ଆମେ କେବଳ ଦୁଇଟି ବିରାଟ ପୁରୁଷକୁ ଆମପରି
 ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ପାଇଁ ଚିନ୍ତା କରିବାର ଦେଖୁ, ସେ ଦୁହେଁ ହେଉଛନ୍ତି, ଶାକ୍ୟ
 ଗୌତମ ଓ ଯାଦବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ।” (୩୧) ଲେଖକ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ଯେ, “ସାଧାରଣ
 ମନୁଷ୍ୟ ଶକ୍ତି ବା ପାଞ୍ଚାବର ଉପାସକ, ଗୁଣର ବା ଗୁଣିତାର ନୁହେଁ। ସବୁ ଦେଶ
 ସମାଜ ଓ କାଳରେ ସେଥିପାଇଁ ଜନତା ମୁଣ୍ଡ ନୂଆଁଏ ଧନ, କ୍ଷମତା ଓ ଶାରୀରିକ
 ବଳ ନିକଟରେ। ଧନ ଶ୍ଲାସନଦଣ୍ଡ ଓ ଜୈବସାମର୍ଥ୍ୟ, ଏ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଶକ୍ତିର ଦ୍ୟୋତକ।”
 (୩୨) ଏଇଥି ପାଇଁ ଭାରତୀୟ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଯୁଗଯୁଗ ଧରି ସମାଜର ଗୋଟିଏ
 ବର୍ଗକୁ ଦଳିତ ଅବସ୍ଥାରେ ରଖି ଆସିଥିଲେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ବାପୁଜୀ ସେ ଅଧିକାର
 ଅବସ୍ଥାରୁ ଉଦ୍ଧାର କଲେ। ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଏଥିପାଇଁ ବାପୁଜୀଙ୍କ ପାଦରେ ପ୍ରଣତି
 ଜାଲିଥାଏ।

ଆର୍ଥନୀତିକ ଚେତନା:—

ମାନବସୌଜନ୍ୟ କବି ମାନସିହଙ୍କର ହୃଦୟ ସମାଜର ରହିଥିବା ଆର୍ଥନୀତିକ ବୈଷମ୍ୟ
 ଯୋଗୁଁ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇଛି। ମାତ୍ର ପ୍ରଚାରଧର୍ମୀ ସାମ୍ୟବାଦୀ କବିଙ୍କ ପରି ସେ ମାରି
 ହାଣି ସବୁ ସମତୁଲ କରୁଥିବାର ସ୍ୱର ଉଠାଇ ନାହିଁ। ଚିନ୍ତାରେ ସେ ବାପୁଜୀଙ୍କ
 ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ସାମ୍ୟବାଦର ଥିଲେ ଉପସ୍ଥାପକ। କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟମାନଙ୍କୁ ସେ ଘୃଣ୍ୟ-କାବରେ ଦେଖୁଛନ୍ତି।
 ତାଙ୍କ ମତରେ:— “ଅସ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପରାସୀ ରାଷ୍ଟ୍ରବିପ୍ଳବ ପରେ ମାନବବାଦ
 ସମଗ୍ର ଇଉରୋପୀୟ ଚିନ୍ତାକୁ ଆକ୍ରାନ୍ତ କଲା। ଏଇ ମାନବବାଦର ଚରମ ପରିଣତି
 କମ୍ୟୁନିଜମ୍।” ମାତ୍ର ମାନସିହ କହନ୍ତି:— ‘ମୋ ନିଜ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱରେ ମନୁଷ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ
 ସ୍ୱାଧୀନତା ଅପହାରକ କମ୍ୟୁନିଜମ୍ ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ସୃଷ୍ଟିକରି ମାରିନାହିଁ।’ (୩୩) କାରଣ
 କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟମାନେ ସମଗ୍ର ଜଗତବ୍ୟାପୀକୁ ବୁକୁଆ ଓ ପ୍ରେଲିନିଟିଏର ଏହିପରି ଦୁଇଭାଗରେ

ବିଭକ୍ତ କରି, ଏହି ଦୁଇ ଦଳର ସଂଘର୍ଷ ଉପରେ ଭବିଷ୍ୟତ ପୃଥିବୀର ଭାଗ୍ୟ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେବବୋଲି ଆଶା କରିଛନ୍ତି। ପ୍ରୋଲିଟେରିଏଟ୍ ସେହି, ଯେଉଁମାନେ କାମ କରି ପୋଷି ହୁଅନ୍ତି; ବୁର୍ଜୁଆ ବିନାଶ୍ରମରେ ବା ଅନ୍ୟରଶ୍ରମ ଉପରେ ଆରାମରେ ଦିନ କାଟନ୍ତି। ସଂଘର୍ଷ ସୃଷ୍ଟିକରିବା ଯଦି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିକୁ ନାନାଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ। ଏକେତ ଧଳା— କଳାର ଭେଦ, ତା ଉପରେ ଧର୍ମର ଭେଦ, ତା ଉପରେ ଆସିଲା ନାସ୍ତବାଲିଜମ୍ ବା ଜାତୀୟତାର ଭେଦ। ଏ ସବୁ ଭେଦ ଯୋଗୁ ମାନବ ଇତିହାସର ପୃଷ୍ଠା ରକ୍ତ ରଂଜିତ ହୋଇଅଛି। ତେବେ ଏଇ କମ୍ୟୁନିଜ୍ମର ଭେଦ ଓ ଚତୁର୍ଜନିତ କଳ୍ପିତ ସଂଘର୍ଷ ଉପରେ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ। ତା’ର କୌଣସି ଗଭୀର ଅର୍ଥ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ। କ୍ରେମ୍ଲିନ୍‌ର ବିଳାସଭୋଗୀ ସ୍ଥାଲିନ୍ ଆଜି ବୁର୍ଜୁଆ ନା ପ୍ରୋଲିଟେରିଏଟ୍। ଜଗତରେ ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନ ପ୍ରୋଲିଟେରିଏଟ୍ ଓ ପର ଜୀବନ ବୁର୍ଜୁଆ। ତାହା ବୟସ ଥିଲା ଯାଏ କଠିନ ପରିଶ୍ରମ କରେ ତା’ପରେ କୃଷ ବୟସରେ, ସେ ଘରେ ବସେ। ତା’ର ପୁଅମାନେ ତାକୁ ପୋଷନ୍ତି, ବୋହୂମାନେ ତା’ର ସେବା କରନ୍ତି। ବର୍ତ୍ତମାନ ବୁଡ଼ା ତାହା ହେଲା ବୁର୍ଜୁଆ, ତାର ପୁଅମାନେ ହେଲେ ପ୍ରୋଲିଟେରିଏଟ୍।” (୩୪)

ମାନସିଂହ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟମାନଙ୍କର ଅମାନବୀୟ ସଂଘର୍ଷ ପ୍ରତି ବିଦ୍ରୋଷଭାବ ଦେଖାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ସାମାଜିକ ଓ ଅର୍ଥନୈତିକ ଅସମତା ପାଇଁ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି। ସେହି ବେଦନାରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି, ମାନସିଂହଙ୍କର କେତେକ ସାମ୍ୟବାଦୀ କବିତା। ‘ମାଟିର ସତୀତ୍ୱ’ କବିତାରେ ରହିଛି ଭୂ-ରାଜସ୍ୱ ଦେଇ ନ ପାରୁଥିବା କୃଷକର ଦୟନୀୟ ଅବସ୍ଥା ଓ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ମଦ୍ୟପ ରାଜାର ଚିତ୍ର। ‘ରେଗୁନ ଚିଠି’, ‘ଘରପଣା’ ଆଦି କବିତାରେ ପଲ୍ଲୀ ଯୁବକର ଅଭାବ ତଥା ସାହୁକାର ଶୋଷଣରେ ଯୁବକମାନେ କିପରି ଜନ୍ମଭୂମି ଛାଡ଼ି କରୁଣ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଛନ୍ତି, ସେ ଚିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ। ସେହିପରି ‘ବିଲଲକ୍ଷ୍ମୀ’, ‘ଯଦୁ ସ୍ୱାଇଁର ଗାଥା’ ଓ ‘ଅନ୍ୱେଷଣ’ ଉପନ୍ୟାସରେ ଦରିଦ୍ର କୃଷକ ର ଦୁଃଖ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି। ‘ତଳିଆ ଜୀବର ବିଳାପ’ରୁ କୃଷକ ସଂପର୍କରେ କେତେକ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ଚିତ୍ର ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିବାରେ ନିଆଯାଇପାରେ:—

“ଅରାତଳେ ଜୁର ପରିହାସ, / କାଟି ଶସ୍ୟ, ରହେ ଉପବାସ।

ସକଳେ ଯେ ଯୋଗାଏ ଭୋଜନ/ନିଜ ଥାଳେ ନାହିଁ ତା’ର ଅନ୍ନ।” (୩୫)

ଏହା ସଂଗେ ସଂଗେ ଧନୀ ଈମିଦାର ଓ ବିଳାସୀ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରତି ମାନସିଂହଙ୍କର ତୀବ୍ର ଘୃଣାଭାବ ରହିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ। ‘ସାଧବ ଝିଅ’ କାବ୍ୟ, ‘ମାଟିର ସତୀତ୍ୱ’ ‘ବିଲଲକ୍ଷ୍ମୀ’ କବିତା ଓ ‘ଅନ୍ୱେଷଣ’ ଉପନ୍ୟାସ ପ୍ରଭୃତିରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଏପ୍ରକାର ରୋଷ ପ୍ରତିଫଳିତ। ମାତ୍ର ମାନସିଂହ ଏହି ଅର୍ଥନୈତିକ ବୈଷମ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ସାମାଧାନର ସ୍ୱତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ।

ସନ ୧୯୩୩ ମସିହା ବେଳକୁ ମାନସିଂହ ‘ତଳିଆ ଜୀବର ବିଳାପ’ କ୍ରମରେ, ‘ରିକ୍‌ସାବାଲା,’ ‘ମଜଦୂର,’ ‘କୃଷକ,’ ‘ବଜେଇ,’ ‘କିରାଣୀ’ ‘କଳାକାର’ ଆଦି କେତେକ

କବିତା ଓ ଏହାର ପ୍ରତିକାର ପାଇଁ ‘କବି କହେ’ ତଥା ‘ଭୁଲିଯାଅ ଇତିହାସ’ ନାମରେ କବିତା ଲେଖିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ମାନସିହଙ୍କର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି, ଭଗବତୀ ଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ସାମୟିକ ପ୍ରଭାବ ମାନସିହଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ତେବେ ଏ ପ୍ରକାର ପ୍ରଭାବ ଥିଲା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୌଣ ଓ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ।

ମଣିଷ ସଂପର୍କୀୟ ଚେତନା (ଦୁଇ):—

କବି ମାନସିହ ମୂଳତଃ ଜଣେ ରୋମାଞ୍ଚିକ କବି । ପରେ ବ୍ରିଟିଶ ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଚେତନା ତାଙ୍କୁ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ କରିଥିଲା । ଏଣୁ ତାଙ୍କର ମଣିଷ ସଂପର୍କୀୟ ଚେତନାରେ କବିତାର ଉଲ୍ଲାସ ଓ ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀର ବିଚାର ଉଭୟ ଧାରାର ପ୍ରତିଫଳନ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ରୋମାଞ୍ଚିକ କବିମାନଙ୍କର ଚେତନାରେ ଦେଖାଯାଉଥିବା ପ୍ରକୃତିପ୍ରୀତି, ସୁନ୍ଦରମୋହ ସହ ବୀରତୃତ୍ତାବ ମାନସିହଙ୍କ ଲେଖାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ଗତାନୁଗତିକତାରୁ ବାହାରିଆସି କିଛି ନୂଆ କରିବା ବୀରତୃତ୍ତାବର ଏକତମ ଲକ୍ଷଣ । ମାନସିହ କହନ୍ତି:— “ମନୁଷ୍ୟ ପାରିପାର୍ଶ୍ବିକତାର କ୍ରୀତନକ ମାତ୍ର ହେବା ବିଧାତାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନୁହେଁ । ପାରିପାର୍ଶ୍ବିକତାକୁ ଜୟକରି ସତ୍ୟ ଓ ସ୍ବାଧୀନତା ଆବିଷ୍କାର ପଥରେ ଅବାଧ ଅଗ୍ରସର ହେବାହିଁ, ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରତି ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ।” (୩୬) ବାହାର ଦୁନିଆଁରେ ବୀରତୃ ପ୍ରଦର୍ଶନ କେବଳ ମାନସିହଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ, ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ବୀରତୃ ପ୍ରଦର୍ଶନ ହିଁ ତାଙ୍କ ଚେତନାର ଅନ୍ୟତମ ଲକ୍ଷ୍ୟ । “ବାହାରର ଅଭାବ ଅସୁବିଧା, ପରାଭବ ଓ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ସହିତ ଲଢ଼ିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଭିତରର ଏକ ଲଢେଇରେ ସତ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ ସୈନିକ ହେବା ମଧ୍ୟ ବିଧାତାର ନିଗୂଢ଼ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । ବସ୍ତୁତଃ ବାହାର ସଂଗ୍ରାମ ଭିତର ସଂଗ୍ରାମର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ମାତ୍ର । ଯିଏ ଭିତର ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟୀ, ତାହାପାଇଁ ବାହାରର ଯୁଦ୍ଧ କିଛି ହିଁ ନୁହେଁ । ବାହାରର ସଂଗ୍ରାମରେ ବହୁ ବିଜୟ ଲାଭ କରି ଥିଲେ ହେଁ, ଯିଏ ଭିତରର ଲଢେଇରେ କ୍ଷତ ବିକ୍ଷତ ଓ ପଂଗୁ ତା ଜୀବନରେ ସାଫଲ୍ୟ ଆଜ୍ଞାପରେ, କିନ୍ତୁ ନାହିଁ ଶାନ୍ତି, ନାହିଁ ସୁଖ । ସେଥିପାଇଁ ଜଗତର ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦାର୍ଶନିକମାନେ, ମନୁଷ୍ୟକୁ ସର୍ବାଦୌ ନିଜ ଭିତରର ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ନିପାତ କରିବାକୁ ବରାବର ଉପଦେଶ ଦେଇଆସିଛନ୍ତି । ଏଇ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ବଶୀଭୂତ ନ କଲାଯାଏ, ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମା ଶକ୍ତିର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ଅସମ୍ଭବ ଏବଂ ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ ରହିବର ରହିବ ।” (୩୭) ଆପଣା ଭିତରର ଶତ୍ରୁକୁ ବିନାଶ ବିନାଶ କଲାପରେ ମଣିଷ ଜଗତ ଉପରେ ବିଜୟ ଘୋଷଣା କରିବାକୁ କଳ୍ପନା କରିନିଏ । ଏହି ବିଜୟ ଆକାଂକ୍ଷା ଚାରୋଟି ବୀରତୃ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ: ପ୍ରେମ ବୀରତୃ, ବ୍ରହ୍ମା-ବୀରତୃ, କର୍ମ ବୀରତୃ ଓ ଚିନ୍ତା ବୀରତୃ ।

ପ୍ରେମବୀର:

ମଣିଷ ନିଜ ଭିତରର ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ନିପାତ କରିସାରିଲା ପରେ, ନିଜ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିବାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ସେ ନିଜକୁ ବିଶ୍ୱ ବକ୍ଷରେ ସଞ୍ଚାରିତ କରିବାକୁ

ଗାହେ । ନିଜକୁ ପୃଥକ ବନ୍ଧନେ ପୁସାରିତ କରିବା ସହ ବିଶ୍ୱର ଯତ୍ନ-ଚିତ୍ତ-ଆନନ୍ଦକୁ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରିବାକୁ ଚାହେଁ । ଆନନ୍ଦକୁ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରିବାର ଅନ୍ୟନାମ ପ୍ରେମ । ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରେମ ଜୀବନର ସାରବସ୍ତୁ । ଜୀବନ ଜଗତର ଯାହା ନିୟାମକ, ତାହା ଚକ୍ଷୁହୀନ ନୁହେଁ, ଅଧନୁହେଁ, ଚକ୍ଷୁସ୍ଥାନ ।

‘ଅଧା ହେବ ପ୍ରେମ କିପରି ? ପ୍ରେମ-ଚକ୍ଷୁସ୍ଥାନ;

ଯେ ପ୍ରେମ ଆତ୍ମାର ଅଟେ ନିବିଡ଼ ସଂଧାନ,

ଅନ୍ୱେଷଣ-ହୁଏ ତାର, ତୁହାର ଚକ୍ଷୁର

ଅଦୃଶ୍ୟ ରହସ୍ୟାଲୋକେ; ପ୍ରକଟ ପ୍ରଣୟ

ଦିବ୍ୟ ଚକ୍ଷୁ-ଦ୍ୟୋତିର୍ମୟ, ରହସ୍ୟ-ଆବୃତ,

ଇତରହି ଅଧାବୋଲି ବୋଲିଥା’ନ୍ତି ତାକୁ ।’ (୩୮) ପ୍ରେମ ତ ଅଧନୁହେଁ, ପ୍ରେମ ମଧ୍ୟ କେବଳ ଦୈହିକ ମିଳନରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦୈହିକ ଭୋଗର ଅନ୍ୱେଷଣ ପ୍ରେମ ନୁହେଁ, ଏକ ଆତ୍ମା ସହ ଅନ୍ୟର ବ୍ୟାଧନହିଁ ପ୍ରେମ । ଦୁଇଟି-ପ୍ରାଣର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ତଥା ଯାରସରିକ ଆତ୍ମ ନିର୍ମାଣ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ପ୍ରେମର ସାଫଳତା ।

ପ୍ରେମ ଜୀବକ୍ଷତରେ ଆଦିମ ପ୍ରବୃତ୍ତି । ମାନବର ଏହି ସହଜାତ ଭାବକୁ ନୁହଁ, କଳାକାର ଓ ପ୍ରଶ୍ନାମାନେ ନିଜସ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଚିହ୍ନିବା କରିଥା’ନ୍ତି । “ଦୈହିକ ମିଳନ ପ୍ରେମର ଗୋଟି ପରିଣତି ମାତ୍ର । ଗଭୀର ଦୁଃଖ ସ୍ତବ୍ଧ ମଧ୍ୟଦେଇ, ନବନବ ଅନୁଭୂତି ମଧ୍ୟଦେଇ, ମାନବୀୟାର ଯେଉଁ ଜଟିଳର ହୁଏ ଗାହାହିଁ ପ୍ରେମ ।” (୩୯) ପ୍ରେମଭାବର କାବ୍ୟିକ ରୂପାୟନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିଜର ସିଦ୍ଧି ଅଭାଗାରଣା କରିବାକୁ ଯାଇଁ, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ଏହି ପ୍ରେମଭାବର ଦୁର୍ଲଭତା ପ୍ରସଂଗ ସେ ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ହରିତ ନରନାରୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରେମଭାବର ଉଦ୍ବେଗ ହୁଏ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାତିସ୍ଥିକ ଅସ୍ଥିତ ଅବସ୍ଥାଧରେ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିଗଣ ମଣିଷର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସଂପର୍କରେ ସଚେତନ ନ ଥିବାରୁ, ପ୍ରେମର ବର୍ଣ୍ଣନା ରୂପକୁ ସଂହାରଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ଭାବ ଜଗତରେ ଏହାର ରୂପବେଚିତ୍ରକୁ ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ କରିନାହାନ୍ତି । ମାନସିହଙ୍କ ମତରେ— “ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରେମ କବିତାର ଅରଣ୍ୟ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ବିଚିତ୍ରତା ନାହିଁ । ସେ ଜଂଗଲ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଗହର ଜଂଗଲ, କିନ୍ତୁ ରାଜାଜୀ ସାହିତ୍ୟ-ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବିଭିନ୍ନ ଅଭିଜ୍ଞତାରେ ଶବ୍ଦକିତା” (୪୦) ସେହି ଭାଗାଜୀ କବିତା ଅଧ୍ୟୟନ କରି ନିଜର ପ୍ରେମ ଅଭିଜ୍ଞତାକୁ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ମାନସିହ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିହଙ୍କ ପୁରବର୍ତ୍ତୀ କବିମାନେ ନିଜ ମନର ପ୍ରେମ ଭାବକୁ ଦେବାଦେବୀ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ, ରାଜକୁମାର ରାଜକୁମାରୀଙ୍କ ପ୍ରେମ-ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ମାନସିହ ହିଁ ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରେମକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ନିଜ କବିତାର ନିଜେ ନାୟକ ସାଜିଛନ୍ତି ।

ଦେହରେ ଦେହ ମିଶିବା ପ୍ରେମ ନୁହେଁ ବରଂ ଏହା କାମ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ। ପ୍ରେମରେ ସଫଳତା ପାଇଁ ଉଭୟଙ୍କର ସାଧନା ଆବଶ୍ୟକ। ଆତ୍ମିକ ପ୍ରେମ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହ କହନ୍ତି:—“ନୈତିକ କରି ଜାଣିଥିଲେ ଯେ, ପ୍ରେମର ସାଧନା ହିଁ ପ୍ରେମର ଶ୍ରେଷ୍ଠାଂଶ। ଏହି ସାଧନାରେ ମାନବିକ ଚରିତ୍ରର ବିକଟ ବିକାଶ ହୁଏ। ଦୈହିକ ସମ୍ବୋଗ ପ୍ରଣୟର ଅଂଶ ହେଲେ ହେଁ ତା ଏତେ ସାମାନ୍ୟ ଓ ସାଧାରଣ କ୍ରିୟା ଯେ, ସେଥିରେ ପୌରୁଷ ଓ ନାରୀତ୍ବର ପରମ ବିକାଶ ହୋଇ ନ ପାରେ। ଦୈହିକ ଭୋଗ ମନୁଷ୍ୟ କାହିଁକି ଜୀବଜନ୍ତୁ କାଟପଟାଗର ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାଭାବିକ ଲାଲା। କିନ୍ତୁ ସତୀଙ୍କର ଶବ୍ଦକୁ ଝୁପ ଦେଶରେ ମାଳାକରି ବିରହ ବିଳାପରେ ବିଶ୍ୱ-ବାୟୁକୁ ଉଷ୍ମ କରିବା କେବଳ ଶଙ୍କର ପାରନ୍ତି। ପ୍ରଣୟର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଏହି ସାଧନାରେ— ଚଉଷଠି ବ୍ୟାସରେ ନୁହେଁ।” (୪୧) ପ୍ରେମରେ ଯେଉଁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କଥା ମାନସିହ କହୁଥିଲେ, ସେ ବିଷୟରେ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ କରି ସେ କହନ୍ତି:—“ଅହଂ ବିନାଶ ପରେ ପ୍ରେମରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ଆସେ। ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରେମିକା ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା ଅନୁଭବ କରିଥାଏ, ପ୍ରଣୟାର ଅବହେଳାରେ ଅଭିମାନ କରିଥାଏ, ପ୍ରଣୟୀ ତା’ର ପଦତଳେ ଅବନତ ହେଉ, ଏ ବାସନା ତା’ର ଥାଏ। କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମର ନିବିଡ଼ତା ସଂଗେ ସଂଗେ କ୍ରମେ, ସେ ସବୁ ତିରୋହିତ ହୁଏ। ସେ କ୍ରମେ ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପାଶୋରି ନିଜର ଦୁଃଖ ସୁଖ ସହିତ ମିଶାଇ ଦିଏ। ପ୍ରଣୟାର ସୁଖ ଲାଗି ସେ ନିଜର ଆତ୍ମା ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ଲଜ୍ଜାକରେ। ତା’ ଲାଗି ଯେ ଅପ୍ରକାଶ ତାହା ତାର ଭୂଷଣ ହୁଏ। ତା’ ଲାଗି ଯେ କଷ୍ଟ ତାହା ତାକୁ ସୁଖ ଦେଇ ହୁଏ, ଆଉ ମାନ ଅଭିମାନ ରହେନାହିଁ। ପ୍ରଣୟୀ ତାକୁ ଅବହେଳା କରି, ତାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଯଦି ସୁଖ ହୋଇ ପାରେ ତେବେ ସେ ସେହି ବିପଦକୁ ଅକାତରେ ମୁଣ୍ଡାଇ ନିଏ। ଆମ ଦେଶରେ ପ୍ରେମର ପରିଣତି ଏଇଠାରେ। ପ୍ରେମର ଆଦର୍ଶ ଏହାଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ହୋଇପାରେ ବୋଲି ପରିଣତି ଏଇଠାରେ।” (୪୨) ପ୍ରେମର ରସଘନ ଅବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ମାନସିହ କହନ୍ତି: “ପ୍ରେମର ବିହ୍ୱଳ ଅବସ୍ଥାର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ ଏହି ଯେ, ପ୍ରେମିକ ପ୍ରେମିକା ପରସ୍ପର ମୁଖକୁ ଚାହିଁ ଚିରକାଳ ଲାଗି ବସି ରହିବା ପାଇଁ ଏକ ତୀବ୍ର ଆକାଂକ୍ଷା ସେମାନଙ୍କର ଜାତ ହୁଏ। ଉଭୟେ ଉଭୟକୁ ଜଗତରେ ସବୁଠାରୁ ସୁନ୍ଦରତମ ବସ୍ତୁବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି। ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟରେ ସେମାନେ ପରସ୍ପର ଠାରେ ନୂତନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଆନ୍ତି। ପ୍ରେମ ଯେଉଁ ମାୟାର ଅଞ୍ଜନ ଉଭୟଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଲଗାଇ ଦେଇଥାଏ, ସେଥିରେ ଉଭୟେ ଉଭୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମରେ ପରିତୋଷ ଲାଭ କରନ୍ତି। ମନେହୁଏ ଯେପରି ସେ ମୁଖ, ସେ ହସ୍ତ, ସେ ନାସିକା, ସେ ଚକ୍ଷୁ, ସେ ଚଳନ, ଜଗତରେ ସବୁଠୁ ସୁନ୍ଦର, ତା’ର ତୁଳନା ଆଉ ନାହିଁ; ସେ ମୁଖକୁ ଅନାଇ ଅନାଇ ଆଖି ପାଟି ଚାହିଁ, ତଥାପି ତା’ର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଭୋଗରେ ଆଖି ଅତ୍ୟୁଚ୍ଛ ରହିବ ପ୍ରାଣର ଏହି ପିପାସା, ଏହି ମାୟା, ପ୍ରେମର ପରମ ଉପଭୋଗ୍ୟ ବିଷୟ।” (୪୩)

କବି ମାନସିଂହ, ପ୍ରେମ ଜଗତରେ ପ୍ରେମିକ ପ୍ରେମିକାକୁ ସର୍ବତ୍ର ରାଜପୁତ୍ର ରାଜକନ୍ୟା ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ନିଶ୍ଚୟ ମନ ନହେଲେ ପ୍ରେମ ସାଧନ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏ ପ୍ରେମରେ ଦେହ ଭୋଗକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ସେ କହନ୍ତି: “ରାଜପୁତ୍ର ଓ ରାଜକନ୍ୟାମାନଙ୍କର ପରସ୍ପରକୁ ପାଇବାର ଇଚ୍ଛାର ନାମ ପ୍ରେମ । ନୀତିବାଚୀଶମାନେ କହିବେ, ପ୍ରେମବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ସେ କଥାଟା କେବଳ କାମ, ଅର୍ଥାର୍ଥ ନିଛକ ଯୌନ ଆକର୍ଷଣ । ଅର୍ଥାର୍ଥ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ଓ ଘୃଣ୍ୟ ।” (୪୪) କିନ୍ତୁ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି କାମ ଘୃଣ୍ୟ ନୁହେଁ, “ଯା” ଉପରେ ଜୀବଗ୍ରାମର ସ୍ଥିତି ନିର୍ଭର କରୁଛି, ଯେଉଁଥିରୁ ଆମପରି ଭିତର ଜନର କଥା ଛାଡ଼ିଦିଅ, ବୁଦ୍ଧ, ମହମ୍ମଦ, ଆଇନୁସାଇନ୍, ସେକ୍ସପିଅର, କାଳିଦାସ, ଗାଁଧୂଳୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି, ସେ କ୍ରିୟା ଘୃଣ୍ୟ କିପରି ହେବ ?” (୪୫) “ମାତ୍ର ସାଧାରଣ ଜଗତରେ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରେମ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଯେପରି ନିଛକ ଯୌନ ସମ୍ମୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରାଚୀନ କବି ବିଶେଷତଃ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନେ ଦୈହିକ ଓ ଦେହାତୀତ ପ୍ରେମର ସୀମା ଠିକ୍ ରଖିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଅତୀତ୍ରିୟକୁ ଇତ୍ରିୟ ଘେରି ରହିଛି । ଆତ୍ମା ସଂଗେ ସଂଗେ ଦେହ ଲାଗି ରହିଛି । ଦେବତା ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଦେବଦାସୀର ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟ ମିଳିଛି । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଏପରି ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି ଯେ, ଦେବାଦେବୀ ଆଦୌ ନାହାନ୍ତି, କେବଳ ଦେବଦାସୀର ଦେହଲାଳା । ମଂଦ କବିମାନଙ୍କ ହାତରେ ଏହି ପ୍ରେମଲାଳା ଏକାବେଳକେ ଅଶ୍ଳୀଳ ହୋଇ ଅପାଠ୍ୟ ହୋଇ ଉଠିଛି ଏବଂ ଜାତିର ନୈତିକତାର ମୂଳରେ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି କୁଠାରଘାତ କରି ଆସିଛି ।” (୪୬) ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରେମ କବିତା ପ୍ରମୁଖ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ତାଙ୍କର ପ୍ରେମ ଚେତନା ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତର ଦେଇ ଗତି କରିଥିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ଯଥା:— ରୂପାନ୍ତେଷଣ: ସୌଦର୍ଯ୍ୟାନ୍ତେଷଣ, ତାରୁଣ୍ୟ ଚିତ୍ତାବେଶ, ପ୍ରାକ୍ ବିବାହ ପ୍ରେମରେ ଦେହବାଦିତା, ବିବାହୋତ୍ତର ଜୀବନରେ ଅତୀତ୍ରିୟ ପ୍ରେମ, ମିଳାନାନନ୍ଦ ଓ ବିରହଶୋକାଘାତ, ଏବଂ ଶେଷ ଜୀବନରେ ପ୍ରେମ ଜନିତ ଅନୁଶୋଚନା । (୪୭) ତେଣୁ ବୀରବ୍ରତ ପ୍ରଥମ ପାହାଚ ଭାବରେ ମଣିଷ ଭିତରେ ପ୍ରେମ ଭାବର ଉଦ୍‌ବୋଧନକୁ ସେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରେମ ସଂପର୍କୀୟ ଧାରଣାକୁ ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ, ମାନସିଂହଙ୍କ ଚେତନାରେ ତିନୋଟି ନାରୀର ପ୍ରେମ ଗାଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଗ୍ରାମ୍ୟ କିଶୋରୀର ସୂତି: ଯାହା ‘ଅନ୍ତେଷଣ’ ଉପନ୍ୟାସ, ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟ, ସେ ଦିନର କବିତା’ ତଥା ‘ପଲ୍ଲୀପ୍ରିୟା’ ଆଦି କବିତାରେ ରହିଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆସନ୍ତି ସମବୟସୀ ପ୍ରେମିକା, ଯାହାଙ୍କ ସହିତ ମାନସିଂହଙ୍କର ଦେହବାଦୀ ପ୍ରେମ ଚେତନାର ବିକାଶ ଓ ‘ଧୂପ’ର କବିତା ଯାହାଙ୍କର ମଧୁମୟ ସୂତିରେ ରଂଗାନ୍ । ‘ଧୂପ’ ଓ ତାହାର ସମସାମୟିକ ଅଧିକାଂଶ କବିତାର କଥାବସ୍ତୁ ୧୯୨୭ ମସିହାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର, ଯଦିଓ ‘ଧୂପ’ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ ପ୍ରଥମେ ୧୯୩୧ ରେ । ମାନସିଂହଙ୍କ ସମବୟସୀ ନାରୀ ସହିତ ସଖ୍ୟ ଓ ପରେ ବିଚ୍ଛେଦରୁ ହିଁ ଏହି କବିତା

ଧାରାର ସୃଷ୍ଟି। ତେଣୁ ଏ କବିତା ଗୁଡ଼ିକ ୧୯୨୭ ରୁ ୧୯୨୯ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଲେଖାଯାଇଛି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ। ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ ଗ୍ରାମ୍ୟ ବଧୂ ସରସ୍ବତୀର ଆଚାର ବ୍ୟବହାର, ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଧୂପ’ର ସମବୟସୀର ସୂଚି ଆଣି ଦେଇଛି।

‘ଧୂପ’ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ କେତେକ କବିତା, ସମବୟସୀ ପ୍ରେମିକା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ। ‘ପ୍ରେମର ପରିମାପ’, ‘ଶଂକିତ ସ୍ନେହ’, ‘ଭଲପାଅ’, ‘ଦୂରେ ରହ’, ‘ପ୍ରେମର ଭାଷା’, ‘ପ୍ରେମ ଓ ଜରା’, କବିତା କବିଙ୍କର ପଢ଼ା ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲିଖିତ। ମାନସିଂହଙ୍କର ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ ‘ଧୂପ’ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ ସମୟକୁ ମାଧ୍ୟାଧରାଙ୍କର ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତାଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ ସ୍ଥିର ହୋଇ ସାରିଥିଲା। ‘ଧୂପ’ର ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତାଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦର୍ଶନ କରାଯାଇଥିଲା। ‘ହେମଶୟ୍ୟା’ ଓ ‘ପୁଷ୍ପିତା’ର ନାୟିକା ଶ୍ରୀମତୀ ହେମଲତା। ଶେଷରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରେମ କବିତାରେ ବୈତିତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରେମ ସଂପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଆଦର୍ଶ ବା ଐକାନ୍ତିକତା ତାଙ୍କ କବିତାରେ ରକ୍ଷା କରାଯାଇ ପାରିନାହିଁ। ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ଆସିଥିବା ପ୍ରେମିକାଙ୍କୁ ସେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ କଥିତ ପ୍ରେମିକାବାରର ଏପରି ସ୍ମରଣ ହୋଇ ନ ପାରେ। କଥାଖିନ୍ତା ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ, କବିଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ପ୍ରକାଶିତ ମାନସିଂହ ସ୍ମରଣିକା (୪୮) ରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଯେଉଁ ଯତି, ତାଳ ଓ ଆବେଗରେ ମାନସିଂହ ପରକାୟାକୁ ଭଲପାଇ କବିତା ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେହି ଯତି, ତାଳ ଓ ଆବେଗରେ ସ୍ୱକାୟାକୁ କବିତାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ କରାଇଛନ୍ତି। ବସ୍ତୁତଃ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରେମ କବିତାର ସ୍ୱରୂପ ଥିଲା ପ୍ରେମରେ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଆବେଗ। ସେଇ ଆବେଗର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ସେ କବିତା ରଚନା କରୁଥିଲେ। ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସୂଚି ହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କ ତାରୁଣ୍ୟ ତରଳ ପ୍ରେମ କବିତାର ବିଶୟବସ୍ତୁ। ତେଣୁ ‘ଇରାନୀ କିଶୋରୀ’, ଗ୍ରାମର କୌଣସି ଅନୁଜା ସାଥୀ, କୌଣସି ବିବାହିତା ବଧୂ ତାଙ୍କ ପ୍ରେମାସତା କିମ୍ବା ସ୍ୱକାୟା ପଢ଼ା, ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ତେଣୁ ପ୍ରାଣ ଉଛଳ ଆବେଗରେ ସେ କବିତା ରଚନା କରିଛନ୍ତି। ତେଣୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରେମ ଭାବନା ସ୍ଥିର ନ ହୋଇ ଥିଲା ଖୁବ୍ ଦୁର୍ବାର ଓ ଚଞ୍ଚଳ, ଏ କଥା କୁହାଯାଇ ପାରେ। ପୁଣି ଯେଉଁ ପରକାୟା ପାଇଁ ଏତେ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରେମକବିତା ରଚନା କରି ମାନସିଂହ ବିପୁଳ କବି ପ୍ରଶଂସିତ ପାଇଲେ, ସେହି ପ୍ରେମକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତଟିଏ ଲାଗିଲା ନାହିଁ। ‘ହିସ୍ପାର ନିକାଶ’ କବିତାଟି ଏଇ ଅନୁଭବର କରୁଣ ଓ ବିମର୍ଷ ସାକ୍ଷ୍ୟ ବହନ କରେ ବୋଧହୁଏ କବି ମାତ୍ରେଇ ପ୍ରେମ ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ତାଳରୁ ଅନ୍ୟ ତାଳକୁ ଉଠିଯାଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସତରଂଗର ଯାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ ତାହାହିଁ ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରେମ ଭାବନାର ଅସ୍ଥିରତାର ସୂଚକ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ। ତାହା ଯେତିକି ଉଦ୍ଭାସ ସେତିକି ସଂଯତ, ଯେତିକି ଅସାରିତ, ସେତିକି ନିଶ୍ଚଳ—ଏଇ ଦ୍ୱୈତ ଭାବନାର ଏକ ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ।

ପ୍ରଶ୍ନା ବୀର :

‘ଧୂନ୍ୟାଲୋକ’ରେ ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ କହିଛନ୍ତି:— “କବି ହେଉଛନ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମା ଏବଂ ସମଗ୍ର କାବ୍ୟ ଜଗତ ହିଁ କବିର ସୃଷ୍ଟି। କବି ତାର ରୁଚି ଅନୁଯାୟୀ କାବ୍ୟ ସଂସାରକୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରେ। (୪୯) ମାତ୍ର ‘କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ’କାର ମନ୍ମଥେନ ମତାନୁସାରେ: କବି ସୃଷ୍ଟି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ଅପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଛ୍ୱସତର। ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ଅପେକ୍ଷା କବି ସୃଷ୍ଟିରେ ଚାରୋଟି ଅଧିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ। ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ‘ନିୟତିକୃତ ନିୟମ ସହିତ’ କବି-ସୃଷ୍ଟି ‘ନିୟତିକୃତ ନିୟମ ରହିତ’। ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରାଣୀକୁ ସୁଖ ଦୁଃଖର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟ ସଂସାରରେ ଦୁଃଖର ଅସ୍ଥିତ ନଥାଏ। ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଂଶ ବିଭିନ୍ନ ଉପାଦାନର ଅଧୀନ କିନ୍ତୁ କବି ତା’ର ସୃଷ୍ଟିପାଇଁ ସ୍ୱପ୍ରତିଭା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ସାହାଯ୍ୟ କାମନା କରେ ନାହିଁ। ଅନ୍ୟର ଅଧୀନ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ଅନ୍ୟତରତର। ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ଛଅଗୋଟି ପ୍ରାକୃତିକ ରସ ଉପଲବ୍ଧ କରାଯାଏ, ମାତ୍ର କବି-ସୃଷ୍ଟି କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ଆକ୍ଷେପାନ୍ତେ ଶୃଙ୍ଗାର କରୁଣାଦି ନଅଗୋଟି ରସ ଉପଲବ୍ଧର ସୁଯୋଗ ପାଇଥାଏ। (୫୦)

ପ୍ରଶ୍ନା ମାୟାଧର ମାନସିଂହ କବି ସଂପର୍କରେ କହିନ୍ତି: “ମାନବ ଚରିତ୍ର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାରେ, ସୃଷ୍ଟିର ତତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାରେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ସହଜ ଦୃଷ୍ଟିଥାଏ ଏବଂ ଏଇ ଅନୁଭୂତି ଓ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନକୁ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାର କ୍ଷମତା ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଥାଏ, ସେଇମାନେ କବି। କବିର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଗଣିତ ଜନସଂଘର ଶତ ଶତ ମୁକ୍ତ ଅନୁଭୂତିକୁ ଭାଷାଦାନ କରିବା। ଯେଉଁ କବି ଯେଉଁ ପରିମାଣରେମାନବ ଅନୁଭୂତିକୁ ଭାଷାର ଶିଳ୍ପ ଦେଇ ପ୍ରକାଶ କରିପାରନ୍ତି, ସେ ସେହି ପରିମାଣରେ ପ୍ରିୟ ଓ ପୂଜ୍ୟ। ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟରେ ମାନବର ବିଚିତ୍ର ଅନୁଭୂତି ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି, ସେ ସାହିତ୍ୟ ସେହି ପରିମାଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ। (୫୧) ପ୍ରଶ୍ନାଙ୍କର ଦିବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ସଂପର୍କରେ ମନ୍ମଥେନ ପ୍ରଦାନ କରି ମାନସିଂହ କହିନ୍ତି: “କବି, ଶିଳ୍ପୀ, ଲେଖକ ଓ ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତ ସାଧାରଣତଃ ବହିର୍ମୁଖୀ। ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବିଶ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣଗଂଧ, ବିଚିତ୍ରତା ଦେଖୁ ଦେଖୁ ସେମାନେ ମୁଗ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ଓ ତାହା ହିଁ ସେମାନେ ଚିତ୍ରଣ କରି ଚାଲନ୍ତି। ବହିର୍ମୁଖୀ ନ ହେଲେ, ଶିଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନାମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତ ମଧ୍ୟ ବୟୋବୃଦ୍ଧି ସଂଗେ ଜୀବନର ଅଭିଜ୍ଞତା ସବୁର ଆସ୍ବାଦନ ପରେ, ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ କି ସେମାନେ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ଯେ, ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ ସ୍ଥାୟୀନୁହେଁ ବା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ। ତାହା କେବଳ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟର ପ୍ରତିଫଳନ ମାତ୍ର ଏବଂ ସେହି ହେତୁର ଦୃଶ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଅଦୃଶ୍ୟ ମହତ୍ତର ଓ ସେହି ଅଦୃଶ୍ୟକୁ ଜାଣିବାହିଁ ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନ।”(୫୨)

ବ୍ୟକ୍ତି ସମାଜ, ଦୃଶ୍ୟମାନ ତଥା ଅଦୃଶ୍ୟ ଜଗତର ଅନ୍ତରକଥାକୁ ଶବ୍ଦରୂପ ଦେବା ହିଁ କବିର ଲକ୍ଷଣ। ବହୁ କଥାକୁ ଅଳ୍ପ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା, ଶବ୍ଦ ଶିଳ୍ପରେ ଦକ୍ଷତା, ଭାଷାର ସଂଯମ ତଥା ଲୋକ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣରେ ଦକ୍ଷତା ମହାକବିମାନଙ୍କର

ଲକ୍ଷଣ। ଏ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ନିଜର ମତାମତକୁ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି। କବିର ଆଦର୍ଶ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି:

“କବି ଖାଲି ନ ରଚିବ, ମଦ-ଓଠ-ସୁଆଦି ସଂଗୀତ,
ବିଦ୍ରୋହୀ ସେ, ଜଗତର ଦାନ ଦୁଷ୍ଟ ଦଳିତର ବ୍ୟଧି,
ତା’ ଲେଖନୀ ଅଶ୍ରୁ ତେଜେ, ନେବ କେହ୍ନେ ଭାରା ଜନ ଝୁଲୁ।
ସ୍ୱାର୍ଥ ହାନ, ପାପ ହାନ, ସତ୍ୟ-ସଂଧ, ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗ ଜୀବନ,
ରୂପ ପାୟୀ ପ୍ରେମମୟ, ନରେ-ଜୀବେ-ନିରତ-କରୁଣ।” (୪୩)

କବି ସତ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟା। କବି ବା ସ୍ରଷ୍ଟା ଜଣେ ବୀର। ବୀରଭାବର ସମର୍ପକ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି : “କବି ଲେଖକ ଦୁର୍ବଳ ଚିତ୍ତ ବା ଭାବ ପ୍ରବଣ ହେବାଟାକୁ ଧରି ନିଆ ଯାଇଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଏହା ଆଉ ଏକ ଘୋର ଅସଂଗତ ଜନ-ବିଶ୍ୱାସ ମାତ୍ର। ସେକ୍ସପିଅର-କାଳିଦାସ-ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପରି ପୃଥିବୀ ବିଖ୍ୟାତ କବିଙ୍କ ଭିତରୁ କେହି ଜଣେ ହେଲେ କୁସଂସ୍କାରଗ୍ରସ୍ତ ବା ଦୁର୍ବଳଚିତ୍ତ ଥିବାରତ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାନବ ଚିନ୍ତାକୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଉଦାରାଭୂତ ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରି ଯାଇଛନ୍ତି, ଦୂରକୁ ଦୂରକାର ନାହିଁ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବଡ଼ଜେନା, ଭୀମଭୋଇ, ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ, ପକାରମୋହନ, ରାଧାନାଥ ଓ ମେହେର ପ୍ରଭୃତି ଚିନ୍ତାର କି ଅକୁଡୋଇଯତା ଓ ଉଦାରତା ଦେଖାଇ ଯାଇ ଅଛନ୍ତି, ପାଠକେ ତାହା ସ୍ମରଣ କରନ୍ତୁ।” (୪୪) କବିର ହୃଦୟ କୋମଳ ହୋଇପାରେ ମାତ୍ର ତା’ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ପ୍ରକାଶିତ ବାଣୀ ଦୁର୍ବଳ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ। ସତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବି ମାନସିଂହଙ୍କର ବୀରଭାବର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଉପରୋକ୍ତ ଅଂଶକୁ ନିଆଯାଇପାରେ। ସ୍ରଷ୍ଟାର ଆଦର୍ଶ ସଂପର୍କରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପୁସ୍ତକରେ ମାନସିଂହ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଭାବ ଜଗତରେ ଆମେ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତକମାନଙ୍କୁ ସାଲ୍ୟୁଟ୍ କରୁ, ଯେଉଁମାନେ ପୃଥିବୀକୁ ନୂତନ ସତ୍ୟପଲ୍ଲୀ ଦେଇ ଯାଆନ୍ତି। ସାଧାରଣତଃ ସେମାନେ ଦୀର୍ଘଦୃଷ୍ଟି ଓ ଅବହେଳାରେ ମରନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଜାତିର ଇତିହାସ ସେହି ମୌଳିକ ସ୍ରଷ୍ଟାମାନଙ୍କୁ ନେଇ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ହୁଏ। ସବୁ ଦେଶରେ ସବୁକାଳରେ ମୌଳିକ ସ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ଅନ୍ୟାୟ ଅତ୍ୟାଚାର ବିରୋଧରେ ସଂଗ୍ରାମ କରି ଆସିଛନ୍ତି। “ଅନ୍ୟାୟୀ, ଅଯୋଗ୍ୟ, ଓ ଦାମ୍ଭିକର ପୃଷ୍ଠରେ ବିଧାତାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଚାବୁକ୍ ହେଉଛି କବିର ଲେଖନୀ କୌଣସି କାଳେ ବା କୌଣସି ଦେଶରେ ପ୍ରକୃତ କବିର ଲେଖନୀ। ତା’ର ଏଇ ବିଧାତା ଦତ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ଅବହେଳା କରିନାହିଁ।” (୪୫) ବୀରତ୍ୱଭାବରେ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ ହୋଇଥିବାରୁ କବି ମିଥ୍ୟାକୁ ପରାଜିତ କରି ଅନ୍ୟାୟକୁ ଧ୍ୱଂସ କରି ସତ୍ୟ ଓ ନ୍ୟାୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତିବଦ୍ଧ ହୋଇପାରିଛି।

କର୍ମବୀର :

ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରରେ ପ୍ରେମିକବୀର, ସ୍ରଷ୍ଟାବୀର ପରେ କର୍ମବୀରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖା ଯାଇଛି। ମାନସିଂହ ଯେଉଁ ମହାପୁରୁଷ ଓ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷଙ୍କୁ ଭଲ

ପାଠକଟି, ତାହା ସେମାନଙ୍କର କର୍ମନିଷ୍ଠା ପାଇଁ। ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାରେ କର୍ମ ଥାଏ କର୍ମର ଅଂଶ ଭାବରେ। ତାଙ୍କ ମତରେ: “କୌଣସି ଲୋକ ହାତୁଡ଼ି ଖାଇ ପାଚାବତାକୁ ଦିନମାକ ମିଳିପାରେ, ତାହାଶ୍ରମ ମାତ୍ର, ପାଠ୍ୟ ବାଧ୍ୟ ଅପକ୍ରମଣ! ସେହି ଶ୍ରମ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ, ପାହାଡ଼ତଳେ ମାଟିରୁ ସୁନା ଉଦ୍ଧୃତ, ତାହା କର୍ମ। ଏହି କର୍ମ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ବଢ଼େଇ ରଖୁଛି ଓ ତାହାର ସନ୍ଧ୍ୟାତାକୁ ଗଢ଼ିଛି।” (୫୬) ଯାହା ପକ୍ଷପୂର୍ଣ୍ଣ ତାହା କର୍ମ। ମାତ୍ର କର୍ମରେ ନିଷ୍ଠା ଓ ଆନ୍ତରିକତାହିଁ ମଣିଷକୁ ମହତ କରେ। ଯଦି ପଦବୀ ଅପେକ୍ଷା କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା ହିଁ ମଣିଷକୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବତର ସୋପାନରେ ଅଧିରୁତ କରେ। “ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀ କରି ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ମାକାର ମୂଲ୍ୟ ବେଶି; ପ୍ରଥମ ହାକିମ ଅପେକ୍ଷା କୁଖିଳା କିରାଣୀର ମୂଲ୍ୟ ବେଶି। ଏହାତ ନିତ୍ୟ ଅନୁଭୂତିର ଘଟଣା।” (୫୭)

ବହୁ ଲୋକଙ୍କ ଧାରଣା ମାନସିକ ଶ୍ରମ କହିଲେ କିଛି ନାହିଁ ତାହା ଏକ ବିଳାସ ମାତ୍ର। ସମସ୍ତ କର୍ମ ଶରୀର ସଂଚାଳନରୁ ଉତ୍ପାଦିତ। ମାନସିହ କିନ୍ତୁ ମାନସିକ ଓ ଶାରୀରିକ ଶ୍ରମ-ଉଭୟ ପ୍ରକାର ଶ୍ରମକୁ ସ୍ବାକାର କରିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମାନସିକ ଶ୍ରମର କର୍ମ ହିସାବରେ ମୂଲ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ବର:—“କବି ଲେଖକ ଶିଳ୍ପୀର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଯେଉଁମାନେ ଶ୍ରମହୀନ ସ୍ବପ୍ନର ବିଳାସ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ସୃଷ୍ଟି କ’ଣ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ। ଅନେକ ତରୁଣ କବି, ଲେଖକ, ଶିଳ୍ପୀର ମଧ୍ୟ ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ଥାଇପାରେ। କଳାରେ ସ୍ବପ୍ନ ଓ କଳ୍ପନାତ ରହିବାର କଥା। ଯେଉଁ କବି ଓ ଲେଖକର ରଚନା ପଢ଼ିଲାବେଳେ ନଦୀସ୍ରୋତର ଅନୁକୁଳ ଗତିରେ ତଳାରେ ବସି ଭାସିଗଲା ପରି ଲାଗେ, ସେହି କବି ଓ ଲେଖକଙ୍କର ମୂଲ୍ୟାତ୍ମା ସବୁ ଯଦିଥାଏ, ତେବେଯାଇ ଦେଖ। କେତେ କଟାକଟି, କେତେ ନଷ୍ଟ ଓ ସୃଷ୍ଟି ପରେ ତାଙ୍କର ଶୈଳୀ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି।” (୫୮) ଏଣୁ ଲେଖକଙ୍କ ମତରେ ଶିଳ୍ପୀ ଓ ଲେଖକ ମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କର୍ମବାର ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରାଯାଇପାରେ।

ତେବେ ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରରେ କୌଣସି କର୍ମ ଅସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ। “ଅଭ୍ୟାସ ଓ ନିୟମାନୁବର୍ତ୍ତିତା ରକ୍ଷାକଲେ ସମସ୍ତ କର୍ମ ଅତିରେ ସାଧୁତ ହୋଇ ପାରିବ। ଯେ ଅଳସ ଓ ଯା’ର କାମ ବିଶୁଷ୍ଟ, ତାକୁ ଛୋଟବଡ଼ ସବୁ ପ୍ରକାର ସିଦ୍ଧି ଅସମ୍ଭବ। କାମରେ ଅଭିନିବେଶ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ରହିଲେ, କୌଣସି ସିଦ୍ଧିରେ ସଂଦେହ କରିବାର ଅବକାଶ ନାହିଁ। ଜଣେ ଲେଖକ ଦିନରେ ଦୁଇପୃଷ୍ଠା ମାତ୍ର ଲେଖିଲେ ଏକ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ସାତ ଶତ ପୃଷ୍ଠାର ଏକ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଦେଇପାରେ। ଏକ ଏକ ଅଧ୍ୟାୟ ଲେଖୁ ଲେଖୁ, ଦିନେ ଜଣେ ଲେଖକ ଦେଖିବଯେ, ସେ ନିଜ ଦେଶର ଇତିହାସ ବା କୌଣସି ବଡ଼ଲୋକର ଜୀବନୀ ନେଇ ଏକ ପ୍ରକାଶ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖୁ ସାରିଛି। ପାଦେ ପାଦେ ଚାଲି, ଯାତ୍ରା ହଜାର ହଜାର କୋଶ ଘୁରି ଆସେ।” (୫୯)

ଯେଉଁ କର୍ମବୀରମାନେ ମାନସିକ ଚେତନାରେ, ବିଶିଷ୍ଟ କର୍ମରେ ବା ମାନବ ସେବାରେ ଜୀବନ ବିତାଇଛନ୍ତି, ସେହିମାନଙ୍କୁ ମାନସିହ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଭାବରେ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି। “ଏ ଦେଶର ନିଜର ଦୀର୍ଘ ଇତିହାସରେ ଏହି ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଜାତି କେବଳ ସେହିମାନଙ୍କୁ

ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ କବିତା ଓ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ମାନସିଂହଙ୍କର କର୍ମବୀର ଗୋବବନ୍ଧୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି ନୈବିଦ୍ୟ ଅର୍ପିତ ।

ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ମଞ୍ଜୁରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଭକ୍ତି ଏଠାରେ ପ୍ରଣିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ । “ଏପରି ଦୁଷ୍ଟାପ୍ୟ ଗୁଣମାନଙ୍କର ଏକତ୍ର ସମାବେଶ ଯେନି, ଗୋପବନ୍ଧୁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ପ୍ରାଣ ପଦ୍ମରେ ଏପରି ଆସନ ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି, ଯାହା ସାଧାରଣ ଜନନାୟକଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟେନା । ଅନ୍ୟ ନେତାଏ ବଡ଼ ହୋଇପାରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଏପରି ନିଜର, ଏପରି ପ୍ରିୟ, ଏପରି ବଳିଷ୍ଠ ଆପଣାର, ଗୋପବନ୍ଧୁ ପରି କିଏ ହେବ ? ରାଧାନାଥ ଚିଲିକା ସମ୍ପର୍କରେ ଯାହା କହିଥିଲେ, ‘ଗୁରୁପ୍ରାୟ ତାଙ୍କୁ ଦୂରୁକରି ଭାତି, ସଖୀପ୍ରାୟ ତୋତେ ସ୍ମରୁଥିଲି ନିତି’ ତାହା ଆମେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଠାରେ ହିଁ ଆରୋପ କରିପାରୁ ବା ବାପୁଜୀଙ୍କ ଠାରେ । ମୁନଷ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟକୁ ବଡ଼ ସମ୍ମାନ ଯା ଠାରୁ ଅଧିକ ଦେଇ ନ ପାରେ ।” (୬୨) ଗୋପବନ୍ଧୁ ଯେ ମହାନ ତାହା ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ଯୋଗୁ ବା ଜନ୍ମଯୋଗୁ ନୁହେଁ, ତାହାର କାରଣ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଥିଲେ ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟ । ତାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ସକଳ ମହିମାର ଉତ୍ସ—ତାଙ୍କର ମାନବିକତା । ଗୋପବନ୍ଧୁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ମନୁଷ୍ୟ ପରି ଦେଖିପାରୁଥିଲେ, ତେଣୁ ସିନା, ମନୁଷ୍ୟ ଦୁଃଖ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣକୁ ଏପରି ଅଧ୍ୟୟନ କରି ପକାଉଥିଲା । ଏହି ମାନବତ୍ବବୋଧ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କର୍ମବୀରରେ ପରିଣତ କରିଥିଲା । ଏହି ମହାବୀରଙ୍କ ପ୍ରତି ଆତ୍ମୀୟତାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ୱାକ୍ଷର ‘ଗୋପ ଚର୍ପଣ’ ଓ ‘ଗୋପପ୍ରୟାଣ’ କବିତା । ନିଜର ମାନସଲୋକରେ ଜୀବନର ମହନୀୟ କର୍ମାବଳୀପ୍ରତି ଥିବା ଉଦ୍ବୁଧ୍ବିତା ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଂକ୍ତିରେ ଉଜାରିତ :

‘ମହାବୀର ମହାପ୍ରୟାଣ ରଚିଲା ଆଜି,/ତା’ ମହାଜାତିର ଗର୍ବ ଗଳାଯେ ଭାଜି’
(କ) ‘ଘରେ ଘରେ ଉଠେ କ୍ରନ୍ଦନ ରୋଳ ବାଜି,/ ବିରାଟ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ମଥାମଣିଭୂତଲେ ଖସିଲା ଆଜି, (ଖ) ‘ଧର୍ମ ଭୁଲି ସେ ଦରିଦ୍ର ମୁଖେ ଅନ୍ନ ଦେଇଛି ଆଣି,/ ସକଳ ଦୁଃଖକୁ ନିଜ ଦୁଃଖ କରି ଚକ୍ଷୁ ଦେଇଛି ପାଣି’, (ଗ) ‘ଧାର୍ମିକ ଖାଲି ନିଜ ସୁଖ ଖାଲି ଦେବତାରେ ଅଛ ମାରି,/ପରସ୍ପଷ୍ଟପାଇଁ ସେ ଢାକିଛି ତାର ଦେବତା ରାତ୍ରି ଜାରି’, (ଘ)

ଚିନ୍ତାମୟକ ବୀର ବା ଦାର୍ଶନିକ ବୀର :

ବୟସ ବଢ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କବି ମାନସିଂହ, ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିଂହରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନର ପ୍ରେମ, ସେବା, ମାନବିକତା ଓ ସୃଷ୍ଟିଶୀଳତା ଆଦି ଗୁଣପ୍ରତି ଥିବା ତାଙ୍କର ଅତରଙ୍ଗତା କ୍ରମଶଃ ବୃଦ୍ଧିରେ ପରୀକ୍ଷିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ଇଂଲଣ୍ଡରେ ସ୍ୱଳ୍ପକାଳ ଅବସ୍ଥାନ ପରେ ମାନସିଂହ ବୁଝି ପାରିଛନ୍ତି, ବୁଦ୍ଧିର ବିକାଶ, ସତ୍ୟତାର ଅଗ୍ରଗତିର ସୂଚକ । ପ୍ରେମ, ପ୍ରଣୟ, ଦୟା, ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ, ଇତ୍ୟାଦି ମାନବିକ ଗୁଣ, ଏକ ଶୁଭଦ ଜୀବନ ନିମିତ୍ତ ଯେଉଁ ଆବଶ୍ୟକ, ଜୀବନର ବିକାଶ ପାଇଁ ଓ ଅଗ୍ରଗତି ପାଇଁ ଚିନ୍ତାର ଭୂମିକା ସେହିପରି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରକର୍ଷ, ମାନବିକତାର ଉତ୍କର୍ଷର ନିୟାମକ । ଯାହାମାନରେ ଖୋଜିବାର ସୁଦ୍ଧା

ନାହିଁ, ସେ ମଣିଷ ହେଲେ ହେଁ ଜଡ଼। ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରାଣର ଜିଜ୍ଞାସା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ପ୍ରଶ୍ନ ବା ଜିଜ୍ଞାସା ହିଁ ଉଚିତ ମାନବିକତାର ଆଦ୍ୟ ଚିହ୍ନ। ସନ୍ତୋଷ ଜାତବ ଧର୍ମ। ଗାଈ ଛେଳି ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରନ୍ତିନି। ବହୁଯୁଗ ଧରି ଭାରତବର୍ଷ ଯେ ବିଶ୍ୱର ଜ୍ଞାନରାଜ୍ୟକୁ କିଛି ଦେଇପାରି ନାହିଁ, ତା’ର କାରଣ, ଭାରତୀୟ ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିବା ବ୍ୟବ ହୋଇଯାଇଛି। ଆଜି ଭାରତବର୍ଷରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରାଣରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ, କେବଳ ଅର୍ଥ ଓ ପଦ ପଦବୀର ସଂଗ୍ରହ ଛଡ଼ା। ତାହାହିଁ ଆଜି ଆମର ପରମ ଅଧ୍ୟାପକ। ଉପନିଷଦ ଯୁଗରେ ଭାରତବର୍ଷର ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ସ୍ତରରେ, ଏ ବିଶ୍ୱକୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ, ତା’ର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝିବାକୁ, ଯେଉଁ ଅବାରଣ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଚାଲିଥିଲା, ସେହି ମହାନ ଜିଜ୍ଞାସା ହିଁ ଭାରତକୁ ମହିମାମୟ କରି ଠିଆ କରାଇଛି।” (୬୪) କେବଳ ଭାରତବର୍ଷରେ ନୁହେଁ, ପୃଥିବୀ ଇତିହାସରେ ଯେଉଁଠି ଯେଉଁଠି ତଥାକଥିତ ‘ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଯୁଗ’ ଦେଖାଯାଇଛି ସେଠି ତାହା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି, ମଣିଷ ମନର ଅବାଧ ‘ଜିଜ୍ଞାସା’ ପଛରେ। ଗ୍ରୀସର ଏଥେନ୍ସ ନଗରୀ ପରି ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଭାରତର ଚିନ୍ତା ବାଧାବ୍ୟଧାନ ହୀନ ଭାବରେ ଜିଜ୍ଞାସା ଓ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶରେ ମାଡି ଉଠିଥିଲା। ତା’ର ପଳ ସାଞ୍ଜି, ବାରୁହତ, ଅଜ୍ଞତାର ଅପୂର୍ବ ସୃଷ୍ଟି, ଚରକ ଶୁଶ୍ରୂତାଙ୍କର ମୌଳିକ ଚିକିତ୍ସା ବିଜ୍ଞାନ, ଅଶୋକଙ୍କର ଶାନ୍ତିମନ୍ତ୍ର ଶାସିତ ବିରାଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଏବଂ ସମଗ୍ର ଏସିଆ ମହାଦେଶରେ ‘ଧର୍ମ’ ଶରଣ ଗଛାମି’ ମନ୍ତ୍ରର ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା। ମାତ୍ର ଶତଶତ ବର୍ଷଧରି ଓ ଆଜିବି ଭାରତ ଯେ ଏକ ଦରିଦ୍ର ଦୁର୍ବଳ, ଛିନ୍ନବସ୍ତ୍ର ପରିହିତ, ନିରକ୍ଷର, ଅନଗ୍ରସର ବ୍ୟାଧିମୟ, ଘୃଣିତ—ଅପରିଚ୍ଛନ୍ନ, ଭିକ୍ଷୁକର ଜାତି ହୋଇ, ବିଶ୍ୱରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ, ତାହାର ଏକାନ୍ତ କାରଣ ଏଠାରେ ମଣିଷ ମନରେ ଜିଜ୍ଞାସାର ଅଭାବ।

ଚିନ୍ତାମୟକ ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ—“ଜିଜ୍ଞାସା ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ନାମକ ଜୀବର ପରମତମ ଓ ପ୍ରଥମତମ ଲକ୍ଷଣ, ଏଥିରେ ସଂଦେହ ନାହିଁ। ମନୁଷ୍ୟର ଏହି ଜିଜ୍ଞାସା ଗୁଣ ଉପରେହିଁ, ମାନବ ସଭ୍ୟତା ଦଣ୍ଡାୟମାନ। ଯାକୁ ଯେଉଁମାନେ ମିଳି ଜାତି ଭିତରେ ବଞ୍ଚେଇ ରଖୁଛନ୍ତି। କେବଳ ସେଇମାନେ ହିଁ ଚଂଦ୍ରଲୋକରେ ଉପନିବେଶ କରିବେ ଓ ଶୁକ୍ର ମଂଗଳ ଗ୍ରହକୁ ଯାତାୟତ କରିବେ। ଆମଭଳି ଜିଜ୍ଞାସାହୀନ ଜାତିକୁ ସହସ୍ର ସହସ୍ର କଲେଜ ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଜ୍ଞାନୀ କରିବା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଥାଉ, ସାକ୍ଷର ମଧ୍ୟ କରି ପାରିବନି ଏବଂ ଆମେ କୌଣସି କାଳେ ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ସୁଶାସିତ ସୁସମ୍ମାନିତ ଜାତି ହୋଇ ପାରିବନି।” (୬୫)

ମନୁଷ୍ୟ ବାହ୍ୟଜଗତର ସଂଧ୍ୟାନ ସଂଗେ ସଂଗେ ଅନ୍ତର୍ଜଗତର ମଧ୍ୟ ଅନୁସଂଧାନ କରିଚାଲେ। ସେହି ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତି କ’ଣ? ସେହି ଶକ୍ତିକୁ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଲୋକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ହିଁ ଚିହ୍ନିତ କରିଥା’ନ୍ତି। କେତେକ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଶକ୍ତିର ସଂଧ୍ୟାନ କଲାବେଳେ, କେତେକ ପିଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ସେହି ଶକ୍ତିର ଅଂଶ ବିଶେଷକୁ ଠାବ କରନ୍ତି। ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ, ମନୁଷ୍ୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ମାନୁ ବା ନ ମାନୁ ଯାଏ ଆସେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯେ କେହି ଜୀବନରେ କୌଣସି କ୍ଷେତ୍ରରେ

ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ତାକୁ ଏହି ଆତ୍ମଶକ୍ତିକୁ ସକ୍ରିୟ କରିବାକୁ ହେବ । ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତ ଓ ଏକାଗ୍ରଚେଷ୍ଟ ହୋଇ, ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ନ ପହଞ୍ଚିଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ବିଶ୍ରାମ ଯେପରି ନ ରହେ । ଏପରି ଅକ୍ଳାନ୍ତ ସଂଗ୍ରାମରେ ଜୟ ନିଶ୍ଚିତ । ବଡ଼ଲୋକର ପୁଅ ହୋଇ ଜନ୍ମ ହେବାରେ ନୁହେଁ, ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ସଂଗେ ନତି ବଡ଼ଲୋକ ହେବାରେ ପ୍ରକୃତ ପୁରୁଷକାର । (୬୬)

କେବଳ ମହାମାନବତ୍ବ ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତ ମାନବତ୍ବର ମାପକାଠି ମଧ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ, ସାଧାରଣ ପାର୍ଥବ ସିଦ୍ଧିରେ ନଥାଏ ବା ନରହିବା କଥା । ଚାହାଥାଏ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟର ଚିନ୍ତାର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଗତିରେ, କଳ୍ପନାର ସ୍ୱପ୍ନ ସୁଷମାରେ, ଅନୁଭୂତିର ଗଭୀରତାରେ ଓ ସହାନୁଭୂତିର ବ୍ୟାପକତାରେ । ବାହାରର ଜୀବନ ସାଧାରଣ ଖଣ୍ଡାଗଲେ ମଧ୍ୟ ମହାମାନବ ବା ପ୍ରକୃତ ମାନବର ଜୀବନର ତଳେ ତଳେ ଏ ପ୍ରକାର ଅପାର୍ଥବ ସିଦ୍ଧିର ଏହି ଅକଳ୍ପନାୟ ଫଳଗୁଧାରୀ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଦାର୍ଶନିକ ବା ଚିନ୍ତାନାୟକ ମଣିଷ ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିପଥଗାମୀ ମଣିଷକୁ ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଇଛି । ଚାତୁକ୍ୟାଳି ଆନନ୍ଦ ପାଇଁ ମଣିଷ ବେଳେ ବେଳେ ପଥ ହୁଡ଼େ, ଅଞ୍ଜଡ଼ା ବଶରୁ କୁମାର୍ଗରେ ଗତି କରେ, ବିଜ୍ଞବ୍ୟକ୍ତିମାନେ, ସମାଜର ଶୁଭ ଚିତ୍ତକମାନେ ପଥଭୁଲି ମାଣିଷକୁ ଆସି ବାଟ ଦେଖାଇଦେଇ ଯାଆନ୍ତି । ମଣିଷ ଭିତରେ ଏହି ମହାମାନବକୁ ମାନସିଂହ ଆନ୍ତରିକ ଭାବରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ତଥା ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କର ସଶ୍ରବ୍ଧ ସମ୍ମାନନୀୟ ଚିନ୍ତାନାୟକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରମୁଖ ହେଲେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ବୁଦ୍ଧ ଓ ଗାଁଧୀ ।

ମାନସିଂହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଦୁଇଟି ରୂପ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛନ୍ତି— ମାନବକୃଷ୍ଣ ଓ ଦେବତା କୃଷ୍ଣ । ମାନବ କୃଷ୍ଣ ମାନବୀୟ ଗୁଣାବଳୀର ଆକର, ଚିନ୍ତା ଜଗତରେ ଜଣେ ଦ୍ରାକ୍ତିକାରୀ । ଉପବତ୍ତଗୀତାର ରଚୟିତା ଓ ନାୟକକୃଷ୍ଣ ଭାରତୀୟ ମନାସାକୁ ସଂପୃକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଚିନ୍ତାନାୟକ ଭାବରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଅଲୋକପାତ କରିବାକୁ ଯାଇ, ସେ କହିଛନ୍ତି: “ଆମେ ଚାରିବାକୁ ପାତରୁ ଯେ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଆମପରି ଜଣେ ସୁଖଦୁଃଖ ଭୋଗୀ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ହିଁ ମୂଲେ ଏବଂ ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ଆମେ ଜୀବନର ସମସ୍ୟାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କ ଉପଦେଶରୁ ଆମେ ସଂଗତ ଅର୍ଥ ଓ ମୂଲ୍ୟ ଆଶା କରିପାରିବା । ଅଦ୍ଭୁତକର୍ମୀ କୌଣସି ଅବତାର ସହିତ ଆମପରି ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟର କି’ ଅର୍ଥ, କି’ ଅବା ସଂପର୍କ? ଆମର ପାର୍ଥବ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ଦୁଃଖ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା-ଜଞ୍ଜାଳ, ସେ କିପରି ତାଣିଲେ ଯେ, ସେ ସବୁ ସଂପର୍କରେ ଠିକ୍ ଠିକ୍ ଉପଦେଶ ଦେବେ ।” (୬୭) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣକୁ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି କହିବାର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ ଭାବରେ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭଗବତ୍‌ଗୀତାର ଉପଦେଶ ମଧ୍ୟ ଆମର ସାଧାରଣ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ ପ୍ରତି ଅସାଧାରଣ ଭାବରେ ଯଥାର୍ଥତା ସଂପନ୍ନ । ପୁଣି

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ନ ଧରିଲେ ମଧ୍ୟ, ଗାଡ଼ାର, କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଉପଦେଶର ସଂଗତି ଆମେ ପାଇ ପାରିବା ନାହିଁ, ଯେପରି ବାପୁଜୀ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ନ ଧରିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ବାଣୀ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଆମେ ଠିକ୍ ବୁଝି ପାରିବା ନାହିଁ।” (୬୮) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନିଜେ ଥିଲେ ଏକ ଜୀବନ୍ତ ଭଗବତ୍‌ଗୀତା। ସେ ଗାଡ଼ାର ବାଣୀ କେବଳ ପ୍ରଚାର କରି ନଥିଲେ, ଗାଁ-ଧୁଙ୍ଗାଙ୍କ ପରି ଗାଡ଼ାର ବାଣୀକୁ ସେ ପ୍ରତିଦିନର ଜୀବନରେ ଅଭ୍ୟାସ କରିଥିଲେ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ।

ମହାମାନବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ସର୍ବଶେଷ ମତ ହେଲା: “ବିରାଟ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ, ଅଗଣିତ ନାୟକ ନାୟିକାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ କେବଳ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣମାନବ ବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କହି ପାରିବା। ଜଣେଲୋକ ପିଲାଦିନେ ଗାଈ ଚରାଉଥିଲା, ନିଜ ଲୋକଙ୍କୁ ମେକାଇ ସେ ଟୋକା ବୟସରେ ହିଁ ଏକ ରାଷ୍ଟ୍ର ବିପ୍ଳବ ଘଟାଇ ଏକ ବ୍ୟାପକ ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ମୁକ୍ତ କଲା। ସେ ଥିଲା ଅସାଧାରଣ ସୁନ୍ଦର ଦେଖିବାକୁ ଓ ଥିଲା ଯଥା ଅସାଧାରଣ ଶକ୍ତିଶାଳୀ, ଧୂରଂଧର ଯୋଦ୍ଧା ଓ ବୁଦ୍ଧିମାନ ମନୁଷ୍ୟ। ପରେ ସେ ହୋଇ ଉଠିଲା ଏପରି ଏକ ଖୁଲାଇମାୟାନ୍ ବା ପ୍ରାଞ୍ଜ ବ୍ୟକ୍ତି ଯାହାଙ୍କଠାରୁ ଉପଦେଶ ପାଇବାକୁ ବୟସ ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ଦଉଡ଼ିଲେ। ବଂଶୀ ଧ୍ବନିରେ ସେ ଚରୁଣ ବୟସରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ସେ ବିଶ୍ୱକୁ ମୁଗ୍ଧ କଲେ ନିଜ ବାଣୀ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ବାରା। ନିଜର ସ୍ବକାୟ ପରିଧାନ ଓ ପରିପାଟି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ସମାଜରେ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଇଥିଲା। ସେ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କଲେ ଏବଂ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନୃତ୍ୟ ନର୍ତ୍ତନ ରୀତି (ଗୁଜୁରାଟର ଗୁର୍ବା ନୃତ୍ୟ)ର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ। ସର୍ବୋପରି ସେ ମଧ୍ୟ ହେଲେ ଏକ ନୃତ୍ୟ ଦର୍ଶନର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା।” (୬୯)

ଶାକ୍ୟମୁନି ଗୌତମ ଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାଙ୍କର ବିରୁବଳୟକୁ ନିଜର କର୍ମ ଓ ଉପଦେଶ ଦ୍ବାରା ସଂପ୍ରସାରିତ କରିଥିଲେ। ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବିପ୍ଳବରେ ଜଡ଼ାଭୂତ ମାନବର ଆତ୍ମା ଗୌତମଙ୍କୁ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଭିତରେ ନବଜୀବନର ସଂଦେଶ ଆବିଷ୍କାର କଲା। ଯଜ୍ଞ, ପୂଜା, ବଳି ଓ ଉପଚାରର ଅଧ୍ୟାସ ବିଶ୍ବାସ ଭିତରେ ବ୍ୟାପ୍ତପ୍ରାପ୍ତ ଭାରତୀୟ ଜିଜ୍ଞାସା ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଦ୍ବାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଦ୍‌ଭାସିତ ହୋଇ ନବସୃଷ୍ଟିରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲା। ଜୀବନର ଅପରାହ୍ଣରେ ମାନସିଂହ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବୈପ୍ଳବିକ ସଂଦେଶକୁ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ। ନିଜର ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା ଭିତର ଦେଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ହେତୁବାଦୀ ଜିଜ୍ଞାସାର ପୁନରାବିଷ୍କାର ଚାହୁଁଥିଲେ। ଚରୁଣ କୃଷ୍ଣ ନୁହନ୍ତି, ବୁଦ୍ଧ ହିଁ ଥିଲେ ତାଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ଚିନ୍ତା ନାୟକ। ଭଗବତ୍‌ଗୀତା ନୁହେଁ, ‘ଧମ୍ମପଦ’ ହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଦର୍ଶ। କଷ୍ଟ କାଠିନ୍ୟ ଯୁକ୍ତିଶୀଳତା ଭିତରେ ‘ଧମ୍ମପଦ’ ତାଙ୍କ ଜୀବନକୁ ଯେଭଳି ଓ ମହତ୍ତ୍ବ ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛି, ଭଗବତ୍ ଗୀତା ତାହା କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ। ତେଣୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଯୁକ୍ତିଶୀଳ ଜିଜ୍ଞାସାପ୍ରବଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ମାନସିଂହଙ୍କ ଭଳି ଭାରତପ୍ରବଣ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ହଠାତ୍ ଅଧିକାର କରି ବସିଛି। ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ: “ବୁଦ୍ଧ ଯେ ମନୁଷ୍ୟର ଧର୍ମପଥକୁ ସକଳ ବାହ୍ୟ ଆଚାରମୁକ୍ତ କରି କଠୋର ଆତ୍ମ ସାଧନରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କଲେ, ତାହା ହୁଏତ ଏକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା, ଯେପରିକି ପରେ ବ୍ରାତକୀସଂଘ ଜୀବଜନ୍ତୁପରି ବ୍ୟବହାର କରିବାର କେଶ୍ବ ମହାପ୍ରାଣ ଆତ୍ମାହିନ୍ୟ ଲିଙ୍ଗକୁ ଦାସପ୍ରାଣ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଂଗ୍ରାମ

କରିଥିଲେ । ଆମେମାନେ ଦେଖିବା ଯେ, ବୁଦ୍ଧବାଣୀର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯାହା ଭଗବତଗୀତାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ । ଦୁଇଟି ଭିତରେ କୌଣସିପରି ପୁରୋହିତ ବା ପୁରୋହିତ ନିର୍ଭର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆଚାରର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ତାହା ଏକାନ୍ତରେ ସାଧାରଣ ନରନାରୀର ନିଜସ୍ବ ସାଧନାର ଫଳ ।” (୭୦)

ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୁରୁଷ ‘ବାପୁଜୀ’ ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଣେ ମହାନ ଚିନ୍ତାମାୟକ । ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଗାଁଧୂଳୀଙ୍କ ମାନବିକ ଭୂମିକା ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସା ଅପର ଦିଗରେ ଜୀବନ ଓ ଜଗତପ୍ରତି ତାଙ୍କର ନିଜସ୍ବ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ କରି, ପ୍ରାବଧିକ ଓ ଔପନ୍ୟାସିକ ମାନସିହଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ କରିଛି । ତାଙ୍କର ‘ବାପୁ ଚର୍ପଣ’ କବିତା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜନ୍ମନାୟକ ଗାଁଧୂଳୀଙ୍କର ମହାନତା ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିବା ବେଳେ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକରେ ଚିନ୍ତାମାୟକ ଗାଁଧୂଳୀ ହିଁ ଅଗ୍ରେ ଉଭା ହୋଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କୃଷ୍ଣ ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଆଧୁନିକ ରୂପାନ୍ତର ଗାଁଧୂଳୀ । କୃଷ୍ଣଙ୍କର ସାହସିକତା, ମାନବିକତା ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର କରୁଣା, ଜିଜ୍ଞାସାବୋଧ ଏକତ୍ର ଗାଁଧୂଳୀ-ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବରେ ସହାବସାନ କରିଛି । ପ୍ରତିକୂଳ ଅବସ୍ଥା ତାଙ୍କ ଭଳି ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଯାତ୍ରାପଥକୁ ଅବରୋଧ କରିପାରି ନାହିଁ । “ପ୍ରତିକୂଳ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତିଭା ସଂପନ୍ନ ଲୋକେ ଯାହା କରିଥୋଇ ପାରନ୍ତି, ଅନୁକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିରେ ମଧ୍ୟ ଆମପରି ସହସ୍ର ଅଧମ କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ଆମପରି ସହସ୍ର ଅଧମ ବେବଳ କାଳର ପୁରଲିକା । କାଳ ଆମକୁ ଗତେ ଧୂସଦେଇ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ କରିଯାଏ, ପ୍ରତିଭା କିନ୍ତୁ କାଳକୁ ଗଡ଼େ ଓ ତାକୁ ଦେଇଯାଏ ଆମରଣ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣମୁକୁଟ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ବରୂପ, କେବଳ ଗାଁଧୂଳୀ ହିଁ ତାଙ୍କର ସମଗ୍ର ଜୀବନ ଯାତ୍ରାପଥରେ ଗଡ଼ି ଗଡ଼ି ଚାଲିଲେ ତାଙ୍କ ନିଜର କାଳ ଓ ଇତିହାସକୁ; ବାକି ସମସ୍ତ ଭାରତୀୟ ନେତା, ସେହି ଗାଁଧୂଳୀ ଗଡ଼ା କାଳର ଉପ-ପ୍ରସବ ମାତ୍ର ।” (୭୧)

ଚିନ୍ତାମାୟକମାନେ ସେମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟବୋଧ ତଥା ସମାଜକୁ ଦେଉଥିବା ଦିଗଦର୍ଶନ ହେତୁ ମଣିଷ ସମାଜରେ ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଚିନ୍ତାମାୟକଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଙ୍କ ଶେଷ କଥା ହେଲା:— “ଗାନ୍ଧୀ, ରାମକୃଷ୍ଣ-ଶାରଦାମଣି, ଆମ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଜାତୀୟତାର ପ୍ରତୀକ । ଏବର ଦରମା ଷମତାଦି-ସ୍ବାର୍ଥ- ପୁରଣ-ସର୍ବସ୍ବ ଫାଗପାଳ ପରି ସର୍ବବ୍ୟାପ୍ତ ଇନ୍ଦର ଶ୍ରେଣୀର ମନ୍ତ୍ରୀ-ନେତା-ଏମ୍.ଏଲ୍.ଏ., ଭାଇସ୍‌ଚାନ୍ସେଲର୍-ପ୍ରଫେସର-ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରତୀକ ବା ପ୍ରତିନିଧି ନୋହି ପାରନ୍ତି । ଏମାନେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ପିଛା ଦେଶ ଓ ଜାତି କୋଟି କୋଟି ମୁଦ୍ରା ଅପବ୍ୟୟ କରିଚାଲିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ଜାତିର ଆତ୍ମା ଉପରେ କୌଣସି ରେଖାପାତ କରିପାରୁ ନାହାନ୍ତି । କାରଣ ଏମାନେ ଭାରତୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ‘ଧର୍ମଧୋଧ’ ବା ‘କର୍ତ୍ତବ୍ୟବୋଧ’ ବା ‘ସଂସ୍କୃତିବୋଧ’ ହରାଇ ବସିଛନ୍ତି ଏବଂ ଗୋଟେଇ ଚାଲିଛନ୍ତି ଏକାନ୍ତ ଅନିତ୍ୟ ଓ ପ୍ରଚୁର ଅନିଷ୍ଟକାରୀ ଷମତା ଓ ଧନର ବାଲିଗରତା ସବୁକୁ । ଠିକ୍ ଛୋଟ ପିଲାଙ୍କ ପରି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନୁକରଣରେ ।” (୭୨)

ମଣିଷ ସଂପର୍କରେ ଶେଷବାଣୀ:

ମାନସିହ ମଣିଷର ସୁଖ-ଦୁଃଖ ସହିତ ସମଗ୍ର ମାନବ ସମାଜର ଭଲମନ୍ଦ ବିଚାରକୁ ନେଇଥିଲେ । ମଣିଷର ଚାରିଦ୍ରିକ ବିକାଶ ନ ହେଲେ, ମଣିଷ ସାମାଜିକ ସ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ ଉନ୍ନତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ମାନସିହ କହନ୍ତି : “ମଣିଷର ବିକାଶ ନିମନ୍ତେ ଯାହା ଯାହା ଆବଶ୍ୟକ ଚରିତ୍ର ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ବୃକ୍ଷପ୍ରତି ବୃକ୍ଷର ମୂଳ ଯେପରି, ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରତି ମନୁଷ୍ୟର ଚରିତ୍ର ସେହିପରି । ମନୁଷ୍ୟର ଶରୀର ଯେପରି ପାଦବୃନ୍ଦ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଶକ୍ତିମାନ ହୁଏ, ମନୁଷ୍ୟର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ସେହିପରି ଚରିତ୍ର ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଶକ୍ତିମାନ ହୁଏ ।” (୭୩) ନୀତିଶାସ୍ତ୍ରରେ ଚରିତ୍ର କହିଲେ ଯାହା ବୁଝାଏ, ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରରେ ଚରିତ୍ର ତାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ । “ଚରିତ୍ର କହିଲେ ସାଧାରଣତଃ ଇଂଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ସଂଯମ ବୁଝାଯାଏ କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଚରିତ୍ର ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ବ୍ୟାପକ । ଚରିତ୍ର ଦ୍ବାରା ନୈତିକ, ମାନସିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସକଳ ପ୍ରକାର ଶକ୍ତିର ଉତ୍କର୍ଷ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।” (୭୪)

ଉନ୍ନତ ମାନବର ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ଆବଶ୍ୟକତା ହେଲା: ଜାତୀୟତା ଓ ମାନବିକତା । ଜାତୀୟତା ଓ ମାନବିକତା ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଙ୍କ ବାଣୀ ହେଲା: “ମନୁଷ୍ୟକୁ ମନୁଷ୍ୟ ଠାରୁ ଯାହା ଦୂରେଇ ରଖେ, ଯାହା ମନୁଷ୍ୟକୁ ତା’ର ପ୍ରତିବେଶୀକୁ ଘୃଣା, ବିଦ୍ବେଷ, ଅବିଶ୍ବାସ କରିବାକୁ ଶିଖାଏ, ତାହା ଘୃଣାର ବିଷୟ । ଇନ୍ଦ୍ରୋପାୟ ନ୍ୟାୟନାଳିକମ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ଭିତରେ ବୁଝା ଅହଂକାର ପୁରେଇ ଜଗତର ବାର୍ତ୍ତମାନିକ ସକଳ ଅନିଷ୍ଟର କାରଣ ହୋଇଅଛି ।” (୭୫) ଏଣୁ ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ: “ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟ ଏହି ଯେ, କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟର କୌଣସି ଅନ୍ୟ ମଣିଷ ଉପରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ କରିବାର ନୈସର୍ଗିକ ଅଧିକାର ନାହିଁ ଏବଂ ଜାତୀୟତାର ଅର୍ଥ ଏହା ନୁହେଁ ଯେ, ଗୋଟିଏ ଜାତି ଅନ୍ୟଜାତିଠାରୁ ନିଜକୁ ମହତ୍ତ୍ବ ମନେକରି ତାକୁ ଅବଜ୍ଞା କରିବ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଜାତୀୟତାର ଅର୍ଥ ଏହି ହେବା ଉଚିତ୍ ଯେ, ଯେହେତୁ ସମଗ୍ର ମାନବ ଜାତିର ସେବା କରିବାର ଶକ୍ତି ଓ ସୁଯୋଗ ବିଧାତା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଦେଇନାହାନ୍ତି, ତେଣୁ ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ଅଂଶକୁ ଆମର ସେବା ଦାନ କରି ଆମ ହୃଦୟର ସେବା ତୃଷ୍ଣା ଆମେ ମେଣ୍ଟାଇବା । ଯେଉଁ ଦେଶରେ ମୋର ଜନ୍ମ ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ମୋର ଭାଷା ବୁଝି ପାରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମୋର ପ୍ରତିବେଶୀ ଭାବେ ମୋର ଜାତୀୟତା । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମୁଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟକୁ ପ୍ରଥମେ ମନୁଷ୍ୟ ଭାବରେ ବିଚାର କରିବି । ସେ ଯଦି ଭଲ ମନୁଷ୍ୟ ନୁହେଁ, ସେ ଓଡ଼ିଆ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ଘୃଣା କରିବି ।” (୭୬)

ଉପସଂହାର:

ମାନସିହଙ୍କର ମଣିଷ ସଂପର୍କୀୟ ସମସ୍ତ ବକ୍ତବ୍ୟକୁ ତିନୋଟି ସ୍ତରରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ— (କ) ରୋମାଣିକ୍ ମାନବଦୃଷ୍ଟି, (ଖ) ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ମାନବଦୃଷ୍ଟି, (ଗ) ହେତୁବାଦୀ ମାନବଦୃଷ୍ଟି । ମାନସିହ ପ୍ରଥମତଃ କବି, ପରେ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଓ

ଚିନ୍ତାମୟକ । ତା'ଙ୍କର ସମସ୍ତ ବସ୍ତବ୍ୟ, ଚିନ୍ତା ଓ ବିଚାରକୁ ସବୁ ସ୍ତରରେ ଏକ କରି ସୁଜାତ ଭାବପ୍ରବଣତା ଆବୃତ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯୌବନର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ କରି ମାନସିଂହ ମଣିଷକୁ ନେଇ ନାନା ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁଥିଲେ । ସେ ସ୍ୱପ୍ନ ଭିତରେ ମଣିଷ ଭରା ହୋଇଥିଲା, ପ୍ରେମିକ, କବି, ଦଳିତ—ପଡିତ ଜନତାର ମୁକ୍ତିଦାତା ରୂପେ । ସାଧାରଣ ମଣିଷର ବ୍ୟଥାବେଦନା ସଂପର୍କରେ ସେ ଅବହିତ ଥିଲେ । ସାମାଜିକ ମଣିଷର ନାନା ଦୁଃସ୍ୱ ଓ ଯନ୍ତ୍ରଣାକୁ ସେ ବୁଝି ପାରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତା'ଙ୍କର କବିମାନ ଏଇ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ଅବସ୍ଥାକୁ ଅତିକ୍ରମିତ କରିଥିଲା । ତା'ଙ୍କର ମଣିଷ ପ୍ରେମ କରିଛି, ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଛି, ଜୀବନ ନେଇ ରଂଗୀନ ଅଧ୍ୟାସରେ ମସ୍ତୁର ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ତା' ପାଦତଳର ପୃଥିବୀକୁ ଫେରି ଚାହିଁବା ପାଇଁ ସେ ଲଜ୍ଜା କରିନି । ଫଳରେ ଗାନ୍ଧୀ, ଗୋପବନ୍ଧୁ ଭଳି ମହାପୁରୁଷ ତା'ଙ୍କର ନମସ୍ୟା ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । କବି ଓ ଶିଳ୍ପୀ ଭାବରେ ମାନସିଂହ ନିଜର ଆତ୍ମସତ୍ତାକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଉପଲବ୍ଧ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କେତୋଟି ପ୍ରବନ୍ଧରେ କବି ମନର ଏଇ ସତ୍ତା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଛାୟାପାତ କରିଛି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ଇଂଲଣ୍ଡ ରହଣୀ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତା ଓ ଚୈତନ୍ୟକୁ ପ୍ରସାରିତ କରିଛି । ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି, ଇଂରେଜ ଜାତି କେବଳ ଶୋଷକ ବା ଶାସକ ନୁହେଁ, ସେ ମଧ୍ୟ ନାନା ମୂଲ୍ୟବୋଧର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା । ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଶୋଷଣ ପାଇଁ ନୁହେଁ, ନିଜ ବିଶ୍ୱ-ବାକ୍ଷା ଜନିତ ଦୁର୍ବଳତାପାଇଁ, ପରିବେଶ ସହିତ ଖାପ ଖୁଆଇବାରେ ନିଜର ଅପାରଗତା ପାଇଁ । ଭାରତୀୟ ମାନଙ୍କର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଓ ନିମ୍ନଗତି ପାଇଁ ସେମାନେ ନିଜେ ହିଁ ଦାୟୀ । ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ମୁକ୍ତ ଅର୍ଥନୀତି, ଉଦାରଚିନ୍ତା ରାଜନୀତି, ତାଙ୍କ ମନରେ ଗଭୀର ଛାୟାପାତ କରିଛି । ଜୀବନରେ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବୋଧ, ସ୍ୱାଧୀନତା ଓ ବ୍ୟକ୍ତି— ସ୍ୱାଧୀନତାର ମୂଲ୍ୟ ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ଇଂରେଜ ଜାତି କେବଳ ଧନରେ ବଡ଼ ନୁହେଁ, ସେ ମନରେ ବଡ଼, ଅଭିମାନରେ ବି ସେ ବଡ଼ । ତା'ର ମର୍ଯ୍ୟାଦାବୋଧରୁ ଉଚ୍ଚ ସାହିତ୍ୟକୃତି ଓ ଦର୍ଶନଚିନ୍ତା ଉତ୍ପାଦିତ । ଶ୍ରମ-କୌଶଳ, ଭାରତରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବୋଧ, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜୀବନ ଦର୍ଶନର ପରୋକ୍ଷ ଜୟଗାନ କରିଛନ୍ତି । ମଣିଷ ପ୍ରତି ଥିବା ତାଙ୍କର ରୋମାଞ୍ଚିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଏଠି ଭିନ୍ନ ମୋଡ଼ ନେଇଛି ।

ଜୀବନର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଆଡ଼କୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନରେ ନାନା ସଫଳତା ଓ ବିଫଳତା ମାନସିଂହକୁ ମଣିଷ ସଂପର୍କରେ ଗଭୀରଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରିଛି । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ବହୁ ଦୁଃଖ, ଦୁଃଖ—ସୁଖ ନିର୍ବିଶେଷରେ ପ୍ରଶାନ୍ତଚିତ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ତା'କୁ ବାଧ୍ୟ କରିଛି, ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନର ଦ୍ୱାରସ୍ଥ କରାଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ହେଲା— ଜୀବନପ୍ରତି କିଛି ପରିମାଣରେ ହେତୁବାଦୀ ଓ ଶଂସୟବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ।

ବୁଦ୍ଧ ନାଟକ, ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ, କମଳାୟନ ଆଦି ପୁସ୍ତକରେ ମଣିଷ ପ୍ରତି ତା'ଙ୍କର ସଂହତ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ପ୍ରତିଫଳିତ । ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଅନୁଭବ କଲା ପରେ ମଣିଷ ପ୍ରତି ତା'ଙ୍କର ଦରଦ, ଭଲପାଇବା, ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ଘୃଣା ଏଇସବୁ ପୁସ୍ତକରେ

ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । ଏସବୁ ଭିତରେ ରହିଛି, ମାନସିଂହଙ୍କର ଗୋଟିଏ ନିଜସ୍ବ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ—ତାହା ହେଲା ମଣିଷକୁ ତା'ର ଅର୍ଥନୈତିକ, ସାମାଜିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ଅର୍ଥାତ୍ ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ବିଚାର କରିବାର ମୋହ । ତା'ଙ୍କ ନିଜ୍ଞତାରେ ସାଂସ୍କୃତିକ ମଣିଷଟି ହିଁ ସତ୍ୟ । ଗାନ୍ଧୀ, ଗୋପବନ୍ଧୁ, ମଧୁସୂଦନ, ଫକୀରମୋହନ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସତ୍ୟ । ସାଧାରଣ ମଣିଷର ଜୀବନଗତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବୋଧକୁ ସେ ପ୍ରାୟତଃ ଉପେକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣକୁ ସେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବି ଭାବବାଦୀ ଜୀବନ—ବାସ୍ତାବ୍ୟ ପରିହାର କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଫଳରେ ମଣିଷ ସଂପର୍କରେ ତା'ଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ବାସ୍ତବାତାକୁ ଉପେକ୍ଷାକରି ସ୍ବପ୍ନ ଜଗତର ଭାବ ବଳୟ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିଛି ।

□ □

ପ୍ରାକ୍ ଟୀକା :

- ୧— ମାନସିଂହ, (ତଃ) ମାୟାଧର— ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ନିଜ ଦାୟିତ୍ବ ପୃ. ୮୨.
 ୨— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ: (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ—୧୯୬୨) ଅକ୍ଷତ, ପାଞ୍ଚଗାଆ ପୃ. ୨୯୬—୯୭.
 ‘ଏ ଧରା ମନୁଷ୍ୟ ଜାତି ଏକ ପିତାଙ୍କର
 କଳା ଗୋରା ପାତ ରକ୍ତ
 ସର୍ବେ ଭାଇ ଭାଇ
 ସ୍ବର୍ଣ୍ଣାଙ୍କର ନନ୍ଦନଦୀ, ଭୂଧର ସାଗର
 ଦେଖୁଛ କି ଅଂଶୀକୃତ କାହିଁ କାହାପାଇଁ
 ସର୍ବେ ନାରୀ ଗର୍ଭୁ ଜାତ, ସମାପ୍ତ ଶୁଣାନେ
 ପୂର୍ବ, ପାର ଜଣା ନାହିଁ, ମଧ୍ୟେ ଯେତେ କଳି,
 ଚିରନ୍ତନ ଭାବି ଧରା—ଜୀବନ ଅଜ୍ଞାନେ,
 ସତ୍ୟ, ସୁଖ, ଶାଶ୍ବତକୁ ଦିଅ କିପାଁ ବଳି?’
- ୩— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ— ୧୯୭୩) ‘ମାନବ ଗୋପବନ୍ଧୁ’ ପୃ—୫୧୯.
 ୪— ତତ୍ତ୍ବେବ, ମାନବିକତାର କବି ମେହେର ପୃ. ୪୯୯.
 ୫— ମାନସିଂହ, (ତଃ) ମାୟାଧର— ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (୧୯୭୬)—ପୃ. ୨୨.
 ୬— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ: (୧୯୭୩) ମାନବ ଗୋପବନ୍ଧୁ—ପୃ. ୫୧୯.
 ୭— ତତ୍ତ୍ବେବ, ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ପୃ— ୫୧୯.
 ୮— ତତ୍ତ୍ବେବ, ପୃ. ୫୮୭.
 ୯— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ଦ୍ବିତୀୟ ଖଣ୍ଡ:— (୧୯୬୪) କମଳାୟନ କାବ୍ୟରେ କମଳଲୋଚନର କଲେଜରେ ବକ୍ସୁଡା ପ୍ରତିଯୋଗିତା:— ବିଷୟ— ‘ବିବର୍ତ୍ତନବାଦ, ପୃ. ୧୮୭ ରୁ ୧୯୧.
 ୧୦— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ—(୧୯୭୩) ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ପୃ—୫୭୩.
 ୧୧— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ— (୧୯୬୨) ଅକ୍ଷତ— (କ)— ମୋ ଧନରେ ପୃ. ୩୦୫. (ଖ) ଯାଇଛି ସେ, ପୃ. ୩୦୭. (ଗ) ଶିଶୁର ଦାନ, ପୃ. ୩୦୮, (ଘ) ରୂପାନ୍ତର, ପୃ. ୩୦୮, ସିଂଧୁ ଓ ବିଂଦୁ— (ଙ) ମୁଁ ଅଛି

ମୁଁ ଅଛି, ପୃ. ୫୩୧, (ଚ) ପୃ. ୫୩୩. (ଛ) କିଶୋର କବିତା ପୃ. ୬୪୧ ରୁ ୬୭୮.

୧୨- ମାନସିହ, (ଡଃ) ମାୟାଧର-ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ପ୍ରେମ ଓ ବିବାହ ପୃ. ୧୫.

୧୩- (କ) ମାନସିହ, ମାୟାଧର, ତରୁଣ କବିର ଆଶା, ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ୩୨/୧, ଏପ୍ରିଲ ୧୯୨୮, ବୈଶାଖ, ୧୩୩୫.

‘କୁଳିତି ପୁଣି ମୁଁ ରସିକ ପରି/ ସବୁ କିଶୋରୀର ଚିତ୍ତକ ଧରି,/ ବୋଲନ୍ତି,
ସବୁରି ବାଧବ ମୁହିଁ/ ଜାଣ ସୁମୁହିଁ’ (ଖ) ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ: ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-
(୧୯୬୨)- ତରୁଣ କବିର ଆଶା ପୃ. ୭୨. ‘ଅଧର ଚାନ୍ଦିନୀ ଯାମିନୀ ତଳେ/
ସେ ରାଧା କୋମଳ ଜୟନ ପରେ/ ଜୀବନ ମରଣ ଯାଆନ୍ତି ଭୁଲି/ ସପନ ପରି’
(ଗ) ଇରାନୀ କିଶୋରୀ/ ଗୁଲ ବଦନ ତବ ନହୁଏ ପାଶୋରି/. . . ଯୁଗ୍ମ ବେଶୀ
ଶୋଭା କନକ ଗଳା ବାହି,/ ମରଣ ନିଜେ ସହି, ରହିବେ କ୍ଷଣେ ଚାହିଁ/ ଦ୍ରାକ୍ଷା-ସୁକୋମଳ-/
ଅଧର ଚଳମଳ-/ ବୟସ ବିଷେ, ଯାର ପାନ ଗୋ’ ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ
ଖଣ୍ଡ- ପୃ-୧୩୩. (ଘ) ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ପ୍ରେମର ପରିମାଣ, ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ,
୩୨/୧୨, ମାର୍ଚ୍ଚ-୧୯୨୯, ଚୈତ୍ର, ୧୩୩୬. ‘ଧୂପ’ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କରଣରେ ଏହାର
ନାମ ‘ପ୍ରେମର ପରିମାପ’ ‘ପ୍ରେମ କି ଥରେ ଆସି ଥରକେ ହୁଏ ଶେଷ,/ଜଣକୁ
ଦେଲେ ସିପି, ନ ରହେ ଅବଶେଷ ?/ ପ୍ରଥମ ଭେଟ ସାଥେ ସରେ କି ସନ୍ଧ୍ୟା,/
ଆଉ କି ଥରେ ବୁକୁ ନ ହୁଏ ରସମୟ ? ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ) ପୃ. ୧୨୦.

୧୪- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ- (୧୯୭୩) ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପଦ୍ୟାବଳୀ
ଆଲୋଚନା, ପୃ. ୪୫୩.

୧୫- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ- (୧୯୬୨) ଇରାନୀ କିଶୋରୀ, ପୃ. ୧୩୬.

୧୬- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ: (୧୯୬୨) ‘ଧୂପ’ର ଭୂମିକା, ପୃ-ଦୁଇଅଣା

୧୭- ତନ୍ତ୍ରିକ, ଅନୁଭା, ପୃ-୩୫୭.

୧୮- ରାଓ, ମଧୁସୂଦନ -ମଧୁସୂଦନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (୧୯୬୫) ଗ୍ରନ୍ଥମଂଦିର, କଟକ,
ନାତିରଢ଼ମାଳା, ପୃ. ୧୧୯.

୧୯- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ:- (୧୯୭୩) କବି ଓ କବିତା-ରାଧାନାଥ
ଓ ମଧୁସୂଦନ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୪୮୯-୯୦.

୨୦- ମାନସିହ, (ଡଃ) ମାୟାଧର-ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ପୃ- ୨୩. ପ୍ରେମ
ଓ ବିବାହ (ପ୍ରବନ୍ଧ)

୨୧- ରାଓ, ମଧୁସୂଦନ (ଭକ୍ତ କବି)- ମଧୁସୂଦନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (୧୯୬୫, ଗ୍ରନ୍ଥମଂଦିର)
ଛାନ୍ଦମାଳା, ପରିବାର (କବିତା) ପୃ. ୨୨.

୨୨- ମାନସିହ, ମାୟାଧର-ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ସମାଜ ଓ ରାଷ୍ଟ୍ର (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ-୧୩.

୨୩- ତନ୍ତ୍ରିକ, ପ୍ରେମ ଓ ବିବାହ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୨୨.

୨୪- ମାନସିହ, ଅନ୍ୱେଷଣ (ଉପନ୍ୟାସ) ପୃ. ୧୨୩.

- ୨୫— ମାନସିଂହ, ଜୀବନପଥ, ପ୍ରେମ ଓ ବିବାହ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୨୧.
 ୨୬— ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୨୧ ରୁ ୨୩.
 ୨୭— ତତ୍ତ୍ୱେକ, ସମାଜ ଓ ରାଷ୍ଟ୍ର (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୧୩.
 ୨୮— ମାନସିଂହ, (ତଃ) ମାୟାଧର— ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା (୧୯୬୫) ପୃ—୧୨୭—୨୮.
 ୨୯— ମାନସିଂହ, (ତଃ) ମାୟାଧର— ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ପୃ—୧୯୭.
 ୩୦— ମାନସିଂହ, —ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (୧୯୭୬) ପୃ—୨୫୫—୫୬.
 ୩୧— ମାନସିଂହ, ମାୟାଧର— ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ଦେବତା କୃଷ୍ଣ ପୃ. ୪୨—୪୩.
 ୩୨— ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଗୀତାର ଇଶ୍ୱର ପୃ. ୧୪୫.
 ୩୩— ମାନସିଂହ, ମାୟାଧର— ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା (୧୯୬୫) ପୃ. ୪୨.
 ୩୪— ମାନସିଂହ, ମାୟାଧର— ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ଶ୍ରମ କୌଶଳ(ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୫୪—୫୫.
 ୩୫— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ— (୧୯୬୨) ମାଟିର ସ୍ତମ୍ଭାସ୍ତ୍ର, ସେ ଦିନର କବିତା, ପୃ. ୧.
 ୩୬— ମାନସିଂହ, ମାୟାଧର— ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ନିଜ ଦାୟିତ୍ୱ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୮୦, ୩୭— ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ. ୮୧.
 ୩୮— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ— ୧୯୬୪) କମଳାୟନ କାବ୍ୟ ପୃ. ୩୫୪.
 ୩୯— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ— (୧୯୭୩) ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପଦ୍ୟାବଳୀ (ଆଲୋଚନା) ପୃ. ୪୪୯.
 ୪୦ ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ—(୧୯୬୨) ‘ଧୂପ’ କାବ୍ୟର ଭୂମିକା ପୃ. ତିନିଅଶୀ,
 ୪୧— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ—(୧୯୭୩) ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପୃ. ୫୨୬.
 ୪୩— ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୪୫୨—୫୩.
 ୪୪— ମାନସିଂହ, ମାୟାଧର— ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ପ୍ରେମ ଓ ବିବାହ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୧୬.
 ୪୫— ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ. ୧୬.
 ୪୬— ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ— (୧୯୭୩), ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପଦ୍ୟାବଳୀ (ଆଲୋଚନା) ପୃ. ୪୪୨ —୪୩.
 ୪୭— ମହାନ୍ତି, (ଅଧ୍ୟାପକ) ଶ୍ରୀଚରଣ— ‘ମାନସିଂହ ମାନସ ପ୍ରଥମ ଭାଗ— (୧୯୮୩) ମାନସିଂହଙ୍କ କବିତାରେ ପ୍ରଣୟ ଚେତନା ପୃ. ୧ ରୁ ୪୮
 ୪୮— ସାହୁ, ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି, — ମାନସିଂହ ସ୍ମରଣିକା (୧୯୭୩) ଗୁଣସୁମରୀ ହୁଅନ୍ତି ବିକଳ’ ପୃ—୬୫.
 ୪୯— ‘ଅପାରେ କାବ୍ୟ ସଂସାରେ କବିରେକ ପ୍ରଜାପତିଃ,
 ଯଥା ସ୍ତୌ ରୋଚତେ ନିଶ୍ଚିତଥାବଂ ପରିବର୍ତ୍ତତେ,’ ଧ୍ୱନ୍ୟାଲୋକ, ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ/
 ତୃତୀୟ ଉଲ୍ଲାସ, ଶ୍ଳୋକ ସଂ— ୫୬୯.

- ୫୦- 'ନିୟତିକୃତ ନିୟମରହିତାହୁଏବେକମୟମାନସ୍ୟ ପରତନ୍ତ୍ରମ୍,
ନିର୍ଦ୍ଦୟ ରୁଚିରା ନିର୍ମିତମାତ୍ସରୀ ଭାରତୀ କରେକ୍ଷୟତୀ' 'କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ/
ମନ୍ତ୍ରଣ, ୧/୧,
- ୫୧- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ- (୧୯୭୩)-ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ 'କାବ୍ୟ'
(ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୫୭୪.
- ୫୨- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ ୧୯୬୯) ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ପୃ. ୧୨.
- ୫୩- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ- (୧୯୬୭) ଶେଳାମୃତ୍ୟୁ (କବିତା) ପୃ. ୧୬୧.
- ୫୪- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ଭୂମିକା ପୃ. ୪-୫.
- ୫୫- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ- ୧୯୭୩) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ରାଧାନାଥଙ୍କ
ଦାନ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୪୮୫.
- ୫୬- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ଶ୍ରମ କୌଶଳ ପୃ. ୪୫.
- ୫୭- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୫୬. ୫୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୫୮
- ୫୯- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୫୦.
- ୬୦- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ଶିକ୍ଷାବିରର ଗାଥା (୧୯୬୫) ପୃ. ୩୩୫.
- ୬୧- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ସରସ୍ୱତୀ ପକାରମୋହନ (୧୯୭୨) ପୃ. ୭୩.
- ୬୨- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ- (୧୯୭୩) ମାନବ ଗୋପବନ୍ଧୁ, ପୃ. ୫୨୧.
- ୬୩- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ- (୧୯୬୭) ଗୋପପ୍ରୟାଗ, (କ) ପୃ.
୩୩୯, (ଖ) ପୃ- ୩୩୯, (ଗ) ପୃ. ୩୪୦, (ଘ) ପୃ. ୩୪୩.
- ୬୪- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ- (୧୯୬୯), ଦେବତା କୃଷ୍ଣ ପୃ. ୪୨.
- ୬୫- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ସରସ୍ୱତୀ ପକାରମୋହନ (୧୯୭୨) ପୃ- ୨୯୩.
- ୬୬- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ନିଜ ଦାୟିତ୍ୱ- ପୃ. ୭୯.
- ୬୭- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ପୃ. ୧୧.
- ୬୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ମନୁଷ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ପୃ. ୧୯.
- ୬୯- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ମନୁଷ୍ୟ କୃଷ୍ଣ, ପୃ- ୨୫-୨୬.
- ୭୦- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଦେବତା କୃଷ୍ଣ ପୃ- ୪୪.
- ୭୧- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ସରସ୍ୱତୀ ପକାରମୋହନ (୧୯୭୨- ପୃ. ୫୫.
- ୭୨- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- 'ଭାରତରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବୋଧ' (ପ୍ରବନ୍ଧ) ନବରବି ୨/୧୧,
ମଇ ୧୯୭୨, ପୃ. ୧୩.
- ୭୩- ମାନସିହ, ମାୟାଧର- ଜୀବନୀ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ (୧୯୫୮) ଚରିତ୍ର ପୃ. ୪୨.
- ୭୪- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୪୭-୪୮
- ୭୫- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ- (୧୯୭୩) ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ
ପୃ. ୫୮୪.
- ୭୬- ତତ୍ତ୍ୱେକ।

ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ

ପ୍ରକୃତି

ପ୍ରକୃତି

ପ୍ରକୃତି ଓ ମଣିଷ :

ଚିନ୍ତା ଚେତନା ଓ ସୃଷ୍ଟିର ଏକକ କେନ୍ଦ୍ରରେ ମଣିଷ ସବୁବେଳେ ନିଜକୁ ହିଁ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିଛି। ପଳରେ ବିଶ୍ୱ ଜଗତଠାରୁ ଏକ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସଭା ଭାବରେ ବା ଏକକ ସଭା ଭାବରେ ସେ ନିଜକୁ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି। ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଦେଖାଯାଏ, ମଣିଷ ସମେତ ସମଗ୍ର ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଉଛି ବିଶ୍ୱଜଗତ। ବିକାଶ ଧାରାରେ ବିଶ୍ୱଜଗତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଂଶ ଠାରୁ ମଣିଷ ଏକ ଅଧିକ ବିକଶିତ ବିଭାଗ ମାତ୍ର। ଏହି ବିଶ୍ୱଜଗତର ରହସ୍ୟ ସଂଧାନ କରି, ଶିଳ୍ପୀ ଭାବୁକ ଓ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଭୁତ୍ୱ କରିଛି। ଏହାର ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ବିଶ୍ଳେଷଣ ପଳରେ ନାନା ବିଜ୍ଞାନର ଶାଖା ପ୍ରଶାଖା ବିସ୍ତାରିତ ହୋଇଛି। ଆମ ଭାରତୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ଏହି ବିଶ୍ୱଜଗତକୁ କେତେବେଳେ ଦେଖା ହୋଇଛି ସୃଷ୍ଟିର ଆଧାର ପ୍ରକୃତି ରୂପରେ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ମାୟା ରୂପରେ। କେତେବେଳେ ତାହା କ୍ଳାନ୍ତି ତ କେତେବେଳେ ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିତ। କବିମାନେ ମୁଖ୍ୟତଃ ରୂପ-ରସ-ଗନ୍ଧର ପୂଜାରୀ। ଅରୂପ ଅବାଦ୍ଦମାନସଗୋଚର ଅଲୌକିକ ସଭାପ୍ରତି କବିମାନଙ୍କର ଆକର୍ଷଣ ଥିଲେ ବି, ବାସ୍ତବ ଜଗତର ନିବିଡ଼ ଅନୁଭବକୁ ସେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଚିନ୍ତାମାୟକମାନେ ପ୍ରକୃତିର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପ ଦେଖି କେବଳ ମୁଗ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ହୁଏତ ତାକୁ ଭାଙ୍ଗି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରନ୍ତି। ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କରେ କବିମାନଙ୍କର ଅନୁଭବ ଯେତେ ସ୍ପଷ୍ଟ, ଦାର୍ଶନିକ ବା ବୈଜ୍ଞାନିକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ସେତେଟା ସଂହତ ନୁହେଁ। ମାନସିହ କବି ଭାବରେ ଓ ଜଣେ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଭାବରେ ପ୍ରକୃତିର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବକୁ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ବିଶ୍ଳେଷଣ ବି କରିଛନ୍ତି। ଲୌକିକ ଜୀବନ ଭିତରେ ଲୋକୋତ୍ତର ସଭା ଉପଲବ୍ଧ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି। ବନ୍ଧ୍ୟମାଣ ବିଶ୍ଳେଷଣରେ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଛି।

ପୂର୍ବରୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି ଯେ, ମଣିଷ ପ୍ରକୃତିର ଏକ ଅଂଶ ବିଶେଷ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ନିଜର ଚିନ୍ତା ଏବଂ ବିଚାରଶକ୍ତି ବଳରେ, ସେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଠାରୁ ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଜାହିର କରି ପାରିଛି। ଅନାଦିକାଳରୁ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ମଣିଷର ସଂପର୍କ ଗଭୀର। ମଣିଷ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ସଂଗେ ସଂଗେ, ସେ ପ୍ରକୃତିକୁ ନାନା ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି। ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିତମ ନିଦର୍ଶନ ରାବେଦରେ ଅରଣ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ଓ ମାନବ ଜୀବନର ନିବିଡ଼ ଘନିଷ୍ଟତାର ପରିଚୟ ରହିଛି। ଉପନିଷଦ, ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ଓ ମାନବର ସଂପର୍କ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ତ୍ରିବିଧ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି। ଯଥା:—
(କ) ସାଧାରଣ ମଣିଷ ଦୃଷ୍ଟିରେ, (ଖ) ରାଜକୀୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ, (ଗ) ଧର୍ମୀୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ।

ସାଧାରଣ ମଣିଷ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରକୃତି

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ସାଧାରଣ ମଣିଷ ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ ନିଜର ବିଚ୍ଛନ୍ନତା ଅନୁଭବ କରିନାହିଁ । ଜୀବନର ସର୍ବବିଧି ଆବଶ୍ୟକତା ସେ ଲାଭ କରିଛି । ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ତା'ର ହସ-କାନ୍ଦ, ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ, ସବୁ ଯେପରି ପ୍ରକୃତି ଦ୍ଵାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ । ଏଣୁ ଲୋକ ସାହିତ୍ୟରେ, ଗଛ କଥା କହେ, ପାହାଡ଼ୀ ଝରଣା ନାଚିନାଚି ଗୀତଗାଏ । ପାହାଡ଼ରଜା ତା'ର ସନ୍ତାନମାନଙ୍କ ପାଇଁ ମନଲାଖି ଖାଇବା ଜିନିଷ ଦିଏ, ଭଲମନ୍ଦ ବିଚାର କରେ, ଦୋଷୀକୁ ଦଣ୍ଡ ଦିଏ । ସଉତୁଣୀର ଚକ୍ରାନ୍ତରେ ମରିଶୋଇଥିବା ପୁଅଝିଅମାନେ ଆକାଶଛୁଆଁ ଗଛହୋଇ କଥା କହନ୍ତି । ଏହିପରି ଅନେକ ଘଟଣା ରହିଛି । ଆଦିବାସୀ ବିଶ୍ଵାସ ଅନୁସାରେ, ମଣିଷର ମୃତ୍ୟୁହେଲେ ଆତ୍ମା ଗଛରେ ଲୁଚି ରହେ, ପୁଣି ସୁବିଧା ଦେଖି ମଣିଷ ଗର୍ଭକୁ ଆସି ଜନ୍ମ ନିଏ । ଯୌନକ୍ରିୟା ଦ୍ଵାରା ଯେ ସନ୍ତାନ ଲାଭ କରାଯାଏ, ଏ ଧାରଣା ଅନେକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୋକମାନଙ୍କ ଚେତନାରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନଥିଲା । ଭାରତୀୟ ପରଂପରା ପ୍ରକୃତିର ବ୍ୟାପକ ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ୍ଟରେ ମଣିଷ ଓ ତା'ର ସଂପ୍ରସାରିତ ଚେତନାକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଓ ଅନୁଭବ କରିଛି । ସାଧାରଣ ମଣିଷର କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ଅଜସ୍ର ରୂପବିଭବକୁ ନିଜସ୍ଵ କଳ୍ପମୂର୍ତ୍ତିନେଇ ଦେଖୁଛି । ତା'ର ପ୍ରିୟତମ ପ୍ରକୃତିକୁ ସେ ଭଲ ପାଇଛି, ଯେଉଁଠୁ ଉପକାର ପାଇଛି ବା ଭୟ ପାଇଛି ତାକୁ ଲକ୍ଷଦେବତା ଭାବରେ ପୂଜା କରିଛି । ନାରୀ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖୁଛି, ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିଛି, ସମୟ ସୁବିଧା ଦେଖି ଗୃହାଂଗନରେ ପ୍ରକୃତିର ରୂପସଜାକରି ଆନନ୍ଦ ପାଇଛି । ପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖି ଆନନ୍ଦ ପାଇବା ସଂଗେ ସଂଗେ ନାରୀର ଶରୀରରେ ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରତିଫଳନକୁ ଅନୁଭବ କରିଛି । ସାଧାରଣ ମଣିଷର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ କାବ୍ୟ-ଆବଶ୍ୟକତାରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ସାଧାରଣ ମଣିଷର ସଂପର୍କ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ଅତୁଟ । ଯେଉଁଠାରେ ସଭ୍ୟତାର ରୋଗ ଗ୍ରାସ କରିନି, ସେଠାରେ ମଣିଷ ଓ ପ୍ରକୃତିର ଆଦିମତମ ସଂପର୍କ ଛିନ ହୋଇନାହିଁ ।

ରାଜକୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପ୍ରକୃତି :

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଏକ ରାଜକୀୟ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀରୁ ଦେଖାଯାଇଛି । ରାଜସଭାର ପଣ୍ଡିତ ତଥା କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶକର ପ୍ରକୃତି ସହିତ ସିଧାସଳଖ ସଂପର୍କ ନଥିଲା । ପ୍ରକୃତିକୁ ସେମାନେ ଏକ ବିଳାସୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖୁଥିବାରୁ ପ୍ରକୃତି ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନିଜର ସଭା ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ କଳ୍ପନାର ବେହରଣ ପିନ୍ଧୁଥିଲା । ନାରୀ ଓ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ଭେଦରେଖା ଥିଲା ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ପ୍ରକୃତିର ସୁନ୍ଦରତମ ଅବସ୍ଥାବ ନାରୀ ଦେହ ସହ ଉପମିତ ହୋଇ ବାରମ୍ବାର ଚିରସ୍ମୃତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରକୃତି ନିଜସ୍ଵ ରୂପ ହରେଇ ମାନବିକ ଅନୁଭାବର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଜନସଂପର୍କ ସ୍ଥାପନ ଓ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ପରିଚୟ ଏକ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକତା ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ରାଜାମହାରାଜାମାନେ

ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବନ ଗମନ କରୁଥିଲେ । ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ରାଜକନ୍ୟା ଗ୍ରହଣର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ଚଉଦବର୍ଷକାଳ ବଣ ଜଂଗଲରେ ବୁଲି ବନ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ନିବିଡ଼ ସଂପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଅଭିଜ୍ଞତା ହାସଲ କରିଥିଲେ । ମହାଭାରତକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ମଧ୍ୟ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ଗ୍ରହଣ ପୂର୍ବରୁ ଦୀର୍ଘକାଳ ବନବାସରେ ରହି ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ ସହିତ ଅନ୍ତରଂଗତା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ ଦ୍ଵାରା ଜନ ସଂପର୍କ ବିହୀନ କୌରବମାନଙ୍କର ସ୍ଵଚ୍ଛକାଳ ଶାସନର ଅବସାନ ପରେ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ସଖ୍ୟା ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ପାଣ୍ଡବମାନେ ହିଁ ଉତ୍ତମ ଭାବରେ ଶାସନ ପରିଚାଳନା କଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଶାସକ ଓ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ଥିବା ଏହି ଘନିଷ୍ଠ ସଂପର୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏକ ସୌଖୀନ ପରଂପରାରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ରାମାୟଣ ମହାଭାରତ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି କାଳିଦାସ ଭବଭୂତିଙ୍କୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କବିତାରେ ଥିବା ପ୍ରକୃତିର ମାନବୀୟ ଓ ଅନ୍ତରଂଗ ପରିଚୟ ତତ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ପ୍ରାୟତଃ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଧର୍ମୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପ୍ରକୃତି :

ଭାରତୀୟ ମନାସ ଆଦିମ ଅବସ୍ଥାରୁ ଧର୍ମୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖି ଆସିଛି । ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ପ୍ରକୃତିକୁ ନାନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ପ୍ରକାଶ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଅଦୈତ୍ୟବାଦୀମାନେ ପ୍ରକୃତି ଓ ମଣିଷକୁ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ବା ପ୍ରତିରୂପ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ସଂଗରେ ଉଭୟଙ୍କର ଅଭିନତା ହିଁ ଉଭୟର ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣର ମୂଳ କାରଣ । ମନୁଷ୍ୟ ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ସ୍ଵରୂପତଃ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଅନ୍ତରଂଗତା । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରକୃତି ଉଗ୍ରବାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବହନ କରିଛି, ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତି ଉଗ୍ରବାନ ନୁହନ୍ତି; ଏହା ମାୟାର ପ୍ରତିରୂପ । ସେମାନେ ରୂପ-ରସ-ଗନ୍ଧ-ସ୍ପର୍ଶ-ଶବ୍ଦମୟ ଜଗତକୁ କେତେବେଳେ ମାୟା ଭାବରେ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ଉଗ୍ରବାନଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ରୂପଭାବରେ ଦେଖି ଆସିଛନ୍ତି । ଭାରତର ମୁନି-ରଷିମାନେ ଜଗତର ଜଡ଼, ଉଦ୍ଭିଦ ଓ ଚେତନ ମଧ୍ୟରେ ବିଶ୍ଵପ୍ରାଣ ନିରନ୍ତର ସଂଦିତ ହେଉଥିବାର ଉପଲବ୍ଧ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ :

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପ୍ରକୃତିକୁ ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରାଯାଉଥିଲା । ସେ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି :— “ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଭାରତୀୟମାନେ ପ୍ରକୃତି ପୂଜା ମଧ୍ୟଯୁଗରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ଠାରୁ ଭୁଲିଯାଇଥିଲେ । ଫରାସୀ ରାଷ୍ଟ୍ରବିପ୍ଳବର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ, ଫରାସୀ ମନାସୀ ରୁଷୋ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ଵାଭାବିକ ସଂପର୍କକୁ ପୁନରୁଜ୍ଜୀବିତ କରିବାର ପ୍ରଥମ ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଫରାସୀ ଭାବଧାରା କ୍ରମେ ଇଉରୋପର ଅନେକ ସାହିତ୍ୟକୁ ପ୍ରଭାବିତ କଲା । କିନ୍ତୁ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟରେ ହିଁ ଏହି ଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରସ୍ତୁତିତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଏହି ସମୟର ଇଂରେଜ କବିମାନେ

ପ୍ରକୃତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଯେଉଁ ରମଣୀୟ କାବ୍ୟ କବିତା ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ବିଶ୍ୱ ସାହିତ୍ୟରେ ଅତୁଳନୀୟ। ପୁଣି ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ଖ୍ୟାତସ୍ୱଖ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରକୃତିର ପଟଶୁରୋହିତ। ଖ୍ୟାତସ୍ୱଖ୍ୟାର୍ଥକ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଚୈତନ୍ୟନକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଶିଷ୍ଟ ଇଂରେଜୀ କବିମାନେ ପ୍ରକୃତିକୁ ନାରୀକୁ ଅର୍ଥ୍ୟ ଦେଲାଭଳି ସେମାନଙ୍କର ଅର୍ଥ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି।”^୧ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ଯାଏ ଇଉରୋପୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରକୃତିର ସ୍ଥାନ ଥିଲା ନଗଣ୍ୟ।

ଆଧୁନିକ କାଳରେ ଇଂରେଜୀ କବିମାନେ ପ୍ରକୃତିପ୍ରତି ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଦ୍ୱାରା ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ କବିମାନେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଏ, ମାନସିଂହ ତାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରିନାହାନ୍ତି। ତାଙ୍କ ମତରେ:— “ଇଂରେଜୀ କବିମାନେ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯାହାକରି ଜୟଜୟକାର ପାଇଗଲେ ଓ ଆମର ବିସ୍ମୟର କାରଣ ହେଲେ, ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ତଳେ ଆମର କାଳିଦାସ ଓ ଭବଭୂତି, ବିଶେଷତଃ କାଳିଦାସ ଠିକ୍ ତାହାହିଁ କରିଯାଇଛନ୍ତି। ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଯାଏ ଇଂରେଜ କବିମାନଙ୍କ ଆଖିରେ ପର୍ବତ କୁସିତ ଦେଖାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ନଗରସଭ୍ୟତା ଥିଲା ସେ ଜାତିର କବିମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସ୍ତୁ; କିନ୍ତୁ ଆମର ମହାକବିଙ୍କ ଲେଖାରେ ଭାରତବର୍ଷର ବ’ଣ, ପାହାଡ଼, ନଦନଦୀ, ମେଘ, ମଲୟର କି ମନୋଜ୍ଞ ବର୍ଣ୍ଣନା ଆମେ ନପାଉଁ। ତେଣୁ ସମୂହ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ନୂବୟୁଗର ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରକୃତିଚର୍ଚ୍ଚା, ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଇଂଲିଶ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ ଔପାଦାନର ବିଶେଷ ଦାନ ବୋଲି ଧରାଯିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ। ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ରତ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଦେଇ ପ୍ରକୃତିର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶର ଚିତ୍ର ପ୍ରଚୁର ଅଛି ଓ ଆମ କବିମାନଙ୍କର ଉପମା ସଂଗ୍ରହ ବିଷୟରେ ପ୍ରକୃତିକି ସ୍ପଷ୍ଟ କୁଟିବାର ଅନୁରାଗ ଓ ତୀକ୍ଷଣ ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା। ଅବଶ୍ୟ ଉତ୍କଳର ନଦୀଟିଏ, ବଣିଟିଏ, ହ୍ରଦଟିଏ, ପାହାଡ଼ଟିକି ନେଇ କାବ୍ୟ ଲେଖା ହୋଇନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ନିଜ୍ଜଳ ‘ରସ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ସେଟା ଯେ ବିଶେଷ ଗୋଟାଏ ସାହିତ୍ୟକ ଅଭାବ, ଏହାତ ମୋର ମନେ ହୁଏନା।”^୨

ଆଧୁନିକ କାଳରେ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ରହସ୍ୟ; ସଂଧ୍ୟାନର ପ୍ରୟାସ-ପ୍ରକୃତିକୁ ଉପଭୋଗ କରିବାର ବାସନା ମଧ୍ୟରେ, ଯେଉଁ ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ପରିଚୟ ଆମମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖା ଦେଇଛି ତାର ମୂଳ ଉତ୍ସ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ। ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର କୋଳରେ ବସବାସ କରିଥିଲା, ଯେତେଦିନ ସେ ଶିଶୁ ସୁଲଭ ଭଂଗୀରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଭଲପାଇ ଆସିଥିଲା, ଯେତେଦିନ ପ୍ରକୃତିର ସମସ୍ତ ଅଂଗ ମନୁଷ୍ୟର ହାତ ପାଆନ୍ତାରେ ଥିଲା, ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ମୁଖରେ ଥିଲା, ସେତେଦିନ ପ୍ରକୃତିର ନିରାଭରଣ ରୂପ ଦେଖିବା ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ ମନରେ କୌଣସି ବ୍ୟାକୁଳତା ଜନ୍ମି ନ ଥିଲା। ସେ ପ୍ରକୃତିକୁ ରହସ୍ୟମୟ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ନଥିଲା। ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ନୂତନ ନୂତନ ଆବରଣରେ ଢାଙ୍କି ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ ଦୂରେଇ ଆସିଛି, ସେତେବେଳେ ସେ ପ୍ରକୃତିକୁ ରହସ୍ୟମୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖି ଆସିଛି। ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ ମଣିଷର ବ୍ୟବଧାନ ଯେତେବେଳେ ହୋଇଛି, ପ୍ରକୃତିକୁ ଚିହ୍ନିବାରେ, ଉପଲବ୍ଧ

କରିବାର ଆକାଂକ୍ଷା ମନୁଷ୍ୟ ମନରେ ସେତେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଆଧୁନିକ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ କବିମାନେ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଉପଭୋଗ କରିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାକୁ ନୂତନସଭା ରୂପରେ ଦେଖୁଛନ୍ତି ।

ମାନବ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ମଣିଷର ସ୍ବାଥେ ସ୍ବାଥେ ପ୍ରକୃତି ରହିଆସିଥିଲା, ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅଛି । ମଣିଷ ଭିତରେ ଥିବା ସର୍ଜନଶୀଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି କ୍ରମେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖିଲା, ମଣିଷ ମନର କଳ୍ପନା ଅନୁସାରେ ପ୍ରକୃତି ସ୍ବଂଦର ହେଲା । ଆମେ ସାହିତ୍ୟ ଓ କଳାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖୁଛୁ, ସେ ହେଉଛି ଆମର କଳ୍ପନା । ହ୍ରଦ, ପାହାଡ଼, ପର୍ବତ, ନଦନଦୀ, ଝରଣା, ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା, ମେଘ, ଅନାଦିକାଲରୁ ପ୍ରକୃତିରେ ରହି ଆସିଥିଲା । କବି, ଚିତ୍ରଶିଳ୍ପୀ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତିର ସେହି ମନୋରମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ କାବ୍ୟରେ ବା ଚିତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରତୀକ୍ଷିତ କରି ଲାଗିଲେ, ଆମେ 'ସେତେବେଳେ ନିଜର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ସେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟପ୍ରତି ଫେରାଇନେଲୁ ଓ କବି ବା ଚିତ୍ରଶିଳ୍ପୀର କଳ୍ପଲୋକର ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖିବାକୁ ଲାଗିଲୁ । ଲୁଣିଆ କାଦୁଆ ଚିଲିକା ଅନାଦି କାଳରୁ ପୃଥିବୀରେ ରହିଥିଲା, ମାତ୍ର ରାଧାନାଥଙ୍କ ଲେଖନୀର ଯାଦୁସର୍ଗରେ ସେ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ 'ମରାଳ-ମାଳିନୀ-ନୀଳାମ୍ବୁ-ଚିଲିକା' ଭାବରେ ପରିଚିତ ହେଲା ।

ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଉତ୍ସ :

କବି ମାୟାଧର ମାନସିହଙ୍କ ଜନ୍ମ, ବାଲ୍ୟକାଳ, ଶିକ୍ଷା ଜୀବନ ତଥା ଚାକିରୀକାଳ ହିଁ ପ୍ରକୃତିର ପସରାଭିତରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖିବାକୁ, ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ତାଙ୍କର ଥିବାରୁ ସେ ମର୍ମେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଅନୁଭବ କରି ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରକୃତିର କରାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଉତ୍ସକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଚାରୋଟି ଭେଦ କରିପାରିବା— (କ) ନିଜ ଜୀବନର ବାସ୍ତବାନୁଭୂତି, (ଖ) ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର କବିଗଣ, (ଗ) ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଚିନ୍ତାଧାରା, (ଘ) ବିଶ୍ୱକବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ॥

ନିଜ ଜୀବନର ବାସ୍ତବାନୁଭୂତି :

ମରାଳ-ମାଳିନୀ-ନୀଳାମ୍ବୁ-ଚିଲିକାର କୋଳରେ କବି 'ମାନସିହ'ଙ୍କର ଜନ୍ମ । ଚିଲିକାର ମନୋରମ ପରିବେଶ ସହିତ ମହୋଦଧି ଓ ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭାରେ ଭରା କବିଙ୍କ ଗ୍ରାମ ମାନସିହଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ମୁଗ୍ଧ କରିଥିଲା । କବି ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଘରଠାରୁ ଯେତେ ଦୂରରେ ଥାଆନ୍ତା କାହିଁକି, ନିଜର ଜନ୍ମମାଟିକୁ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି । ନିଜ ଜନ୍ମସ୍ଥାନର ପରିବେଶ ସଂପର୍କରେ, ମାନସିହ ଲେଖିଛନ୍ତି: 'ସମୁଦ୍ରର ବେଳାଭୂମି ତ ମୋର ପିଲାଦିନର ଧୂଳିଶେୟ । କାରଣ ଆମଘର ଠାରୁ ମାତ୍ର ଅର୍ଦ୍ଧକୋଶ ଦୂରରେ ମହୋଦଧିର ଫେନଚୁଡ଼ ସହସ୍ର ଲହଡ଼ି, ଅହୋରାତ୍ର ଦିଗନ୍ତ ଲମ୍ବା ବେଳାଭୂମିରେ ଫଣା ପିଟନ୍ତି । ଦିବସରେ କୋଳାହଳ, ସଂଧ୍ୟାଗମ ସଂଗେ ସଂଗେ ଶାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ, ଆମ ଗ୍ରାମ ଦାଣ୍ଡକୁ ମହୋଦଧି ଓ ବେଳାଭୂମିର ସଶବ୍ଦ ବିଶ୍ରମାଳାପ ସାରା ରାତ୍ରି ଶୁଭେ । ବେଳାଭୂମିର ସୃଷ୍ଟିଶଯ୍ୟା ଜପରେ ଆମ ପୋଲାଂଗ ଝାମ୍ପି ପ୍ରଭୃତି ବନସ୍ପତିର

ସକ୍ଷାତ୍ ଉପବନ ମାଳାରେ, ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳର ସ୍ନାନ ଦେହରେ ସୌଧବ ବାୟୁର ମଧୁର ସ୍ପର୍ଶ ମୋର ଅତି ପରିଚିତ ଅନୁଭୂତି ।”^୩

ଚିନ୍ତାତ ଯାତ୍ରା ସମୟରେ ମାନସିହ ନିଜ ଗ୍ରାମ ନିକଟର ମଧୁର ପରିବେଶକୁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି : “ଆମ ଘରତ ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ । ଦୀର୍ଘ ସମୁଦ୍ରକୂଳବ୍ୟାପୀ ରଂଗା ବାଲିର ବନମାନଙ୍କରେ ବାଲି ହରିଣ ପଛରେ ଗୋଡ଼ାଇବାର, ଗୁଡ଼ୁକଙ୍କର କଷ୍ଟକିତ ପୁଲ ଉଡ଼େଇ ଖେଳିବାର, କଇଁସାରୀ ଲଟା ଛିଣ୍ଡାଇବାର ଓ ବାଲି ଆଖୁ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ମୋଟା ଘାସକୁ ଚୋବାଇବାର ବାଲ୍ୟ ଅନୁଭୂତି ମୋର ପ୍ରାଣର ପରମ ସାଇତା ଧନ ।”^୪ ପୁଣି କବିଙ୍କର ପୁରୁଣା ଗ୍ରାମ ତ ଚିଲିକାର ନୀଳ ଜଳରାଶିକୁ ସ୍ପର୍ଶକରି ଦକ୍ଷାୟମାନ ଥିଲା । ଖ୍ରୀ: ୧୯୪୩ ମସିହା ବାତ୍ୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁରୁଣା ଗ୍ରାମରେ କବିଙ୍କର ବାସସ୍ଥାନ ଥିଲା । ସେ ଗ୍ରାମର ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ, ଚିଲିକାର ନୀଳଜଳର ପୃଷ୍ଠପଟରେ ଦକ୍ଷାୟମାନ ପର୍ବତମାଳାର ଦୃଶ୍ୟ କବିଙ୍କ ବାଲ୍ୟ ଜୀବନରେ ଛାପି ହୋଇଯାଇଥିବ । ଚିଲିକା ମଧ୍ୟସ୍ଥ ପାରିକୂବ ଗଡ଼ରେ ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷାଲାଭ ଓ ବାଣପୁର ମାଈନର ସ୍କୁଲର ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ କବି ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇ ଦେଇଥିବ । ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ହାଇସ୍କୁଲ ଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କବିଙ୍କ ସମୟ ପ୍ରକୃତିର ଶାନ୍ତ କୋଳରେ ହିଁ ବିତିଛି । ଏହି ଅନୁଭୂତି ସକଳର ଚିତ୍ର କବିଙ୍କର ଜେମା, ସାଧବ ଝିଅ, ପୁଷ୍ପିତା, ତଥା କମଳାୟନରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ କବିତାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସାମାନ୍ୟ କାଳ୍ପନିକତା ନାହିଁ । ବାସ୍ତବ ପରିବେଶର ଚିତ୍ର କବିଙ୍କ ଲେଖନୀର କାଉଁରୀ ସ୍ପର୍ଶରେ ନବଜନ୍ମ ଲାଭ କରିଛି ମାତ୍ର ।

ପୁନଶ୍ଚ କବିଙ୍କ କର୍ମମୟ ଜୀବନ ହିଁ କଟିଛି ପ୍ରକୃତି କୋଳରେ— ଭବାନୀପାଟଣା ଓ ଆଠଗଡ଼ର ଶିକ୍ଷକତା ସହିତ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଷ୍ଟେଟ ଏଜେନ୍ସିର ଶିକ୍ଷା ପରାମର୍ଶ ଦାତା ଭାବରେ ସେ ସମଗ୍ର ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳର ପ୍ରକୃତି ସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳ ଓ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳର ସ୍କୁଲ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର ଭାବରେ ସେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଭ୍ରମଣ କରି ତା’ର ପ୍ରକୃତିକୁ ସଂଦର୍ଶନ କରିବାର ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଥିଲେ । କବିଙ୍କର ରାଧାନାଥ ସ୍କୁଲ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର ଭାବରେ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳୀୟ ପ୍ରକୃତିକୁ ସଂଦର୍ଶନ କଲାପରି ମାନସିହଙ୍କ କର୍ମମୟ ଜୀବନ ହିଁ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତିର ମନୋରମ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖିବା ପାଇଁ ସୁଯୋଗ ଦେଇଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ କବିଗଣ:

ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଦ୍ଵିତୀୟ ଉଷ୍ମ ଭାବରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର କବି ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ ସର୍ବାଗ୍ରଗଣ୍ୟ । ମାନସିହ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଛାତ୍ରପ୍ରବାରୁ କାଳିଦାସ ଓ ଭବଭୂତିଙ୍କୁ ଜାଣିବାର ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଥିଲେ । କାଳିଦାସ ଓ ଭବଭୂତିଙ୍କର କାବ୍ୟ ନାଟକ ସହ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଥିବା ବିଭିନ୍ନ କବିଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା, ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଚଉପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତି ବଢ଼ିଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କରେ

ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତିର ଯେପରି ମନୋଜ୍ଞ ଚିତ୍ର ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ଓ ମନସ୍ୟ ଭିତରେ ପାରସ୍ପରିକ ମଧୁର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ପୃଥିବୀର କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ତାହା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନା। ବେଦର ଷୋଡ଼ ସବୁ ପ୍ରକୃତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଲିଖିତ। ଉପନିଷଦର ଅଧିଷ୍ଠାନ ହେଲା ପ୍ରକୃତି କୋଳରେ। ବାଲ୍ମୀକି, ବ୍ୟାସ, ଭାସ, କାଳିଦାସ ଓ ଭବଭୂତିଂକ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ପ୍ରକୃତି ଓତପ୍ରୋତ ଭାବରେ ମିଶି ରହିଛି। ଜଗତରେ କେତେ କବି କେତେ କାବ୍ୟ ଲେଖିଗଲେଣି, କିନ୍ତୁ ମୌସୁମୀ ମେଘ ଓ ହିମାଳୟ କାହା କାବ୍ୟର ନାୟକ ହୋଇଛି? ଭାରତର କାଳିଦାସଂକ କାବ୍ୟରେ।”^୫

ମାନସିଂହଙ୍କର ବିରହାୟନ, ଦକ୍ଷିଣା ପ୍ରତି, ପ୍ରାବୃଟ ସମ୍ଭାଷଣ, ଆଦି କବିତାରେ ପ୍ରାଚୀନ କବିମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଚେତନାର ନିଜ୍ଜକ ଛାପ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି। ମହତ କବିଙ୍କର ଲେଖନୀ ସ୍ତରରେ ସାଧାରଣ ନଦୀ ପର୍ବତ କିପରି ବଳିଷ୍ଠ ରୂପ ନେଇ ପାରେ। ସେ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ରାମଗିରି ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ପର୍ବତ, ଶିପ୍ରାନଦୀ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ପୟସ୍ତ୍ରପ୍ରାଣୀ ମାତ୍ର। କିନ୍ତୁ ରାମଗିରି ପର୍ବତ ଓ ଶିପ୍ରାନଦୀକୁ ଭାରତରେ ନଜାଣେ କିଏ? ମହାକବି କାଳିଦାସଂକ ଲେଖନୀ ପ୍ରସାଦରୁ ଏମାନେ ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରି ଅଛନ୍ତି।”^୬ କେବଳ ସଂସ୍କୃତ କବି ନୁହନ୍ତି, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରାଣକୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଛନ୍ତି। ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ସେହି ଏକ ତାଳର ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଜୀବନ ଓ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରେମ, ତାଙ୍କୁ ଏପରି ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି ଯେ ଆଦ୍ୟ ଲେଖକ ଜୀବନରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଜୀବନୀ ଅବଲମ୍ବନରେ ସେ ‘ରାଜକବି’ ନାଟିକା ରଚନା କରିଥିଲେ। ସେହି ନାଟିକାକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନ କବି ଓ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଚେତନାର ଆଭାସ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ମିଳିଥାଏ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଚିନ୍ତାଧାରା:

ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ଇଂରାଜୀ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବିମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗଭୀରଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି। ମାନସିଂହ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଜଣେ ଛାତ୍ର ଥିଲେ ଓ ଇଂରାଜୀ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବିମାନଙ୍କର ଜଣେ ମୁଗ୍ଧ ଅନୁଗତ ଥିଲେ। ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବିମାନଙ୍କର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲା ପ୍ରକୃତିରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ରହସ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି। ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବି ଓ ପ୍ରକୃତି-ଚେତନାର ଭିତ୍ତିଭୂମି ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ଯୁରୋପରେ ସଭ୍ୟତା ନାଗରିକୀ ଅର୍ଥାତ୍ ନଗରକେନ୍ଦ୍ରିକ। ଏହି ନାଗରିକ ସଭ୍ୟତା ପୁଣି ପୁସ୍ତକାଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଧର୍ମଯାଜକମାନଙ୍କର ତର୍କନୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଶତ ଶତ ବର୍ଷ ଧରି ନିଜକୁ ଅଧିକରି ରଖିଥିଲା। ସେ ସଭ୍ୟତା ଦୃଶ୍ୟମାନ ପ୍ରକୃତିରେ କିଛି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିପାରୁ ନଥିଲା, ପାର୍ଥବ ଜୀବନକୁ ସେ ଦେଖୁଥିଲା ଆଦାମ୍ ଓ ଇଭର ପ୍ରାଥମିକ ପାପର ଅଭିଶପ୍ତ ଫଳ ବୋଲି। ହେଲ୍ ବା ନରକର ଭୟ

ହିଁ ଜୀବନକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରୁଥିଲା, ପୃଥିବୀ ଥିଲା ଭୂମଧ୍ୟ ସାଗରର ଦୁଇ କୂଳରେ ଥିବା କେତୋଟି ମାତ୍ର ଦେଶ, ମାନବ ଜୀବନ ଥିଲା ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ, ନିରାନ୍ତର। ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ତୁର୍କୀମାନଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ଫଳରେ ବହୁ ପୁରାତନ ଓ ବିସ୍ମୃତ ଅଗ୍ରୀଷ୍ଠ ଗ୍ରୀକ୍ ସଭ୍ୟତାର ସାହିତ୍ୟ, ଦର୍ଶନ ଓ କବିତା ସହସ୍ରା ମଧ୍ୟ-ପୁରୀୟ ଇଉରୋପର ମନଲୋକରେ ଆପେ ଆପେ ପଶି ଏକ ବିରାଟ ଆଲୋଡ଼ନ ସୃଷ୍ଟି କଲା। ଏହାର ନାମ ରେନେସାଂ ବା ନବଜୀବନ।”^୭ ଏହି ରେନେସାଂ ହିଁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତରେ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଲା। ପୁନଶ୍ଚ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ଆମେମାନେ ଆଜି ଯାହାକୁ ଆଧୁନିକ ସଭ୍ୟତା ବୋଲି ଧରୁଛୁ ତା’ର ଆରମ୍ଭ ପ୍ରକୃତରେ ଏଇଠାରୁ। ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଥିଲେ ରୂପପ୍ରେମୀ ଜାତି, ସେମାନେ ପୃଥିବୀ ଓ ପ୍ରକୃତିକୁ ଗଭୀର ଭାବରେ ଭଲ ପାଉଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତାଥିଲା ଭୀତିହୀନ, କର୍ମଥିଲା ଦ୍ଵଂଦ୍ଵଶୂନ୍ୟ ଓ ସାହସିକ, ସତ୍ୟ ପାଇବାକୁ ସେମାନଙ୍କର ଥିଲା ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଚେଷ୍ଟା। ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯୁରୋପ ଏ ପ୍ରକାର ସଭ୍ୟତାର ସଂପର୍କରେ ଆସି, ପିଂଗିଲା ଧର୍ମାନ୍ଧ ବିଚାରହୀନ ପୁରୋହିତରେ ତର୍ଜନୀ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ଉଠିଗଲା ନରକର ଭୟ, ଚିନ୍ତା ହେଲା ନିର୍ଭୀକ, ସେ ଭଲ ପାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା, ଇହ ଜୀବନ ଓ ପୃଥିବୀକୁ, ମନୁଷ୍ୟ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟର ମୂଲ୍ୟ ବଢ଼ିଲା, ପୃଥିବୀ ହେଲା କ୍ରମେ ବିସ୍ମୃତ, ଏକ ଦିଗରେ ଆମେରିକା ଓ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଭାରତ, ଚାଇନା, ଜାପାନ ସଂଗେ ବୋଇତ ଯାତ୍ରାର ଯୋଗରେଖା ପଡ଼ିଲା, ମାନବିକ ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭୂତିର ବିଗ୍ରହକଲ୍ପ କ୍ରମେ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା।”^୮

ଜ୍ଞାନ ରାଜ୍ୟର ଏହି ନୂତନ ଆଦାତ ହିଁ ଇଉରୋପୀୟ ସମାଜରେ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଲା। ଏହି ଆଲୋଡ଼ନର ମୁଖ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲା: “ସୃଷ୍ଟି ଓ ପ୍ରକୃତିରେ ରହସ୍ୟର ସଂଧାନ। ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ରୂପରେ କେବଳ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇନି, ସେହି ରୂପ ତଳେ ସେ ବିବିଧ ଦର୍ଶନର ସଂଧାନ ପାଇଛି। ମନୁଷ୍ୟର କଞ୍ଚନା ଜଡ଼ ପ୍ରକୃତିକୁ ଜୀବନ୍ତ ବୋଲି ଧରି ନେଇଛି। ଫଳରେ ଭୌତିକ ଓ ଆଧିଭୌତିକର ପ୍ରଭେଦ ଲୋପ ପାଇଛି ଏବଂ ସେଥିଯୋଗୁ ଆମେ ଔଡ଼ସ୍‌ଔଡ଼ସ୍‌କ କବିତାରେ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ଅତିପ୍ରାକୃତ ଓ ସେଲି, କଲେରିଜ୍ ପ୍ରଭୃତିକ କବିତା ଭିତରେ ଅତିପ୍ରାକୃତ ଆସି ପ୍ରାକୃତ ସହିତ ମିଶିବାର ଦେଖି। ମନୁଷ୍ୟ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟର ସମ୍ମାନ, ବିଶେଷତଃ ପ୍ରକୃତିର ସନ୍ଧିଧିରେ ଯେଉଁମାନେ ବଞ୍ଚନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ମିଳିଲା।”^୯

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଦ୍ଧରେ, ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଘନିଷ୍ଠ ସଂଶ୍ଳବରେ ଆସିଥିଲା। ରାଧାନାଥ ମଧୁସୂଦନ ପ୍ରମୁଖ ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କୁ ଇଂରାଜୀ ରୋମାଞ୍ଚିକ କବିତାରେ ଥିବା ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ଭାବଧାରା ଗଭୀର ଭାବରେ ଆଲୋଡ଼ିତ କରିଥିଲା। ବିଂଶ ଶତକ ଆଦ୍ୟ ପାଦର କବିଗଣ, ଗୋଟାଏ ଦିଗରେ ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ, ଅପର ଦିଗରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ପ୍ରବହମାନ ଧାରାର ଏକ ସଂକଳିତ ରୂପକୁ ଅନୁଭବ କରିପାରିଥିଲେ। ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କରେ ଥିବା ରୋମାଞ୍ଚିକ ଓ

ନିଃ-ରୋମାଣିକ୍, ଏହି ଉଭୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମାନସିହ ସମେତ ସବୁଜ କବିମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣକୁ ସଂଗଠିତ କରିଥିଲା । ରୋମାଣିକ୍ କବିମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ପ୍ରେମ, ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ମାନସିହଙ୍କ ଭାଷାରେ : ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ରାଧାନାଥଙ୍କର ଗଭୀର ଆକର୍ଷଣ ଯେ ଥିଲା, ଏଥିର ପ୍ରମାଣ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଓଡ଼ିଆଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଛଡ଼ା ଜଗତର ଅନ୍ୟ ସକଳ କବି ପ୍ରକୃତିକୁ ଯେପରି ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ରାଧାନାଥ ସେହିପରି କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ପ୍ରକୃତିର ଇଂଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ରୂପକୁ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଇଂଦ୍ରିୟ ଦ୍ଵାରା ଅନୁଭବ କରି ଅଛନ୍ତି । ସେକ୍ସପିଅର ଓ କାର୍ଲ୍ସ ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରକୃତିର ଉପାସକ ଥିଲେ । ପ୍ରକୃତିର ଇଂଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ଉପାସାନାରେ ରାଧାନାଥ, ସେକ୍ସପିଅର ଓ କାର୍ଲ୍ସଙ୍କ ସମାନଧର୍ମୀ । ରୂପ ପିପାସୀ କବି ସୃଷ୍ଟିର ରୂପ-ରସ-ବର୍ଣ୍ଣ-ଗନ୍ଧରେ ମୁଗ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ଗୁଣ ନାରୀ ଦେହରେ ଓ ପ୍ରକୃତିର ଉଭୟତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । କେଉଁ କବି ନାରୀଠାରେ, କେଉଁକବି ପ୍ରକୃତିରେ, କେଉଁ କବି ଉଭୟରେ ତାଙ୍କର ପିପାସା ନିବାରଣ କରିଛି । ରାଧାନାଥ ନାରୀ ଓ ପ୍ରକୃତି ଉଭୟର ଉପାସକ । ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ରୂପର ମୁଗ୍ଧ ପୂଜାହାରୀ— ବିଶେଷତଃ ପ୍ରକୃତିର ।”

ରାଧାନାଥଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ମାନସିହଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କଲେବି ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ପିରବର୍ତ୍ତିତ କରିପାରି ନାହିଁ । ରାଧାନାଥ ନାରୀ ଓ ପ୍ରକୃତିକୁ ସମକାଳରେ ଭଲ ପାଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନାରୀର ଗୁରୁତ୍ଵ ଅଧିକତର । ନାରୀ ଦେହର ଲାବଣ୍ୟକୁ ସେ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ କେତେବେଳେ ସଂଦର୍ଶନ କଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତି ତାଙ୍କର ନାରୀଭାବନାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ହୋଇଛି । ନିଜର ପ୍ରେୟସୀ ଅଂଗରେ ହେମନ୍ତ ରଜନୀରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାପାତ ସମୟରେ ସେ ନିଜର ପ୍ରେୟସୀକୁ ପ୍ରକୃତିର ଅଂଶ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତିର ଭୁବନ ମନୋହର ରୂପ ସଂଦର୍ଶନରେ ସେ ସର୍ବତ୍ର ନାରୀକୁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି । ଦିଗନ୍ତ ବିସ୍ତାରୀ ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା ବେଳେ ବେଳେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତିର ରୂପ ମଧ୍ୟରେ ତଲ୍ଲୀନ କରି ଦେଇଛି ।

ମାନସିହ ରାଧାନାଥଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିରେ ଇଂରେଜୀ ରୋମାଣିକ୍ କବି ମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଫଳନ ଦେଖିପାରିଥିଲେ । ରାଧାନାଥଙ୍କ ପ୍ରକୃତି-ପ୍ରୀତି ସଂପର୍କରେ ମାନସିହ କହନ୍ତି: “ପୃଥିବୀ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଯେପରି ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅନ୍ତର ବୁଝିଥିଲେ, ରାଧାନାଥ ଯେପରି ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବହିରାବରଣକୁ ବୁଝିପାରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ଦେଶର ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ କାବ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବାର ଅବଶ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟ । ଆକାଶରୂପୀ ପର୍ବତମାଳା, ଘନ ବନାନୀ, ଅନୁପମ ହୃଦରାଜି, ବିରାଟ ନଦନଦୀ, ଶସ୍ୟଶ୍ୟାମଳ କେଦାରମାଳା ଉତ୍କଳ ଦେଶର ପ୍ରାକୃତିକ ରୂପର ଅଂଗ । ରୂପ-ରଞ୍ଜିତ କବି ଓ ଶିଳ୍ପୀମାନଙ୍କର କ୍ଷୁଦ୍ର ପିପାସା ନିବାରଣ କରିବା ପାଇଁ ଛବିନ ଉତ୍କଳରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଉପାଦାନ ରହିଅଛି । କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ଏହି ଯେ, ଏ ଦେଶର ବିଚିତ୍ର ପ୍ରକୃତି, ଏ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଦୌ ଛାୟାପାତ କରିନାହିଁ । ଚିଲିକାର ନିରୂପମ ସୁଷମା, କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କୁ ଆକର୍ଷଣ କରିପାରି ନ ଥିଲା । ମାଲ୍ୟଗିରିର ଉତ୍ତୁର ମହିମା କୌଣସି

ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରି ନଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ ରତ୍ନରେ ପ୍ରକୃତିରେ ଯେଉଁ ମହୋତ୍ସବ ସଂପାଦିତ ହୁଏ, ତାହା କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ କବି ଦେଖି ପାରି ନଥିଲେ । ରାଧାନାଥଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ସୋଲେରୀ ଭାଲେରୀ, ମହେନ୍ଦ୍ର-ମେଘାସନ-ମଣିନାଗ-ମାଲ୍ୟଗିରି କେବଳ ଶିଳା ସମ୍ପତ୍ତି ଥିଲେ ମାତ୍ର । ଓଡ଼ିଶାର ଚିଲିକା-ଅଂଶୁପା, ସାଲିଙ୍ଗୀ-ବଳାଙ୍ଗୀ, ଶାଳିଆ-ମଂଦାକିନୀ କେବଳ ଜଳର ସମ୍ପତ୍ତି ଥିଲେ ମାତ୍ର । ଜାତିର ଜୀବନରେ ଏମାନଙ୍କର ଯେ କିଛି ମୂଲ୍ୟ ଅଛି, ତାହା କେହି ଜାଣି ନଥିଲେ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଭୀମକାନ୍ତ ପର୍ବତ ଶ୍ରେଣୀ, ଶାଳ-ସୁଗନ୍ଧ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ବନାନୀ, କାନ୍ତତୀରା ଓ ପୂତନୀରା ନନ୍ଦନଦୀ ଯୁଗଯୁଗ ଧରି ସେମାନଙ୍କ ମୂଲ୍ୟ ଓ ରୂପ ପ୍ରତି ଏ ଜାତିର ଅବହେଳାମୌନାବଳୀ କରି ସହି ଆସୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ରାଧାନାଥ ଯେତେବେଳେ କାବ୍ୟ ଲେଖିବାକୁ ହାତରେ ଲେଖନୀ ଧରି ବସିଥିବେ ସେ ଦିନ ବୋଧହୁଏ ଉତ୍କଳର ମୌନ ପ୍ରକୃତିରେ ଗୋଟିଏ ନୀରବ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଆନନ୍ଦଧାରା ଖେଳିଯାଇଥିବ । ସେ ଦିନ ବୋଧହୁଏ ସୋଲେରୀ ଭାଲେରୀକୁ ଓ ମହେନ୍ଦ୍ର ମେଘାସନକୁ ଡାକି କହିଥିବ, ‘ଆମର ପ୍ରକୃତ ଗ୍ରାହକ ଏତେ ଦିନେ ଆସିଲେ ।’^{୧୧}

ରାଧାନାଥଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାର ଚମତ୍କାରିତା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ପୁନଶ୍ଚ ଲେଖିଛନ୍ତି:—
 “ ପ୍ରତିଭାର ଦିବ୍ୟାଞ୍ଜନ ଘେନି ରାଧାନାଥ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଏବଂ ଉତ୍କଳ ପ୍ରକୃତିର ଅଜ୍ଞାତ ରୂପ ନିଜେ ଦେଖି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦେଖାଇଗଲେ । . . ରାଧାନାଥ ଯେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରକୃତିକୁ ଚିହ୍ନି ପାରିଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ତାହାକୁ ସେ ଅତୀତ ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ଉତ୍କଳୀୟଙ୍କୁ ଚିହ୍ନାଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାଗୁଡ଼ିକ ଏତେ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଓ ମନଶ୍ଚକ୍ଷୁରେ ଏପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରତିଭାଦ ହୁଅନ୍ତି ଯେ, ଜଣେ ଚିତ୍ରକର ରାଧାନାଥଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସ୍ଥାନମାନ ନ ଦେଖି ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ଅଞ୍ଜନ କରିପାରିବ ।”^{୧୨}
 ରାଧାନାଥଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ସଂଦର୍ଶନର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ତାଙ୍କର ଭ୍ରାମ୍ୟମାଣ ଶିକ୍ଷା ପରିବର୍ତ୍ତକ ଜୀବନ । ଉତ୍କଳର ବିଚିତ୍ର ପ୍ରକୃତିକୁ ଅବଲୋକନ କରି କାବ୍ୟରୂପ ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ଯାହା ତାଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇ ଦେଇଥିଲା; ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ମାନସିଂହଙ୍କର କର୍ମମୟ ଜୀବନ ହିଁ ପ୍ରକୃତିର ଜୀବନ୍ତ ରୂପକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ସୁଯୋଗ ପ୍ରଦାନ କଲା । ତେଣୁ ମାନସିଂହଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ଜୀବନର ସୃଷ୍ଟିରେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ବେଶ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ବିଶ୍ୱକବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ :

ବିଶ୍ୱକବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ କବିତାରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଏକ ନବଜନ୍ମ ଦେଇଥିଲେ । ସକାଳ, ସଂଧ୍ୟା, ରାତ୍ରିରେ ପ୍ରକୃତିର ରୂପ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ, ରତ୍ନ ସଂହାର ଓ ଗିରିବନ, ନଦୀ, କାନ୍ତାର, ରବୀନ୍ଦ୍ର କବିତାରେ ଏକ ନୂତନ ଆଭିମୁଖ୍ୟ, ନବରୂପ ଓ ଅଭିନବ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟବୋଧ ନେଇ ପ୍ରକାଶିତ । ମାନସିଂହଙ୍କ ଛାତ୍ରତ୍ୱ କାଳରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ କବିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ଅପ୍ରତିରୋଧ୍ୟ ପ୍ରେରଣାଭାସ । ମାନସିଂହ

ରବୀନ୍ଦ୍ର କବିତାର ଜଣେ ମୁଗ୍ଧ ପାଠକ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତାରେ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରଂଗ ଅନୁଭବ ସହ ଶ୍ରେଣୀ, କାବ୍ୟଂକ ରୂପଦୃଷ୍ଟି ଓ ବୈପ୍ଳବିକ ଚେତନା, ବ୍ଳେକ୍ ଓ ଡ୍ରାଡ଼ସ୍‌ଡ୍ରାଏଂକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜିଜ୍ଞାସା ଓ କଲେରିଜ୍‌ଙ୍କ ସୁଦୂରପ୍ରୀତି ଏକତ୍ର ସହାବସ୍ଥାନ କରିଛି । ମାନସିଂହ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ସଂପୃକ୍ତ କବିମାନଙ୍କର କବିତା ସଂପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ବୁଝିବାରେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ନିଜର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଆରୋପ କରିବାରେ ସେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପାଶ୍ଚାତର୍ଥୀ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବପର ।

ରବୀନ୍ଦ୍ର କବିତାର ବହୁଦିଗ ରହିଛି । ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କାରଣରୁ ମାନସିଂହ ସେ ସବୁ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇପାରି ନଥିଲେ ବା ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନର କବିତାରେ ସେ ପ୍ରକାର ଅନୁଭବକୁ ରୂପଦାନ କରିବାକୁ ରାହିଁ ନଥିଲେ । ଉପନିଷଦର ଗଭୀର ଭାବାବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅରୂପ ଦୃଷ୍ଟି ଭିତରୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଜୀବନ ଦେବତାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ । ସେହି ଜୀବନ ଦେବତା ନିରାମୟ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହନ୍ତି । ସେ ହିଁ ରୂପ-ରସ-ଗନ୍ଧ-ସ୍ପର୍ଶର ପୂଜାରୀ । ଜୀବନର ସଂଧାନ ଓ ଐତିହ୍ୟ ଅନୁଭବ ବିନା ସେ ଦେବତା ନିଜକୁ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ମନେ କରନ୍ତି, ସେଇଥିପାଇଁ ସେ ପାଛ ଭାବରେ ଘୁରି ବୁଲନ୍ତି ଏଇ ବିଶ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ । ତେଣୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ସୁଗୁଣମୟୀ କିନ୍ତୁ ସେ ରୂପକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଅରୂପର ସଂଧାନ ବିଏ । ଜୀବନର ଅନ୍ତରାଳରେ ଜୀବନ୍ତ ଦେବତାର ଆବାହାନ ସଂଗୀତ ଗାନ କରେ । ଜୀବନ ପ୍ରତି ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟି ଉତ୍ତର ବୟସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ନଥିଲା । ରୂପ-ରସ ର ପୂଜାରୀ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ରାଧାନାଥଙ୍କ କାବ୍ୟର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଅଧିକ ଅନ୍ତରଂଗ ମନେ ହେଉଥିଲା ।

ଜୀବନର ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ସେ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମଧାରା ସଂପର୍କରେ ଅନୁଶୀଳନ କଲାବେଳେ ତାଙ୍କର ମୌଳିକ ସୃଷ୍ଟିରେ ଭଙ୍ଗାପଡ଼ି ଆସିଥିଲା । ଜୀବନ ଜଞ୍ଜାଳରେ ମ୍ରିୟମାଣ ମାନସିଂହ ନିଜ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ତଥା ମାନସିକ ଶାନ୍ତିପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଦର୍ଶନ ଆଡ଼କୁ ହାତ ପ୍ରସାରିତ କରିଛନ୍ତି । ଯାହା ପଳରେ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତା ଓ ଚେତନା କେତେବେଳେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଓ କେତେବେଳେ ବହୁଧା ବିଭକ୍ତ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ସେ ମୁଗ୍ଧ ଭାବରେ ସ୍ମରଣ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି: “ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତାରେ ଗୋଟିଏ ମଧୁର- ଭାବ ଏଇଯେ,— ଏଇ ସୁନ୍ଦର ବିଶ୍ୱକୁ ଏକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ରୂପ— ରସରେ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରି ରଖିଛନ୍ତି, ସେଇତ ଧରଣୀରେ ଫୁଲ, ଆକାଶରେ ତାରା ଫୁଟାଏ, ଷଡ଼ରତ୍ନ ତା’ର ଲୀଳା, ଜଗତରେ ଯାହା କିଛି ସୁନ୍ଦର, ତାହା ତା’କରି କାର୍ଯ୍ୟ । ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ରୂପର ଆକର୍ଷଣ, ଏ ମଧ୍ୟ ତା’ରି କାର୍ଯ୍ୟ ।”^{୧୩}

ଏ ସମସ୍ତ ଉପ ସହିତ ମାନସିଂହଙ୍କ ମନର କଥାକୁ ଉପେକ୍ଷା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଆଦ୍ୟ ଜୀବନରେ ଶିଶୁ ବୟସରେ ଆନ୍ତଃମାନେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଯେପରି ନିଜର କରି ଦେଖିପାରୁ, ବୟସ ବୃଦ୍ଧି ସଂଗେ ସଂଗେ ପ୍ରକୃତି ସଂଗରେ ସେ ଆତ୍ମୀୟତା ରହେ ନାହିଁ । ବୟସ ବଢ଼ିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ସତ୍ୟପଥରୁ ଓ ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ ଆକ୍ଷା

ଲୋପ ହୋଇ ଆସେ। ଶିଶୁବେଳେ ପ୍ରକୃତି ଥିଲା ଜୀବନ୍ତ। ପ୍ରତ୍ୟହ ପ୍ରାତଃକାଳରେ କବି ଧରିତ୍ରୀର ମାୟାପୂର୍ଣ୍ଣ କୁହୁକ ରୂପ ଦେଖିବା ପାଇଁ, ମଣିଷ-ନିର୍ମିତ ପିଂଜରା ମଧ୍ୟରୁ ଧାଇଁ ଯାଉଥିଲେ ପ୍ରକୃତି-କୋଳକୁ। ଘାସ ଉପରେ ଶିଶିରର ତରଳ ମୌକ୍ତିକ ଶୋଭା ଦେଖି ଶିଶୁମନରେ ଉଠୁଥିଲା ଅପୂରୁତ ଆନନ୍ଦର ଜୁଆର। ମାତ୍ର—

“ଆଜ ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଆଖେ ନାନା ଯାହୁ ସତ୍ୟତାର,
ସେ ଆନନ୍ଦ ଉଜ୍ଜାତନ, ତୁମ୍ଭି କାହିଁ ଏ ଆତ୍ମାର?”^{୧୪}

ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରକୃତି-ଧାରଣା:—

ବନ୍ଧ୍ୟମାଣ କାଳରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତିଗତ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ନିଜର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଓ ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଯାୟୀ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରି ମାନସିହଙ୍କ ନିଜସ୍ବ ଦୃଷ୍ଟି ପିଟିଛି; ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ଓ ବିଚାରର ରହିଛି ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ। ନିମ୍ନରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅବତାରଣା କରାଯାଉଅଛି।

ପ୍ରକୃତିର ବାସ୍ତବ ରୂପ:—

ପ୍ରକୃତି ପ୍ରଥମେ ଆଖିରେ ଓ ହୃଦୟରେ ଅନୁଭବ କରାଯାଏ, ତା’ ପରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ବିଚାରବୋଧ ଗଢ଼ିଉଠେ। ମାନସିହ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କୀୟ କୌଣସି ଏକ ନିଦିଷ୍ଟ ଦର୍ଶନ ଛିଡ଼ା କରାଇବା ପୂର୍ବରୁ ନିଜର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସକଳ ଦେଇ ପଞ୍ଚ ତତ୍ତ୍ବାବ୍ରୁ ଉପଭୋଗ କରିଛନ୍ତି। ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ମାନସିହଙ୍କର ଏବଂବିଧ ଆକର୍ଷଣ ବାସ୍ତବ ଅନୁଭବର ବିଷୟ। ମୂଳରୁ କୁହାଯାଇଛି, ମଣିଷ ସହ ପ୍ରକୃତିର ସଂପର୍କ ଘନିଷ୍ଠ ଓ କୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ ମଣିଷର ବିଚ୍ଛିନ୍ନତା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ। ମାନସିହଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହି ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାର ପ୍ରଶ୍ନ ହିଁ ଆସିନାହିଁ। ଜୀବନର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ପରିବେଶରେ ତା’ଙ୍କର ଜୀବନ କଟିଛି, ତାହା ହେଉଛି ପଲ୍ଲୀ ପ୍ରକୃତି ଓ ଶିଳ୍ପହୀନ ସହର। ତେଣୁ ପ୍ରକୃତି ହୋଇଛି ବିଶ୍ବ ଜଗତର ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ, ଅବଞ୍ଚଳ ବାସ୍ତବ ସ୍ବରୂପ। ତଥାପି ପ୍ରକୃତି ଯେଉଁଠି ତା’ର ସ୍ବଭାବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନେଇ ତା’କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଛି, ସେଠି ତା’ର ସେ ବଂଦନାଗୀତି ଗାଇ ଉଠିଛନ୍ତି। କେତେବେଳେ ତାହା ଗଦ୍ୟରେ ତ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ପଦ୍ୟରେ।

ମାନସିହ ବିବାହ ପରେ ସ୍ବଗୃହିକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ସମୟରେ ଆଗ୍ନେୟରଥ (ରେଳଗାଡ଼ି)ରୁ ଅବତରଣ କରି ପ୍ରେୟସୀ ସହିତ ନିଜ ପ୍ରିୟ ଭୂମିକୁ ବାହୁଡ଼ିଛନ୍ତି। ନିଜର ଚଳମାଟିର ପରିଚୟ ଦେଇ କବି କହିଛନ୍ତି: “ହେ ପ୍ରିୟେ, ଏ ଅଗ୍ନିରଥରୁ ଅବତରଣ ପରେ ଆମେ ସେହିଠାକୁ ଯିବା, ଯେଉଁ ଦେଶ ମହୋଦଧିର ତଟ ଦେଶରେ, ବୃକ୍ଷହୀନ ହେମକାନ୍ତ ସିକତା ବିସ୍ତାରିତ ଭୂମିରେ, ପ୍ରକୃତି ଯେଉଁଠି ଦିଗନ୍ତର ବେଶରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ। ଜଳଦନ୍ତ୍ୟାଗଣ ନିଶିଥରେ ସିଂଧୁ ସିକତାରେ, କିଆ କୁଳରେ ଯେଉଁଠାରେ ଲୁଚୁକାଳି ଖେଳନ୍ତି, ବର୍ଷା ଋତୁର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ପୁନଶ୍ଚ କୁସୁମ ଗନ୍ଧରେ ଯେଉଁଠି ବିରହୀ ଚରୁଣୀଙ୍କର ପ୍ରାଣ ଦହି ହୋଇଯାଏ, ଯେଉଁ ଭୂମିର ପାଦ ତଳରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ପାରାବାର ତା’ର ଦୀର୍ଘ ଉର୍ମିବାରକୁ ଜାଳିଦେଇ ଗୁରୁଗର୍ଜନରେ ଶାଶ୍ବତିକ ମୃଦଂଗ ଘୋଷଣା କରେ, ସେହି ଦେଶର କୁରଂଗୀଗଣ

ତୁମଠାରୁ ଚକ୍ଷୁର ଭୂଭଙ୍ଗୀ ଶିଖିବେ।”^{୧୪} ଏଠାରେ ନିଜର ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ନିଜର କରିନେବାର ଚେଷ୍ଟା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀଭୂତ ହୁଏ ।

ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ କବି ପ୍ରାଣକୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଛି । ସେ ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରକୃତିର କମଳାୟ ରୂପକୁ ମୁଗ୍ଧ ନେତ୍ରରେ ଦେଖିଛନ୍ତି । ଚିଲିକାର ତଟଦେଶରେ କବିଙ୍କର ଜନ୍ମ ଓ ବାଲ୍ୟ ଶିକ୍ଷା । ତଥାପି ସେ ଚିଲିକାର ମନୋରମ ବେଶକୁ ବାରମ୍ବାର ଦେଖିବାକୁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଛନ୍ତି । କୌଣସି ଏକ ଚନ୍ଦ୍ରାନୋକିତ ରଜନୀ, କବି ରମ୍ୟାଠାରୁ ନୌକାରେ ଚିଲିକା ଭ୍ରମଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବାହାରିଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ— ବିମଳ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ଦ୍ୟାବ୍ୟା ବୁଥୁବାର ସର୍ବାଂଶରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲାଣି । ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ତରଳ ରଜତ ପ୍ରବାହରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ପରି ଦିଶୁଛି । ଉପରେ ଅନନ୍ତ ଆକାଶ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାରେ ଧବଳ, ତଳେ ଚିଲିକାର ଦିଗନ୍ତ ବିସ୍ତାରୀ ବାରିରାଣି ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାରେ ଧବଳ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗର ଗିରିମାଳା ମଧ୍ୟ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାରେ ଧବଳ । କବି ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧପରି ଚିଲିକାର ଏ ଶୁକ୍ଳାୟର ବେଶ ଦେଖିବାରେ ଲାଗିଲେ ।^{୧୫}

ଚିଲିକାର କମଳାୟ ବେଶ ଦେଖିଲା ପରେ କବି ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଚିଲିକାର ବେଶ କଥା ସ୍ମରଣ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି “ବେଶ ବିଳାସିନୀ ନାୟିକା ପରି ଚିଲିକାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରତ୍ନରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବେଶ । ଶୀତ ଓ ବସନ୍ତର ଆରମ୍ଭରେ ତା’ର ବହୁସିଂହାର ବେଶ ହୁଏ । ଶୀତର ଆରମ୍ଭରେ ନାନା ଦେଶର ବିହଂଗ ବିହଂଗମାନଙ୍କର କଳଗୀତିରେ ନୀରାସ୍ରରଣ ମୁଖରିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ଚିଲିକାର ଦକ୍ଷିଣ କୂଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପାରିକୁଦ ଓ ମାଲୁଦ ଅଞ୍ଚଳରେ ସମାଗତ ଏହି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବିହଂଗମାନଙ୍କର ମେଳନ ଦେଖିବାର ବସ୍ତୁ । ଚିଲିକାର ନୀଳ ଜଳରେ ଏମାନଙ୍କ ଏକାଭୂତ ଶୁକ୍ଳଦେହ ଦୂରକୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ଵଧବାରର ଭ୍ରମ ଜନ୍ମାଏ ।”^{୧୬}

ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରକୃତିର ଏ ରୂପରାଶି ଅବହେଳିତ ଅବସ୍ଥାରେ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକେ ଅବସର ଓ ସୁଯୋଗ ପାଇଲେ ତାଳମହଲ ଓ ସିମ୍ବଳ ଯାଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କୋଣାର୍କ ଓ ସାତକୋଶିଆ କିମ୍ବା ଚିଲିକା ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ସେଥିପାଇଁ କବିଙ୍କ ପ୍ରାଣ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା ସଂପର୍କରେ ସ୍ମରଣ କରୁ କରୁ ରତ୍ନଚକ୍ରର ଆବର୍ତ୍ତନରେ ପ୍ରକୃତି ନାନା ରଂଗର ବେଶ ଧରିବା ଓ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରତ୍ନରେ ଚିଲିକାର ପରିବର୍ତ୍ତନର ସେ କହି କହିଛନ୍ତି: “ ତା’ରି ବକ୍ଷରେ ଉଷାର ସଂଗମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟ ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ । ପ୍ରାତଃ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର କୋମଳ କିରଣ ଦ୍ବିରିତ ବେଗରେ ପ୍ରଖର ହୋଇଉଠେ ଓ ଚିଲିକାର ଲବଣ ଜଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରଖର କିରଣ ଅନେକ ସମୟରେ ଅସହ୍ୟ ବୋଧହୁଏ । ପ୍ରଦୋଷ କାଳରେ ହିଁ ଚିଲିକା ତାର ନେପଥ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମ୍ଭାର ଲୋକ ନେତ୍ରକୁ ଘେନି ଆସେ । ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତର ପୂର୍ବେ ଓ ପରେ ବହୁକ୍ଷଣ ଧରି ଏହି ରୂପସଜ୍ଜା ସ୍ଥାୟୀ ରହିବାରୁ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉପଭୋଗ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ସମୟରେ ଚିଲିକା ସର୍ବ ଶାନ୍ତ ପରିଧାନ କରି ଅସ୍ତଗାମୀ ସର୍ଯ୍ୟକ ଯେପରି ବଂଦାପନା କରେ ।”^{୧୭}

ମାନସିଂହ ବିଳାତଯାତ୍ରା କଲାବେଳେ, ଜଳପଥରେ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖୁ ତାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଲୋହିତ ସାଗର ମଧ୍ୟରେ ଜାହାଜ ଗଲାବେଳେ କବିଙ୍କର ମାନସ ପଟରେ ଭାସି ଉଠିଛି ତାଙ୍କ ଆଦରଣୀୟା ଚିଲିକାର ସ୍ମୃତି । “ସଂଧ୍ୟାର ଅଧିକାର ମାଡ଼ି ଆସୁଥିଲାବେଳେ, ଦୁଇ ଜୁଲର ଜୁମ ଅସ୍ପଷ୍ଟଭୂତ ପର୍ବତମାଳା, ଉପରେ ନୀଳ ଆକାଶ ତରଳ ନୀଳଜଳ ବିତାନ, ଏସବୁ ମିଶି ଚିଲିକାରେ ସଂଧ୍ୟାଗମର ଛବି ମନେ ପକାଇ ମୋର ହୃଦୟକୁ ଦେଶର ସ୍ମୃତିରେ ତରଳ କରି ଦେଉଥାଏ ।”^{୧୯} ସୁଏକ କେନାଲରେ ଜାହାଜ ଗଲାବେଳେ ମରୁଭୂମିର ରକ୍ଷତା ମଧ୍ୟରେ ମାନସିଂହ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ମର୍ଯ୍ୟାଦା । “ଦୁଇ ପାଖରେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ବାଲୁକାର ବିସ୍ତାର ଭିତରେ ଏଇ ନୀଳ ଜଳ ରେଖା, ଭାରତୀୟ ବରବର୍ଷିନୀ ମାନଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ପୃଷ୍ଠାରେ କୃଷ୍ଣବେଶୀର ଦୃଶ୍ୟ ମନେ ପକାଉଥାଏ ।”^{୨୦}

ଇଂଲଣ୍ଡ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ କବି ଇଂଲଣ୍ଡର ପଲ୍ଲୀଶୋଭା, ଶାରଦୀୟ ଶୋଭା ଓ ପଲ୍ଲୀ ଖମାରର ଯେଉଁ ମନୋରମ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖିଛନ୍ତି, ପଶ୍ଚିମ ପଥକରେ ତାର ଜୀବନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି ।

ତଃ ମାନସିଂହ ପୂର୍ବ ଗଡ଼ଜାତ ସମୂହର ଶିକ୍ଷା ପରାମର୍ଶଦାତା ଥିବା ସମୟରେ ଉତ୍କଳୀୟ ପ୍ରାକୃତିକ ସୁଷମାର ଭଣ୍ଡାର ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳରେ ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ପ୍ରକୃତି କୋଳରେ ଜୀବନର ଯେଉଁ ମଧୁମୟ ସମୟ ସେ ବିତାଇ ସାରିଥିଲେ, ତାହା ତାଙ୍କର ସ୍ମୃତି ପଟରେ ଅଲିଭା ରହିଥିଲା । ସେ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ରାଜପ୍ରାସାଦ ମାନଙ୍କର ଆଡ଼ିଅଧ୍ୟ, ରାଜପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଦର୍ଶନ ବା ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ଅଥବା ଉଚ୍ଚପଦର ମାନ ଓ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତା, ଏସବୁ ମୋ ପକ୍ଷେ ଯେତେ ଆକର୍ଷଣର ବସ୍ତୁ ନଥିଲା, ଥିଲା ଗଡ଼ଜାତର ପ୍ରାକୃତିକ ସୁଷମା । ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରକୃତରେ ଗର୍ବ କରିବାର କଥା । ଏଇ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଓ ପାର୍ବତ୍ୟ ଉଭୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଧାରାରେ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଗଡ଼ଜାତମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକୃତିର ଯେଉଁ ଆଦିମ, ଅବିନ୍ୟସ୍ତ, ଅବିକୃତ, ମାନବକରାସ୍ପର୍ଶିତ ଭାମକାନ୍ତ ଜାଗଲ ରୂପ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଛି, ତାହାହିଁ ମନକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଉଚ୍ଛାଟିତ କରେ । ଉପକୂଳ ଭୂମି, ମାନବର ବିଚାରହୀନ ଜୁର ଖାଦ୍ୟାଦିଷ୍ଟୀ ହସ୍ତରେ ଧୂସ୍ର କର୍କଟ ଓ ବିକାରଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇସାରିଛି ।”^{୨୧} ପୁଣି ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଗଡ଼ଜାତ ବିଶେଷତଃ ଓଡ଼ିଶାର ଗଡ଼ଜାତ ଏତେ ସୁଷମାମୟ ଯେ, କେଉଁ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ମତେ ମୁଗ୍ଧ କରିଛି ବୋଲି ପଚାରିଲେ ମୁଁ ହଠାତ୍ ଉତ୍ତର ଦେଇ ନ ପାରେ । ଅବଶ୍ୟ ଅନୁପମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଗାନ୍ଧାର୍ଯ୍ୟମୟ ସାତକୋଶିଆ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ସେତ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳର ଗର୍ବର ବସ୍ତୁ, କେବଳ ଗଡ଼ଜାତର ନୁହେଁ । ମୁଁ ଯେଉଁ ଆକର୍ଷଣ କଥା କହୁଛି ତାହା ଆକର୍ଷକ ନୁହେଁ, କେବଳ ବା ଏକାନ୍ତ ନୁହେଁ । ତାହା ସର୍ବାଞ୍ଚଳିକ, ସର୍ବବିଚ୍ଛୁରିତ । ମୋ ଆଖିରେ ତାହାହିଁ ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳର ବିଶେଷ ଗର୍ବ ଓ ଆକର୍ଷଣର କଥା । ଯେଉଁଆଡ଼େ ଆଖି ପକାଅ, ପ୍ରକୃତି ତା’ର ଚିତ୍ରଶାଳା ମେଲି ରଖୁଛି । ତା’ର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଭୋଗ ପାଇଁ ତମକୁ କୌଣସି

ବିଶେଷ ଶ୍ରମ ସ୍ୱାକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ ବା ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳକୁ ଯିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ। ସେ ତମପାଇଁ ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବାଭରଣ ଭୂଷିତା ଯୁବତୀପରି ରହସ୍ୟର ଅବଗୁଣନ ତଳେ ଶ୍ୟାମ-ସ୍ମିତ-ରେଖା ପ୍ରକଟିତ କରି ଦକ୍ଷାୟମାନା।”^{୨୭}

ମାନସିଂହ ପ୍ରକୃତିକୁ କେବଳ ସଂଦର୍ଶନ କରିନାହାନ୍ତି ବା ପ୍ରକୃତିକୁ ଉପଭୋଗ କରିନାହାନ୍ତି ବରଂ ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ ଅନେକ ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରିଛନ୍ତି। ସେ ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ ଆତ୍ମାୟତାର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ବି ପାଇଛନ୍ତି। “ମୁଁ ଗଡ଼ଜାତର ବା ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରକୃତିକୁ ଏପରି ଭାବରେ ଦେଖୁ ଆସିଛି,—ବିଳାସ ରୂପେ ନୁହେଁ; ଦୈନନ୍ଦିନ ପ୍ରୟୋଜନ ଭାବରେ। ତେଣୁ ସୂତ୍ରିରେ ଜାଗ୍ରତ ରହିଛି, ସାମାନ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ବା ଦୃଶ୍ୟ ଯେଉଁ ମୁଁ ପ୍ରକୃତିର ଆତ୍ମର ନ ଦେଖୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପାଇଛି ତା’ର ଘନିଷ୍ଠ ଆତ୍ମାୟ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ। ସେହି ଆତ୍ମାୟତା ଯୋଗୁଁ କାଂକେର ଷ୍ଟେଟରେ କୌଣସି ସ୍କୁଲ ଦେଖିଲାବେଳେ ଯେତେବେଳେ ଶୁଣିଲି ଯେ, ନିକଟରେ ମହାନଦୀ ବହିଯାଇଛି, ମୁଁ ବୋଡ଼ିଥିଲି ତାକୁ ଦେଖିବାକୁ। ଦେଖିବାର କିଛି ନାହିଁ। ସେଠି ମହାନଦୀ କ୍ଷୀଣ ଶରୀରା, ତା’ର ସହସ୍ର ସହସ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଉପନଦୀ ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ ଯେପରି, ଆଉ ଦରିଦ୍ରା ସ୍ତ୍ରୀ ପରି ବେଶଭୂଷଣହୀନ। କିନ୍ତୁ ତାକୁ ଦେଖୁ ପ୍ରାଣ ନାଚି ଉଠିଲା। କାରଣ ସେ ଯେ ଆପଣାର, ଜୀବନଧାରୀ।”^{୨୮}

‘ମହାନଦୀରେ ଚନ୍ଦ୍ରାସ୍ନାନ’ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି, ଜୀବନର ଶେଷ ମୁହୂର୍ତ୍ତପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମହାନଦୀ ଓ ମହୋଦଧି ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରାଣକୁ କୋଳେଇ କାଶେଇ ଧରିଥିଲେ। ଏଣୁ କର୍ମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁଠି ସୁବିଧା ପାଇଛନ୍ତି ମାନସିଂହ ମହାନଦୀ ଓ ମହୋଦଧି କୋଳରେ ଶାନ୍ତିର ସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି। ସମ୍ବଲପୁରର ଗଂଗାଧର ମେହେର କଲେଜରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ବଣଭୋଜି ତଥା ମହାନଦୀ କଳରେ ସ୍ନାନ ବିଷୟ ସ୍ମରଣ କରି ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ହୀରାକୁଦର ଏକ ନିର୍ଜନ ଅଂଶରେ ଆମେ ସେଥର ଆସ୍ଥାନ ଜମାଇ ଥାଉ। ପିଲେ ଓ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ଶିକ୍ଷକବୃନ୍ଦ ଆଗରୁ ଚାଲିଯାଇଥା’ନ୍ତି। ମୁଁ ଗଲାବେଳକୁ ଅପରାହ୍ନ ହୋଇଯାଇଥିଲା। ଯାଇ ଦେଖେ, ଅତି ରମଣୀୟ ସ୍ଥାନ। ବାଲୁକା ଶଯ୍ୟା ଉପରେ ଲମ୍ବମାନ ଏକ ଛୋଟ ଅରଣ୍ୟ, ଯା’ର ଘନ ସୁଶୀତଳ ଛାୟାରେ ଆମର ବସାଉଠାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନିମ୍ନରେ ବହିଯାଉଛି ମହାନଦୀର ଏକ ଶାଖା। ହେମନ୍ତ କାଳ। ମହାନଦୀର ନୀଳ ନୀର ନୀଳତର ହୋଇ ଉଠିଛି। ପିଲାଏ ବଳ ଦଳ ହୋଇ ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି। କିଛି ସମୟ ଧରି ଠିଆହୋଇ ସେ ସବୁ ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଆଉ ଲୋଭ ସମ୍ବରଣ କରିପାରି ନଥିଲି। ସେତେବେଳେ ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ର ଲଳିତେନ୍ଦ୍ର ସେହିଠାରେ ଛାତ୍ର ଥିଲା। ଦୁହେଁ ସକାଳୁ ଘରେ ଗାଧୋଇ ଖାଇ ଯାଇଥିଲୁ। କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁହେଁ, ପୋଷାକ ଖୋଲିଦେଇ ମହାନଦୀର ନୀଳ ନୀରର ଅପୂର୍ବ ଆକର୍ଷଣରେ ଝିପ ଦେଲୁ। ବୁଡ଼ି ପଡ଼ିଲେ, ଭାସି, ବସି, ପ୍ରାୟ ଘଣ୍ଟାଏ ଖଣ୍ଡେ ମହାନଦୀର ସ୍ନେହ-ଶୀତଳ ମାତୃକୋଳରେ ଶିଶୁ ଖାଲି ଜନନୀ ଦେହର ସ୍ପର୍ଶରେ ବୁଡ଼ି ରହିଲା ପରି ବିଭୋର ହୋଇ ବିହାର କଲୁ। ଏକାବେଳେ କ୍ଳାନ୍ତ ନ ହେଲାଯାଏ ବାପ-ପୁଅ ପାଣିରୁ ଉଠିଲୁ ନାହିଁ।”^{୨୯}

ପ୍ରକୃତିର ସ୍ନେହଶୀଳ ରୂପକୁ ମାନସିଂହ ଦେଖିଛନ୍ତି, ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଅନୁଭବ କିନ୍ତୁ ପୁରୁଷାନ୍ୱିତ ଅନୁଭବ । ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରକୃତି ତା'କୁ ମନେ ହୋଇଛି ନାରୀର ଅନ୍ୟ ରୂପ ଭଳି । ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ କୃତ୍ରିମ ସେ ପୁରୁଷତାବ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ବି ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତି ତା'ଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆଉ ପ୍ରକୃତି ହୋଇ ରହିନାହିଁ, ହୁଏତ ସେ ମାନବାନ୍ୱିତ ବା ଦେବାନ୍ୱିତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରକୃତି ଓ ମାନବ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ:

ପ୍ରକୃତି ସହ ମଣିଷର ସାଧାର୍ଣ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିବାରୁ ଓ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ରହସ୍ୟମୟ ଅନ୍ତଃସତ୍ତାର ସଂଘଟନ ଅନୁଭବ କରିଥିବାରୁ, ମାନସିଂହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରକୃତି ତା'ର ନିଜସ୍ୱ ରୂପ ଭିତରେ ସାମାନ୍ୟ ହୋଇ ରହିପାରି ନାହିଁ । ସ୍ଥାବରରୁ ଜଂଗମ ଆଡ଼କୁ, ଜଡ଼ରୁ ଜୀବନ ଆଡ଼କୁ ଅଚେତନରୁ ଚେତନ ଆଡ଼କୁ କ୍ରମଶଃ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଛି । ସମୟ ଆସିଛି, ଯେତେବେଳେ ମାନସିଂହ ମଣିଷ ଓ ପ୍ରକୃତିରେ ଥିବା ଭେଦରେଖାଟିକୁ କ୍ରମଶଃ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତି ମଣିଷଭଳି ବ୍ୟବହାର କରିଛି । ମଣିଷ ଭଳି ନିଜର ସୁଖଦୁଃଖରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଛି । ପୁଣି କେତେବେଳେ ସାଂଗସାଥୀ ଭଳି ଅସହାୟ ମଣିଷର ହାତଧରି ବାଟ କଟାଇ ନେଇଛି । ପ୍ରକୃତିର ଏହି ମାନବାନ୍ୱିତ ରୂପ ତା'ଙ୍କର କାବ୍ୟାଲୋକରେ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ । କାବ୍ୟକାର ମାନସିଂହ କାବ୍ୟ ରଚନାର ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ—ପ୍ରକୃତି ଓ ମଣିଷ—ଉଭୟକୁ ସମୀକୃତ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଅନ୍ତରଂଗତା ସଂଗେ ସଂଗେ ପ୍ରକୃତିକୁ ସେ ସୁଖଦୁଃଖର ସାଥୀ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛନ୍ତି । ବିରହାଘନ କବିତାରେ ମାନସିଂହ ନିଜ ଜୀବନର ଛବିକୁ ଦେଖିଛନ୍ତି । ତା'ଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆକାଶର ବିରାଟ ପ୍ରାନ୍ତରରେ, ଅନ୍ତରରେ ଗଭୀର ବ୍ୟଥା, ରୁଦ୍ଧ ହୃଦୟ ସହ ଆକୂଳ ନିଶ୍ୱାସ ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରାଣରେ ଯୁଗଯୁଗରୁ ବିରହାଘନ କାହାର ଅନ୍ୱେଷଣ କରି ଆସୁଛି । ଏଣୁ ବାରିଦର ବଦନର ଛବି ସଦା ଗନ୍ଧାର, କପାଳରେ ଲେଖା ହୋଇଛି ବିଷାଦର ଲେଖା । ଗଣ୍ଡଦେଶରେ ଚିତ୍ରର କାଳିମା ହୋଇଛି ଅଂକିତ । ଯେପରି ସେହି ସ୍ମୃତିର କଣାଘାତରେ ପ୍ରାଣ ବିକଳ ହୋଇଛି ଓ ବାରିଦ ପ୍ରେୟସୀର ସ୍ମୃତିକୁ ସ୍ମରଣ କରି ଅବିରତ ରୋଦନ କରୁଥାନ୍ତି । ବାରିଦର ପ୍ରେମିକା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି:—

“କିଏ ସେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ପୁଣ୍ୟବତୀ ଭାଗ୍ୟବତୀ ବାଳା;

କାହାପାଇଁ ହୃଦେ ଘନ, ଧରିଅଛି ଏ ବରଣମାଳା,

ନୟନର ତପ୍ତ ଲୁହେ ଆର୍ତ୍ତକରି ଆକାଶ ଅବନୀ

ଯୁଗ ଯୁଗୁଁ ବୁଲୁଥାଅ, କି ବ୍ୟାକୁଳେ ସମସ୍ତ ଧରଣୀ;

ମଂଦ୍ରନାଦେ ଡାକୁଥାଅ, ଅନ୍ତରାକ୍ଷ ଯାଉଥାଏ ଭରି କାହା ନାମ ଧରି;”^{୨୫}

ଭାରତୀୟ ପରଂପରାରେ ନାରୀ ଅସୂର୍ଯ୍ୟପଣ୍ୟା । ଅନ୍ତରରେ କୋମଳ ହେଲେ ହେଁ ସେ କୋମଳତା ପ୍ରେମ ନିବେଦନକୁ ସହଜରେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏମିତି

କେତେକ ନାରୀ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଶାରୀରିକ ଗଠନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନାରୀ ହେଲେ ବ ମନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନିଷ୍ଠୁରା, ହୃଦୟହୀନା । ପ୍ରାଣ ତାଙ୍କର ନବନୀତ ଭଳି କୋମଳ ନୁହେଁ । ମମତାର ସ୍ଥିରତା ସୌରଭ ବିତରଣ ପାଇଁ ସେମାନେ ଅନିଚ୍ଛୁକା । ମେଘର ପ୍ରେମିକା ଏଇଭଳି ଏକ ନିଷ୍ଠୁରା ନାରୀ— ଏହା ତାଙ୍କର ମନେ ହୋଇଛି । ନିଜ ଜୀବନର ବିରହ ଭାବକୁ ସେ ମେଘଠାରେ ଆରୋପ କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଏହି ଆରୋପଣ ଫଳରେ, ବାରିଦ ତାଙ୍କ ନିକଟତର ମନେ ହୋଇଛି କରୁଣ ରସର ନାୟକ ରୂପରେ । ନିଜ ସହ ବାରିଦର ଚର୍ଚ୍ଚଣା କରି ସେ କହିଛନ୍ତି:

“ତୁମପରି ବଂଧୁ ଘନ ଏ ଦାନର ହଜିଛି ରତନ,
ପ୍ରଣୟର ତାରାଗୋଟି ହୃଦାକାଶୁ ଲିଭିଛି ପତନ,
ଜୀବନ ଲାଗୁଛି ଶୂନ୍ୟ, କ୍ଷୁଦ୍ରପ୍ରାଣ ହାହାକାରମୟ
ପଲକେ ପଲକେ ଛିଣ୍ଡି ବେଦନାରେ ପଡ଼େ ମୋ ହୃଦୟ,
ଆସ ସମ-ଦଶ-ବଂଧୁ, ମିଳାଇବା ଉଭୟେ ଲୋତକ
ଶାନ୍ତି ବିସେଚକ । ” ୨୬

‘ଦକ୍ଷିଣାପ୍ରତି’ କବିତାରେ କବି ଦକ୍ଷିଣର ମଳୟ ପବନକୁ ଦୁଃଖ ଜଣାଇ ନିଜର ସୁଖଦୁଃଖର ସାଥୀ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଏକ ଚଇତ୍ର ସଂଜ, ରାତ୍ରି ପ୍ରହରେ ହେଲାଣି । ବାତାୟନ ଖୋଲି ବସି କବି ଆପଣାର ଭାଗ୍ୟକୁ ଚିନ୍ତା କରୁଛନ୍ତି । ସୁଶୀତଳ ଦକ୍ଷିଣା ବାୟୁ ଦେହରେ ଚଂଦନର ସ୍ପର୍ଶ ଦେଇ ଯାଉଛି । ଦୁଷ୍ଟାର ଧବଳ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାରେ ଗଗନ ଧରଣୀ ପ୍ଲାବିତ । ବିରହୀ କବିଙ୍କର ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରେୟସୀର ମଧୁର ସ୍ମୃତି ଆସି, କବିଙ୍କୁ ବ୍ୟଥିତ କରୁଛି । ସେ ବ୍ୟଥା ସଂପର୍କରେ କବି ଦକ୍ଷିଣା ପବନକୁ କହିଛନ୍ତି:

“ଏକ ଦିନେ ସଂଧ୍ୟାକାଳେ ଏ ବ୍ୟଥାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ,
ତୁମେ ଥିଲ, ଥିଲା ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା, ଥିଲା ଘନ ସହକାର ଛାୟା,
ଏକାକୀ ନ ଥିଲି ମୁହିଁ; ଗଣ୍ଡେ ମୋର ଆନର ନିଶ୍ବାସ
ବାଜୁଥିଲା ଥରି ଥରି, ରକ୍ତେ ସୁଜି ଯାହୁଙ୍କରୀ ମାୟା । ” ୨୭

ପ୍ରକୃତିକୁ ଦୁଃଖ ଜଣାଇ ସମଦୁଃଖ ହୋଇ କବି ପ୍ରାଣ ଶାନ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ; ବରଂ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ମିଶିଯାଇ ନିଜର ପ୍ରେୟସୀର ସଂଧାନ ପାଇଁ ବା ପ୍ରେୟସୀର ସାନିଧ୍ୟ ଲାଭ ପାଇଁ ସେ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି । ଦକ୍ଷିଣା ବାୟୁକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଛନ୍ତି :

“ତୁମରି ପରିରେ ମତେ କର ସତେ ଜୀବ, ଦେହ ହୀନ,
କ୍ଷୁଧା ମୋର ଯାଇ ଚାଲି, ନ ରହୁ ଏ ସୀମା ଶରୀରର,
ବିହୀନ ପରି ମୁଁ ଦୂର ଦିଗବେଦେ ହୋଇଯା’ତି ଜ୍ଞାନ
ଲଜ୍ଜା ମତେ ଜାଣୁଥା’ତି ବାର୍ତ୍ତା ମୋର ପ୍ରକାଶା ପ୍ରିୟାର । ” ୨୮

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ‘ଅତ୍ୟୁପଭୋଗ’ କବିତାରେ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଏକାଭୂତ ହେବାପାଇଁ ମାନସିଂହଙ୍କ କାମନା ହୋଇଛି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ:

“ଆଜି ମୁଁ ଚାହେଁ ତେଣୁ ମତେ ହେ ଦେବତା,
ମିଳାଅ ପଞ୍ଚ ଏ ଭୂତରେ,
ସୀମାକୁ ଚେଳି ମୋର ଅସୀମ ମମତା
ବ୍ୟକ୍ତ ହେବ ବହୁ ରୂପରେ ।
ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ମଳୟରେ ମିଶି ମୁଁ ପ୍ରିୟରେ
ଦେବି ମୋ ଆଶ୍ରେଣ ଅଗଣ,
ମିଳିଲେ ନୀଳାକାଶେ ତାରାରେ ତାରାରେ
ତୁମ୍ଭ ହେବ ଅବଲୋକନ ।”^{୨୯}

ପ୍ରକୃତିରେ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଆରୋପ କରିବା କାବ୍ୟ କବିତାର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ରୀତି । ଏ ଭଳି କି ମଧ୍ୟଯୁଗର କାବ୍ୟ କବିତାରେ ପ୍ରକୃତି ବହୁ ସମୟରେ ମାନବାୟିତ ହୋଇଛି । ସମ୍ଭୋଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାରର ଅନୁଭବ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ କବି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଲା; ପ୍ରକୃତିର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ଆରୋପଣ କରିବା ।

ପ୍ରକୃତି ଓ ମଣିଷ :—

ପ୍ରାଚ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ମଣିଷ ଓ ପ୍ରକୃତି ଅତୀବ ନିବିଡ଼; ମାତ୍ର ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ମଣିଷ ଓ ପ୍ରକୃତିର ସଂପର୍କ ଏତେ ନିବିଡ଼ ନୁହେଁ । ‘ଅନୁେଷଣ’ ଉପନ୍ୟାସରେ ମାନସିଂହ କଳାକାର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମୁଖରେ ମଣିଷ ଓ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କରେ ନିଜ ମନର ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି: “ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦୁଇଟି ପରସ୍ପର ବିରୋଧାତ୍ମକ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ବୋଲି ଯାହା ଧରି ନିଆଯାଏ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣର ଭାରତୀୟ ଚିତ୍ର ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିନାହିଁ । ସେ ବୁଝେ ଯେ, ପ୍ରକୃତି ଓ ମଣିଷ ପରସ୍ପର ପରିପୂରକ । ମନୁଷ୍ୟ, ବିଶେଷତଃ ମନୁଷ୍ୟା ବା ନାରୀ ତା କଳ୍ପନାରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରକୃତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ବିକାଶ । ପୁଲର କୋମଳତା ଓ ସୌରଭ ଠାରୁ ଝଡ଼ ଓ ଭୂମିକଂପର ଅକରୁଣ ରୁଦ୍ରତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ସକଳ ବିଭାବ ସେ ନାରୀ ଠାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଆକାରରେ ପ୍ରଂଜିତ ଭୂତ ଥିବାର ମନେକରେ । ସେଇଥିପାଇଁ ହିଁ ସେ ଭାବେ, ନାରୀ ଏପରି ଲୀଳାମୟୀ । ନାରୀ ସୁଂଦରୀ ହୁଏ ସୃଜନ ପାଇଁ, ପୁଣି ଝଡ଼ ତୋଫାନ ହୁଏ ତାର ନିଜ ସୃଷ୍ଟି ସଂସାରକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରି ରଖିବା ପାଇଁ ।”^{୩୦}

ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଅତରଂଗତା ସ୍ଥାପନ ମାନସିଂହଙ୍କର ଆନ୍ତରିକ ଇଚ୍ଛା; ମାତ୍ର ଏ ମଣିଷ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ରହି ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ କ୍ରମଶଃ ଦୂରେଇ ଯିବାକୁ ଲାଗିଛି । ଆଧୁନିକ ସଭ୍ୟତାର ଯାନ୍ତ୍ରିକ ଜୀବନ ଓ ମଣିଷର ଅବିଶ୍ୱାସ ହେତୁ ମଣିଷର ପ୍ରକୃତି

ସହିତ ସଂପର୍କ ଶିଥିଳ ହୋଇ ଯାଉଛି । ଏଣୁ ପ୍ରକୃତିର ଆନନ୍ଦ ମହୋତ୍ସବ ଚାଲିଥିଲାବେଳେ ବିଷୟା ମଣିଷ ଅବସାଦଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ଜୀବନ ବିତାଇ ଚାଲିଛି । ମାନସିହଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ, ମଂଦ ସମୀରଣରେ ବୃକ୍ଷର ଶାଖା ଆନନ୍ଦରେ ଗୀତ ଗାଇ ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ଯାଇ ପୁଣି ଫେରି ଆସେ । ବୃକ୍ଷ ତଳରେ ସରୁ ଲତାଟିରେ ରଂଗରଂଗିଲା ଫୁଲଟିଏ ଫୁଟି ହସି ଉଠେ । ସୁକୋମଳ ଶ୍ୟାମ ଦୁର୍ବାଦଳ ରବି କିରଣରେ ପୁଲକିତ ହୁଏ । କ୍ଷୁଦ୍ର ପିପିଲିକାଦଳ ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି ହୋଇ ବଞ୍ଚିବାର ଆନନ୍ଦ ଚାଖୁଚାଖୁ ଚାଲି ଯାଆନ୍ତି । ମାତ୍ର—

“କିନ୍ତୁ ସେହି ବୃକ୍ଷ ତଳେ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତ ନର
ବସିଛି ଶିରାଜ ଭାଲେ ଥାପି ଦୁଇ କର
ବିଧାତାର ଏ ବିରାଟ ଆନନ୍ଦ ବଜାରେ
ଜୀବନେ ଉସାହ ନାହିଁ କେବଳ ତା’ଠାରେ
ପ୍ରକୃତି ଦେଇଛି ତା’ରେ ଚାତୁରୀ କିଞ୍ଚିତ,
ଅମଳ ଏ ଆନନ୍ଦରୁ ତେଣୁ ବା ବଞ୍ଚିତ ।”^{୩୮}

ବିଧାତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ବୃକ୍ଷ ଛାୟାରେ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତ ନର ଉପବେଶନ କରିଛି । ସେ ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜୀବ ହୋଇପାରେ, ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ବିଚାରକ ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତିର ଜୀବମାନେ ସୃଷ୍ଟିରୁ ଯେଉଁ ବିମଳ ଆନନ୍ଦ ପାଉଛନ୍ତି, ସେ ଆନନ୍ଦ ମାନବ ଭାଗ୍ୟରେ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପ୍ରକୃତି ଓ ମଣିଷର ସଂପର୍କକୁ ମାନସିହ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖୁଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ମଣିଷ ନିଜର ବୌଦ୍ଧିକ ବିକାଶ ସଂଗେ ସଂଗେ କ୍ରମଶଃ ପ୍ରକୃତି ଠାରୁ ସଂପର୍କ ଛିନି କରି ଅପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶକୁ ଆଗେଇ ଚାଲିଛି । ଶାନ୍ତି ପାଇଁ, ଆନନ୍ଦ ପାଇଁ ପ୍ରକୃତି ସହ ପୁଣି ସେହି ନିବିଡ଼ ସଂପର୍କ ଆବଶ୍ୟକ । ମଣିଷର ପ୍ରକୃତିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବାର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ ଭାବରେ ମାନସିହ ‘ସ୍ଵର୍ଗବାସ’ କବିତାରେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଯେ, ମଣିଷ ସ୍ଵର୍ଗରୁ ଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ଧରଣୀରେ ବାସବାସ କଲା । ଏ ମାଟିର ନାନା ଜଂଜାଳ ତାକୁ ଘାରି ରଖିଲା । ନିସର୍ଗ-ଅତିଥି ପ୍ରତି ଧରଣୀ ତା’ର ନାନା ମାୟାର ଅଂଧକାର ସୃଷ୍ଟିକଲା । ତଥାପି ପ୍ରକୃତି ଓ ଧରଣୀ କବିଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ—

“ତଥାପି ଧରଣୀ ତୁମ୍ଭେ ପ୍ରିୟ ଏତେ, ଗୁରୁ ଅକଲ୍ୟାଣେ,
ତୋ ମାଟିରେ ମାନବର ଗୁରୁ ସ୍ନେହ ବିଧାତା ବିଧାନେ ।”^{୩୯}

ପ୍ରକୃତି ଓ ଭଗବାନ :—

ପ୍ରକୃତି ସହ ଭଗବାନଙ୍କର ସଂପର୍କ ବିଶ୍ଵ-ମନାସାର ଏକ କୈଫିକ ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ । ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ଭଗବାନଙ୍କ ସ୍ଵରୂପନେଇ ବ୍ୟାପକ ଓ ଗଭୀର ବିଶ୍ଳେଷଣ ରହିଛି । ଯାହା ସତନ୍ତ୍ର ବିଚାରର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ । ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ପ୍ରକୃତି ସହ

ପୁରୁଷ ବା ଭଗବାନଙ୍କର, ଯେଉଁ ସଂପର୍କ ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛନ୍ତି, ତାହାହିଁ ଅବତାରଣା କରାଯାଉଅଛି ।

ଭାରତୀୟ ଜୀବନଯାତ୍ରାର ଆଦର୍ଶ, ବୈଦାନ୍ତିକ ଦର୍ଶନ । ବୈଦାନ୍ତିକ ଦର୍ଶନର ପ୍ରମୁଖତମ ସ୍ୱର ଅଦ୍ୱୈତ ବୈଦାନ୍ତିକରେ ପ୍ରକୃତି ମାୟା ରୂପରେ ସ୍ଥାବୁତ । ତା ସତ୍ତ୍ୱେବି ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରକୃତି ତତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଜିତ ହୋଇନାହିଁ, ଏକ ସୋପାନ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଅନୁସାରେ ବିଶ୍ୱର ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ପ୍ରକାଶ ହିଁ ପ୍ରକୃତି । ଜୀବନର ଭଲମନ୍ଦ ଠାରୁ ଅନୁଭବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁକିଛି ପ୍ରକୃତିର ସଂପ୍ରସାରଣ । ପ୍ରକୃତି-ବିକାଶର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ତର ଦେଇ ମଣିଷର ସୃଷ୍ଟି; କିନ୍ତୁ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକୃତି ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରେ ନାହିଁ, ତା ଭିତରେ ଇଚ୍ଛା ଶକ୍ତିକୁ ଜାଗ୍ରତ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଅରୂପ ଚୈତନ୍ୟମୟ ପୁରୁଷଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଆସି ଏହି ଇଚ୍ଛା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ପୁରୁଷ ଅବାଦ୍‌ମାନସ-ଗୋଚର, ଅରୂପ, ନିର୍ଗୁଣ, ଅଦୃଷ୍ଟ ସତ୍ତା ହେଲେ ହେଁ, ସୃଷ୍ଟି ଜଗତଠାରୁ ଦୂରେଇ ରହିଲେ ବି ତାଙ୍କର ସଂପର୍କ ବ୍ୟତିରେକେ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ବହୁ ସମୟରେ ସାଂଖ୍ୟର ପୁରୁଷ ସହ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସମୀକୃତ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଗୋଟାଏ ପଟେ ସମଗ୍ର ଜଗତକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଲୀଳା କୁହାଗଲାବେଳେ ଅନ୍ୟପଟେ କୁହାଯାଏ ଜଗତ ମାୟାମାତ୍ର । ପୁଣି କେତେବେଳେ ଜଗତ ଓ ଭଗବାନଙ୍କ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥିତିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ।

ମାନସିଂହ ତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେତେଟା ନୁହେଁ, ସଂସାର ଓ ଅନୁଭବ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନର ଅନୁଗାମୀ । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରାରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ବୋଲି ବେଳେବେଳେ ବିଚାର କରାଯାଇଛି ସତ, ତଥାପି ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷ ସଂପର୍କ ବହୁ ସମୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ଆଦ୍ୟ ଜୀବନର ସୃଷ୍ଟି ତଥା ତାଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ଥାନୀୟ କବିତା ‘ମହାନଦୀରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବିହାର’ରେ ସେ ମହାନଦୀ-ବନ୍ଧରେ ବିମଳ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାଲୋକରେ ବିଶ୍ୱବିଧାତାଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି ସଂପର୍କରେ ସଚେତନ ହୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି:—

“ସେ ଯେ ସତ୍ୟ, ଶିବ ସେହି ଏକା ସେ ସୁନ୍ଦର,
ଭୂମାୟେ ରହିଛି ପୁରି ରେଣୁ ରେଣୁ ଭେଦି,
ଅନନ୍ତ ଲୀଳାର ହେତୁ, ଅସୀମ ହୃଦର
କ୍ଷଣକେ ସୃଜେ ସେ । ତା’ର ମହାପୂଜାବେଦୀ ।
ବଂଧୁ ହେ, ପାଇଛି ଆଜି ଏ ଆକାଶ ତଳେ,
ମୋ ଜାତି ଅତୀତ ସାକ୍ଷୀ ଏ ନଦୀ ପୂର୍ବନେ,
ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାର ଏ ମହାଭୋଜ୍ୟ, ଏ ତରଣୀ ପରେ
ଜାନୁୟାରି ବଂଧୁ, ତା’ରେ ଘେନ ଏ ଜୀବନେ ।”

ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷ ଦର୍ଶନକୁ ସର୍ତ୍ତ କରି ତାଙ୍କର ଭୂମି ଓ ଭୂମାର ଅଦ୍ୱୈତ ଭାବବହନ ସଂପ୍ରସାରିତ ହୋଇଛି । ବୟସର ବୃଦ୍ଧି ସଂଗେ ସଂଗେ ମାନସିଂହ,

ଆମର ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତି ବନ୍ଧରେ ହିଁ ଆବିଷ୍କାର କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭଳି ଦେବତା, ଏକ କବିର କବିତା । ଭାରତୀୟ ମନୀଷୀ ତଥା ବାସ୍ତବ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟା, ପ୍ରକୃତିର ସୁନ୍ଦର ରୂପକୁ ଏକତ୍ର ଗୁପ୍ତିତ କରି କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ କୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଣେ ଅସୀମ ଶକ୍ତି ସଂପନ୍ନ ଅଲୌକିକ ଦେବତା ନୁହନ୍ତି; ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଭିତରୁ ତାଙ୍କର ରୂପକଳ୍ପନା । ଆଜ୍ଞାଶର ନୀଳିମା ଅନ୍ତେ କୃଷ୍ଣଦେହର ନୀଳକାନ୍ତି । ମେଘ ବିଦ୍ୟୁଦ୍‌ବନ୍ଧର ଦୀପ୍ତି ତାଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରିକା ପୃଷ୍ଠରେ ଆଭାସିତ । ତାଙ୍କର ରାସକ୍ରୀଡ଼ା, ନକ୍ଷତ୍ର ଗୋପିନୀଙ୍କ ସହ ଏକ ଚିରନ୍ତନ ରାସକ୍ରୀଡ଼ା ।

‘‘ଯା’ ନୀଳିମା ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ମହା ଅନ୍ତରୀକ୍ଷେ,
ଯେ ପୀତ-ଦୁକୂଳ ପିଁଧେ ଉଷା, ପ୍ରଦୋଷରେ,
ଯା’ ଶିରେ ଚନ୍ଦ୍ରିକା-ଗୁଚ୍ଛ, ମେଘ, ବିଦ୍ୟୁଦ୍‌ବନ୍ଧ
ସେ ସୁନ୍ଦର କୃଷ୍ଣ ପଦେ ମୁହିଁ ପୂଜା କରେ ।
ଦେଖି ମୁଁ ରାସ ତା’ର ପୂର୍ଣ୍ଣମା-ନିଶାଥେ
ନିର୍ମଳ, କର୍ପୁର-କାର୍ଣ୍ଣ ଯେବେ ନଭାଂଗନ,
ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ଉତ୍ତରୀ ଘେନି ନକ୍ଷତ୍ର-ଗୋପିନୀ
ନୃତ୍ୟେ ଘେନି ଆ’ନ୍ତି ତା’ର ନୀଳ ଅପଘନ ।
ସୃଷ୍ଟିର ଯମୁନା କୂଳେ, ପ୍ରେମ-ନୀପ ମୂଳେ
ଅହରହ ବାଜେ ତା’ର ବଂଶୀ, ଘର-ଛଡ଼ା,
ସେ ଧ୍ବନି-ଉଡ଼ାଦେ ଶୂନ୍ୟ କୋଟି ଧରା-ଶ୍ରେଣୀ
ଧାଉଁଛନ୍ତି, -କି ଅଲଭ୍ୟ ଖୋଜୁଛନ୍ତି ପରା ।’’^{୩୪}

ନିରୀଶ୍ଵର, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଆଶ୍ଵା-ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା କବି ମାନସିହଙ୍କର ଜୀବନର ଅପରାହ୍ନରେ ଲିଖିତ ଏ କବିତାରେ କବି ପ୍ରାଣର ଶାଶ୍ଵତ ବାଣୀ ପ୍ରକାଶିତ ।

‘ରାଜକବି’ ଗୀତିନାଟ୍ୟରେ କବି ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ଭଗବାନଙ୍କର ସ୍ଵରୂପକୁ ଚିତ୍ରା କରିଛନ୍ତି । ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାର ମହୋଦଧିରେ, କିଆ ଫୁଲର ସ୍ଵବାସ ମଧ୍ୟରେ ଦେବତାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି ।

ରହସ୍ୟବାଦର ଜାଲରେ ଛଦି ହୋଇଥିବା କବି ମାନସିହ, ତାଙ୍କର ‘କ୍ରୂର୍ଷ’ ସନେଟ ସଂକଳନରେ ବିଭୁ ଓ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କରେ ପାଞ୍ଚ ଗୋଟି କବିତାର ସମାହାରରେ ଗୋଟିଏ ସନେଟ ଗୁଚ୍ଛ ଲେଖିଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ ଆଦ୍ୟ ଜୀବନର କବିତାର ଭାବୋତ୍ସାହ ବୌଦ୍ଧିକ ବିକାଶର ଜାଲରେ ଛଦି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏ କବିତା ଗୁଚ୍ଛରେ ଶିଶୁର ସଂପର୍କୀୟ ଧାରଣାର ମନୋରମ ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ନିରୋଳ ପଉଷ ସଂଧ୍ୟା, ଗହନ ବନାନୀ ଓ ପର୍ବତର ଉତ୍ତଳରେ ସାୟନ୍ତନ ରବି ଖସି ଖସି ଆସୁଛନ୍ତି । ନିର୍ମୋଘ ଗଗନରେ ଏକ ସୃଷ୍ଟି ଦୀପ୍ତ ଛବି ବିଞ୍ଚୁ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବ ଦେଶର ଅନାବୃତ୍ତ ଗଗନକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ, ବନାନୀ ଶୋଭାରେ ଘେରା

ଏହି ନିବିଡ଼ ନିଶ୍ଚଳ ପରିବେଶ କବିକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଚିତ ଭାବନାରେ ମଗ୍ନ କରିଦେଇଛି ।
କବି ସେଠାରେ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି:

“ଏକ ହେଲେ କବି, ଆଉ ପ୍ରକୃତି ଆକାଶ,
ମନେ ହେଲା ଶ୍ଵିତିମୋର ସେହି ସେ ଈଶ୍ଵର—
ବିରାଟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡମାଳେ ଯାହାଙ୍କ ପ୍ରକାଶ,
ଅଛନ୍ତି ସେ ପୁଣି ମୋର ପଦରେଣୁ ତଳେ ।”^{୩୫}

ପାଲଗୁନର ଏକ ଶାନ୍ତ ପ୍ରଭାତରେ, ଯେତେବେଳେ ବାଲରବି ଜନକ କିରଣ ବିଞ୍ଚୁ ଆକାଶକୁ ଉଠୁଥା’ନ୍ତି, ଛୋଟ ଘାସମାନେ ଶିଶିର ବିନ୍ଦୁରେ ବିରାଟ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରତିଛବି ନିଜ ବକ୍ଷରେ ଧରି ଥରୁଥାନ୍ତି, ଲୋହିତ ପଳାଶର ନବବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧି ନବବୟସ ପ୍ରାୟ ବୃକ୍ଷଗଣ ଉଭା ହୋଇଥାନ୍ତି, ସେତେବେଳେ, ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରୁ ମଳୟ ଆସି ସୁରଭି ବିଠି ଦେଇଯାଏ । ଗନ୍ଧବଦ୍ଧ ଦକ୍ଷିଣା ପବନ, ଯେତେବେଳେ କୋକିଳର ଉଚ୍ଚୁଚ୍ଚ ଡାକ ଓ ବନ ଜପୋତାର ବ୍ୟଥାଭରା କଣ୍ଠସ୍ଵର ସଂଗରେ ମାଦକତା ବୋହି ଆଣେ, ସେତେବେଳେ କବି ପ୍ରାଣ କହି ଉଠେ:

“ଭୁବନେଶ୍ଵରହେ ପ୍ରଭୁ, ଯେ ମୋ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜୀବନ ଈଶ୍ଵର
ସେ ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ତୁମକୁ ହିଁ ଭେଟି ହେଲି ମୋହିତ ନିଶ୍ଚଳ ।”^{୩୬}

ପରସ୍ପର ଶାନ୍ତ ସଂଧ୍ୟା ବା ପାଲଗୁନର ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭାତ କେବଳ ନୁହେଁ, ରୌଦ୍ର ବୈଶାଖର ଉତ୍ତପ୍ତ ଦିବସରେ, ତୃଷାକୁଳପ୍ରାଣ, ଉଷ୍ମତାର ଅଭିଶାପରେ ଯେତେବେଳେ ସବୁକି ହେଉଥାଏ, ବୃକ୍ଷ ବିଚପୀରେ ପକ୍ଷୀ ନୀରବରେ ଆଶ୍ରା ନେଇଥାଏ, ଚାରି ଆଡ଼େ ହାହୁଡ଼ାଶ, ଦହନର ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଜୀବଗଣ ଆକୃଷ୍ଟ ପ୍ରାଣରେ ହତୋତ୍ସାହ ହୋଇଥାଏ, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଅଗଣାରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ମଲ୍ଲୀଗୁଳ୍ମର ହସ ପ୍ରାଣରେ ଆନନ୍ଦ ଭରିଦିଏ । ତାର ଆପ୍ରାଣ ସଂକ୍ଷାତର ଜାମନା ସଞ୍ଚାର କରେ । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ କବିପ୍ରାଣ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ବିଧାତାଙ୍କର ସଂଧାନ ଖୋଜି କହେ:

“ପ୍ରଳୟେ ସୃଜନକାରୀ, ବିଚିତ୍ର ବିଧାଣୀ
ସୃଷ୍ଟାରେ ନିମିଲି ଦେଇ ଭକ୍ତିର ପ୍ରଣାମି ।”^{୩୭}

ପ୍ରାକୃତର ଗୁରୁ ଗନ୍ଧାର ନିଶା, ମେଘର ଗୁରୁ ଗର୍ଜନ ଓ ବିଦ୍ୟୁତ୍‌ର ତମକ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରାଣରେ ଶଂକା ଜାଗ୍ରତ କରେ, ଯେଉଁ ପରିବେଶରେ ଆଦିମାନୁଷ୍ୟ ଅନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରାଣରେ ଗୁହା ମଧ୍ୟରୁ ସୃଷ୍ଟିର ସଂହାର ଲାଜା ଦେଖୁଥିଲେ, ସେହିପରି ପରିବେଶରେ କବି କହନ୍ତି:

“ସୁସ୍ଥ ସର୍ବ ପରିବାର, ନୀରବ କୁଟୀର,
ତନ୍ଦ୍ରାହୀନ ମୁଁ କେବଳ, ମର୍ତ୍ତେ ପ୍ରକୃତିର
ପ୍ରଳୟ ଏ ଅଭିନୟ ବୁଝୁଛି ଗଭୀର,
ଝଡ଼େ ଶୁଣେ ନରୋକ୍ତ ଚରଣ-ମଂଜାର ।”^{୩୮}

ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରାଣ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରସ୍ତାବକୁ ପ୍ରକୃତିର ରୂପ ରୂପରେ ବି ଅନୁଭବ କରୁଥାନ୍ତି ।

ଶାରଦ-ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ରୁକ୍ଷ ଧରଣୀରେ ଇଂଦ୍ରଜାଲ ରଚି ସ୍ୱପ୍ନପୁରୀ ରଚନା କରେ, କୁମାରୀମାନେ କୃଷ୍ଣ କବରୀରେ ପୁଷ୍ପଦଳ ଖଟିତ କରି ନୃତ୍ୟଗୀତରେ ରଜନୀକୁ ମୁଖରିତ କରନ୍ତି, ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାର ଶାନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରେ ସାଗର ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହୋଇ ଉଠେ, ମାନବର ଧର୍ମନୀରେ ରକ୍ତର କୁଆର ଉଠେ, ବଂଶୀର ମଧୁର ନାଦରେ ଗାଈଆଳ ଟୋକା ଚିତ୍ତ ବିନୋଦିତ କରିଦିଏ, ଚାରିଆଡ଼େ ଗଭୀର ଆନନ୍ଦର କୁଆର ଖେଳିଯାଏ, ସେତେବେଳେ କବି ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ— ଜୀବନର ରଣରକ୍ତରେ ରଞ୍ଜିତ, ଏ ରକ୍ଷ ସଂସାରରେ କାହିଁକି ଏ କମନୀୟ ରୂପର ଆୟୋଜନ ? କିଏ, କେବେ, କାହାଠାରେ ଭିକ୍ଷା କରିଥିଲା ପ୍ରକୃତିର ଏ ଭୁବନମୋହନ ରୂପ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ? କବି ଗଦ୍‌ଗଦ୍ ପ୍ରାଣରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାସ୍ନାତ ପୌର୍ଣ୍ଣମୀସୀର ଶୁଭ୍ରାନ୍ତର ତଳରେ ସେହି ବିଧାତା, ଯେ ନିଜେ ମହାକବି, ଯେ ମହାରୂପକାର, ତାଙ୍କରି ପାଦ ତଳେ ପ୍ରଣତି ଭାଳିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକୃତି ଧ୍ୱଂସ ଓ ବନମହୋତ୍ସବ :

ପ୍ରକୃତି ସହ ଅତ୍ୟଧିକ ଅନ୍ତରଂଗତା ପଳରେ, ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ସହରୀ ହୋଇବି, ମାନସିହ ପ୍ରକୃତିର ଧ୍ୱଂସକୁ ସହ୍ୟ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଯାନ୍ତ୍ରିକ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ପାଇଁ ପ୍ରାକୃତିକ ଅବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ଅନିବାର୍ଯ୍ୟକୁ ଏଡ଼େଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ ମଣିଷକୁ ଶତଶତ ବର୍ଷ ପଛକୁ ଫେରିଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଅଥଚ ଏକ ସୁସମ ଓ ସଜ୍ଜଳିତ ପ୍ରାକୃତିକ ଅବସ୍ଥା ଭିତରୁ ମିଶନ୍ତର ଓ ମଣିଷ-ସଭ୍ୟତାର ଅଭ୍ୟାଗମ । ସେହି ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶକୁ ବିନଷ୍ଟ କଲେ ସଭ୍ୟତାର ମୃତ୍ୟୁ ଧୀରେ ଓ ନିଶ୍ଚିତ ପଦକ୍ଷେପରେ ଆଗେଇ ଆସେ । ମାନସିହ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ରଚନାରେ ପ୍ରକୃତିର ନାନା ବିଭାବ ଯଥା:—ବଣ ଜଂଜାଳ, ଜୀବଜନ୍ତୁର ଧ୍ୱଂସ ଭିତର ଦେଇ ସଭ୍ୟତାର ସଂକଟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ନଗର ସଭ୍ୟତାର ସଂକ୍ରମଣରେ ମଣିଷ ପ୍ରକୃତିକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିଚାଲିଛି । ପ୍ରାକୃତିକ ସଂପଦକୁ ନଷ୍ଟକରି ଚାଲିଛି । ଏହା ଦ୍ୱାରା ମଣିଷ ମନରୁ ଶାନ୍ତଭାବ ଦୂର ହୋଇ ଉଗ୍ରଭାବ ଆସୁଛି ଓ ଜଗତରୁ ଆନନ୍ଦ ଉଦ୍ଭେଦିତାରେ ଲାଗିଛି । ଆମେ ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ଯେତେ ଦୂରେଇ ଯାଉଛୁ, ସେତେ ଧ୍ୱଂସ ପଥରେ ଆଗେଇ ଚାଲିଛୁ । ଆଜିର ବିରାଟ ସ୍ୱାହାରା ମରୁଭୂମି, ଚାରିହଜାର ବର୍ଷ ତଳେ ଏକ ସବୁଜ ଜଙ୍ଗଲ ଓ ପ୍ରାକୃତିକ ଜୀବଜନ୍ତୁରେ ଭରା ଅଞ୍ଚଳ ଥିଲା । ପ୍ରକୃତିକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବାରୁ ତାହା କ୍ରମଶଃ ବୃକ୍ଷଶୂନ୍ୟ ଓ ଏକ ବୃକ୍ଷହୀନ ଅଞ୍ଚଳରେ ପରିଣତ ହେଲା । ମଣିଷ ଅସାରିତ ଭାବରେ ପ୍ରକୃତି ଉପରେ ଯେଉଁ ଅତ୍ୟାଚାର ଚଳାଇ ଆସିଛି, ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରାଣ ସେଥିରେ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇ

ଉଠିଛି । ଓଡ଼ିଶା ଗଡ଼ଜାତର ଅନୁପମ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନ କରିବା ସମୟରେ, ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିତାପର କଥା ଯେ, ଗଡ଼ଜାତର ଏଇ ଅନୁପମ, ଆଦିମ, ଆଲୁଲୀୟତ, ଭୀମକାନ୍ତ, ପାର୍ବତ୍ୟ ସୁଷମା ଆଜି ଧ୍ୟୁସ ହେବା ଉପରେ । ମୁନାପାଖୋର କଣ୍ଡାକୂରମାନଙ୍କର ବର୍ବର ଲାଳସାରେ ଗଡ଼ଜାତର ମୂଲ୍ୟବାନ ଜଙ୍ଗଲ ସଂପଦ ଲୁଟ୍‌ହୋଇ ଯାଉଥିବାର କରୁଣ କାହାଣୀ ମୁଁ ଏବେ ବହୁ ମୁଖରୁ ଶୁଣୁଛି । ଲୋକ ବସତି ବା ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ରଚନା ଛଳରେ ମାଇଲ ମାଇଲ ଧରି ଜଂଗଲ ପତା ହୋଇ ଯାଉଥିବାର ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଦେଖିଲିଣି । ଗତ ମହାଯୁଦ୍ଧବେଳେ ବହୁ ଷ୍ଟେଟରେ, ଜଙ୍ଗଲ ଏକାବେଳେ ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ବୋଲି ଶୁଣାଯାଉଥିଲା । ଜାତୀୟ ସରକାର ସେହି କ୍ଷତି ପୂରଣ କରିବାର ସବୁ ପ୍ରକାର ଯୋଜନା କରିବା ଦରକାର । ସେଣେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଧ୍ୟୁସ କରି ଏଣେ ବନ-ମହୋତ୍ସବ କରିବାର ମିଥ୍ୟାଚାର କରି ଲାଭ କ’ଣ ?”^{୩୯} କେବଳ ପ୍ରକୃତିର ବୃକ୍ଷରାଶି ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତିର ଜୀବଜନ୍ତୁମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମଣିଷ ନିଜର ଲାଳସା ଚରିତାର୍ଥ ପାଇଁ ଅବାଧରେ ବଧ କରି ଚାଲିଛି । ପ୍ରକୃତିର ଶାନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ ଚାଲିଛି ଅଶାନ୍ତିର ଚାଣ୍ଡବ । ଜୀବବଧର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରେ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ଉଠିଛି । ‘ସପ୍ତଶଯ୍ୟାରେ ନିଶୀଥ’ କବିତାରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି:—

“ବନେ ଚରେ ପ୍ରୀତିମୟୀ ସୁନ୍ଦରୀ ହରିଣୀ,
ସନ୍ତାନର ସ୍ନେହୀ, ମାତ, ଚିତ୍ତ ବିନୋଦିନୀ,
ଶୁଭାବନ୍ତ ଦୁଢ଼ାଙ୍ଗ କେ ପୁରୁଷ ମୃଗର,
ନିରାହା ସେ, ଅହିଂସ ସେ, ବାସଲ୍ୟ ଚଞ୍ଚଳ ।
ଏକାଳେ ବାଜେ ତା ବକ୍ଷେ ବ୍ୟାଧର ନାରାଜ,
ଧାମଇ ହରିଣୀ କରି କରୁଣ ଆବାଜ,
ନିରାହ, ନିଷ୍ଠାପ ତାର ରକ୍ତ ଯାଏ ବହି,
ନୀରବେ ଦେଖଇ ତାହା ଏ ଜନନୀ ମହୀ,
ଛାଡ଼ି ପତି-ପୁତ୍ର-କନ୍ୟା ସୁଖର ଜୀବନ
ମୃତେ ସେ ହରିଣୀ ହୁଏ ଶେଷେ କା ଭୋଜନ;
ହେ ଇଶ୍ବର, ଦେବଦେବୀ, ଧର୍ମଧ୍ବଜାଗଣ,
ହେ ପାତ୍ରୀ, ହେ ମୁଲ୍ଲା, ଆହେ ବିଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରାହ୍ମଣ;
କହ ମତେ, ହରିଣୀର ଉଷ୍ମ ନେତ୍ର ବାରି,
ତା ନିରାହ ଶୋଣିତର ଘୃଣ୍ୟ ପିଟିକାରି,
ତମ ଧର୍ମ, ତମ ମୁକ୍ତି, ତମର ସ୍ବର୍ଗରେ,
ତମ ପତାରେ କି ଅପଳାପ ନାହିଁ କରେ ?”^{୪୦}

ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି :

ମଣିଷର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଅନୁସାରେ ପ୍ରକୃତିର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । ମଣିଷର ବୟସ, ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି, ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା ଓ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିର ତାରତମ୍ୟ ଅନୁସାରେ ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କରେ ଅନୁଭବ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଅନୁଭୂତି ହେଉଛି ଯେ, ଶିଶୁ ବୟସରେ ସରଳ ମନରେ ପ୍ରକୃତିର ଯେଉଁ ମନୋରମ ଶୋଭା ସେ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରୁଥିଲେ, ବୌଦ୍ଧିକ ବିକାଶ ପରେ ପରେ ପ୍ରକୃତିର ସେ ଶୋଭା ଯୁକ୍ତିବାଦୀ ମନର ତାଡ଼ନାରେ କ୍ରମଶଃ ଅପସରି ଯାଉଛି । ଏପରିକି ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ ସେ ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖୁଥିଲେ, ବିବାହ ପରେ ପରେ ସେ ସବୁର ଯେପରି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ଯାଇଛି । ନିତି ଦେଖା ବନ ପର୍ବତ, ଜଳରାଶି, ବିବାହ ପରେ ନୂତନ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଇଛି । କବି ଭାବୁଛନ୍ତି ଯେ, ନବ ପ୍ରଣୟାର ଉପସ୍ଥିତିରେ, ପ୍ରକୃତି ଆଜି ନବଦୃଷ୍ଟିରେ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନତ ।

“ନବୀନ ପ୍ରଣୟ,
ନବଦୃଷ୍ଟି ଦିଏ ନେତ୍ରେ, ନିରାମୟମୟ
ଧରଣୀ ଲାଗଇ ମତେ, ଆନନ୍ଦ ସଂସାର
ପ୍ରାଣହୀନ ପ୍ରକୃତିରେ ଚୈତନ୍ୟ ସଞ୍ଚାର
ଦେଖୁଛି ପ୍ରଥମ କରି । ତେଣୁ ଏ ଶିଖରୀ,
ଏ ହ୍ରଦ, ଏ ନଦୀ, ବନ, ଦୀପ, ଗିରି, ଦରୀ,
ବହୁ ପରିଚୟେ ଆଜି ନବ ପରିଚୟ
ଦିଅନ୍ତି ସଖି ଗୋ ମତେ ! ବିବାହ ବିଜୟ
ଅବଜ୍ଞାତ ପ୍ରକୃତିରେ ପ୍ରିୟ କରେ ଆଜି
ଅନୁଭୂତିମୟ କରେ ବନଗିରି ରାଜି ।”^{୪୧}

ସଦ୍ୟ ବିବାହିତ ଜୀବନର ପ୍ରକୃତି ସଂପର୍କରେ ଧାରଣା, ବୟସ ବୃଦ୍ଧି ସଂଗେ ସଂଗେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଇଛି । ଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କରେ ପ୍ରକୃତି ଓ ଜୀବନ ସଂପର୍କରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରି ସେ ଲେଖୁଛନ୍ତି : “ପ୍ରକୃତି ଆମକୁ ଯେପରି ଗଢ଼ିଛି, ସେଥିରେ ଯେପରି ମନେହୁଏ, ସ୍ନେହ ଦେବା ଓ ନେବା, ଜୀବନର ଏକ ପରମ ଆବଶ୍ୟକତା । ସୃଷ୍ଟିର ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲା ‘ଇଡୋଲ୍ୟୁସନ’ ବା ବିବର୍ତ୍ତନ । ପ୍ରକୃତିର ଏହି ପରମତମ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ହିଁ, ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ହେଉପଛେ, ବାଜ ନିଜକୁ ଫଟାଇ ଉଦ୍ଭିଦ ହୁଏ ଏବଂ ପତ୍ର, ପୁଷ୍ପ, ଫଳରେ ଆପଣାକୁ ସହସ୍ରଧା ବିକଶିତ କରି ତେବେ ଯାଇ ଏ ସୃଷ୍ଟିରୁ ବିଦାୟ ନିଏ । ପ୍ରକୃତି ଓ ଜୀବନର ତଳେ ତଳେ ଚାଲିଥିବା ଏଇ ବିବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପରମତମ, ସୁନ୍ଦରତମ ବିକାଶ ଘଟେ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ । ଏହି କ୍ରିୟା ଫଳରେ ହିଁ, ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରାଣୀରୁ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୁଏ, ଦେବତାରେ ।”^{୪୨}

ପ୍ରକୃତିର ଅଭିପ୍ରାୟ ବିକାଶଲାଭ କରିବା । ପରିବର୍ତ୍ତନ ହିଁ ପ୍ରକୃତିର ମୂଳ ସ୍ୱଭାବ । ଜୀବନର ଅପରାହ୍ନରେ ମାନସିଂହ ପ୍ରକୃତିକୁ ଗଭୀର ଦାର୍ଶନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ : “ପ୍ରକୃତିକୁ ଅର୍ଥାତ ଜନ୍ମ ବା ପ୍ରାଣୀକୁ ସଂସାର କଲେ ହିଁ ନରତ୍ନର ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ । ଗଛ ବା ପଥର କେବଳ ଗଛ ବା ପଥର । ଗଛକୁ କାଟି ଘର କଲେ ସେଥିରେ ମନୁଷ୍ୟତାର ଛାପ ପଡ଼େ । ପଥରକୁ କାଟି ଦେବାଳୟ କଲେ, ସେଥିରେ ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱ ଓ ଦେବତ୍ୱର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ମନୁଷ୍ୟର ଜନ୍ମତୁଳୁ ଭାଙ୍ଗି ପୁନର୍ଗଠିତ କଲେ ଯାଇଁ, ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱର ବିକାଶ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତିର ମଧ୍ୟ ଅଭିପ୍ରାୟ ପରି ଜଣାଯାଏ । ଏ ପୃଥିବୀ ଚାହେଁ ତାକୁ ଯେତିକି ଆଘାତ ଦେବ, ଯେତିକି ଖୋଲିବ, ତାଡ଼ିବ, ସେ ସେତିକି ଆମକୁ ଶସ୍ୟ, ଫଳ ଓ ଧନରତ୍ନ ଦେବ । ପ୍ରକୃତିର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟର ସାଧନା ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଇତିହାସ ।”^{୪୩} ଏଠାରେ ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହଙ୍କର ଅଭିପ୍ରାୟ ପ୍ରତିଫଳିତ । ତାଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଯେତିକି ସଂପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିବ ସେତିକି ଉତ୍ତମ ଫଳ ମିଳିବ । ପ୍ରକୃତିକୁ ଧ୍ୟାନ କରି କେବେ ସୃଷ୍ଟିର ମଙ୍ଗଳ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ପାରେ । ସୃଷ୍ଟିର ମଙ୍ଗଳ ହେବ କେବଳ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ମିତ୍ରତା ସ୍ଥାପନ କରି । ଶେଷ ଜୀବନରେ ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହ ପ୍ରକୃତିକୁ ସ୍ଥୂଳ ଅର୍ଥରେ ବୁଝିବା ସଂଗେ ସଂଗେ, ପ୍ରକୃତିର ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୂପକୁ ଅବଲୋକନ କରିଛନ୍ତି । ଭାଗବତ ତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁସାରେ ସେ ପିଣ୍ଡ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ଐକ୍ୟ ଥିବାର ଦେଖି ପାରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି :

“ବାହାରର ପ୍ରକୃତି ଅପେକ୍ଷା, ମନୁଷ୍ୟର ଭିତରର ପ୍ରକୃତି କମ୍ ଜଟିଳ ବା ଦୁର୍ବାର ନୁହେଁ । ବାହାରେ ଖରା ବର୍ଷା ଶୀତର ଅତ୍ୟାଚାର, ଝଡ଼-ତୋଫାନ, ଭୂମିକଂପ, ଜଳପ୍ଲାବନର ବିଭୀଷିକା ପ୍ରତି ଆତ୍ମେମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜାଗ୍ରତ । କିନ୍ତୁ ଆମ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଯେ ପ୍ରକୃତିର ଏ ସମସ୍ତ ଅଭିନୟ ଅହରହ ଚାଲିଛି, ଏଥିପାଇଁ ଆମେ କେହି କୃତ୍ରିମ ସଚେତନ । ଆମେ ସବୁବେଳେ କହୁ ‘ଓଃ କି ଶୀତ’, ‘ଓଃ କି ଖରା’, ‘ଓଃ କି ବନ୍ୟା ହେଲା’, ‘ଓଃ କି ଭୀଷଣ ଭୂକଂପ’ । କିନ୍ତୁ ଆମେ କେବେ କହୁନା ‘ଆଃ ମୁଁ କାହିଁକି ରାଗିଲି’ ‘ଆଃ କାହିଁକି ସେ ଲୋକ ପ୍ରତି ଏତେ ନିଷ୍ଠୁର ବ୍ୟବହାର କଲି’, ‘ହିଁ ମୁଁ କାହିଁକି ଏ ଲାଳସାକୁ ମୋ ମନକୁ ଆକ୍ରାନ୍ତ କରିବାକୁ ଦେଉଛି । କିନ୍ତୁ ଲୋଭ, ଲାଳସା, ଦ୍ୱେଷ, କ୍ରୋଧ, ପ୍ରଭୃତି ଯେ ବାହାରେ ଘଟୁଥିବା ପ୍ରାକୃତିକ ବିପ୍ଳବ ବା ଅତ୍ୟାଚାରର ସମାନ୍ତର ଅଭିଜ୍ଞତା, ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ ଯେ ଏକା ନିୟମ ହିଁ କାମ କରୁଛି, ଏହା ଟିକିଏ ଚିନ୍ତା କଲେ ଇ ଲୋକେ ବୁଝି ପାରିବେ ।”^{୪୪}

ପ୍ରାକଟ୍ୟାକା :-

- ୧- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ: ୧୯୭୩), ରାଧାନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୪୭୩.
- ୨- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ନୂତନ ସାହିତ୍ୟର ନୂତନତ୍ୱ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୬୨୮.
- ୩- ମାନସିଂହ—ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୮୦) ପୃ. ୬-୭.
- ୪- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୪୯-୫୦.
- ୫- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ: (୧୯୭୩) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରୋମାଞ୍ଚସିଦ୍ଧି (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୬୨୦.
- ୬- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ରାଧାନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୪୬୦.
- ୭- ତତ୍ତ୍ୱେକ, 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରୋମାଞ୍ଚସିଦ୍ଧି' ପୃ. ୬୧୯.
- ୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ.
- ୯- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୬୧୯-୬୨୦.
- ୧୦- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ରାଧାନାଥ ପ୍ରବନ୍ଧ, ପୃ. ୪୬୨.
- ୧୧- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ. ୪୬୦.
- ୧୨- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୪୬୧-୬୨
- ୧୩- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତା (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୪୩୧
- ୧୪- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ: ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ (୧୯୬୨) ସ୍ୱର୍ଗରୂପି (କବିତା) ପୃ. ୩୦୩.
- ୧୫- 'ଓଲ୍ଲଭ ଏ ଅଗ୍ନି-ରଥ ଯିବ ସେହି ବେଶେ/ବିଷ୍ଣୁର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକୃତି ଯହିଁ ଦିଗମ୍ବର ବେଶେ ବୃକ୍ଷହୀନ-ହେମକାନ୍ତ-ସିକତା ବିଷ୍ଣୁରେ/ମହୋଦଧି ତପପ୍ରାଣେ । ସିନ୍ଧୁ-ସିକତାରେ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ନିଶିଥେ ତହିଁ ଜଳଜନ୍ୟାଗଣ/କିଆକୁଜେ ଲୁଚୁକାଳି, କୋମଳ ଚରଣ ବୁଡ଼େ ନାହିଁ ବାଲୁକାରେ । ବର୍ଷାରମ୍ଭେ ତହିଁ/ପୁନାଗ କୁସୁମ ଗନ୍ଧ ପ୍ରାଣ ଦିଏଦହି ବିରହା ତରୁଣଙ୍କର । କ୍ଷୁଦ୍ର ପାରାବାର/ଦାଳେ ତୁର୍ଣ୍ଣ-ମଣିରୁଡ଼ ଦୀର୍ଘ-ଜର୍ମିବାର । ସେ ଭୂମିର ପଦତଳେ; ତା ଗୁରୁ ଗର୍ଜନ/ରବେ ତହିଁ ଶାଶ୍ୱତିକ ମୃଦଙ୍ଗ ଘୋଷଣ ସେହି ଭୂମି ମୋ କୁଟୀର, ସେ ଦେଶ-କୁରଙ୍ଗା/ଚାଲସଖୀ, ତୁମଠାରୁ ଶିଖିବେ ଭ୍ରୂଂଗୀ' ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରଥମ ଭାଗ: (୧୯୬୨) ପ୍ରିୟଭୂମି/ହେମଶୟ୍ୟା/ପୃ-୧୮୦.
- ୧୬- ମାନସିଂହ, ଗଦ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ (୧୯୫୦) ସଂ-ଶିବ ପ୍ରସାଦ ଦାଶ, ଚିଲିକା (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୩୫.
- ୧୭- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୩୭.
- ୧୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୩୮-୩୯.
- ୧୯- ମାନସିଂହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୮୦) ପୃ. ୪୭.
- ୨୦- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୫୦.

- ୨୧- ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷାବିତର ଗାଥା (୧୯୬୫) ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ-ପୃ. ୬୭.
 ୨୨- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୬୭-୬୮.
 ୨୩- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୬୭.
 ୨୪- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୧୩୨,
 ୨୫- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ-୧୯୬୨) ବିରହାଘନ (କବିତା) ପୃ. ୧୩୭.
 ୨୬- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ. ୧୩୮.
 ୨୭- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଦକ୍ଷିଣାପ୍ରତି (କବିତା) ପୃ. ୩୯୫.
 ୨୮-ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୩୯୬.
 ୨୯- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଅତ୍ୟୁତ୍ତୋଗ (କବିତା)ପୃ. ୨୧୯.
 ୩୦-ମାନସିଂହ, ଅନୁଷ୍ଠାନ (ଉପନ୍ୟାସ) (୧୯୫୭)ପୃ. ୧୨୩.
 ୩୧- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୨) ଦୁଃଖୀ (କବିତା) ପୃ. ୫୨୯.
 ୩୨-ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଧରଣୀବାସ (କବିତା) ପୃ. ୩୮୯.
 ୩୩-ତତ୍ତ୍ୱେକ, 'ମହାନଦୀରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ବିହାର (କବିତା) ପୃ. ୩୧୭.
 ୩୪-ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ (କବିତା) ପୃ. ୫୬୪,
 ୩୫-ତତ୍ତ୍ୱେକ, ବିଭୁ ଓ ପ୍ରକୃତି (୧) (କବିତା) ପୃ. ୪୬୯.
 ୩୬-ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ- ବିଭୁ ଓ ପ୍ରକୃତି (୨) (କବିତା) ପୃ. ୪୬୯.
 ୩୭-ତତ୍ତ୍ୱେକ, ବିଭୁ ଓ ପ୍ରକୃତି (୩), ପୃ. ୪୭୦.
 ୩୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ବିଭୁ ଓ ପ୍ରକୃତି (୪) ପୃ. ୪୭୧.
 ୩୯-ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷାବିତର ଗାଥା (୧୯୬୫) ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ- ପୃ. ୬୯.
 ୪୦-ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୨)ସପ୍ତଶଯ୍ୟାରେ ନିଶୀଥ (କବିତା)
 ପୃ. ୫୪୪.
 ୪୧-ତତ୍ତ୍ୱେକ, ନବଦୃଷ୍ଟି (କବିତା) ପୃ. ୧୮୦.
 ୪୨-ମାନସିଂହ, ଗୀତା ମାହାତ୍ମ୍ୟ-ଗୀତା ଓ ଆମର ଦୈନିକ ଜୀବନ, ପୃ. ୨୦୪.
 ୪୩-ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୨୦୮.
 ୪୪-ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୨୦୮.

ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ

ଭଗବାନ ଓ ଧର୍ମ

ଭଗବାନ ଓ ଧର୍ମ

ତତ୍ତ୍ୱର ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଜୀବନ ଜଣେ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବି ଭାବରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ସୁଦୂର ପଲ୍ଲୀର ଅନୁଭୂତି, ନଗର ଜୀବନର ମୁକ୍ତ ଆବାହାସ, ତରୁଣ ବୟସର ସ୍ୱପ୍ନ, ତାଙ୍କର କବିତା ଗୁଡ଼ିକୁ ଗତିଶୀଳ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ କରିଥିଲା । ଜୀବନ ଓ ଜଗତ ସଂପର୍କରେ ଯେ ତାଙ୍କର କୌଣସି ଜିଜ୍ଞାସା ନ ଥିଲା, ନୁହେଁ; ମାତ୍ର ସେ ସବୁ ଅନୁଭୂତିର ଦେହଳୀ ଅତିକ୍ରମ କରି ପ୍ରଜ୍ଞାକୋନ୍ଦ୍ରରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ପରେ ପରେ ତାଙ୍କର ଭଗବାନ ଓ ଧର୍ମ ସଂପର୍କୀୟ ବିଶ୍ୱାସ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମେ ଗାଁଧୀ ଓ ଗୋପବଂଧୁ ପରେ ଇଉରୋପୀୟ ଜୀବନାଦର୍ଶ ଏବଂ ଶେଷରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରାକୁ ପ୍ରଭାବିତ ଓ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିଛି । ଆଲୋଚନାର ସୁବିଧା ପାଇଁ ତତ୍ତ୍ୱର ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କର ଭଗବାନ ଓ ଧର୍ମ ସଂପର୍କୀୟ ବିଚାର ବିବେଚନାକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନିଗୋଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଅଛି । ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟ:—ଜୀବନର ଆଦିପର୍ବ—ପ୍ରାୟ ବିଲାତ ଯାତ୍ରା ବା ଛାତ୍ର ଜୀବନ ଓ ଆଦ୍ୟ ଚାକିରୀ ଜୀବନ— ୧୯୩୭ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ:— ବିଲାତ ରହଣି ଓ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ, ଭାରତୀୟ ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନ, ଭାରତର ସ୍ୱାଧୀନତା ପ୍ରାପ୍ତି, ବାପୁଜୀଙ୍କ ପରଲୋକ ଗମନ— ୧୯୪୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ତୃତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ପର୍ବ— ୧୯୪୮ ଠାରୁ ୧୯୭୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ଜନ୍ମପୂର୍ବ ଭାରତବର୍ଷ ଧର୍ମର ବିଚାର ଆଲୋଚନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଥିଲା ଏକ ଉର୍ବର ଭୂମି । ପ୍ରାଚ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂଘର୍ଷରୁ ଭାରତରେ ନବ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟର ତାହାଥିଲା ପ୍ରାରମ୍ଭ ପର୍ବ । ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ରାଜା ରାମମୋହନ ରାୟ, ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁର, କେଶବଚନ୍ଦ୍ର ସେନ, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଦୟାନନ୍ଦ ସତ୍ୟସତୀ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟ ସମାଜ, ପଶ୍ଚିମରେ ହିତବାଦବାଦୀ ଓ ରାଶାନ୍ତ୍ରେ ଏବଂ ପୁଣି ବଂଶନାରେ ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ, ବିବେକାନନ୍ଦ— ଏ ସମସ୍ତେ ଭାରତୀୟ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଜିଜ୍ଞାସାବୋଧକୁ ଗଭୀରତର, ବ୍ୟାପକତର ଓ ବିଜ୍ଞାନର ନବ ଆବିଷ୍କୃତ ବିଚାରବୋଧ ଭିତ୍ତିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାକୁ ଲାଗିଥିଲେ । ସଂଗଠିତ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପାଖାପାଖି ମିଶନାରୀମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର, ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀ ଆନ୍ଦୋଳନ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁତ ଜନଜାତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନୂତନଭାବେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମହିମା ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିଲା । ଗୋଟାଏ ପଟରେ ଧର୍ମର ଉତ୍ସ, ବିକାଶ, ସ୍ୱରୂପ ଓ ପ୍ରଭାବ ସଂପର୍କରେ ଗବେଷଣା, ଅପର ପକ୍ଷରେ ନୂତନ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ—ଏହାରି ଭିତରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ବୌଦ୍ଧିକ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ମାନସିଂହଙ୍କର ଧର୍ମ-ଜିଜ୍ଞାସା ୧୨ ଲକ୍ଷଲକ୍ଷ-ବିଶ୍ୱାସ ଭିତରେ ମୁକ୍ତ ମନାସାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ପରିଚିତ ଶବ୍ଦ ‘ଧର୍ମ’ ଇଂରାଜୀ ‘ରିଲିଜିଅନ୍’ ଶବ୍ଦର ସମଗୋଟ୍ରୀୟ ଭାବେ ଗୃହୀତ। ଏହି ଉଭୟ ଶବ୍ଦ, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବସ୍ତୁକୁ ନ ବୁଝାଇ ମାନବ ଜୀବନର ଚଳଚଞ୍ଚଳ ଅଭିପ୍ରାୟ, ଇଚ୍ଛା ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବୋଧକୁ ସୂଚାଇଥାଏ। ପଦରେ ଶବ୍ଦର ଏହି ପଛଆଡ଼େ ଦୁଇଟି ଇତିହାସ ଲୁଚି ରହିଛି। ଇତିହାସ-ସଂପନ୍ନ ଶବ୍ଦମାଳାର ଅର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ରୀତିରେ ଦିଆଯାଇପାରେ, ତାହାର ସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣ କରାଯାଇପାରେନାହିଁ। ଧର୍ମ ଓ ରିଲିଜିଆନ୍ ଉଭୟ ଶବ୍ଦ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏ କଥା ସତ୍ୟ। ସତ୍ୟତାର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏହି ଉଭୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ-କ୍ଷେତ୍ର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ଆସିଛି। ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ‘ଧର୍ମ’ ଶବ୍ଦ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ କାଳରୁ ହିଁ ପ୍ରଚଳିତ। ଏକ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ସଂଯତ ଓ ନୈତିକ ଐହିକ ଜୀବନ ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେଉଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଗୁଡ଼ିକ ବାଦିଥିଲେ ତାର ନାଁ ଦେଇଥିଲେ ‘ସଧର୍ମ’। ଏହି ‘ଧର୍ମ’ର ବିଶ୍ୱଜାଗତିକ ଶୃଙ୍ଖଳା ବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଅର୍ଥର ସହିତ ଏକ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ସୂତ୍ର ସେ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ। ବେଦରେ ଏହି ‘ଧର୍ମ’ର ସମପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚକ ଶବ୍ଦ ହେଲା ‘ରତ’। କାଳକ୍ରମେ ଏହି ରତ ଓ ଧର୍ମ ସମାନ ଅଭିଧା ନେଇ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା। ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ର ଧର୍ମର ଏହି ନୂତନ ଅଭିଧାକୁ କାଳକ୍ରମେ ଆତ୍ମସାତ କରିଥିଲା।

ଆଜି ଧର୍ମ ବା ରିଲିଜନ୍ କହିଲେ ଯାହା ବୁଝାଯାଏ ତାହା ଦୁଇଟି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ: ଗୋଟିଏ ହେଲା ଆଦିମ ଧର୍ମ, ଅନ୍ୟଟି ହେଲା ସଂଗଠିତ-ଧର୍ମ। ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ, ଇସଲାମ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଧର୍ମ ଆଦି ସଂଗଠିତ ଧର୍ମ ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲାବେଳେ, ଆଦିମ ଜନଜାତିମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ଆଦିମ ଧର୍ମ ବା ପ୍ରାମିତିଭ୍ ରିଲିଜନ୍ ଭାବରେ ପରିଚିତ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣିଷ ବଞ୍ଚିବାର ଆକାଂକ୍ଷା ଭିତରେ ସମାଜ ଜୀବନର ଆବଶ୍ୟକତା ହେତୁ, ଗୋଷ୍ଠୀ ଜୀବନକୁ ସଂହତ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଶୃଙ୍ଖଳାକୁ ଆଦରି ନେଇଥାଏ, ତାହା ଆଦିମ ଧର୍ମର ମୂଳ ରୂପ। ତା’ର ବିଶ୍ୱାସ, କଳ୍ପନା, ଆକାଂକ୍ଷା, ଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତୀକରେ ରୂପାୟିତ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂଗଠିତ-ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ପୂର୍ବରୁ ସେହି ଧର୍ମ ଅନ୍ତର୍ଗତ ମଣିଷମାନେ କୌଣସି ଆଦିମ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ। ଆଦିମ ଧର୍ମରେ କୌଣସି ମେସିଆ, ପୟଗମ୍ବର ବା ଉଗ୍ରବାନଙ୍କ ଅବତାର ନ ଥାନ୍ତି। ମଣିଷ ତାର ଆବଶ୍ୟକତା ହେତୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାକୃତିକ ଉପାଦାନ ଓ କଳ୍ପିତ ବିଶ୍ୱାସବୋଧକୁ ଅଲୌକିକ ମହିମାରେ ଉଦ୍ଭାସିତ କରିଥାଏ। କାଠ ପଥର ଦେବତାର ଗୌରବରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଥାଏ। ଆଜି ବିଶ୍ୱରେ ଏହି ଆଦିମ ଧର୍ମାବଲମ୍ବିକ ସଂଖ୍ୟା ଅତି ସ୍ୱଳ୍ପ। ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ଯେଭଳି କୌଣସି ରାଷ୍ଟ୍ର ନଥାଏ, ଶୋଷଣ ପାଇଁ ଏକ ଯନ୍ତ୍ରର ସୃଷ୍ଟି କରାହୋଇ ନଥାଏ; ସେହିଭଳି ସେ ଧର୍ମର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ବିଧି ନିଷେଧ ମଧ୍ୟ ନଥାଏ ବା ସେ ଧର୍ମର ବ୍ୟାପକତା ମଧ୍ୟ ନ ଥାଏ। ଅଞ୍ଚଳ ଭେଦରେ ଓ ସମାଜ ଭେଦରେ, ତାହା ଭିନ୍ନ ରୂପ ଧରିଥାଏ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂଗଠିତ-ଧର୍ମ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୌଳ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ। ଆଦିମ ଧର୍ମକୁ କୁସଂସ୍କାରଗ୍ରସ୍ତ, ଅବିଶ୍ୱାସୀ ଇତ୍ୟାଦି ଭାବରେ ଅଭିହିତ କରି ଏହି

ସଂଗଠିତ-ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଅଭ୍ୟୁଦୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂଗଠିତ ଧର୍ମରେ ଜଣେ ଜଣେ ପୟଗମର, ଭବବାନ ପୁତ୍ର ବା ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ପ୍ରଚାରକ ରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥା'ନ୍ତି । ଇସ୍ଲାମର ମହମ୍ମଦ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧ ଓ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ରାମ, କୃଷ୍ଣ ପ୍ରମୁଖ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଏହି ସଂଗଠିତ-ଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକମାନେ ଦାବୀ କରିଥା'ନ୍ତି ଯେ ସେମାନଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ନିୟତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ତର୍କାତୀତ, ଅନପେକ୍ଷିତ, ସାର୍ବଜନୀନ ଓ ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ । ସେମାନେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନର ଅଧିକାରୀ; ଫଳରେ ସେମାନଙ୍କର ବକ୍ତବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ହେଲେ ବି ତାହା ସେହି ଧର୍ମ ଅନ୍ତର୍ଗତ ମଣିଷମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରରେ ଜଣେ ଜଣେ ଭଗବାନ, ଗଡ଼, ଆଲ୍ଲା ବା ଜିହୋବା ଆସାନ୍ତି । ସେ ଏହି ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟା, ଶାସକ, ନିୟାମକ ।

ବିଗତ ଶତାବ୍ଦୀ ଠାରୁ ଇଉରୋପର ତଥା ଭାରତର ମନୀଷୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଓ ଭିତ୍ତିନେଇ ଗବେଷଣାର ଅନ୍ତ ନାହିଁ । ବିଶ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣିଷ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଧର୍ମ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ବିଶ୍ୱର ସମାଜ ବିଜ୍ଞାନୀ ଓ ମନୋବିଜ୍ଞାନୀମାନେ ଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ ନେଇ ନାନା ପ୍ରକାର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି । କାର୍ଲମାର୍କସଙ୍କ ଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଧର୍ମକୁ 'ଶୋଷିତ ଓ ଜୀବନ-ସୁଖବଂଚିତ-ମଣିଷର ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ ଓ ସେହି ଯନ୍ତ୍ରଣାକୁ ଭୁଲିବାର ଅଫିମ ବୋଲି କହିଲାବେଳେ', ଡରଖାମ୍, ଝେବର ପ୍ରମୁଖ ସମାଜ ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ମାନେ ଏହାକୁ ସମାଜ ଜୀବନର ସ୍ୱଧର୍ମ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଡରଖାମ୍ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ସଂପର୍କିତ ଆଲୋଚନାରେ ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ସାମାଜିକ ସଂଗଠନ ଭିତରେ ଧର୍ମ କିଭଳି ଗଢି ଉଠେ ଓ ଏହି ସଂଗଠିତ ଧର୍ମ ସମାଜ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନକୁ କିଭଳି ପ୍ରଭାବିତ, ବେଳେ ବେଳେ ସଂରଚନା କଲେ ତାହା ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଧର୍ମର ଜଗତ ସବୁବେଳେ ଅମୁକ୍ତ । ଇହ ଜଗତ ସହିତ ପରଲୌକିକ ଜୀବନର ସେତୁବନ୍ଧ ରଚନା କରୁଥିବାରୁ ଏହାର ପ୍ରତୀକ ଗୁଡ଼ିକ ପବିତ୍ର ଓ ତର୍କାତୀତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ତେଣୁ ଥାଏ ତିନୋଟି ମୁଖ୍ୟ ଅଂଶ— (କ) ବିଶ୍ୱାସ ଓ ନିୟାମାବଳୀ ସଂପର୍କିତ ପବିତ୍ର ପୁସ୍ତାକାବଳୀ (ଖ) ଧର୍ମ ମଂଦିର (ଗ) ଧର୍ମନେତା ।

ଜୀବନର ଆଦିପର୍ବ :

ତଃ ମାୟାଧର ମାନସିହଙ୍କ ଜନ୍ମ ଓ ବାଲ୍ୟ ଜୀବନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରାମୀଣ ପରିବେଶରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ପାରଂପରିକ ଧର୍ମ ଓ ଈଶ୍ୱର ଚିନ୍ତା ହିଁ ମାନସିହଙ୍କ ମାନସପତରେ ଆସନ ଜମାଇ ରହିଥିଲା । କୌଣସି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ବହିର୍ଦ୍ଦିଗ୍ରାହ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ, ମାନସିହଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଗ୍ରାମୀଣ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଈଶ୍ୱର ସଂପର୍କୀୟ ଧାରଣା ହିଁ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲା । କାରଣ 'ମୁଁ କାହିଁକି ଲେଖେ' ଆଲୋଚନାରେ ମାନସିହ ତାଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ଜୀବନର ଧାରଣା ସଂପର୍କରେ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ଏବେ ମୁଁ ବହୁକାଳ ଧରି ଅପୌଞ୍ଜଳିକ । ହିନ୍ଦୁ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କର ପ୍ରତିମାକୁ ମୁଁ ନମସ୍କାର କରେନା ।

ମୋର ବର୍ତ୍ତମାନ ବନ୍ଧ ଧାରଣା ଯେ ଏଇ ପୌତ୍ତଳିକାତା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣନିର୍ଭର ସାମାଜିକ ଜୀବନ ପରିତ୍ୟାଗ ନ କଲେ ସାମଗ୍ରିକ ଭାବରେ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜ କେବେହେଲେ ସତ୍ୟ ବା ଉନ୍ନତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ସେହି ସୁଦୂର ବାଲ୍ୟ ଜୀବନରେ ମୁଁ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ଭକ୍ତ ଥିଲି। ଗଣେଷ ଓ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ସ୍ତୋତ୍ର ମୁଖସ୍ତ କରି ପ୍ରତ୍ୟହ ପାରାୟଣ କରୁଥିଲି। ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ମନ୍ଦିରେ ମନ୍ଦିରେ ପୁରି ନିଜର ସେ କାଳର ଛୋଟ ଛୋଟ ଦୁଃଖ କହି ଆସୁଥିଲି; ଯଦିବା ମୋର ଦରଖାସ୍ତ ବରାବର ନାମାଙ୍କୁର ହେଉଥାଏ।”^୩

ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନଙ୍କ ସଂବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ବା ଅନୁଧ୍ୟାନ କରିବା ମାନସିଂହଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ଜୀବନରୁ ଏକ ଅଭ୍ୟାସ ଥିଲା। ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚାର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ଧର୍ମ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଅବଗତ ହେବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ପ୍ରୟାସ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ଏ କାଳର ସାଧାରଣ ପାଠକ ପାଠିକା ଯେଉଁ ଉସାହ ଓ ଅନୁରାଗରେ ଗଛ ଉପନ୍ୟାସ ପଢିଥା’ନ୍ତି ଏହି ଲେଖକ ମିଡ଼ିଲ୍ ସ୍କୁଲର ଛାତ୍ର ଥିଲାବେଳରୁହିଁ ସେହି ଉସାହ ଓ ଅନୁରାଗ ସହିତ ଧର୍ମ ଦର୍ଶନର ପୁସ୍ତକାବଳୀ ପଢି ଆସିଛୁ।”^୪

ଦୁଃଖ ଓ ଅଭାବ ଭିତରେ ବଢିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ସଦାସର୍ବଦା କୌଣସି ଏକ ଅଜଣା ଶକ୍ତିର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ। ଏହି ଆଗ୍ରହ ଗତିଶୀଳ ଥାଏ ଯେତେବେଳେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ପ୍ରତିବନ୍ଧକର ସେ ସମ୍ମୁଖୀନ ନ ହୋଇଛି। ପାରିବାରିକ ଜୀବନରେ ପିତୃମାତୃହୀନ ଅବସ୍ଥା ସହିତ ଆର୍ଥିକ ଅଭାବରୁ ତାଙ୍କୁ ଆତ୍ମାର ସୁଖ ଓ ଆନନ୍ଦର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଆଶାରେ ଏକ ଅଜ୍ଞାତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ରତୀ କରିଛି। ଏ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କହିଛନ୍ତି: “ଦୁଃଖ ଅଭାବ ବା ଜୀବନର ଅପୂର୍ଣ୍ଣତାର ତାତ୍ତ୍ୱ ଅନୁଭବ ଭିତରେ ବଢି ଚାଲିଥିବାରୁ, ଆଲୋକ ଓ ଆନନ୍ଦର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ପାଇଁ ଯେଉଁ ଅନୁସନ୍ଧାନ ତାହା ଯେ କୌଣସି ଲୋକର ନିଜ ଧର୍ମରୁହିଁ ଆରମ୍ଭ ହେବ, ଏହାତ ସ୍ୱାଭାବିକ କଥା। ମନେ ପଡୁଛି ମିଡ଼ିଲ୍ ସ୍କୁଲର ଛାତ୍ର ଥିଲାବେଳେ ହିଁ, ସେ କାଳରେ ପରିପ୍ରଚାରିତ ମହିମା ଶ୍ରୀମତ୍ ସ୍ୱାମୀ ନିଗମାନନ୍ଦ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ବଂଶଭାଷା ଲିଖିତ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ନିଜ ବ୍ୟୟରେ ସୁଦୂର ଆସାମରୁ ମଗାଇ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନଯୋଗ ଦେଇ ଏ ଲେଖକ ପଢିଚାଲିଥିଲା। ତା ପରେ ଆସିଲା ରାମକୃଷ୍ଣ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରଭାବ। ମୂଳ ବଂଶଳାରେ ରାମକୃଷ୍ଣ କଥାମୃତ ଏବଂ ବଂଶଳା ଓ ଇଂରାଜୀରେ ଲିଖିତ ରାମକୃଷ୍ଣ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ ଜୀବନୀକୁ, ଲେଖକ କେତେଥର ଯେ ପୁନରାବୃତ୍ତିର ଦୁଃସହନୀ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଆନନ୍ଦୋକ୍ତ ଉସାହରେ ପାଠ କରିଛି, ତାହା ଅଗଣ୍ୟ କହିଲେ ମଧ୍ୟ ବୋଧହୁଏ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ।”^୫

ମାନସିଂହଙ୍କ ପରିବେଶ ଥିଲା ଏକ ବନ୍ଧ ପରିବେଶ। ପାରମ୍ପରିକ ଭାବେ ଯାହା ଚଳି ଆସିଛି, ଯାହା ମହାଜନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ ଆସିଛି ସେ ସବୁକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେବା-ଗାମାଣ ଜୀବନର ହେଉଛି ଆଦର୍ଶ। ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ମାନସିଂହ

କିନ୍ତୁ ଜୀବନକୁ ପ୍ରଶ୍ନହୀନ ଭାବରେ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି ବିଶ୍ୱାସ ଏବଂ ଆଦର୍ଶ; ଏଇ ଉଭୟ ଭିତରେ ଥିବା ଦ୍ୱୈତାର ଅନୁଭବ ତା'ଙ୍କର ଜିଜ୍ଞାସାବୋଧକୁ କରିଛି ଉଦ୍ବେଷିତ । ଜୀବନର ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରୁ ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତା'ଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ପାରଂପରିକ ବିଶ୍ୱାସଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ନ ହେଲେ ବି କିଛିର ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ପ୍ରକୃତିର ସ୍ୱାଭାବିକ କ୍ରିୟାକୁ ସେ ଧର୍ମ ଭାବରେ ହିଁ ବୁଝିଥିଲେ । 'ପରଧର୍ମ' ପ୍ରବଂଧରେ ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ଯେ: "ବିଧାତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର କୌଶଳ ଏହି ଯେ, ଏହା ଅଲଂଘ୍ୟ ନିୟମାବଳୀ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଚାଲିତ । ବିରାଟ ଜ୍ୟୋତିଷମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ନଗଣ୍ୟତମ କୀଟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏହି ନିୟମର ଶାସନ ମାନିବାକୁ ହୁଏ । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପାଦାନ ପାଇଁ ତା'ର ନିଜର ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପରିଧି ଅଛି । ଏହି ପରିଧି ଏହାର ବିକାଶ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ । ଏହି ସୀମା ଲଂଘନ କଲେ ଏହାର ବିକାଶ ତ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ବିନାଶ ନିଶ୍ଚିତ । ନିଜର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ରହି ନିଜକୁ ବିକଶିତ କରିବାର ନାମ ଧର୍ମ ।"^୨ ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ହିଁ ସୃଷ୍ଟିର ଧର୍ମ । ଏହି ଧର୍ମ ହିଁ ଧରଣୀକୁ ଧରି ରଖୁଛି । ମଣିଷ ନିଜର ସ୍ୱାର୍ଥ ସାଧନ କରିବା ପାଇଁ ଧର୍ମକୁ ନିଜର ସୁବିଧା ଅନୁସାରେ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଆସିଅଛି । ସ୍ୱାର୍ଥସର୍ବସ୍ୱ ମଣିଷ, ରାମକୃଷ୍ଣ ବିବେକାନନ୍ଦ ଓ ନିଗମାନନ୍ଦଙ୍କ ପରି ସାଧକମାନଙ୍କୁ ଗାଳଗଛର ନାୟକରେ ପରିଣତ କରି ଦେଇଛି । ଠାକୁର ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ ଓ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହ ଲେଖକ୍ତି: "ଏଠାରେ କହିରଖେ ଯେ, ବିଶ୍ୱର ସମଗ୍ର ଧର୍ମ ଇତିହାସରେ ଏ ଦୁଇଟି ଅତୁଳନୀୟ ଓ ଅ-ପଟାନ୍ତର-ନାସ୍ତି ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ବଂଶାଳୀ-ଲେଖକ-ଭାଇମାନେ ଯେପରି ଭାବରେ ଗାଳ-ଗଛ-ଖଟିତ ପୁରାଣରେ ପରିଣତ କରି ସାରିଛନ୍ତି, ଏ ଲେଖକର ହେତୁବାଦୀ ଚିତ୍ତ ତାହାକୁ ତ ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନାହିଁ, ବରଂ ଏ ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟେକର ଅନୌଚିତ୍ୟକୁ ଅନ୍ତରର ସହିତ ଘୃଣା କରି ଆସିଛି ।"^୩

ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚାର ଅଭ୍ୟାସ ମାନସିହଙ୍କର ଆଦ୍ୟଜୀବନରୁ ରହି ଆସିଛି ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ସେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ହାଇସ୍କୁଲରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ସମୟରେ ତା'ଙ୍କର ଜନୈକ ହିତାକାଂକ୍ଷୀ ଶିକ୍ଷକ ମାୟାଧରଙ୍କ ସମ୍ବେଦ କେତେକ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଗୀତା ପାଠଚକ୍ରରେ ସଂପୃକ୍ତ କରାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତ ଜ୍ଞାନ ଓ ସ୍ୱତଃସ୍ପୂର୍ତ୍ତ ଜିଜ୍ଞାସାର ଅଭାବରୁ ସେ ଚର୍ଚ୍ଚା ତା'କୁ ବିଶେଷ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ନଥିଲା । କଲେଜ ଛାଡ଼ି ଜୀବନାରମ୍ଭ, ତା'ପରେ ଆସିଥିବା ମୋହ ନାଶକ ଅଭିଜ୍ଞତା ସବୁରୁ ଓ ପରେ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ଗୀତା ପ୍ରତି ଥିବା ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ସେ ଗୀତା-ଚର୍ଚ୍ଚା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ।

ହାଇସ୍କୁଲ ଜୀବନ ଶେଷ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାରଂପରିକ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ପ୍ରତି ମାନସିହଙ୍କର ଆସ୍ଥା ଥିଲା; ମାତ୍ର ସେ ହାଇସ୍କୁଲ ଛାଡ଼ି ରେଭେନ୍ସା କଲେଜ ଲାଇବ୍ରେରୀ ସହିତ ପରିଚିତ ହେଲା ପରେ, ଧର୍ମ ସଂପର୍କରେ ତା'ଙ୍କ ଧାରଣାର ବିରାଟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲା । ବିଶ୍ୱାସ ସହିତ ଜ୍ଞାନ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ସଂଘର୍ଷ ହେଲାବେଳେ ବିଶ୍ୱାସ ଆପେ ଆପେ ଜ୍ଞାନ ନିକଟରେ ପରାଜୟ ବରଣ କରିଥାଏ । ମାନସିହ କହନ୍ତି:

“ଲେଖକର ଏକ ସହଜାତ ହେତୁବାଦ ପ୍ରବଣତା ଅଛି। ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ଭୁଲିଯାଉ ଯେ ଆମେ ଆଜି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହେତୁବାଦ-ପ୍ରତିଷ୍ଠା ମାନବେତିହାସର ଶ୍ରେଷ୍ଠଜ୍ଞାନୋକ୍ତ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଯୁଗରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଛେ। ଏ ସେହି ଯୁଗ, ଯେଉଁଠି ମନୁଷ୍ୟ ପୃଥିବୀ ଜୟ କରିବାରିବା ପରେ ଗ୍ରହ ଉପଗ୍ରହକୁ ଜୟ କରିବାକୁ ଯାଉଛି, କେବଳ ଜ୍ଞାନ ବଳରେ।”

କବିତା ଚଚନା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟବେଳ, ମାନସିହ ‘ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ’ର ସଂପାଦକ ବିଶ୍ୱନାଥ କରଙ୍କ ପରିଚୟରେ ଆସନ୍ତି। ପ୍ରବାଣ ସଂପାଦକ ବିଶ୍ୱନାଥ କରଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମ୍ମାନ ତାଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା। ସମକାଳରେ ତାଙ୍କର ବ୍ୟୁତ୍ପଳେ, ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳର କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ନେତା ଭଗବତୀ ଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ। ଭଗବତୀ ବାବୁ କଲେଜରେ ଅଧ୍ୟୟନ କାଳରୁ ପାରମ୍ପରିକ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଜନ୍ମଗତ-ପୌରୋହିତ୍ୟ, ଜାତି-ପ୍ରଥା, ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତା ଓ ପୌରଲିକତା ପ୍ରଭୃତି ଅଣ-ହେତୁକ ସଂସ୍କାର ପ୍ରତି ବୀଡ଼ସ୍ପନ୍ଦ ହୋଇ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ। ସେ ସମୟରେ ଭଗବତୀବାବୁ ଓ ମାନସିହ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ସଂପର୍କରେ ପୁସ୍ତକାଦି ଆଣି ପାଠ କରିଥିଲେ। ମାନସିହଙ୍କର ବିଶ୍ୱନାଥ କରଙ୍କ ସହିତ ପରିଚିତ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମ ଉଭୟ ଦିଗରୁ ଘଟିଥିଲା। କବି ଜୀବନର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ସେ ନିଜେ ଥିଲେ ରବୀନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅପୌରଲିକ ଜୀବନଦେବତା ଓ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସ ମାନସିହଙ୍କର ତରୁଣ ପ୍ରାଣରେ ନୂତନ ଚେତନାର ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ରଚନା କରିଥିଲା। ତେଣୁ ରବୀନ୍ଦ୍ର, ବିଶ୍ୱନାଥ ଓ ଭଗବତୀ ଏଇ ତିନିଜଣଙ୍କର ପ୍ରଭାବରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଜଟିଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା। ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଲିଖିତ ତାଙ୍କର ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ ଏହାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସ୍ପଷ୍ଟ।

ଚିନ୍ତାରାଜ୍ୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଗେ ସଂଗେ ସେ ନିଜସ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମକୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି। ‘କୁଳଟା ରାଧା’ କବିତାରେ ସେ ମାନବିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ରାଧାଙ୍କୁ ଅବଲୋକନ କରିଛନ୍ତି। ପ୍ରେମମୟୀ ରାଧା, ଜଟିଳ-କୁଟିଳାକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦୋ-ଚାରୁଣୀ ହୋଇପାରନ୍ତି ମାତ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଏକନିଷ୍ଠ ପ୍ରେମ ହିଁ କବିଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଛି। ଅଗଣିତ ଭକ୍ତଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣଠାରୁ ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ। ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଦଳେ ଦଳେ ଗୋପାଳୁଣୀ ଚଳିଲେ ଘରେ
ଗାହଲି କରିଛି କେତେ ଏକ ଆନରେ
କବି କିନ୍ତୁ ନ ଚାହିଁଲା ସେ ସତୀ ଜନେ
ପ୍ରଣତି ବିହିଲା ଦୋ-ଚାରିଣୀ ଚରଣେ।”

‘ଧୂପ’ର ‘ପାପ ଓ ପ୍ରେମ’ କବିତାରେ କବି ସମାଜପତିମାନଙ୍କ ବିରୋଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି। ସମାଜର ବଡ଼ପଣାମାନେ ଧର୍ମ, ଈଶ୍ୱର ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିକତାର ଦ୍ୱାହିଦେଇ, ମଣିଷର ପ୍ରେମକୁ, ହୃଦୟକୁ ହତ୍ୟା କରନ୍ତି। ସେ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଅତ୍ୟନ୍ତ ତୀବ୍ର। ‘ଗୋପ ପ୍ରୟାଣ’ କବିତାରେ ମାନସିହଙ୍କର ମତ ଢେଲା— ଧର୍ମର ଘୋଡ଼ଣୀ କେତେକ ସ୍ୱାର୍ଥପର ସମାଜପତିମାନଙ୍କର ରକ୍ଷା-କବଚ। ସେମାନେ ନିଜର ସୁଖ ସୁବିଧା ପାଇଁ ଧର୍ମକୁ ନାନା ଉପାୟରେ ଉପଯୋଗ କରୁଛନ୍ତି। ମାତ୍ର ମାନବର ଅସହାୟ ପ୍ରାଣର ସଖା ଗୋପବ୍ୟୁ ସେମାନଙ୍କ ପରି ନୁହନ୍ତି। କବି କହିଛନ୍ତି:

“ଧାର୍ମିକ ସବୁ ନିଜସୁଖ ଖାଲି ଦେବତାରେ ଅଛ ମାଗି,
ପରସୁଖ ପାଇଁ ସେ ଡାକିଛି ତା’ର ଦେବତା ରାତ୍ରି ଜାଗି ।”^{୧୧}

ମାନସିହଙ୍କ ଅନ୍ତର ଭିତରେ ପ୍ରାଚ୍ୟ ମନ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବନର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟୁତ ଦେଖା ଦେଇଛି । ଦୟାନନ୍ଦ ସରସ୍ବତୀ, ରାଜା ରାମମୋହନ ରାୟ, ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ, ସ୍ବାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ, ଯୋଗୀ ଅରବିନ୍ଦ ପ୍ରମୁଖ ଯୁଗପୁରୁଷମାନେ ମାନସିହଙ୍କ ମନରେ ଯେଉଁ ଧାରଣା ପ୍ରଦାନ କଲେ, ତତ୍ସାରା ସେ ପ୍ରଭାବିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କବିସୁଲଭ ଭାବ ପ୍ରବଣତା ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ନାନା ଯୁକ୍ତିର ସନ୍ତୁଳନ ମଧ୍ୟରେ ବି ତାଙ୍କ ଭିତରେ ଭାବପ୍ରବଣତା ରହିଯାଇଛି । ଏଣୁ ଜୀବନର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଖାଲି ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ତା’ର ସମାଧାନ ପାଇଁ ବାଟ ଖୋଜି ସନ୍ତୁଳି ହୋଇଛନ୍ତି । ସାଧାରଣତଃ ଯୌବନାବସ୍ଥାରେ ଚିତ୍ତରେ ଚାନ୍ଦ୍ରାଳୟ ଦେଖାଯାଏ, ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ନାନା ଚିନ୍ତା ଆସି ପୁଣି ଉଡ଼େଇଯାଏ । ଏହି ସମୟର ଯୁକ୍ତିବାଦୀ ମନ ନାନା ନୂଆ ଚିନ୍ତାର ଆଶ୍ରୟ କରି ପରୀକ୍ଷା ନିରୀକ୍ଷା କରେ । ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏ ସମୟରେ ଭାବପ୍ରବଣତା ଦେଖା ଦେଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସାମାଜିକ ପରିବେଶ ଅନୁସାରେ ମାନସିହଙ୍କ ମନ, ନିଜର ଅଭାବ, ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ବା ପ୍ରେମ ବ୍ୟାପାରରେ ନିଜକୁ ଦୋଷୀ କରିବାକୁ ଲାଗିଛି; ତେଣୁ ସେ ଭଗବାନଙ୍କ ଉପରେ ଆଶା ରଖିଲେ ମଧ୍ୟ, ସବୁବେଳେ ପିତୃଳା ପୂଜାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

‘ପଂଗୁର ଭିକ୍ଷା’ କବିତାରେ କବିଙ୍କର ଅସହାୟଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । କବି ବିଜଳ ଭାବରେ ପ୍ରାଣର ଦେବତାକୁ ଆଶ୍ରାପାଇଁ ନିବେଦନ କରି କହିଛନ୍ତି :—

“ସକଳ ଯେବେ ଯିବେ ହେ ଏକାକରି
ପ୍ରଭୁ ହେ ଯାଇଁ ଡାକିବି ପାଦ ଧରି
ଦେବକି ନାହିଁ ଚରଣେ ତବ ଥାନ
ହେ ମୋର ପ୍ରଭୁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପାବନ ?”^{୧୨}

ମାତ୍ର ‘ଶୁଣୁନା କିଆଁ’ କବିତାରେ କବିଙ୍କର ଈଶ୍ବର ନାମ ଓ ସ୍ଥାନର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେ । ତଥାପି କୌଣସି ଏକ ଅଜଣା ଶକ୍ତିର ନିକଟରେ କବି ନିଜର ପ୍ରାଣର ବେଦନାକୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଣର ବ୍ୟଥିତ ଅସ୍ଥିପାତରେ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଜୀବନର ବେଦନାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସେହି ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତିଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରାଣକୁ ସମର୍ପଣ କରିବାର କାମନା କରି ଲେଖିଛନ୍ତି :—

‘ଜୀବନ ଫୁଲ ମୋର

ଚରଣ ତଳ ଧୂଳିରେ ପଡ଼ି ହେଉହେ ମୁକ୍ତି ଭୋଳ ।

ଏଇତ ଭିକ୍ଷା ହରି

ଶୁଣୁନା କିଆଁ କହ, କି ଆତଙ୍କେ ଡରି ।”^{୧୩}

‘ପ୍ରାର୍ଥନା’ କବିତାରେ କବିଙ୍କ ଈଶ୍ବର ବିଶ୍ୱାସ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ । କବି କଠୋର ଜୀବନରଣରେ ନିତ୍ୟ ପରାହତ । କବି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶ, ଦରିଦ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ଦୁଃଖୀ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କର

ଅନୁଗ୍ରହ ସଂପର୍କରେ ଜାଣି ପାରିନଥିବାରୁ ପ୍ରାୟତଃ ଚିନ୍ତିତ। ପ୍ରତ୍ୟହ ଚନ୍ଦ୍ରବିଗରେ ଜୀବ ଜଗତର ଯେଉଁ ହାହାକାର ଉଠିଛି, ସେଥିରେ କିଏବା ବିଶ୍ୱାସ କରିବ ଯେ, ଜଣେ ଶିବ ଶୂଭଂକର ପ୍ରସଂଂକର ଉପସ୍ଥିତି ବାସ୍ତବ। ସମୟେ ସମୟେ କବି ଭାବନ୍ତି, ଯେ କେହି ଜଣେ ପ୍ରସଂଂ ଆଛନ୍ତି ଯେ ଏହି ଶୋକ ସନ୍ତପ୍ତ ମନୁଷ୍ୟର କଥାକୁ ବୁଝୁଛନ୍ତି।^{୧୪}

ପୌରୁଲିକତା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି: “ପୌରୁଲିକତା ସାଧାରଣତଃ ଧର୍ମ ଭାବକୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ କରେ। ଭଗବାନ ଯେ ସର୍ବ ବ୍ୟାପୀ, ସବୁ ଦେଶର ସବୁ କାଳର, ଏହି ଅନନ୍ତ ବିଶ୍ୱକୁ ବ୍ୟାପିରହି ଅଛନ୍ତି, ଏ ଧାରଣା ପ୍ରତିମା ପୂଜାରୀଙ୍କ ମନକୁ ଆସେ ନାହିଁ। ରାମାନୁଜୀ, ଶାକ୍ତ, ଶୈବ, ଦ୍ରୈତ-ଅଦ୍ୱୈତ-ବିଶିଷ୍ଟଦ୍ୱୈତ-କେତେମତ କେତେପଥ। ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଏକ ଏକ ଈଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି କରି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକର ଦେବତା ଅନ୍ୟ ଦେବତାର ଶତ୍ରୁ।”^{୧୫} ଏହି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଫରିଧି ମଧ୍ୟରୁ କାନ୍ଦିଆଇ, ଯେଉଁ କେତେଜଣ ଭକ୍ତସାଧକ, ଦିବ୍ୟଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ମାନସିଂହ ସଗ୍ରହ ଚିତ୍ତରେ ସ୍ମରଣ କରିଅଛନ୍ତି। କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ, ମାନସିଂହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଣେ ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ସଂପନ୍ନ ଭକ୍ତ। ଲୌକିକ ପୌରୁଲିକତା ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସର ଉପରକୁ ଉଠି ସେ କିପରି ବିଶ୍ୱଭାବ ସବୁ ଉପଲବ୍ଧ କରି ଅଛନ୍ତି ତାହା ଜାଣି ମାନସିଂହ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି। କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଯାହା ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହା ମାନସିଂହଙ୍କର ଧର୍ମଭାବକୁ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଅଛି। ସେ କହିଛନ୍ତି: “ଈଶ୍ୱର କଳ୍ପନାରେ ବିଶ୍ୱଜନାନନ୍ତା ଭଗବତ ନିବେଦନରେ ଗଭୀର ଅନୁଭୂତି, ଆଶା-ନିରାଶା-ଗର୍ବ-ଆତ୍ମ ସମର୍ପଣ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଭାବର ଏପରି ପ୍ରାଂଜଳ ପ୍ରକାଶ ଦେଖିଲେ ନିଃସଂଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, କବି ଆଉ କିଛିବର୍ଷ ପରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିଥିଲେ, ଏ ଦେଶରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଗୀତାଂଜଳି ଲେଖିପାରିଥା’ନ୍ତେ।”^{୧୬}

ମାନସିଂହ ସମୟ ସମୟରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସର୍ବଭୂତରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବା ପାଇଁ ଚାହୁଁଛନ୍ତି, ଯେପରି ‘ମହାନଦୀର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବିହାର’ କବିତାରେ। ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ସତ୍ୟ-ଶିବ-ସୁନ୍ଦରର ସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି, ସେପରି କେଉଁଠି କେଉଁଠି ଭଗବାନଙ୍କୁ ରକ୍ତମାଂସର ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ, ମାନବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସମ୍ବଳିତ ଜୀବନ୍ତସତ୍ତା ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି। ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ କହନ୍ତି: “କିନ୍ତୁ ଭଗବାନଙ୍କ ସଂଗରେ ଭକ୍ତର ଯେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ବଧ, ଯାହା ମାନ, ଅଭିମାନ, କ୍ରୋଧ, ନୈରାଶ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ମନୋହର ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ, ତା’ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରେ ତ ନାହିଁ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଠାରେ ଅଛି କି? କବୀର ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପଦାବଳୀରେ ଉଗ୍ରବର୍ତ୍ତ ପ୍ରେମର ଯେ ମଧୁର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇଅଛି, ତା’ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କୌଣସି ଠାରେ ଅଛି କି? ବୈଷ୍ଣବ କବିଗଣ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅନୁଭୂତିକୁ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମୁଖରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ଅଛନ୍ତି। ଏଇ କବିତାର ଅଧିକାଂଶ କେବଳ ଦେବଦେବୀ ଓ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ସ୍ତୁତି-ଅର୍ଥାତ୍ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା।”^{୧୭}

ଭାରତୀୟ ମନାସାରେ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ସଂପୃକ୍ତ । ମାନସିଂହ ଆଦ୍ୟ ଯୌବନରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତାର ଥିଲେ ମୁଗ୍ଧ ପାଠକ । ରବୀନ୍ଦ୍ର କବିତା ମଧ୍ୟାଦେଇ, ରବୀନ୍ଦ୍ର ଧର୍ମ ଦର୍ଶନ ସହିତ ତାଙ୍କର ପରିଚିତି । ପାରିବାରିକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମ ଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ ଓ ଉପନିଷଦୀୟ ଭାବାଦର୍ଶ ରବୀନ୍ଦ୍ରମାନସର କୈନ୍ଦ୍ରିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ । କିନ୍ତୁ କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଯାହା ବେଶି ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା, ଜୀବନର ଗଭୀରତମ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଶିଖାଇଥିଲା, ସେ ହେଉଛି ବଂଶଜାର ଲୋକଜୀବନ ଓ ଲୋକାୟତ ଷ୍ଟିଟି । ତେଣୁ ବାଉଲ ସଂଗୀତ ତାଙ୍କୁ ଗଭୀରଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିଥିଲା । ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଜୀବନ ଦେବତା କୌଣସି ପ୍ରତିମାରେ ଆବଦ୍ଧ ନୁହନ୍ତି, ସେ ଅରୂପ-ରତନ । ସହଜରେ ଦେଶରୁ ଦେଶାନ୍ତରକୁ, ନଗରରୁ ନଗରକୁ ସେ ଘୁରି ପାରିନ୍ତି, ସେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, କିନ୍ତୁ ଲୌକିକ ଜୀବନର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଭବ ବିନା ସେ ଅଲୌକିକତା ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରି ପାରେ ନାହିଁ । ସେ କେବଳ ଆଉଲ, ବାଉଲ, ଦରବେଶ ଭଳି ପାଞ୍ଚଜନ ମାନଙ୍କର ସଖା ନୁହନ୍ତି, ସ୍ୱୟଂ ପାଞ୍ଚ । ଲୋକ ସଂଗ୍ରହାର୍ଥେ ତାଙ୍କ ମନରେ ଗଭୀର ଅତୃପ୍ତି । ତେଣୁ ବାରମ୍ବାର ସେ ପଥକ ସାଜନ୍ତି, ଗଭୀର ଅତୃପ୍ତି ନେଇ । ମାନସିଂହ ସଚେତନ ଭାବରେ ଏହି ଧର୍ମାଦେଶକୁ ଓ ଜୀବନ-ଦେବତା-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣ, ଏକ ରୋମାଞ୍ଚିକ କବି ପ୍ରାଣର ମୁକ୍ତିଲାଭ ଜନିତ ଆକାଂକ୍ଷା, ତାଙ୍କୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କରାଇଥିଲା । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଯେଭଳି ବୈଷୟ କବିମାନଙ୍କର କବିତାର ଅନ୍ତରାଳରେ ଜୀବନର ରସଘନ ରୂପକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିପାରିଥିଲେ, ମାନସିଂହ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପଦ୍ୟାବଳୀ ଭିତରେ ତାହାହିଁ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ।

ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ସମକାଳୀନ ଦିବ୍ୟସୁଷ୍ମା, ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଠାରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ପୁରାଣର ଚରିତ୍ର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଇତିହାସର ଚରିତ୍ର ଗାନ୍ଧୀ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅଂଶ ବିଶେଷ ଭାବରେ ତୁଳନା କରି ମାନସିଂହ କହନ୍ତି : “ଆମେ ଗାନ୍ଧୀ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଯେଉଁ ପ୍ରାଣପୂଜା ଦେଉ, ତାହା କେବଳ ଅନୁରାଗିଣୀ ପ୍ରଣୟିନୀ ପ୍ରିୟଜନ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ସରାଗ, ସେହି ଶ୍ରେଣୀର ଅନୁଭବ ସିନା, ତାହାରତ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ନାହିଁ । ଏଇ ଗାନ୍ଧୀ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ କଥା ଭାବିଲା ବେଳେ, ଭାଗବତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାସଲୀଳାର ବ୍ୟଂଜନାତ୍ମକ ଅର୍ଥ ଯେପରି ଖୋଲିଯାଏ ଓ ତାହା ସତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୋଇ ଉଠେ । ସୋଳ ସହସ୍ର ଗୋପନାରୀ ଏକ ପରମ ସୁନ୍ଦର ସକଳ ଗୁଣ ଭୂଷିତ-ତରୁଣ ପ୍ରତି ଅନୁରାଗ ସଞ୍ଚାର କରିବା ମିଥ୍ୟା ବା ଅବାସ୍ତବ କିପରି ହେବ, ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଆଖି ଆଗରେ ଦେଖୁଛୁ, ଜଣେ ଗାନ୍ଧୀ ବା ଜଣେ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ପ୍ରତି ନକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକର ପ୍ରଗାଢ଼ ସପ୍ନେମ ମମତା ।”^{୧୮}

ଭଗବାନଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ସଂପର୍କରେ ‘ନିଦ୍ରିତ ଭଗବାନ’ ମାନସିଂହଙ୍କର ଏକ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ଥାନୀୟ କବିତା । ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ଅବସ୍ଥା ମଣିଷକୁ ନାନା ପଥର ଯାତ୍ରା କରାଏ । ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନଙ୍କ ଉପରେ ଆସ୍ଥା ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି, ସହଜରେ ପୂର୍ବ ସଂସ୍କାର ତ୍ୟାଗ କରିପାରେ ନାହିଁ । ସେହି ହେତୁ ଏପରି ପରିବେଶ ପହଞ୍ଚେ, ସେତେବେଳେ

ସେ ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅବିଶ୍ୱାସ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖେ। ‘ନିଦ୍ରିତ ଭଗବାନ’ କବିତା ସେହିପରି ଏକ ଅନୁତପ୍ତ-ପ୍ରାଣର ଭାଷା। ଏ କବିତା ପ୍ରଥମେ ‘ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ’ର ନଭେମ୍ବର ୧୯୨୮ ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା। ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ମାନସିଂହ ଏହି କବିତାର ଅନେକ ଅଂଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି ଓ ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶିତ କବିତାରୁ ଚବିଶିଟି ଧାଡ଼ିକୁ ମୂଳ କବିତାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବାଦ ଦେଇଛନ୍ତି। ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇଥିବା ପଦ ଓ ବାଦ ପଡ଼ିଥିବା ଅଂଶକୁ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଅଛି :

ପତ୍ରିକାରେ ଥିଲା— ‘ଧରଣୀରେ ଆସି ମନ୍ତ୍ର ଭୁଲିଲି ମୁଁ ଯେ,

ଭଗବାନ ତୁମେ ନିଦ୍ରିତ କେଉଁ ଶେଯେ ?

ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀରେ ଅଛି— ‘ମନ୍ତ୍ର ଭୁଲିଲି ମାନବର ଏ ଧରାରେ,

ଭଗବାନ, ତୁମେ ନିଦ୍ରିତ କେଉଁଠାରେ ?’

ଏହି କବିତାର ତୃତୀୟ ଭାଗପରେ ପତ୍ରିକାରେ ନିମ୍ନ ପଦଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା, ଏ ଅଂଶକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବାଦ ଦିଆଯାଇଛି—

‘ପଥେ ଆସୁ ଆସୁ କରିଲି ଦିଓଟି ସାଥୀ/ନେବାକୁ ହୃଦର ଦୁର୍ବହ ଲୁହ ବାଣି।

ବକ୍ଷେ ଧରି ସେ ପୋଛିଲେ ନୟନ ପତା,/ ଅଶ୍ରୁ ବୁହାଇ କହିଲେ ପ୍ରାଣର କଥା।

(ମୁଁ ଗୋ)ତାଙ୍କରି ହୋଇ ରହିଲି ତାଙ୍କୁ ଘେରି/ଅତୀତ ଭୁଲିଲି ନ ଚାହିଁଲି ପଥ ପେରି।

ନଗଣ୍ୟରବ ଭବିଷ୍ୟତ କିବା ଆଏ,/ବର୍ତ୍ତମାନର ଜଞ୍ଜାଳେତ ଦିନ ଯାଏ।

ଦୁଇ ସାଥୀ ଧରି ରଚିଲି ବିଷ୍ଣୁ ମୋର,/ଏକଦା ଆସିଲା ମୋ ଘରେ ବିଷ୍ଣୁ ଚୋର।

ଚାଲିଗଲା ଧରି ଦୁଇରୁ ଗୋଟିଏ ସାଥୀ/ସହସା ଘେରିଲା ମୋତେ ଦୁର୍ବହ ରାତି।

ପଥତଟେ ବସି ପ୍ରଜୟର ଆଖି ତଳେ,/ଦୁହେଁ ଗୋ ଦୁହିଁକୁ ଚିନ୍ତାଇ ଆଖି ଜଳେ,

ଭାବିଲୁ ଭତେ ‘ଶଙ୍କର, ଶଙ୍କର’/ଚମକ ଆସିଲା ଆଉ ଯେତେ ପଥିକର।

ରହିଲା କାହିଁ ହେ କୃପାମୟ ଭଗବାନ ?/କାହିଁ କି ରହିଲା ତବ ମଂଗଳ ଦାନ,

ସକଳେ ଶୁଣିଲେ ତୁମେ ନ ଶୁଣିଲ କିଆଁ/ କିପରି ସେ ଦୟା ସାଇତିଛି ତବ ହିୟା ?

ସାଥରେ ଛଡ଼ାଇ ଏ ଜୀବନ ଦୂରବହ/କରିଛ, କିଏ ସେ ପୋଛିବ ମୋର ଲୁହ ?

ଭୟତା ଏ ମୋ ଲୋତକର ବୁଝୁଛନ୍ତି ?/ପ୍ରସାଦ ପାଆବା ଅନାଶ୍ଚିତରେ ଠକି ?

ଏହାପରେ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀରେ ଥିବା ଚତୁର୍ଥ ଅଂଶର ଆରମ୍ଭ। ଷଷ୍ଠ ଅଂଶର ଚଉଦ ଧାଡ଼ି ପରେ ପତ୍ରିକାରେ ଥିଲା—

ବିଷ୍ଣୁର ଗଦା କାହିଁ ବା ରହିଲା ଲୁଟି/ଅପମାନ ନିତି ଦେଉଛି ପଛକୁ କୁହୁ ?

ଯୋଗ ନିଦ୍ରାରେ ଶୋଇଲେ ଦେବତା କୁଳ/ବୁଝିବ କିଏ ସେ ଏ ଭାର ଦାରୁଣ କୁଳ।^{୧୯}

ମୂଳ କବିତାକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଛାତ୍ରଜୀବନରେ ସମବୟସୀ ନାରୀ ସହିତ ପ୍ରେମ ଓ ସେ ସଂପର୍କୀୟ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୁ ଏ କବିତାର ସୃଷ୍ଟି। ପ୍ରୋକ୍ତ ଘଟଣା

ପରେ ପରେ ଅମୃତର ସନ୍ତାନ ଭାବରେ ଏ ପଦସ୍ଥଳନକୁ ନେଇ ସେ ଭୀଷଣ ଭାବରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି। ଗୋଟିଏ ସ୍ନେହକାଂଗାଳ ପ୍ରାଣ-ଚଞ୍ଚଳ କିଶୋର ପ୍ରାଣର ପ୍ରଲୋଭନ କ୍ରିୟା ଯେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଯାତ୍ରା ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହେବ, ସେ କଥା ମାନସିଂହ ପୂର୍ବରୁ କଳ୍ପନା କରିପାରି ନଥିଲେ। ତାଙ୍କ ମତରେ ଏକ ଦେବଶିଶୁର ଅପରାଧ ପ୍ରବଣ ମନକୁ ଭଗବାନ ଅବଶ୍ୟ ସତର୍କ କରାଇ ଦେବା କଥା, ମାତ୍ର ଭଗବାନଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ସତ୍ତ୍ୱେ ଦେବଶିଶୁ ନରକର ଅଭିସାରରେ ଯାତ୍ରା କରୁଥିବାରୁ କବି ଭଗବାନଙ୍କୁ ନିଦ୍ରିତ ଭଗବାନ ବୋଲି ଆହ୍ୱାନ କରିଛନ୍ତି।

କବିଙ୍କର ଜୀବନର ନାନା ଅବସ୍ଥା ଓ ହେତୁବାଦୀ ଚିନ୍ତାଧାରା ସଂଗରେ ବିଶ୍ୱ ସଂପର୍କରେ ପୂର୍ବ ଧାରଣା ଯେ କ୍ରମଶଃ ଶିଥିଳ ହୋଇ ଯାଇଛି, ସେ କଥା କବି ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି। ‘ହେମଶୟ୍ୟ’ର କେତେକ କବିତାରେ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ। କବିପତ୍ନୀ କବିଙ୍କୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବାରୁ, ସେ ଉତ୍ତରରେ କହିଛନ୍ତି :

“ବାଳୁତ ବୟସେ

ତୁମପରି ଚିତ୍ତ ମୋର ବିଶ୍ୱାସର ଋଷେ
ରସବନ୍ତ ଥିଲା ସଖି, ଦେବତା ଈଶ୍ୱର
ନଥିଲେ ଦୂରରେ ତେଣୁ ଆଜି ତର୍କ-ପର
ଯୌବନ କିନ୍ତୁ ଗୋ ସଖି ସୁଦ୍ଧି ଅବିଶ୍ୱାସ
ସେ ଦିନ-ବିଶ୍ୱାସେ କରି ଦ୍ୱିଗୁଣ ପରିହାସ
ବହୁଦୂର ରଖିଅଛି ସେ-ଦିନ ଈଶ୍ୱର
କବିର କଳ୍ପନା ବୋଲି ଆଜି ମୁଁ ଚିତ୍ତରେ
ଭାବେ ଖାଲି ଦୁଇ ମଧ୍ୟେ ସତ୍ୟ, କୁପଥରେ
ଏବ-ଅବିଶ୍ୱାସ ଅବା ସେବ-ବିଶ୍ୱାସରେ।”

ଏହି ଭାବଧାରାର ପ୍ରକାଶ ‘ବିରାଟ ସ୍ତମ୍ଭ’, ‘ସଂଦେହ’, ‘ଦୁଃଖମୟ ସୃଷ୍ଟି’, ‘ସୃଷ୍ଟି ଓ ଧୂସ’ ତଥା ‘ବିଶୁଦ୍ଧ ସଂଦେହ’, କବିତାରେ ଦେଖା ଦେଇଛି।

ମାନସିଂହଙ୍କ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସର ବିବର୍ତ୍ତନ ପଥରେ ‘ଦେବପୂଜା’ ଏକ ପ୍ରତିନିଧି ଶ୍ରେଣୀୟ କବିତା। ସଂପୃକ୍ତ କବିତାରେ, କବି ପିତୃଜ୍ଞ ପୂଜା, ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁରୋହିତମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ମଣିଷ ପ୍ରତି ଘୃଣା ଓ ହେୟ ମନୋଭାବ, ଦେବପୂଜା ନାମରେ ପିତୃଜ୍ଞ ପୂଜା କରି ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ଦେବତାର ଆଶୀର୍ବାଦରୁ ବଞ୍ଚିତ କରିବା କଥା ଏବ ପକ୍ଷରେ ଭଲେଖ କଲାବେଳେ, ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ବଞ୍ଚିତ ଓ ଅବହେଳିତ ଅସୁଖ୍ୟମାନଙ୍କର ପୂଜା ହିଁ ଯେ ଦେବପୂଜା, ଏକଥା ମାନସିଂହ ଅତି ଆବେଗଜ୍ୱଳିତ ହୃଦରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି। କବିଙ୍କର ଆଗ୍ରହାତିଶାୟୀ କବିତାକୁ ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ପ୍ରଗତିଧର୍ମୀ କରିଦେଇଛି। କବି ସ୍ପଷ୍ଟ କହିଛନ୍ତି: “ଏବେ ଜାଠ ପଥର ନପୁଂସି ଆସ ପୂଜ ଜୀବନ୍ତଦେବତା, ଯା’ ଆଖିର ରୁହ ଯିବ ବୋହି କହିଦେଲେ ପଦେ ମଧୁକଥା।”

ମାନସିହଙ୍କର ଗାଂଧୀଜୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଥିଲା ଏକ ସ୍ନେହସିନ୍ଧୁ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ । ‘ବାପୁତପଣ’ର କବିତାବଳୀ ଓ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବନ୍ଧ ତଥା ଆଲୋଚନାରେ ତାଙ୍କର ଗାଂଧୀଜୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରକାଶିତ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଓ ରାଜନୈତିକ ଜୀବନରେ ଧର୍ମକୁ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ ବି ଓ ଭଗବାନଙ୍କ ପରମ ସେବକ ଭାବରେ ନିଜକୁ ପରିଚିତ କରାଇଥିଲେ ବି ଗାଂଧୀଜୀଙ୍କ ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନ ଉଭୟ ଥିଲେ ଅବାରମ୍ଭର ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ । ସନ ୧୯୩୩ ମସିହା ବେଳକୁ ଗାଂଧୀଜୀଙ୍କର ହରିଜନ ଆନ୍ଦୋଳନର ଆରମ୍ଭ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଅର୍ଥନୈତିକ ଭିତ୍ତି, ସମାଜର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଂଶକୁ ଦଳିତ, ଅବହେଳିତ ଓ ନିଷ୍ପେକ୍ଷିତ କରି ରଖିଥିଲା । ମଣିଷର ସାଧାରଣ ସମ୍ମାନବୋଧ ଓ ଉଚ୍ଚାକାଂକ୍ଷା ସେହି ଅବହେଳିତ ମଣିଷମାନଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରି ନଥିଲା । ଗାଂଧୀଜୀ ତାଙ୍କର ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତା ଆନ୍ଦୋଳନ ମଧ୍ୟଦେଇ ସମାଜର ଅସ୍ପୃଶ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି, ତଥା ଅସ୍ପୃଶ୍ୟମାନଙ୍କର ନିଜପ୍ରତି ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କୁ ହରି ଅର୍ଥାତ୍ ଭଗବାନଙ୍କର ନିଜଲୋକ, ହରିଜନ ନାମରେ ଅଭିହତି କରିଥିଲେ । ଭଗବାନ ଯେପରି ନିଜର ଭଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସର୍ବହରା, ଏହି ଶୂଦ୍ର ବା ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ଜନମାନେ ସେପରି ଜଗତର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ଆଜି ସମସ୍ତ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ଗାଂଧୀଜୀଙ୍କର ଏହି ଅପାରମ୍ଭର ଧର୍ମାଦର୍ଶ ଓ ଭଗବଦବିଶ୍ୱାସ ମାନସିହଙ୍କୁ ଗଭୀର ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିଥିଲା । ‘ଦେବପୂଜା’ କବିତା ସେହି ଅନୁପ୍ରେରଣାର ଫଳ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅନୁପ୍ରେରିତ ହେବା ମୂଳରେ ଥିଲା ମାନସିହଙ୍କର ଚୈତ୍ରିକ-ଗଢ଼ଣ । ପରମପରା ବିରୋଧ ଧର୍ମ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭଗବତ ବିଶ୍ୱାସ, ଗାଂଧୀଜୀଙ୍କର ଧର୍ମାଦର୍ଶକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ମନଃସ୍ୱାରକୁ ଉନ୍ନତ ରଖିଥିଲା ।

‘ବିଶ୍ୱ ଦେବାଳୟ’ କବିତାରେ କବିଙ୍କର ଭଗବତ ଜିଜ୍ଞାସା ଆହୁରି ତୀବ୍ର ଓ ଗଭୀର । ‘ଦେବପୂଜା’ କବିତା ବକ୍ତବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକ ପ୍ରଧାନ କବିତା ହେଲେ ହେଁ, ଏହାର ସ୍ୱର ପ୍ରଚାରଧର୍ମୀ । ‘ବିଶ୍ୱଦେବାଳୟ’ କବିତାରେ କବିଙ୍କ ଅନଭୂତି ବ୍ୟଞ୍ଜିତ । ମାନସିହ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱଜଗତକୁ ପରମପୁରୁଷଙ୍କର ଦେବାଳୟ ବୋଲି ମନେକରିଛନ୍ତି । ଦେବାଳୟକୁ ଯେଉଁ ଭକ୍ତ, ଅନୁସଂଧ୍ୟା, ଭୟ, ବିଶ୍ୱାସର ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳି ଧରି ଯାଇଥାଏ, କବି ନିଜ କଥିତ ଏହି ଦେବାଳୟରେ ସେହିଭଳି ବିସ୍ମୟ ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳି ଧରି ଯାଇଥାଏ, କବି ନିଜ କଥିତ ଏହି ଦେବାଳୟରେ ସେହିଭଳି ବିସ୍ମୟ ବିମୁଗ୍ଧତାର ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳି ଧରି ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଦେବାଳୟର ପରିଚୟ ଦେଇ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

‘ଚରଣ ତଳୁ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ ଭେଦି ମହା ବ୍ୟୋମ ସର୍ବେ ସେ ଦେଉଳ,
ଏଇଯେ ଘାସେ ପୂଜାର ବେଦୀ ତା’ର ନକ୍ଷତ୍ରର ଆଲୋକିତ ତା’ ତୁଳା।’”

ନିଜକୁ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ମନେ କରୁଥିବା ମାନସିହ, ଅନେକ ଦିନ ଧରି ସେହି ବିଶ୍ୱ ଦେବତା ଓ ବିଶ୍ୱ ଦେବାଳୟର ଅନୁସଂଧ୍ୟାନ କରି ମଧ୍ୟ ଅଦେହୀ ଦେବତାଙ୍କର ସଂଧ୍ୟାନ ପାଇପାରିନାହାନ୍ତି, ତଥାପି ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟୁପ ପ୍ରାଣରେ ସେହି ଅରୂପ ଦେବତାଙ୍କର ଆକର୍ଷଣ ପ୍ରଦୀପିତ ହୋଇନାହିଁ । ବିଲାତଯାତ୍ରା ପୂର୍ବରୁ ମାନସିହଙ୍କର ଉତ୍ସର ସମ୍ପନ୍ନାୟ ବିଚାରଧାରା ଅନେକ

ଗୁଡ଼ିଏ କବିତାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଅବରୋଧ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି କବିତା ଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚିତ ଦୁଇଟି କବିତା ଠାରୁ ବିଭିନ୍ନତା ଥିଲେ ବି ପ୍ରତ୍ୟୟଗତ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ନାହିଁ । ସେହି କବିତା ଗୁଡ଼ିକ ହେଲା ‘ଉପହସିତ’, ‘ବିଶ୍ଵରୂପ’, ‘ମୂଳଦେବତା’, ‘ଆଲୋକମାଗେ’, ‘ଆହୁତି’ ଓ ‘ରୂମରି ପ୍ରୟୋଜନ’ । ‘ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ’ କବିତାଟି ପୁରୋହିତତନ୍ତ୍ର ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଗଭୀର ବିଦ୍ଵେଷର ପରିଚାୟକ । ଏହି କବିତାରେ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀ ‘ମଣି’ର ଅତ୍ୟାଚାରିତା ଅବସ୍ଥାକୁ କାବ୍ୟରୂପ ଦେଇ ହିନ୍ଦୁ ପୁରୋହିତ ପଣ୍ଡାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଘୃଣାଭାବ ପ୍ରକଟ କରାଇଛନ୍ତି । ଭଣ୍ଡ ପଣ୍ଡା ପୁରୋହିତ ଗଣ ସାଧାରଣ ମଣିଷ ବିଶ୍ଵାସକୁ ଯେ କିପରି ପ୍ରତାରଣାରେ ପରିଣତ କରନ୍ତି, ଏ କବିତା ତାର ନମୁନା ।

ବିଭିନ୍ନ ପାରିପାର୍ଶ୍ଵିକ ଅବସ୍ଥା କବିଙ୍କ ମନକୁ ସାକାରବାଦ ଓ ଈଶ୍ଵର ସଂପର୍କୀୟ ବିଶ୍ଵାସ ଠାରୁ ଦୂରେଇ ଦେଇ, ଜୀବନର ଶାନ୍ତିକୁ ହଟାଇ ଦେଇଛି । ସେଇଥିପାଇଁ ସମୟ ସମୟରେ କବି ପ୍ରାଣ ବ୍ୟଥିତ । କବିଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରଶ୍ନ, କୁଆଡ଼େ ଗଲା ସେ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଯୁଗ, ଯେଉଁଠାରେ ମଣିଷ ଦେବତା ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା ଅଭେଦ ସଂପର୍କ । ଧରଣୀର ଦୁଃଖ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଦେବତା ଧୂଳିମାଟିର ଧରଣୀକୁ ଅବତରଣ କରୁଥିଲେ । ଆଜି ସେଇ ଆକାଶ ଅଛି, ସେଇ ରବି ଚନ୍ଦ୍ର ତାରା ଅଛନ୍ତି, ସେହି ନଦୀ ଅଛି, ପୃଥିବୀରେ ସେହିପରି ସୁଖଦୁଃଖ ଅଛି, ଭକ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦାମାର ଦାରିଦ୍ର୍ୟରୁ କୋଟି ଗଣରେ ବି ଦଃଖ ବଢ଼ି ଚାଲିଛି । ମାତ୍ର :

“ଦେବତା କହିଁ ଗୋ ତେବେ,
ହାତେ ପୋଛି ଦେଉ ନାହାନ୍ତି କାହିଁକି
ନର ନେତ୍ର ଲୁହ ଏବେ ?
ତେବେ ମିଛ କବି—କଥା,
ଭଗବାନ ଅବତରି ଆସିବାର
ହରିବାକୁ ନର ବ୍ୟଥା ?”^{୨୩}

‘କିଶୋର କବିତା’ ଓ ‘ଗୀତରେଣୁ’ର ଅଧିକାଂଶ କବିତା ମାନସିହଙ୍କ ଆଦ୍ୟ ଶିକ୍ଷକତା କାଳର ସୃଷ୍ଟି । ‘ଶିଶୁ ଦେବତା’, ‘ଦୁଃଖ ଦିଅ’, ‘ହେ କରୁଣ ପିତା’, ‘ଖୋଜରେ ତାରେ’, ‘ପରମ ସଖା’, ‘ସେ କିଏ ଗାଏ’, ‘ଦରଶନ ଦିଅ’, ‘ଭୋଗର ଆଶା’, ‘ଦୁଃଖ ବହନ ଦିଅ’, ‘କାହାବେଶୁ ଆସ ଆସ ରତେ’, ‘କ୍ଷମ ହେ ନୟନ ନୀରେ’, ‘ମହାଜୀବନ’, ‘ଦିନଗଲା ଚାଲି’, ‘ପରମ ପ୍ରଣୟଧାରୀ’ ତଥା ‘ବୁଦ୍ଧବାଣୀ’ରେ ଈଶ୍ଵର ସଂପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ସଂକେତ ରହିଛି । କଥିତ ସମୟରେ ମାନସିହଙ୍କର ଈଶ୍ଵର ସଂପର୍କୀୟ କବିତାରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଅପେକ୍ଷା ମାନବପ୍ରୀତିର ଧାରା ଅଧିକମାତ୍ରାରେ ପ୍ରକାଶିତ । କବି ନିଜେ ଦୁଃଖରେ ବଢ଼ି ଆସିଥିଲେ ଓ ଏ ଦୁନିଆର ନାନା ଦୁଃଖ ଦେଖି ଦେଖି ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ବ୍ୟଥନ ହୋଇଛି । ଏହି ବ୍ୟଥାର ଯନ୍ତ୍ରଣା ଇମ୍ବୋଲଡ୍ କବିତାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଳାତ ଯାତ୍ରାର ପ୍ରାୟ କାଳରେ ଧର୍ମ ଓ ଈଶ୍ବର ସଂପର୍କିତ ଅନୁଚିନ୍ତାର କ୍ରମ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଇଛି । ହେତୁବାଦୀ ଚିନ୍ତାଧାରା ଦ୍ବାରା ତାଙ୍କ ମନରେ ଥିବା ସରଳ ଈଶ୍ବର ବିଶ୍ବାସ କ୍ରମେ ଜିଜ୍ଞାସାପୂର୍ଣ୍ଣ ମନନରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଜ୍ଞାନର ପରିଧି ସଂପ୍ରସାରିତ ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ, ଧର୍ମ, ଈଶ୍ବର ଓ ଜଗତ ସଂପର୍କରେ ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ କବିପ୍ରାଣରେ ଉତ୍ଥୁତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ ଏହି ସମୟ ପରେ ପରେ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ କବିତାର ସ୍ବାଭାବିକ ଧାରା କ୍ରମଶଃ ସ୍ବଜାୟତା ହରାଇ ବୌଦ୍ଧିକତା ଜାଲରେ ବାନ୍ଧିହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଏ ପ୍ରସଂଗ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ବିଚାରର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ ।

ଜୀବନର ମଧ୍ୟପୂର୍ବ(୧୯୩୮-୧୯୪୮):

ସନ ୧୯୩୬ ମସିହା ଏପ୍ରିଲ ପହିଲାରେ ଓଡ଼ିଶା ଏକ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଦେଶରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଜୀବନର ଆଦ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନସିଂହ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଓ ମଧୁସୂଦନଙ୍କର ଥିଲେ ପରମ ଭକ୍ତ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାର ସେ ଜଣେ ଥିଲେ ମରମୀ ପାଠକ । ସନ ୧୯୩୩ ପରେ ବାପୁଜୀଙ୍କର ହରିଜନ ଓ ଗ୍ରାମୋଦ୍ୟମ ଅଭିଯାନ ମାନସିଂହଙ୍କର ମାନବବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣକୁ ଗଭୀର ଭାବେ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ଏ ସବୁ ଭିତରେ କିନ୍ତୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଯୋଗସୂତ୍ର ବିଳାତ ଯାତ୍ରା ପୂର୍ବରୁ ସେ ଖୋଜି ପାଇ ନଥିଲେ । ସନ ୧୯୩୬ ରେ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଦେଶ ହେଲା, ଉତ୍କଳୀୟ ଜାତୀୟ ଚେତନାର ଆବେଦନ କ୍ରମଶଃ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଶିଥିଳ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଦୁଇବର୍ଷ ଝାଲଣ ରହଣୀ ଡାକର ମାନବବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣକୁ ଉଦାରଚେତ୍ରର ଆଲୋକରେ ଅଭିସିଦ୍ଧ କଲା । ତେଣୁ ୧୯୩୭-୩୮ ପରେ ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଭଳି ଧର୍ମ-ଜିଜ୍ଞାସା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦର୍ଶନ ବା ମତବାଦକୁ ସେ କ୍ରମଶଃ ଆତ୍ମଶାନ୍ତ କରିବା ଓ ମାନବବାଦୀ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସାକୁ ଏକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ବୁଦ୍ଧିବାଦର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଅବଲୋକନ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଆଗରୁ କେତେଟି କବିତାରେ କବିଙ୍କର ଯେଉଁ ଭାବପ୍ରବଣତା, କବିତା ଆକାରରେ ଝରି ପଡୁଥିବାର ଦେଖାଯାଏ, ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାହା ନିର୍ମୋହ ଯୁକ୍ତିଶାଣିତ ପ୍ରବନ୍ଧାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତେଣୁ ପ୍ରଥମ ପର୍ବକୁ ତାଙ୍କର ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସାର ପୃଷ୍ଠପାଠିକା ପର୍ବ କହିଲାବେଳେ, ବନ୍ଧ୍ୟମାଣ ପର୍ବକୁ ତାର ବିଜାଣ ପର୍ବ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ ।

ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କର ଧର୍ମ ବିଶ୍ବାସ, ମାନବ ପ୍ରୀତିର ମୂଳରୂପ, ଭାରତୀୟ ପରଂପରାରେ ଖୋଜାଯାଇ ପାରିଲେ ବି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଉଦାରଚେତ୍ର ଭିତରେ ମିଳେ ତା'ର ଯଥାର୍ଥ ସାର୍ଥକତା । ମାନସିଂହ ସଂପୃକ୍ତ କାଳରେ ଗାଧୁଜୀଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ପ୍ରତି କେବଳ ଆଦୃଷ୍ଟ ହୋଇନାହାନ୍ତି, ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାର ସାର୍ବଜନୀନ ଆବେଦନ ପ୍ରତି ପ୍ରଭୁରୂପ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଭୋକନ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆଦୃଷ୍ଟ କରିଛି । ଏରିକ୍ ଫ୍ରୋମ୍ଙ୍କ ଜର୍ମି ବିଦ୍ବାନମାନେ କହିଥାନ୍ତି ଯେ, ସବୁ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଅଧିକ ଭାବରେ ଉଦ୍ବୃତ୍ତ, ଗଣଗନ୍ତବ୍ୟ ଓ ମାନବବାଦୀ । ସଂପୃକ୍ତ କାଳରେ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର

ଏହି ମାନବବାଦୀ ଆବେଦନ ନିଜ ଆଡ଼କୁ ଟାଣି ନେଇଛି । ତେଣୁ ଗୋଟିଏ ପଟେ ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କର ଆଦର୍ଶବାଦରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହେଲାବେଳେ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ତାଙ୍କୁ ହାତଠାରି ଡାକିଛି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମ ଦର୍ଶନକୁ ସେ ଏ ଦୁଇର ମଧ୍ୟ ବିନ୍ଦୁରେ ଛିଡ଼ାହୋଇ ଦୂରରୁ ଦେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ଉଭୟ ବୈପ୍ଳବିକ ଧର୍ମ ଓ ବିଶ୍ୱାସବୋଧର ଚକ୍ରମା ପିନ୍ଧି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମକୁ ଦେଖିବା ଫଳରେ ସେ ସବୁ ନିଜର ଚେହେରା ହରାଇ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସିଲହେଟ୍ ଛବିଭଳି ଭାସି ଉଠିଛି । ତେଣୁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନୋଟି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ: (କ) ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରଭାବିତ ଧର୍ମାଦର୍ଶ, (ଖ) ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବିତ ଧର୍ମାଦର୍ଶ ଓ (ଗ) ସାଧାରଣ ଧର୍ମାଦର୍ଶ ।

ଗାନ୍ଧୀ-ପ୍ରଭାବିତ ଧର୍ମାଦର୍ଶ :

ମୋହନଦାସ କରମଚନ୍ଦ୍ର ଗାନ୍ଧୀ ମଣିଷ ଭାବରେ ଜନ୍ମିଥିଲେ, ମହାତ୍ମା ଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ ଓ ଦେବତା ଭାବରେ ପୂଜିତ ହୋଇଥିଲେ । ଗୁଜୁରାଟର କଶିଆ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିବାରୁ ପାରିବାରିକ ସୂତ୍ରରେ ସତ୍ୟ, ଧର୍ମ, ସେବା ତଥା ଅହିଂସା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ମନ ଥିଲା ଉଦ୍ବୁଧ । ଜୈନ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ତାଙ୍କୁ ସମଗ୍ର ଜୀବ ଜଗତ ପ୍ରତି ସହନଶୀଳ କରିଥିଲା । ବାରିଷଙ୍ଗ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ସମୟରେ ସେ ଇଉରୋପୀୟ ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ମୈତ୍ରୀ ଭାବ ସଂପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ଆଫ୍ରିକାରେ ରହିବା, ଚଳଷ୍ଟୟକ ଚିନ୍ତାଧାରା ତାଙ୍କୁ ନୂତନ ଭାବେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିଥିଲା । ଦକ୍ଷିଣ ଆଫ୍ରିକାର ଦଳିତ ନିଷେଷିତ ଓ ବର୍ଣ୍ଣବୈଷମ୍ୟ ନୀତିରେ ଦଳିତ ହୋଇଥିବା ଜନତାକୁ ସେ ମୁକ୍ତିର ଆଲୋକ ଦେଖାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମୁକ୍ତି ଆନ୍ଦୋଳନ ପଦ୍ଧତିରେ ଶତ୍ରୁକୁ ବିନାଶ କରିବାର ପୈଶୁନ୍ୟ ସୁଲଭ ଦାମ୍ଭିକତା ନ ଥିଲା, ଥିଲା ହୃଦୟର ଜୟ କରିବାର ଅଦମ୍ୟ ବାସନା । ତେଣୁ ଭାରତକୁ ଗାନ୍ଧୀ ଆସିଲା ପରେ ଚେଷ୍ଟାକୃତ ଭାବେ ଓ ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟବିଧି ଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଏକ ଭାବ ମୂର୍ତ୍ତି ସେ ଜନ ସାଧାରଣଙ୍କ ଆଗରେ ଛିଡ଼ା କରାଇବାକୁ ଚାହିଥିଲେ । ମାନସିହଙ୍କର ମନ ଓ ହୃଦୟ ବାପୁଜୀଙ୍କୁ ଜଣେ ସାଧାରଣ ମଣିଷ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନ ଥିଲା, ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦେବତ୍ୱର ଦୁଧି ସେ ଅବଲୋକନ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ଭାତୁଡ଼ବୋଧ, ଜୈନଧର୍ମର ସହନଶୀଳତା ଓ ଜୀବପ୍ରୀତି ତାଙ୍କୁ ଏକ ନୂତନ ଯିଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟରେ ପରିଣତ କରିଥିଲା । ମାନସିହଙ୍କର ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ତାଙ୍କର ‘ବାପୁତର୍ପଣ’ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରତିଛତ୍ରରେ ଉଦ୍ଭାସିତ । ‘ବାପୁ ତର୍ପଣ’ ଠାରୁ ‘ଯେଉଁମାନେ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କୁ ମହାତ୍ମା କଲେ’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ଚାଳିଶ ବର୍ଷ ଧରି ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଥିଲା ତାଙ୍କର ଅନାବିଳ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି । ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କ ଠାରେ ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମହନୀୟତା ମଧ୍ୟ ଦେଖିପାରିଥିଲେ । ମାନସିହଙ୍କ ଭାଷାରେ: “ଅନେକ ବିଜ୍ଞ ବୈଦେଶିକ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ବୁଦ୍ଧ ବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ବୋଲି କହିଥା’ନ୍ତି । କାରଣ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ମୌଳିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମହାପୁରୁଷଦ୍ୱୟଙ୍କ ଜୀବନଧାରା ସଂଗେ ଅଧିକାଂଶରେ ସମାନ ।”^{୨୪}

ବାପୁଜୀଙ୍କର ଈଶ୍ବର ସଂପର୍କୀୟ ବିଚାରକୁ ମାନସିଂହ ଆତ୍ମିକ ସମ୍ମାନ ଜଣାଇଛନ୍ତି । ଜୀବନକୁ ସୁଖଶାନ୍ତିରେ ବିତାଇବା ପାଇଁ, ବାପୁଜୀଙ୍କ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ମାର୍ଗହିଁ ଉପଯୁକ୍ତ ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରି ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ବାପୁଜୀଙ୍କ ମତରେ ଯଦି ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘଟଣାରେ ଈଶ୍ବର ସହାୟ ନ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିବାର ଅର୍ଥ ନାହିଁ । ବାପୁଜୀ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛୋଟବଡ଼ କର୍ମରେ ହାତ ଦେବା ଆଗରୁ ଭିତରର ‘ବାଣୀ’ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ।”^{୨୫} ପୁଣି ବାପୁଜୀଙ୍କ ବିଷୟରେ ସେ କହନ୍ତି: “ଈଶ୍ବଗ୍ରେସନ ଆଣିପାରିଥିବା ଲୋକଙ୍କୁହିଁ ଗୀତାରେ କୁହାଯାଇଛି ସ୍ଥିତଧୀ, ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ । ବାପୁଜୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯେ କେହି ଆସୁଥିଲେ ସେ ତାଙ୍କର ଏହି ସ୍ଥିତଧୀ ଗୁଣରେ ଆବାଦ୍ ହେଉଥିଲେ । ତାଙ୍କର ନ ଥିଲା ଆକର୍ଷଣ, ନଥିଲା ଘୃଣା, ତାଙ୍କର ନଥିଲା ଶତ୍ରୁ, ଥିଲେ କେବଳ ମିତ୍ର, ତାଙ୍କର ଦୁଃଖ ବି ନଥିଲା, ସୁଖ ବି ନ ଥିଲା, ଭଗବାନଙ୍କୁ ସାକ୍ଷୀ ରଖି ସେ କେବଳ ଆଗେଇ ଚାଲିଥିଲେ ସତ୍ୟର ରକ୍ଷ ପଥରେ ।”^{୨୬} ମାନସିଂହ ପୁଣି କହନ୍ତି: “ଯଦି ଜୀବନରେ ଆମେ ଶାନ୍ତି ସୁଖ ଓ ପ୍ରକୃତ ବିଜୟ ଚାହୁଁ, ତେବେ ଆମକୁ ବାପୁଜୀଙ୍କ ପରି ଚିତ୍ତକୁ ଈଶ୍ବଗ୍ରେସନ୍‌ର ବା ଏକୀଭୂତ କରିବାକୁ ହେବ ।”

ମାନସିଂହ ବିଳାତଯାତ୍ରା ପୂର୍ବରୁ ବାପୁଜୀଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଧାରାବାହିକ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ । ପୁଣି ବିଳାତ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଭାଷଣ ଦେବା କଥା ଆମେ ତାଙ୍କର ‘ପଶ୍ଚିମ ପଥକ’ ପୁସ୍ତକରୁ ଜାଣିପାରୁ । ଥରେ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରୁ କରୁ ଜଣେ ଇଂରେଜ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ମାନସିଂହ ପଚାରିଲେ—“ଆଜ୍ଞା କୁହନ୍ତୁତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଗତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ କିଏ ? ଲୋକଟି ତତ୍ତ୍ଵଶାସ୍ତ୍ର ଉତ୍ତର ଦେଲା ‘ବିନା ଚିନ୍ତାରେ କହିବାକୁ ହେବ ଯେ, ମିଃ ଗାନ୍ଧୀ ଓ ତା ପଛକୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ’ । ମାନସିଂହ କହନ୍ତି “ମୋର ତ ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରିବାର କଥା ।”^{୨୭} ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ମାନସିଂହଙ୍କର ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଧର୍ମ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଉଦାର ଭାବଧାରାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ମିଳେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଉଦାହରଣ ଓ ଆଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ଯେ ମାନସିଂହ ଜୀବନରେ ସତ୍ୟର ସଂଧ୍ୟାନ ଓ ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟରୁ ଗାନ୍ଧୀଜୀଙ୍କ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ମାର୍ଗକୁ ଏକତମ ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କାରଣ ଗାନ୍ଧୀଜୀଙ୍କ ନିକଟରେ ଉଦାର ମାନବବାଦୀ ଧାରା ଓ ସର୍ବଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟର ସୂତ୍ରର ସଂଧ୍ୟାନ ପାଇଥିଲେ ।

ଗାନ୍ଧୀ ହିଁ ଈଶ୍ବର.....

ମାନସିଂହ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ଧର୍ମଧାରାରେ କେବଳ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରିନଥିଲେ, ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗାନ୍ଧୀ ହିଁ ନିଜେ ଈଶ୍ବରଙ୍କର ଅବତାର । ସାଧାରଣ ମଣିଷଙ୍କ ଠାରୁ ବାପୁଜୀଙ୍କୁ ସେ ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“ମସ୍ତକେ ମୋର ନିତ୍ୟ ପତ୍ନୀ ହେ ବାପୁଜୀ ତମର ଚରଣ-ଧୂଳି,
ଧନ୍ୟ ହେବ ଏ କ୍ଲିନ୍ ଅଂଗ, ପୁଣ୍ୟେ ଯିବ ମୋ ପରାଣ ପୁରୀ ।”^{୨୮}

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କିଞ୍ଚିତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ସେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଦେବତା ଓ ଗୀତାର ନାୟକ ତଥା ପ୍ରବକ୍ତା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କୁ ଅବତାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି। ବିପ୍ଳବୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବିପ୍ଳବୀ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ସହିତ ତୁଳନା କରି ଲେଖିଛନ୍ତି— “ଏକ ଲେଖକର ମତରେ ସମସାମୟିକ କାଳରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟହୀନ କୃଷ୍ଣ ଯେ, ସମ୍ରାଟର ସମ୍ମାନ ପାଉଥିଲେ, ବୋଧହୁଏ ତା’ର ମୂଳ ପରମ ପଡ଼ିଥିଲା ମାତ୍ର, ତରୁଣ ବୟସରେ ହିଁ ତାଙ୍କର ଏହି ଅସାଧାରଣ ବିପ୍ଳବୀମୂଳକ ନେତୃତ୍ୱରେ ଯାହାକି ଏକଛତ୍ରବାଦୀଶାସକର ପତନ ଘଟାଇ ଏକ ନିର୍ଯ୍ୟାସିତ ପ୍ରଜା- ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ମୁକ୍ତି ଦେଇ ପାରିଥିଲା। ପରବର୍ତ୍ତୀ ମହାତ୍ମାର ମୂଳପରମ ଠିକ୍ ଏହିପରି ପଡ଼ିଥିଲା ନିର୍ଯ୍ୟାସିତ ଭାରତୀୟ ମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଦକ୍ଷିଣ ଆଫ୍ରିକାର ନିରୁପଦ୍ରବ ପ୍ରତିରୋଧରେ।”^{୩୪} ମାନସିଂହ ଦେବତା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଯେପରି ଜଣେ ମହାମାନବ ଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି, ବାପୁଜୀଙ୍କୁ ସେହିପରି ଦେବତାଙ୍କ ଅବତାର ବୋଲି ମନେ କରିଛନ୍ତି।

ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବିତ ଧର୍ମାଦର୍ଶ:

ମାନସିଂହଙ୍କ ଚିନ୍ତନୋଦ୍ଧାରରେ ଦଳିତ ପତିତ ଜନ ସାଧାରଣଙ୍କ ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତି, ସତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମପାଇଁ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ସଂପର୍କିତ ଆଦର୍ଶବୋଧ, ଜୀବନ ଓ ଜଗତକୁ ଜିଜ୍ଞାସାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାର ଇଚ୍ଛା ଏକତ୍ର ସହାବସ୍ଥାନ କରିଥିଲା। ତରୁଣ ବୟସର କବି ମନ ଏଇ ସମସ୍ତ ଆଦର୍ଶ ଓ ମାନବତାବାଦର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତିବିହ୍ୱଳ ହୋଇଉଠିଥିଲା। ଭଗବାନ ଓ ଗାନ୍ଧୀ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏକ ହୋଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ କ୍ରମଶଃ ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କ ଠାରୁ ଦୂରେଇବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ। ମାନସିଂହଙ୍କର ପୁରୋହିତତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଥିଲା ଆକର୍ଷ ଘୃଣା। ଗାନ୍ଧିଜୀ ହରିଜନ ଗିରିଜନମାନଙ୍କର ଭଜନି ପାଇଁ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲେ କିନ୍ତୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ନିନ୍ଦା କରିବା ପାଇଁ କିମ୍ବା ସେମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଦୂରେଇ ରହିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରୁ ନଥିଲେ। ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଗାନ୍ଧି ଥିଲେ ରାଜନୈତିକ ନେତା, ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକନୁହନ୍ତି। ଗାନ୍ଧିଙ୍କର ରାଜନୈତିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ କଂଗ୍ରେସ ପ୍ରତି ମାନସିଂହଙ୍କର ବିଶେଷ ଶ୍ରଦ୍ଧା ନଥିଲା। ତୃତୀୟତଃ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ଅତିମାନବୀୟ ପୁରୁଷାକାରକୁ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ବି ତାଙ୍କର ହେତୁବାଦୀ ଜିଜ୍ଞାସା ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ପଥକୁ ଅମୋଘ ମାନିବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲା। ସେଇଥିପାଇଁ ଜୀବନର ଆଦ୍ୟ ଅପରାହ୍ନରେ ମାନସିଂହ ଗାନ୍ଧୀଜୀଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମଣିଷ ଭାବେ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇବି କ୍ରମଶଃ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ଆକର୍ଷିତ ହୋଇଯାଉଥିଲେ। ବ୍ୟକ୍ତିଗତ, ପାରିବାରିକ ତଥା ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ନାନା ଅଭିଘାତ ଓ ପ୍ରେରଣା ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଗଣା ଭିତରକୁ ନେଇଯାଇଥିଲା। ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଆକର୍ଷଣ କିନ୍ତୁ ଆକର୍ଷକ ନଥିଲା। ତରୁଣ ବୟସରେ ବି ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଭାବ ବିପ୍ଳବ ତାଙ୍କ ମନରେ ଗଭୀର ରେଖାପାତ କରିଥିଲା। ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଓ ତାଙ୍କର ଭଗବତ୍‌ବିଶ୍ୱାସର

ସ୍ୱସ୍ତ ରୂପରେଖ ଜାଣିବା ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ସଦୃଶାତ ଅଲୋଚନାର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ ।

‘ବୁଦ୍ଧ’ ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରିୟ କାରଣ “ଘୋର ଅରଣ୍ୟରେ ରାଜପୁତ୍ର ଗୌତମ ସମଗ୍ର ମାନବ ଜାତିର ଦୁଃଖପାଇଁ, ଯାହା ଆବିଷ୍କାର କଲେ, କାଳ ଆଜି ତାକୁ ବିଶ୍ୱ ବ୍ୟାପୀ କରିଛି ।”^{୩୫} ଇଂଲଣ୍ଡ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ମାନସିଂହ ସାମୟିକ ଭାବରେ ରବିବାର ଦିନ ଚର୍ଚ୍ଚକୁ ଯାଉଥିଲେ । ଥରେ ଚର୍ଚ୍ଚରେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ସହିତ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା କରୁ କରୁ ସେ ଜଗତର ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ଦେଲାବେଳେ, ମାନସିଂହ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠସ୍ଥାନ ଦେଇ ଯୁକ୍ତିରେ ସେ ଲୋକକୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ସମ୍ୟକ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନ ବିଚାର ସଂପର୍କରେ ‘ଅକ୍ଷତ’ କବିତା ପୁସ୍ତକର ଭୂମିକା ବିଶେଷ ପ୍ରଣିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ । ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ଏହି ଲେଖକ ଉକ୍ତ, ଭକ୍ତ ବା ଧାର୍ମିକ ନୁହେଁ । ଧରାତଳର କୋଟି କୋଟି ପଥଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସେ ଏକ ସାମାନ୍ୟତମ ଯାତ୍ରୀ ମାତ୍ର । ସାଧାରଣ ସହଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ପରି ତା’ର ଶରୀର ଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମର ଅସ୍ତ୍ର କ୍ଷତରେ ବିକଳ, ତା’ର ଗଣ୍ଡ ଅଶ୍ରୁ-ସ୍ନାତ, ତାର ଅନ୍ତର ଅସହାୟ ଓ ଅଭିମାନରେ ଭରା ।

ନିଜ ଜୀବନର ଓ ସହଯାତ୍ରୀ ଜୀବଗ୍ରାମର ଦୁଃଖ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାର କଥା ଭାବୁ ଭାବୁ ଲେଖକ ବେଳେ ବେଳେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସଂଗେ ନିରୀଶ୍ୱର ହେଲା ବେଳକୁ, ତେଣେ ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସଙ୍କର ଈଶ୍ୱର-କୁଟୁମ୍ବିତା ଦେଖି ସ୍ତବ୍ଧ ହୁଏ । ଏ ରହସ୍ୟ ଠିକ୍ ଭାବର କିଏ ଦେବ ?”^{୩୬}

ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ ସୃଷ୍ଟିର ରହସ୍ୟ ଛେଦ କରିବାକୁ ସତ୍ୟତାର ଆରମ୍ଭରୁ ନାନା ଧର୍ମ, ନାନା ଦର୍ଶନ ଓ ଚିନ୍ତନ ମତବାଦ ଚେଷ୍ଟାକରି ମଧ୍ୟ ସଠିକ ଭାବରେ କିଛି ପ୍ରକାଶ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ତଳେ ଋଗ୍ବେଦରେ ଉଦ୍ଧୃତ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଅସମାଧୂତ ଭାବରେ ଉକ୍ତି ଯାଇଛନ୍ତି । ଏହି ଅସମାଧୂତ ପ୍ରଶ୍ନ ସଂପର୍କରେ ଅଧିକ ଚର୍ଚ୍ଚାକୁ ମାନସିଂହ ସାହସ ନ କରି ବର୍ତ୍ତମାନର ମଣିଷର ସ୍ୱାଧୀନତା କଥା ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି: “ବୁଦ୍ଧ ଏଥିପାଇଁ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସୃଷ୍ଟାର ତତ୍ତ୍ୱ ନେଇ ସମୟ ବ୍ୟତୀ ନଷ୍ଟ ନ କରି ଆତ୍ମ-କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସଂସାର-ଦୁଃଖରୁ ନିର୍ଦ୍ଦାଶ ଲାଭ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟର ଚିତ୍ତ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତି ସଙ୍ଗେ ନିଜକୁ ସମ୍ପର୍କିତ କରି ଏକ ପ୍ରକାର ମାନସିକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଆତ୍ମାଙ୍କର କବିତାକୁ ଗାଏଁ । ତଳରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଦିନେ ଗାୟତ୍ରୀ ଈଶ୍ୱର ରୂପ ଗୁଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।”^{୩୭}

ମାନସିଂହ ଈଶ୍ୱର ଆରାଧନା ସଂପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି: “ଏ ଲେଖକ ଭକ୍ତ ବା ସାଧକ ନୁହେଁ । ସେ ଜହ ଜୀବନର ଦୁଃଖ ସୁଖର ଏକ ଭୋଗୀ ମାତ୍ର । ମନୁଷ୍ୟ ନିଜ ଅନ୍ତରର ଦୁଃଖ ସୁଖ ଅନ୍ୟ ଆଗରେ କହି ସୁଖ ପାଏ । ଲେଖକ ଅନ୍ୟଗତି ନ ଦେଖି, ଈଶ୍ୱର ନାମକ ସେହି ଶାଶ୍ୱତ-ରହସ୍ୟମୟ ଅଦୃଶ୍ୟ ପୁରୁଷ ନିକଟରେ ତାହାହିଁ

କରିବାକୁ ଯାଉଛି।”^{୩୮} ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ନିରୀଶ୍ୱରବାଦୀ ଆତ୍ମଜିଜ୍ଞାସା, ପୁରୋହିତ ଶାସନ ବିରୋଧରେ ଧର୍ମଯୁଦ୍ଧ, ମାନସିଂହଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା। ତାଙ୍କର ସଂପର୍କୀୟ ଭାଇ ଶିଳ୍ପୀ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମହାରଥୀଙ୍କର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ, ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା ଓ ସେ ନିଜେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀବଳୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ। ବୌଦ୍ଧ ହେଲା ପରେ ବି ସେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ନାନା କୁସଂସ୍କାର ତଥା ରୀତିନୀତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନଥିଲେ। ନୂତନ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ସେହି ଧର୍ମ ଭିତରେ ବିପ୍ଳବର ଧୂଳି ଉଡ଼ାଇଥିଲେ। ମାନସିଂହ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସଂପର୍କରେ କହିଥିଲେ: “ଭାରତବର୍ଷରେ ପଂକ୍ତି ଆଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ ସଂଗ୍ରାମ ଚଳାଇଲେ ବୁଦ୍ଧ! ବେଦକୁ ସାମାନ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ମାତ୍ର ବୋଲି ମନେ କରିବା, ସର୍ବଜାତିକୁ ସମାନ ମନେ କରିବା, ବହୁପୁର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଯାଗଯଜ୍ଞର ନିନ୍ଦାବାଦ କରିବା—ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟତମ ବିଚାର ଓ ଅସାଧାରଣ ସାହସ ବିନା ଅସଂଭବ।”^{୩୯} ଏହି ମହାନ ସାହସିକ ଗୁଣଯୋଗୁ ମାନସିଂହ ବୁଦ୍ଧକୁ ଆଦରି ନେଇଥିଲେ। ‘ବୁଦ୍ଧ’ ଶରଣ ଗଛାମି’ କବିତାରେ ନିଜକୁ ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁ ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧ ବିହାରରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇବାର କାମନା ସେ କରିଛନ୍ତି। ତଥାଗତ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅମୃତୋପମ ବାଣୀ ଅହରହ କବିଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣପଟରେ ଅନୁରଣିତ ହେଉଥାଏ ଓ ସେହି ଶାନ୍ତ ଚକ୍ଷୁ ଦିଓଟି ମାନସ ପଟରେ ଭାସି ଉଠୁଥାଏ। ତଥାଗତ ବୁଦ୍ଧ ହିଁ କବିଙ୍କର ପ୍ରାଣ ବେଦନାକୁ ଶୁଣି ପାରିଛନ୍ତି। ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସଂସାର ଶରଣ ଯାଇ ତରୁଣ ଭିକ୍ଷୁ ଭାବରେ କବି ସମସ୍ତ ସମର୍ପଣ କରିଦେଇଛନ୍ତି। କବି ଜନଗଣର ମଂଗଳ ସହିତ ନିଜର ନିର୍ବାଣ ଆଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି।

“ନିର୍ବାଣ ଆଶେ ତରୁଣ ଭିକ୍ଷୁ ରିକ୍ତ, ତିକ୍ତ, ତ୍ୟାଗୀ

କୁଟୁମ୍ବ-ଜନ ଘର-ସଂପଦ ଛାଡ଼ି ମୁଁ ଆସିଛି ମାଗି,
ତୁମରି କରୁଣା, ତଥାଗତ, ପାରି ହେବାକୁ ଏ ସଂସାର,
ଦୁଇଟି କୃଷ୍ଣ ନୟନ ଅଇରି ଆଜି ତା ତପସ୍ୟାର।

ତୁମେଇ ଶରଣ ତାର,

ହେ ଜାନ, ବୁଦ୍ଧ, ପରମ ଶୁଦ୍ଧ, କରୁଣାର ଅକୃପାର।”^{୪୦}

‘ବୁଦ୍ଧ’ ନାଟକର ମୁଖବନ୍ଧରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ନିଜ ମନର କ୍ଷୁଧା ମେଢ଼ାଇବା ପାଇଁ ମୁଁ ମଝିରେ ମଝିରେ ବିବିଧ ଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ର ଆଲୋଚନା କରିଥାଏ। ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ବୁଦ୍ଧ ଓ ତାଙ୍କର ବାଣୀ ମୋ ଚିତ୍ତକୁ ଅଧିକ ଅଭିଭୂତ କରିବାରୁ ତାଙ୍କର ଜୀବନ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ଅଧିକ ଆଲୋଚନା କଲି।”^{୪୧} ମାନସିଂହ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବାର କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ,— “ମାନବ ସତ୍ୟତାର ଦୀର୍ଘ ଇତିହାସରେ କପିଳାବସ୍ତୁର ରାଜପୁତ୍ର ଶାକ୍ୟ ଗୌତମ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟକୁ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ହେବାକୁ ଶିଖାଇ ଯାଇଛନ୍ତି। ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କୌଣସି ଦେବଦୂତ ବା ଅବତାର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇନାହିଁ ଏବଂ ଏହା କୌଣସି ଇଚ୍ଛିତ ଲକ୍ଷ୍ମରର କୃପା ବା ସ୍ୱର୍ଗ-ସୁଖର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇ ଲୋକଙ୍କୁ ଭୁଲାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରିନାହିଁ। ଏହା ମନୁଷ୍ୟ ପାଇଁ, ଏଇ ପୃଥିବୀ

ମନୁଷ୍ୟ ପାଇଁ, ତାର ପୃଥ୍ବୀୟ ଜୀବନକୁ ସୁଖକର, ସହଜୀୟ, ମହନୀୟ ଓ ମଧୁର କରିବାକୁ ହିଁ ଜଣେ ମହାନ-ମନୁଷ୍ୟ-ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଏକ ବଂଚିବାର ଆଦର୍ଶ। ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ମାନବିକ ଧର୍ମ।”^{୪୭}

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କହିଛନ୍ତି, ଏହାହିଁ ବିଶ୍ୱର ଏକମାତ୍ର ମାନବବାଦୀ ଧର୍ମ, କାରଣ, “ ଜଗତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାନବ ବୁଦ୍ଧ, ବାରମ୍ବାର କହିଛନ୍ତି ଯେ, ସେ ଜଣେ ସାମାନ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟର ‘ବୁଦ୍ଧ’ ହେବାର ଶକ୍ତି ଅଛି, ସମ୍ଭାବନା ମଧ୍ୟ ଅଛି। ସେଥିପାଇଁ ଇତର ସାଧାରଣଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଚରଣ ତଳରେ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାଳ୍ପନିକ ଦେବତା ବା ଈଶ୍ୱର ନିକଟରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ହେବନାହିଁ। ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ହେବ ନିଜର ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ନିଜର କ୍ରମବିକାଶମାନ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଭିତରେ। ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପାର୍ଥିବ ମନୁଷ୍ୟ ପାଇଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପାର୍ଥିବ ଧର୍ମ କେବଳ ନୁହେଁ, ମନୁଷ୍ୟର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ବିପୁଳ ସମ୍ଭାବନାର, ମନୁଷ୍ୟ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମରେ ଏଡ଼େ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରତିନିଧି, ଯେପରି ପ୍ରତିଷ୍ଠି ବୁଦ୍ଧବାଣୀରେ।”^{୪୮}

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମାନ୍ତରିତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଭଳି ମାନସିଂହ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ଧର୍ମାନ୍ତରର କାରଣ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି। ଜନ୍ମ ସୂତ୍ରରେ ସେ ହିନ୍ଦୁ ହେଲେ ବି ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନାକର୍ଷଣ ହିଁ ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ନେଇଆସିଛି। ଏ ସଂପର୍କରେ ସେ କହନ୍ତି: “ମୋ ମତରେ ଭାରତର ସକଳ ଅପଯଶ, ଅପମୃତ୍ୟୁ, ପରାଜୟ ଓ ଲାଜନା ପାଇଁ ଦାୟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ। ଏଇ ଧର୍ମ ଏ ଦେଶକୁ ଜାତି ପ୍ରଥାର ଗୋଳକଧାରେ କେବେହେଲେ ଗୋଟାଏ ବିରାଟ ଏକକ, ଅଖଣ୍ଡ ‘ନେଶନ’ ଭାବରେ ଗଢ଼ି ଉଠିବାକୁ ଦେଇନାହିଁ। ଏ ଧର୍ମର ସ୍ୱାର୍ଥପର ପୁରୋହିତବଳ ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ସ୍ୱାର୍ଥର ଦ୍ୱାହି ଦେଇ ଚିରକାଳ ମୂର୍ଖତାର, ଭାଗ୍ୟବାଦିତାର ନୈରାଶ୍ୟମୟ ପଥହୀନ ମରୁଭୂମିରେ ଭ୍ରାମ୍ୟମାଣ କରାଇ ଆସିଛନ୍ତି।”^{୪୯} ‘ଅନାବଶ୍ୟକ ମଧ୍ୟସ୍ଥ’ କବିତାରେ ସେ ପୁରୋହିତ ଦଳର ପ୍ରବଞ୍ଚନାର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି। ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ ସ୍ୱାମୀ ମହାନନ୍ଦ, ବିଶ୍ୱମିତ୍ରା ଓ ସେପିଲୋକ ମଧ୍ୟରେ କଥୋପକଥନ ସମୟରେ ସେପିଲୋକ ମୁଖରେ ମାନସିଂହ ନିଜର ମନର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରି କହିଛନ୍ତି: “ ସ୍ୱାର୍ଥପର ପୁରୋହିତ ସଂପ୍ରଦାୟ ହାତରେ ସମଗ୍ର ମାନବ ଜାତି ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ସହି ଆସିଛି ଘୋର ଅଜ୍ଞତାର ଅମାନୁଷିକ ଅତ୍ୟାଚାର। ଜନତାର ମନରେ ନାନା ମିଥ୍ୟା ଆଶା ପୂରାଇ, ନାନା ଉପଚାରରେ ଜନତାର ଚିତ୍ତକୁ ଭୁଲାଇ, ତାର ବୁଦ୍ଧି ବିଚାରକୁ ଅପହରଣ କରି, ମୃତ୍ୟୁ ପରର ନାନା ଭୟ ସାଧାରଣ ଜନତାର ମସ୍ତକରେ ଭରି, ଏଇ ଭାରତ ପରି ସର୍ବତ୍ର ପୁରୋହିତ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଣିଷକୁ ପଶୁପଲ ପରି ରଖିଥିଲେ।”^{୫୦}

ବୁଦ୍ଧ ହିଁ ଏ ବିଷୟରେ ପ୍ରଥମରେ ପ୍ରତିବାଦ ଆରମ୍ଭ କଲେ। ଏହି ଘୋର ପ୍ରବଞ୍ଚନାମୟ ମିଥ୍ୟା ଧର୍ମକୁ ପ୍ରଥମେ ସେହି ବୁଦ୍ଧ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କଲେ। ବୁଦ୍ଧ ହିଁ ଶିକ୍ଷା ଦେଲେ, ମଣିଷ ନିଜର ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱର ଆଲୋକରେ ଆଲୋକିତ ହୋଇପାରେ।

ପଣ୍ଡା ପୁରୋହିତ ପାତ୍ରାମାନଙ୍କର ପ୍ରଦର୍ଶିତ ମାର୍ଗ କେବେହେଲେ ମଣିଷକୁ ଆଲୋକର ସଂଧାନ ଦେଇପାରେ ନାହିଁ। ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଜନ୍ମର ଅଢ଼େଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପରେ ଲେଲିନ୍ ରଷୀୟ ରାଷ୍ଟ୍ରସଂଘରେ ଶ୍ରମିକ ଓ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀମାନଙ୍କର ଆନ୍ଦୋଳନ ସଂଗଠିତ କରି ଅନୁରୂପ ମୁକ୍ତିର ଆଲୋକ ଦେଖାଇଲେ।

ବୌଦ୍ଧ ମାନସିଂହଙ୍କ ଈଶ୍ବର ବିଶ୍ବାସ:

ବୁଦ୍ଧ, ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପୌରୁଲିକତା ଓ ଜିଜ୍ଞାସାରହିତ ଦେବତାବିଶ୍ବାସ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯାନ କରି ନିଜର ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ। ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ, ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ, ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନାମ ପ୍ରଚାର କରିଥିବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ, ପୌରୁଲିକତା, ବହୁ-ଦେବତାବାଦ, ପ୍ରଶ୍ଳୋଷ-ଈଶ୍ବରରେ ବିଶ୍ବାସ କରି ବସିଲା। ମାନସିଂହ ମୂଳରୁ ନାସ୍ତିକ ନଥିଲେ ହେଁ, ବହୁଦେବତାବାଦରେ ବିଶ୍ବାସ କରୁ ନଥିଲେ ଓ ପାରଂପାରିକ ଈଶ୍ବର-ବିଶ୍ବାସ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ମନରୁ କ୍ରମଶଃ ଲୋପ ପାଇ ଆସୁଥିଲା। ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମର ନିରୀଶ୍ବରବାଦିତା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଆକର୍ଷଣ ସବୁଠାରୁ ବେଶି। ତେଣୁ ବୌଦ୍ଧ ହେଲାପରେ ଈଶ୍ବର, ଦେବତା ଓ ଅବତାରବାଦ ସଂପର୍କରେ ସେ ଯେତେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ସବୁଥିରେ ସେ ତାଙ୍କର ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଜିଜ୍ଞାସାର ଛାପ ରଖିଯାଇଛନ୍ତି। ମାନସିଂହ କହନ୍ତି, ଯଦି ଈଶ୍ବର ଥାଆନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କର ଚିରପରସ୍ପରବିବଦମାନ ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ପ୍ରାର୍ଥନାମାନ ଶୁଣି କାମ କରିଥା'ନ୍ତେ, ତେବେ ଏ ପୃଷ୍ଠି ହୁଏତ ଜଂଗଲରାଜ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତା ବା ଅଚଳ ରହନ୍ତା। ତାଙ୍କ ମତରେ ସମସ୍ତ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକମାତ୍ର ବୈଜ୍ଞାନିକ-ବିଚାରକ ହେଉଛନ୍ତି, ସେହି ମାନବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୁଦ୍ଧ। କାରଣ ଈଶ୍ବରଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଧାରଣା ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଚାରପଦ୍ଧି, କୌଣସି ଅଧିବିଶ୍ବାସ ଦ୍ବାରା ତାହା ଚ୍ୟୁତ ନୁହେଁ। ଯଦି ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ ବା ଦିଅଁଙ୍କୁ ଚୋର ଦେଲେ ସବୁ ହୋଇଯା'ନ୍ତା, ତେବେ ମନୁଷ୍ୟର ଆଉ ଭାବନାଲ ନଥା'ନ୍ତା। କିଏ କାହିଁକି କାମ କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତା? ସାମାନ୍ୟତମ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଅବକାଶ ବା ଆସନ୍ତା କାହିଁ? ଧୂଣି ସେ କହନ୍ତି: “ଯେଉଁମାନେ ମନେ କରନ୍ତି ଯେ, ଈଶ୍ବରବିଶ୍ବାସ ବା ପ୍ରାର୍ଥନା ନ କଲେ କଷ୍ଟକାରୀ ଅସମ୍ଭବ, ଯେମାନେ ସୁରକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ ଯେ ସମସ୍ତ ଯଥାକ୍ରିୟା ଚାଲିଥାଆନ୍ତି ନିରାଶ୍ବର। ସାହି ଏସିଆ ସମସ୍ତ ବିରାଟ ବୌଦ୍ଧ ଜନତା ନିରାଶ୍ବର। ଏପରିକି ସେହିପରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଭାବିତ କେନ୍ଦ୍ର ଏସିଆର ବହୁଭାଷୀରେ ‘ଈଶ୍ବର’ ପାଇଁ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ହିଁ ନାହିଁ। ଆଜି କୋଟି କୋଟି ହିନ୍ଦୁ, ଯାତାରାମ ବା ଶାଧାକ୍ଷୁଙ୍କୁ ପୂଜା କରନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଏହି ଦେବତାଗୁଡ଼ିକର ଇତିହାସ ଆଠଶ ବା ହଜାର ବର୍ଷରୁ ବେଶି କି? ସଂସ୍କୃତ ଜ୍ଞାନବଦ୍ଧରେ ରାଧାର ନାମୋଲେଖ ନାହିଁ। ଏ ଲୀଳାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ। ଶ୍ରୀଷ୍ଟାନମାନେ ବିଶ୍ବାସ କରନ୍ତି ଯେ, ଯିଏ ଚିଶ୍ଚିନ୍ତାକୁ ପ୍ରାଣକର୍ତ୍ତା ବୋଲି ନ ମାନନ୍ତି, ତାର ମୁକ୍ତି ନାହିଁ। ଶ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ବୟସ ୧୯୦୦ ବର୍ଷ ମାତ୍ର, କିନ୍ତୁ ମାନବ ସଭ୍ୟତାର ବୟସ ଅନ୍ତତଃ ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷ।”^{୪୭}

ମାନସିଂହ ଈଶ୍ବରଙ୍କର ସ୍ବରୂପ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରି କହନ୍ତି: “ଜଗତରେ ଆମେ ଈଶ୍ବରଙ୍କର ଯେତେ କଳ୍ପନା ଦେଖୁ, ତାହା ଦୁଇ ପ୍ରଧାନ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇପାରେ। ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ନରାକାର, ଅନ୍ୟଟି ନିରାକାର। ଖ୍ରୀଷ୍ଟାନ୍, ମୁସଲମାନ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଧର୍ମରେ ଭଗବାନ ନରାକାର। କେବଳ ପ୍ରକୃତ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଭଗବାନ ନିରାକାର।” ଏ କଥାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି ମାନସିଂହ କହନ୍ତି— “ମୁସଲମାନ ଧର୍ମ ପୌରୁଷିକତାର ଘୋର ବିରୋଧୀ। ମହମ୍ମଦ ପ୍ରତିମା ପୂଜାର ଏପରି ବରୋଧୀ ଥିଲେ ଯେ କାଳେ ତାଙ୍କ ଭକ୍ତମାନେ ତାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ପୂଜା କରି ବସିବେ ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କର କୌଣସି ଚିନ୍ତା ବା ପ୍ରତିମା ସେ କରାଇ ଦେଇ ନଥିଲେ। ଏ ଦିଗରେ ମହମ୍ମଦଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରକୃତରେ ଅସାଧାରଣ। ମୁସଲମାନମାନେ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅନେକାଂଶରେ ପ୍ରକୃତରେ ପ୍ରତିମାପତ୍ତାବମୁକ୍ତ। କିନ୍ତୁ ମହମ୍ମଦ ଯେଉଁ ଆଲ୍ଲାଙ୍କର କଳ୍ପନାଟି ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି ସେ ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ମନୁଷ୍ୟ ଛଡ଼ା ଆଉକିଛି ନୁହନ୍ତି। ଆଲ୍ଲା ବସିଛନ୍ତି ସ୍ବର୍ଗରେ, ଦଣ୍ଡ ଦେଉଛନ୍ତି, ସୂଚି ଶୁଣୁଛନ୍ତି, ରାଗୁଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ସେଠି ସୁନ୍ଦରୀମାନଙ୍କର ନୃତ୍ୟ ଚାଲିଛି, ସୁରାପାନ ଚାଲିଛି। ଈଶ୍ବରର ଏ କଳ୍ପନା ନରାକାର ନୁହେଁ ଆଉ କ’ଣ? ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସ୍ବର୍ଗ ଓ ଈଶ୍ବରର କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ।”^{୪୮}

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଈଶ୍ବରଙ୍କ ସ୍ବରୂପ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ବୌଦ୍ଧ ଈଶ୍ବର ନାହିଁ କହିବା ଅସତ୍ୟ। ବୌଦ୍ଧର ଈଶ୍ବର ଅନ୍ୟଧର୍ମାବଲମ୍ବୀର ଈଶ୍ବର ପରି କୌଣସି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପଧରି ତା ବା ବସି ଆଦେଶ ଦେଉନାହାନ୍ତି। ବୌଦ୍ଧର ଈଶ୍ବର ସର୍ବବ୍ୟାପୀ। ସେ ଏକ ଅଲଂଘ୍ୟ ନିୟମ, ଯାହା ଜୀବମାନଙ୍କ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ସମାନ। ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ ନାହିଁ କହିବା ଅସତ୍ୟ। ସେ ପୂଜା ପ୍ରାର୍ଥନା ଛଳରେ ଏକ କହିତ ଦେବତା ବା ତାର ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ଉଚ୍ଛୋଚ ଦିଏ ନାହିଁ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନରେ ସେ ପଞ୍ଚଶୀଳ ବା ଅଷ୍ଟାଂଗ ମାର୍ଗ ଦେଇ ମନ୍ଦ୍ୟତ ଓ ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ ତାର କର୍ମରେ।”^{୪୯}

ଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କରେ ସାଧାରଣ ବିଚାର :

ମାନସିଂହଙ୍କ ବୌଦ୍ଧିକ-ଜୀବନର ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଧର୍ମ ଜିଜ୍ଞାସା ମୁଖ୍ୟତଃ ଗାନ୍ଧି ଓ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରିଥିଲେ ବି ପ୍ରସଂଗ କ୍ରମେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମ ଓ ବିଶ୍ୱାସ ସଂପର୍କରେ ସେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି। ସେ ସବୁ ବିଚାର ଅନେକ ସମୟରେ ଖଣ୍ଡିତ ଓ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ— ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଷୟର ସଂପ୍ରସାରଣ। ତଥାପି ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତର ସାର୍ବିକ ପରିଚୟ ପାଇଁ ଏଭଳି ଆଲୋଚନା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ।

ଧର୍ମର ଉତ୍ତ୍ରି ସାମାଜିକ ଆବଶ୍ୟକତାରୁ, ତେଣୁ ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ନିଜସ୍ବ, ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଯାୟୀ ନାନା ପ୍ରକାର ଧର୍ମ ଓ ଦେବତା ସୃଷ୍ଟି କରିଛି। ମାନସିଂହ ଏ ସଂପର୍କରେ କହିନ୍ତି: “ମନୁଷ୍ୟର ଇଚ୍ଛା ଅନୁସାରେ ସବୁକଥା ଘଟି ଯାଉଥିଲେ ପୃଥିବୀରେ ଭଗବାନ ବା ଧର୍ମର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏତ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା। କିନ୍ତୁ ତା’ର ଇଚ୍ଛା ପ୍ରତିହତ ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ

ଅନେକ ଘଟଣା ଜଗତରେ ଘଟୁଛି, ଯାହା ତାହାର କଳ୍ପନା ବା ବୁଦ୍ଧିର ବାହାରେ । ମନୁଷ୍ୟର ଯଥେଷ୍ଟ ଅହଂକାର ଅଛି, ତାର ଶକ୍ତି ଓ ତାର ପୌରୁଷକୁ ନେଇ, କିନ୍ତୁ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ, ବ୍ୟାଧି, ମୃତ୍ୟୁ, ବନ୍ୟା, ଅନାବୃଷ୍ଟି, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ, ଝଟିକା, ଭୂମିକମ୍ପ, ମହାମାରୀ ପ୍ରଭୃତି ଆଗରେ ତା'ର ଶକ୍ତି ନିରସ୍ତ ଓ ବିନାତକୃତ । ସ୍ନେହମୟୀ ଜନକ ଜନନୀଙ୍କ ଆଖି ଆଗରୁ ପ୍ରାଣର ଶିଶୁକୁ କିଏ ନେଇ ପଳାଉଛି ? ସେହି ଅଦୃଶ୍ୟ ହସ୍ତ କାହାର ? ଲହ ଜୀବନରେ ଏହି ସବୁ ବିପ୍ଳାବ ନ ଘଟି ମଣିଷ କେମିତି ଶାନ୍ତି ଓ ସୁଖରେ ଦିନ କାଟିବ, ଏଇଥି ଲାଗି ହିନ୍ଦୁ ଗୃହାଂଗନର ତୁଳସୀ ଚଉରା ଓ ଘିଅବତୀ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀରେ ନଜଣୁଣୀ ମଂଦିର ଗୀର୍ଜା ଓ ମସଜିଦ୍‌ର ଆବିର୍ଭାବ । ସାଧାରଣ ମଣିଷର ଚିତ୍ତରେ ଭଗବାନଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଉପରୁ ।”^{୫୦}

ଅତୀତରେ ଯେତେ ଯୁଦ୍ଧର ଘନଘଟା ଦେଖାଦେଇଛି, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଧର୍ମ ଓ ନାରୀକୁ ନେଇ । ମଣିଷ ତାର ଆତ୍ମିକ ଶାନ୍ତି ନିମନ୍ତେ, କୌଣସି ନା କୌଣସି ଧର୍ମର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥାଏ । ସେ ତାର ନିଜସ୍ବ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଖିପାରେ । ମାତ୍ର ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଧର୍ମଯାଜକ ଓ ପୁରୋହିତ ଗୋଷ୍ଠୀ ଧର୍ମ ନାମରେ ବ୍ୟବସାୟ କରି ଧର୍ମକୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପରିବେଶରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ଦିଅନ୍ତି । ଧର୍ମକୁ ସେମାନେ ଅର୍ଥଭ୍ରାତ୍ସର୍ଜନକାରୀ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ହେତୁ ଧର୍ମ ଓ ଈଶ୍ବର ସମ୍ପର୍କରେ ହେତୁବାଦୀ ଚିନ୍ତକ ମାନସିଂହ ଧର୍ମପ୍ରତି ଅଶ୍ରଦ୍ଧ ଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହ କହନ୍ତି : “ଆମ ଭିତରେ ସବୁ ଜାତିରେ ଏପରି ମୁର୍ଖ ଅଛନ୍ତି ଯେଉଁମାନେ ଦାବୀ କରନ୍ତି ଯେ, ସେମାନେ ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ଯେପରି ଜାଣନ୍ତି, ଈଶ୍ବର କେବଳ ସେହିପରି, ଆଉସବୁ ଝୁଟା । ଉପନିଷଦ ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ‘ଅବାଦ୍‌ମାନସ ଗୋଚର’ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସତ୍ୟ କଥା ହିଁ କହିଛନ୍ତି ।”^{୫୧} ମାନସିଂହ ପୁଣି କହନ୍ତି : “ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ଆମର ସାଂପ୍ରତିକ ଓ ପାର୍ଥକ୍ ପ୍ରୟୋଜନଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ବାରା ମାତ୍ର ଭାବିଲେ ସେ ଯେ କିପରି କରୁଣାତ୍ମକ ଓ ହାସ୍ୟାତ୍ମକ ପରିବେଶରେ ଦେଖାଯିବେ ତାହା ଧର୍ମାନ୍ଧ ଗୁଡ଼ିକ ସହଜରେ ଭୁଲିଯାଆନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନଙ୍କୁ ଘୃଣାକରେ ଗୋଖାଦକ ମେଢ଼ ବୋଲି, ମୁସଲମାନ ହିନ୍ଦୁଙ୍କୁ ଘୃଣା କରେ ପୌରଜିକ କାପେର ବୋଲି । ଉଭୟେ ଭାବନ୍ତି ଭଗବାନ ତାଙ୍କରି ପକ୍ଷରେ, ସତ୍ୟ ତାଙ୍କରି ହାତରେ । ଗତ ସାଂପ୍ରଦାୟିକ କଂଦଳରେ ଦୁଇପଟୁ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ନିରୀହ ନିରପରାଧ ନରନାରୀ ଓ ଶିଶୁ ମଲେ ଓ ଅଜଣାମୟ କଷ୍ଟ ପାଇଲେ, କିନ୍ତୁ ହିନ୍ଦୁ କି ମୁସଲମାନର ଈଶ୍ବର ଠିକ୍ ତାହା ପୂର୍ବ ପରିହିଁ ଅପ୍ରମାଣିତ ରହିଗଲା ।”^{୫୨}

ମଣିଷ ତା'ର ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ନିଜର ରୁଚି ଅନୁଯାୟୀ ଗଢ଼ିଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଭଦ୍ରାହରଣ ଦେଇ ମାନସିଂହ ନିଜର ମତକୁ ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିବାକୁ ଯାଇ କହନ୍ତି : ‘କଳ୍ପନା, ସ୍ବାର୍ଥ ଓ ମତାଧିକାର ତ୍ରିବେଣୀ ସଂଗମ ନ ହେଲେ ବାରମ୍ବାର ଧର୍ଷିତ ଖଣ୍ଡିଏ ନିମ୍ନ କାଠକୁ ‘ଜଗତର ନାଥ’ ବୋଲି ବା ମାତ୍ର ୧୯୦୦ ବର୍ଷତଳେ ଜାତ ହୋଇଥିବା ଜଣେ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକଙ୍କୁ ଈଶ୍ବରଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ର ଜଗତର ଦୁଃଖ ଦୁର କରିବା ପାଇଁ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବାର କୁହାଯାଉ ନାହିଁ । ରାଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କର

ପ୍ରତିଦିନର ସେବା ପୂଜା ଜଣେ ଭାରତୀୟ ରାଜାର ଦୈନିକ ରୁଚିନି ଛଡ଼ା ଆଉକିଛି ନୁହେଁ। ଭଗବାନ ସକାଳୁ ଉଠି ମୁହଁ ଧୋଇବେ, ବ୍ରେକଫାଷ୍ଟ ଖାଇବେ, ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ଖିରି ଖେଚେଡ଼ି, ରାତିକି ପିଠା ଓ ଦହି ପଖାଳର ବ୍ୟବସ୍ଥା, ମଝିରେ ମଝିରେ ପୁଣି ବାରବନିତାର ନୃତ୍ୟ। ଭଗବାନଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଏ ବ୍ୟାପାର ସବୁ ଉଦ୍‌ଭବ ବା ବାଳକାୟ କଳ୍ପନା ଛଡ଼ା ଆଉ କ'ଣ ହୋଇପାରେ? ଯଦି ନୃତ୍ୟ, ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରିୟ ଭୋଗ ତେବେ ନିଜେ ରଜାରାଣୀ ବା ଆମେ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କ ଆଗରେ ନାଚିବାର ବଂଦୋବସ୍ତ ନ ହୋଇଛି କାହିଁକି? ବାରବନିତା ନାଚିବେ କାହିଁକି?''^{୪୩}

୨ର୍ମ, ପାତ୍ରୀ-ପୁରୋହିତ ବା ମୁଲ୍ଲମାନଙ୍କର ବିଳାସ ତଥା ଶାସନପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଏକ ମସୂଧା। ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରରେ ପଣ୍ଡାଙ୍କର ଯାତ୍ରାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ମଂଦିର ମଧ୍ୟରେ ହେଉଥିବା ଅପରିଷ୍କାର ପରିବେଶ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ବ୍ୟଥିତ କରିଛି। ପୁନଶ୍ଚ ପଣ୍ଡା ପୁରୋହିତଙ୍କ ଅଜ୍ଞତା ଓ ମୂର୍ଖାମାଙ୍କୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଏକ ଗ୍ରାମ୍ୟ ପରିବେଶର ଚିତ୍ର ଦେବାକୁପାଇଁ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ଗ୍ରାମ୍ୟ ପୁରୋହିତ ତଣ୍ଡୁଳାୟ ସ୍ବାହା ନଡ଼ିଆୟ ସ୍ବାହା କରି ମୂର୍ଖ କୃଷକ ଓ ତାର ପରଲୋକଗତ ପୂର୍ବ ପୁରୁଷ, ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଯେପରି ସ୍ବଗୁଣ କରି, ଚାଉଳ ନଡ଼ିଆତକ ଗାମୁଛାରେ ବାନ୍ଧି ଘରକୁ ଫେରେ, ତା ମୁଁ ଦେଖିଛି।”^{୪୪}

ମନୁଷ୍ୟର କଳ୍ପନା ତଥା ପ୍ରୟୋଜନବୋଧରୁ ଈଶ୍ବରଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି। ବାଇବେଲ୍ କହେ ଯେ, ସ୍ବର୍ଗର ପିତା ସଂସାରର ସମସ୍ତ ଜୀବଜନ୍ତୁ ସୃଷ୍ଟି କରିସାରିଲା ପରେ, ମନୁଷ୍ୟକୁ ଠିକ୍ ନିଜ ଆକୃତି ଅନୁରୂପରେ ସୃଷ୍ଟି କଲେ। ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ବିଧାତାର ପ୍ରତିମା, ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସିଂହ, ବର୍ଣ୍ଣବିଚିତ୍ର ମୟୂର, ଭୀମକାନ୍ତ ହିମାଳୟ ବା କାନ୍ଥକୋମଳ ଚନ୍ଦ୍ର ପରି ନହୋଇ, ମର୍କଟ ପୁତ୍ର ମନୁଷ୍ୟ ପରି କାହିଁକି ହେବ? ତା’ର ଯୁକ୍ତି ନାହିଁ। ଏଥିରେ ଅଛି ମନୁଷ୍ୟର ଅହମିକା ଓ କଳ୍ପନା। ମନୁଷ୍ୟ ଅନୁରୂପ ନ ହୋଇ ବରଂ ସତ୍ୟ ଏହି ଯେ ଲଗତାତ ମନୁଷ୍ୟର କଳ୍ପନା ରୂପରେ ହିଁ ନାନା ରୂପରେ ଏ ଜଗତରେ ପ୍ରକାଶିତ।”^{୪୫}

ଈଶ୍ବରଙ୍କ ଉପାସନା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ଦରିଦ୍ରଙ୍କୁ ତେଲ ଲୁଣ ବା ଧନିକଙ୍କୁ ବିଳାସ ଯୋଗାଇବାର ଗୁମାସ୍ତା ମାତ୍ର ଭଗବାନ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି। ପ୍ରକୃତ ଧାର୍ମିକ ସେହି, ଯାହାର ଈଶ୍ବରଙ୍କ ନିକଟରୁ କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନର ଆଶା ନାହିଁ। ସ୍ବୟଂ ଈଶ୍ବର ହିଁ ତାର ଏକମାତ୍ର ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରୟୋଜନ।”^{୪୬} ‘ଦୂର ଓ ନିକଟ’ କବିତାରେ ମାନସିଂହ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଯେ ଈଶ୍ବର ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ବିଦ୍ୟମାନ। ଆମେ ଅଜ୍ଞତାରୁ ନାନା ଦିଗ ଭ୍ରମଣ କରୁ, ମାତ୍ର ଯାହା ଦୂରରେ ମିଳେ, ତାହା ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ମିଳିଥାଏ। ସେହିପରି ‘ବଂଧନ’, ‘ଦୁର୍ବାର ଆରାଧନା’, ‘ତୀର୍ଥଧୂଳି’ ଓ ‘ଅଶ୍ବପୂଜା’ରେ ମାନସିଂହ ନାମହୀନ ଏକ ଶକ୍ତିର ଆରାଧନା ନିମନ୍ତେ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଗ୍ରତ ରଖୁଛନ୍ତି।

ଦୁଃଖ କଷଣଗ୍ରସ୍ତ ମଣିଷଙ୍କୁ ଦେଖିଲାବେଳେ ଦରଦୀ କରି ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରାଣ ହାଃ ହୁତାଶରେ ବିଦ୍ରୋହ କରି ଉଠିଛି, କିନ୍ତୁ ଏହି ବିଦ୍ରୋହର ପୁଲଝରି ଅନନ୍ତ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଈଶ୍ବର କଳ୍ପନାର ପ୍ରଶାନ୍ତି ଭିତରେ ହଜିଯାଇଛି। ଅଭାବର ଦୀରଘ କଷଣରେ ବ୍ୟଥିତ

ହୋଇ କୌଣସି ଜଣେ ଲୋକ ନିଜର ସ୍ତ୍ରୀ ପୁତ୍ରକୁ ହତ୍ୟା କରିବାର ପ୍ରାୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ
ଭଗବାନଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଛି :

“ସବୁ ଶେଷ ହେବା ଆଗୁଁ ଥରେ ପୁଣି କରେ ଭଗବାନ
ମିଥ୍ୟା କିହେ ବେଦେ ଶାସ୍ତ୍ରେ ହୋଇଛି ଯା’ ତବ ଗୁଣ ଗ୍ରାନ୍ତ ।

ପଡ଼ିଛି ଭକତେ ଗୋଡେ ବର୍ଣ୍ଣିବାର କରୁଣା କାରିଧୁ,

କରୁଣା କଣା ହିଁ ହେଲେ ନ ପାରିଛି ମୁହିଁ ଏ ଅବଧୁ।”^{୫୭}

ଏହି ପଦରେ କବି ଭଗବାନଙ୍କ ଶକ୍ତି ଉପରେ ଓ କରୁଣା ଉପରେ ଆଶଙ୍କା
ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ତା’ର ଦୁଇମାସ ପର ଏକ କବିତାରେ ଭିନ୍ନ ମତ ପ୍ରକାଶ
ପାଇଛି । ‘ରିକ୍ତତାର ଗୌରବ’ କବିତାରେ ମାନସିହ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଭାଗ୍ୟ-ଭାର ଯା’ ନ ଦେଇଛ ମୋଥେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଶିଷ ମୋରେ
ନୁଆଁ ପାରିବି ସହଜେ ଏ ଶିର ହେ ନାଥ ତୋ ପଦତଳେ।”^{୫୮}

ହେ ଈଶ୍ବର, ମୋତେ ଆସନ ଦେଇନା, ଭୂଷଣ ଦେଇନା, ଏ ବିପ୍ରଙ୍କ ଜଗତରେ
ମୋର ପଛକୁ ଭିଡ଼ିବାକୁ କିଛି ଦେଇନାହିଁ, ତେଣୁ ମୁଁ ସହଜରେ ଆପଣଙ୍କ ଦେଉଳକୁ
ଅଭିସାର କରିପାରିବି । ନଭେମ୍ବର ୧୯୪୧ ରେ ସାଧାରଣ ମଣିଷର ଆର୍ଥିକ ଅଭାବ
ଜନିତ ଦୁଃଖ ପାଇଁ ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ଦାୟୀ କଲାବେଳେ, ଜାନୁଆରୀ ୧୯୪୨ ରେ ନିଜର
ରିକ୍ତତାକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ବୋଲି ଧରି ନେଇଛନ୍ତି । ‘ଭିକାରୀ’ କବିତାରେ
ମାନବ ଜାତିକୁ ଏ ମର୍ତ୍ତ୍ୟର ଶାଶ୍ବତ ଭିକାରୀ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଅସ୍ଥାତ
ଈଶ୍ବରଙ୍କର ପାଦତଳରେ କରପ୍ରସାରୀ ମାନବ ଭିକ୍ଷା ମାଗି ଚାଲେ । ଏଠାରେ ସେହିପରି
ନାମହୀନ ଆକାରହୀନ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରତି ମାନସିହଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିବାର ସୂଚୀତ ହୁଏ ।
ଏହି ସମୟର କବିତାଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ, ମାନସିହଙ୍କର ମନ ଈଶ୍ବରଙ୍କର ସରା
ଉପରେ ଅଧିକ ଆଶା ସ୍ଥାପନ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ‘କ୍ରୋଧ ବହନ’ କବିତା ଏହାର
ଏକ ନମୁନା । ସଂସାର ଜଞ୍ଜାଳକୁ ନିର୍ବାପିତ କରିବା ପାଇଁ, ଈଶ୍ବର ସଦା ସର୍ବଦା
ବ୍ୟସ୍ତ । ମଣିଷ ଆପଣାର ସ୍ୱାର୍ଥରେ ଓ ଅହଂକାରରେ ବ୍ୟସ୍ତହୋଇ ସେ କଥା ଭୁଲିଯାଏ ।
ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ନ ଜାଣିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ନିଜର ଛୋଟ-ଛୋଟ ଦୁଃଖ ସବୁ ବଡ଼ ଦିଶୁଥିଲା,
ମାତ୍ର କବି ଆଜି ନିଜର ସୁଖ ଦୁଃଖଙ୍କୁ ଈଶ୍ବରଙ୍କର ନିକଟରେ ସମର୍ପଣ କରି ଈଶ୍ବରଙ୍କ
ବେଦନାରୁ କିଛି ନିଜ ସଂଧରେ ଧାରଣ କରିବା ପାଇଁ କହୁଛନ୍ତି—

“ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ ତୁମ୍ଭ କୁଣ୍ଠ ସାମ୍ୟଦେ ବହିବି,
ଯଦି ଖାଲି ଆଗେ ତବ ପଦ ଦେଖୁଥିବି।”^{୫୯}

ମାନସିହ ଈଶ୍ବରଙ୍କୁ ପିତା, ବଂଧୁ, ପ୍ରିୟ ଭାବରେ ସମ୍ବୋଧନ କରି ତାଙ୍କର ରହସ୍ୟମୟ
ସରା ସଂପର୍କରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଛନ୍ତି । ଈଶ୍ବରଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ପାଇଁ ତଥାପି କବି ଆଶାଯା—

“ଶକ୍ତି କିନ୍ତୁ ଖୋଲା ମୋର ହୃଦ-ସିଂଧୁ ତଳେ
ଅପେକ୍ଷି, କରୁଣା ମୁକ୍ତା ପଡ଼ିବ ଗର୍ଭରେ”^{୬୦}

‘ଏକ ଓ ବହୁ’ କବିତାରେ ମାନସିଂହ ସମସ୍ତ ଚର୍ଚ୍ଚର ବ୍ୟାକରଣ ତ୍ୟାଗକରି ସୃଷ୍ଟିଚର୍ଚ୍ଚକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରି କହିଛନ୍ତି :

ନାନା ଧର୍ମ ନାନା ଶାସ୍ତ୍ର, ନାନା ଦରଶନ
ପଢ଼ିମାତ୍ର ଭାରାନ୍ତ୍ର କଲି ମୋର ଶିରେ,
କସ୍ତୁରିକା ମୃଗ ସମ ଭ୍ରାନ୍ତ ଅନ୍ୱେଷଣ
କରି ମୁଁ ଯେଉଁଠି ଶେଷେ ତୁମ୍ଭ ସନ୍ନିଧିରେ ।
ପଣ୍ଡିତମନ୍ୟଙ୍କ ପରି ତର୍ବେ ମୁଁ ମାଡ଼ିଛି,
ତୁମ୍ଭେ ଅଛ ଅବା ନାହିଁ, ଦେଖ ବା ନ ଦେଖ
ଆମ ଦୁଃଖ ଦୈନ୍ୟଦିନ, ନ ଜାଣିଲି କିଛି,—
ଜାଣିଲି ମାତ୍ରକ ତୁମେ ଏକ ଓ ଅନେକ ।”^{୬୧}

ଶେଷରେ ‘ପାଞ୍ଚଗାଥା’ ରେ କବି ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କହିଛନ୍ତି :

“ଅଲଂଘ୍ୟ ନିୟମ ଜାଲେ ବଂଧା ସେ ଈଶ୍ବର,
ଆପଣା ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ୍ରମେ ଆସେ ଡାକ ରଥ,
ସୁଖ, ଦୁଃଖ, ଭଂଗା, ଗଢ଼ା, ବସ୍ତ୍ର ସେ ରଥର,
ବିଶ୍ୱ-ରେଣୁ ମହାକାଳ ତାଙ୍କ ରାଜପଥ ।”^{୬୨} ପୁନଶ୍ଚ
“ସମସ୍ତେ ଈଶ୍ବର-ପୁତ୍ର, ସମସ୍ତେ ସମାନ
ସମସ୍ତଙ୍କ ଧରାଭୋଗେ ସମ ଅଧିକାର,
ପରମପିତାଙ୍କୁ ସେ ଯେ ତାତ୍ର ଅପମାନ,
ଅନ୍ୟ ଯଦି ପାଡ଼େ ତବ ଅଞ୍ଜ ଅହଂକାରେ ।”^{୬୩}

ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଈଶ୍ବରଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଶେଷବାଣୀ ହେଲା, ଭଗବାନଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରୟୋଗରେ ଲାଭ କରିହେବ ନାହିଁ, କେବଳ ପବିତ୍ର ହୃଦୟଦେଇ ଲାଭ କରାଯାଇ ପାରେ ।

ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ପର୍ବ: (୧୯୪୯-୧୯୭୩)

‘ମାନସିଂହଙ୍କର ଈଶ୍ବର ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଧର୍ମଧାରଣା ସଂପର୍କିତ ସୁସ୍ଥ ବିଚାରବୋଧ ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ପର୍ବରେ ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ । ଖ୍ରୀ: ୧୯୪୯ ମସିହା ବେଳକୁ ତାଙ୍କର ଚାକିରୀ ଜୀବନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସରଳ ଓ ଜୀବନର ଗତି ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । କବିମାନେ ଯଶାକାଞ୍ଚକ୍ଷୀ । ମାନସିଂହ ନିଜ ପ୍ରତିଭାର ସ୍ୱାକୃତି ସମକାଳରେ ପାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ସଂଶୟବାଦୀ ଚିନ୍ତାଧାରା ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ମାର୍ଗ ଆଡ଼କୁ ଟାଣି ନେଇଥିଲା । ଭିତରେ ଆବେଗ ପ୍ରବଣ ରସୋଜ୍ଜ୍ୱଳ କବିମନ ସଂଯୋଜିତ ଥିଲେ ବି ତାର ଉଦ୍ଭାସ ଆଉ ନଥିଲା । ପ୍ରାଞ୍ଜ ବିଚାରଶୀଳ, ମାନସିଂହଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟି ବନ୍ଧ୍ୟମାଣ କାଳର କବିତାପୁସ୍ତକ ‘କ୍ରନ୍ତ’, ‘ସିଂଧୁ ଓ ବିଂଦୁ’, ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟ ‘ବୁଦ୍ଧ’, ନାଟକ ‘ଶିକ୍ଷାବିତର ଗାଥା’, ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ’, ‘ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ’ ଓ କେତେକ ପ୍ରବନ୍ଧ

ରାଜ୍ୟପୁସ୍ତକ ତଥା ଅନେକ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପ୍ରକାଶିତ। ବିଶେଷତଃ, ‘ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ’ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜିଜ୍ଞାସୁ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବା ପାଇଁ ଏକ ଚାବିକାଠି। ହିନ୍ଦୁ ଭାବରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ ବି, ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ମାନସିଂହ, ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପରମ ଶାସ୍ତ୍ର ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସଂଶୟର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଛନ୍ତି। ନିରପେକ୍ଷ ବିଚାରର ଅପର ନାମ ଶ୍ରଦ୍ଧା। ଶ୍ରଦ୍ଧା ହିଁ ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟର ମୂଳ ପରିଚୟ।

ଧର୍ମ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ ମାନସିଂହ ପ୍ରାକୃତିକ ଧର୍ମ ସଂପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି: “ଶୀତଳତା ବା ବହନଶୀଳତା ଜଳର ଯେପରି ପ୍ରାକୃତିକ ଧର୍ମ, ଜୀବ ଓ ପଦାର୍ଥର ସେହିପରି ଏକ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଧର୍ମ ଅଛି। ଧର୍ମକୁ ଏକ ଏକ ପୁରୋହିତ ସଂପ୍ରଦାୟର ଜୀବିକାର ଉପାୟ କରିବା ବା ଧର୍ମ ନାମରେ ନିଜକୁ ସମଗ୍ର ମାନବ ଜାତିରୁ ଏକ ଭିନ୍ନ ଗୋଷ୍ଠୀ ମନେ କରିବା ଏକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକୃତ ଅର୍ଥାରୋପ। ବୁଦ୍ଧ ଆବିଷ୍କୃତ ଧର୍ମ କିନ୍ତୁ କହେ ଯେ, ଦୁଃଖ ହିଁ ଜୀବନର ଧର୍ମ, ଯେପରି ଶୀତଳତା ଜଳର ଧର୍ମ। ସେହି ଦୁଃଖରୁ ରକ୍ଷାର ଉପାୟ ମନୁଷ୍ୟର ନିଜ ହାତରେ। ତାହାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ରକ୍ଷାର ଉପାୟ ହିଁ ଶାକ୍ୟ ଗୌତମ ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମ ବା ସଙ୍କର୍ମ।”^{୬୪}

ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ପର୍ବରେ ମାନସିଂହ ଅଧିକ ଭାବରେ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା ପାଇଁ ଧ୍ୟାନ ଦେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ରକ୍ଷଣଶୀଳ ବାବାଜୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀକ ପରି ସେ ଧର୍ମରେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତାକୁ ଦେଖିପାରି ନଥିଲେ। ସେ ଚିନ୍ତିନ ଧର୍ମ ତଥା ଶାସ୍ତ୍ର ଆଲୋଚନା ସମୟରେ ନିଜକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଅବସ୍ଥାପିତ କରୁଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ। ଜୀବେ ଦୟା ବା ମାନବପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତି ସବୁ ଧର୍ମର ମୂଳକଥା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ଏହି ଧାରା ଅଧିକ ସଜ୍ଜିତ। ଏଣୁ ମାନସିଂହ ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମ, ପାପ ବା ଈଶ୍ବର ସଂପର୍କରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି— “ଜୀବ ଓ ମାନବ ପ୍ରତି ଅନ୍ୟାୟ ହିଁ, ସେହି ଈଶ୍ବରଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏକମାତ୍ର ପାପ ବୋଲି ମୁଁ ମନେକରି ଆସିଛି। କାରଣ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବ ହିଁ ଏକ ଏକ ସୀମିତ, ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଈଶ୍ବର ମାତ୍ର। ଜୀବ ଓ ପରମର ସଂପର୍କ ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପର୍କ। ସେ ସଂପର୍କ ଦେଶଗତ, ଗୋଷ୍ଠୀଗତ, କୁଟୁମ୍ବଗତ ବା ସଂଘଗତ ହେବାର କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ନାହିଁ। ଏକାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଥିବାରୁ ହିଁ ସେହି ପରମ ପୁରୁଷର ଅନୁଭବରେ ଦେଶେ ଦେଶେ ଧର୍ମ-ଗୋଷ୍ଠୀ-ନିର୍ବିଶେଷରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରାଣ ହୋଇଉଠେ ଉଦାର, ମଧୁର ଓ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମୟ।”^{୬୫}

ଜୀବନରେ ଧର୍ମର ଆବଶ୍ୟକତା :

ଜୀବନର ପ୍ରାଥମିକ ଓ ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ଧର୍ମପ୍ରତିଥିବା ଆପେକ୍ଷିକ ସଂଶୟ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ କାଳରେ ଏକ ନିଶ୍ଚିତ ଧର୍ମର ରୂପ ପରିଗ୍ରହ କରିଛି। ଧର୍ମ ଯେ ଜୀବନର ପରମ ଆବଶ୍ୟକତା, ଏ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ନିଃସଂଦିଗ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି। ଈଶ୍ବରହୀନ, ଧର୍ମହୀନ, ଭୌତିକବାଦର ବିକଟନର୍ତ୍ତନଦୃଶ୍ୟ ମାନସିଂହ ମାନସତତ୍ତ୍ବରେ ସୁଦ୍ଧା ଉପଭୋଗ କରିପାରି

ନାହାନ୍ତି । ମାନବତାବାଦରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିବା ମାନସିହ ମଣିଷ ଜୀବନର ବିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନାହିଁ । ନିତ୍ୟଘୃଣ୍ୟମାନ ଜୀବନର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ସେ ଆବିଷ୍କାର କରିଛନ୍ତି ଏକ ପରମ ସତ୍ୟକୁ, ଯାହାର ଅପର ନାମ ଧର୍ମ । ତେଣୁ ତା'ଙ୍କର ସବୁ ସତ୍ୟାନୁସଂଧାନ ମୂଳରେ ରହିଛି ଏହି ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ । ତାଙ୍କ ନିଜ ଭାଷାରେ କହିଲେ: “ଏ ଲେଖକ ଯତ୍ୟାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ହିଁ ଏକ ‘ସତ୍ୟାନୁସଂଧାନୀ’ । ସେ ‘ଧର୍ମ’ କ’ଣ ଜାଣେନା ଏବଂ କୌଣସି କାଳେ ‘ଧାର୍ମିକ’ ହେବାର ପୁଣ୍ୟାଶା ସେ କରିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ‘ପରମସତ୍ୟ’କୁ ସେ ଖୋଜି ଚାଲିଛି । ପଛରେ ଆସୁଥିବା ଜୀବନ-ପଥର-ସମବେଶାପନ ଯାତ୍ରାମାନଙ୍କୁ କାଳେ କିଛି ଆଶା, କିଛି ପ୍ରେରଣା, କିଛି ସାହାସ ଦେଇପାରେ, ଏହି ଆଶାରେ ।”^{୨୭}

ସକଳ ମାନବ ପାଇଁ ଏକ ଧର୍ମ ପଥର ସଂଧାନ ପାଇଥିଲେ ବି, ମଣିଷକୁ ସେ ଜାତି ଓ ସଂସ୍କୃତି ଭିତ୍ତିରେ ଦେଖୁଛନ୍ତି । ପଳରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ପାଇଁ ‘ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମର ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ତାହାକୁ ସେ କହିଛନ୍ତି ଜାତୀୟ-ସ୍ୱଧର୍ମ । ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ଅଧ୍ୟାପତନ ମୂଳରେ ଏହି ଜାତୀୟଧର୍ମର ଦୁର୍ବଳତା ନିହିତ— “ସେ ଜାତିମାନଙ୍କର ଏ ପ୍ରକାର ଜୀବନଶକ୍ତି ଆସୁଛି କୁଆଡୁ? ଆଉ ଆମେ ଓଡ଼ିଆଏ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବାହୁଛାୟା ତଳେ ରହି, ଆନନ୍ଦ ବଜାରର ଦେବଭୋଗ୍ୟ କୈବଲ୍ୟ ସେବନ କରି, ନାନା ବ୍ରତ ଉପବାସରେ ସକ୍ତି, ଚିତା ଚଇତନ ରଖି, ନିରାମିଶ ଭକ୍ଷଣ ଓ ଆମିଶ ବର୍ଜନ କରି, ପଞ୍ଚୁକ ଓ ମାଘସ୍ନାନ ପାଳନ କରି କରି ମଧ୍ୟ, ଭକ୍ତ-ଚିନ୍ତାମଣିଙ୍କ ଠାରୁ ଟିକିଏ ହେଲେ ଅନୁଗ୍ରହ ପାଇପାରୁନୁ କାହିଁକି? ହାୟରେ ଧର୍ମ । ଏସବୁ ତୁଳନା କରି ଦେଖିଲେ ଦୃଢ଼ ଧାରଣା ହୁଏ ଯେ, ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ମିଥ୍ୟା ଧର୍ମ । ଏହା ମନୁଷ୍ୟର ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ । ଜୀବ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟର ଯାହା ସବୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ପ୍ରଯୋଜନ ଏ ଧର୍ମ ସେ ସବୁକୁ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେବାରୁ ଆତ୍ମମାନେ ଶେଷରେ ପଂଗୁ ଓ ନିର୍ଜୀବ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ।”^{୨୮}

ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ସଂପର୍କରେ ଧାରଣା :

ମାନସିହ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆନୁଗତ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା କରିବାରେ କୌଣସି ଅଲଂଘ୍ୟ ପ୍ରାଚୀର ଦେଖିପାରୁ ନଥିଲେ । ତାଙ୍କ ମତରେ— “ହିନ୍ଦୁ, ମୁସଲମାନ, ବ୍ରାହ୍ମ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ, ସମସ୍ତଙ୍କର ଈଶ୍ୱରର ପ୍ରଥମ ଲକ୍ଷଣ ଏହି ଯେ ସେ ସର୍ବବ୍ୟାପ୍ତ ଏକ ଓ ଅଖଣ୍ଡ । ଈଶ୍ୱର ଭାବାନୁଗତର ତେଣୁ ଏକମାତ୍ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ଐକ୍ୟବୋଧ, ସାମ୍ୟବୋଧ, ବ୍ୟାପ୍ତିବୋଧ ଓ ଅଖଣ୍ଡତାବୋଧ । ଗୀତାରେ ବାରମ୍ବାର ତେଣୁ ଏହି ସାମ୍ୟର କଥା ହିଁ କୁହାଯାଇଛି ।”^{୨୯} ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନୈଷ୍ଠିକ ମୁସଲମାନ ଓ ଉତ୍ତମ ମନୁଷ୍ୟ, ନୈଷ୍ଠିକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଓ ଉତ୍ତମ ମନୁଷ୍ୟ ଏବଂ ନୈଷ୍ଠିକ ହିନ୍ଦୁ ଓ ଉତ୍ତମ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ କିଛି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ଅଧିବିଶ୍ୱାସ ତଥା ନିମ୍ନ ଜାତି ପ୍ରତି ଲାଞ୍ଜନା ଯୋଗୁଁ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପତନ । ସେହିପରି ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଓ ମୁସଲମାନ

ଧର୍ମ ନୈଷ୍ଠିକତା ନାମରେ ଅମାନୁଷ୍ଠିକତା ଦ୍ଵାରା କଳଙ୍କିତ। ମାନସିଂହଙ୍କ ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ ବିଶ୍ଵମିତ୍ରା ସହିତ ସର୍ବ ଧର୍ମସମନ୍ୱୟ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି। କମଳାୟନ କାବ୍ୟର ଅଧ୍ୟାପକ ଅବିନାଶ ଚନ୍ଦ୍ର ବ୍ରାହ୍ମ, କମଳର ବନ୍ଧୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମୀ, ଅରବିନ୍ଦ ସହିତ କମଳର ଭଉଣୀ ରମାର ବିବାହ। କମଳର ଭାଇ ମଦନ, ରାମକୃଷ୍ଣ ମିଶନର ଗୈରିକ ବସନଧାରୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ-ସ୍ଵାମୀ ମହାନନ୍ଦ। ଏହି କ୍ରମରେ ବିଶ୍ଵମିତ୍ରା, ସେପିଲେଟ୍ ପ୍ରଭୃତିକୁ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇ ମାନସିଂହ ବିଶ୍ଵର ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ତଥା ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ସମନ୍ୱୟ ଆଣିବା ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି। ତତ୍ ସଂଗେ ସଂଗେ ରାମକୃଷ୍ଣ ମିଶନ, ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦ ଆଶ୍ରମ ଓ ରାଜୀ ଆଶ୍ରମର ପବିତ୍ରତା, ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ଓ ଇସ୍ଲାମ୍ ଧର୍ମର ପରିଷ୍କାର ପରିଚ୍ଛନ୍ନତା ସଂଗେ ସଂଗେ ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରର ଅପରିଷ୍କାର ଭାବ ଓ ପୁରୋହିତମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରକୁ ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି। ଧର୍ମର ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟରେ ସୌଦର୍ଭ୍ୟର ପୂଜା, ମାନସିଂହଙ୍କ ନିକଟରେ ବିଶେଷ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଲାଭ କରିଛି।

ଉତ୍ତର :

ମାନସିଂହ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବି, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶୃଙ୍ଖଳାବାଦ ଓ ଆଦିବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଈଶ୍ଵରହୀନତା, ତାଙ୍କ ଚିତ୍ତଲୋକରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ। ଯୁକ୍ତିପ୍ରବଣ ମନ ହୁଏତ ତାଙ୍କର ପୌରାଣିକ, ଅବୟବ-ବିଶିଷ୍ଟ ଈଶ୍ଵରଙ୍କୁ ନସ୍ୟାଉ କରିଛି, ବିଚ୍ଛୁ ଏକ ଅରୂପମୟ, ପ୍ରେମମୟ, ପୂଣ୍ୟମୟ, ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ନିଜର ପ୍ରାଣ କାନ୍ଦରରେ, ହୃଦୟର ଗୋପନ କକ୍ଷରେ। ତେଣୁ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କ କଳ୍ପନାକୁ ଆସିଛନ୍ତି; ତା'କର ଉପଲବ୍ଧ ଉତ୍ତରେ ନବରୂପ ନେଇଛନ୍ତି; ନିରାଶ୍ଵର ମାନସିଂହ ବାରମ୍ବାର ଈଶ୍ଵର ସଂଧାନରେ ଘୁରି ବୁଲିଛନ୍ତି। ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଅଧିକାଂଶ କବିତାର ସ୍ଵର ସେହି ମାର୍ଗରେ ଅନୁରଣିତ। ଜୀବନର ସମସ୍ତ ସ୍ଵାଦ ବୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧ ପ୍ରାୟ ମିଳାଇ ଯିବା ପରେ ଏକ ନୂତନ ସ୍ଵାଦପାଇଁ କବି ସତ୍ୟ ନୟନରେ ଚାହିଁ ରହିଛନ୍ତି, ବିଶ୍ଵର ଶ୍ରେଷ୍ଠପ୍ରଣୟୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷିତ ହୋଇ ନିଜକୁ ନବପ୍ରଣୟଣୀ ଭାବରେ ସଜାଇଛନ୍ତି।

ତୁମର ପ୍ରତୀକ୍ଷାରେ ଇଚ୍ଛାର ଶେଷ ନାହିଁ,
ଶେଷ ନାହିଁ ରାସ ପରା ପ୍ରଶଂସା,
ଆତ୍ମା ମୋ ଖୋଜେ ଶ୍ୟାମ ସେହି ପ୍ରେମ ଅଭିରାମ
-ସବୁ ପାଇଁ ସେ ନିରତ ବିରହୀ ।^{୨୯}

ଏଠାରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଇଶ୍ବରପ୍ରେମ ନୂତନ ରୂପେ ଦେଖା ଦେଇଛି । ‘ତୃତୀୟାକ୍ଷା’ କବିତାରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଉପନିଷଦର ବାଣୀ ଅନୁରଣିତ । ମାନସିଂହ କାମନା କରିଛନ୍ତି:

“ସ୍ବର୍ଗ ନାହିଁ ଯିବାକୁ ମୁଁ ମାଗେ,
 ଘୃଣା ନାହିଁ କରେ ଏହି ଧରା,
 ଓଡ଼ିସ୍ତୋତ ଯେହେତୁ ଜନନୀ
 ଏଇତି ତ ଅମତ—ପସରା।”^{୭୦}

ସେହି ଅଦୃଶ୍ୟଶକ୍ତିକୁ ଭେଟିବାକୁ ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଅହରହ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇ ଉଠିଛି
ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଭେଟିବା ପାଇଁ ବୃକ୍ଷର ପ୍ରତ୍ୟାଶା ପରି, ବାୟୁ ସଂଗରେ କୁସୁମର ଗନ୍ଧ
ମିଶିଯିବା ପରି, ସରିତ ସାଗର କୋଳକୁ ଧାଇଁଗଲା ପରି, ପୂର୍ଣ୍ଣମାର ଶଶୀକୁ ଚାହିଁ
ସାଗର ପାଗଳ ହେଲାପରି, ମଣିଷର ବାସନା-ରୂପ-ରସ-ଗନ୍ଧକୁ ଅଧିକାର କରିବ
ପରି, ଆଶା କଳ୍ପନାର ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣମୃଗ ପଛରେ ଧାଇଁଲାପରି ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଧାଇଁଛି—

“ଅଦୃଶ୍ୟ ହେ, ଅଜ୍ଞାତ ହେ
ପରମ ବ୍ୟଥା ମୋର,
ତୁମରି ଆଶେ ଧାଇଁଛି ପ୍ରାଣ
ଭେଟିବ କେବେ ପଥେ”^{୭୧}

କବି ମାନସିହ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନର ଈଶ୍ଵରଙ୍କୁ ନିଜସ୍ଵ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି।
‘ଜୀବ-ଗୋପୀ’ ଓ ‘ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ’ କବିତାରେ ସେ ଧାରା ସ୍ଵୟ ଭାବରେ ପ୍ରତିପାଦିତ।

“ଯା’ ନାନିମା ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ମହା ଅତରାଣେ,
ଯେ ପାତ-ଦୁକ୍ତ ପିଥେ ଈଷା ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ଷରେ,
ଯା’ଶିରେ ଚନ୍ଦ୍ରିକା-ଗୁଚ୍ଛ, ମେଘ, ବିଦ୍ୟୁତ୍ତରଙ୍ଗ
ସେ ସୁନ୍ଦର କୃଷ୍ଣ ପଦେ ମୁହିଁ ପୂଜା କରେ।”^{୭୨}

ସେହି କ୍ରମରେ ‘ଲାଭାଲାଭ’, ‘ମହାପଥରଯାତ୍ରା’, ‘ଆନନ୍ଦେ ଗୀତଗାଥ’ ଓ
‘ଆତ୍ମାବତରଣ’ କବିତାରେ ଈଶ୍ଵର ସଂପର୍କୀୟ ଧାରଣା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ।

ବୟସ ବଢ଼ିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ମାନସିହଙ୍କର, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆନୁରୋଧ
ଓ ବିଶ୍ଵାସ ସତ୍ତ୍ୱେ, ଈଶ୍ଵରବାଦ ପ୍ରତି କ୍ରମଶଃ ଆକର୍ଷଣ ବଢ଼ିଯାଇଛି। ନିଜ ଜୀବନର
ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ ଦୁର୍ବିପାକ ପଛଆଡ଼େ, ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଅକୃତଜ୍ଞ ମନକୁ ସେ
ଦେଖିପାରିଛନ୍ତି। ଜଣେ ପରମପୁରୁଷ ଓ ସର୍ବମୟକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ଆନନ୍ଦମୟ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା,
ଏହି ଜଗତ। ସାଧାରଣ ମଣିଷ ତାଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ପାଇବା ସମ୍ଭବ ନ ହେଲେ ବି,
ସେହି ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିକୁ ଅସ୍ଵୀକାର କରିବା, ଅହଂକ୍ରିଷ୍ଣ ମନର ପରିପ୍ରକାଶ।
ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ନିଜର ଶ୍ରଦ୍ଧା ନିବେଦନ କରି, ମଣିଷ କୃତଜ୍ଞତାରୁ ମୁକ୍ତିପାଏ। ତା’ର
ସ୍ରଷ୍ଟା ଓ ନିୟାମକଙ୍କୁ ସେ ସମ୍ମାନ ଜଣାଏ। ସେହି ଅଜ୍ଞାତରୂପୀ ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ସଂପର୍କରେ
ମାନସିହ ‘ଶିଧାବିତ୍ତର ଗାଥା’ରେ କହନ୍ତି: “ସେହି ଅଜ୍ଞାତ ହସ୍ତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନେକ
ସମୟରେ ବୁଝିପାରି ନ ଥିବାରୁ ଓ ମାନି ନଥିବାରୁ ହିଁ ଏଇ ଲେଖକର ଜୀବନ
ବହୁବେଳେ ନାନା ଅକାରଣ ଦୁର୍ଘଟିତାରେ ବିଷାକ୍ତ ହୋଇଉଠିଛି।”^{୭୩}

ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ସ୍ଵରୂପକୁ ଧର୍ମାଧ୍ୟମାନେ ନିଜସ୍ଵ ସୁବିଧା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରୁଥିବାରୁ,
ସେମାନଙ୍କୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପଥ ଦେଇ ଗତି କରିବାକୁ ହୁଏ। ମାନସିହ ସେହି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତାର
ବିରୋଧ କରିଛନ୍ତି। ଉଦାହରଣ ଦେବାକୁ ଯାଇ ସେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଧର୍ମ ଓ ଯାଶୁଙ୍କ ସଂପର୍କରେ

ଆଲୋଚନା କରବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ଯାଶୁଙ୍କ ବାଣୀ ଅତି ମହତ। କିନ୍ତୁ କୃଷିକ୍ରଷିୟାନ୍ ସେ ବାଣୀ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନରେ ପାଳନ କରନ୍ତି। ସାଧାରଣ କ୍ରଷିୟାନ୍ ଆଖି ‘ସରମନ ଅନ୍ ଦ ମାଉଷ’ ଉପରେ ନଥାଏ। ଆଏ, ଯାଶୁଙ୍କ ବ୍ରାଣକାରିଣୀ ଶକ୍ତି ଉପରେ। ଯାଶୁଙ୍କ ବାଣୀ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନରେ ପଦଦଳିତ ହେଲେ ‘ମଧ୍ୟ, ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ, ଯାଶୁ ସକଳ ପାପତାପରୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଇ ନେବେ। ପୁଣି କେବଳ ଯାଶୁ ହିଁ ଏହା କରିପାରିବେ, ଆଉ କେହି ନୁହେଁ,— ମୁସଲମାନର ଆଲ୍ଲା ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ। ଆଉ ଏହା ଯେ ସ୍ବାକାର ନ କରିବ, ସେ ରହିବ ବନ୍ଧଜୀବ, ଅମୁକ୍ତ, ହାବନ୍। ଅର୍ଥାତ୍ ଏତାବଦିତିନିଶ୍ଚିତ।”^{୭୪}

ମଙ୍ଗଳମୟ କର୍ତ୍ତାଙ୍କର ଅଦୃଶ୍ୟ ହସ୍ତ ଅନୁଭବ କଲାପରେ ବା ଗ୍ରହଣ କରିନେଲା ପରେ ଈଶ୍ବରଙ୍କ ଅସ୍ଥିତ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି। ଈଶ୍ବରାନୁଭବ ଏକ ବିରଳ ନିବିଡ଼ ଅନୁଭବ। ଯାହା ହୃଦୟ ଭିତରେ ନିବିଡ଼ ଜ୍ୟୋତିରେଖା ପ୍ରକାଶ କରେ। ମାନସିହଙ୍କ ଭାଷାରେ: “ସ୍ଥୁଳପ୍ରତି, ନିକଟପ୍ରତି, ପରିଚିତପ୍ରତି, ବୀତସ୍ବହ ହୋଇ ସୂକ୍ଷ୍ମପ୍ରତି, ଦୂରପ୍ରତି, ଅପରିଚିତପ୍ରତି ଗଭୀର ଆକର୍ଷଣ ମାନବ-ଚିତ୍ତରେ ଦେବତ୍ବର ଆବିର୍ଭାବ କ୍ରିୟା। ସାଧାରଣତଃ ଏହି ଦେବାଗ୍ନି ବିନ୍ଦୁ ଥରେ ଜଳିଉଠି ସମାଜ କୁଟୁମ୍ବ ଓ ସଂସାରର ନାନା ଜଞ୍ଜାଳ, ନାନା ବାଧା, ନାନା ପ୍ରଲୋଭନ ଓ ବ୍ୟଧନର ପାଣ୍ଡିଶଗଦା ତଳେ ପୁଣି ପୋତି ହୋଇ ଶୀତଳ ହୋଇଯାଏ। କିନ୍ତୁ ଭାଗ୍ୟବାନ କେତେକ ତାକୁ କୌଣସି ମତେ ଲିଭିବାକୁ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ। ସେହି କେତେକ ହେଉଛନ୍ତି ବୁଦ୍ଧ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ମହମ୍ମଦ, ରାମକୃଷ୍ଣ, ବିବେକାନନ୍ଦ, ଗାନ୍ଧୀ, ଅରବିନ୍ଦ, ପୁଣି ଦାନ୍ତେ, ଶେଳୀ, କାଳିଦାସ, ରବୀନ୍ଦ୍ର।”^{୭୫} ଈଶ୍ବରାନୁଭୂତି ସଂକ୍ରାନ୍ତୀୟ ଜ୍ୟୋତିକୁ ମାନସିହ ସର୍ବାଗ୍ରେ ଗୁରୁତ୍ବ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି।

ଧର୍ମ ଓ ନୈତିକତା :

ବହୁ ହେତୁବାଦୀ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଚିନ୍ତାବିଦ୍ ସଂଗଠିତ ଧର୍ମକୁ ବିରୋଧ କଲେ ବି, ଧର୍ମର ଅମୁକ୍ତ ଭାବମଣ୍ଡଳ ପ୍ରତି ବୀତଶ୍ରଦ୍ଧା ହେଲେ ବି, ଜୀବନରେ ନୈତିକତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ସମାଜକୁ ସୁଶୃଙ୍ଖଳ ଓ ନିୟମିତ କରିବାରେ ଧର୍ମର ଭୂମିକାକୁ ସ୍ବାକାର କରିଛନ୍ତି। ଉମାନ୍ତୁଏଲ୍ କାଣ୍ଟଙ୍କ ଭଳି ଦାର୍ଶନିକ କହିଛନ୍ତି, ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନର ଯଦିଓ ବାସ୍ତବ ସ୍ଥିତି ନାହିଁ, ତଥାପି ଜୀବନରେ ନୀତିବୋଧର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନର ଉଦ୍ଭାବନ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ। ଧର୍ମ ସାଂଗରେ ନୀତିର ସଂପର୍କ କ’ଣ, ତାହା ଏକ ଜଟିଳ ଚର୍ଚ୍ଚର ବିଷୟ। ବର୍ତ୍ତମାନର ହେତୁବାଦୀ ନୀତିଶାସ୍ତ୍ରବିଦ୍ ଏ.ଜେ. ଆୟାର ତଥା ମୁରେ ପ୍ରମୁଖ କହନ୍ତି— ନୀତି ଓ ଧର୍ମ ଉଭୟର ଗତି ଭିନ୍ନ ଦିଗରେ। ସେମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ମିଳନ ବିନ୍ଦୁଟି ବଡ଼ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସଂଯୋଗ ସୂତ୍ରଟି ଦୁର୍ବଳ। ମାନସିହ କିନ୍ତୁ ଜୀବନର ଆବଶ୍ୟକୀୟ ନୀତିବୋଧକୁ ଧର୍ମଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି। ନୀତିଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଅବରୋହମୂଳକ। ସେଥିପାଇଁ ମାନସିହ, ପାରମ୍ପରିକ ଓ ସଂଗଠିତ

ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯାନ ଚଳାଇଥିଲେ ବି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ନାସ୍ତିକ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ସେ ଜଣେ ହେରେଟିକ୍ (ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମମତ ବିରୋଧୀ, କିନ୍ତୁ ଧର୍ମବ୍ରୋହ୍ମା ନୁହଁନ୍ତି ।

ନୀତି ଓ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଘନିଷ୍ଠ ସଂପର୍କ ବିଷୟରେ ଅବତାରଣା କରି ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ବିଶୁଦ୍ଧ ଚିନ୍ତା ରାଜ୍ୟରେ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ଶୀଘ୍ର ଅଣନିଶ୍ୱାସୀ ହୋଇପଡ଼ିବାର କଥା । କାରଣ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚିନ୍ତାପରି କଠିନ ଶ୍ରମ ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ନାହିଁ । ‘ସତ୍ୟ’ ଠାରୁ ଅଧିକ ମାନସିକ ବିଭୀଷିକା ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ନାହିଁ । ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ମିଥ୍ୟା, ମାୟା, ମାଟି ଓ ମଇଳା ବିନା ହୁଏତ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜୀବନ ବଞ୍ଚି ନପାରେ । ପଳରେ ଔପନିଷଦିକ ସ୍ତରରେ ବିଶୁଦ୍ଧ ଜିଜ୍ଞାସା, ଭାରତର ସାଧାରଣ ନରନାରୀର ଚିତ୍ତକୁ ଲାଞ୍ଜ କରି ପକାଇଲା । ବ୍ରହ୍ମ ନାମକ, ଅସ୍ପଷ୍ଟ, ନିର୍ଗୁଣ ଏକ ଦ୍ରବ୍ୟ ନେଇ ମନୁଷ୍ୟର ସହସ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର-ଦୁଃଖ-ସୁଖ-ମୟ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ ଚଳେ କିପରି ?”^{୨୭}

ସହସ୍ର ବର୍ଷର ଅଭିଜ୍ଞତାରୁ ମଣିଷ ଅନେକ ମୂଲ୍ୟାବଳୀକୁ ମହାର୍ଘ ମନେକରି ଆସିଛି; ଯଥା— ସତ୍ୟକଥନ, ମାନବସେବା, ଅନ୍ୟପ୍ରତି ପ୍ରେମଭାବ ଇତ୍ୟାଦି । ମାନସିଂହ ଏହି ସବୁ ମୂଲ୍ୟାବଳୀକୁ ଅନ୍ତରର ସହିତ ସମ୍ମାନ କରି ଆସିଛନ୍ତି । ଜୀବନରେ ଏହାର ମୂଲ୍ୟକୁ ସେ କେବେହେଲେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିନାହାନ୍ତି । ଏହି ଅମୃତମୟ ଗୁଣାବଳୀ ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ପରୀକ୍ଷିତ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ । ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଆଦିପୁରୁଷମାନେ ଜୀବନର ଅଗ୍ନିପରୀକ୍ଷା ଭିତରେ ସତ୍ୟ ନ୍ୟାୟ ସଂପର୍କରେ ସଚେତନତା ସୃଷ୍ଟି କରିଥା’ନ୍ତି । ତେଣୁ ମାନସିଂହ, ଯାଶୁକ୍ରୀଷ୍ଣ, ବୁଦ୍ଧ, ମହମ୍ମଦ ପ୍ରମୁଖ ଧର୍ମପୁରୁଷମାନଙ୍କୁ ମହାମାନବ ହିସାବରେ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ନିବେଦନ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି: “ଆମେ ପରମ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଜୀବନ ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଦେଖୁ ଯେ, ଗୀତାର ଏହି ବାଣୀ ଆଦୌ ଅସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ଲୋକଗୁରୁମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ଗୀତାର ଆଦର୍ଶ ପରିସ୍ପୃଶିତ, ସେମାନେ ବାହାରେ ଜନତାଠାରେ ମଗ୍ନ ଥିଲେ ହେଁ ଅନ୍ତରରେ ଥିଲେ ଜନତାଠାରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ଓ ବହୁ ଉପରେ । ସେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ ‘ପଦ୍ମପଦ୍ମମିବାୟସି’ । ସେମାନଙ୍କର ସ୍ଥିତିଥିଲା ଜଗତରେ, କିନ୍ତୁ ଅଦୂରନ୍ତ ନଥିଲା, ଯେ ଅଦୂରନ୍ତ ଥାଏ ଗୃହୀର ତା’ର ନିଜର ଗୃହସ୍ଥଳୀପ୍ରତି, ବା କୃପଣର ସଞ୍ଚିତ ଧନ ପ୍ରତି ।”^{୨୮}

ଜୀବନରେ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକୀୟ ନୈତିକତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ମଣିଷର ମୁକ୍ତ ବୁଦ୍ଧି ଓ ସୁସ୍ଥ ବିଚାରଧାରା ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭିତ୍ତି । ଭକ୍ତି ନୁହେଁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ହିଁ ଜୀବନର ଅଗ୍ରଗାମିତାର ସୂଚକ । ମଣିଷ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ପୁରାତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧକୁ କେବଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରେ ନାହିଁ, ନୂତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିକରେ । ଏହି ନୂତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧର ସୃଷ୍ଟିପାଇଁ ଜୀବନପ୍ରତି ମୁକ୍ତଜିଜ୍ଞାସା ଓ ସଚ୍ଚକିତ ସମାଜଚିନ୍ତା ଆବଶ୍ୟକ । ବିଭିନ୍ନ କାରଣରୁ ମାନସିଂହଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏସବୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇନାହିଁ ।

ଶେଷକଥା :

ଧର୍ମ ଜିଜ୍ଞାସା ଓ ଭଗବତ ବିଶ୍ୱାସ ମଣିଷର ଜଟିଳ ମାନସିକତାର ପରିଚୟ । ନିଜର ଜୈବିକ ଓ ଆଧ୍ୟତ୍ମିକ କାରଣରୁ ଏହି ଅଚିନ୍ତନୀୟ ଅପ୍ରମାଣ ଶକ୍ତି ଉପରେ ଆସ୍ଥା ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ସେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛି । ଏହି ଶକ୍ତିକୁ ସରଳ ଭାବରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ବା ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଯେତେ ସହଜ, ଗଭୀର ଭାବରେ ଚିନ୍ତାକରି ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ସେତିକି କଷ୍ଟ । ସ୍ଥାନଗତ, କାଳଗତ, ପରିବେଶଗତ ବୈଭିନ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ମଣିଷର ସ୍ଥିତିବୋଧ ଓ ସଂସ୍କୃତିବୋଧ ସହ ଇଶ୍ୱରବିଶ୍ୱାସ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହେତୁବାଦୀ ଦାର୍ଶନିକ ବ୍ରୈଟ୍ଟର ସେଲ୍, ଜନ ଭିଫ୍ସେ ବା ଭାରତର ଏମ୍. ଏନ୍. ରାୟଙ୍କ ଭଳି ଚିନ୍ତାମୟକମାନେ ଇଶ୍ୱରବିଶ୍ୱାସ ଓ ଧର୍ମ ମଣିଷ ଜୀବନ ପାଇଁ ଅନାବଶ୍ୟକ ବୋଲି ଯୁକ୍ତି ସହ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି । ବହୁ ଦାର୍ଶନିକ ଅଛନ୍ତି ଯେଉଁମାନେ ଇଶ୍ୱରକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କଲେବି ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସାର ମୂଳ ଦାର୍ଶନିକ-ଭିତ୍ତି ଭାବବାଦ (ଆଇଡିଆଲିଜମ୍)ରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇନାହାନ୍ତି । ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ନିରସେ ଓ ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଇଟାଲୀୟ ଦାର୍ଶନିକ କ୍ରୋଟେ ଏହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଯାନ୍ତ୍ରିକ ଭୌତିକବାଦୀ ଦାର୍ଶନିକମାନେ ଏହି ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିର ଉପସ୍ଥିତିକୁ ଯୁକ୍ତିସହ ନାକତ କଲେ ବି ବସ୍ତୁତାତ୍ତ୍ୱିକତାର ଅଂଧ ରୂପକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଏହି ସମସ୍ତର ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା ଓ ଭାଗବତ ବିଶ୍ୱାସକୁ ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଇପାରେ ।

ନିଜର ସାଂସ୍କୃତିକ-ଅବଚେତନ ହେତୁ ନିଜ ଅଭିବୃଦ୍ଧିର ତଥା ଅଭିଶପ୍ତ ଜୀବନର କାରଣ ମାନସିଂହ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଦୁର୍ବଳ ମଣିଷ ନିଜ ପରାଜୟର କାରଣ ନ ଜାଣି ବା ଦୁର୍ବଳତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଏକ ବାହାର ଶକ୍ତିର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଥାଏ, ମାନସିଂହ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତରରେ ସେହିଭଳି ଏକ ବାହ୍ୟ ତଥା କଳ୍ପିତ ଶକ୍ତିର ଆଶ୍ରୟ ଖୋଜିଛନ୍ତି । ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ବିଖ୍ୟାତ ଚିନ୍ତାବିଦ୍ ଏରିକ ଫ୍ରୋମ୍ ତାଙ୍କର ‘ପିଅର ପର ପ୍ରିଡ଼ମ୍’ ବହିରେ ଧର୍ମ ସଂପର୍କରେ ଏକ ଚମତ୍କାର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ‘ମଣିଷ ମୁକ୍ତିର ସାଧନା ଚିରକାଳ କରି ଆସିଲେ ବି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତି ପ୍ରତି ତାର କେବଳ ଅନୀହା ନୁହେଁ, ଗଭୀର ଭୟ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ତେଣୁ ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ଚାହିଁଲାବେଳେ ନିଜର ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ସେ ଗୋଟିଏ ବଂଧନକୁ ଆପଣାର କରିନିଏ । ଧର୍ମରୁ ମୁକ୍ତିପାଇ ରାଷ୍ଟ୍ରକୁ ବା ରାଷ୍ଟ୍ରରୁ ମୁକ୍ତିପାଇ ଦଳକୁ ସେ ପରମ ଓ ଚରମ ବୋଲି ମନେ କରେ ।’ ମାନସିଂହଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ମଧ୍ୟ ଘଟିଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଅତ୍ୟାଚାର, କୁସଂସ୍କାର, ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣ ସଂପ୍ରଦାୟର ନିଜ ଅବସ୍ଥା ତାଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବିରୋଧୀ କରିଛି । ସେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଖୋଳପା ଫୋପାଡ଼ିବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶର ସଂଧାନରେ କେତେବେଳେ ରଂବୀନ୍ଦ୍ର, କେତେବେଳେ ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧି, କେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧ, କେତେବେଳେ ଯାଶୁଗ୍ରୀଷ୍ମ, କେତେବେଳେ ଅନୁକୁଳ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଏ ସମସ୍ତର କାରଣ ହେଲା ଚରମ ମୁକ୍ତି ପ୍ରତି ପରମ ଭୟ । ଏହି ଭୟ ପଲରେ ଜୀବନ ସାରା ସେ କୌଣସି ଏକ ପରମ ଶକ୍ତି ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରି ଆସିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱଜଗତ ଏକ ବସ୍ତୁନିୟନ୍ତ୍ରିତ ଜଗତ । ଖଣ୍ଡେ ପଥର କୌଣସି ଏକ ଆକର୍ଷକ ଅଭିଯାତ ପଲରେ ଗତିଶୀଳ ହୋଇ ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ କରିପାରେ, ଏଥିରେ କୌଣସି ଦୈବିକାଳୀ ନାହିଁ; ଏହା ବସ୍ତୁର ନିଜ କ୍ରିୟାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା । ମାନସିଂହ ଏହି ବସ୍ତୁତାତ୍ତ୍ୱିକତାକୁ ଓ ଯୁକ୍ତିବାଦୀ ଗୌତିକ ଦର୍ଶନକୁ କେବେ ବି ଆପଣାର କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ବେଳେବେଳେ ନିଜକୁ ନାସ୍ତିକ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଲେ ବି, ଏକ ପରମ ଶକ୍ତିକୁ କେବେ ବି ମନପ୍ରାଣ ଦେଇ ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ମାନସିଂହ ମୁଖ୍ୟତଃ କବି । ଜୀବନ ଓ ଜଗତକୁ ଭଲ ପାଇବା ମଧ୍ୟରୁ ତାଙ୍କ କବିତାର ଆରମ୍ଭ । ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାବରୁ ହିଁ ତାଙ୍କ କବିତାର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ । ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟରେ କୁହାଯାଇଛି, ଗୌଣ ଭାବରେ ହେଲେ ବି ପାରମ୍ପରିକ ସମାଜକୁ ନିୟମ ଚାଲିତକରିବା ପାଇଁ ଧର୍ମର ଏକ ସୀମିତ ଭୂମିକା ରହିଛି । ଜୀବନକୁ ନୀତିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ପାଇଁ ଧର୍ମର ଏହି ସୀମିତ ଭୂମିକାକୁ ମାନସିଂହ ଅପରିସୀମ ବୋଲି ମନେ କରିଛନ୍ତି ଓ ଧର୍ମରହିତ ଜଗତ ଧ୍ୱଂସମୁଖୀ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ବୋଲି ସେ ମନେ ମନେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଧର୍ମର ଏହି ସାମାଜିକ ଭୂମିକା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିସଂଦିଗ୍ଧତା ହେତୁ ଧର୍ମର ନାଗଫାଶ ଜାଲରୁ ସେ କେବେ ବି ମୁକ୍ତି ପାଇପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ନୀତିବୋଧର ଉଷ ଧର୍ମ ନୁହେଁ; ମଣିଷର ମୁକ୍ତ ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ତାର ହେତୁବାଦୀ ଜିଜ୍ଞାସାରୁ ଏହା ଉଦ୍‌ସାରିତ । ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ସଂଗଠିତ ଧର୍ମ, ମଣିଷର ମୁକ୍ତି ନୁହେଁ, ବନ୍ଧନର ପ୍ରତୀକ । ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ମଣିଷକୁ ପାଶବନ୍ଧ କରି ତାର ମୁକ୍ତିର କାମନାକୁ ଏକ ଅନନ୍ତ ତଥା ଭିତ୍ତିହୀନ ଦିଗରେ ପରିଚାଳିତ କରିବା ଧର୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ । ବ୍ରାହ୍ମଣତନ୍ତ୍ର, ପାତ୍ରୀତନ୍ତ୍ର ବା ମୁଲ୍ଲାତନ୍ତ୍ରର ସେଇଠୁ ଆରମ୍ଭ । ପଲରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଧର୍ମକୈନ୍ଦ୍ରିକ ସମାଜରେ ଧର୍ମର ବଡ଼ପଣାମାନଙ୍କ ଜୀବନସହ ଆଦର୍ଶକାଦୀ ନୀତିବୋଧର ଭୟଂକର ବିରୋଧ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ନିଜେ ବଢ଼ିଥିବା ପୁରୋହିତତନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ମାନସିଂହ ଅଶନିଶ୍ୱାସୀ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ନୈତିକ ଜୀବନ ଏହି ବଡ଼ପଣାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବାରମ୍ବାର ହାତୁଡ଼ିମାଡ଼ ଖାଇଥିବାର ସେ ଦେଖି ପାରିଛନ୍ତି । ଏହି ଭଳି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧର୍ମ ଅପେକ୍ଷା ନୀତିବୋଧ ତାଙ୍କର ଅଧିକ ପ୍ରିୟ ଓ ଧର୍ମ ନିନ୍ଦା-ଯୋଗ୍ୟ । ସବୁଠି ବିପ୍ଳୟର ବଥା ହେଉଛି ଯେ, ଜୀବନର ମୂଲ୍ୟାବଦାନ ପରମ ତଥା ଚରମ ନୁହେଁ, ବଞ୍ଚିବାର ସଂଗ୍ରାମ ଭିତରେ ଅଭିଷେକର ନିକ୍ଷେପରେ ସମାଜ ଜୀବନର ମୂଲ୍ୟାବଦାନ ଗଠିତ ତଥା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ— ଏକଥା ମାନସିଂହ ଆଜଣି ଚିନ୍ତା କରିନାହାନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ବିଭିନ୍ନ ମୂଲ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପାରସ୍ପରିକ ସଂଗର୍ଷ ଓ ବଞ୍ଚିବାର ଯନ୍ତ୍ରଣା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନରେ ଆସେ ଓ ସେଠି ଗୋଟିକୁ ବାଛି ନେବା ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ନିଜର ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବାକୁ ପଡ଼େ—ଏ କଥା ମଧ୍ୟ ମାନସିଂହ ବିଚାରକୁ ଆଣିନାହାନ୍ତି ।

ଅପିସରେ ଦୁର୍ନୀତିରେ ଲିପୁଥିବା ଓ ଠକୁଥିବା କର୍ମଚାରୀ ପାରିବାରିକ ଜୀବନରେ ଜଣେ ସଫଳ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଉତ୍ତମ ମଧ୍ୟରେ ବୃହତ୍ ରହିଛି: ଏ କଥା ମାନସିହ ବୁଝିପାରି ନାହାନ୍ତି। ପ୍ଲାଟୋଙ୍କ ‘ପାରମେନାଇଡ୍’ ଭଳି ମାନସିହଙ୍କ ନୀତିବୋଧର ମୂଲ୍ୟାବଳୀ ଅଟଳ, ଅଟଳ, ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ଓ ପରସ୍ପରବିଚ୍ଛନ୍ନ। ସେ ପାରମ୍ପରିକ ଧର୍ମବିଚାରକୁ ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଧର୍ମକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଏକ ମୁକ୍ତ ସାମ୍ୟବାଦୀ ନିରୀଶ୍ୱରବାଦୀ ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଜୀବନାଦର୍ଶକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି।

ନିଜର ଭାବବାଦୀ ବିଶ୍ୱାସ ଫଳରେ ସେ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିବା ମାନସିକ ସଂକଟରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବାପାଇଁ ଓ ନିଜର ବିଭିନ୍ନ-ଚିନ୍ତାରାଜିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲାଗି ଚେଷ୍ଟା କଲାବେଳେ ସେ ନୂଆ ସଂକଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଛନ୍ତି। ଏହି ସଂକଟରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବାପାଇଁ ସେ ଶାନ୍ତିକ ଯୁକ୍ତ୍ୟାଭ୍ୟାସର ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି। ଧର୍ମ ଓ ନୀତିବୋଧ ସଂପର୍କିତ ନାନା ଜିଜ୍ଞାସାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ସେ ଶବ୍ଦର ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ଖୋଜିଛନ୍ତି। ଘୃଷ୍ଣାୟମାନ ପୋଲେମିକ୍ସର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଛନ୍ତି। କୌଣସି ବିଷୟକୁ ଘୂରାଇ କହିବା ସେହି ବିଷୟ ସଂପର୍କିତ ସମସ୍ୟାର ସାମାଧାନ କରେ ନାହିଁ, ବରଂ ସମସ୍ୟାର ଅବବୋଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଟିଳତା ସୃଷ୍ଟିକରେ। ମାନସିହଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବନ୍ଧ ଏହି ଜଟିଳତା ସୃଷ୍ଟିରେ ସମର୍ଥ। ତେଣୁ ଏ ସଂପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନାର ଶେଷକରି କୁହାଯାଇପାରେ: ମାନସିହ ନିଜକୁ ଯେତେ ହେତୁବାଦୀ କହିଲେ ବି ସାମୟିକ ଭାବେ ନିରୀଶ୍ୱର ରୂପେ ନିଜକୁ ପରିଚିତ କଲେ ବି, ସେ କୌଣସିଟି ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି। ମଣିଷ ପଶୁର ଏକ ପ୍ରକାରି ହେଲେ ବି ସ୍ଥାନକାଳ ଭେଦରେ ମଣିଷ ଭିନ୍ନ ହୋଇଯାଏ। ସମୟର ଅଭିଘାତରେ ସିଂପାଜୀ ଓ ସଭ୍ୟ ମଣିଷ ଭିତରେ ଯେଭଳି ଦୁରନ୍ତ ବ୍ୟବଧାନ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ, ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନର ମଣିଷ ଭିତରେ ସେଭଳି ବୈଭିନ୍ୟ ତଥା ଦୂରତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ। ମାନସିହ କିନ୍ତୁ ଏହା ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ପରାଙ୍ମୁଖ। ତାଙ୍କ ମତରେ: “ପୃଥିବୀ-ଗ୍ରହର ବ୍ୟାପକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ, ଦେଶେ ଦେଶେ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣ, ନାନା ଭାଷା, ନାନା ଧର୍ମର ମନୁଷ୍ୟ ଦେଖାଯାଉଥିଲେ ହେଁ, ଏବେ ଗମନାଗମନର ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ଏବଂ ମାନବିକ ଇତିହାସ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା ଫଳରେ ଦେଖା ଯାଉଛି ଯେ ପ୍ରାକୃତିକ ମଣିଷଟି ସବୁଠି ସମାନ। ସେହି ପ୍ରାଣୀର ଆଶା, ଲାଳସା, ଚିନ୍ତା ଓ କୌତୂହଳ ଇତ୍ୟାଦି ସର୍ବତ୍ର ଅଭିନ୍ନ। ଅଭିନ୍ନ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ଦୁଃଖ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଓ ତଥାକଥିତ ଭୋଗ।

ତେଣୁ ଗୀତାର ମନୁଷ୍ୟ, କୋରାନର ମନୁଷ୍ୟ ବା ବାଇବେଲର ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରାଣୀ ଆମେ କାହିଁ ପାଇବାନି, ଆମେ ସବୁଠି ପାଇବା ସେହି ଶାଶ୍ୱତ ଓ ସାର୍ବଭୌମ ମନୁଷ୍ୟକୁ।”^{୨୮} ଏହି ଚିନ୍ତା ଓ ମତ ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଦାର୍ଶନିକ ଜିଜ୍ଞାସାର ପ୍ରକାଶ। ରୋମାଣ୍ଡିନ୍ ଆଦର୍ଶବାଦୀମାନେ ଅନ୍ୟଯାହା ହୁଅନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି କେବେ ହେଲେ ହେତୁବାଦୀ ହୋଇ ପାରିବେ ନାହିଁ। ବିଭିନ୍ନ ପରିବେଶରେ ପଡ଼ି ମାନସିହଙ୍କ

ରୋମାଣିଜ୍ ମନ ବିଦ୍ରୋହ କରିଛି, କିନ୍ତୁ ସେ ବିଦ୍ରୋହର ପରିପ୍ରକାଶ ତାଙ୍କୁ ଧର୍ମଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ପରମଶକ୍ତି ପ୍ରତି ଅବିଶ୍ୱାସୀ କରିପାରିନି । ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ପୃଥିବୀରେ ଶାଶ୍ୱତ ଓ ସାର୍ବଜ୍ଞୋପ ଖୋଜିଯିବା ଧର୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ, ଭଗବତବିଶ୍ୱାସର କାର୍ଯ୍ୟ, ହେତୁବାଦୀର କାର୍ଯ୍ୟ ନହେଁ । ମାନସିଂହ ସେହି ଧର୍ମର ସଂଧାନୀ ଓ ଭଗବତସତ୍ତାରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ।

□ □

ପ୍ରାଚୀନକାଳ :-

- ୧- Religion is the sigh of the oppressed creature, the heart of heartless world, just as it is the spirit of a spiritless situation. It is the opinion of the people" (Marx and Engels— On Religion PP-42 (1964) Schochen Books, New York.
- ୨- A religion is a unified system of beliefs and practices relating to sacred things, that is to say, things set apart and forbidden—beliefs and practices, which unite into one single moral community called a church, all those who adhere to them.

Emile Durhhem: The Elementary Forms of the Religions Life. Translated by J. W. Swain- P.52, Free Press, New York.

- ୩- ମାନସିଂହ, 'ମୁଁ କାହିଁକି ଲେଖେ' ଭଗବତ ୧୪/୧, (୧.୭.୧୯୫୦)
- ୪- ମାନସିଂହ, ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ପୁ-ଭୂମିକା-ଏକ,
- ୫- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ. ଦୁଇ,
- ୬- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଭୂତାୟ ଶଶ୍ୱ-୧୯୭୩) ପରଧର୍ମ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ- ୫୯୧.
- ୭- ମାନସିଂହ, —ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ଭୂମିକା ପୃ-ଦୁଇ,
- ୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଭୂମିକା ପୃ. ଚାରି,
- ୯- ମାନସିଂହ, ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ ୧୯୬୨) କୁଳଶ ରାଧା (କବିତା) ପୃ. ୧୫୬.
- ୧୦- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପାପ ଓ ପ୍ରେମ (କବିତା) ଧୂପ- ପୃ. ୭୫.
- ‘ହୃଦୟେ ହୃଦୟ ମିଶିବାକୁ ଗଲେ/ ଧର୍ମର ହେନା ପୁଣି ମହାତଳେ/ ପରାଣେ ପରାଣ ମିଶିଲେକି ନାରାୟଣ ହେ,/ ଶୁଣିଛ କେ କାହିଁ କରିବାର ପଳାୟନ ହେ,/ ସେ କଥା ମୂର୍ଖ ସମାଜ ତ ନାହିଁ ଜାଣିବ? ନିର୍ମମ ଖାଲି ଖୋଜି ଅପରାଧ,/ ସୃଷ୍ଟି କରିବ ମିଛ ଅପବାଦ,/ ଈଶ୍ୱର ନାମେ ହିଁସାରେ ହାଣିବ,/ ସେ କଥା ମୂର୍ଖ ସମାଜ ତ ନାହିଁ ଜାଣିବ ?

- ୧୧- ଚନ୍ଦ୍ରିକ-‘ଗୋପ’ ପ୍ରୟାଣ (କବିତା) ପୃ. ୩୪୩.
 ୧୨- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ପଂଗୁରଖିଣ୍ଡା (କବିତା) ପୃ. ୪୪,
 ୧୩- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ଶୁଶୁନା କିଆଁ (କବିତା), ପୃ. ୪୩.
 ୧୪- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ପ୍ରାର୍ଥନା (କବିତା) ପୃ. ୧୯୫.
 ୧୫- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ- ୧୯୭୩) ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପଦ୍ୟାବଳୀ
 (ଆଲୋଚନା) ପୃ. ୪୫୬.
 ୧୬- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ପୃ. ୪୫୯.
 ୧୭- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ (ଆଲୋଚନା) ପୃ. ୫୭୭.
 ୧୮- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ମାନବ ଗୋପବ୍ୟୁ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୫୨୧.
 ୧୯- (କ) ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ ୧୯୬୨) ନିଦ୍ରିତ ଭଗବାନ (କବିତା)
 ପୃ. ୩୮୪-୩୮୭.
 (ଖ) ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ୩୨/୮, ମାର୍ଗଶୀର- ୧୩୩୬, ‘ନଭେନ୍ଦ୍ର ୧୯୨୮’,
 ରେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶିତ ଅଂଶ ।
 ୨୦- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ- ୧୯୬୨), ଜିଜ୍ଞାସା (କବିତା) ପୃ.
 ୧୯୬.
 ୨୧- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ଦେବପୂଜା (କବିତା) ପୃ. ୪୦୩.
 ୨୨- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ବିଶ୍ୱଦେବାଳୟ (କବିତା) ପୃ. ୧୬୮
 ୨୩- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପୁର (କବିତା) ପୃ. ୩୯୮.
 ୨୪- ମାନସିଂହ, ଜୀବନୀ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ (୧୯୫୮) ଗାନ୍ଧିଜୀ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୧୧୩.
 ୨୫- ମାନସିଂହ-ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ଧର୍ମ ଜୀବନ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୭୧,
 ୨୬- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ନିଜ ଦାୟିତ୍ୱ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୮୬-୮୭,
 ୨୭- ମାନସିଂହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୬୪) ପୃ. ୧୦୦-୧୦୧.
 ୨୮- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ- ୧୯୬୨) ବାପୁ ଚର୍ପଣ- ବାପୁଜୀ
 (କବିତା) ପୃ. ୨୫୯,
 ୨୯- ଚନ୍ଦ୍ରିକ ପୃ. ୨୬୧,
 ୩୦- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ପୃ. ୨୬୪,
 ୩୧- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ପୃ. ୨୬୫,
 ୩୨- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ପୃ. ୨୬୪,
 ୩୩- ଚନ୍ଦ୍ରିକ, ଗାନ୍ଧିଜୀ (କବିତା) ପୃ. ୨୬୭,
 ୩୪- ମାନସିଂହ, ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ମନୁଷ୍ୟ କୃଷ୍ଣ, ପୃ. ୨୧-୨୨,
 ୩୫- ମାନସିଂହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୬୪) ସାମ୍ରାଜ୍ୟ, ପୃ. ୧୨,

- ୩୬- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ- ୧୯୬୨) 'ଅକ୍ଷତ'ର ଭୂମିକା ପୃ.
୨୮୮.
- ୩୭- ତତ୍ତ୍ୱେବ,
- ୩୮- ତତ୍ତ୍ୱେବ,
- ୩୯- ମାନସିଂହ, ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ନିଜଦାୟିତ୍ୱ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୮୪,
- ୪୦- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ ୧୯୬୨) ବୁଦ୍ଧ ନାଟକର ଗଳ୍ପାନୀ (କବିତା)
ପୃ. ୫୫୮,
- ୪୧- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ ୧୯୬୪) 'ବୁଦ୍ଧ ନାଟକର ମୁଖବନ୍ଧ
ପୃ. ୬୮୯.
- ୪୨- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୭୨,
- ୪୩- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୭୩,
- ୪୪- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୭୪,
- ୪୫- ତତ୍ତ୍ୱେବ, 'କମଳାୟନ' କାବ୍ୟ ଉତ୍ତର ଖଣ୍ଡ ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ, ପୃ. ୩୧୪.
- ୪୬- ତତ୍ତ୍ୱେବ, 'ବୁଦ୍ଧ' ନାଟକର ମୁଖବନ୍ଧ ପୃ. ୬୮୧.
- ୪୭- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୮୨.
- ୪୮- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୮୩-୮୪.
- ୪୯- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୮୫.
- ୫୦- ମାନସିଂହ, ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ଧର୍ମଜୀବନ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୬୦.
- ୫୧- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୮.
- ୫୨- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୧,
- ୫୩- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୨.
- ୫୪- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩), ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବେଶିଷ୍ଟ
(ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୫୮୦.
- ୫୫- ମାନସିଂହ, ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ଧର୍ମ ଜୀବନ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୬୧-୬୨,
- ୫୬- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୩.
- ୫୭- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୨) ଆତତାୟୀ (କବିତା) ପୃ.
୪୧୭.
- ୫୮- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ରିକ୍ତତାର ଗୌରବ (କବିତା) ପୃ. ୪୧୦,
- ୫୯- ତତ୍ତ୍ୱେବ, କୁଶ ବହନ (କବିତା) ପୃ. ୨୯୪,
- ୬୦- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ଅଭିମାନ 'କବିତା' ପୃ. ୨୮୯.
- ୬୧- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପାଞ୍ଚଗାଥା (କବିତା) ପୃ. ୨୯୦.
- ୬୨- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୨୯୮

୬୩- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ. ୩୦୨,

୬୪-ମାନସିଂହ, ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ସମ୍ଭବାନି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ପୃ. ୬୮

୬୫-ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଗାଥା (୧୯୬୫) ଏକବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୩୫୦,

୬୬-ମାନସିଂହ, ମହତବାଣୀ (ସଂପାଦନା) ମୁଖବ୍ୟ- ପୃ. ଏକ,

୬୭-ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ ୧୯୭୩), ଜୀବଧର୍ମ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୬୪୪,

୬୮- ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଗାଥା (୧୯୬୫) ତୃତୀୟ ଜନ୍ମ-ପୃ. ୩୩୧,

୬୯- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୨) ନବପ୍ରଣୟା (କବିତା) ପୃ.

୫୬୦,

୭୦- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ତୃତୀୟାକ୍ଷ (କବିତା) ପୃ. ୫୬୨,

୭୧- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଭେଟିବି (କବିତା) ପୃ. ୫୬୨,

୭୨- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ (କବିତା) ପୃ. ୫୬୪.

୭୩- ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଗାଥା, (୧୯୬୫) ପୃ. ୪୫,

୭୪- ମାନସିଂହ, ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ, ନବମ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୨୦୦,

୭୫- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ- ୧୯୬୪) 'ପୂଜାରିଣୀ' ନାଟିକାର ମୁଖବ୍ୟ
(୧୯୫୩) ପୃ. ୪୬୧.

୭୬- ମାନସିଂହ, ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୧୪.

୭୭- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ. ୨୨୧,

୭୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୧୧୬.

ତୃତୀୟ ଭାଗ

- ▷ ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ
- ▷ ଜଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ
- ▷ ସଂସ୍କୃତି

ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ

ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ

ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ

“ଯେଉଁ ଜାତିର ଶିକ୍ଷକ ଯେପରି ସେ ଦେଖ ସେପରି।”

—ମାନସିଂହ

“ଇଣ୍ଡିଆ ହେଉଛି ଏକମାତ୍ର ଦେଶ, ଯେଉଁଠି ଶିକ୍ଷାର କୌଣସି ନିଜସ୍ବ ନାହିଁ।”

—ମାନସିଂହ,

ମାୟାଧର ମାନସିଂହଙ୍କ ବିପୁଳ ଗଦ୍ୟରଚନାର ବୃହଦାଂଶ ଶିକ୍ଷାର ସ୍ବରୂପ, ସଂକଟ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ ଆଦି ବିଷୟର ଆଲୋଚନାରେ ନିୟୋଜିତ। ପୁଣି ସଂସ୍କୃତି ବା ସମାଜ ସଂପର୍କରେ ମତବ୍ୟକ୍ତ କଲାବେଳେ ସେ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରସଂଗକୁ ଫେରି ଆସିଛନ୍ତି। ତେଣୁ ସେ ଜଣେ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାୟକର ଜୀବନ କେବଳ ଅତିବାହିତ କରିନାହାନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶାରେ ଶିକ୍ଷା-ସଂପର୍କିତ ଯେତେ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଛି, ସେଥିରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଓ ଗୌରବମୟ ଭୂମିକା ରହିଛି। ତେଣୁ ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାରେ ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କୀୟ ବିଚାର ବିଶେଷ ଆଲୋଚନାର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ। ତାଙ୍କ ଆତ୍ମଜୀବନୀର ଶୀର୍ଷକ ହେଉଛି, ‘ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା’। ତେଣୁ ଚିନ୍ତାନାୟକ ମାନସିଂହଙ୍କର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ବରୂପ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ, ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ। ନିଜର ପରଂପରା, ଚଳଣି ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଭିତରେ ଶିକ୍ଷାର ଯେଉଁ ସ୍ବରୂପ ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛନ୍ତି, ସେ ସ୍ବରୂପ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋକପାତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ। ଶିକ୍ଷା କ’ଣ?—ଏ ସଂପର୍କରେ ହୁଏତ ମତ ବିରୋଧ ନଥାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ତା’ର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ନେଇ ବିଭିନ୍ନ ଚିନ୍ତାନାୟକ ତଥା ଶିକ୍ଷାବିତ୍ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ରହିଛି। ଶିକ୍ଷା-ବ୍ୟକ୍ତିପାଇଁ ବା ସମାଜ ପାଇଁ, ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଉପାର୍ଜନକ୍ଷମ କରିବା ଉଚିତ ବା ଅଧିକ ସଂସ୍କୃତିସଂପନ୍ନ କରିବା ଉଚିତ, ଏ ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ମତବିରୋଧ ରହିଛି। ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପେକ୍ଷା ଭାଷାରେ କହିଲେ: “ଶିକ୍ଷା ନେଇ ମୂଳ ଚର୍ଚ୍ଚର ବିଷୟ ହେଲା—ଏହା ଉତ୍ତମ ବ୍ୟକ୍ତି ନା ଉତ୍ତମ ନାଗରିକ ସୃଷ୍ଟି କରିବ।”^୧ ଦ୍ବିତୀୟ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା—ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣିଷପାଇଁ ସମାନ ହେବା ଉଚିତ ନା ଆବଶ୍ୟକ ଅନୁଯାୟୀ ଭିନ୍ନ ହେବା ଉଚିତ।” ତୃତୀୟ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି—ଶିକ୍ଷାରେ ଧର୍ମର କୌଣସି ଭୂମିକା ରହିବା ଉଚିତ ନା ନୁହେଁ? ଏହି ସମସ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଆଲୋଚିତ କରିଛି ଓ ସେ ଏହାର ଉତ୍ତର ଖୋଜିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି। ଏହା ସହିତ ଶିକ୍ଷାର ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ ରହିଛି। ସେ ଇତିହାସକୁ ଦେଖିବାପାଇଁ ହେଲେ କେଉଁ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଏଭଳି ବିଚାରଧାରା ଗଢ଼ିଉଠିଛି ତାହା ମଧ୍ୟ ବିଚାରଯୋଗ୍ୟ।

ଶିକ୍ଷକ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବା ପୂର୍ବରୁ ଓ ତାଙ୍କର ବିଚାର ଆଲୋଚନା ସହ ପରଚିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ, ଯେଉଁ ପରପରାର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ସେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଥିଲେ ସେ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋକପାତ କରିବାକୁ ହେବ। ମଣିଷର ବହି ଯାଇଥିବା ଅତୀତ

ଓ ଆବିଷ୍କାର କରୁଥିବା ଅତୀତ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ସମୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଛି । ଭାରତର ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଗତ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ଧରି ଯେଉଁ ଆଲୋଚନା ଚାଲିଛି ତାହା ବହୁଳାଂଶରେ ଆବିଷ୍କାରର ଫଳ, ଉପଲବ୍ଧି ନୁହେଁ । ଏ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷର ଆଲୋଚନା ଓ ଗବେଷଣା ଫଳରେ ଜଣା ପଡ଼ିଛି ଯେ, ଅତୀତ ଭାରତର ଶିକ୍ଷା ମୁଖ୍ୟତଃ କର୍ମାଭିମୁଖୀ ଓ ଶ୍ରେଣୀଭିନ୍ନ ଥିଲା । ଭାରତୀୟ ଜନସମାଜ ଯେମିତି ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଜାତିରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଜାତିପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଥିଲା ଓ ବିଭିନ୍ନ ଜାତିପାଇଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ଶିକ୍ଷକ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଶୁଦ୍ର, ବୈଶ୍ୟ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅବହେଳିତ ଜାତି କି ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷା ପାଉଥିଲେ, ସେ ସଂପର୍କରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ସହଜ ଲଭ୍ୟ ନୁହେଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କ୍ଷତ୍ରିୟମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ କେତେକ ନିଦର୍ଶନ କାହାଣୀ ଆକାରରେ ପୁରାଣ, ଉପନିଷଦ ଓ ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ଆଦିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ପୁରାଣ ଓ ଉପନିଷଦ ଆଦିରେ ବିବୃତ ସମସ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ଜାତିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ମର୍ଯ୍ୟାଦାକୁ ଉଚ୍ଚ ରଖିବା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷକକୁ ସବୁଠାରୁ ସମ୍ମାନସ୍ୱରୂପ ଆସନ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ଶିକ୍ଷା ଓ ଶିକ୍ଷକ ସମାଜର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗଣ୍ଠି ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଶିକ୍ଷକର ଗୌରବ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ରକ୍ଷିତ ହେଉଥିଲା— ସେମାନେ ଶିକ୍ଷକ ବୋଲି ନୁହେଁ । ଅଧିକାଂଶ ଶିକ୍ଷକ ରଷି ହୋଇଥିବାରୁ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତି, ଏକଲବ୍ୟଙ୍କର ଦ୍ରୋଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତି, ଉପମନ୍ୟୁଙ୍କର ମହର୍ଷି ଆୟୋଧ୍ୟ ଧୌମ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତି, ଆରୁଣି ବା ଉଦ୍ଧବଙ୍କର ଗୁରୁ ଆୟୋଧ୍ୟ ଧୌମ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତି, ଉତ୍ତଙ୍କର ମହର୍ଷି ବେଦଙ୍କ ପ୍ରତି, କର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ପର୍ଶୁରାମଙ୍କ ପ୍ରତି ଆନୁଗତ୍ୟ ଏହି ସଂପର୍କର ପ୍ରତୀକ । ଉଚ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମର ବାହାରେ ରହିଥିବା ଲୋକମାନେ ଶିକ୍ଷାରୁ କିଭଳି ବଞ୍ଚିତ ହେଉଥିଲେ କର୍ଣ୍ଣ, ଜାବାଳ, ସତ୍ୟକାମ ଓ ଏକଲବ୍ୟ ତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ତେଣୁ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱଗଠନକାରୀ ଶିକ୍ଷା ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଭାବରେ ନୁହେଁ, ସାମାଜିକ ଆଚରଣ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଚାର ଭିତ୍ତିରେ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତି ମନରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଉଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସାମନ୍ତ ଓ ରାଜାମାନେ ଅଧିକ ବଳଶାଳୀ ହୋଇ ଉଠିବା ଫଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ଏହି ମର୍ଯ୍ୟାଦା କ୍ରମଶଃ ନିମ୍ନତର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ବେଦ ଉପନିଷଦ, ସଂହିତା ଯୁଗ ପରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଗୌରବ ଦେଉଥିବା ପରଂପରାର ଇତିହାସ ଭିତରୁ କୃତ୍ରିତ ମିଳେ । ମୋଗଲମାନଙ୍କର ସମୟରେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଖୁବ୍ ନିମ୍ନରେ ନିଶ୍ଚିତ ହେଉଥିଲା । ଶିକ୍ଷା ଯେଭଳି ସମାଜର ବିକାଶ ନୁହେଁ, ତରାର ସିତିଶାଳତା ପାଇଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା, ଶିକ୍ଷକ ମଧ୍ୟ କ୍ଷମତାର ରାଜସିଂହାସନ ଚଳେ ସେମିତି ଉଷାପାତ୍ର ନେଇ ଠିଆ ହେଉଥିଲେ । ଟୋଲ ଓ ଚତୁଷ୍ପାଠୀ ଇତ୍ୟାଦି ରାଜା, ଜମିଦାର ଓ ବିରସଂପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଦାନ ଓ ଦକ୍ଷିଣା ଫଳରେ ଗଢ଼ି ଉଠୁଥିଲା କିନ୍ତୁ ଦାନ ନେଉଥିବା ଲୋକର ଆତ୍ମମର୍ଯ୍ୟାଦା ନଥିଲା ଭଳି, ଶିକ୍ଷକର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ମର୍ଯ୍ୟାଦା ନଥିଲା ।

ଜନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶିକ୍ଷା ମଣିଷର ବିକାଶ ପାଇଁ ବିଶେଷ ଭୂମିକା ନଥିଲା ଓ ମଣିଷର ସାମାଜିକ ଗତିଶୀଳତା କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷାର ବିଶେଷ ଭୂମିକା

ନଥିବାରୁ ଶିକ୍ଷା ଓ ଶିକ୍ଷକ ଅବହେଳିତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଏଭଳିକି ଆକବରଙ୍କ ପରି ବିଦ୍ୟୋଦ୍ଧାତ୍ରୀ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ଦରବାରରେ ଶିକ୍ଷକମାନେ ନିଯୋଜିତ ଓ ଦୟାର ପାତ୍ର ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଆବୁଲଫାଜଲ ତାଙ୍କର ଆଇନ୍-ଇ-ଆକବରୀରେ ଅବଦୂଲ କାଦୀର, ମୌଲାନା ଆଲୌଦ୍ଦିନ୍ ଓ ମିର୍ଜୁରଲାଙ୍କ ପ୍ରସଂଗ ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ଆକବରଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଗୃହରେ ପ୍ରାର୍ଥନା ନ କରିବାରୁ ଅବଦୂଲ କାଦୀରଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଜାଗିର ବାଜ୍ୟାପ୍ତି କରାଯାଇଛି । ଦରବାରର ପଇଧାଡ଼ିରେ ବସିବାର ଆଦେଶକୁ ଅମାନ୍ୟ କରିବାରୁ ଆକବର ନିଜ ଶିକ୍ଷକ ମୌଲାନା ଆଲୌଦ୍ଦିନ୍ଙ୍କୁ ବହିଷ୍କାର କରିଛନ୍ତି ଓ ମିର୍ଜୁରଲାଙ୍କର ଆଦେଶଅମାନ୍ୟ ପାଇଁ ଶିରଚ୍ଛେଦ କରାଯାଇଛି । ଏ ଭଳିକି ଇଂରେଜମାନେ ଏ ଦେଶକୁ ଆସି ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କଲାପରେ, ଶିକ୍ଷକର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୋଇଛି ଶାସକ ଓ ସମାଜର ବଡ଼ପଣାମାନଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମତେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଅଧ୍ୟାପନା କରିବା । ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅମାନ୍ୟ କରିଥିବାରୁ ଦୈନିକିତଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁ କଲେଜର ଶିକ୍ଷକତା ପଦରୁ ବହିଷ୍କାର କରାଯାଇଛି । ଭାରତୀୟ ସମାଜରେ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟକ୍ତି ନୁହେଁ, ସମାଜର ବିଶେଷତଃ ସମାଜର କ୍ଷମତାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ହାତ ବାରିସ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆସିଛି । ଛାତ୍ର ଭିତରେ ଗଭୀର ଅନ୍ତେଷ୍ଟା, ଯୁକ୍ତିବୋଧ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବବୋଧର ଜାଗରଣ ନୁହେଁ, ଶୁଷ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ସାମାଜିକ ବେଷମ୍ୟବୋଧର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷା ସବୁବେଳେ କାମକରି ଆସିଛି ।

ଇଉରୋପରେ ରେନେସାଂ ପରେ ଶିକ୍ଷା ଚର୍ଚ୍ଚ ଓ ରାଷ୍ଟ୍ରର ଅଜଗରୀ ବାହୁ ବ୍ୟଧନରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରି ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରାତିଯୁକ୍ତିତା ଓ ହେତୁବାଦୀ ଚେତନାକୁ ଜାଗ୍ରତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ପୃଷ୍ଠିବାଦୀ ଅର୍ଥନୀତିର ଅଭ୍ୟାଗମ ସହ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏକ ସାମବଦ୍ଧ ଜୀବ ଭାବରେ କେବଳ ନୁହେଁ, ତା'ର— ମାନସିକ ଓ ଦୈହିକ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଉନ୍ନତିର କ୍ଷେତ୍ରପାଇଁ ଭିତ୍ତିସ୍ଥାପକ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଏହି ଶିକ୍ଷା ଫଳରେ ଜ୍ଞାନବିଜ୍ଞାନର ବିକାଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆସିଛି ଅଭୂତପୂର୍ବ ବିସ୍ଫୋରଣ । ମଣିଷର ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ଆସିଛି ଅଭାବିତ ଗତିଶୀଳତା । ରାଜନୀତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶିକ୍ଷାପ୍ରାପ୍ତ ମଣିଷ ରାଜତନ୍ତ୍ର ତଥା ସାମନ୍ତତନ୍ତ୍ରକୁ ପୋପାଡ଼ିଦେଇ ଫୁଲିଛି ଗଣତନ୍ତ୍ରର ଶୁଭକ୍ଷେପ । ଜାତି, ଧର୍ମ ବା ଧନ ନୁହେଁ; ନିଜର ମହତ୍ତ୍ବ; ନିଜ ସଂପର୍କରେ ସଚେତନତା ତଥା କର୍ମକୃଶଳତା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ରାଷ୍ଟ୍ରର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପଦବୀରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରାଇପାରେ ଏହା ପ୍ରମାଣ କଲା ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଶିକ୍ଷା । ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷିତ ଇଂରେଜମାନେ-କହୁଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଔପନିବେଶିକ ସ୍ଵାର୍ଥଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭାରତରେ ଏହି ଶିକ୍ଷାପ୍ରଚଳନର ବିରୋଧ କରିଥିଲେ । ବେଷ୍ଟିକ, ମ୍ୟାକଲେଙ୍କ ଭଳି ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଶାସକଙ୍କର ଉଦ୍ୟମରେ ଏହି ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷା ବିଧିବଦ୍ଧ ଭାବେ ଭାରତମାଟିରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା କିନ୍ତୁ ମ୍ୟାକଲେଙ୍କ ଶିକ୍ଷାନୀତି ଔପନିବେଶିକ ସ୍ଵାର୍ଥର ଚାପରେ ଓ ସୁବିଧାବାଦୀ ଶ୍ରେଣୀର ତାରିଦ୍ବରେ ଭାରତରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକାରୀ ରୂପନେଇ ପ୍ରଚଳିତ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା—ଯାହା ଫଳରେ ଶିକ୍ଷା ନୁହେଁ, ଅପଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଚଳନପାଇଁ ପରାଧୀନ ଭାରତରେ ଭିତ୍ତି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ଭାରତ ସ୍ଵାଧୀନ ହେଲା ପରେ, ଅପଶିକ୍ଷାର ସେହି ଭିତ୍ତିଉପରେ ସ୍ଵାଧୀନ ଭାରତର କଳା-ସରକାରଙ୍କର ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ଗଢ଼ି ଉଠିଛି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାୟକ ଜୀବନ ପରାଧୀନ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତ ମଧ୍ୟରେ ବିସ୍ତୃତ। ସେ ନିଜେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ମୂଲ୍ୟବୋଧକୁ ସମ୍ମାନ ଦେଉଥିଲେ ବି, ରାମମୋହନ, ବେଣ୍ଟିନ୍ ଓ ମ୍ୟାକଲେଙ୍କର ଶିକ୍ଷାନୀତିର ପ୍ରଶଂସକ। ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ପୂର୍ବ ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାବ ତାଙ୍କୁ ଇଂରେଜ ରାଜଶକ୍ତିର ବିରୋଧୀ କରି ନଥିଲା, ଏଭଳିକି ଇଂରେଜମାନେ ଏ ଦେଶରୁ ବିଦାୟ ନେଲା ପରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ସେ ଜାତିପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାବ ଖୁବ୍ ଗୋଟାଏ ଉଣାପତ୍ତି ନଥିଲା। ଇଂରେଜୀ ଉଦାରତନ୍ତ୍ରର ସ୍ତାବକ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଶେଷ ଜୀବନରେ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ପ୍ରତର୍ଜିତପଥ ଭାରତରେ ଏକ ସତ୍ୟତାସଂକଟ ସୃଷ୍ଟି କରବାକୁ ଯାଉଛି ବୋଲି ଭବିଷ୍ୟତବାଣୀ କହିଥିଲେ। ମାନସିଂହ କିନ୍ତୁ ଏହି ସଙ୍କଟର ଚେହେରା ମନରେ ଆଣିପାରି ନାହାନ୍ତି। ଉଦାରତନ୍ତ୍ରୀ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାପ୍ରତି ମାନସିଂହଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାଶାସ ମନଭିତରେ ବିବେକାନନ୍ଦ, ଅରବିନ୍ଦ ଓ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରମୁଖଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆସନ ବି ଥିଲା। ତେଣୁ ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କିତ ବିଚାରଧାରା ଏ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଦୋଳାୟିତ ହୋଇଛି ବୟସର ଅଗ୍ରଗତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଚିନ୍ତାଧାରାର ପେଣ୍ଡୁଲମ୍ ବି ତାର ଦୋଳାୟନାତ୍ମ ଅବସ୍ଥା ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିଗରେ ସ୍ଥିର ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି।

ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରରେ ଶିକ୍ଷା :

ମାନସିଂହଙ୍କର ଛାତ୍ରକାଳ ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଏକ ବିପ୍ଳବମୁଖୀ ଜାଗରଣକାଳ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିପ୍ଳବର ଚାବିକାଠି ଶିକ୍ଷା ଓ ଶିକ୍ଷକମାନେ। ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଭୂମିକା, ସେମାନଙ୍କୁ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଆଗରେ କେବଳ ନୁହେଁ, ଜନଗଣଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ମଧ୍ୟ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବଦ୍ଧ ପୁରୁଷ ରୂପରେ ପରିଚିତ କରାଇଥିଲା। ସତ୍ୟବାଦୀର ନୀଳକଣ୍ଠ, ଗୋଦାବରୀଶ କେବଳ ନୁହନ୍ତି; ନାଟ୍ୟକାର ଅଶ୍ୱିନୀକୁମାର, ପଣ୍ଡିତ ଓଡ଼ିଶାର ଦୟାନିଧି ମିଶ୍ରଙ୍କ ସମେତ ଭାରତର ବହୁ ବୁଦ୍ଧିଜୀବ ଉଚ୍ଚବିଦ୍ ଓ ଆଧୁପତ୍ୟ-ସଂପନ୍ନ ଚାକିରୀକୁ ପଦରେ ଠେଲିଦେଇ ଶିକ୍ଷକ ଜୀବନ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ। ଶିକ୍ଷକ ଜୀବନର ଏହି ଆଦର୍ଶବୋଧ ମାନସିଂହଙ୍କର ଭାବବାଦ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣକୁ ଗଭୀର ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିଥିଲା। ଡୋର୍ଣ୍ଣ ଷ୍ଟୁଲର ଛାତ୍ର ଥିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ କେତେକ ସହପାଠୀଙ୍କ ସହିତ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ମାନସିଂହ ଜୀବନରେ ଶିକ୍ଷକତାକୁ ବରଣ କରିନେବାକୁ ଶପଥ କରି ନେଇଥିଲେ। ତାଙ୍କ ନିଜ ଭାଷାରେ କହିଲେ : “ଯଦି ମୁଁ କୌଣସିମତେ ମାତ୍ରିକ ପରୀକ୍ଷାଟା ପାସ କରିପାରେ, ତେବେ ମୁଁ କୌଣସି ଷ୍ଟୁଲରେ ଶିକ୍ଷକତା କରିବି।” ଶିକ୍ଷକତା କରିବ ନିମିତ୍ତ ଅଭିଳାଷ ପୋଷଣ କରିଥିବା ମାନସିଂହ, ଗଡ଼ଶାକ୍ତେରେ ଶିକ୍ଷାବିଦ୍ବାନତ ବିଲ୍ଡିଃ ଉତ୍ତରଦେଇ ଗତିକରିବା ପରେ ଜୀବନର ଅପରାହ୍ନରେ ଅନୁଗୋଚରୀ କରିଛନ୍ତି “ଆଜ୍ଞା ଯଦି ସେ ଦିନର ସେହି ଅଭିଳାଷକୁ ମୁଁ ଅନ୍ତରରେ ଅନିର୍ବାଣୀ ପ୍ରତ୍ୟାପ ପରି କଲାନୁ ରଖିଥା’ନ୍ତି, ତା ହେଲେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ଯେ, ମୁଁ ଜଣେ ଉତ୍ତମ ଶିକ୍ଷକ ହୋଇପାରିଥା’ନ୍ତି କେବଳ ନୁହେଁ, ହୁଏତ ଜଣେ ଉତ୍ତମ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଉତ୍ତମ ଦେଶସେବକ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରିଥା’ନ୍ତି।”^୩

ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଶିକ୍ଷା ପରିସମାପ୍ତି ପରେ ପ୍ରଶିକ୍ଷଣ ତାଲିମ୍ବଳେ ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷକର ଜୀବନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ପରେ ବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ତାଙ୍କର କର୍ମସୂଚୀ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମତାମତ ଶିକ୍ଷକତା କରିବାର ବହୁକାଳ ପରେ ହିଁ ତାଙ୍କ ଲେଖନାରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ‘ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାଯତନ’ ପୁସ୍ତକରେ ସେ ଶିକ୍ଷାର ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରଦାନ କରି କହନ୍ତି— “ ପୂର୍ବପୁରୁଷର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଅଭିଜ୍ଞତାକୁ ଆଗାମୀ ପୁରୁଷକୁ ଦେଇଯିବା ହିଁ ଶିକ୍ଷା । ”^୪ କେବଳ ବିଦ୍ୟାଯତନର ଚାରିକାନ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ରହି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପାଠ୍ୟକ୍ରମକୁ ଆୟତ୍ତ କରି ତାହାକୁ ଦୀକ୍ଷାତଳାକରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିବା କେବଳ ଶିକ୍ଷା ନୁହେଁ । ମାନସିଂହ ସେ ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷାକୁ ଶିକ୍ଷା ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ ନକରି ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ କହନ୍ତି : “ଶିକ୍ଷାର ଏକ ସଂଜ୍ଞା ହେଉଛି ଜୀବିକା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା । ”^୫ ଅସଲ ଶିକ୍ଷା ହିଁ ଆମର ଏକ ସହଜାତ ପ୍ରକୃତି । ପଶୁପକ୍ଷୀମାନେ ଜୀବନ ଧାରଣ ପାଇଁ ମୋନଙ୍କର ଶାବକମାନଙ୍କୁ ତାଲିମ୍ ଦିଅନ୍ତି । ବଳବାନ ପଶୁପକ୍ଷୀ ସେମାନଙ୍କର ଶାବକମାନଙ୍କୁ ଶିକାର ପାଇଁ ତାଲିମ୍ କଲାବେଳେ, ଦୁର୍ବଳ ଜୀବମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଶାବକମାନଙ୍କୁ ଆତ୍ମରକ୍ଷାପାଇଁ ତାଲିମ୍ ଦିଅନ୍ତି । ଏ ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷାକୁ ମାନସିଂହ ଗତାନୁଗତିକ ଶିକ୍ଷାବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଶିକ୍ଷାର ଅନ୍ୟ ଧାରାଟି ହେଲା ବିବର୍ତ୍ତନାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା । ବୁଦ୍ଧି, ଅଭ୍ୟାସ, ବୌଦ୍ଧିକ ପ୍ରୟୋଗରେ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ସମ୍ଭାବନାର ବିକାଶ କରାଇବା ହେଉଛି ବିବର୍ତ୍ତନାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା । ଏ ପୃଥିବୀ ହେଉଛି ଏକ ବିରାଟ ପ୍ରସ୍ତକ ଓ ଦୈନନ୍ଦିନ ଘଟଣା ହେଉଛି ଏହାର ବିଭିନ୍ନ ପୃଷ୍ଠା । ସାଧାରଣ ଜୀବଜଗତଠାରୁ ମଣିଷ ଭିନ୍ନ । ଏଣୁ ମଣିଷ ଗତାନୁଗତିକ ଶିକ୍ଷା ସହିତ ବିବର୍ତ୍ତନାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷାକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ । ଝରଣାର କଳକଳ ଧ୍ବନି, ବନପତ୍ରର ସନସନ ଶବ୍ଦ, ପକ୍ଷୀର କାକନାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସିଂହର ଶିକାର ଓ ଭତର ଜୀବର ଆତ୍ମରକ୍ଷା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଘଟଣାରୁ ସେ କିଛି କିଛି ଆହରଣ କରେ ଓ ନିଜ ଜୀବନରେ ତା’ର ପ୍ରୟୋଗ କରେ ।

ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ ଏକାଦଶ ସ୍କନ୍ଧରେ ଅବଧୂତ ଯତ୍ରାତୀଙ୍କ ସମ୍ବାଦରେ ଅବଧୂତଙ୍କ ଚବିଶ ଗୁରୁଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଏକ ଆଖ୍ୟାୟିକା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ଅବଧୂତ ପରିବେଶରୁ ହିଁ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା, ଏ ପୃଥିବୀର ପୃଷ୍ଠାରୁ ଆମେମାନେ ଆମର ଆବଶ୍ୟକୀ ନିମନ୍ତେ ନାନା ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିପାରିବା । ତାହାଦ୍ୱାରା ଶିକ୍ଷାର ବ୍ୟାବହାରିକ ଜ୍ଞାନକୁ ସହଜରେ ଆୟତ୍ତ କରିହେବ । ମାତ୍ର ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ଶିକ୍ଷା, ବ୍ୟାବହାରିକ ଜ୍ଞାନରୁ ଦୂରେଇଯାଇ କେବଳ ପୋଥି-ବିଦ୍ୟାରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିଛି । ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ ଗୁଣ କ୍ରମଶଃ ହ୍ରାସ ପାଇଯାଇଛି ଓ ଶିକ୍ଷାକୁ ଜୀବିକା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାର ଏକପର୍ବ ଭାବରେ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ମାତ୍ର ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅସଲ ଶିକ୍ଷା ହିଁ ପ୍ରକୃତିର ବା ପରିବେଶରୁ ଆହରଣ କରାଯାଏ ଓ ଜୀବନର ପ୍ରୟୋଗ ଭିତରେ ସେହି ଶିକ୍ଷା ପରୀକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ବହିଷ୍କୃତ ପରୀକ୍ଷା ଦେବା ଯେ ବିଦ୍ୟାଚର୍ଯ୍ୟ, ଏହି ଘୋର ଅସତ୍ୟ ଓ ହାନିକର ଧାରଣାକୁ ଯଥା ଶୀଘ୍ର ଦେଶରୁ ଦୂରୀଭାବ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଏଣେ ଏକ ପକ୍ଷରେ ଆମର ନିଜର ସଂସ୍କୃତିକୁ ବଞ୍ଚେଇ ରଖିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆମର ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ରର ଜଣାଶୁଣା ଦୋଷ, ଅଭାବ ସବୁ ଦୂରୀକରଣ କରିବା ଓ ସେ ସବୁର ସଂଶୋଧକ ଓ ପରିପୁରକ ଗୁଣାବଳୀର ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ରରେ ଆରୋପ କରିବାର ଅଭ୍ୟାସ ପ୍ରାଚୀନମୋଟାରୁ କଲେଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସର୍ବତ୍ର ନିଷ୍ପାଦ ସହିତ ଅଭ୍ୟାସ କରାଇବାକୁ ହେବ।”^୭ ଆମେମାନେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ନିମନ୍ତେ ନାନା ଆଦ୍ୟରପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଉ, ମାତ୍ର ଅସଲ ଶିକ୍ଷା ସେଠାରୁ ମିଳେ ନାହିଁ। ନାନା ଅଭିଜ୍ଞତା, ଦୁଃଖ ଦୁର୍ବିପାକ, ନାନା ଅନୁଭୂତିରୁହିଁ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ ହୋଇଥାଏ। ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷା ମନୁଷ୍ୟର ଅନ୍ତରର ଶିକ୍ଷା, ବାହାରର ନୁହେଁ।

ଶିକ୍ଷାର ଦୁଇ ରୂପ ମଧ୍ୟରୁ ତାର ପ୍ରାଥମିକ ରୂପଟି ଆଜିର ଜଟିଳତମ ସଭ୍ୟତାର ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ କରିବା ପାଇଁ ଅକ୍ଷମ। ପରଂପରାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟତା ଭିତରେ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ବାନ୍ଧିଦେବା, ଏକ ପ୍ରକାର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷତା। ବିବର୍ତ୍ତନାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା ଆଜିର ଜୀବନ ପାଇଁ ଏକାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ କିନ୍ତୁ ଜୀବନର ବିକାଶ ପାଇଁ ଗୃହୀତ ହେଉଥିବା ଶିକ୍ଷା ଯଦି ପାରମ୍ପରିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧଠାରୁ ଦୂରେଇଯାଏ, କିମ୍ବା ତାର ବିରୋଧୀ ହୋଇଉଠେ ତେବେ ତାର ସୁପକ ପାଇବା ଅସମ୍ଭବ। ଆଜିର ଶିକ୍ଷା ପରମ୍ପରାର ଉଦ୍ଭରାଧିକାର ଓ ଭବିଷ୍ୟତ ପାଇଁ ପଥନିର୍ଦ୍ଦାଶ, ଉଭୟ ଏକ ସଙ୍ଗରେ କରିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ। ମାନସିହକ ମତରେ : “ଆଦର୍ଶ ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସେହି ଯାହା ସଂପୃକ୍ତ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠାଂଶ ସବୁକୁ ଧ୍ବଜ କଲେଜମାନଙ୍କରେ ଯଦ୍ ଓ ଉପାହର ସହିତ ବଞ୍ଚେଇ ରଖିବା ସହିତ ଜାତିର ପାରସ୍ପରିକ ଦୋଷ ଦୁର୍ବଳତା, ତାହା ଯେପରି ନୂତନ ପୁରୁଷ ଭିତରେ ନ ପଶେ ତାହାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥାଏ।”^୮ ମଣିଷକୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଓ ଜାଗ୍ରତ କରିବା ଶିକ୍ଷାର କାର୍ଯ୍ୟ। ମଣିଷ, ସଦ୍ଭାବ ତଥା ଅସଦ୍ଭାବ, ସୃଷ୍ଟି ତଥା ଧ୍ବଂସ, ସମକାଳରେ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ। ଶିକ୍ଷା ମଣିଷ ଭିତରେ ଥିବା ଅସ୍ଥିସୂଚକ ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକର ବିକାଶ କରେ, ଜୀବନର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତର ଦିଗ ପ୍ରତି ତାକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରେ। “ଶିକ୍ଷାର ପରମ ଆଦର୍ଶ ହେଉଛି ମଣିଷ ଭିତରର ପଶୁକୁ ନଷ୍ଟକରି ଦେବତ୍ୱର ବିକାଶ କରିବା ବା ଅନ୍ୟକଥାରେ ଆତ୍ମ ବିସର୍ଜନ।”^୯

ଜ୍ଞାନ ସଂଗ୍ରହ ଶିକ୍ଷାର ମୌଳିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ବ୍ୟବହାରିକ ଓ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଉଭୟେ ଏହି ସଂଗ୍ରହର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ। “କର୍ମ ବା ସାଧନା ବା ଯଜ୍ଞର ପ୍ରଥମ ଆୟୋଜନ ହେଲା ଜ୍ଞାନ। ଜ୍ଞାନହୀନ ହିଁ ହୁଏ ଅକର୍ମୀ ବା କୁକର୍ମୀ। ଆମେ ଓଡ଼ିଆଏ ଯେ ଏକ ଉପହସିତ ଓ ଅଧଃପତିତ ଜାତି ହୋଇ ରହିଲେ, ତାର ପ୍ରଥମ ହେତୁ ହେଉଛି, ଆମେ ଅନ୍ୟ ଭାରତୀୟକ ତୁଳନାରେ ଅଜ୍ଞତମ କେବଳ ନୋହୁଁ, ଆମେ ଆମର ଅଜ୍ଞତା ନେଇ ଦୟନୀୟ ନିର୍ଭୁଜତା ସହିତ ନାତି ମଧ୍ୟ ପାରୁ। ଅଜ୍ଞତାହିଁ ସୃଷ୍ଟିକରେ ଏ ପ୍ରକାର ନିର୍ଭୁଜ ଆତ୍ମସତୋଷ, କାଢ଼ିନିଏ ସମ୍ମାନ ସଚେତନତା ଓ ଆଣି ମଧ୍ୟ ଦିଏ ମାରାତ୍ମକ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତି। କିନ୍ତୁ ସଭ୍ୟ ଉଚ୍ଚତ ଜାତିମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ଠିକ୍ ଅଲଗା। ସେ ସବୁ ଜାତିର ଜ୍ଞାନ କ୍ଷୁଧାର ଶାନ୍ତି ନାହିଁ। ଜ୍ଞାନହରଣରେ ସେମାନଙ୍କର କୃତକାର୍ଯ୍ୟତାର

ଉଚ୍ଚମାନବତ୍ତ୍ୱ ଆମପରି ମୂର୍ଖଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କଳ୍ପନା କରିବାହିଁ ଅସମ୍ଭବ । ନିଉଟନଙ୍କ ମହୋଦାର ବାଣୀ ‘ମୁଁ ଜ୍ଞାନ ସମୁଦ୍ର ବେଳାର କେତୋଟି ଉପକଣ୍ଠ ମାତ୍ର ଗୋଟେଇଛି’ ଏ ଦେଶର ପଣ୍ଡିତମନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଏ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ।^୯ ଶିକ୍ଷା କୌଣସି ଦେଶରେ ନିରୋଳା ପୁସ୍ତକଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ ନୁହେଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ବ୍ୟାବହାରିକଜ୍ଞାନଠାରୁ ଜଟିଳ ଦାର୍ଶନିକତାକୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ବିଷୟ ଶିକ୍ଷାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲା । ଇଉରୋପରେ ଶିକ୍ଷାଚର୍ଚ୍ଚାର କେବଳରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇଲା ପରେ ଉଦାରତାତ୍ମକ ପ୍ରଶାନ୍ତି ନେଇ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ମାନସିହଙ୍କ ସମୟକୁ ଭାରତରେ ପକ୍ଷାଘାତ ରୋଗୀଭଳି ଶିକ୍ଷା ପୁସ୍ତକଚର୍ଚ୍ଚାରେ ହିଁ ସୀମିତ ରହିଥିଲା । ତାଙ୍କର କିଛିତ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଓ ସମକାଳୀନ ଭାରତୀୟ ମନୀଷୀମାନେ ଶିକ୍ଷାର ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରଦାନ କଲାବେଳେ ସମକାଳୀନ ଶିକ୍ଷା ପଦ୍ଧତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିସ୍ଫୋଦ୍ଗାର କରି ସାମଗ୍ରିକ ଦିଗଟି ପ୍ରତି ସମସ୍ତଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲେ; ମାନସିହ ତାହାହିଁ କରିଛନ୍ତି ।

ଶିକ୍ଷାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ଶିକ୍ଷା ମାନବ ଜୀବନର ଏକ କାରଣରହିତ ସ୍ୱୟଂସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ ନୁହେଁ । ଜୀବନକୁ ମହତ୍ତ୍ୱର ଓ ସୁନ୍ଦରତର କରିବା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷା ଅଭିପ୍ରେତ । ତେଣୁ ସବୁ ଯୁଗରେ ଶିକ୍ଷାସହ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଦର୍ଶକୁ ସନ୍ନିହିତ କରାଯାଏ । ଶିକ୍ଷାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କ’ଣ ? —ପ୍ରଶ୍ନ କରାଯାଏ । ମାନସିହ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଲେଖାରେ, ‘ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷା କ’ଣ ?’ —ତାର ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଜୀବନର କେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ପରିପୂରଣ ପାଇଁ ଶିକ୍ଷା ଅଭିପ୍ରେତ ହେବା ଉଚିତ ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ନିଜର ମତବ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ମଣିଷ ସମାଜ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ଶିକ୍ଷା ନୁହେଁ, ବିବର୍ତ୍ତନାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା ହିଁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଆଲୋଚ୍ୟବସ୍ତୁ । ଝରଣାର ସ୍ରୋତ ଭଳି ସହଜ ଓ ନିତ୍ୟ ପ୍ରବାହିତ ଶିକ୍ଷାଧାରା ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର କିଛି କହିବାର ନାହିଁ । ମଣିଷ ବଞ୍ଚିବାର ସଂଗ୍ରାମ ଭିତର ଦେଇ, ତା’ର ପୂର୍ବପୁରୁଷଠାରୁ, ପରିବେଶଠାରୁ ଯାହା ଶିଖେ; ତା’ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସ୍ୱୟଂନିର୍ଦ୍ଧାରିତ । ସେ ଶିକ୍ଷାଯତନ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଜୀବନଭଳି ତାହା ସର୍ବବ୍ୟାପୀ । ନିଜକୁ ଅଧିକ ଉନ୍ନତ କରିବା ପାଇଁ, ବିକାଶର ପଥରେ ଆଗେଇ ଦେବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ଦିଆଯାଏ ତାହାହିଁ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷା । ମାନସିହଙ୍କ ମତରେ: “ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷା ସେହି, ଯାହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଆଦର୍ଶ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସେହି ସାହା ଶିକ୍ଷାକୁ କେବଳ ଲେବୁଲ୍ ସଂଗ୍ରହ ବୋଲି ମନେ କରେନା ବା ଗୁଡ଼ାଏ ଖବର ସଂଗ୍ରହକୁ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରେନା ବରଂ ଅସଂଲଗ୍ନ ଗୁଡ଼ାଏ ଜନ୍ମପରମେଶନ (ଖବର ଯୋଗାଣ) ଅପେକ୍ଷା ବୁଦ୍ଧି, ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ବିଚାରର ପରମେଶନ (ଗଠନ)କୁ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷା ବୋଲି ମନେ କରେ ଏବଂ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷା ସେହି ଯାହା ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ପ୍ରକୃତିର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ ନିଜକୁ ଖାପ ଖୁଆଇ ଆପଣାକୁ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ କରେ ।^{୧୦}

ବ୍ୟକ୍ତି, ଜାତି ଓ ପରିବେଶ ଭେଦରେ ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଜଣେ ସାଧବେରିଆ ଅଧିବାସୀର ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ ଯାହା ହେବ, ଜଣେ ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳୀୟ ଅଧିବାସୀର ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ ସେଇଆ ହେବ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଭ୍ରାମ୍ୟମାଣ ଜାତିର ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ ଯାହା ହେବ ସ୍ଥାୟିତ୍ବାବେଳେ ବସବାସ କରୁଥିବା କୌଣସି ଜାତିର ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ ସେ ପ୍ରକାର ହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏ ସବୁ ଆଲୋଚନାର ଶୀର୍ଷରେ ଅବସ୍ଥିତ — “ଶିକ୍ଷାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା, ମନୁଷ୍ୟ ଗଠନ । ଏହା ଏକ ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ପ୍ରୟୋଗ । ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର କୌଣସି ହେଲେ ଗୋଟିଏ ବିଭାବକୁ ଅବହେଳା କରି କେହି ଭରମ ଶିକ୍ଷା ପାଇଛି ବା ଦେଇଛି ବୋଲି କହି ନ ପାରେ ।”^{୧୧}

ଶିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ମଣିଷ ଜୀବନ ପାଇଁ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ସାଧାରଣ ମଣିଷ ଶିକ୍ଷାର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭବ କରିପାରେ ନାହିଁ । ସେ ସାଧାରଣତଃ ପାରମ୍ପରିକ ଶିକ୍ଷା, ଯାହା ଗଠନଗତିକ ଭାବରେ ପରିବାରରୁ ଶିକ୍ଷା କରାଯାଏ, ସେହି ଶିକ୍ଷାକୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆବଶ୍ୟକତା ବୋଲି ମନେ କରିଥାଏ । ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିସ୍ଥିତିର ଶିକ୍ଷାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଅନେକ ସମୟରେ ସେ ଅନିଚ୍ଛୁକ । ଏଣୁ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି— “ଦେଶର ପିଲାକୁ ମଣିଷ କରାଇବାର ଦାୟିତ୍ବ ଦେଶର ଓ ରାଷ୍ଟ୍ରର, ବ୍ୟକ୍ତିର ନୁହେଁ; ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଏଇ ନୀତି ଶୀଘ୍ର ଗୃହୀତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ।”^{୧୨} ଦେଶର ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ ସେପରି ହେବା ଉଚିତ, ଯେପରି ଦେଶର ବହୁଳ ଲୋକ ଶିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ନିମନ୍ତେ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିବେ । ସେ ଶିକ୍ଷା ସେମାନଙ୍କର ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ ଓ ଜୀବିକା ପ୍ରତି ଯେପରି ପ୍ରତିକୂଳ ନ ହେବା ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟଣୀୟ । ଭାରତବର୍ଷରେ ସଂପ୍ରତି ଶିକ୍ଷାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପ୍ରତିହତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁଭବ କରାଯାଉଛି । ଶିକ୍ଷାଧାରାର ଦୋଷ ଦୂଟି, ଶିକ୍ଷାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଆବଶ୍ୟକତା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି— “କେବଳ ଏହି ହତଭାଗ୍ୟ ଦେଶରେ ସରସ୍ବତୀର ଅପମାନ କାରଣ ଏଠି ସ୍କୁଲ କଲେଜରେ ତଥାକଥିତ ପାଠ ପଢ଼ି ବାହାରିଲେ ଲୋକେ କର୍ମଠ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ, ସେ ହୁଅନ୍ତି ଆକସ୍ୟ ପରାୟଣ, ସାଧୁ ନ ହୋଇ ହୁଅନ୍ତି ପାତି, ନାହିଁ ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ ବିବେକ, ନାହିଁ ମଧ୍ୟ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଋଦ୍ର ବ୍ୟବହାର ।

ଏହି ଦୁର୍ଦ୍ଦିପାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର କାରଣ ଏହିକି ଯେ, ଆମର ସ୍କୁଲ କଲେଜ କୌଣସି ଉଚ୍ଚତ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ନୁହଁ, କୌଣସି ସ୍ଥିର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଆମର ନାହିଁ । ଇଣ୍ଡିଆ ହେଉଛି ଏକମାତ୍ର ଦେଶ ଯେଉଁଠି ଶିକ୍ଷାର କୌଣସି ନିଜସ୍ବ ଦର୍ଶନ ନାହିଁ ।”^{୧୩}

ଅଞ୍ଚଳର ଅନ୍ଧକାରରୁ ଟାଣିଆଣି ଜ୍ଞାନାଞ୍ଜନ ପ୍ରୟୋଗରେ ତନ୍ମୁ ସମ୍ମୁଖରେ ସତ୍ୟର ଆଲୋକ ପ୍ରତିଭାତ କରାଇବା ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶ ଥିଲା ମାତ୍ର ସେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ସେ ଆଗ୍ରହ ବ୍ୟକ୍ତି ମନରୁ ଓ ସମାଜରୁ କ୍ରମଶଃ ଦୂରେଇ ଯାଉଛି । ସେଥିପାଇଁ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ତଥା ଚିନ୍ତାମୟକମାନେ, ଅନେକ ମାତ୍ରାରେ ଚିନ୍ତିତ । ମାନସିଂହ କହନ୍ତି— “ଆଲୋଚିତ ମନୁଷ୍ୟତା ଏ ଦେଶରେ ଆଜି ଶିକ୍ଷାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ, ଅର୍ଥ ଅଧିକାର ଓ ପ୍ରଭାବ ହିଁ ଆଜି ଦେଶରେ ଶିକ୍ଷାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷା

ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ତାହା ଯେ କୌଣସି ଦେଶ ପକ୍ଷରେ ଘୋର ଅପକାରକ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ।”^{୧୪} ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଆମ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରାର କେତେକ ଧାରା ପ୍ରଚଳିତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ। “ଯଦି ଆମ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି ଅନୁଯାୟୀ ଆମ ଦେଶକୁ ଆଜି ପୂର୍ନଗଠିତ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ଆମର ଥାଏ, ତେବେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର କେତୋଟି ଅଗ୍ରଣୀ ଅଂଶକୁ ବିନା ଚିନ୍ତାରେ ବରି ନ ନେଇ, ଆମକୁ ଆମର ନିଜର ପ୍ରୟୋଜନ, ପାରିପାର୍ଶ୍ବିକତା ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା ଅନୁସାରେ ଆମର ଶିକ୍ଷା ସଂସ୍କାର ଓ ବିପ୍ଳବ ଆଣିବାକୁ ହେବ।”^{୧୫} ଆମର ଶିକ୍ଷାଧାରା ଆମକୁ କ୍ରମଶଃ ଶାରୀରିକ କର୍ମ ବିମୁଖ କରାଇ ଦେଇ ଆସୁଛି। ଇଂରେଜ ଶାସନ କାଳରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଆମର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଆମେମାନେ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଉପଯୋଗ କରି ନପାରି ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ କେବଳ ତୁଟିପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି କହିବାକୁ ଲାଗିଲୁ। ଏହି ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଆମ ସମାଜ ପାଇଁ ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ ବୋଲି ବାରମ୍ବାର କହି ବୁଲିଲୁ। ଜୀବନର ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷାଧାରାରେ ତୁଟି ନାହିଁ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗଞ୍ଜଳିକା ପ୍ରବାହରେ ୧୯୬୦ ମସିହା ବେଳକୁ ଏହି ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ବିରୋଧରେ ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ଓ ପଲ୍ଲୀବାହୁଳ ଭାରତବର୍ଷର ଜନଜୀବନ ପାଇଁ ଏହି ଶିକ୍ଷାଧାରା ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି— “ଜାତି କେବଳ ଅଫିସ୍‌ଚାଳକ ବାବୁ ଦରକାର କରେ ନାହିଁ, କରେ ନିପୁଣ ଚାଷୀ, ବଢ଼େଇ, ପଥୁରିଆ, କୁମ୍ଭାର, ତନ୍ତୀ, ଉଷାରୀ ଓ ବ୍ୟବସାୟୀ ମଧ୍ୟ। କିନ୍ତୁ ଆମେ କୋଟି କୋଟି ଟଙ୍କା ଶେଷରେ କେତୋଟି ଅଫିସ୍ ଚାଳକ ‘ବାବୁ’କୁ ମାତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ଖର୍ଚ୍ଚ କଲାବେଳେ, ଦେଶର ଉତ୍ତମ ଚାଷୀ, ତନ୍ତୀ, ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ତ କିଛି ହେଲେ କରୁନା।”^{୧୬}

ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ନିଜସ୍ବ ସଂସ୍କୃତି ଓ ପ୍ରାକୃତିକ ସଂପଦର ଉପଯୋଗିତାରେ ଦେଶର ଉନ୍ନତି ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ। ନିଜସ୍ବ ଚଳଣିକୁ ଉପେକ୍ଷା କରି କୌଣସି ରାଷ୍ଟ୍ର କେବେହେଲେ ଉନ୍ନତି କରିପାରେ ନାହିଁ। ମାନସିଂହ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ ଯେ, ଭାରତବର୍ଷ ବିଜ୍ଞାନର ଅଗ୍ରଗତି ସହିତ ତାଙ୍କ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିଜ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଧ୍ୟାନ ଦେଲେ ଭାରତର ଉନ୍ନତି ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବ। “ଭାରତବର୍ଷ ଯଦି ଧରଣୀର ପୁନର୍ବାର ନେତୃତ୍ବ ନେବାକୁ ଚାହେଁ, ଅନ୍ତତଃ ସେ ସୁଖ ଶାନ୍ତିରେ ବଞ୍ଚି ରହିବାକୁ ଚାହେଁ, ତେବେ ତାକୁ ପଶ୍ଚିମ ଆଡୁ ଆଖି ଫେରାଇବାକୁ ହେବ। ଆମକୁ ଧରିନେବାକୁ ହେବ ଯେ ମୋଟର କାର, ଏରୋପ୍ଲେନ୍‌ର ମାସ୍ ପ୍ରଡ଼କ୍ସନ ବା ଗଣ-ପ୍ରସବ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯଥାର୍ଥ ଶିକ୍ଷିତର ନୁହେଁ। ଶିକ୍ଷିତ କହିଲେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ଉତ୍ତମ ମନୁଷ୍ୟ। ପ୍ରତି ବାଟା କାରଖାନାରୁ ଜୋଡ଼ା ବାହାରିବା ପରି ହଜାର ହଜାର ସଂଖ୍ୟାର ଶିକ୍ଷିତ ବର୍ଷକୁ ‘ବର୍ଷ ବାହାରି ନ ପାରନ୍ତି। ସହସ୍ର ସହସ୍ର ମାଟ୍ରିକ୍ୟୁଲେଟ୍ ବା ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍‌ର ସୃଷ୍ଟି କେବଳ ଚାକିରୀ ଖୋଜାଜାଲର ସୃଷ୍ଟି ଯଥାର୍ଥ ଶିକ୍ଷିତର ସୃଷ୍ଟି ନୁହେଁ।”^{୧୭}

ମାନସିଂହ ଜୀବନର ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାନ୍ଧିକା ପ୍ରମୁଖ ଜାତୀୟବାଦୀ ଚିନ୍ତାମାୟକଙ୍କ ବକ୍ତବ୍ୟ ଦ୍ବାରା ଅନୁଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ। ଇଉରୋପର ଉଦାରତାନ୍ତ୍ରିକ ଶିକ୍ଷା ପଦ୍ଧତିର

ପ୍ରଚଳନ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ କର୍ମକ୍ଷୁଦ୍ର କରିଛି, ଜୀବନର ବ୍ୟାପକ କ୍ଷେତ୍ରରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଗଣିଆଣି ଅପିସ୍ୱର ଚାରିକାନ୍ଧ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିବା ପାଇଁ ଅନୁପ୍ରେରିତ କରିଛି, ଏହିଭଳି ଏକ ଧାରଣା ପୋଷଣ କରିଥିବାରୁ ଶିକ୍ଷାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବିଷୟମୁଖ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ ବୋଲି ସେ ବାରମ୍ବାର କହିଛନ୍ତି । ଜଣେ ଚଷା ହୋଇପାରେ, ତନ୍ତ୍ରୀ ହୋଇପାରେ ବା ଭାରତର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଶାସକ ହୋଇପାରେ; ମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରର ଭିନ୍ନତା, ସେମାନଙ୍କର ମାନସିକ ପରିଧି, ଜୀବନ ଓ ଜଗତକୁ ବୁଝିବାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ଜୀବନର ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିଧର୍ମ ଦିଗରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ବଞ୍ଚିତ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବା ଉଚିତ । ଜୀବନର ଜଟିଳତା ସଂଗ୍ରାମରେ ଝାସ ଦେବା ପୂର୍ବରୁ ମଣିଷ ତାର ସୌହର୍ଯ୍ୟ ଓ ସଂଗ୍ରାମ ଉଭୟକୁ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ । ଏ କଥା ପ୍ରତି ମାନସିଂହ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ଯା ହେଉ ଜୀବନର ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ନିଜ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମତର ଦୁର୍ବଳତା ସେ ଅନୁଭବ କରିପାରିଛନ୍ତି ।

ଶିକ୍ଷକ :

ଆମ ଦେଶରେ କଥା ଅଛି ଯେ, “ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭେ ଗୁରୁଶ୍ରେଷ୍ଠ” ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ କରିବା ଉଚିତ । ଭାରତବର୍ଷରେ ଏ ପରମ୍ପରା ଅନେକ ଦିନ ଧରି ଚଳି ଆସିଥିଲା । ଛାତ୍ର ବା ଶିଷ୍ୟମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଅନୁସଂଧାନ ପରେ ହିଁ ଅଭୀଷ୍ଟ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଛାତ୍ରଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗୁରୁ ପ୍ରସା, ପାଳନକର୍ତ୍ତା; ସଂହାରକର୍ତ୍ତା ବି ହୋଇପାରନ୍ତି । ତେଣୁ ଗୁରୁଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ତଥା ଶିବ ଭାବରେ ବଦନା କରାଯାଇଅଛି । ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ସେ ଆନୁଗତ୍ୟ ନାହିଁ ବା କର୍ମକର୍ତ୍ତାମାନେ ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦାତନରେ ସେ ପୂର୍ବପକ୍ଷି ଅନୁସରଣ କରୁନାହାନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଶିକ୍ଷକପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲୋପ ପାଇଥିବାରୁ ଶିକ୍ଷାର ମାନ କ୍ରମଶଃ ହ୍ରାସ ହେଉଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଶିକ୍ଷକ ଓ ଛାତ୍ରଙ୍କର ଭୂମିକା ମୁଖ୍ୟ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ, ଭାରତର ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ, ଶିକ୍ଷକ ତଥା ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଚୌଣ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇ ଶିକ୍ଷାଯତନ ଗଠନ ଓ ଶିକ୍ଷା ପଦ୍ଧତି ନିର୍ଣ୍ଣୟକୁ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଦିଆଯାଉଅଛି । ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହ ସେ ବ୍ୟବସ୍ଥାର କଠୋର ସମାଲୋଚନା କରି ଲେଖିଥିଲେ— “ଏ ଦେଶରେ (ଭାରତରେ) ସ୍କୁଲ କଲେଜ କଥା ପଡ଼ିଲେ ପ୍ରଥମେ ହିସାବ ହେବ କୋଠାବାଡ଼ିର ଖର୍ଚ୍ଚ କିନ୍ତୁ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଉଛି ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ତା’ର ଯୋଗ୍ୟତା—ଆଉସବୁ ପଛ ।”^{୧୮}

ଶିକ୍ଷାଧାରାରେ ଶିକ୍ଷକର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନ ରହିଲେ ଶିକ୍ଷାର ଉନ୍ନତି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଜାତି ତାର ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ନେଇ ବଡ଼ ହୁଏ । ଶିକ୍ଷକ ଜାତିକୁ ଗଢ଼ିଚାଲେ, “ଯେଉଁ ଜାତିର ଶିକ୍ଷକ ଯେପରି, ସେ ଜାତି ସେପରି । ଏହାକୁ ଆମେ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠାକାବ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେବା କି ?”^{୧୯} ପୁଣି “ଏକ ସଭ୍ୟଜାତି ନିକଟରେ ଜଣେ ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷକର ସମ୍ମାନ କୌଣସି ଡି.ପି.ଆଇ. ବା ଶିକ୍ଷାମନ୍ତ୍ରୀ ପାଇଁ ନ ପାରନ୍ତି”^{୨୦}

ମାନସିଂହ କହନ୍ତି— “ଆମେ ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ‘ଶିକ୍ଷକ’କୁ ଏଇ ଶ୍ରେଣୀର ସମ୍ମାନ ଦେବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନ ହୋଇଛୁ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ରର ମୂଳ ପତନ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ ହିଁ ରହିବ।”^{୧୯}

‘ଶିକ୍ଷକ’ ପଦବୀରେ ଯେଉଁମାନେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତେ ଶିକ୍ଷକ ହେବାପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହନ୍ତି। ଶିକ୍ଷକ ହେବାର ପ୍ରାଥମିକ ଯୋଗ୍ୟତା ନଥିବା ବହୁ ଲୋକ ଶିକ୍ଷକ ଭାବରେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇବାରୁ ଶିକ୍ଷାକ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ଅଧୋଗତି ଦେଖା ଦେଇଛି। “ବିଦ୍ୟାଧର ହେବା ଯେତେ ସହଜ, ବିଦ୍ୟାନ୍ତରକ୍ତ ହେବା ସେତେ ନୁହେଁ। ତଥାକଥିତ ଭାବରେ ମାର୍କାଧାରୀ ‘ମାଷ୍ଟର’ ବୋଲାଉବା ଯେତେ ସହଜ ଜଣେ ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷକ ହେବା କୌଣସିମତେ ସେତେ ସହଜ ନୁହେଁ ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷକ ଏ ସମସ୍ତର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବକୁ ଉଠି, ନରୋଭମ ନ ହେଲେହେଁ ଉଭମ ନର ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହେବା ଉଚିତ। ଜାତିର ନୂତନ ବଂଶଧରଙ୍କ ଆଗରେ ଶିକ୍ଷକମାନେ ହିଁ ପ୍ରଥମ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ବିରାଜିତ ନ ରହିଲେ, କୋଟି କୋଟି ମୁଦ୍ରା ବ୍ୟୟରେ ନିର୍ମିତ ସ୍କୁଲ, କଲେଜ, ବ୍ୟର୍ଥ-ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେବା ଧରି ନେବାକୁ ହେବ।”^{୨୦} ଶିକ୍ଷକ ହେବା ନିମନ୍ତେ ଯଥେଷ୍ଟ ନିଷ୍ଠା ଓ ମିଶନାରୀଭାବ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ। ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଗୁରୁସ୍ଥାନୀୟ, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ସମ୍ମାନ ଥିଲା ଓ ସେମାନେ କୌଣସି ଅର୍ଥକାରୀ ବ୍ୟବସାୟ ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ନଥିଲେ। ଏହି ପ୍ରଥାକୁ ମାନସିଂହ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ସତ୍ୟ ଜାତିର ଗଭୀର ସାମାଜିକ ମନନର ଅତି ଉତ୍ତମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବୋଲି ମନେ କରିଛନ୍ତି। ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବିଚାର କଲେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ଅର୍ଥ ଚିନ୍ତା ନ କରିବା ପାଇଁ ସମାଜ ବା ରାଷ୍ଟ୍ର ସେହିପରି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା ମଧ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ। ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ସାମାଜିକ ସମ୍ମାନ ତାହାକୁ ସମଗ୍ର ଛାତ୍ର ସମାଜ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆଦର୍ଶ- ସ୍ଥାନୀୟ କରି ଛିଡ଼ା କରାଇଥାଏ। “ସମଗ୍ର ଜାତି ଆଗରେ ଶିକ୍ଷକର ଏକ ମହାନ ଆଦର୍ଶ ବଞ୍ଚାଇ ନପାରିଲେ, କୌଣସି ଜାତି ଉଚ୍ଚସ୍ତରକୁ ଉଠି ପାରିବନି। ଜର୍ମାନ, ଇଂଲଣ୍ଡ ପରି ଜ୍ଞାନଦୀପ୍ତ ଦେଶ କଥା ଛାଡ଼ିଦିଅ। କେହି ଓଡ଼ିଆ, ତାର ପ୍ରତିବେଶି ଏବର ବଙ୍ଗାଳୀ ଜାତିର ଅଭ୍ୟୁଦୟାନର ଇତିହାସ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଅତିରେ ଜାଣିବେ ଯେ, ସେ ଜାତି ହେଉଛି ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର କେତୋଟି ସୁଦକ୍ଷ, ଜାତିଗତପ୍ରାଣ ଶିକ୍ଷକ, ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକ ଓ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କର ହାତଗଢ଼ା ଶିଳ୍ପମାତ୍ର। ଓଡ଼ିଶାରେ ସେପରି ଶ୍ରେଣୀର ଶିକ୍ଷକ ବେଶି ଦେଖାଦେଇ ନାହାନ୍ତି ଏବଂ ସେହି କାରଣରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଏବେ ବି ଅଧଃପତିତ।”^{୨୧} ଏହା କେବଳ ଇତିହାସର କଥା ନୁହେଁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ଉପର୍ଗୀ-ପ୍ରାଣ ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ଉଦ୍ୟମରେ ସାମାଜିକ ବିକାଶ ସଂଘଟିତ ହେବାର ଦେଖାଯାଉଛି।

ଅବସ୍ଥାଚକ୍ରରେ ପଡ଼ି ଚାକିରୀ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଯେଉଁମାନେ ଶିକ୍ଷକବୃତ୍ତି ଧରିଥାନ୍ତି, ସେମାନେ କହିନକାଳେ ଶିକ୍ଷକ ପଦପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇ ପାରିବେ ନାହିଁ। ଶିକ୍ଷକ ହେବାକୁ ହେଲେ ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରୁ ହିଁ ଶିକ୍ଷକ ହେବାର କାମନା ଜାଗରିତ କରିବାକୁ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଶିକ୍ଷକ ହେବା ନିମନ୍ତେ ଗଢ଼ିବାକୁ ହୁଏ। ଅବଶ୍ୟ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଆର୍ଥିକାତିକ

ଅବସ୍ଥା ଦୂର କରିବା ରାସ୍ତାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ। ମାନସିଂହ ଲେଖୁଥିଲେ—“ ଯଦି ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରୁ ହିଁ ଆମର ଭବିଷ୍ୟତ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ହୃଦୟରେ ଶିକ୍ଷକତାର ମହନୀୟତା ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରି ରଖାଯାଆନ୍ତା, ଯଦି ସରକାର ଏମାନଙ୍କର ସକଳ ଅଭାବ ଅସୁବିଧାର ଦାୟିତ୍ବ ନିମନ୍ତେ, ଯେପରି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ମିଶନ୍ ସବୁ ନିଅନ୍ତି ପାତ୍ରିମାନଙ୍କର, ତା ହେଲେ ଆମେ ଏକ ଅନନ୍ୟ ଚିନ୍ତ, ନିଷ୍ଠାପର ଶିକ୍ଷକଗୋଷ୍ଠୀ ସହଜରେ ହୁଏତ ପାଆନ୍ତେ, ଯେଉଁମାନେ କି ଆନ୍ତରିକତା ସହିତ ଶିକ୍ଷକତା ମାଧ୍ୟମରେ ଜାତିର ସେବା କରିବେ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଇ ପାରନ୍ତା।”^{୨୭}

ଶିକ୍ଷକ ତା ଅନୁଷ୍ଠାନର ସର୍ବମୟ କର୍ତ୍ତା ନ ହେଲେ, ଶିକ୍ଷାଦାନ ଆଶାନ୍ୱରୁପ ଭଳି କରିପାରିବ ନାହିଁ। ଶିକ୍ଷକ ହିଁ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏକ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ଆଦର୍ଶ। ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କର କୋମଳ ମନ ଉପରେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କର କ୍ରିୟା କଳାପ ଅଲିଭା ଅକ୍ଷରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ। ଏଣୁ ଶିକ୍ଷକର ଦୟନୀୟ ଓ ପ୍ରାଧ୍ୟାନ୍ୟହୀନ ଅବସ୍ଥା ଦେଖିଲେ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଗୌରବ ଭାବ ରହିବ ନାହିଁ। ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ—“ଯେଉଁ ଦେଶ ଓ ସମାଜରେ ‘ଶିକ୍ଷକ ହିଁ ବିଦ୍ୟାକୟ’—ଶିକ୍ଷାର ଏହି ପ୍ରଧାନତମ ନୀତି ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ଗୃହିତ ହୋଇନାହିଁ, ସେଠି ଶିକ୍ଷା ସମାଜର ଅକଲ୍ୟାଣ ନକରି କଲ୍ୟାଣ କରିବାର ଆଶା ବୃଥା ତ ହୋଇ ନ ପାରେ।”^{୨୮}

ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷାର ଭଳି ନିମନ୍ତେ ଏକ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇ ଆଶାକରିଥିଲେ ଯେ, ଆମର ଶିକ୍ଷା ସମସ୍ୟା ସମାଧାନର ଅନେକ ବାଟ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହେଲା: ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲେ ଶିକ୍ଷାର ଭଳି ସମ୍ଭବ ହେବ। ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ—“ସରସ୍ୱତୀ ଯଦି ଶାସକର ଆଜ୍ଞାବହ ହୁଅନ୍ତି ଓ ଶିକ୍ଷକ ସାମାନ୍ୟ ନୌକର ମାତ୍ର ରହନ୍ତି, ତେବେ ଦେଶରେ—‘ଶିକ୍ଷା ପ୍ରସାର ବିଦ୍ୟାପ୍ରସାର’ ପ୍ରଭୃତି କପଟ ଚିତ୍କାର ଛଡ଼ା ଆଉକିଛି ନୁହେଁ। ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ସ୍ୱାଧୀନତା ଦିଅ ଏବଂ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ପୁଣି ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣ ରୂପେ, ମିଶନାରୀ ରୂପେ, ତ୍ୟାଗୀ ସନ୍ୟାସୀ ରୂପେ ଦେଖ ଓ ସମ୍ମାନ ଦିଅ, ତେବେ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟ ଦେଶରେ ଗଢ଼ା ହେବ।”^{୨୯}

ଆମର ଶିକ୍ଷା ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନର ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରିବାକୁ ହେଲେ, ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ପ୍ରାଧ୍ୟାନ୍ୟକୁ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଦିଆଯିବା ଆବଶ୍ୟକ। ଅବଶ୍ୟ ସେ ଶିକ୍ଷକ, ଶିକ୍ଷକଗୁଣସଂପନ୍ନ ହେବା ଚାହିଁ, ନ ହେଲେ ଶିକ୍ଷକ ବେଶଧାରୀ ଶିକ୍ଷାଗୁଣ ବିବର୍ଜିତ ବ୍ୟକ୍ତି ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନକୁ ସ୍ତ୍ରାସ କରିବ। ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ—“ଦେଶରେ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକ ସୁସମ୍ଭବ ଭାବରେ ଗଢ଼ି ଉଠିବାକୁ ଯଦି ଚାହିଁ, ତେବେ ଶିକ୍ଷକ ସେଥିରେ ଗୌଣ ନ ହୋଇ ପ୍ରଧାନକର୍ତ୍ତା ବୋଲି ଧରାଯିବା ଉଚିତ୍। ଶିକ୍ଷକ ଓ ସମାଜ ଭିତରେ ସରକାର ବା ମ୍ୟାନେଜିଂ କମିଟି କେହି ହେଲେ ଅବାତର ଅନ୍ତରାୟ ରହିବେ ନାହିଁ। ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ବିଶେଷଜ୍ଞମାନେ କେବଳ ପଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବେ। ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ, ଡିନିନିନ ପରିଚାଳନା, ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଦରମା, ଛାତ୍ରଙ୍କର ପିତ୍ତ ବିଷୟରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକ ବା ସଂଗ୍ରହ ନିଜ ଦାୟିତ୍ବରେ ଛାଡ଼ିଦେବା ସର୍ବଥା ଶ୍ରେୟ। ଏହି ବିବେଚନାକରଣ

ପଲରେ ସରକାର ଅନେକ ମୁଣ୍ଡ ବ୍ୟଥାରୁ ରକ୍ଷା କାଇବା ସଂଗେ ସଂଗେ, ମୋର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ଆମ ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରେ ଶିକ୍ଷା ଓ ଶୁଖିଲା ଆଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଜନକ ଭାବରେ ବଦଳିଯିବ ।”^{୨୫}

ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନରେ ଶିକ୍ଷକ-ପ୍ରାଧ୍ୟାପ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ଭସର୍ଗୀକୃତ, ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା, ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ସସମ୍ମାନ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଦେଇଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ କବିତା ସମେତ, କମଳାୟନ କାବ୍ୟ, ଅନ୍ୟେଷଣ ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କୀୟ ବିଭିନ୍ନ ପୁସ୍ତକରେ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକର ଉତ୍ତମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । କମଳାୟନ କାବ୍ୟରେ ଉତ୍କଳମଣି ଗୋପବନ୍ଧୁ କମଳର ପିତାଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଯାହା କହିଛନ୍ତି, ତାହା ଗୋବନ୍ଧୁଙ୍କର ନୁହେଁ, ମାନସିଂହଙ୍କର ମନର କଥା । ଜଣେ ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷକ ସାମାନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିପାରେ, ମାତ୍ର ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକ ମନୁଷ୍ୟ-ଗଠନକାରୀ, ସାଧୁ, ଦକ୍ଷ, ଧର୍ମ-ଭାରୁ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ପରାୟଣ, ଉଦାରମନା ତଥା ଛାତ୍ରଙ୍କ ମଙ୍ଗଳାଦ୍ୱାରା ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ।^{୨୬} ଏହି ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକର ସଫଳ ରୂପାୟନ ପାଇଁ, ମାନସିଂହ କମଳାୟନ କାବ୍ୟରେ, କମଳଲୋଚନଙ୍କୁ ଜଣେ ଶିକ୍ଷକ ରୂପେ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରାଇଛନ୍ତି । କମଳ ଅଧ୍ୟାପନାର ବ୍ରତ ଗ୍ରହଣକରି, ସ୍କୁଲ ଓ ଘରେ ଅକାତରେ ବିଦ୍ୟାଦାନ କରିଚାଲିଛି । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ବୋଧଗମ୍ୟ କରାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ନିଜେ ଘରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥାଏ । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ପ୍ରମାଦ ନିମନ୍ତେ ସେ ମୁହଁ ଚିରସ୍ଥର କରେ । ପିଲାମାନଙ୍କ ସହିତ ଭରମ ଭାବରେ ମିଶୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ସର୍ବଦା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ତରରେ ରଖୁଥାଏ ।^{୨୭} ମାନସିଂହଙ୍କର ନିଜର ଏହି ଆଦର୍ଶ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଥିବାରୁ ସେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଏହି ମତକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସେ କେବଳ ଶିକ୍ଷକ ଭାବରେ ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟତ୍ର ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦୂରତାରେ ରଖିବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ, ତେଣୁ ସେ ଭାବୁଥିଲେ ଏହି ଗୁଣ ଶିକ୍ଷକର ଆଦର୍ଶ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ସେ ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲେ ଯେ, ଏହି ଦରିଦ୍ର ଦେଶର ଛାତ୍ର ଓ ଶିକ୍ଷକମାନେ, ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମ ରାଜ୍ୟ ସୀମାର ଶିକ୍ଷକ ଓ ଛାତ୍ରଙ୍କ ପରି ସରଳ କଠୋର ଜୀବନରେ ହିଁ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ରହିବା ଉଚିତ୍ । ଶିକ୍ଷକ ବା ଶିକ୍ଷାବିତ୍ମାନେ ଶିକ୍ଷା ବା ଜୀବନ ଭିତରେ କୌଣସି ଅନ୍ତର ଦେଖିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ନିକଟରେ ଶିକ୍ଷା ଓ ଜୀବନ ଓତପ୍ରୋତ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ । ଆଲୋ ପ୍ରତ୍ୟେକ କେବଳ ନୁହେଁ, ଦିନର ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରୁଛୁ ଓ ପରୀକ୍ଷାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉଛୁ । ପାଖ-ପୋଲ, ଜନତାର ବାହାବା, ପବ-ପଦାର୍ଥ-ସିଦ୍ଧି, ନିନ୍ଦା-କୁସା ଇତ୍ୟାଦି କ୍ଷିପ୍ର ପଳାୟନୀୟ ଘଟଣାରାଜି ଜୀବନର ବଡ଼କଥା ନୁହେଁ । ଜୀବନର ମୁଖ୍ୟତମ ଲାଭ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବୋଧହୁଏ, ‘ଅଭିଜ୍ଞତା’ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘଜୀବନର ସୂକ୍ଷ୍ମ ନିର୍ଯ୍ୟାସ ବା ଘଟଣା ପ୍ରଭାବରୁ ଯାହା ଶେଷତର୍କ ହୃଦୟଙ୍ଗମ ହେଲା ସେହି ହିଁ ଆମର ପ୍ରକୃତ ‘ଜ୍ଞାନଯୋଗ’ । ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏହି ପ୍ରକାର ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଜୀବନ ଦର୍ଶନ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନୁହେଁ, ସେ ଶିକ୍ଷା କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଜାତିକୁ ସତ୍ୟ, ଶକ୍ତିମାନ, ସଂସ୍କୃତି ସଂପନ୍ନ, ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାବାନ କରିପାରିବ ବୋଲି ଆଶା କରିବା ପାଗଳର ପ୍ରଳାପ ପରି ହେବ ।”^{୨୮}

ମାନସିଂହ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ସ୍ଵାଧୀନତା ପରେ ପରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ନୈତିକମାନ କ୍ରମଶଃ ହ୍ରାସ ହେବାପରି ମନେ ହେଉଛି। କେବଳ ସ୍କୁଲ ଶିକ୍ଷକ ନୁହଁନ୍ତି “ସ୍ଵାଧୀନତାପର ଭାରତବର୍ଷରେ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ସର୍ବତ୍ର ଯେ ଅଧୋଗାମୀ ହୋଇଛି, ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଆଲୋଚନା ଓ ଉଚ୍ଚତମ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କର ମତ୍ର-ବ୍ୟଥାର କାରଣ ହୋଇଛି। ଏହି ଅଧୋଗତିର ମୁଖ୍ୟ କାରଣ ଏହି ଯେ, ଏ ଦେଶରେ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ କଥା ଛାଡ଼ି, ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟର ତଥାକଥିତ ପ୍ରଫେସରମାନେ ମଧ୍ୟ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ଏକ ସ୍ଵୟଂସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ-ତପସ୍ୟାର ଓ ଜାତିର-ତରୁଣ-ସମାଜର-ଗଠନ-ପୀଠ ବୋଲି ମନେ ନକରି ତାକୁ ନିଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ସହଜଲଭ୍ୟ ଅନୁଗ୍ରହ ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେ କରୁଛନ୍ତି। ଚାରିଆଡ଼େ ତେଣୁ ବିଶ୍ଵଜ୍ଞାନ।”^{୨୯}

ଜଣେ ଶିକ୍ଷକ ବା ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକର ତିନୋଟି ପ୍ରମୁଖ ଗୁଣ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି। ସେ ଆଶା କରିଥିଲେ ଏହି ତିନିଗୋଟି ଗୁଣଯୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି, ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ସହାୟକ ହେବେ। ସେଗୁଡ଼ି ହେଲା :

(କ) ସେ ଯେତିକି ଜାଣିଥିବେ ତାହା ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଅବଗତ ଥିବେ।

(ଖ) ସେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ନୀତିବାନ୍ ଥିବେ ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅସାଧୁ କର୍ମ କରିବା ବା ଅସତ୍ୟ କଥା କହିବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହେବନାହିଁ।

(ଗ) ଯେ କୌଣସି ଶ୍ରମକୁ ଆନନ୍ଦରେ ଶରୀର ଓ ମନ ଦେଇ ସ୍ଵୀକାର କରିବେ।

ଶିକ୍ଷକର ସମାଜର ଏହିଭଳି ଗୁରୁତ୍ଵାୟିତ୍ଵ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଦେଶର ପ୍ରଶାସନ-ମୁଖ୍ୟମାନେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ପ୍ରତି ଏକ ତାତ୍ତ୍ଵିକ ଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରନ୍ତି। ସେମାନେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ଏକ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକ ହେବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ, ତା’ର ଆର୍ଥନୀତିକ ଦୂରବସ୍ଥା ପ୍ରତି କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରନ୍ତି ନାହିଁ। ‘ତଳିଆ ଜୀବର ବିଳାପ’ରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ବଡ଼ ସାହେବ ବୁଝିବା ଉଚିତ

ମାଷ୍ଟର ବି ପିଲା

ହୁଅନ୍ତି, ଭାତ ଖାଆନ୍ତି, ଭୋକେ

ହୁଅନ୍ତି କିଲିବିଲା ।

ମାଷ୍ଟର ଘରେ ଗହଣ ଲୋଡ଼ା, ତା ତୁଲି ଲୋଡ଼େ କାଠ

ଝିଅର ବର ଲୋଡ଼ା ଓ ପୁଅର

ଜୋଡ଼ା, କୋଟ, ଶାଟ ।”^{୩୦}

କ୍ଷମତାରେ ଥିବା ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ବଡ଼ ସାହେବମାନେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କିପରି ତାତ୍ତ୍ଵିକ ଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରନ୍ତି, ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ‘ଶାସନଚକ୍ର’ ଏକାଙ୍କିକାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ତାହା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି। ପୁଣି ଯେଉଁମାନେ କୌଣସି ବୃତ୍ତି ପ୍ରତି ଯୋଗ୍ୟ

ବିବେଚିତ ହୁଅନ୍ତିନାହିଁ, ସେମାନେ ଶିକ୍ଷକ ଭାବରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିବାରୁ ଶିକ୍ଷକର ମାନ ସମାଜରେ ହ୍ରାସ ହୋଇଯାଇଛି ଓ ଲୋକମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନବୋଧ ତଥା ଆଶ୍ୱା କ୍ରମଶଃ କମି କମି ଆସୁଛି । ‘ସ୍ୱରାଜ୍ୟାଶ୍ରମ’ କବିତା ସଂକଳନରେ ମାନସିଂହ ବିଦ୍ରୁପ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ନିତାନ୍ତ ଯଦି ତାହଁ କରିବ କିଛି
ଇଞ୍ଚୁଲ ମାଷ୍ଟ୍ର କାମ ପଡ଼ି ରହିଛି ।
ଗଣତି ନାହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ତାହାକୁ
ଆମ ଶାସନେ ସେଟା ହୁଏ ତୁଚ୍ଛାକୁ ।” ୩୧

ସଂସ୍କୃତି ଠାରୁ ତା’ର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ସ୍ରଷ୍ଟା ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ, କବିତାଠାରୁ ତା’ର ସ୍ରଷ୍ଟା କବିଙ୍କୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବା ଯେଉଁଳି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଶିକ୍ଷାଠାରୁ ଶିକ୍ଷକକୁ ସେଇ ଭଳି ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଶିକ୍ଷକ ମାନବ ସମାଜର ଅତୀତ ପ୍ରଜ୍ଞାର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ପଥନିର୍ଦ୍ଦେଶକ । ସମାଜର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ, ସେଇଥିପାଇଁ ସମାଜର ସର୍ବୋତ୍ତମ ଜ୍ଞାନମୟ ପୁରୁଷକୁ ଶିକ୍ଷକରୂପେ ନିର୍ବାଚିତ କରାଯିବା ବିଧେୟ । କିନ୍ତୁ ଏହି ତପସ୍ୟାକୁ ଜଣେ ବରଣ କରିବ କାହିଁକି ? ସମାଜରେ ଯଦି ତା’ର ସ୍ଥାନ ସେହି ଅନୁସାରେ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ନ ହୁଏ ? ସେଇଥିପାଇଁ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ ଶିକ୍ଷକର ସ୍ଥାନ କେଉଁଠି, ସେଥି ନେଇ ବାରମ୍ବାର ଟକ୍କ ଆସିଛି । ବାକ୍ୟତଃ ଶିକ୍ଷକର ଭୂମିକାକୁ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ ବି, କାର୍ଯ୍ୟତଃ ଶିକ୍ଷକକୁ ସେହି ସମ୍ମାନ ଦେବା ପାଇଁ ସମସ୍ତେ ସତତଃ ପରାହ୍ନୁଖ । ଅତୀତ ଭାରତରେ ବା ମଧ୍ୟ-ଯୁଗୀୟ ଇଉରୋପରେ ଶିକ୍ଷା ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଗୋଷ୍ଠୀପାଇଁ ଅଭିପ୍ରେତ ଥିବାରୁ, ଶିକ୍ଷକକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣର ତପସ୍ୟା ଭିତରେ ବା ମିଶନାରୀର ନିର୍ଲୋଭ ସାଧନା ଭିତରେ ଦେଖିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ରେନେସାଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଇଉରୋପ ଓ ଜନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାରତରେ ଶିକ୍ଷକର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ନେଇ ଓ ତା’ର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ନେଇ ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଶ୍ନ ଆସିଛି । ମାନସିଂହ ସେ ସବୁ ପ୍ରଶ୍ନକୁ ମଧ୍ୟ ଏକ ଭାବମୟ ଦୃଷ୍ଟି ନେଇ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଶିକ୍ଷକକୁ ସର୍ବୋତ୍ତମ ସମ୍ମାନ ଦେବା କଥା କହିଲାବେଳେ, ଯେଉଁ ସମାଜ ଭିତରେ ଆମେ ବଞ୍ଚୁଛେ, ସେଇ ସମାଜ ଭିତରେ ଶିକ୍ଷକର ଯେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କିଛି ଭୂମିକା ନାହିଁ, ସେ ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ଜଣେ ଶିକ୍ଷା-ବିକ୍ରେତା ମାତ୍ର, ସେ କଥା ସେ ବୁଝି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ଶିକ୍ଷକର ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଯେଉଁ ଗୁଣକୁ ସେ ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି, ସେ ଗୁଣ ଜଣେ ଆଦର୍ଶବୋଧରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ନ ହେଲେ ବା ନିପାଡ଼ିତ ନହେଲେ ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ । ଜୀବନରେ ସମସ୍ତେ ସୁଖ ସମୃଦ୍ଧି ଚାହାନ୍ତି—ଭଲରେ ବଂଚିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ଯନ୍ତ୍ରଣା ପାଇବା ପାଇଁ କେହି ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଶିକ୍ଷକର ଜୀବନ ଭାରତରେ ଏକ ଯନ୍ତ୍ରଣାକ୍ଳିଷ୍ଟ ଜୀବନ, ତାକୁ ଯୋର ଜଞ୍ଜାଳିଆ ଆଦର୍ଶ ଶିଖାଯାଏ । ପୂର୍ବରୁ, କ୍ଷମତା ଜଣେ ରଜା ବା ତା’ର ପରିବାର ଭିତରେ କେନ୍ଦ୍ରୀଭୂତ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ସେହି କ୍ଷମତା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଶାସକ ଗୋଷ୍ଠୀ ହାତକୁ କ୍ରମଶଃ ଚାଲି

ଆସିଛି । ସେହି- ପରିବର୍ତ୍ତନ ପଳରେ ରାଜନୀତିର ପ୍ରକାଶକମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଶିକ୍ଷକର ସାମାଜିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ନୂନ ହୋଇଛି ଓ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ମଧ୍ୟ । ଶିକ୍ଷକ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜର ପ୍ରାତଃସ୍ମିକତାକୁ ଅନୁଭବ କରି ନ ପାରିବେ, ସୁବିଧାଭୋଗୀ ନ ହୋଇ ସୁବିଧାଭୋଗୀଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବାପାଇଁ ଆପ୍ରାଣ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିବେ ଓ ଗଣରାଜନୀତି ଯୁଗରେ କ୍ଷମତାର କୌଣସି ଅଂଶଦାର ହୋଇ ନ ପାରିବେ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଭଳି ଆର୍ତ୍ତଚିହ୍ନାର କରୁଥିବେ । ଶିକ୍ଷକତା ସଂପର୍କରେ ଲମ୍ବ ଲମ୍ବ ଭାଷଣ ଦେଲା ପରେ ବି ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷକ ହେବା ଅପେକ୍ଷା ଶିକ୍ଷା-ପ୍ରଶାସକ ହେବାକୁ ସେଥିପାଇଁ ବେଶି ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଏ ଦୈବିତଧାରା ପ୍ରତି ତାଙ୍କ ସମସାମୟିକ ବ୍ୟୁତ୍ପାନ୍ନେ ପ୍ରଶଂସାମାନ ନଥିଲେ । ବରଂ କବି ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷକତା କାଳରେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କଠାରୁ ଦୂରେଇ ରହୁଥିବାର ଅପବାଦ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଶିକ୍ଷାୟତନ :

ଶିକ୍ଷାଦାନ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଥମ ଆବଶ୍ୟକ ଶିକ୍ଷକ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆବଶ୍ୟକତା ହେଉଛି ଶିକ୍ଷାୟତନ । ପରିବେଶ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ମନରେ ଶିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ନିମନ୍ତେ ଭୂମି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ । ଏହି ଭୂମିର ଅଭାବରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ଓ ଗ୍ରହଣ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଯାଏ । ମାନସିଂହଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଏକ ରୋମାଞ୍ଚିକ ଭାବପ୍ରବାହ ସମଗ୍ର ଇଉରୋପ ଓ ଭାରତର ଚିତ୍ତକୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲା । ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ମାନବର ମହତ୍ତର ସରା ନିହିତ, ଏହିଭଳି ଏକ ବିଶ୍ୱାସ ରହିନକଠାରୁ ଲେଖକ, ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଠାରୁ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ବହୁ ଚିନ୍ତାମୟଙ୍କଙ୍କ ମନକୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲା । ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ପୁସ୍ତକ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଶିକ୍ଷାୟତନର ସ୍ୱରୂପ, ବିଶିଷ୍ଟତା ଓ ତା'ର ଆଦର୍ଶ ସଂପର୍କରେ ନିଜର ମତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଶିକ୍ଷାୟତନ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁବାଦିତ 'ଗ୍ରାମୋନତିର ରୋମାଞ୍ଚକର କାହାଣୀ' ପଢ଼ିବାକୁ ହେବ । ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପୁସ୍ତକର ଲେଖକ ଡବ୍ଲିଉ. ଏସ୍. ଡବ୍ଲିଉ. ଜଣେ ଆମେରିକୀୟ ମହିଳା ମିସେସ୍ ଆଲିସ୍ ଲୟେଡ଼ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କାନେ କଲେଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ କଲେଜ ସନ୍ନିହିତ ଗ୍ରାମର ବିକାଶ କାହାଣୀ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ଶିକ୍ଷାୟତନ ନିଜ ଭିତରେ ନିଜେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ନାହିଁ, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ପାରସ୍ପରିକ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ଜୀବନକୁ ସୁନ୍ଦର ଓ ବିକାଶପ୍ରାପ୍ତ କରନ୍ତି, ସଂପୃକ୍ତ ପୁସ୍ତକରେ ଏହି କଥା ହିଁ ଉଲ୍ଲିଖିତ । ଏହି ପୁସ୍ତକରେ ମିସେସ୍ ଆଲିସ୍ଙ୍କ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା କିପରି ଅନୁନତି ଅଞ୍ଚଳରେ ଆଲୋକ ପ୍ରବେଶ କରିଛି ସେ ବିଷୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ସହିତ ସେଠାକାର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ନାନା ମତ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତୀୟ ପରିବେଶରେ ସୁହାଉଲାଭଳି ଶିକ୍ଷାୟତନର ସଂସ୍କାର ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କେତେକ ମତ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଯାଇଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିକ୍ଷାୟତନ ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ପରିବେଶ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଆଧାରକରି ଗଢ଼ାଯିବା ଉଚିତ୍, ଯାହାକୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଅଧିବାସୀମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତିକ

ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେବେ। ତତ୍ ସଂଗେ ସଂଗେ “ଜିଲ୍ଲାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନର ମୁଖ୍ୟ-କର୍ତ୍ତା, ଜିଲ୍ଲାର ସମଗ୍ର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପରିଚାଳକ ହେବା ଉଚିତ। ଏହାର ଫଳ ଏଇ ହେବ ଯେ, ପ୍ରାଇମେରୀଠାରୁ କଲେଜ ଯାଏ ପିଲାଏ ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଗୋଟାଏ ଆଦର୍ଶ, ଗୋଟାଏ ପଦ୍ଧତିରେ ଗଢ଼ି ହୋଇ ଆସିବେ। ‘କାନେ’ରେ ସେଇଆ ହୋଇଛି। ଆମ ଦେଶରେ କଲେଜ ଦୋଷ ଦେଉଛି ହାଇସ୍କୁଲକୁ, ହାଇସ୍କୁଲ ଦୋଷ ଦେଉଛି ପ୍ରାଇମେରୀକୁ। ପ୍ରାଇମେରୀ ବର୍ଜିବାରେ ଲାଗିଛି ସରକାରକୁ। କାହାର କାହା ସଙ୍ଗେ ପରିଚୟ ବା ସଂପର୍କ ନାହିଁ। ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକାଠି କରି ଏକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବା ଏକ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ଓ ପରିଚାଳିତ କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି ଅନୁଷ୍ଠାନ ନାହିଁ। ସେଣେ ପୁଣି ପ୍ରତି ସ୍କୁଲ ବା କଲେଜ ନିଜ ନିଜର ପାରିପାର୍ଶ୍ବିକ ସମାଜ ସହିତ ସଂପର୍କହୀନ।”^{୩୨} ତତ୍ତ୍ବର ମାନସିଂହ ଆଲିୟ ଲୟେଡ଼ଙ୍କ ସ୍କୁଲକୁ ଆଦର୍ଶ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ତାହାର କେତେକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି।

ପ୍ରଥମତଃ ସେ ସ୍କୁଲ ସ୍ଥାନୀୟ ସମାଜ ଓ ଅଞ୍ଚଳ ସହିତ ଓଡ଼ିଆପ୍ରୋତ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ତଥା ସମସ୍ତଙ୍କରେ ଗ୍ରଥିତ। ଆମ ସ୍କୁଲଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣ ଜୀବନ ଯାପନ, ବେଶପୋଷାକ, ପାରିପାର୍ଶ୍ବିକ ଅବସ୍ଥାଠାରୁ ଭିନ୍ନ। ଆମର ଶିକ୍ଷାୟତନ ପ୍ରାଥମିକଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁଠାରେ ସମାଜ ସଂପର୍କ ଶୂନ୍ୟ।

ଦ୍ବିତୀୟତଃ, କାନେ ସ୍କୁଲ ବା କଲେଜ ସାର୍ବପିକେଟ ଯୋଗାଡ଼ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ବସାଯାଇ ନାହିଁ। ନିଜ ମାଟିକୁ ଶ୍ରୀସଂପଦ ଓ ସମୃଦ୍ଧ କରିବା ତା’ର ଲକ୍ଷ୍ୟ।

ତୃତୀୟ କଥା ହେଲା, ସେଠାରେ ଟଙ୍କାରେ ଫିସ୍ ନିଆଯାଏ ନାହିଁ। ଫିସ୍ ନିଆଯାଏ ବୁକ୍ସ, ବିଚକ୍ଷଣତା, ସ୍ବଭାବ, ଚରିତ୍ର ପୁଣି ଶ୍ରମରେ। ଅସଲ ଫିସ୍ ହେଉଛି ମାନସିକ ଓ ଶାରୀରିକ ଶକ୍ତି।

ଚତୁର୍ଥତଃ, ବଞ୍ଚିବାର ସାରଲ୍ୟ ଓ ଶ୍ରମ-ସମ୍ମାନ। ଧନୀ ଦରିଦ୍ର ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ଶ୍ରମ କରିବେ ଓ ସମବସ୍ତ୍ର ହୋଇ ଚଳିବେ। ସ୍କୁଲର ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ବସ୍ତ୍ର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବେ ନାହିଁ।

ପଞ୍ଚମତଃ, ସ୍କୁଲ କଲେଜର ପାଠ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶିକ୍ଷକମାନେ ପାରିପାର୍ଶ୍ବିକ ଚାହିଦା ଅନୁସାରେ ନିଜେ ତିଆରି କରନ୍ତି। ତେଣୁ ଲୋକେ ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ନିଜରବୋଲି ଭାବନ୍ତି। ଆମ ଦେଶର ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷକ, ସିଲାବସ୍, ପାଠ୍ୟବହି, ପରୀକ୍ଷା, ସବୁ ଉପରୁ ଲଦା ହେଉଛି, ତେଣୁ ସ୍କୁଲ ସବୁର ଚେର ମାଟିକୁ ପଶିପାରୁ ନାହିଁ।

ତଃ ମାନସିଂହ ସ୍କୁଲ ଇନ୍‌ସେକ୍ଟର ଓ ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର କଲେଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିବା ସମୟରେ ହିଁ ମିସେସ୍ ଆଲିୟ ଲୟେଡ଼ଙ୍କ ସ୍କୁଲ କ୍ରୀଷ୍ଣାର ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ। ତାଙ୍କର ‘ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ’ ପୁସ୍ତକରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀ ରହିଛି।

ତତ୍ତ୍ୱର ମାୟାଧର ମାନସଂହ ଆମଦେଶର ଶିକ୍ଷାୟତନର ସଂସ୍କାର ସଂପର୍କରେ ମତାମତ ପ୍ରଦାନ କରି କହନ୍ତି:

- ୧— ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ (ପ୍ରାଇମେରୀ, ହାଇସ୍କୁଲ ବା କଲେଜ) ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଛୋଟବଡ଼ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଞ୍ଚଳର ସାମୁହିକ ଜୀବନର କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ବିବେଚିତ ଓ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ହେବ। ପୁଣି ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଞ୍ଚଳର ଯେତେ ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ସମସ୍ତଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ କରି ସମସ୍ତ ଅଞ୍ଚଳର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଗୋଟିଏ କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ଧରାଯାଇ ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଗୋଟିଏ ଆବଶ୍ୟକରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରାଯିବ।
- ୨— ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ସ୍ୱୟଂସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଗଢ଼ିବାକୁ ଦିଆଯିବ। ଶିକ୍ଷକମାନେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନ ହେବେ। କେଉଁ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଗ୍ରହଣ କରିବେ ବା ନ କରିବେ, ନିଜ ସିଲାବସ୍ ନିଜେ ଗଢ଼ିବା ତଥା ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର ସିଲାବସ୍ରେ ସ୍ଥାନୀୟ ପ୍ରୟୋଜନ ଅନୁଯାୟୀ ଅଦଳ ବଦଳ କରିବାରେ ସେମାନେ ପୂରା ସ୍ୱାଧୀନ ରହିବା ଉଚିତ।
- ୩— କୌଣସି ହେଲେ ଛାତ୍ର ବା ଛାତ୍ରୀଠାରୁ ବେତନ ନିଆଯିବ ନାହିଁ—ଶିକ୍ଷାର କୌଣସି ସ୍ତରରେ। ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନର ପ୍ରବେଶର ଏକମାତ୍ର ଫିସ୍ ହେବ ବୁକ୍ସ ଓ ଚରିତ୍ରର ଉତ୍କର୍ଷ। ପାଠର ମାନଦଣ୍ଡ ବରାବର ଉଚ୍ଚ ରହିବ, ଯେପରିକି ତାହା ଯେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ସମ୍ମାନ ପାଇବ।
- ୪— ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ମାନଙ୍କରେ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ ପରିଚାଳିତ ହେବ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କ ଦୈନିକ ଶ୍ରମ ଉପରେ। ସଂଯମ ଓ ସାରଳ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଜୀବନର ପ୍ରଧାନ ନୀତି ହେବ। ଧନୀ ଦରିଦ୍ର ସମସ୍ତେ ଏକ ଖାଦ୍ୟ ଖାଇବେ, ଏକ ବସନ ପିନ୍ଧିବେ ଓ ଏକ ଜୀବନଯାପନ କରିବେ।
- ୫— ଯେଉଁମାନେ ବୁକ୍ସ ବିଦ୍ୟା ଓ ଚରିତ୍ରରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବିବେଚିତ ହେବେ, କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ସେମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଖର୍ଚ୍ଚ ବହନ କରିବେ। ପୁଣି ପ୍ରତି ଛାତ୍ର ବା ଛାତ୍ରୀଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ନିଆଯିବ ଯେ, ସେମାନେ ନିଜ ମାଟିକୁ ଶ୍ରୀମନ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଯଥାଶକ୍ତି ଚେଷ୍ଟା କରିବେ।

ମାନସଂହଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବଗୁଡ଼ିକ ଏକ ଇଉଟୋପିଆ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ। ଅତୀତରେ ଇଉଟୋପୀୟ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟଗୁଡ଼ିକ ଧନାତ୍ମ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଦାନରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରାଷ୍ଟ୍ର ଓ ଚର୍ଚ୍ଚ କବଳରୁ ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରି ବିଦ୍ୟାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଅନୁଷ୍ଠାନ ରୂପେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା। ୧୮୫୭ ରେ ଭାରତୀୟ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କାଳରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟଗୁଡ଼ିକ ବାକ୍ୟତଃ ସ୍ୱୟଂଶାସିତ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଯାଇଥିଲା। ପ୍ରକୃତ ବିଦ୍ୟାର୍ଚ୍ଚା ପାଇଁ ସ୍ୱାଧୀନତା ଓ ଆତ୍ମସଂଯମ କାମ୍ୟ। ଆମର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟଗୁଡ଼ିକ କିନ୍ତୁ ସେହି ସଂଯମ ବା ଶୃଙ୍ଖଳା ଭିତରେ ରହିପାରି ନାହିଁ। ମୂଲ୍ୟବୋଧର ଅଧୋଗତି ଫଳରେ ଭାରତର ଉଚ୍ଚତମ ବିଦ୍ୟାୟତନଗୁଡ଼ିକ ଆଜି କ୍ଷୟରୋଗରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ, ମାନସଂହ ଏଥିପାଇଁ ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି: “ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ହେଲା ଦେଶର ତରୁଣ ସମାଜକୁ

ଜ୍ଞାନଦୀପ୍ତ କରି ଗଢ଼ି ବାହାର ଜଗତକୁ ଛାଡ଼ି ଦେବାର ସାଧନା ପାଠ । କେବଳ ଅଭିଶପ୍ତ ଭାରତବର୍ଷରେ ହିଁ କଲେଜ ବା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଯେ କୌଣସି ମତେ ଖଣ୍ଡିତ ଖଣ୍ଡିତ ଦ୍ୱିପ୍ଳୋମା ମାରି ନେବାର ଏକ ରକମ ସିଦ୍ଧିର ସମ୍ଭାବ ଅଟେ ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ” ୧୩ ଦୀର୍ଘ ତାଳିଶ ବର୍ଷ ତଳେ ମାନସିଂହ ଯେଉଁ ଆଶଙ୍କା କରୁଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକ ତଦପେକ୍ଷା ଆହୁରି ନିକୃଷ୍ଟ ରୂପ ଧାରଣ କଲାଣି ।

ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷାଧାରା ଓ ଶିକ୍ଷା ସଂସ୍କାର :

ତତ୍କାଳୀନ ମାଧ୍ୟାଧିକ ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ବିଭିନ୍ନ ପଦପଦବୀରେ ରହିଥିବାରୁ ସମସାମୟିକ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର କେତେକ ତ୍ରୁଟି ଦେଖି ତାକୁ ସଂଶୋଧନ କରିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ ଆଗତ କରିଥିଲେ । କାର୍ଯ୍ୟତଃ ତାହା କେବଳ ପାଇଲ ମଧ୍ୟରେ ରହିବା ସାର ହୋଇଥିଲା, ତା’ର ବ୍ୟାବହାରିକ ମୂଲ୍ୟକୁ କେହି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରି ନଥିଲେ । ସ୍ୱାଧୀନତାଭର ଭାରତବର୍ଷରେ ଶିକ୍ଷାସଂସ୍କାର ନାମରେ ଅନେକ କମିଶନ ବସିଲାଣି, ଶିକ୍ଷାସଂସ୍କାର କମିଶନରକ ପ୍ରସ୍ତାବର ଅନେକ ପୂର୍ବରୁ ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ବିଭିନ୍ନ ରିପୋର୍ଟରେ ଅନୁରୂପ ପ୍ରସ୍ତାବମାନ ଆଗତ କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ମାନସିଂହଙ୍କର ଚିନ୍ତା ଓ ଭାଗ୍ୟ ପରସ୍ପର ପ୍ରତିକୂଳ ଗତିରେ ଗମନ କରିବାରୁ ଓ ତାତ୍କାଳିକ ଜ୍ଞାନ ଅଭାବରୁ ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ମତାମତକୁ ଯଥାଯଥ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିପାରିନଥିଲେ । ତଥାପି ମାନସିଂହଙ୍କ ଚିନ୍ତନର ମୌଳିକତା ସେହି ପ୍ରସ୍ତାବ ଓ ପୁସ୍ତିକାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଶିକ୍ଷାସଂସ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଅନେକ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରବନ୍ଧ ସମେତ ତାଙ୍କର ନିମ୍ନ ପୁସ୍ତକଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଣିଧାନ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟ ।

୧. ସିଟିଜେନ୍ ଏଜୁକେଶନ (ଇଂରାଜୀ) (୧୯୪୨)
୨. ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ (୧୯୪୩)
୩. ଶିକ୍ଷାର କି’ କ’ଣ, କାହିଁକି ? (୧୯୬୦)
୪. ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା (ଆତ୍ମଜୀବନୀ) (୧୯୬୫)
୫. ତ୍ରିମସ ଇନ୍ ଏଜୁକେଶନ (ଇଂରାଜୀ) (୧୯୬୫)
୬. ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତର ଛାତ୍ର ସମସ୍ୟା (୧୯୬୭)
୭. କୋଠରୀ କମିଶନ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା (୧୯୬୭)

ତତ୍ ସଂଗେସଂଗେ ଗ୍ରାମୋନ୍ନତିର ରୋମାଞ୍ଚିକ କାହାଣୀ (ଅନୁବାଦ) ପୁସ୍ତକଟି ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ଏକ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ ପୁସ୍ତକ । ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଓ ଶିକ୍ଷା ସଂସ୍କାର ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧ ମସିହା ଜୁଲାଇ ମାସରେ ‘ନବରବି’ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ମୃତ୍ୟୁର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଯେ ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ଗଭୀର ଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲେ, ଉକ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧଟି ତା’ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ‘ସିଟିଜେନ୍ ଏଜୁକେଶନ’ ପୁସ୍ତକରେ ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷାଧାରା ଓ ଶିକ୍ଷାନୀତି ସହିତ ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂପର୍କରେ ମତାମତ ଉପସ୍ଥାପିତ । ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପୁସ୍ତକରେ ଭାରତୀୟ ଶିକ୍ଷାଧାରାର ତ୍ରୁଟିକୁ

ସଦୃଶାତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷା, ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା, ନାରୀ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ଶିକ୍ଷାର ବିଭିନ୍ନ ଧାରା ଏଥିରେ ଆଲୋଚିତ । ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହଙ୍କର ଅପରିପକ୍ୱତାର ଫଳ, ସେଥିପାଇଁ ଏଥିରେ ଇତିହାସ ଯେତିକି ଅଛି, ମାନସିଂହଙ୍କ ନିଜସ୍ୱ ବକ୍ତବ୍ୟ ସେତିକି ନାହିଁ । ତଥାପି ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ପ୍ରାଥମିକ ନକ୍ସା ‘ସିଟିଜେନ୍ ଏଜୁକେସନ’ ପୁସ୍ତକ ଦେଇଥାଏ । ମାନସିଂହ ଇଷ୍ଟର୍ଣ୍ଣ ସେଟ ଏଜେନ୍ସିରେ ଶିକ୍ଷା ପରାମର୍ଶଦାତା ଥିବା ସମୟରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଲାଗିଥିଲେ ଓ ନିଜର ମତାମତକୁ ବିଭିନ୍ନ ଗଡ଼ଜାତ ସ୍କୁଲରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଇ ପାରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ମତବ୍ୟ ଓ ପ୍ରସ୍ତାବ ଗଡ଼ଜାତ ରାଜାମାନଙ୍କର ସ୍ୱାର୍ଥରେ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି କରିବାରୁ ସେମାନେ ଶିକ୍ଷା ପରାମର୍ଶଦାତା ପୋଷ୍ଟଟିକୁ ଉଠାଇଦେଲେ । ସେ ସମୟରେ ତାଙ୍କର କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଚିନ୍ତାଧାରା ଶିକ୍ଷକ, ଛାତ୍ର ତଥା ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ଉପକାରରେ ଆସିଥିଲା ।

ଆମର ଶିକ୍ଷାଧାରା, ଆମକୁ ଆମ ସାମାଜିକ ଜୀବନ, ପାରିବାର୍ଷିକ ପରିବେଶ ଓ ଏଇ ମାଟିର ଜନ ସାଧାରଣଙ୍କ ପାଖରୁ ଦୂରେଇ ନେଇଯାଉଛି । ବିଭିନ୍ନ ଦେଶର ଶିକ୍ଷାଧାରା ଓ ଶିକ୍ଷାଦାନ ପଦ୍ଧତିରୁ ମାନସିଂହ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ ଯେ, ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ପାରିବାରିକ ସଂପର୍କ ଓ ଦେଶର ଚଳଣିଠାରୁ ଦୂରେଇଗଲେ ଔହା ଅଫଳପ୍ରସ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ତାଙ୍କର ବିଳାତ ରହଣି କାଳରେ ସେ ଯେଉଁ ଧାରଣା ଧରି ଆସିଥିଲେ, ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ସର୍ବୋଦୟ ଓ ‘ନୟି ତାଲିମରୁ ସେହି ଧାରଣାର ସମର୍ଥନ ପାଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ତା’ ପରେ ଉଇଲିୟମ ତଟନଙ୍କ ଲିଖିତ ‘ଷ୍ଟେ ଅନ୍ ଷ୍ଟେଜାର’ରେ ‘ବର୍ଣ୍ଣିତ ‘କାନେ’ ଶିକ୍ଷାଧାରା ହିଁ ତାକୁ ଅଧିକ ପ୍ରଭାବିତ କଲା । ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ: ‘ଯେଉଁଥିରୁ ଆମର ଶିଶୁବାର କିଛି ନାହିଁ, ଔହାର ଆଲୋଚନା କରି ଲାଭ କ’ଣ ? କେବଳ ‘ସମାଜ’ କାଗଜରେ ପ୍ରସ୍ତ ପୂରଣ କରିବା ପାଇଁ ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଉଇଲିୟମ ତଟନଙ୍କ ବହିର ପ୍ରଚାରରେ ମାତି ନଥାନ୍ତି । ଏ ବହିରେ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷାର ଯୋଜନା ଓ ପରୀକ୍ଷାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲି, ତାହା ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ଆମ ଦେଶ ଓ ଆମ ସ୍କୁଲ କଲେଜ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ଓ ପ୍ରୟୋଜିତ ହେବା ଉଚିତ । ଆମର ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନମାନେ ଓ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ଏଥିରୁ ଅନେକ କଥା ଶିଖିବାର ଅଛି ବୋଲି ଗଭୀର ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହେବାରୁ ହିଁ ମୁଁ ଦେଶ ଆଗରେ ତାହାର ପ୍ରଚାର କରୁଛି । ଜଣେ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଭାବରେ ଏହା ମୋର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ମନେ ହେଲା ।’^{୩୪}

ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷା ଯୋଜନା ସେହି ନୀତିରେ ହେବା ଉଚିତ୍, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେହି ଜାତିର ଯେଉଁ ନିଜସ୍ୱ ସଂସ୍କୃତି ଅଛି ତାହା ବଞ୍ଚି ରହିବ ଓ ନିଜ ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ରରେ ଯାହା ଦୋଷାଦୋଷ ତଥା ଅଭାବ ରହିଥିବ ତାକୁ କାଢ଼ିନେଇ ସେ ସ୍ଥାନରେ ଉନ୍ନତ, ସଂଶୋଧିତ ଓ ପରିପୁରକ ଗୁଣାବଳୀର ଅଭ୍ୟାସ କରାଇବ । ଏଇ ଦୁଇ ପ୍ରଧାନ ଆବଶ୍ୟକତା ସଂଗେ ସଂଗେ ନିଜସ୍ୱ ମାଟିର ଗୌରବ ବର୍ଦ୍ଧନ ପାଇଁ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ଅଭ୍ୟାସ ରହିବା ଦରକାର । ତା ପରେ ଆମ ଦେଶର ଶିକ୍ଷା

ମୁଖ୍ୟତଃ ପ୍ରସ୍ତୁତପ୍ରାଧାନ ଶିକ୍ଷାରେ ପରିଣତ ହୋଇ, ବାସ୍ତବତା ଠାରୁ ଦୂରେଇ ଯାଉଛି । ଫଳରେ କାର୍ଯ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମେମାନେ କୌଣସି ଫଳପ୍ରସବ କର୍ମ ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତବର୍ଷରେ ଶିକ୍ଷା ବୃତ୍ତିଭିତ୍ତିକ ଓ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ ଥିଲା । ଅକ୍ଷର ଶିକ୍ଷା ଶିକ୍ଷାର ବିଭିନ୍ନ ମାଧ୍ୟମ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର । ଜୀବନର ବାସ୍ତବ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନେକ ବିଦ୍ୟା ଅଛି, ଯାହା ବିନା-ବହିରେ ସମ୍ଭବ ଓ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନରେ ତାହାର ପ୍ରଭୃତ ଉପଯୋଗିତା ଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନର ଡିଗ୍ରୀ ଓ ସାର୍ଟିଫିକେଟ ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷା ଆମକୁ କେବଳ ସେହି ଉପାଧି ଅଭିମୁଖୀ କରାଉଛି । ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ବିନା ବହିରେ କି ଚମତ୍କାର ଶିକ୍ଷା ମିଳିପାରେ । କୋଣାର୍କର ଶିଳ୍ପକଳା ପୃଥିବୀର ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଦର୍ଶକକୁ ବିସ୍ମିତ କରୁଛି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ପଥୁରିଆମାନେ ତାକୁ ଗଢ଼ିଥିଲେ, କେତେକଣ ସେଥିରୁ ପାଠ ପଢ଼ିଥିବେ ? ଯଦି ଇଂଜିନିୟରିଂ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଏ ପ୍ରକାର ଉଚ୍ଚକୋଟି ଦକ୍ଷତା ନିରକ୍ଷର ଭିତରେ ଫୁଟିପାରେ, ତେବେ ଏବେ ଶିକ୍ଷା କହିଲେ ଗୁଡ଼ାଏ ବହି ମୁଖ୍ୟ କରାଯାଏ ମାତ୍ର ବୁଝାଉଛି, ତାହା ଆମର ଚିନ୍ତା ଶକ୍ତିର ଘୋର ଦୈନ୍ୟ ହିଁ ସୂଚନା ଦେଉଛି । ଯେଉଁମାନେ କେବଳ ଡିଗ୍ରୀ ଓ ସାର୍ଟିଫିକେଟକୁ ମନୁଷ୍ୟର ପରିମାପକ ବୋଲି ଧରିଛନ୍ତି ସେମାନେ ବୋଧହୁଏ ଭୁଲିଯାଇଛନ୍ତି ଯେ, ପୃଥିବୀ ଇତିହାସରେ କେତେକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତି ଆଦୌ ଅକ୍ଷର ଜାଣି ନଥିଲେ । ମହମ୍ମଦ, ରାମକୃଷ୍ଣ, ଶିବାଜୀ, ଆକବର ପ୍ରଭୃତି ଏକାକେକେ ନିରକ୍ଷର ଥିଲେ ।”^{୩୫}

ଖ୍ରୀ: ୧୯୫୯-୬୦ ବେଳକୁ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସଂସ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଡକ୍ଟର ମାନସିଂହ କେତେକ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲେ । ସେ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ତଥା ଶିକ୍ଷାକୁ ଏକ ସ୍ୱୟଂଶାସିତ ସଂସ୍ଥା ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ କରିବା, ଶିକ୍ଷକପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ଚାଲୁ କରାଇବା, ସମସ୍ତ ଶିକ୍ଷାକୁ ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷା ଓ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା କ୍ରମରେ ରଖିବା, ସାର୍ଟିଫିକେଟ-ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ଠାରୁ ଦୂରେଇଯାଇ, ବୃତ୍ତିଭିତ୍ତିକ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବା, ସ୍ଥାନୀୟ ଚାହିଦାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି ଛୁଟି ତାଲିକାକୁ ସଂଶୋଧନ କରିବା ହେଉଛି ପ୍ରମୁଖ । ନିମ୍ନରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବଗୁଡ଼ିକୁ ଅବତାରଣା କରାଯାଉଛି:

୧- ଦେଶର ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ଉପରେ ଶାସକ ସରକାରଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ରହିବ ନାହିଁ । କେବଳ ଶିକ୍ଷାର ବିଶେଷଜ୍ଞ, ପଣ୍ଡିତ, ତ୍ୟାଗୀ, ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ମାର୍ଗଦର୍ଶନରେ ଶିକ୍ଷାକୁ ଛାଡ଼ି ଦିଆଯିବା ଉଚିତ୍ ।

୨- ପ୍ରାଇମେରୀ ଶିକ୍ଷାଠାରୁ କଲେଜ ଶିକ୍ଷାଯାଏ, ଶିକ୍ଷାୟତନର ସରଳ ସ୍ତରରେ ଘର ଆସବାବପତ୍ର ଅପେକ୍ଷା ଶିକ୍ଷକ ହିଁ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନର ପ୍ରଥମତମ ପ୍ରଧାନତମ ଓ ଦୁର୍ଲଭତମ ଉପାଦାନ ବୋଲି ଧରାଯିବ ଓ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷକ ନିର୍ବାଚିତ କଲ୍ୟାଣରେ ତାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ସମାଦର କରାଯିବ ।^{୩୬}

୩- ଶିକ୍ଷାର ଏହି ନିମ୍ନ, ମଧ୍ୟ, ଉଚ୍ଚ ତ୍ରିବିଧ ସ୍ତର ଉଠାଇଦେଇ ଶିକ୍ଷାକୁ କେବଳ ଦୁଇ ପାଦରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଉ । ପ୍ରଥମ ପାଦ ହେବ ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷା, ଯାହାକି ଦେଶର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାଳକ ବାଳିକା ୧୪/୧୫ ବର୍ଷଯାଏ ପାଇବେ । ସରକାର ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷାର ଅଭାବକୁ ଦୃଷ୍ଟିକାନ୍ତ ଅପରାଧ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିବେ ।

୪— ସିଲାରସକୁ ଯଥା ସମ୍ଭବ ଲଘୁ ଓ ସରଳ ରଖାଯିବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନେକ କିଛି ସିଲାରସରେ ଭର୍ତ୍ତି କରାଯାଇଅଛି, ଯାହା ମଣିଷର ଆପେ ଆପେ ଶିକ୍ଷ୍ୟ ।

୫— ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାଳକ ବାଳିକା, ବିଶେଷତଃ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରେ ପାଠ ପଢ଼ିବା ଭିତରେ ଯେପରି ପୈତୃକ ବ୍ୟବସାୟରୁ ବା ହାତ କାମରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ନ ହୁଅନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ଦୈନନ୍ଦିନ ସ୍କୁଲବେଳ ଓ ବାର୍ଷିକ ଛୁଟିର ସମୟ ବଦଳେଇବାକୁ ହେବ । ଏହି ବାର୍ଷିକ ଛୁଟି ତାଲିକା ସଂଶୋଧନ ସଂପର୍କରେ ‘ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଆଁ’ରେ ମାନସିଂହ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ଲେଖକର ଦୃଢ଼ମତ ଏହି ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍କୁଲପିଲା ତା’ର ବାପାକୁ ତା’ର କୌଳିକ ବୃତ୍ତିରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବ । କେବଳ ସେହି ସ୍ତରରେ ହିଁ ଆମ ଦେଶର ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକମାନଙ୍କର ଶାରୀରିକ ଶ୍ରମ ପ୍ରତି ଘୃଣା କଟିଯିବ । ବାପାବାଦି ଆଶୁଏ ପଙ୍କରେ ଧାନ ରୋଉଥିବା ବେଳେ, ପୁଅ ପୁତୁରା ଯାଇ ଶୁଖିଲା ରୋଡ଼ରେ ପ୍ରାଇମେରୀ ସ୍କୁଲରେ ହାତ୍ ପ୍ୟାଣ୍ଟ ପିନ୍ଧି ବ୍ୟାୟାମ ଶିଖିବେ ଓ ଗଜକଥନ ଶୁଣିବେ, ଏହା ଏକାନ୍ତ ନିତ୍ୟାନ୍ତ ଅଯୌକ୍ତି ଓ ଅସ୍ୱାସ୍ୟକର ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା । ଏହା କେବେହେଲେ ଜାତି ବା ବ୍ୟକ୍ତିର କଲ୍ୟାଣ ଜନକ ହୋଇ ନ ପାରେ । ସେଇଥିପାଇଁ ଏ ଲେଖକ ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରେ ଛୁଟି ତାଲିକାକୁ ନୂଆକରି ତଳାଇ ଗଡ଼ଜାତ ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରେ ଚଳାଇଥିଲା । ମୋର ବିନୀତ ମତ ଏହି ଯେ, ଏ ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଛୁଟି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏ ରାଜ୍ୟର ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ହେବା ଭିତର । ଏକ୍ସକେଗନାଲ ଆଡ଼ଭାଇଜର ଥିବାବେଳେ ଶୁଣିଛି ଏହାଦ୍ୱାରା ଧାନ ରୋଇବା ବା କାଟିବାରେ ଅନେକ ଦରିଦ୍ର ଛାତ୍ର ବେଶ୍ ରୋଜଗାର କରିପାରୁଥିଲେ ।”^{୩୭}

୬— ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଷଷ୍ଠ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା— “ପାଠ ପଢ଼ାଅ, ଜ୍ଞାନାର୍ଜନ ପାଇଁ ସବୁ ସାହାଯ୍ୟ କର କିନ୍ତୁ ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ଦିଅନାହିଁ । ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍‌ର ବ୍ୟାଧି ହେଉଛି, ଚାକିରୀ ଅନ୍ୱେଷଣ ଓ ନିଜକୁ ଗାଁର ବା ସାଇ ପଢ଼ିଶାଳ ଅନ୍ୟ ପାଞ୍ଚ ଜଣକଠୁ ଭିନ୍ନ ମନେ କରିବା । ସମଗ୍ର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ କଲୁଷିତ କରିଛି ଏଇ ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ।”^{୩୮}

ଦେଶର ଦୁଇଧାରା ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ସେ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଏଇ ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷା ପରେ ଯିଏ ଯେଉଁ ବିଭାଗରେ ଯିବ, ସେ ସେହି ବିଭାଗର କଠିନ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷା ପାର ହେଲେ ସେହି ଡିପାର୍ଟମେଣ୍ଟରେ ଭର୍ତ୍ତି ହେବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଡିପାର୍ଟମେଣ୍ଟ ନିଜ ନିଜର ଓ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କୁ ଟ୍ରେନିଂ ଦେବାର ଦାୟିତ୍ୱ ନେବ ।^{୩୯} ତତ୍ ସଂଗେସଂଗେ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଁ, ଉପଯୁକ୍ତ ପରୀକ୍ଷା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରାର୍ଥୀ ଗ୍ରହଣ କଲେ, ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍‌ର କୌରାମ୍ୟ ରହିବ ଓ ପ୍ରାର୍ଥୀମାନେ ଯଥୋପଯୁକ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନ ପ୍ରତି ମନ ଦେବେ । ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗରେ ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ବଳରେ ଉଚ୍ଚପଦବୀ ନ ଦେଇ ଦକ୍ଷ ପୁରୁଷା ଲୋକମାନଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତି ଦେବା ଦ୍ୱାରା ନୂତନ କର୍ମଚାରୀମାନେ ସପକକାମ ହୋଇ ପାରିବେ ବୋଲି ସେ ମନେ କରନ୍ତି । କୌଣସି

ଉଚ୍ଚତର ପଦବୀ ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିଯୁକ୍ତି ବନ୍ଦ ହୋଇ ତଳୁ ଯେଉଁମାନେ କାମ କରିକରି ପୁରୁଣା ହେବେ, ସେମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅଭିଜ୍ଞ ଲୋକ ବାଛି ଡିପାର୍ଟମେଣ୍ଟର ଘାଟି ଜାଗାମାନଙ୍କରେ ରଖିବା ଉଚିତ୍ । ଏବେ ଜୀବନରେ ଗୋଟିଏ ହେଲେ ଚୋରୀ ଡକାୟତି ନ ଧରି ଲୋକେ ପୋଲିସ୍ ବିଭାଗର ବଡ଼ସାହେବ ଓ ଜୀବନରେ ଦିନେ ହେଲେ ଶିକ୍ଷକତା ନକରି ବା ଶିକ୍ଷକର କୌଣସି ଟ୍ରେନିଂ ନଥାଇ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ବଡ଼ ହାକିମ ହେବାର ଦେଖାଯାଉଛି । ଯାରି ଫଳରେ ଦେଶର ସମଗ୍ର ଶାସନ ଅକାମିକା ହୋଇପଡ଼ିଛି । ପ୍ରଧାନକାର୍ଯ୍ୟ ଧରାଯାଉଛି ଡିଗ୍ରୀ ଓ ସାର୍ଟିଫିକେଟର ଯୋଗାଣ । ଏ ଡିଗ୍ରୀ ଓ ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ନ ଉଠିବା ଯାଏ, ଦେଶରେ ସୁ-ଶିକ୍ଷା ଅସମ୍ଭବ ।^{୪୦}

ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷା ପରେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଯେଉଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲେ ତାହା ବିଶେଷ ପ୍ରଶିଧାନଯୋଗ୍ୟ । କାରଣ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥାର ସଂସ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଶିକ୍ଷା-କମିଶନମାନେ ଯେଉଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଆଗତ କରୁଥିଲେ, ତାର ଯଥେଷ୍ଟ ଆଗରୁ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହ ସେହି ପ୍ରସ୍ତାବମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ମୋର ମତରେ ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷାପରେ ‘ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା’ ନଦେଇ ‘ବିଶେଷଜ୍ଞଶିକ୍ଷା’ ଦେବା ଉଚିତ୍ । ସେ ଶିକ୍ଷା କେବଳ ମୁଷିମେୟ ବୁଦ୍ଧିମାନ ଓ ଚରିତ୍ରବାନ୍ ପିଲାଙ୍କୁ ପ୍ରତିଭାବାନ ଓ ଚରିତ୍ରବାନ ତ୍ୟାଗୀ ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଦେବା ଉଚିତ୍ ।”^{୪୧}

ବର୍ତ୍ତମାନ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ନାମରେ ସମସ୍ତ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କର କଲେଜରେ ଅବାଧ ପ୍ରବେଶ ଅଧିକାର ରହୁଛି । ପରିମାଣାତ୍ମକ ଭାବରେ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀ ବଢ଼ିଲେ ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ଗୁଣାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟ ଅନେକ ହ୍ରାସପାଉଛି । ଫଳରେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ଅସଲ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପଶ୍ଚ ହୋଇଯାଉଛି । ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “କଲେଜ ଶିକ୍ଷାର ବଡ଼ କଥା ଖଣ୍ଡେ ପାଖୁ ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ନୁହେଁ, ଅସଲ ଜିନିଷ ହେଉଛି ସମବୟସ୍କ, ବୁଦ୍ଧିମାନ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କ ସହ ମିଳାମିଶା ଓ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ସହ ସଂପର୍କ । ସତ୍ୟ ଖୋଜିବା ପାଇଁ, ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ ପାଇଁ, ଉଚ୍ଚତର ଜୀବନର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ପାଇଁ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ବ୍ୟାକୁଳତା ନାହିଁ, ସେପରି ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କର କଲେଜରେ ସ୍ଥାନ ନ ରହିବା ଉଚିତ୍ । ଛାତ୍ରଙ୍କ କଥା ଛାଡ଼ିଦିଅ, ଆଜିକାଲି ସ୍କୁଲ କଲେଜରେ ଯେ ଅଶ୍ଳିଳତା ଏତେ ବଢ଼ିଛି, ତାର ଏକମାତ୍ର କାରଣ ହେଉଛି, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ସେଠି ରହିବାର କଥା ନୁହେଁ, ସେମାନେ ସେଠି ପଶି ଯାଉଛନ୍ତି ।”^{୪୨}

ଭାରତ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କଲାପରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ତ୍ରୁଟିକୁ ଅନୁଭବ କରି ଜାତୀୟ ସରକାର ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥାର ସଂଶୋଧନ ପାଇଁ କମିଶନ ବସାଉଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ କମିଶନ ନିଜର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ନାନା ପ୍ରସ୍ତାବ ପ୍ରଦାନ କଲେ ମଧ୍ୟ, ଆଜି ଦେଶକୁ ସୁହାଇଲା ପରି କୌଣସି ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥାର ପ୍ରଚଳନ ସମ୍ଭବ ଏହା ଧାରଣା କରିହେଉ ନାହିଁ । ବାପୁଜୀଙ୍କ ନୟି ତାଲିମ୍ ଓ ଗ୍ରାମୋଦ୍ୟଗଳ୍ପ ଭିତ୍ତିକରି ବେସିକ୍ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଗଲା । ମାନସିଂହ ସେ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ୱର ଉତ୍ତୋଳନ କରିଥିଲେ ଓ ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ସେ ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କ ବିଷୟରେ ପଡ଼ିଥିଲେ । ଜଣେ

ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଭାବରେ ସେ ଯେଉଁ ଆଶଙ୍କା କରିଥିଲେ, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ହିଁ ଘଟିଗଲା । ମାତ୍ର ତା ପୂର୍ବରୁ ମାନସିଂହ ସରକାରଙ୍କର କୋପାନଳର ଶିକାର ହେଲେ । ମାନସିଂହ ବେସିକ୍ ଶିକ୍ଷାକୁ ଏକ ପ୍ରଚାରଣାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା ବୋଲି ନାମିତ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ: “ଯାହା କେବଳ ପ୍ରଚାରଣାତ୍ମକ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ତାହା ଗୋଟିଏ ବିରୋଧୀ ଜାତିକୁ କେତେଦୂର ଆଗେଇନେବ, କୁଆଡ଼େ ବା ନେବ?”^{୪୩} ତାଙ୍କ ମତରେ—“ବେସିକ୍ ଏ ଦେଶରେ ଏକମାତ୍ର ସମାଜରାଜ ପଦ୍ଧତି ନୁହେଁ । ଟୋଲ, ଚାଟଶାଳୀ, ମଦ୍ରାସୀ, ଆଶ୍ରମ, ସେବାଶ୍ରମ, ବେସିକ୍, ନନ୍‌ବେସିକ୍, ପଲ୍ଲିକ୍—ଏପରି ପ୍ରାୟ ଏକ ଡଜନ ସମାଜରାଜ ଓ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ପଦ୍ଧତି ଏ ଦେଶରେ ଆଜି ପ୍ରଚଳିତ । ପୃଥ୍ବୀର କୌଣସି ଦେଶରେ ଏପରି ଏକାଧାରରେ ମାରାତ୍ମକ ଓ ଉପହାସ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନାହିଁ।”^{୪୪} ମାନସିଂହ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ସରକାରଙ୍କର ପରୀକ୍ଷାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ବିରୋଧ କରିଥିଲେ ଓ ସେଥିପାଇଁ ସରକାରଙ୍କର ନାନା ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ ସହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ତଥାପି ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହ ମତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ କେବେ କୁଣ୍ଠିତ ହୋଇନାହାନ୍ତି ।

ସ୍ବାଧୀନ ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଆନ୍ଦୋଳନ ଶ୍ରେଣୀହୀନ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଚଳନ କରିବାକୁ ଯାଉଛି କହି ପ୍ରଥମେ ଆମର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେହିଁ ଏହାର ବିରୋଧ କରୁଛୁ । ଦେଶର କ୍ଷମତାସୀନ ଓ ଧନୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବ୍ୟୟବହୁଳ ଶିକ୍ଷାର ବ୍ୟବସ୍ଥାଥିବାବେଳେ, ଅନ୍ୟ ସାଧାରଣଙ୍କ ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ସ୍କୁଲ ସ୍ଥାପନକୁ ମାନସିଂହ ସମାଲୋଚନା କରି ଲେଖିଥିଲେ: ସମଗ୍ର ଜାତିର ପିଲାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ସ୍କୁଲ, ଆଉ ଡି.ପି.ଆଇ. ଓ ହାକିମମାନଙ୍କ ପିଲାଙ୍କ ପାଇଁ ଆଉ ଏକ ପ୍ରକାର ସ୍କୁଲ । ବେଶ୍ ଚମତ୍କାର ଆଦର୍ଶ । ଏଥିରେ ଶ୍ରେଣୀ ହୀନ ନ୍ୟାୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠ ସମାଜ ଆପେ ଆପେ ରକ୍ତିଭଠିବ ।”^{୪୫}

ବର୍ତ୍ତମାନର ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସମାଲୋଚନା ଅତ୍ୟନ୍ତ କଠୋର । ଶିକ୍ଷାର ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ କେବଳ ନୁହେଁ, ଶିକ୍ଷାସଂସ୍କାର ଓ କର୍ମାଭିମୁଖୀ ଶିକ୍ଷା ତାଙ୍କର ତୀକ୍ଷଣ ବାବ୍ୟବାଣରୁ ନିଷ୍ପତ୍ତି ପାଇନାହିଁ । ଏହି ସମସ୍ତ ପାଇଁ ସରକାର ଯେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦାୟୀ, ଏଥିନେଇ ସେ ନିଶ୍ଚିତ । ତେଣୁ ଶିକ୍ଷାର ସଂସ୍କାର ପାଇଁ ହେଉଥିବା ନାନା ଉଦ୍ୟମକୁ ସରକାରଙ୍କର ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କୁ ପ୍ରତି ଆଖିଆର ବୋଲି ସେ କହିଛନ୍ତି । ଶିକ୍ଷାସଂସ୍କାର ନାମରେ ଭାରତରେ ଯାହା ବରାଯାଉଛି, ତା ପଶ୍ଚାତରେ ଥିବା ଆଦର୍ଶ ଓ ନିଷ୍ଠାର ଅଭାବରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ନୂଆ ବୋତଲରେ ପୁରୁଣା ମଦ ଭରିଛି ଶୋଭା ପାଉଛି । ସେ ସମୟରେ ମାନସିଂହ ତତ୍କାଳୀନ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ଯେଉଁ ସ୍ବର ଉତ୍ତୋଳନ କରିଥିଲେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ସେ କଥାକୁ ଉପଯୋଗିତ ରହିଛି । ସେତେବେଳେ ମାନସିଂହ କହିଥିଲେ: “ମଲ୍ଲି ପର୍ପସ୍ ବା ହାୟାର ସେକେଣ୍ଡାରୀ ପ୍ରଭୃତି ନୂଆ ଲେବଲ୍ ମାରିଦେଲେ, ଶିକ୍ଷାର ବିପ୍ଳବ ଆସିଯିବନି । କି ବାର ବର୍ଷକୁ ୧୧+୧, ତାର ବର୍ଷକୁ ବା ୩+୧ କରିଦେଲେ ନୂଆ ଜାତି ପ୍ରତି ଉଠିବନି । ଯଦି ପ୍ରକୃତ

ଆନ୍ତରିକତା ଥାଏ, ଯଦି ଜାତି ଗଠନର ପ୍ରକୃତ ଲକ୍ଷ୍ୟଥାଏ, ତେବେ ଧୂଆଁବାଣର ବ୍ୟବହାର ନକରି, ରସାୟନମାନେ ଯେପରି କରିଛନ୍ତି, ସେଇପରି କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ହେଉ। ସାମାନ୍ୟ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଭାବରେ ଏହାହିଁ ଲେଖକର ବିନୀତ ନିବେଦନ।”^{୪୭}

ଜଣେ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଭାବରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କୀୟ ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରଶଂସନୀୟ। ସାଧାରଣ ଡିଗ୍ରୀଧାରୀମାନଙ୍କର କର୍ମ ସଂସ୍ଥାନ ନହେଲେ, ଦେଶ ସଂକଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ। ଶିକ୍ଷିତ ବେକାରମାନେ, ସବୁ ଆନ୍ଦୋଳନର ପୁରୋଭାଗରେ ହିଁ ଦେଖାଦେଇଥାନ୍ତି। ଭାରତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଶିକ୍ଷିତ ବେକାର ତିଆରିର ଏକ କାରଖାନା। ଏହି ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ପାଇଁ, ଆମର ବିଦ୍ୟାଳୟ ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଶିକ୍ଷାକୁ ବହୁମୁଖୀ ଓ ଆବଶ୍ୟକତା ଭିତ୍ତିକ କରିବା ଉଚିତ୍। ମାନସିଂହ ପୂର୍ବଗଡ଼ଜାତର ଶିକ୍ଷା ପରାମର୍ଶଦାତା ଥିବା ସମୟରେ ‘ହିନ୍ଦୋଳ ରିପୋର୍ଟ’ରେ ଲେଖିଥିଲେ: “ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ରାଜ୍ୟ କେବଳ ସେଇ ଏକ ଧରଣର କିତାପୀ ହାଇସ୍କୁଲର ସଂଖ୍ୟା ନ ବଢ଼ାଇ ଯଦି ପରସ୍ପରର ସହଯୋଗରେ ସମଗ୍ର ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳର ପ୍ରୟୋଜନ ଅନୁଯାୟୀ ଗୁଡ଼ିଏ ଟେକ୍ନିକାଲ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବସାଇ ଯାଆନ୍ତେ, ତେବେ କେତେ ଅଧିକ ମଙ୍ଗଳ ଦାୟକ ଯୋଜନା ତାହା ନ ହୁଅନ୍ତା; ସବୁଠାରେ ସେହି ଏକ ପ୍ରକାର କିତାପୀ ହାଇସ୍କୁଲ ନ ବସାଇ କାହିଁକି, ସବୁ ଦରବାରଙ୍କର ଆର୍ଥିକ ସହାୟତାରେ, ହିନ୍ଦୋଳରେ ଏକ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ କୃଷି ବିଦ୍ୟାଳୟ, ବଉଦରେ ଏକ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ପଲିଟେକ୍ନିକାଲ ସ୍କୁଲ, ତାଳଚେରରେ ଏକ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ମେଡିକାଲ ସ୍କୁଲ, ଗାଙ୍ଗପୁରରେ ଏକ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ପଶୁଚିକିତ୍ସା ବିଦ୍ୟାଳୟ ଏବଂ ଡେକାନାକରେ ଏକ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଶିକ୍ଷକ ଟ୍ରେନିଂସ୍କୁଲ, ବସାଯାଇ ନ ପାରନ୍ତା ? ମୋର ବିଶ୍ୱାସ, ଗଡ଼ଜାତ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବିରାଟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ରାଜ୍ଜିର ଦ୍ୱାରଦେଶ ନିକଟରେ ଆଜି ଦକ୍ଷାୟମାନ। ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ଏକ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ-ଶାସନ ଆଡ଼କୁ ଯାଉଛି।”^{୪୮} ପ୍ରାକ୍ ସ୍ୱାଧୀନତା କାଳରେ ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ ଯେଉଁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ, ସ୍ୱାଧୀନତାର ପରେ ମଧ୍ୟ ଆନ୍ଦେମାନେ ସେହି ଅନୁପାତରେ ଆଗେଇଥିଲାପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ। ଏବେମଧ୍ୟ ସରକାର ଶାସନକଳ ଓ ପ୍ରଶାସକମାନଙ୍କର ଖେଳାଳିଖୁସି ଅନୁସାରେ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ଉପରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଅସ୍ତ୍ରୋପଚାର କରିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ। ଖ୍ରୀ: 1960 ମସିହାରେ ମାନସିଂହ, ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଏକାଧିକ ସମାନ୍ତରାଳ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଆକ୍ଷେପ କରି ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ ଯେ,—“ଲେଖକର ଦୃଢ଼ମତ ଏହି ଯେ, ଦେଶରେ ଏକାଧିକ ସମାନ୍ତରାଳ ଶିକ୍ଷାପଦ୍ଧତିକୁ ବଞ୍ଚେଇ ରଖିବା ଅନୁଚିତ ଯେପରି, ସେହିପରି ଅନାବଶ୍ୟକ, ଯାହା ଆନ୍ତର୍ଜାତିକ ଓ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ, ଆମେ ସେହି ନିଶ୍ଚୟ ଗ୍ରହଣ ନକରି ବାରଆଡ଼ର ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯିବା କେବଳ ବୁଦ୍ଧିଭ୍ରମର ଚିହ୍ନ, ପ୍ରଗତିର ଚିହ୍ନ ନୁହେଁ। ଏକ ପଦ୍ଧତି ଭିତରେ ଆମେ ସକଳ ପଦ୍ଧତିର ଉତ୍ତମାଂଶ ମିଶାଇ, ଆମ ଦେଶର ଚାହିଦା ଅନୁଯାୟୀ ଆମେ କାହିଁକି ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ସମ୍ମାନନୀୟ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏ ଦେଶରେ ଠିଆ କରାଇ ନ ପାରିବା। ତାହାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ।”^{୪୯}

ଦ୍ରୁତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସହ ପ୍ରଚଳିତ ମୂଲ୍ୟାୟନ ବା ପରୀକ୍ଷା ପଦ୍ଧତି ସଂପୃକ୍ତ । ମୂଲ୍ୟାୟନ ତଥା ପରୀକ୍ଷା ବିଦ୍ୟାଳୟ ବା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଉଚ୍ଚାର୍ଣ୍ଣର ଯଥା ଛାତ୍ରଙ୍କର ବିଦ୍ବଦ୍ଭାର ମାପକାରୀ ହୋଇଥିବାରୁ ଓ ଏଇ ପ୍ରଶଂସାପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଶିକ୍ଷାଦାନସହ ସଂପୃକ୍ତ ନଥିବା ବୋର୍ଡ଼ ତଥା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ବ୍ୟୁରୋକ୍ରାଟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଉଥିବାରୁ ମୂଲ୍ୟାୟନର ପଦ୍ଧତିଟି ଯାନ୍ତ୍ରିକ ହୋଇଉଠିଛି । ଛାତ୍ର, ଶିକ୍ଷକ, ପ୍ରଶ୍ନକର୍ତ୍ତା ଓ ପରୀକ୍ଷକ ଏମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସହଯୋଗ ଓ ବୁଝାମଣା ନାହିଁ । ଯାହାର ଫଳହୋଇଛି ଭୟଙ୍କର ଦୁର୍ନୀତି । ବ୍ୟୁରୋକ୍ରାସୀ ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର ସର୍ବାଧିକ ଦୁର୍ନୀତି ଏହି ପରୀକ୍ଷା ସଂକ୍ରାନ୍ତରେ ହିଁ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଛାତ୍ର ଶିକ୍ଷକ ଆଲୋକ ଦ୍ୱାରା ଆକର୍ଷିତ ହେଉଥିବା କାଟଭଳି ଏ ଦୁର୍ନୀତିଯଜ୍ଞରେ ବଳିପଡ଼ନ୍ତି । ମାନସିଂହ ନିଜସ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଏହି ପରୀକ୍ଷା ପଦ୍ଧତିର ଦୋଷଗୁଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଚଳିତ ମୂଲ୍ୟାୟନ ପଦ୍ଧତିର କଠୋର ନିନ୍ଦା କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି: “ଗୋଟିଏ ପିଲା ବାରବର୍ଷକାଳ ଆମ ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରେ ଓ ଆମ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ପଢ଼ିଲା ପରେ ଯଦି ଶେଷରେ ଶହେରୁ ମାତ୍ର ତିରିଶଟି ମାର୍କ ରଖି ପାଶ୍ କରିବ, ତେବେ ଇଏତ ଚମତ୍କାର ଆଦର୍ଶ । ଦେଶ ଓ ଜାତି ଆଗରେ ଓ ଆମ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥାର ଗୌରବ ତିଳକ ବୋଲି ଯାକୁ ଧରିବାକୁ ହେବ । ...ଯଦି ପିଲାକୁ ପାଶ୍ କରେଇବା କେବଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୁଏ ଓ ଆମେ ମନେକରୁ ଯେ ତାହାହିଁ ‘ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା’ର ପ୍ରସାର ବା ଶୈକ୍ଷିକ ବିପ୍ଳବ, ତେବେ ପରୀକ୍ଷାପରି ଗୋଟିଏ ଆୟାସବାଧ୍ୟ ଆୟୋଜନ ନା ଆଉ କାହିଁକି ? ଶହେରୁ ତିରିଶି ମାର୍କରଖି ପାଶ୍ ଦେବା ଯେଉଁ ପରୀକ୍ଷାର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ତାହା ଏକ ଅନୁକଂପନୀୟ ଫାର୍ଶ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହୋଇ ନ ପାରେ ।”^{୪୯}

ସେ ସମୟରେ ଶିକ୍ଷାସଂସ୍କାର ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଯେଉଁ କେତୋଟି ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲେ, ତାହାର ଉପଯୋଗିତା ଏବେମଧ୍ୟ ଥିବାରୁ ସେ ପ୍ରସ୍ତାବ ଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟରୁ କେତେଗୋଟିକୁ ନିମ୍ନରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା—

୧— ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ ଶୈକ୍ଷିକ ବିପ୍ଳବ ବା ସଂସ୍କାର ହେଲା: ସମଗ୍ର ଜାତିପାଇଁ କେବଳ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଶିକ୍ଷାପଦ୍ଧତିର ପ୍ରଚଳନ । ହାକିମଙ୍କ ପୁଅ ଗୋଟିଏ ରୀତିରେ, ପୁଣି ଆଦିବାସୀଙ୍କ ପିଲେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ରୀତିରେ ପାଠ ପଢ଼ନ୍ତେ, ଏହା କୌଣସି ସତ୍ୟ ଜାତି ପକ୍ଷରେ ସୁନ୍ଦର ନୁହେଁ । ଏହାପୁଣି ଏକପକ୍ଷରେ ଭୀଷଣ ଅପବ୍ୟୟଶୀଳ ଓ ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଏକ ମହାଜାତିର ଗଠନରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଚିରକାଳ ଏହା ଜାତିକି ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି ରଖିବ ।^{୫୦}

୨— ବିଦେଶୀ ଅମଳର ସରକାରୀ ବେସରକାରୀ ବୋଲି ଦୁଇଟି ବିପରୀତାତ୍ମକ ଯେଉଁଭାବ ଦେଶରେ ଥିଲା, ଅନ୍ତତଃ ଶିକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରୁ ତାହାର ମୂଲୋତ୍ପାଟନ ଏକାନ୍ତ କାମ୍ୟ । ଆମକୁ ଇଂଲଣ୍ଡ ଓ ଆମେରିକା ପରି ...“ସବୁ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନକୁ ଲୋକଙ୍କ ହାତରେ ଛାଡ଼ି ଦେବାକୁ ହେବ, ଯାହାକି ତିମୋକ୍ରସୀ ବା ଗଣତନ୍ତ୍ରବାଦର ଅଭିବର୍ଦ୍ଧନ ପାଇଁ ଏକାନ୍ତ ଦରକାର । ନଚେତ୍ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ଶାସିତ ଦେଶପରି ସବୁ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକ

ଏକାନ୍ତରେ ସରକାରୀ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହା କିନ୍ତୁ ପଥ ତିଆରି କରିଦେବ ଭବିଷ୍ୟତର ଏକଛତ୍ର ବାଦପାଇଁ ।”^{୪୧}

୩-“ଯଦି ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରକୃତ ବିକାଶ ଆମେ ଚାହୁଁ, ତେବେ ଆମର ଶିକ୍ଷକକୁ ତା’ସୁଲ ରୂପକ ଛୋଟ ରାଜ୍ୟରେ ପୂରା ସ୍ୱାଧୀନତା ଦେବାକୁ ହେବ । ଡି.ପି.ଆଇ. ଓ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର କେବଳ ରହିବେ ତାକୁ ଅର୍ଥ ଓ ପରାମର୍ଶ ସାହାଯ୍ୟ ଦେବାକୁ, ତରେଇବାକୁ ନୁହେଁ ।”^{୪୨}

୪- “ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏକାନ୍ତରେ ହେବ ମଧ୍ୟ ଜାତୀୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା । ଏହାର ଦୁଇଟିଦିଗ । ଗୋଟିଏ ହେଉଛି, ଏକ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତିର ଯାହା ଉଚ୍ଛ୍ୱାସୀ ତାହାକୁ ବଞ୍ଚେଇ ରଖିବାର ଦାୟିତ୍ୱ ଏକାନ୍ତରେ ସେ ଦେଶର ସ୍କୁଲଗୁଡ଼ିକର । ଭାରତର ବିଶିଷ୍ଟ ସଂସ୍କୃତି ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ନମସ୍ୟା । କିନ୍ତୁ କାହିଁ ତାହା ଆମର ସ୍କୁଲ କଲେଜରେ ? କାହିଁ ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟର ସେଇ ଗୌରବାବହ ସଂପର୍କ, ଯାହା ସାରା ବିଶ୍ୱରେ ଆଲୋଚନାର ବସ୍ତୁ ହୋଇଛି ? କାହିଁ ବିଦ୍ୟାପ୍ରତି ସେହି ପରମ ଅନୁରାଗ ? ଆମର ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷର ସଭ୍ୟତାରେ କେଉଁଠିଥିଲା, ବିଦ୍ୟା କହିଲେ ଠକାଠକି ଖଣ୍ଡେ ସାଝିପିକେର କାଗଜ ପାଇବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ? ବିଦ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କରେ କାହିଁ ଅଛି ସେଇ ସରଳ ଜୀବନ ଓ ଉଚ୍ଚଚିନ୍ତା ?”

ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷାପଦ୍ଧତିର ଆଉ ଏକ ଦିଗ ହେଲା ଆମ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତିର ଯାହା ଦୋଷ ବା ଅଭାବ ରହିଯାଇଛି, ଆମର ସ୍କୁଲ ଜରିଆରେ ଆଗାମୀ ପୁରୁଷମାନଙ୍କଠାରେ ଯେପରି ସେ ସବୁ ଦେଖା ନ ଯାଏ, ତାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ।^{୪୩}

୫- ସମଗ୍ର ଦେଶର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଏକମୁଖୀ କରି ଗୋଟିଏ ମହାନ ଆଦର୍ଶରେ ଗଢ଼ିବା ପାଇଁ, ଦେଶରେ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ସର୍ବଶ୍ରେଣୀର ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଓ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଲୋକଙ୍କର ଏକ ମିଳନ ସଂସ୍ଥା, ଯେଉଁଠାରେ ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ଭିକ ଓ ନିରାପେକ୍ଷ ଭାବରେ ବିଚାର ହୋଇପାରିବ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଯାହାର ବିଚାରକୁ ସମ୍ମାନ ଦେବେ ।”^{୪୪}

ସାମାନ୍ୟ କାରଣ ପାଇଁ ଲାଜନେବା ବା ଅନ୍ୟର ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହେବା ଭାରତର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରା । ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଅନ୍ତତଃ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଏ ପରମ୍ପରାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲା । ଭାରତ ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଇଲା ପରେ, ଉଚ୍ଚୋତ୍ତ ତଥା ସାମାନ୍ୟ ସୁବିଧା ହାସଲ କରିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟର ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହେବା ବା ଚାପ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ନୂତନ ଭାବରେ ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ପରିଣତି ହୋଇଛି । ପରୀକ୍ଷା ପରେ, ପରୀକ୍ଷକମାନେ କେବଳ ଏହି ଚାପର ଶରବ୍ୟ ହେଉନାହାନ୍ତି, କ୍ଲାସ୍ ବା ଡିଗ୍ରୀ ବାଣ୍ଟିବାରେ ତଥାକଥିତ ଶିକ୍ଷାବିତ୍‌ମାନେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତା କରୁଛନ୍ତି । ମାନସିଂହ ଏହି ବିଭୀଷ ପ୍ରକ୍ରିୟା ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଷୋଦ୍‌ଗାର କରି ଲେଖିଛନ୍ତି: “ବିତ୍ରିଷ ରାଜତ୍ୱରେ ଯେଉଁମାନେ ବଢ଼ିଥିଲେ, ସେମାନେ ଏ ବିଭୀଷତା କଳ୍ପନା କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ଇଂଲଣ୍ଡର ନୀତିତତ୍ତ୍ୱ ନାଗରିକ ମଧ୍ୟ ପରୀକ୍ଷା ଉପରେ ‘ଧରାଧରି’ କଳ୍ପନା କରି ପାରିବେ ନାହିଁ ଏବଂ କୌଣସି ଦେଶରେ ଏହା ହୋଇପାରେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ବିଶ୍ୱାସ ଯିବେନି । ଭାରତୀୟ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ପି.ଏଚ୍.ଡ଼ି ଓ ଫାଷ୍ଟକ୍ଲାସ୍

ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ବିଭିନ୍ନ ଡିପାର୍ଟମେଣ୍ଟର ପ୍ରଫେସରମାନଙ୍କର ଏବେ ପ୍ରତିଯୋଗିତା ଚାଲିଛି ବୋଲି କୁହାଯାଉଛି।”^{୫୫}

ପରୀକ୍ଷାପଦ୍ଧତି ପରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସମାଲୋଚନାର ଶରବ୍ୟ ହୋଇଛି, ସିଲ୍ଲାବସ୍ ଓ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ। ସ୍ବାଧୀନ ଭାରତରେ, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଛାତ୍ର ଉଭୟଙ୍କ ଉପରେ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର ହାକିମମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଚାପି ଦିଆଯାଇଥାଏ। ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ରଚନା, ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ତଥା ପ୍ରସାର ଉପରେ ଶିକ୍ଷକ, ଜନସାଧାରଣଙ୍କର କୌଣସି ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନଥାଏ। ଶିକ୍ଷା ହାକିମମାନଙ୍କର ତାହା ଏକଚାଟିଆ ଅଧିକାର। ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଔପନିବେଶିକ ଶିକ୍ଷାନୀତିର ଫଳ। ମାନସିଂହ ଏ ସଂପର୍କରେ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି କହନ୍ତି: “ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଶାସକ ଭାବରେ ତାଙ୍କର (ଇଂରେଜମାନଙ୍କର) ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ଥିଲା ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବା। କାରଣ ଗୋଟିଏ ଜାତିର ଶିକ୍ଷକମାନେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଜରିଆରେ ସେ ଜାତିର ନୂତନ ବଂଶଧରମାନଙ୍କୁ କ’ଣ ନ ଶିଖେଇ ପାରନ୍ତି ଓ କିପରି ଗଢ଼ି ନ ପାରନ୍ତି? ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ନ ହେଲେ ପରାଧୀନ ଜାତିର ଶିକ୍ଷକମାନେ ଟେକ୍ସବୁକ୍‌ଦେଇ ପ୍ରତି ସ୍କୁଲରେ ବିଦ୍ରୋହୀ ଓ ବିପ୍ଳବୀ ଗଢ଼ିଚାଲିବେ, ଅକ୍ଲେଶରେ। ଚତୁର କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟମାନେ ଏଇଥିପାଇଁ ଯେଉଁଠି ଶାସନ କ୍ଷମତାକୁ ଆସିଛନ୍ତି, ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ କାମ ହେଉଛି ଟେକ୍ସବୁକ୍-କଣ୍ଟ୍ରୋଲ, ଠିକ୍ ନିଜ ଆଦର୍ଶରେ ନୂତନ ବଂଶଧରକୁ ଗଢ଼ିନେବାପାଇଁ, ସମସ୍ତ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର କଠୋର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ। ଇଂରେଜ ଭାରତରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଯାକ ଡି.ପି.ଆଇ.ର ନିୟନ୍ତ୍ରଣରେ ସେଇଥିପାଇଁ ରଖିଥିଲେ, ଯାହାକି ତାଙ୍କ ଇଲ୍ଲଷ୍ଟରେ ଘଟିଥିଲେ ସେଠି ସାଂଗେ ସାଂଗେ ବିପ୍ଳବ ହେବା ନିଶ୍ଚିତ।”^{୫୬} ପରାଧୀନ ଭାରତରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ହୋଇଥିଲା, ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ସ୍ବାର୍ଥପାଇଁ ଓ ତଥାକଥିତ ସ୍ବାଧୀନ ଭାରତରେ ଶିକ୍ଷା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଛି କ୍ଷମତାସୀନ ରାଜନୀତିଜ୍ଞ, ବ୍ୟୁରୋକ୍ରାଟମାନଙ୍କ ସ୍ବାର୍ଥପାଇଁ।

ମାନସିଂହ ନିଜେ ଜଣେ ସାହିତ୍ୟପ୍ରସ୍ଥ ଓ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଜଣେ ବିଦ୍ବତ୍ ପାଠକ। ଇଂରାଜୀ ଓ ଓଡ଼ିଆରେ ଅଧ୍ୟାପକତ୍ବ କରିବା ସମୟରେ ସେ ପ୍ରାତିକର ଓ ଅପ୍ରାତିକର ଭରସ ପରିସ୍ଥିତିର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ, ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟର ଅଧ୍ୟୟନ ଅଧ୍ୟାପନା ସଂପର୍କରେ ସେ କରିଥିବା ଆଲୋଚନା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ରୁଚି ଓ ଅସୁଯାମ୍ୟତା ଆକ୍ରାନ୍ତ। ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଶିକ୍ଷାଦାନ ସଂପର୍କରେ ସେ କରିଥିବା ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନା ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତା ଅପେକ୍ଷା, ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ରୁଚିକୁ ବେଶୀ ପ୍ରତିଫଳିତ କରେ।

ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଓ ବିଧି ସଂପର୍କରେ ଜୀବନସାରା ସ୍ବର ଉତ୍ତୋଳନ କରି ଆସିଥିବା ଜବ୍ବର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ଜୀବନର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଆଡ଼କୁ ନିଜର ମତାମତ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ। ‘ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ବି ସତ୍ୟରେ ତୁଟିପୁଣ୍ୟ’ ଶୀର୍ଷକ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଯେ, ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ନୁହେଁ, ତାର ପ୍ରୟୋଗ ହିଁ ଭାରତୀୟ ଶିକ୍ଷାଧାରାର ଅଧୋଗତି ପାଇଁ ଦାୟୀ। ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଦେଇଥିବା ମତାମତ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅବତାରଣା କରାଯାଉଛି। ସେ କୁହନ୍ତି: “ଭାରତର ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ‘ତୁଟିପୁଣ୍ୟ ତୁଟିପୁଣ୍ୟ’

ବୋଲି, ବେଳ-ଅବେଳ, ସ୍ଥାନ-ଅସ୍ଥାନ, ସର୍ବତ୍ର ଓ ସର୍ବଦା ଚିନ୍ତାକରି ନିନ୍ଦା କରିବା, ଏବେ ଏ ଦେଶରେ ଏକ ଧରାବନ୍ଧା ଗତ ହୋଇଗଲା ପରି ଲାଗୁଛି । ପୂର୍ବେ ଖଦଡ଼ ପରିଧ୍ୟାୟୀ, ରାଜନୈତିକ ମାନେତ ଏ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଶୋଷକ ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଅପକୀର୍ତ୍ତି ରୂପେ, ଇତିହାସର ସମସ୍ତ ସତ୍ୟକୁ ପଦଦଳିତ କରି, ଏପରି ସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାକରି ଜନତାୠ ଶସ୍ତ୍ରା ବାହାବା ପାଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଲେଖକ ଘୋର ପରିତାପର ସହିତ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଛି ଯେ, ଏବେ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗୀୟ ତଥାକଥିତ କେତେକ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ର ମଧ୍ୟ ସେହି ଗଡ଼ଢ଼ଳିକା ପ୍ରବାହରେ ଯୋଗ ଦେଲେଣି । ଏମାନେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ୍ୟରେ କହୁଛନ୍ତି ଯେ ଏ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ‘ଡୁଟିପୁର୍ଣ୍ଣ’ । ଯଦି ଏହା ଏପରି ‘ଡୁଟିପୁର୍ଣ୍ଣ’, ତେବେ କେଉଁ ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ତମେ ନିଜେ ଏ ପଦ-ପଦବାକୁ ଆସିପାରିଛ, ସେ ପ୍ରଶ୍ନ ନିଜକୁ ପଚାରୁନା କାହିଁକି ?”^{୫୭}

ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି :

୧— ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଆଧୁନିକ ଭାରତର ବିଶିଷ୍ଟ ମନୀଷୀମାନେ ଶିକ୍ଷିତ ହୋଇ ଭାରତର ପ୍ରାକ୍-ସ୍ବାଧୀନତା ଓ ସ୍ବାଧୀନତା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ନାନା ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରିପାରିଛନ୍ତି ।

୨— ଏହି ଶିକ୍ଷା ଅଭାବରୁ ପଠାଣି ସାଆନ୍ତଙ୍କ ପରି ଜ୍ଞାନତରୁ ମଉଳିଗଲା । ତାଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ବିକାଶ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ ।

୩— ଭାରତୀୟ ଉପମହାଦେଶରେ, ଏହିଶିକ୍ଷା ଆଣିଦେଇଛି ସାତହଜାର ନିର୍ଯ୍ୟାସରେ ପ୍ରଥମକରି ଜାତୀୟଚେତନା, ଏକତା ଓ ସଂହତି ।

୪— ଏହା ଆମ ସ୍ବାଧୀନତାର ମୂଳଭିତ୍ତି ।

୫— ଏହି ଶିକ୍ଷା ଦେଇଛି, ରମଣ, ବୋଷ, ତିଳକ, ଗୋଖଲେ, ଲାଲାଜୀ, ଚିତ୍ତରଂଜନ, ମାଲବ୍ୟଜୀ, ମୋତିଲାଲ, ଗାନ୍ଧୀ, ଜବାହର ଓ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଆଣି ଦେଇଛି ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ରେନେସାଁ ।

ମାନସିଂହ ମତବ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ‘ଡୁଟିପୁର୍ଣ୍ଣ’ ବୋଲି ହଟାଇବା ପାଇଁ ଧ୍ବନି ଦେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାର ବିକଳ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଇପାରିନାହିଁ । ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ବିରୋଧରେ ସାଧାରଣତଃ ତିନିଗୋଟି ଅଭିଯୋଗ ଆସିଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା—

(କ)—ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦୀ ବିଦେଶ ଇଂରେଜ-ଶାସକମାନେ ଆମକୁ ଏକ କିରାଣୀର ଜାତିରୂପେ । ଗଢ଼ିବାପାଇଁ, ଏ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ କରିଯାଇଥିଲେ । ତେଣୁ ସ୍ବାଧୀନଭାରତ ତାକୁ ପିଙ୍ଗି ନିଜର ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ)—କଲେଜ ସ୍ତରରେ ଇଂରାଜୀ ମାଧ୍ୟମକୁ ଚାଲୁରଖିବା ଅସହ୍ୟ ବ୍ୟାପାର । ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାମାନଙ୍କୁ ମାଧ୍ୟମ କରି ନୂତନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଉ ।

(ଗ)—ଏ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଶରେ ଗୁରୁତର ଶିକ୍ଷିତ ବେକାର ସମସ୍ୟା ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି ।

ଉପରୋକ୍ତ ଅଭିଯୋଗଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି—

(କ) ଏ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଇଂରେଜମାନେ ଆଦୌ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ଲଦି ଦେଇ ନ ଥିଲେ । ରାଜା ରାମମୋହନରାୟ ଓ ତାଙ୍କ ସମସାମୟିକମାନେ ନିଜ ନିଜ ଚେଷ୍ଟାରେ ହିଁ ଇଂଲିଶ୍-ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଚଳନ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଇଷ୍ଟଇଣ୍ଡିଆ କମ୍ପାନୀ-ସରକାର ନିଃସଂଦେହ ଭାବରେ ଇଣ୍ଡିଆନମାନଙ୍କୁ ଇଂରାଜୀ ଶିଖାଇବା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଥିଲେ । ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ—“ତେଣୁ ବିଦେଶୀ ଇଂରାଜୀ ଶାସକେ ଏହି ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଆମ ଉପରେ ଜବରଦସ୍ତ ନଦି ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ବୋଲି କହିବାକୁ ଯିବା, ସତରେ ଏକ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟର ଅକାରଣ ହତ୍ୟା ଛଡ଼ା ଆଉକିଛି ନୋହିପାରେ ।”^{୫୮} ପୁନଶ୍ଚ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି, ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଆମକୁ ଏକ କିରାଣୀର ଜାତି କରି ଗଢ଼ିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯଦି ଥିଲା, ‘ତେବେ ଗୋଖିଲେ ମାଲବ୍ୟ, ମୋତିଲାଲ, ଚିତ୍ତରଂଜନ, ଅରବିନ୍ଦ, ସୁଭାଷ, ଲକ୍ଷ୍ମପୁର, ତିଳକ ଓ ରମଣ-ଜଗଦୀଶ ଆଦି ବିରାଟ ଧୂରଂଧର ସବୁ କିପରି ବାହାରିଲେ ଏହି ଶିକ୍ଷା ପଛତାରୁ’ ?^{୫୯}

(ଖ) ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଭିଯୋଗର ଉତ୍ତରରେ ମାନସିଂହ କହନ୍ତି— କଲେଜ ସ୍ତରରେ ଇଂରାଜୀକୁ ତଡ଼ି ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷା ମାଧ୍ୟମ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳନ କରିବା ଆଦୌ ଶୁଭଙ୍କର ନୁହେଁ । ପ୍ରାଚ୍ୟ ଭାଷାବିତ୍ ରାଜା ରାମମୋହନ ସେତେବେଳେ କହିଥିଲେ—‘ଭାରତ ଯଦି ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଘୋର ଅଜ୍ଞାନ-ଅନ୍ଧକାର ଭିତରେ ବୁଡ଼ିରହିବାକୁ ଚାହେଁ, ତେବେହିଁ ସେ ସଂସ୍କୃତ ବା ଆରବୀ ଗ୍ରହଣ କରୁ । କିନ୍ତୁ ଭାରତ ଯଦି ସତ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ରଗାମୀ ହେବାକୁ ଚାହେଁ, ତେବେ ଗ୍ରହଣ କରୁ ଇଂରାଜୀ ଭାଷା ଓ ଇଉରୋପୀୟ ଜ୍ଞାନ ବିଜ୍ଞାନ’ ।^{୬୦} ତେଣୁ ‘ଶୈକ୍ଷିକ, ବୌଦ୍ଧିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ, ସବୁ ଦିଗରୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ଇଂରାଜୀ ତାତ୍ତ୍ଵେନ ଏକ ଚରମ ଆତ୍ମସାତ୍ତ୍ଵିକ ଯୋଜନା ବୋଲି ମନେ କରିବାକୁ ହେବ । ଏ ଅତ୍ୟାଚାର ପୁନର୍ବାର ଏ ଦେଶକୁ ଅଜ୍ଞାନ-ଅନ୍ଧକାରରେ ବୁଡ଼ାଇମାରିବ ।’^{୬୧} ଏ ସଂପର୍କରେ ତତ୍କାଳୀନ ମାନସିଂହଙ୍କ ମନ୍ତବ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ତଥା ନିରପେକ୍ଷ ଥିବା ପରି ମନେ ହୁଏନାହିଁ । କାରଣ, ରାଜା ରାମମୋହନ, ରାଧାକାନ୍ତ ଦେବ ତଥା ମ୍ୟାକ୍‌ଲେ ଓ ତେରେଜିଓଙ୍କ ଭଳି ଯେଉଁମାନେ ଉଦାରପନ୍ଥୀ ଶିକ୍ଷା ଭାରତରେ ପ୍ରଚଳନ କଲେ, ସେମାନେ ସମସାମୟିକ କାଳରେ ଇଂରାଜୀ ଭାଷାର ଗୁରୁତ୍ଵ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରିଥିଲେ ବି, ମାତୃଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷାଦାନକୁ ଅଧିକ ପସନ୍ଦ କରିଥିଲେ । ଡେଭିଡ୍ ହେୟାର ମାତୃଭାଷାରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ ପାଇଁ, ସ୍କୁଲବୁକ୍ ସେସାଇଟି ବସାଇଥିଲେ । ମ୍ୟାକ୍‌ଲେ ଆଶା କରିଥିଲେ ଇଂରଜୀଭାଷା ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜୀବନର ସଂସ୍କୃତ ଫଳରେ ଭାରତର ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନୂଆ ଉଦ୍‌ବୋଧ ଦେଖାଦେବ ଏବଂ ଏ ଉଦ୍‌ବୋଧ ଭାରତୀୟ ଜନଗଣଙ୍କୁ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷାର ଦ୍ଵାର ଦେଶରେ ପହଞ୍ଚାଇବ । ସେମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ବିଷୋଦ୍‌ଗାର, ସଂସ୍କୃତ, ଆରବୀ ଓ ପାର୍ଶୀ ବିରୋଧରେ ଥିଲା । ବଂଗଳା, ଓଡ଼ିଆ, ତେଲଗୁ, ତାମିଲ୍, ହିନ୍ଦୀ, ଗୁଜୁରାଟି ପ୍ରଭୃତି ଭାଷା ବିରୁଦ୍ଧରେ ନଥିଲା । ଶିକ୍ଷାଦାନ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ଆକାପ । ଆକାପ ମଧ୍ୟରେ ସେତିକିବେଳେ ଭାବ ବିକଶିତ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ତାହା ଅନ୍ତରର, ମନର ଭାଷା ଥାଏ । ମାତୃଭାଷା ବ୍ୟତିରେକ ଅନ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷା ଅପଶିକ୍ଷାର

ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ, ଏହା ଅଧିକାଂଶ ମନୋବିଜ୍ଞାନୀଙ୍କର ମତ। ତତ୍ତ୍ୱର ମାନସିହଙ୍କର ଇଂରାଜୀ ଭାଷା ପ୍ରତି ଅତ୍ୟଧିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏହି ଦିଗଟି ପ୍ରତି ତାଙ୍କୁ ଅଧି ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରିଛି।

(ଗ) ତୃତୀୟ ଅଭିଯୋଗର ଉତ୍ତରରେ ମାନସିହ କହନ୍ତି— ଶିଳ୍ପ ବିପ୍ଳବ ପରଠାରୁହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ବେକାର ହେବା ଏକ ପୃଥିବୀମୟ ସମସ୍ୟା ହୋଇ ଉଠିଛି। ଏଥିରେ ଶିକ୍ଷିତ ବା ଅଶିକ୍ଷିତର ବାହ-ବିଚାର ଏକାନ୍ତ ଅବାନ୍ତର।^{୨୭} ପୃଥିବୀର ସବୁ ଦେଶରେ ବେକାର ଅଛନ୍ତି। ଆମଦେଶରେ ନିରକ୍ଷର ଲୋକ ମଧ୍ୟ ବେକାର ଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଆମେ କେବଳ ରାଜନୈତିକ ପ୍ରୋପାଗଣ୍ଡା ନିମନ୍ତେ ଶିକ୍ଷିତ ବେକାର ଧ୍ୱନି ଦେଇ ଚାଲିଛୁ। ଶିକ୍ଷିତ ବେକାର ସୃଷ୍ଟିହେବାର କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକରି ମାନସିହ କହନ୍ତି: “ସ୍ୱାଧୀନତା ପରେ ଆମେ ଅଂଧାରରେ ଓ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାବ ପ୍ରଣୋଦିତ ହୋଇଛି ଗୋଟାକ ପରେ ଗୋଟାଏ ମେଡ଼ିକାଲ କଲେଜ ଓ ଇଞ୍ଜିନିୟରିଂ କଲେଜ ସହିତ ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ସାଧାରଣ କଲେଜ ଓ ହାଇସ୍କୁଲ ଯେ ବସାଇ ଚାଲିଲେ ଏବଂ ଶିକ୍ଷାର ସକଳ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ମାନଦଣ୍ଡକୁ ଧୂଳିସାର କରି ଆମେ ଯେପରି ଭାବରେ ବିଦ୍ୟା-ବା-କୌଣସି କର୍ମ ପାଇଁ-ଯୋଗ୍ୟତା-ଶୂନ୍ୟ ଅଥଚ କେବଳ-କପି-ଧରାଧରି-ଗୁଣ୍ଡାମି-ନିପୁଣ କାହାଣ କାହାଣ ତଥାକଥିତ ‘ଶିକ୍ଷିତ’ ଯୁବକ ବାହାର କରି ଚାଲିଛେ, ସେଥିରେ କେଉଁ ରାସ୍ତା ଏ ପ୍ରକାର ତଥାକଥିତ ‘ଶିକ୍ଷିତ’ ଜନତାକୁ ଧଳା-କଳା-ଚାକିରୀ ଯୋଗାଇ ପାରିବ...।

ତାଛଡ଼ା କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କର ପାଶ୍ୱର ମାନଦଣ୍ଡ ସବୁକୁ କୋହଳ କରିବା ଏବଂ ପିଲାଙ୍କର ପାଠ-ନପଢ଼ି କପି-ଧରାଧରି ଦେଇ ସାଟିଫିକେଟ୍ ଯୋଗାଡ଼ କରିବା, ‘ଶିକ୍ଷିତ’ ବେକାର ସମସ୍ୟାର ଏକ ପ୍ରଧାନ କାରଣ।”^{୨୮}

ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରି ମାନସିହ କହନ୍ତି—“ଏହାହିଁ ପୃଥିବୀ ବ୍ୟାପୀ ବ୍ୟବସ୍ଥା। ଏବେ ସବୁ ଦେଶରେ ହିଁ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏଇମିତି ପ୍ରାଇମେରୀ, ସେକେଣ୍ଡାରୀ ଓ କଲେଜରେ ବିଭକ୍ତ। ସେ ସବୁ ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ସାହିତ୍ୟ, ଗଣିତ, ଇତିହାସ, ଭୂଗୋଳ ଇତ୍ୟାଦି ହିଁ ପାଠ୍ୟ ବିଷୟ। ପ୍ରଭେଦ ଏତିକି ଯେ, ଅଗ୍ରଗାମୀ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ-ଆହରଣ ଓ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ-ପରିବେଷଣ ଏବଂ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଆହୁତ ଜ୍ଞାନର ମୂଲ୍ୟାୟନର ମାନଦଣ୍ଡ ଆମଦେଶ ଅପେକ୍ଷା ଢେର ଉଚ୍ଚରେ। ...ଆମେ କେବଳ ପଣ ପଣ ସାଟିଫିକେଟ୍‌ଧାରୀ ବାହାର କରୁଛୁ ସିନା, ପ୍ରକୃତ ବିଦ୍ୟାବନ୍ତ, ବିଚକ୍ଷଣ ବା ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବ୍ୟବସାୟ ପାଇଁ ଚାଲିମ ଲୋକ ତିଆରି କରୁନାହୁଁ...ତେଣୁ କେବଳ ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାଟି ଆପେଲ ‘ଡୁଟିପୂର୍ଣ୍ଣ’ କହିବାର ଆଦୌ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ନାହିଁ। ଆମେଇ ଆମର ବିଚାରହୀନ, ଅଜ୍ଞ ଓ ସ୍ୱାର୍ଥକ୍ଷେତ୍ରିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଏକ ପୃଥିବୀ ବ୍ୟାପ୍ତ ସୁପରପ୍ରସ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଲଜ୍ଜାଜନକ ଭାବରେ ‘ଡୁଟିପୂର୍ଣ୍ଣ’ କରି ଠିଆ କରାଇଛେ।”^{୨୯}

ମାନସିହଙ୍କ ମତରେ “ରାଜନୈତିକମାନଙ୍କର, ଆମର ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ଓ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କରେ ଏହି ପ୍ରକାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଚିତ ବାହୁ ପ୍ରବେଶିଆଁ ଆଜି ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର ସକଳ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଅବ୍ୟବସ୍ଥାପାଇଁ ଦାୟୀ।” ପୁନଶ୍ଚ ସେ କହନ୍ତି ଯେ, “ସ୍କୁଲ ବା କଲେଜର ହେଡ଼ ମାଷ୍ଟର ବା ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲଙ୍କ ପ୍ରତି ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ସଂଭ୍ରମ ନ ରହିବାର

କାରଣ ରାଜନୈତିକ ନେତାମାନେ । ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ—“ପିଲେ ଯେତେବେଳେ ଜାଣିଲେଣି ଯେ, ଏ ରାଜ୍ୟରେ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ କେବଳ ଏକ ଏକ ପକ୍ଷ ଜଗନ୍ନାଥ, ଆଉ ଅସଲ ମା-ବାପ ହେଉଛନ୍ତି ଶିକ୍ଷାମନ୍ତ୍ରୀ ବା ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ, ସେତେବେଳେ ସ୍କୁଲ-କଲେଜମାନଙ୍କରେ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ପ୍ରିନ୍ସିପାଲମାନେ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଡିସିପ୍ଲିନ୍ ପାଇଁ ଦାୟୀ ହେବେ କିପରି ?”^{୬୫}

ଆମ ଦେଶର ଶିକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ତ୍ରୁଟି ବିଦ୍ୟୁତି ଦେଖା ଦେଉଛି, ତା ସମାଧାନ ପାଇଁ ମାନସିଂହ ପାଞ୍ଚୋଟି ଉପାୟ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । ସେ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ମତ ସାଂପ୍ରତିକ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର କେତେକ ଅସୁବିଧାର ସମାଧାନ ପାଇଁ ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ନିମ୍ନରେ ସେହି ଉପାୟ ଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଅଛି ।

(କ) ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ପ୍ରଥମ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା: ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧିକାର—

ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ ସରକାରୀ ଅର୍ଥ ଯୋଷିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ହାଇକୋର୍ଟ ଓ ଜୁଡ଼ିସିଆଲ ପରି, ସେଥିରେ କୌଣସି ହେଲେ ବାହାର ଲୋକର ଅନୁପ୍ରବେଶକୁ ତୁରନ୍ତ ନିଷିଦ୍ଧ କରାଯାଉ । ଶିକ୍ଷା-ବିଭାଗର ପାଖ-ଫେଲ୍ ବା ଦୈନନ୍ଦିନ ପରିଚାଳନା ରାଜନୈତିକମାନଙ୍କର ମୁକ୍ତ କ୍ରୀଡ଼ାପ୍ରାନ୍ତର ହୋଇପଡ଼ିବା ଏକ ଜାତି ପକ୍ଷରେ ଚରମ ଅଭିଶାପ ଓ ଘୋରତର ଲଜାକର ଓ ମାରାତ୍ମକ ବ୍ୟାପାର ।^{୬୬}

(ଖ) ମାନସିଂହଙ୍କ ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା: ତ୍ରିଗ୍ରୀ ତିପ୍ପୋମା ଉଠାଇ ଦିଆଯାଉ—

“ଆମ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଆମେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ମ୍ୟାଟ୍ରିକ୍, ବି.ଏ. ଇତ୍ୟାଦି ଭାବରେ କେବଳ ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ କେନ୍ଦ୍ରିକ କରି ରଖିବାରୁ ଧରିନେବାକୁ ହେବ ଯେ, ଆମେ ଆମ ପିଲାଙ୍କୁ କପି କରେଇବାକୁ ପରୋକ୍ଷରେ ପ୍ରେରଣା ଦେଉଛୁ । ବରଂ ଏହି ପ୍ରକାର କାଗଜ-ଖଣ୍ଡ-କେନ୍ଦ୍ରିକ ପାଖ୍ ଫେଲ୍‌ର ସମସ୍ତ ଅଯୌକିକତା ଉଠାଇଦେଇ, ଆମେ ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଙ୍କୁ ସେ କେଉଁ କେଉଁ ବିଷୟ କେଉଁ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ କେତେ ବର୍ଷ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଓ ସେ ସବୁରେ କି ପ୍ରକାର ପାରଙ୍ଗମତା ଲାଭ କରିଛନ୍ତି ସେ ସବୁର ଦ୍ୟୋତକ କେବଳ ଏକ ଏକ କାର୍ଡ୍ ଦେଇ ଛାଡ଼ି ଦିଅନ୍ତେ ତେବେ ବ୍ୟବସ୍ଥାଟା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ଓ ବିଚାର ପ୍ରତିଷ୍ଠ ହୁଅନ୍ତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ । ...ପିଲେ ଯେତେବେଳେ ଜାଣିବେ ଯେ ଏହି ଅର୍ଜିତ ଦକ୍ଷତା ଉପରେ ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଭାଗ୍ୟ ନିର୍ଭର କରୁଛି, ତେବେ ସେମାନେ ସ୍ନୋଗାନ ଗାଇ ରାସ୍ତାରେ ରାସ୍ତାରେ ବୁଲିବା ଓ ଶେଷରେ କପିକରି ସାର୍ଟିଫିକେଟ୍ ଆଦାୟ କରିବାର ଯୋଜନା ଛାଡ଼ି, ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ବିଦ୍ୟାସାଧନରେ ମନ ଦିଅନ୍ତେ ।”^{୬୭}

(ଗ) ମାନସିଂହଙ୍କର ତୃତୀୟ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା: ଆନ୍ତର୍ଜାତିକ ମାନଦଣ୍ଡ ରକ୍ଷା—

ଏ ସଂପର୍କିତ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ମାନସିଂହ କହିଛନ୍ତି ଯେ, “ତ୍ରିଗ୍ରୀ ତିପ୍ପୋମା ରଖ ବା ନରଖ, ଜ୍ଞାନର ମୂଲ୍ୟାୟନ ଯେପରି ଆନ୍ତର୍ଜାତିକ ମାନଦଣ୍ଡରେ ହିଁ ମପା ହେବାର

‘ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଉ। ବର୍ତ୍ତମାନ ଇଣ୍ଡିଆନ୍ ଡିଗ୍ରୀର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟହିଁ ନାହିଁ। ଶତକଡ଼ା ୩୦ ବା ୨୫ ଯେଉଁଠି ପରମ ମସ୍ତିଷ୍କବତ୍ତା ଓ କଠୋର ବିଦ୍ୟା ସାଧନାର ଚିହ୍ନ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ପୁଣି ଗ୍ରେସ୍ ମାର୍କ, କପି ଓ ଧରାଧରି— ଏଥିରେ ଆମ ପାଠ ଓ ଡିଗ୍ରୀ-ଡିପ୍ଲୋମାର ମୂଲ୍ୟ କ’ଣ ?’

ମାନସିହ ଆଜିର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ‘ଏକ ଘୋର ଅପବ୍ୟୟଶୀଳ ପ୍ରହସନ ଓ ଟ୍ରାଜେଡ଼ି ମାତ୍ର’ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି। “ଏଥିରେ ଜ୍ଞାନ ସାଧନା ଓ ତାଲିମର ଗଂଧ ଆଉ ନାହିଁ। ଅଛି କେବଳ ଠକାମି, ଧପପାବାଜି, ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଦୁର୍ନୀତି ଅଥବା କେବଳ କୋଠାବାଡ଼ି ଓ ଚାକିରୀତତ୍ତ୍ୱ। ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଜାତିକୁ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶ କରି ଠିଆ କରାଇବାକୁ ଏ ଶିକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ କିଛି ହିଁ ଅଛି ବୋଲି ମନେ ହେଉନି। ଜାତୀୟ ଜୀବନ ଓ ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ମଧ୍ୟ ଏହା ସଂପର୍କ-ଶୂନ୍ୟ।”^{୨୮}

(ଘ) ଶିକ୍ଷା ସଂସ୍କାର ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଙ୍କର ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା ; ଦାୟିତ୍ୱହୀନ ନିରାପତ୍ତାକୁ ପ୍ରଶ୍ନର ଦିଆ ନ ଯାଉ ।

“ଶିକ୍ଷକ, ଅଧ୍ୟାପକ ଚାକିରୀରେ ଥିବା କେତେକ ଦାୟିତ୍ୱହୀନ ନିରାପତ୍ତାକୁ ପ୍ରଶ୍ନର ଦିଆ ନ ଯାଉ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷକମାନେ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହ୍ୟକୁ ଭୁଲି ଶିକ୍ଷାକୁ ଏକ ବ୍ୟବସାୟ ବା ଚାକିରୀ ବୋଲି ମନେ କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ବହିଷ୍କାର କରାଯାଉ । ଅନ୍ୟ ଅଗ୍ରଗାମୀ ଦେଶପରି, ଶିକ୍ଷାବର୍ଷ ଶେଷରେ, ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଗୋପନୀୟ ଭୋଗ୍ ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟତା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଉ ଏବଂ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନକୁ ଯଥା ସମ୍ଭବ ତଥାକଥିତ ରାଜନୀତିଠାରୁ ଦୂରରେ ରଖାଯାଉ ।”

(ଙ) ମାନସିହଙ୍କ ଶେଷ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା: ତଥାକଥିତ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାରେ ବଂଧ ପକାଯାଉ ।

“ବର୍ତ୍ତମାନ କଲେଜମାନଙ୍କରେ ଯେତେ ପିଲା ଆସି ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇ ଯାଉଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଅର୍ଦ୍ଧାଧିକ ‘ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା’ ପାଇଁ ଏକାନ୍ତ ଅଯୋଗ୍ୟ । ସେମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟାସାଧନରେ ଆଗ୍ରହ ନାହିଁ, ପୁଣି ଲେକ୍ଚରରମାନଙ୍କର ଲେକ୍ଚର ବୁଝିବାକୁ କ୍ଷମତା ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ନାହିଁ । ଅଥଚ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ପ୍ରଚାରଣାପୂର୍ଣ୍ଣ ବା ଅଜ୍ଞାତମୟ ଷୋଗାନ ଚିତ୍କାର କରି ନିଜ୍ଜଳ ରାଜନୈତିକ କାରଣରୁ ଆମେ ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ହାଇସ୍କୁଲ ଓ କଲେଜ ବସେଇ ଚାଲିଲେ । ପିଲେ ତ ପାଠ ପଢ଼ିବାକୁ ନାରାଜ । ସେମାନେ ମାଷ୍ଟ-ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ଛୁରା ଦେଖାଇ ମାୟ-କପି କରିଛନ୍ତି ଡିପ୍ଲୋମା କାଗଜ ଖଣ୍ଡମାନ ଯେ କୌଣସି ମତେ ପାଇବାର ଯୋଗାଡ଼ରେ ଲାଗିଲେ । କେତେକ ଅଧମ ଶିକ୍ଷକ-ଅଧ୍ୟାପକ ମଧ୍ୟ ନିଜ ସ୍ୱାର୍ଥ-ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପିଲାଙ୍କୁ ଏ ପ୍ରକାର ଘୋର ଅପକର୍ମରେ ସହାୟତା କରିବାର ଦେଖାଯାଉଛି । ତେଣୁ ‘ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା’ ନାମରେ ଏ ବିଭସ୍ତ ଓ ବ୍ୟୟ ବହୁଳ ପ୍ରଚାରଣାକୁ ପ୍ରଶ୍ନର ଦେଇ କି ଲାଭ ?”^{୨୯} ଏହାର ନିରାକରଣ ପାଇଁ ମାନସିହ ଦୁଇଟି ପ୍ରସ୍ତାବ ଆଗତ କରିଥିଲେ । ସେ କହିଥିଲେ ଯେ ସପ୍ତମ ଶ୍ରେଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ ହେବ । ତାପରେ ପିଲାର ଯୋଗ୍ୟତା ରୁଚି ଓ ବିଦ୍ୟାପ୍ରତି ଆଗ୍ରହର ମାନଦଣ୍ଡ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି

ସୀମିତ ସଂଖ୍ୟକ ପିଲାଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାପାଇଁ ପଠାଯାଉ । ଅବଶିଷ୍ଟ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ଅନୁସାରେ ସେମାନଙ୍କୁ କୃଷି, ଶିଳ୍ପ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପଯୋଗୀ ଶିକ୍ଷାର ସୁଯୋଗ ଦିଆଯାଉ । ‘ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା’ ନାମରେ ତଥାକଥିତ ଡିଗ୍ରୀ ହାସଲ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅପାରଦର୍ଶୀ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନେ କୃଷି ଶିଳ୍ପ ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ଦେଖାଉନାହାନ୍ତି । ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷା ଲାଗୁ ନକରି ବୈଷୟିକ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉ । ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷା ପରେ କୋଡ଼ିଏ ଭାଗ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କୁ ଉପରକୁ ଆସିବାର ଦିଆଗଲେ, ସେମାନେ ଆମର ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ଗୁରୁତ୍ବାଣ ମେଣ୍ଟାଇଦେବେ ।

ସମସ୍ୟା ସମାଧାନର ଦ୍ବିତୀୟ ମାର୍ଗ ହେଲା :

ସଂପୃକ୍ତି ଛତୁ ପୁଟିଲା ଭଳି କଲେଜ ସଂଖ୍ୟା ନ ବଢ଼େଇ ଉଚ୍ଚ ଯୋଗ୍ୟତା ସଂପନ୍ନ ସୁଯୋଗ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ ଅଧ୍ୟାପିକାମାନଙ୍କୁ କେତେକ ସୀମିତ କଲେଜମାନଙ୍କରେ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଯାଉ । ନିମ୍ନ ଯୋଗ୍ୟତାର ଅଧ୍ୟାପକ, ଲାଇବ୍ରେରୀ ଲାବୋରଟରୀ ହାନ କଲେଜମାନେହିଁ ଶିକ୍ଷାର ମାନଦଣ୍ଡକୁ ନିମ୍ନଗାମୀ କରାଉଛନ୍ତି । ତେଣୁ ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ପଦ୍ଧତିରେ ହିଁ ଉତ୍ତମ ଫଳ ପାଇପାରିବା ପାଇଁ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପ୍ରଚଳନ କରାଯାଉ । ମାନସିଂହ ସେତେବେଳେ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲେ ଯେ, ଏହି ଛୋଟ ଛୋଟ କଲେଜମାନଙ୍କରୁ କେତେକକୁ ଜୁନିଅର କଲେଜ କରି ସେଥିରେ ନିମ୍ନସ୍ତରୀୟ ଶ୍ରେଣୀମାନ ଖୋଲାଯାଉ । ଅବଶିଷ୍ଟ ସ୍ବଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚତର ଜ୍ଞାନପାଇଁ ସୁଯୋଗ ଦେଲେ, ଆମର ଅନେକ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହୋଇପାରିବ

ଶ୍ରୀ: ୧୯୭୨ ମସିହା ଜୁଲାଇ ମାସରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଥିଲେ,—“ପ୍ରିୟ ପାଠକେ, ଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖକ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବନର ଶେଷପାଦରେ । କୌଣସି ସାଂସାରିକ ଆଶା ଆକାଂକ୍ଷା ତାର ବାକି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଆଶା-ଆକାଂକ୍ଷା-ପୂରଣ ଆଶ କରିବାର ବେଳଥିଲା, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେ ମୁଖି ‘ମାଧୁଆଭାଇ, ସବୁ କଥାକୁ ହଲ ହଲ’ କରି ସୁନା ପିଲା ନ ହୋଇ, ଡିନିବର୍ଷିଆ-ଡ଼ିଗ୍ରୀ-କୋର୍ସ ବା ବେସିକର ସରକାରୀ-ତୋପ-ସଂରକ୍ଷିତ ଆସଫାଳନମୟୀ ଆତ୍ମ-ପ୍ରଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରତିରୋଧର ନିଃସଙ୍ଗ ଏକକ ସ୍ବର ଉତ୍ତୋଳନ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବିଳମ୍ବରେ ହେଲେ ହେଁ, ଲେଖକର ସେହି ପ୍ରତିବାଦ ସବୁ ଯେ, ଏବେ ସତ୍ୟ ହୋଇଛି, ତାହାହିଁ ତାର ଏକମାତ୍ର ସାତ୍ତ୍ବ୍ୟ ।”^{୭୦}

ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହ ଦେଶର ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କହିଥିଲେ :—“ମୋ ଦେଶର ପ୍ରିୟ ତରୁଣ ସମାଜକୁ ଏତିକି କହି ଏ ଲେଖକ ବିଦାୟ ନେବ ଯେ, ‘ବାବୁ ହେ କଠୋର ଶାରିରୀକ ଓ ମାନସିକ ଶ୍ରମ ବିନା କୌଣସି ଜାତିକଥା ଛାଡ଼, କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିର ମଧ୍ୟ ଜୀବନରେ କିଛି ହେଲେ ସମୃଦ୍ଧି ସାଧୁତ ହୋଇ ନ ପାରେ । କ୍ଳେଶୋର ଓ ଯୌବନ, ଦୀର୍ଘ ଆଗାମୀ ଜୀବନ ପାଇଁ ଯେ ଏକାନ୍ତରେ କେବଳ ପ୍ରସ୍ତୁତିର ସମୟ, ଏହା ପ୍ରକୃତି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏହାକୁ ତେଣୁ ସଫଳ ପ୍ରସ୍ତୁତିରେ ଲଗାଅ, କ୍ଷିପ୍ର ପଲ୍ଲୀମାନ

ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନାହିଁ। ସବୁରେ ନଷ୍ଟ କରିଦିଅ ନାହିଁ। ଅନ୍ୟଲୋକେ ଗ୍ରହ ଉପଗ୍ରହରେ ବସତି ପାଇଁ ଗଲାବେଳେ, ତମେ ଭାରତର ତରୁଣ ଦଳ, କପିକରି ମଣିଷ ହେବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବାଗା କିପରି ଲଜାକର ବ୍ୟାପାର, ଭାବ ତ ଥରେ।”^{୨୧}

ଆମର ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଛାତ୍ର ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନୀ କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ମାନସିଂହ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଛାତ୍ର ନିର୍ବାଚନକୁ ବିରୋଧ କରି ପରୋକ୍ଷ ନିର୍ବାଚନ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଛନ୍ତି। ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିର୍ବାଚନ ଯୋଗୁଁ କେତେକ ତଥାକଥିତ ଶସ୍ତ୍ରୀ ନେତା କଲେଜମାନଙ୍କରେ ରାଜନୀତି କରି ନିରାହ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଶିକାର କରୁଛନ୍ତି। ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “କଲେଜ ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ଲଭନିୟମମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିର୍ବାଚନ ଯେ, ସେଠାରେ ବାତାବରଣ ଦୃଷ୍ଟି ହେବାର ଏକ ମୁଖ୍ୟ କାରଣ, ଏଥିରେ ମତଦ୍ରୈଫ ନ ଥାଇପାରେ। ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିର୍ବାଚନ ନେଇଛି, ରାଜନୈତିକ ଟାଉଟରମାନେ ଆମର ବିଦ୍ୟାୟତନମାନଙ୍କରେ କୁଟି ସେମାନଙ୍କର ମର୍ଯ୍ୟାଦାକୁ ଧୂଳିସାଉଁ କରିବାରେ ସହଜରେ ସକ୍ଷମ ହୋଇ ପାରୁଛନ୍ତି। ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଛାତ୍ର ନିର୍ବାଚନ ଯୋଗୁଁ, କୌଣସି ବିଦ୍ୟାଳୟର କାନ୍ଦବାଡ଼, ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ଓ ନାଗରିକମାନଙ୍କର ପାଟେରୀ ଅକଳଙ୍କ ରହିପାରୁ ନାହିଁ। ଏହା ଏକ ଘୋର ଅସାମାଜିକ ବ୍ୟବହାର। କିନ୍ତୁ ଆମର ଆଗାମୀପୁରୁଷ ରାଜନୈତିକ ଟାଉଟରମାନଙ୍କ ଆଦର୍ଶରେ ଏ ପ୍ରକାର ମହିମାମୟ ଭାଷାଲିଙ୍ଗମ୍, ଛାତ୍ରତ୍ୱର ଏକ ଗୁଣ ଭାବରେ ପିଲାବେଳୁ ଶିଖୁଛନ୍ତି।”

ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ, ରୋମାଣିକ୍ କରି ମାନସିଂହ ସବୁବେଳେ ଆଖି ଆଗରେ ଆସି ଉଠାନ୍ତି। ଜୀବନର ନାନା ସୁଖ ଦୁଃଖକୁ ଅନୁଭୂତିର ସାମଗ୍ରୀକଲାପରେବି, ଅନୁଭୂତି ଭିତରୁ ସେ ଆଦର୍ଶ ଖୋଜି ନାହାନ୍ତି। ଜନ୍ମଗତ ସଂସ୍କାର ଓ ଭାବପ୍ରବଣତା, ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ସବୁବେଳେ ଦ୍ୱିଧାଗ୍ରସ୍ତ କରିଛି। ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ବହୁ ଚମତ୍କାର କଥା କହିଲେବି ଓ ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଅନେକ ସମୟରେ ବୈପ୍ଳବିକ ମନେ ହେଲେବି, ମୁଖ୍ୟତଃ ସେ ଜଣେ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଆଦର୍ଶବାଦୀ ବ୍ୟକ୍ତି। ଏକ ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷା ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ଦରକାର ନ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ବଞ୍ଚିବାର ମାନ ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରାୟତଃ ଏକାପ୍ରକାର ହେବା ଉଚିତ୍। ଏ ପ୍ରକାର ସତ୍ୟକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ମାନବବିରୋଧୀ। ସମାଜରେ ସକଳ ଶ୍ରେଣୀର ଓ ସକଳ ପ୍ରକାର କର୍ମ କରୁଥିବା ଲୋକ ସମାନ ସାମାଜିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ସମାନ ସୁଯୋଗ ସୁବିଧା ନ ପାଉଥିବାବେଳେ ଶିକ୍ଷାରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଆଣିବାର କଳ୍ପନା ଏକ ବିଳାସମାତ୍ର। ଗୋଟିଏ ମୃତ ପ୍ରେମ ଭିତରେ ମଣିଷର ଭବିଷ୍ୟତକୁ ବନ୍ଦି କରି ତାର ପ୍ରଗତିର ପଥକୁ ରୁଦ୍ଧ କରିଦେବା କ’ଣ ଏକ ସୁସ୍ଥ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ମନର ପରିଚୟ? ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷାସଂପର୍କରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ବକ୍ତବ୍ୟରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ରହିଛି, ପରଂପରା ବିରୋଧୀ ସ୍ୱର ବି ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ନାହିଁ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ମୁକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି। ଫଳରେ କ୍ଷୟସ୍ଥ ସାମନ୍ତବାଦର ଭିତ୍ତିପଥରେ ନିଜକୁ ଅବସ୍ଥାପିତ କରି, ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଭାବରେ ସେ ପରିଚୟ ଦେଇଥିବାଭଳି ମନେହୁଏ।

ପ୍ରାବଳୀକା:

୧- Bertrand Russel—Education and the Social Order: (1977) page-9. Unwin Paperbacks, London.

ସୂଚନା-୧-ରୁ ୭୨ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଚିନ୍ତଣା ତଃ ମାୟାଧର ମାନସିହକ ରଚନାରୁ ଗୃହୀତ ।

୨- ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା (୧୯୬୫) ପୃ.୧.

୩- ତତ୍ତ୍ୱେକ.

୪- ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ ପୃ.୧. ୧୯୫୩

୫- ତତ୍ତ୍ୱେକ.

୬- ତତ୍ତ୍ୱେକ , ପୃ.୯.

୭- ଶିକ୍ଷାର କି', କ'ଣ ଓ କାହିଁକି ? ପୃ.୨୨-୨୩.୧୯୬୦

୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ.୩୦

୯- ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା, ପୃ.୩୩୩.

୧୦- ଶିକ୍ଷାର କି', କ'ଣ ଓ କାହିଁକି ? ପୃ.୨୦-୨୧

୧୧- ତତ୍ତ୍ୱେକ. ପୃ.୧୧.

୧୨- ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ ପୃ.୧୩.

୧୩- ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ ପୃ.୮

୧୪- ଶିକ୍ଷାର କି' କ'ଣ ଓ କାହିଁକି ? ପୃ.୨-୩.

୧୫- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ.୩.

୧୬- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ.୯.

୧୭- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ.୩୩.

୧୮- ପଶ୍ଚିମ ପଥକ, ଯାତ୍ରାରମ୍ଭ ପୃ.୪.

୧୯- ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା, ପୃ.୨.

୨୦- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ.୩.

୨୧- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ.୪.

୨୨- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ.୬.

୨୩- ଶିକ୍ଷାର କି' କ'ଣ ଓ କାହିଁକି ? ପୃ.୧୧.

୨୪- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ.୩୮.

୨୫- ତତ୍ତ୍ୱେକ ପୃ.୪୩.୪୪

୨୬- ମାନସିହ-ଗୁରୁବଳା-ଦ୍ଵିତୀୟ-ଖଣ୍ଡ, ପୃ-୧୮୨. କମଳାୟନ କାବ୍ୟ

ତମର ବାପାକୁ ଜାଣେ, ସାମାନ୍ୟ ଶିକ୍ଷକ
ହେଲେ କି ହୋଇଲା, ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟ ଗଠକ
ସାଧୁ, ଦକ୍ଷ, ଧର୍ମଭାରୁ, କାର୍ଯ୍ୟ-ପରାୟଣ
ଛାତ୍ରଙ୍କ ମଙ୍ଗଳାକାଂକ୍ଷୀ, ଉଦାର ମନନ ।
ଏହିପରି ଦୁଇଗଣ୍ଡା, ଗୁରୁ ଏ ଦେଶରେ
ଥିଲେ ଉଠିଯା'ତା ଜାତି ବହୁତ ଉପରେ ।”

୨୭- ତତ୍ତ୍ଵେବ. ପୃ-୨୩୩-୩୪

ବ୍ରତପରି ଧରି ଅଛି ଛାତ୍ର ଅଧ୍ୟାପନା
ନାହିଁରଖୁ ଚିରେ ବିନିମୟର ଗଣନା
କମଳ କରଇ ବିଦ୍ୟାଦାନ ଅକାତରେ
ଶିକ୍ଷକ ସେ ସବୁବେଳେ, ଇଚ୍ଛୁଲେ ବା ଘରେ ।
ଘରେ କରେ ଅଧ୍ୟୟନ, କରେ ପରିଶ୍ରମ
କରିବାକୁ ଜ୍ଞାନ, ଛାତ୍ରଙ୍କର ହୃଦଙ୍ଗମ,
ଦେଖେ ତାଙ୍କ ଖାତାପତ୍ର ସାବଧାନତାରେ
ଦେଖାଏ ପ୍ରମାଦ ସବୁ ମୁକୁ ଚିରସ୍ଥାରେ,
ତାଙ୍କ ସଂଗେ ଏକ ହୁଏ, କ୍ରୀଡ଼ନେ ବିଳାସେ
ତାଙ୍କ ଛୋଟବଡ଼ ଦୁଃଖେ ବେଦନା ପ୍ରକାଶେ
ସବୁ ସତ୍ତ୍ଵେ ଥାଏ କିନ୍ତୁ ଆପଣାର ସ୍ତରେ
ଯେହ୍ନେ ସେ ଉନ୍ନତ ଜୀବ ଜ୍ଞାନେ, ଚରିତ୍ରରେ ।

୨୮- ଶିକ୍ଷାବିରୁର ଗାଥା, ପୃ.୩୩୧-୩୨.

୨୯- ତତ୍ତ୍ଵେବ-ପୃ.୨୦୪

୩୨- ଗ୍ରାମୋନ୍ନତିର ରୋମାଞ୍ଚକର କାହାଣୀ ପୃ.୭୧-୭୨.

୩୩- ସାହିତ୍ୟ ଓ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ନବଜୀବନ ଶସ୍ତ୍ର ବର୍ଷ ଦଶମ ସଂଖ୍ୟା
ପୃ.୫୯୭ ।

୩୪- ଗ୍ରାମୋନ୍ନତିର ରୋମାଞ୍ଚକର କାହାଣୀ, ପୃ.୬୬

୩୫- ଶିକ୍ଷାର କି' କ'ଣ ଓ କାହିଁକି ? ପୃ.୪-୫.

୩୬- ତତ୍ତ୍ଵେବ-ପୃ.୩୪-୩୫.

୩୭- ଶିକ୍ଷାବିରୁର ଗାଥା, ପୃ.୮୨.

୩୮- ଶିକ୍ଷାର କି, କ'ଣ ଓ କାହିଁକି ? ପୃ.୫୦.

୩୯- ତତ୍ତ୍ଵେବ. ପୃ.୫୦.

୪୦- ତତ୍ତ୍ଵେବ. ପୃ.୫୩.

୪୧- ତତ୍ତ୍ଵେବ ପୃ.ପୃ.୫୩.

- ୪୨- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୫୩.
 ୪୩- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୭୩.
 ୪୪- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୮୩.
 ୪୫- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୮୪.
 ୪୬- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୯୭.
 ୪୭- ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା, ହିନ୍ଦୋଳ ରିପୋର୍ଟ ପୃ.୫୨
 ୪୮- ଶିକ୍ଷାର କି, କ'ଣ ଓ କାହିଁକି? ପୃ.୭୭.
 ୪୯- ଚଢ଼େଇ. ପୃ.୯୮-୯୯.
 ୫୦- ଚଢ଼େଇ, ପୃ.୧୦୭-୧୦୭.
 ୫୧- ଚଢ଼େଇ, ପୃ..୧୦୭-୧୦୮
 ୫୨- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୧୧୦.
 ୫୩- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୧୧୧.
 ୫୪- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୧୧୪
 ୫୫- ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା ପୃ.୧୨୭.
 ୫୬- ଚଢ଼େଇ, ପୃ.୭୭.
 ୫୭- ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା କି ସତ୍ୟରେ ତୁଟିପୁଣି? ନବରବି/ତୃତୀୟ ବର୍ଷ,
 ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟା, (ଜୁଲାଇ—୧୯୭୨)ପୃ.୧୭।
 ୫୮- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୧୯.
 ୫୯- ଚଢ଼େଇ, ପୃ.୨୦.
 ୬୦- ଚଢ଼େଇ, ପୃ.୨୧.
 ୬୧- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୨୨.
 ୬୨- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୨୩.
 ୬୩- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୨୪.
 ୬୪- ଚଢ଼େଇ, ପୃ.୨୬.
 ୬୫- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୨୭.
 ୬୬- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୨୮.
 ୬୭- ଚଢ଼େଇ, ପୃ.୨୮-୨୯.
 ୬୮- ଚଢ଼େଇ, ପୃ.୩୦.
 ୬୯- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୩୧.
 ୭୦- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୩୨.
 ୭୧- ଚଢ଼େଇ ପୃ.୩୨.
 ୭୨- ଆମ ଗଣତନ୍ତ୍ର ଭବିଷ୍ୟତ; ନବରବି (୩/୯) ମାର୍ଚ୍ଚ-୧୯୭୩ ପୃ.୩୮.

ଅଶ୍ବିନ ଅଧ୍ୟାୟ

କଳା

କଳା

“ଯାହା ରହସ୍ୟହୀନ ତାହା ସୃଷ୍ଟି ନୁହେଁ ଏବଂ ଯାହା ସୃଷ୍ଟି ନୁହେଁ ତାହା ସାହିତ୍ୟ ନୁହେଁ।”
—ମାନସିଂହ

ମାନସିଂହ ନିଜେ ଜଣେ କବି। ଜୀବନରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁକୁ ଏକ ଶିଳ୍ପୀ ସ୍ୱଭାବେ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖିବା ଥିଲା ମାନସିଂହଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଗୁଣ। ସମୟକ୍ରମେ ସେ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଛାତ୍ରତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ବିଶ୍ୱର ଦୁଇ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟକାର, କାଲିଦାସ ତଥା ସେକ୍ସପିୟରଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଗବେଷଣା ବି କରିଥିଲେ। ତେଣୁ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସେ କେବଳ କବିତା ଲେଖି ନାହାନ୍ତି ବା କବିତା ପଢ଼ି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି, ଶିଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟିର ବିଚାର କରିଛନ୍ତି। ନିଜକୁ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିଜର ରଚନା ମାଧ୍ୟମରେ ନାନା ଭାବରେ ଆବିଷ୍କାର କଲାଭଳି, ବିଭିନ୍ନ କବି, ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ଶିଳ୍ପସୃଷ୍ଟିକି ସେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି। ଏହି ଆଲୋଚନା ଓ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ଭିତର ଦେଇ ମାନସିଂହଙ୍କର କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ପ୍ରତି ଉଠିଛି—ତାହା ତାଙ୍କର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନାୟନିକ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ପ୍ରତିପଳିତ କରିଛି। ସଂପୃକ୍ତ ଆଲୋଚନାରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ନାୟନିକ ଧାରଣାର ସ୍ୱରୂପ, ଭସ ଓ ବିବର୍ତ୍ତନ ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି।

କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟାମୟ ଭିତରେ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଚାହାଣି ପ୍ରଥମରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା। କବି ରାଧାନାଥ ପଣ୍ଡିତ ଜୀବନ ଯାହାର ପଣ୍ଡିତ ତାରରେ ଯାପନ କରିବା ପାଇଁ କାମନା କରିଥିଲେ, ସେହି ଶୋକ-ପାଶୋରା- ଅପ୍ସରା-ଭୁବନ ଚିଲିକାର କୋଳରେ କବିଙ୍କର ଜନ୍ମ। ବାଲ୍ୟ ଜୀବନ, ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷା ଓ ମାଧ୍ୟମିକ ଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ସେଇଠାରେ ହିଁ ସମାପନ ହୋଇଥିଲା। କବିଙ୍କ ଘରର ଗୋଟିଏ ପଟରେ ପ୍ରକୃତିର ଚାରୁ ଚିତ୍ରଶାଳା, ଚିଲିକା, ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଅନନ୍ତକାୟା ବିସ୍ତାର କରି ସଦାମୁଗ୍ଧିତ ମହୋଦଧି। କିଆ, କେତକୀ, ପୋଲାଂଗ, ନାରୀକେଳ, ତାଳ, ଆମ୍ରକୁଞ୍ଜର ଏକ ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ କବି ମନକୁ ରସମୟ କରିଥିଲା। ଇଂଜରୁମି ଗଂଜାମର ସାଂସ୍କୃତିକ ବାୟୁ ମଣ୍ଡଳର ଝଲକ କବିଙ୍କ ଗ୍ରାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ। ଓଡ଼ିଶାର ରାଜ ଦରବାର ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରି ଆସିଥିଲା। ମାଲୁଦର ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ପ୍ରାଚୀନ ଛାନ୍ଦ ଚଉପଦୀର ଲହର ସାଙ୍ଗକୁ, ପାରିକୁଦର ରାଜ ପରିବାର ସହିତ ମାନସିଂହଙ୍କ ପରିବାରର ସଂପର୍କ ପରିବେଶକୁ ଆହୁରି ନିବିଡ଼ କରିଥିଲା। ପୁନଶ୍ଚ ମାନସିଂହଙ୍କ ପିତାମହ ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ ଜଣେ କବି ଓ ପିତୃବ୍ୟ ଜଣେ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଗାୟକଥିବାରୁ, ସାହିତ୍ୟ ସଂଗୀତ ଓ କଳାପ୍ରତି କବିଙ୍କ ମନରେ ଏକ ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା।

ପାରିବାର୍ଷିକ ପରିବେଶର ସହଯୋଗରେ ମାନସିଂହଙ୍କର କଳାକାର ପ୍ରାଣ ଜାଗିଉଥିଲା । ରାଧାନାଥ ଜୀବନ୍ତ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ଜୀବନର ସଭା ଦେଖୁଥିଲେ ମାତ୍ର ମାନସିଂହ ପାଷାଣ ମଧ୍ୟରେ ବି ଜୀବନର ସଂଧାନ କଲେ । ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳ୍ପୀକୁଳ ପାଷାଣ ବୁକୁରେ ପଦ୍ମ ପୁଟାଇ ପାରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଉତ୍କଳର ଧର୍ମୀୟ ଚେତନାରେ, ଧର୍ମର ଚକ୍ରମାରେ ତାହା କେବଳ ଦେବଦେବୀ ରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ । କବି ରାଧାନାଥ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳୀୟ ମଂଦିରମାଳାରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦେବତାର ସଂଧାନ କରୁଥିଲେ । ଉତ୍କଳୀୟ ପ୍ରସ୍ତର-କାବ୍ୟ-ଶିଳ୍ପର ପ୍ରାଣର ଭାଷା ବୁଝିବା ପାଇଁ ଚିହ୍ନରା ଗ୍ରାହକ କେହି ନ ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି ବହଳ ସିନ୍ଦରରେ ମାଖି ହୋଇ ଗ୍ରାମ ପ୍ରାନ୍ତରର ତରୁତଳେ ଠାକୁରାଣୀ ପାଲଟିଗଲା ପରି ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ପ୍ରାଣର-କଥା ଦେବତାର-ଘଟାଟୋପ ମଧ୍ୟରେ ଗୁମୁରି ଗୁମୁରି କାନ୍ଦିବାକୁ ଲାଗୁଥିଲା । ରାଧାନାଥ କୋଣାର୍କକୁ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଲେଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ, କୋଣାର୍କର ଅପୂର୍ବ ଶୋଭା ଦେଖିପାରି ନଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ କୋଣାର୍କକୁ ଦେଖି ଅତୀତ ଓଡ଼ିଶାର ଗୁଣ ଗାରିମା ଗାନ କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । ଗୋପବନ୍ଧୁ ତ ଧରମାର ଉତ୍ସର୍ଗୀକୃତ ଜୀବନର କ୍ଷମଦନ୍ତୀ ଓ ଧର୍ମ ଭାବନା ମଧ୍ୟରେ ବୁଝିରହି କୋଣାର୍କର ଶୋଭାକୁ କବିଆଖିରେ ଦେଖି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ସାଧାରଣ ଜନତାଙ୍କ ପାଇଁ ମାଘସ୍ନାନ, ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାବୁଡ଼ ଓ ନବଗ୍ରହପୂଜା ହିଁ କେବଳ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଥିଲା । କଳାପ୍ରାଣ ମାନସିଂହ ହିଁ କୋଣାର୍କର ବିଗତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ସ୍ମରଣ କରି ପାଷାଣ ବକ୍ଷରେ ରମ୍ୟ କଳାର ରୂପର ସଂଧାନ ପାଇଛନ୍ତି । ମାନସିଂହ ହିଁ କୋଣାର୍କର ଅଂଗେ ଅଂଗେ କଳାର କାଉଁରୀସର୍ପ, ପୁଲର ପସଲ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ସାଧାରଣ ଜନତା ଚିତ୍ତରେ ଯେଉଁ କୋଣାର୍କ ତୀର୍ଥ କ୍ଷେତ୍ର ଭାବରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ମାନସିଂହଙ୍କ କୋଣାର୍କ କବିତାରେ ତାହା ସାଧାରଣର ପର୍ଯ୍ୟଟନ କ୍ଷେତ୍ର ରୂପରେ ଦେଖାଦେଲା ।

ଅତୀତରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିବା ଓ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଖିବାରେ ଲଜ୍ଜା ରାଜ ତଥା ସାମନ୍ତ ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା । ସାଧାରଣ ଜନତା କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ତ ଦୂରର କଥା ସାଧାରଣ ପ୍ରକୃତି ବା ଜୀବନରେ ଥିବା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଉପଭୋଗ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ଥିଲେ । ପ୍ରକୃତି ଓ ଜୀବନର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ଯେଉଁ ନିର୍ଲିପ୍ତତା, ଅବସର ଓ ମାନସିକଦୂରତ୍ବ ଆବଶ୍ୟକ, ତାହା ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ପ୍ରାୟତଃ କୁଟୁ ନଥିଲା । ମାନସିଂହ ସାଧାରଣ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବି ରାଜ ପରିବାରର ସଂପର୍କ ହେତୁ ସାମନ୍ତ ପରିବାରର ଆଭିଜାତ୍ୟ ତାଙ୍କ ମାନସିକତାରେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିଲା । ତେଣୁ କଳା, ସାହିତ୍ୟ, ପ୍ରକୃତି ତଥା ଜୀବନକୁ ଏକ ରସଗ୍ରାହୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖିବାର ଅଭ୍ୟାସ ସେ ପାରିବାରିକ ସୂତ୍ରରୁ ହିଁ ପାଇଥିଲେ । ଇଂରେଜ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବିଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଓ ନିଜର ପ୍ରସ୍ତାମନ ତାଙ୍କୁ କବିତ୍ବର ସରଣୀରେ ପଥୁକୀ କଲା । ପୁଣି ସାହିତ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଏମିତି ନିଶା ଯେ ଏଥିରେ ଥରେ ପଡ଼ିଗଲେ ଛାଡ଼ି

ହେବ ନାହିଁ। ମାନସିଂହଙ୍କ ଭିତରେ କଳାକାରର ମନ ଓ ସ୍ୱପ୍ନର ଅଭିମାନ ଥିଲା । ଏହି ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୁ ସ୍ୱପ୍ନା ମାନସିଂହଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ।

ମାନସିଂହଙ୍କର ଶିଳ୍ପୀପ୍ରାଣ ଜନଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପୃଷ୍ଠାକୁ ପଡ଼ିପାରୁଥିଲା । ଜନଜୀବନକୁ ଛାଡ଼ି ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଜୀବନର ହସକାନ୍ଦକୁ ପୁରାଇବା ପାଇଁ ଜଗତର ସମସ୍ତ ସ୍ୱପ୍ନା ବିଭିନ୍ନ ମାର୍ଗରେ ନିଜର ଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ମାତ୍ର; ସତ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ ହିଁ କଳା ବା ସାହିତ୍ୟର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ : “ମାନବ ଜୀବନର ଅଗଣିତ ଦୁଃଖ ବେଦନା ହିଁ ସାହିତ୍ୟକୁ ପ୍ରକୃତରେ ମେରୁଦଣ୍ଡ ଦାନ କରେ ଓ କଲ୍ୟାଣମୟ କରେ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କବି କଳ୍ପନାର ସ୍ୱଟିକ ପ୍ରାଚୀର ମଧ୍ୟରେ ବଢ଼ି ଆସିଛି । ବାହାରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଧୂଳିମୟ ସୃଷ୍ଟିର ସତ୍ୟ ସହିତ ତା’ର ବିଶେଷ ସଂପର୍କ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଧୂଳି ଆବର୍ଜନାର ସୃଷ୍ଟି ସତ୍ୟସୃଷ୍ଟି”^୧

ମାନସିଂହ କବି ତଥା କଳାକାରଙ୍କୁ ଏହି ସାଧାରଣ ଦୁନିଆର ଜୀବ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ମଧ୍ୟ, ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ନା-ମନ ସମାଜର ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମଣିଷ ଜୀବନକୁ ଅଧିକ ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ସେ କହନ୍ତି—“ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ଜଣେ ଜଣେ ଲୋକ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ମାନବର ଏହି ଅନୁଭୂତିଗୁଡ଼ିକୁ, ସମାଜର ଆଉ ଦଶଜଣଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ନିବିଡ଼ତର ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ମାନବ ଚରିତ୍ର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାରେ, ସୃଷ୍ଟିର ତତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ କରିବାରେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ସହଜ ଲବ୍ଧ ବୁଦ୍ଧିଥାଏ ଏବଂ ଏଇ ଅନୁଭୂତି ଓ ଏଇ ତତ୍ତ୍ୱ ଜ୍ଞାନକୁ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାର କ୍ଷମତା ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଥାଏ, ସେଇମାନେ କବି । କବିର କାର୍ଯ୍ୟ, ଅଗଣିତ ଜନସଂଘର ଶତ ଶତ ମୁକ୍ତ ଅନୁଭୂତିକୁ ଭାଷା ଦାନ କରିବା । ଯେଉଁ କବି ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ମାନବ ଅନୁଭୂତିକୁ ଭାଷାର ଶିଳ୍ପଦେଇ ପ୍ରକାଶ କରି ପାରିଛି, ସେ ସେହି ପରିମାଣରେ ପ୍ରିୟ ଓ ପୂଜ୍ୟ । ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟରେ ମାନବର ବିଚିତ୍ର ଅନୁଭୂତି ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି, ସେ ସାହିତ୍ୟ ସେଇ ପରିମାଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ।”^୨

ଅକ୍ଷର ଯୋଡ଼ି ପଦକୁ ପଦ ଛନ୍ଦିଗଲେ ବା ବିଭିନ୍ନ ରଂଗକୁ ଯତ୍ରତତ୍ର ଲଗାଇଲେ, କେହି କବି ବା ଶିଳ୍ପୀ ହୋଇ ନ ପାରେ । ସୃଷ୍ଟିର ପୃଷ୍ଠପଟରେ ଜୀବନ ଥାଏ । ଶୃଙ୍ଖଳା, ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ହିଁ ସ୍ୱପ୍ନର ଧର୍ମ । ସାଧାରଣ ଦୃଷ୍ଟିଠାରୁ କଳାକାର ବା କବିର ଦୃଷ୍ଟି ଭିନ୍ନ । ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ ଏହା କେବଳ କବି କଳାକାରର ଧର୍ମ ନୁହେଁ, ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ହିଁ ସୃଷ୍ଟିର ଧର୍ମ, ସଂସାରର ଧର୍ମ । ସେ ସଂପର୍କରେ ଉଦାହରଣ ଦେବାକୁ ଯାଇ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି— “ଧରନ୍ତୁ ଯଦି ପୃଥିବୀରେ ସକଳ ଚରୁଣୀ କଳଗଢ଼ା ପିତୁଳା ପରି ଏକଆକୃତିବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାନ୍ତେ, ତେବେ ଏ ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠ ତ କ୍ଷଣକେ ରକ୍ତାକ୍ତ ହୁଅନ୍ତା । ଅପର ପକ୍ଷରେ, ତ୍ରିତତୁରାଂଶ ଚରୁଣୀ ଅବିବାହିତ ରହନ୍ତେ । ଜଗତର କବି ଓ ଚିତ୍ରକର ବର୍ଗ ଏ ଯାବତ୍ ଯେପରି ଚରୁଣୀ ପାଗଳ ହୋଇଆସିଛନ୍ତି, ଆଉ ସେପରି ହୁଅନ୍ତେ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟ ଚକ୍ଷୁରେ ନାରୀର ମାଧୁରୀ ହିଁ ନଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତା,

କିନ୍ତୁ ବିଧାତା ସୃଷ୍ଟିକୁ ତ ଏପରି ନୀରସ କରିବାକୁ ଦେଇନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ରସହୀନ ସାମ୍ୟ ମଧ୍ୟଦେଇ ଚାଲିତ ନ ହୋଇ, ସରସ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ମଧ୍ୟଦେଇ ଗତି କରୁଅଛି । ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଧର୍ମ ଏବଂ ଏହି ଧର୍ମହିଁ ଏ ଧରଣକୁ ରଖିଛି ।”^୩

କବି ପ୍ରତିଭା ମାନସିହଙ୍କର ସହଜାତ । ଲାଭାଲାଭର ଜମାଖର୍ଚ୍ଚ ପାଇଁ ସେ ଲେଖନୀ ଧରି ନଥିଲେ, ଅନ୍ତରର ଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ମାନସିହଙ୍କର ଲେଖନୀ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲା । ଯେତେବେଳେ କବି କାଳିନ୍ଦୀ ଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ‘ଓଡ଼ିଶାରେ ଲେଖିବି କାହିଁକି ?’ ବୋଲି ସ୍ୱର ଉଠାଇଥିଲେ, ମାନସିହ ଏକ ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନାରେ ତାହାର ପ୍ରତିବାଦ କରିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରତିବାଦର ସ୍ୱରରେ ପ୍ରସ୍ତାବ ମାନସିହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ରହସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ମାନସିହଙ୍କର ଭାଷାରେ— “ବାହରର ଜମା—ଖର୍ଚ୍ଚ ସଂଗେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ସମ୍ଭବତା ସେତେ ନିଗୁଡ଼ ନୁହେଁ ଓ ଜମାଖର୍ଚ୍ଚଟା ଆମକୁ ସାହିତ୍ୟଠାରୁ ଭିନ୍ନବୋଲି ଭାବିବାକୁ ହେବ ।”^୪

ଅଭାବର ଚାବୁକ୍ ନ ଖାଇଲେ ପ୍ରସାର ସୃଷ୍ଟିର-ବାକ ଅଂକୁରିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ଅଭାବ ଆର୍ଥନୀତିକ ବା ମାନସିକ ଅଥବା ନିଃସଂଗତା ହେଉ ପ୍ରସ୍ତାବନର ପରଦା ଉନ୍ମୋଚନ ପାଇଁ ଅଭାବବୋଧ ଆବଶ୍ୟକ । ମାନସିହ କହନ୍ତି: “ଲାଞ୍ଚନା ଓ ଦୁଃଖ, ସାଧନା ଓ ଅନୁଭୂତିର ଜନନୀ ଓ ଧାତ୍ରୀ । ସାଧନା ଓ ଅନୁଭୂତି ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ମେରୁଦଣ୍ଡ । ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ସୃଜନାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହ ଅଛି, ସେମାନଙ୍କ ଦୁଃଖ ଦାରିଦ୍ର୍ୟରେ ଅଭିଭୂତ ନ ହୋଇ ସେ ସବୁକୁ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତରେ ବରଣ କରିନେବା ଉଚିତ । ଅର୍ଜନାନନ୍ଦ ଓ ସୃଜନାନନ୍ଦ ଭିତରେ ଦୈବ ବ୍ୟବଧାନ । ଅର୍ଜନ ମନୁଷ୍ୟର ଦୈନିକ ଦେହ ପୋଷଣ ପାଇଁ । କିନ୍ତୁ କବି ବା ସାହିତ୍ୟିକ ଦୁଃଖ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଲାଞ୍ଚନାରେ ନିଷ୍ପେଷିତ ହୋଇ, ଲୋକ ଲୋଚନର ଅଗୋଚରରେ ଯାହା ସୃଜନ କରନ୍ତି, ତାହା କେବଳ ତାଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦ ଦିଏନି, ସେ ଯେଉଁ ଜାତି ବା ଭାଷାର, ସେଗୁଡ଼ିକ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଚିରନ୍ତନ ଆନନ୍ଦ ଆୟୋଜିତ ହୋଇଯାଏ ।”^୫

ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସହ ନିତିଦିନିଆ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ତଥା ବ୍ୟବହାରିକ ସଂପର୍କ ନାହିଁ । ଶିଳ୍ପୀର ଜଗତ ଜୀବ ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ନୁହେଁ, ତାର ଆନନ୍ଦ ପାଇଁ । ପ୍ରଜାପତି ରଂଗୀନ ଡେଶୀର ଅଧିକାରୀ । ଏହି ରଂଗ ତାର ପ୍ରଜାତିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ମଣିଷ ଚିନ୍ତା କରେ, କବିତା ଲେଖେ, କାରଣ ସେ ମଣିଷ ବା କିଛିଟା ଉଚ୍ଚସ୍ତରର ମଣିଷ । ଏହାର ପ୍ରାୟୋଗିକ ମୂଲ୍ୟ ସ୍ୱଳ୍ପ । ସେ ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରସ୍ତାବ । ପ୍ରସ୍ତାବ ନିର୍ଭିସ୍ତ ଭାବରେ ସୃଷ୍ଟିକରେ । ସୃଷ୍ଟି କରି ସାରିଲା ପରେ ସେ ବିଷୟରହିତ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ । ସୃଷ୍ଟିକୁ ବିକ୍ରି କରି ବସିଲେ, ତା ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟାବହାରିକତା ଖୋଜିବାକୁ ଗଲେ, ତାହା ସେତେବେଳେ ଆଉ ଶିଳ୍ପ ହୋଇ ରହିବ ନାହିଁ— ଏହା କାରିଗରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଯିବ । ପ୍ରସ୍ତାବ-ମଣିଷ ଆଉ ସାଧାରଣ-ମଣିଷ ଭିତରେ ଥିବା ପାର୍ଥକ୍ୟ ସଂପର୍କିତ ସଚେତନତା ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ

ପାଦରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ମନରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଥିଲା ଏବଂ ଏଇ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ କୌଳିନ୍ୟ ସେ ପାଇଥିଲେ ନିଜର ପାରଂପରିକ କଳାଶିକ୍ଷା ଓ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚାରୁ ତଥା ସମକାଳରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ରସାନ୍ତର ଓ ରୋମାଞ୍ଚିକ କାବ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନରୁ ।

ସାମନ୍ତବାଦୀ ଶିଳ୍ପଦୃଷ୍ଟି ଓ ମାନସିଂହ :

ଜନ୍ମଗତ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମାନସିଂହ ଅଭିଜାତ ମନର ମଣିଷ ଥିଲେ । ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଓ ଜୀବନରେ ବଡ଼ ହେବାପାଇଁ ସଂଗ୍ରାମ, ମାନସିଂହଙ୍କ ମନରୁ ସେହି ଆଭିଜାତ୍ୟର ମୋହକୁ ଉଠାଇ ପାରି ନଥିଲା । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି, ମାନସିଂହଙ୍କର ସାହିତ୍ୟପ୍ରବଣତା ତାଙ୍କର ସଂପୃକ୍ତ ମନର ସଂପ୍ରସାରଣ । ସାମନ୍ତବାଦୀ କାବ୍ୟ ଚିନ୍ତାରେ କବି ସ୍ୱପ୍ନଭୁବ୍ଦ, ସଂସାର ପ୍ରତି ସେ ଉଦାସୀନ । ସଂସାର ସମୁଦ୍ରରେ ତା'ର ଜୀବନ ନଉକା ଲକ୍ଷ୍ୟହୀନ ଭାବରେ ଘୁରିବୁଲେ । କବି ବା କଳାକାର ନିଶ୍ଚୟ ଭାବରେ ସେଇ ନଉକାଟିରେ ବସିରହିଥାଏ ମାତ୍ର । ମାନସିଂହଙ୍କର 'ନିକୁଶ' କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ, 'କବି ଓ ଅଭିଜାତ' ପ୍ରବନ୍ଧ ତଥା 'ତରୁଣ କବିର ଆଶା' କବିତା ମାନସିଂହଙ୍କର ଏହିଭଳି ଏକ କବିତା-ଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ଦିଏ ।

'ନିକୁଶ'ରେ କବି ନିର୍ଲିପ୍ତ ଭାବରେ କବିତା ଲେଖିଯାଇଛି । ତା'ର ସ୍ୱପ୍ନ, ସମ୍ଭାବନା, ଅନୁଭୂତି ଡିଲ୍ଲିତଶୂଳିତ ହୋଇ ତା' କବିତାରେ ଆଣିଛି ନୂତନ ମୂର୍ତ୍ତୀ । କବି ଅନୁଭବ ହୋଇ ଆସିଛି ରାଜଦରବାରକୁ । ରାଜଦରବାରର ଚାକରକ୍ୟ ଭିତରେ ସେ ନିର୍ଲିପ୍ତ । ବାଧ୍ୟବାଧକତାରେ ନୁହେଁ, ତାର କବିମନ ପାଇଁ ସେ ସାଂସରିକ ଭୋଗବାସନା ନେଇ ନିଶ୍ଚୟ । କିନ୍ତୁ ଏକ ସରଳ ତରଳ ତରୁଣମନ କବିଙ୍କର କବିତାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଛି । ସେ ଅନୁଭବ କରିପାରିଛି ରାଜାର ଯଶ ଠାରୁ କବିର ଯଶ ଅଧିକ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ । ରାଜଦ୍ୱାରରୁ କବିତ୍ୱ ଅଧିକ ଚିରନ୍ତନ :

“ତମର କବିତା କିନ୍ତୁ

ଗୀତ ହେବ ଯୁଗଯୁଗାନ୍ତର

ତୁମ ଲାଗି ହେବ କ୍ଷୁଦ୍ର

ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକର ଅନ୍ତର,

ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ପରେ

ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ସମ୍ମାନ

ପାଇବେ କି ରାଜା, ଧନୀ,

କେଉଁମାନେ ତୁମରି ସମାନ ?”

ଅତୀତରେ କବି କବିତା ମାଧ୍ୟମରେ ସମ୍ମାନ ପାଇଥିଲା, ମନର ମଣିଷ କି ପାଇଥିଲା । ରାଜଦରବାରରେ କବିପାଇଁ ଅନ୍ତତଃ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନ ନିରୂପିତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମାଜରେ ସାମନ୍ତ ଯାଇ ନୂତନ ଅଭିଜାତ ଆସିଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ମନରେ ସେଇ କାବ୍ୟଚେତନା ତଥା କବି ପ୍ରତି ଦରବ ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ-ପ୍ରୀତି ଲୋକ ଦେଖାଣିଆ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । 'କବି ଓ ଅଭିଜାତ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ମାନସିଂହ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଦରିଦ୍ର କବି

ନିଜର ଅତରଙ୍ଗ ପରିବେଶରେ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଅନୁଭବ କରିପାରି ନଥିଲେ । ଧନର ଅଭାବ ତାଙ୍କର ମନକୁ ରୁଗ୍‌ଶ କରିପାରି ନଥିଲା । କବିର ମନେ ଧନର ବର୍ବରତା ପ୍ରତି ନିତ୍ୟ ସଂକ୍ରାନ୍ତି । ତା'ରି ଭିତର ରହି, “ସେହି କବିଙ୍କର କାବ୍ୟରେ ଏହି ମଧୁମୟ ପଲ୍ଲାର ଚିତ୍ର, ରମଣୀୟ ଭାବରେ ବିକଶିତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ତେଣୁ ଦୂରସ୍ଥ ନଗରମାନଙ୍କରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନ ନାଗରିକଙ୍କ ନିକଟରେ ତାଙ୍କର କବିତା ବିଶେଷ ଆଦର ଲାଭକଲା । ପଲ୍ଲାର ଶୋଭା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ସୁଖଦୁଃଖ, ପ୍ରେମ ସ୍ନେହ, ଏପରି ନିପୁଣ ଭାବରେ କୌଣସି କବି ପୂର୍ବେ ଆଙ୍କି ପାରି ନଥିଲେ । ନିର୍ଜୀବ ନଗର ସଭ୍ୟତାରେ ପଲ୍ଲୀଜୀବନର ସରସତା ଏକ ନୂତନ ଭାବ ସଞ୍ଚାର କଲା । ତେଣୁ ଦେଖୁ କବିଙ୍କର ଯଶ ଦେଶମୟ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲା ।”

ନବ ଅଭିଜାତମାନଙ୍କ ପାଖରେ କବିଙ୍କର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ, ଆଦର ନାହିଁ, ସମ୍ମାନର ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ । ଲଜାଶୀଳ କବି ଅଭିଜାତଙ୍କର ଦ୍ଵାରସ୍ଥ ହୋଇ ରିକ୍ତ-ହସ୍ତରେ ରାଜପଥକୁ ବାହାରିପଡ଼େ । ସେ ଅନାହାରରେ ସପରିବାର ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରେ । ମୃତ୍ୟୁପରେ ତାଙ୍କ ନାମରେ ସଭାସମିତି ହୁଏ । ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି ବୋଲି ସେ ଘୋଷିତ ହୁଅନ୍ତି । ପୁଂଜିବାଦୀ ସମାଜରେ କବି ଓ ସାହିତ୍ୟିକର ଏ ଯେଉଁ ଆତ୍ମବିନାଶ, ତା'ପ୍ରତି ମାନସିଂହ ଗଭୀର ଭାବରେ କ୍ରୋଧ ଥିଲେ । ଝଟିକାଗ୍ରସ୍ଥ ସମୁଦ୍ର ଅପେକ୍ଷା ଶାନ୍ତ ସମାହିତ ଗଂଗାନଦୀର ଧାର କବିପାଇଁ ଅଧିକ ଅନୁକୂଳ । ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକର ଝଞ୍ଜା ବାତରେ କବିର ମନର ପୁଲ ମଉଜିଯାଏ, କବି ନିଜେ ମଧ୍ୟ ମରିଯାଏ । ପୁଂଜିବାଦୀ ସମାଜର ଏଇ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ମାନସିଂହ ବୀତଶ୍ରଦ୍ଧ ଥିଲେ । ସନ ୧୯୪୧ ରେ ଲିଖିତ ‘ଶ୍ରୀସନତକ୍ର’ ଏକାଙ୍କିକାରେ ମଧ୍ୟ ମାନସିଂହ ଅନୁରୂପ ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ ।

ନିଜେ କବିତାଲେଖିକା ବେଳେ, ଆଦ୍ୟ ଜୀବନରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ସାମନ୍ତ ମନୋବୃତ୍ତି ଛିଦ୍ରି ପରିମାଣରେ ରହିଥିଲା । ତାଙ୍କର ତରୁଣ କବିମନ ଆଶା କରିଥିଲା, କାଳିଦାସଙ୍କ ଭଳି, ସେ ପୁରିବୁଲତା ଦେଶରୁ ଦେଶାନ୍ତର, ନଗରୁ ନଗ୍ରାନ୍ତର । ଚାରିଆଡ଼େ ସେ ପାଆନ୍ତା ଶୁଦ୍ଧା ଓ ସମ୍ମାନ । କେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତି ବକ୍ଷରେ ତ କେତେବେଳେ ନାରୀର ଦେହାଂଗନରେ ସେ ଖୋଜିଥାନ୍ତା କବିତାର ଉପାଦାନ । ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ସୁବିଧା ହୋଇଥାନ୍ତା ସେ ଅସୀମ ପଥରେ ଯିବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରିଥାନ୍ତା । ମଧ୍ୟଯୁଗର କବି ନାରୀର ଯୁବତୀ ରୂପକୁ ଭଲପାଏ । ମାନସିଂହ ବି ତାଙ୍କ କାବ୍ୟପ୍ରେୟସୀ ସେହିଭଳି ଲାବଣ୍ୟମୟୀ ହେବେ ବୋଲି ଆଶା କରିଥିଲେ । ଅସର ଚାନ୍ଦିନୀ ଯାମିନୀ ତଳରେ ପ୍ରେୟସୀ ରାଧାର କୋମଳ ଜୟନ ଉପରେ ଜୀବନ ମରଣକୁ ଭୁଲିଯିବାପାଇଁ ସେ ସ୍ଵପ୍ନ ଦେଖିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ରସିକ ପରି ସବୁ କିଶୋରୀର ଚିତ୍ରକୁ ଧରି ବୁଲିବାର ଇଚ୍ଛା ତାଙ୍କର ପୂରଣ ହୋଇ ନଥିଲା । ତରୁଣ କବିର ଆଶାରେ ଉଚ୍ଛାରିତ ଏହି ସ୍ଵପ୍ନ ଓ ସ୍ଵପ୍ନାଂଗ, ସାମନ୍ତବାଦୀ କାବ୍ୟଦୃଷ୍ଟିରୁ ରୋମାଞ୍ଚିକ କାବ୍ୟ କଳ୍ପନା ଆଡ଼କୁ ପ୍ରସାରିତ ।

ସମୟ କେବେ ଫେରେ ନାହିଁ । ସେଇଥିପାଇଁ ଅତୀତର ସାମାଜିକ ତଥା ସାଂସ୍କୃତିକ ବିନାସ ଅବିକଳ ଜନ୍ମ ନିଏନା । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ଅତୀତ ତାର ଆବଶ୍ୟକତା

ନେଇ ନବଜନ୍ମ ଲାଭ କରେ । ମଧ୍ୟଯୁଗ ପ୍ରତି ମାନସିଂହଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା, ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଆଉଜଣେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ବା ଯଦୁମଣି କରିପାରି ନାହିଁ । କୋଣାର୍କ ଶିଳ୍ପୀକୁ ସେ ନମସ୍କାର ଜଣାଇ ପାରନ୍ତି, ସେଭଳି ବଞ୍ଚିବା କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ସମ୍ଭବ ହିଁ ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଅତୀତକୁ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖାଯାଇ ପାରେ କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନରେ ରହି ଅତୀତକୁ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ଫେରିଯିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେଇଥିପାଇଁ ମାନସିଂହଙ୍କର ମଧ୍ୟଯୁଗ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ପରିଣତ ହୋଇଛି ରୋମାଣିକ୍ କାବ୍ୟଧାରା ପ୍ରତି ଆସକ୍ତିରେ । ମେଢ଼ିଏଭାଇ ଜଗତ ନୁହେଁ, ମେଢ଼ିଏଭାଇଜମ୍ବର ସ୍ୱପ୍ନସଂସାର ଭିତରେ ସେ ଆପଣା କଳ୍ପନାର ଚରିତାର୍ଥ ପୁଟାଇଛନ୍ତି ।

ରୋମାଣିକ୍ କାବ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟା ଦର୍ଶନ :

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଥମେ ବଂଗଳା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ନୂଆ ଚେତନାର ଅଭ୍ୟାଗମ ହୋଇଥିଲା, ତାହାଥିଲା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟପ୍ରଭାବର ଫଳ : ଏ କଥା ଉଣା ଅଧିକେ ଅଧିକାଂଶ ଐତିହାସିକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ । ଉତ୍ତରୋପାୟ ସାହିତ୍ୟର ସମସ୍ତ କବି, ନାଟ୍ୟକାର ଓ ଔପନ୍ୟାସିକ ଭାରତୀୟ କବିମାନଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ ଓ ପ୍ରଭାବିତ କରିନଥିଲେ । ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିବା କବିମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟାଥିଲା ସୀମିତ । ମାଇକେଲ୍ ମଧୁସୂଦନ ଦତ୍ତଙ୍କ ଭଳି ଅଳ୍ପ କେତେଜଣଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଗ୍ରୀକ୍ ଓ ଲାଟିନ୍ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଅଧିକାଂଶ ଭାରତୀୟ ଆସି ନଥିଲେ । ଗୋଟାଏ ପଟରେ ସେକ୍ସପିୟର ଓ ଅନ୍ୟପଟରେ ଇଂରାଜୀ ରୋମାଣିକ୍ କବିଗଣ ଥିଲେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର କାବ୍ୟ ପ୍ରସ୍ଥମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶ । ଭାରତୀୟ ରେନେସାନ୍ସ ମନ୍ତ୍ରଦାତା ତେରେଜିଓ ତାଙ୍କର ସମକାଳୀନ ବାଇରନ୍‌ଙ୍କ କାବ୍ୟଚିନ୍ତା ଦ୍ୱାରା ହିଁ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଝଡ଼ର ପକ୍ଷୀ ରୋମାଣିକ୍ କାବ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନରୁ ନୂତନ ଯୁଗର ଶୁଭଖଂଷ ପୂଜିବାର ପ୍ରେରଣା ପାଇଥିଲେ । ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ ରଂଗଲାଲ୍‌କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମୋହିତଲାଲ୍‌ଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ମାନସିଂହ ଓ ଗଡ଼ନାୟକଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟପ୍ରସ୍ଥା ଚିନ୍ତା, ଚେତନା ଓ କାବ୍ୟପ୍ରେରଣା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଥିଲେ ରୋମାଣିକ୍ । କିନ୍ତୁ , ଏଠାରେ ସ୍ମରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ, ରୋମାଣିକ୍ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ କୌଣସି ସରଳ ତଥା ଛକ-କଟାହୋଇଥିବା-ଆବଶ୍ୟକୀ ଭିତରେ ତାହା ବିଭିନ୍ନ ଢ଼ାଂଗର, ପ୍ରକୃତିର ସୀମାବଦ୍ଧ ନୁହେଁ; ପ୍ରକୃତିର । ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କର ରୋମାଣିକ୍ ଚେତନା ମଧ୍ୟ ବିଚିତ୍ର । କିନ୍ତୁ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କଟା ହେଉଛି, ରୋମାଣିକ୍ ନଂଦନତତ୍ତ୍ୱ, ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶ, କାବ୍ୟସୃଷ୍ଟି ଓ କାବ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକତା ନେଇ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ମତାମତ ଦେଇଥାଏ, ମାନସିଂହଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଚିନ୍ତା ସେଥିରୁ ଖୁବ୍ ଗୋଟାଏ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ନୁହେଁ ।

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ‘ନବଜାତକ’ କବିତା ସଂଗ୍ରହରେ ଗୋଟାଏ କବିତା ରହିଛି, ଯାହାର ଶୀର୍ଷକ ହେଉଛି: ‘ରୋମାଣିକ୍’ । ସଂପୃକ୍ତ କବିତାରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ କବିଙ୍କୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରସ୍ଥାର ଆସନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଆମର ନିତି ଦିନିଆ ପରିଚିତ ଚଲାପଥ ଉପରେ କବି ଚାଲିଲେବି

କବିର ପ୍ରତିଭା ପଲରେ ସେହି ପରିଚିତ ଜଗତ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ହୁଏ । ବାସ୍ତବ ଜଗତ ତା'ର କଳ୍ପନାର ଯାଦୁମନ୍ତରେ ଅଭିସିଞ୍ଚିତ ହୋଇ ନୂତନ ପରିଚୟ ଆହରଣ କରେ । ଜୀବନରେ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ବ୍ୟାଧି, କୁଣ୍ଡିତା ଭିତରେ ରହି, କବି ନୂତନ ରସତାର୍ଥ ରଚନା କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ରୋମାଞ୍ଚିକ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ଏହିଭଳି ଭାବରେ ବୁଝାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ମଣିଷ ଭିତରେ ଦୁଇଟି ସଭା ସମକାଳରେ ଜାଗରୁକ । ଗୋଟିଏ ତା'ର ଜୈବୀ ସଭା ଯାହା ତା'ର ବଞ୍ଚିବା, ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରିବା ଓ ବିକାଶ ପାଇଁ ଶକ୍ତି ଦିଏ । ଅପରଟି ତାର ହେତୁବୋଧ, ତା'ର ବିଚାର ଶକ୍ତି— ଯାହା ଜୀବନର ପ୍ରତିପାଦରେ ତାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରେ, ବାଟ ଦେଖାଏ, ଭାଗି ପଡ଼ିଥିବା ବେଳେ ନୂଆ ଜୀବନର ଲକ୍ଷାରା ଦିଏ । ପ୍ରଥମଟି ସ୍ଵତଃସ୍ଫୁର୍ତ୍ତ, ଦ୍ଵିତୀୟଟି ମନନର ପଲ । ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାରେ ଗୋଟିଏ ରୋମାଞ୍ଚିକ ଅପରଟି ଲାସିକ । ଲାସିକ ଓ ରୋମାଞ୍ଚିକ ଭିତରେ ଥିବା ପ୍ରଭେଦ ମୌଳିକ କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାହିତ୍ୟ କୃତିରେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ଅଷାଢ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଭିତରେ ବିଜ୍ଞାନର ନବନବ ଆବିଷ୍କାର ମଣିଷର ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ ବିଚାରବୋଧକୁ କ୍ରମଶଃ ଦୁର୍ବଳ କରି ଦେଇଥିଲା । ନବ ଆବିଷ୍କାରର ଆନନ୍ଦ ନିକଟରେ ଇଂଦ୍ରଧନୁର ସସରଂଗ ମଳିନ ପଡ଼ି ଯାଇଥିଲା । ତେଣୁ କବିତାର ଐତିହାସିକ ଅନୁଭବ ସେ ଖୋଜିଥିଲା ଶୃଙ୍ଗାର ଭିତରେ, ବିଚାରବୃଦ୍ଧି ଭିତରେ, ପରଂପରା ଭିତରେ । ମୁକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଯୁକ୍ତି ସେଠି ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ପରମ କାମ୍ୟ । ଏହାର ପ୍ରତିବାଦରେ ଜର୍ମାନ, ପ୍ରାନ୍ସ ଓ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା ରୋମାଞ୍ଚିକ କାବ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନ । ବିବିଧ ଦେଶରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଏହି ରୋମାଞ୍ଚିକ କାବ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ତାର ସ୍ଵରୂପ, ଆଦର୍ଶ ଓ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଥିଲା ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର । ଯୁକ୍ତି ଓ ଜ୍ଞାନ ଅପେକ୍ଷା ଶିଳ୍ପସୃଷ୍ଟିରେ ମୁକ୍ତି ଓ ବିକାଶର ଭୂମିକା ଯେ ଅଧିକ, ନିୟମ ନିଷ୍ଠା ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରକାଶାକାଂକ୍ଷା ଯେ କବିର ଶ୍ରେଷ୍ଠତର ଧର୍ମ ଓ ସର୍ବ-ଶେଷରେ ପରଂପରା ଓ ପରିଚିତିର ପୁନଃଅନୁଷ୍ଠାନନ ଅପେକ୍ଷା ଅନୁଭୂତି ପାତ୍ରରେ ଗଢ଼ିତ ନବଉପାଦାନ ଯେ ସାହିତ୍ୟର ପରମ କାମ୍ୟ, ଏଇକଥା ସେମାନେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଚାହଁଥିଲେ । ଏକ ସାମାଜିକ ଓ ନୈତିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୁ ସଂପୃକ୍ତ କାବ୍ୟାନ୍ଦୋଳନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବାରୁ ଓ ପରାସୀ ରାଷ୍ଟ୍ରବୈପ୍ଳବିକ ଭୂମିକା ଏହାର ପୁରୋକ୍ଷରେ ଥିବାରୁ ପ୍ରାଥମିକସ୍ତରରେ, ଏହା ସଂଗ୍ରାମୀ ଓ ଏକଦେଶଧର୍ମୀ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରତିବାଦୀ ଅର୍ଥନୀତିର କାରାଗୃହର ଭିତରେ ରୁଦ୍ଧଶ୍ଵାସ ହୋଇପଡ଼ିଥିବା ଶିଳ୍ପୀ ତାର ମାନସ ବିପ୍ଳବ ସଂଗଠିତ କରିଥିଲା କବିତା ମଧ୍ୟରେ । କେତେବେଳେ କବିର କଳ୍ପନା ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରସରି ଯାଇଥିଲା ତ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତି ଓ ନିତ୍ୟ ପରିଚିତ ଘଟଣା ଭିତରେ ସେ ପାଇଥିଲା ଜୀବନର ନବସ୍ବାଦ । ପୁଣି କେତେବେଳେ ଇଂଦ୍ରିୟ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଜଗତର ସାମାନ୍ୟତା ପାରିହୋଇ ତାହା ଏକ ନବକଳ୍ପିତ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । କେତେବେଳେ କବି ଚାହଁଥିଲା ମୃତଅତୀତର ଜୟପାତ୍ରରେ ଜୀବନର ନବରୂପାୟନ, ପୁଣି ଅନ୍ୟବେଳେ ସେ ଚାହଁଥିଲା ଜୀବନର ରୁଦ୍ରବାଣୀରେ ଭୈରବୀ ରାଗର ସଞ୍ଚାର । ଏ ସବୁକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ

ଜଣାଯାଏ, ରୋମାଣିକକବି ମନ ଓ ପ୍ରାଣରେ ଆଦର୍ଶବାଦୀ। କଠିନ ବାସ୍ତବତା ଭିତରେ ବଞ୍ଚିଲେ ବି ତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ନୂତନ ରାଜ୍ୟର ସଂଧାନ ଦେବାପାଇଁ ସେ ଇଚ୍ଛୁକ। ପୃଥକୀକୁ ସୁନ୍ଦରତର ଭାବରେ ଗଢ଼ିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ସମାଜକୁ ନୂଆ ଚେହେରା ଦେବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି, ସେଇଥିପାଇଁ ଦରକାର ପଡ଼ିଲେ ସେ ଜୀବନପଣ ମଧ୍ୟ କରିପାରନ୍ତି। ତେଣୁ ରୋମାଣିକକବି ପଳାୟନ ପଛା ନୁହଁନ୍ତି, ସେ ସାମୟିକ ପଳାୟନ କରିପାରନ୍ତି ମଣିଷର ମୁକ୍ତିକୁ ହୁରାଦିତ କରିବା ପାଇଁ। ଜୀବନର ଶତ ଜଂଜାଳ ଓ ବାସ୍ତବତା ଭିତରେ ସେ ନିଜ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ଅନନ୍ୟତାରେ ବିଶ୍ବାସୀ। ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବକୁ ସଂଜୀବିତ କରି ଜୀବ୍ୟକୁ ସେ ରସତୀର୍ଥର ପ୍ରତିମା କରି ଗଢ଼ିବାରେ ତାଙ୍କ ସାଧନାର ପରମସାର୍ଥକତା।

ରୋମାଣିକ କାବ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କବିର ମନ ସାଧାରଣ ମନଠାରୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ପ୍ରକୃତିର। ଏଇ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପାଇଁ ସେ ସ୍ବପ୍ନା, ସତ୍ୟସ୍ବପ୍ନା। ସାଧାରଣ ମଣିଷ ଯାହାକୁ ସଂଜୀର୍ଣ୍ଣ ଓ ଉପରଠାଉରିଆ କରି ଦେଖିଥାଏ, କବି ତାକୁ ଗଭୀରତର ଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ କରେ। ସେଇଥିପାଇଁ କବି ପରିଚିତ ଜଗତକୁ ପ୍ରତିଫଳନ କରେ ନାହିଁ। କବିତା ବାସ୍ତବ ଜଗତର ଏକ ଦର୍ପଣ ନୁହେଁ। ରୋମାଣିକ ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ବର ବିଶିଷ୍ଟ ଆଲୋଚକ ଏମ୍.ଏଚ୍.ଆର୍.ଆର୍.ଏମ୍. କବିମାନଙ୍କୁ ଏକ ପ୍ରତୀପ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି। ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରତୀପ ଥରେ ଜଳି ଉଠିଲା ପରେ ଯେଉଁ ଅଧାରକୁ କେବଳ ଦୂରୀଭୂତ କରେ ନାହିଁ, ତାର ସମ୍ମୁଖରେ ଥିବା ଜଗତକୁ, ଆଲୋକିତ କରେ, ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ଚିହ୍ନିଏ; କବି ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି ଜଗତକୁ ଆଲୋକିତ କରେ, ଅଧାରକୁ ବିଦୂରିତ କରି ବାସ୍ତବତାକୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ମହିମାରେ ଚିହ୍ନିଇଦିଏ। କବିର ଅନନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଏଠି ଦୀପକ୍ଷିଣାର ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରେ। କବିତାର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲା, କଳ୍ପନାର ଆଲୋକରେ ଜୀବନକୁ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିବା। କବିର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ମୁଖ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ କାବ୍ୟରେ କବି ହୃଦୟାଲୋକର ଗୋଟିଏ ଅନ୍ତରଂଗ ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଭାବେ। ଦ୍ବିଧା ତଥା ସଂଦେହରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇ କବି କବିତା ଭିତରେ ଆତ୍ମ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ ହେଲେ କବିର କବିତା ରବମୟ ହୋଇଉଠେ। ସେଇଥିପାଇଁ କବି କେତେବେଳେ ହୁଏ ମିଷ୍ଟିକ ପୁଣି କେତେବେଳେ ହୁଏ ରୂପପିପାସୁ, ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ସେ ସମାଜକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାର ଉପଥ ନେଇ ବିଦ୍ରୋହୀ ସାଜେ। ବାସ୍ତବ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ବିଧିବିଶେଷ, ଅନୁଶାସନ କବି ଓ କବିତା ପାଇଁ ଅନାବଶ୍ୟକ ତଥା ଅକଲ୍ୟାଣକର। କବି ଚିରନବୀନ, ଚିରଯୁବକ। ଶିତିରେ ନୁହେଁ ଗତିରେ ତାର ଆନନ୍ଦ।

ମାନସିହ ମଧ୍ୟ କବିତାର ପ୍ରେରଣାଦାୟକ ଶକ୍ତି ଭାବରେ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଭାବ ସତ୍ତାକୁ ସ୍ବାକାର କରିଛନ୍ତି। ପରିଚିତ ବାସ୍ତବତାକୁ ନୂତନ ଭାବରେ ଦେଖିବା ଅଥବା ଦୂରାଗତ ଅତୀତରେ ସରଳ ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ ଭିତର ସେ କବିତାର ଉପାଦାନ ଖୋଜିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ। ମାନସିହଙ୍କ ମତରେ କବିର କବିତା ଅନନ୍ୟ। ତାହା ନୈତିକତାର ମାନଦଣ୍ଡରେ ମାପି ହେବ ନାହିଁ କିମ୍ବା ତାକୁ ନିଷେଧ ଜାଲରେ ବାନ୍ଧିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ। ତାଙ୍କ ମତରେ କବି ଏବଂ ଇଶ୍ବର ସମଧର୍ମୀ। “ସୃଷ୍ଟିରୂପୀ ମହାକାବ୍ୟର ଲେଖକ ଭାବରେ

ସୁଷ୍ମା ପ୍ରକୃତରେ ମହାକବି । କବିମାନଙ୍କର କିନ୍ତାର ତାଙ୍କରି ହାତରେ । ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥା ହେଉଛି, ଅନୁଭୂତିର ରସ ସଞ୍ଚାର କରି ଜଗତକୁ ପ୍ରାଣବାନ୍ ଓ ଆତ୍ମ-ଚେତନ କରିବାରେ । ପ୍ରାଣ, ନୀତି ନୁହେଁ କି ଅନୀତି ନୁହେଁ । ତା'ର ଲକ୍ଷଣ ହେଉଛି ଯେ ତାହା ଶକ୍ତିରେ ଚଞ୍ଚଳ ଓ ଅନୁଭୂତିରେ ସରସ ।”^{୧୮} ଏହି ଅନୁଭୂତି କବିର ନିଜ ଜୀବନର ଅନୁଭୂତି । ତା ନିଜ ଜୀବନର ସୁଖଦୁଃଖ କବିର ମନ ପାତ୍ରରେ ଉଛୁଳି ଉଠି କବିତା ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ‘ଧୂପ’ ସେହିଭଳି ମାନସିଂହଙ୍କ ମନର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ । ଓଡ଼ିଆସାହିତ୍ୟର କାବ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାକୁ ଆଲୋଚନା କରି ଆତ୍ମାତ୍ମ ଲେଖିଛନ୍ତି : ‘କବିତାର ଉପାଦାନ କବିମଧ୍ୟରୁ ହିଁ ବାହାରିଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ବସ୍ତୁ ବା କ୍ରିୟାକୁ ସିଧାସଳଖ ନେଇ ସୁଗଠିତ ନୁହେଁ । କବିର ଅନୁଭୂତି ନିର୍ଯ୍ୟାସ ଆକାରରେ କବିତା ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ ।”^{୧୯} କବିର ଏହି ତରଳ ଅନୁଭୂତି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲାଭକଲା ପରେ ଆଉ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ହୋଇ ରୁହେ ନାହିଁ, ତାହା ସାର୍ବଜନୀନ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରେ । କବିତାପାତ୍ରରେ କବିର ଯେଉଁ ଅନୁଭୂତି ନିବେଦିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ଉପଭୋଗର ବିଷୟ ହୋଇଉଠେ । ଧୂପ ମୁଖବ୍ୟାସରେ ସେହିଭଳି ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି : “ଏ କବିତା ସବୁ ପ୍ରକୃତରେ ବ୍ୟକ୍ତି ନିରପେକ୍ଷ ଏ ସବୁ ଏକ ନିଃସଂଗ ତରୁଣ ହୃଦୟ ଉପରେ ଅନ୍ୟ ହୃଦୟମାନଙ୍କର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ଚିତ୍ରମାତ୍ର । ସେ ହୃଦୟ ସବୁର ଢେର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଗଲାଣି । ଯୌବନର ରଂଗିନ୍ ଚକ୍ରମାରେ ଯେଉଁ ଜଗର ସ୍ୱପ୍ନପୁରୀ ପରି ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲା, ତାହା ଆଜି ରୁକ୍ଷ, ନୀରସ ଓ ହାହାକାରମୟ ।... ଯିଏ ଲେଖିଥିଲା ଓ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଲେଖିଥିଲା, ସେମାନେ କ୍ରମେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଓ ଶେଷରେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯିବେ, କିନ୍ତୁ ଏ କବିତା ଗୁଡ଼ିକରେ ଯଦି ସତ୍ୟ ଓ ଗଭୀର ଅନୁଭୂତିର ସଂଚାର ହୋଇଥିବ, ତେବେ ସେମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ବା ମରଣ ନାହିଁ”^{୨୦} ।

‘ଧୂପ’ ମୁଖବ୍ୟାସ ପଢ଼ିଲା ପରେ ତିନୋଟି କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଉଠେ : ଇଂରେଜ କବି ବିଶେଷତଃ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବିଗଣଙ୍କର କବିତା ମାନସିଂହଙ୍କ ମନରେ କବିତା ଲେଖିବାର ପ୍ରେରଣା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । କବିତା ଯେ କବି ଅନୁଭୂତିର ସତ୍ୟତମ ପ୍ରକାଶ ଏକଥା ମାନସିଂହ ଜୀବନର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କବି ହେଉଛି ଦ୍ୱିତୀୟ ସୁଷ୍ମା, ‘ତେଣୁ ସାଧାରଣ ଜଗତର ଭଲମନ୍ଦ ନେଇ ତାକୁ ବିଚାର କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିତା ହେଉଛି ଗୋଟିଏ ପୁଲ । ସୌରଭ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବିତରଣରେ ତା'ର ଆନନ୍ଦ, ତାର ମୂଳ ଖୋଜିଲେ ହତାଶ ହେବାହିଁ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଶେଷରେ, କବିବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ହେଲେ ବି କବିତା ଚିରନ୍ତନ । ଏଇ ସମସ୍ତ କାବ୍ୟଧାରଣା ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କାବ୍ୟଧାରଣାର ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ମାନସିଂହଙ୍କ କବି ଜୀବନର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ହିଁ ଏହି କାବ୍ୟଜିଜ୍ଞାସାର ସୂତ୍ର । ତାଙ୍କର ଏହି କାବ୍ୟ ଧାରଣା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରଚନାରେ ସଂପ୍ରସାରିତ ।

‘ରାଜକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର’ ନାଟିକାରେ ମାନସିଂହ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଜଣେ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବିଭାବରେ ହିଁ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ରୋମାଣ୍ଟିକ୍‌କବି ଭଳି ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକୃତିର ଶୋଭା ଭିତରେ ହଜିଯାଇଛନ୍ତି ।

ସାଧାରଣ ବନ୍ୟବାଳକମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସ୍ୱପ୍ନମୟ ଜଗତର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହି ଉଠିଛନ୍ତି—“ଏ କ’ଣ ସ୍ୱପ୍ନର ପୁରୀ : ମାୟାର ବିଳାସ । କାହାର ଅମୃତମୟ ପରଶରେ ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଏଡ଼େ ଉତ୍ତରଳ, ଏଡ଼େ ଅଦମ୍ୟ ହୋଇ ଉଠୁଛି ? ନଗର ପ୍ରାଣରେ ଚଞ୍ଚଳତା ଅଛି ସତ, କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଏତେ ଜୀବନ, ଏତେ ସରଳତା ନାହିଁ : ଆନନ୍ଦ କାହିଁ ସେଠି ? କିନ୍ତୁ ଏ ଯେ ଏକାବେଳେ ପ୍ରମତ୍ତର ଭାବ ; ଏଠି କ୍ଷୁଦ୍ରତାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ, ନୀଚତାର ଆସନ ନାହିଁ, ଭେଦ ନାହିଁ, ହିଂସା ନାହିଁ । ଚାରିଆଡ଼େ ପ୍ରୀତି ; ଧରଣୀବଧୂର ପ୍ରେମ ଓ ଆନନ୍ଦର ଫରୁଆଟା ଏହିଠାରେ ଯେପରି ଫିଟି ପଡ଼ିଛି । ରାଜ ବିଭବ ପ୍ରତି ମୋର ଯାହା କିଛି ବିରକ୍ତି ଥିଲା, ତା’ ଏବେ ମୋ ହୃଦୟକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଧିକାର କରି ବସିଲାଣି । ଏ ବନ ପର୍ବତକୁ ଛାଡ଼ିଯିବାକୁ ମୋର ଚିତ୍ତେହେଲେ ବାସନା ନାହିଁ ।”^{୧୨} ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ପ୍ରଶାନ୍ତି ପାଖରେ ରାଜକଲ୍ୟାଣ ପ୍ରମତ୍ତ ଯୌବନ ନିହାତି ନଗଣ୍ୟ ମନେ ହୋଇଛି ତାଙ୍କୁ । ସେ ରାଜଗାଦୀ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସରସ୍ୱତୀକୁ ବରଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି ଓ ପ୍ରକୃତି ବକ୍ଷକୁ ଫେରି ଯାଇଛନ୍ତି : ପ୍ରକୃତି ବକ୍ଷରେ ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କ ଭିତରେ ଲୁଚି ରହିଥିବା ଅନନୁଭୂତ ପ୍ରତିଭା ଯେପରି ଆତ୍ମ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । କୁଳରୁ ଅକୁଳକୁ ତାସିଯିବାର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରାଣରେ ତାଙ୍କର ଜାଗି ଉଠିଛି । ଅସୀମର ଫୁଲକୁ ଆଗ୍ରାଣ କରିବାର ଲକ୍ଷ୍ମୀ ତାଙ୍କର ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୋଇଉଠିଛି :

“ଭାସି ଗୋ ଯିବି ସତେ’

ସେ ଜଗତେ

ଚିର ଯହିଁ କୋଇନା ।

ବହିଗୋ ଯିବି ମୁହିଁ

ଲଭେ ଯହିଁ

ତାରା ତା’ର ବ୍ୟୋତନା ।

ଯିବି ଗୋ ଯିବି ବହି

ଛାଡ଼ି ମହୀ,

ହେ ଅରୁଣ, ହେ ନଭୁ”^{୧୩}

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏସବୁ ଘଟଣା ଘଟିଥିଲା କି ନାହିଁ, ତାହା ଗଭୀର ସଂଦେହର ବିଷୟ । କିନ୍ତୁ ରୋମାଣ୍ଟିକକି ମାନସିଂହ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଭିତରେ ଏହା ଦେଖିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ଥିଲା । ତେଣୁ ‘ରାଜକବି’ ଉପେନ୍ଦ୍ରରେ ରାଜସଭାର କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକୃତି ବକ୍ଷରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଆତର୍ଜବାଦୀ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ମାନସିଂହଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ବିଚାର :

ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଭାବବାଦୀ ଦର୍ଶନ ଉପରେ ଆଧାରିତ । ମାନସିଂହ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କାବ୍ୟାଦର୍ଶକୁ ଆପଣାଇ କରି, ନେଇଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଚିନ୍ତାଧାରା ସହ ତାର କୌଣସି ମୌଳ ବିରୋଧ ଘଟି ନାହିଁ । ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରର ସ୍ୱପ୍ନପ୍ରବଣ

କବିମାନ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆଦର୍ଶବାଦୀ କାବ୍ୟକାର ଓ ସାହିତ୍ୟ-ସମୀକ୍ଷକ ଭାବରେ ହିଁ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି। ମାନସିଂହଙ୍କ ଜୀବନର ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ, ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ସ୍ଵାଭାବିକ ସଂପ୍ରସାରଣ। ‘ଧୂପ’, ‘କୋଣାର୍କ’, ‘ପ୍ରେମଶୟ୍ୟା’, ‘ହେମଶୟ୍ୟା’, ଆଦି କବିତାଗୁଡ଼ିକ ରାଧାନାଥ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, ମଧୁସୂଦନ ଆଦି କବିଙ୍କର ସମୀକ୍ଷକ ମାନସିଂହ, ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ‘ଅକ୍ଷତ’, ‘ମାଟିବାଣୀ’, ‘ସିଂଧୁ ଓ ବିନ୍ଦୁ’, ‘କୁଶ’ ଆଦି କବିତା ସଂକଳନ, ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟ ‘ଅନ୍ୱେଷଣ’ ଉପନ୍ୟାସ ତଥା ବହୁ ସମାଲୋଚନା ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ନାଟକର ରଚୟିତା ରୂପେ ଦେଖାଦେଇଛନ୍ତି।

ବିଂଶ ଶତକର ଦ୍ଵିତୀୟ ଦଶକ ପରେ ଗାନ୍ଧୀ ଭାରତୀୟ ରାଜନୀତିରେ ଆଦର୍ଶବାଦର ଧୂଳାଧରି ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ। ଏହି ଆଦର୍ଶବାଦ ରାଜ ନୀତିକୁ ଛାଡ଼ି ଜୀବନର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରକୁ କ୍ରମଶଃ ସଂକ୍ରମିତ ହୋଇଥିଲା। ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତାଧାରା କ୍ରମଶଃ ସେ ଆଦର୍ଶବାଦର ଅଦୃଶ୍ୟ ରଂଗ ସୁସମାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଉଠିଲା। ମାନସିଂହଙ୍କର ବିଳାତ ଫେରତାମାନ ମନ ଏହି ଆଦର୍ଶବାଦରେ ନିମିଜ୍ଜିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା। ଜୀବନର ପ୍ରାଥମିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ‘ସ୍ଵଧର୍ମ’ ‘ପରଧର୍ମ’ ଭିତରେ ତପାଦ୍ ଦେଖିଥିବା ମାନସିଂହ ସ୍ଵଧର୍ମର ନୂତନ ଭୂମି ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ।

ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କର ସମସ୍ତ ଆଦର୍ଶବାଦର ପୋଲା ରୂପ ୧୯୩୭ ମସିହା ପରେ କ୍ରମଶଃ ପ୍ରକାଶ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଥିଲା। ଇଂରେଜମାନେ ନିଷ୍ଠୁର ଏକଛତ୍ର ସମ୍ରାଟ ନ ଥିଲେ ବା କଂଗ୍ରେସ ତଥା ଗାନ୍ଧି ଆନ୍ଦୋଳନ ଏକ ବିପ୍ଳବୀ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବା କ୍ରାନ୍ତିକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ନ ଥିଲା। ଉଦାରତନ୍ତ୍ର, ଗଣତନ୍ତ୍ର, ଜନକଲ୍ୟାଣ ଓ ଶାନ୍ତିପ୍ରିୟ ସହାବସ୍ଥାନର ଦ୍ଵାହି ଦେଇ, ଭାରତରେ ଶାସନ କରୁଥିବା ଔପନିବେଶିକ ସରକାରଙ୍କୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରି ଶାସନ ଭାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଭାରତୀୟ ଶୋଷକ ଶ୍ରେଣୀ କଂଗ୍ରେସ ମାଧ୍ୟମରେ ଆନ୍ଦୋଳନ ଚଳାଇଥିଲେ। ସନ ୧୯୩୭ ରେ କଂଗ୍ରେସ ହାତକୁ ସାମିତ ଶାସନ କ୍ଷମତା ରାଜ୍ୟସ୍ତର ମଧ୍ୟଦେଇ ଆସିବା ପଳରେ, ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ରୂପ ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୋଇଥିଲା। ମାନସିଂହଙ୍କ ଭଳି ମନପ୍ରାଣରେ ଆଦର୍ଶବାଦର ବିଶ୍ଵାସ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ତେଣୁ ସ୍ଵପ୍ନଭଙ୍ଗର ଶରବ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ। ଖ୍ରୀ. ୧୯୪୧ରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କର ଏହି ସ୍ଵପ୍ନଭଙ୍ଗର ଲକ୍ଷଣ ସ୍ପଷ୍ଟ। ମଧୁର ସ୍ଵପ୍ନକୁ ମଣିଷ ସବୁବେଳେ ଖୋଜିବୁଲେ। ତା’ରି ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିବାକୁ ଚାହେଁ। ରାଜନୀତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ଵ-କହିତ ଆଦର୍ଶବାଦର ସୁରାକ ନ ପାଇଲା ପରେ, ମାନସିଂହ ସାହିତ୍ୟ ଆଶ୍ରୟରେ, ଆଦର୍ଶବାଦର ଖୋଜପା ଚିଆରି କରି ଚାର ଭିତରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ଚାହିଁଛନ୍ତି: “ଆମ ଜାତିକୁ ଆଧୁନିକ ରାଜନୀତିରୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ। ଏଥିପାଇଁ ସାହିତ୍ୟର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରଚାର ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଜଳ୍ୟାଣର ପକ୍ଷୀ ବୋଲି ମୁଁ ମନେକରେ। ପାଠକବର୍ଷ ତଳେ ରାଜନୀତି କହିଲେ ଆମେ ଆମ ପରାଧୀନ ଦେଶର ମୁକ୍ତି ସଂଗ୍ରାମ ବୋଲି ବୁଝୁଥିଲୁଁ। ଏବେ ସେ ସ୍ଵପ୍ନ ନିଷ୍ଠୁର ଭାବରେ ଚୁର୍ଣ୍ଣବିଚୁର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଇଛି। ଆଜି ରାଜନୀତି କହିଲେ କେତେକ ଅବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ, ବୈଶ୍ୟ-ଓ-ଶୁଦ୍ରଭାବପାଳ ଲୋକଙ୍କର ସ୍ଵାର୍ଥ

ସଂଘର୍ଷର ଦେଶବ୍ୟାପୀ କୁସ୍ଥିତ ବା ବିଭସତା । ଏ ବିଭସତା ଆଜି ଜାତିର ସକଳ ଶ୍ରମକୁ ଏପରି ପ୍ରଭାବିତ କରିବାକୁ ବସିଲାଣି ଯେ, ଦେଶର ଗାଁରୁ ସହର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବା ସ୍କୁଲରୁ ଆସେମୁଲି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେଉଁଠି ହେଲେ, ଜଣେ ସାଧୁ ଲୋକ ପାଇବାକୁ ଆଶା କରିବା ଏକ ବିତ୍ତମୟ ହୋଇଉଠିଲାଣି । ଏ ପ୍ରକାର ଦୁର୍ନୀତି ଯଦି ଜାତିକୁ ଗ୍ରାସକରିବ ସେ, ତେବେ ବଂଧୁଗଣ, ମନେ ରଖନ୍ତୁ ଯେ, ଆମର ରାଜନୀତିକ ସ୍ଵାଧୀନତା ଯଦି କେବେ ଆମଭାଗ୍ୟରେ ଲୁଚେ, ତେବେ ତାହା ଏକ ଅଭିଶାପ ବୋଲି ଗଣିତ ହେବ । ଏ ଦିଗରେ ଜାତିର ସାହିତ୍ୟର ଯେ ଦାୟିତ୍ଵ ଅଛି, ତାହା ଆମେମାନେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ୟକ ବୁଝିନାହିଁ ।”^{୧୪}

ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରରେ ସାହିତ୍ୟିକର ସମ୍ମୁଖରେ ଦେଶ ବା ଜାତି ଚଢ଼ିବାର ଏକ ଆଦର୍ଶ ରହିବା ଉଚିତ । ଜାତି ଯେତେବେଳେ ନିମ୍ନଗାମୀ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ବଳିଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ଗତିକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିପାରେ । ଏହି ବିଶ୍ଵାସରେ ସ୍ଥିରନିଷ୍ଠଥିବା ମାନସିହ ଲେଖିଛନ୍ତି— “ଦେଶକୁ ‘ଦଳ’ ମାଡ଼ିବସିବାର ଗୋଟିଏ କାରଣ ଏହି ଯେ, ବୋଧହୁଏ ଜାତିର ଜନତାର ମନ ଆକର୍ଷଣ କରିବାକୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଶରେ ନାହିଁ ବା ଜନସଂଘର ଜୀବନ କୌଣସି ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶଦ୍ଵାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହେଉନାହିଁ । କାବ୍ୟ, ନାଟକ, କବିତା, ଗଳ୍ପ, ପ୍ରବନ୍ଧାଦିଦ୍ଵାରା ଜନତାର ଚିତ୍ତକୁ ଭିନ୍ନ ଦିଗରେ ଓ ଭିନ୍ନ ଆଦର୍ଶ ଆଡ଼କୁ ଟାଣି ନେଇ ପାରିଲେ, ଜାତି ଜୀବନରେ ଗୋଟିଏ ମମତା ଆସିପାରନ୍ତା ବୋଲି ମୋର ବିଶ୍ଵାସ । ସାହିତ୍ୟର ଅଧିକତର ସାଫଳତା ବା କ’ଣ ? ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଜାତିର ଜୀବନକୁ ଯଦି ସାହିତ୍ୟ ଉଚ୍ଚତର ସ୍ତରକୁ ନେଇ ନ ପାରେ, ତେବେ ସାହିତ୍ୟ କେବଳ ଗୋଟିଏ ବିକାସସାମଗ୍ରୀ ହୋଇ ରହିବ । ବୀଣାପାଣିକ ବିପତ୍ତୀ କ’ଣ ବିକାସର ସାମଗ୍ରୀ ? ସାହିତ୍ୟକୁ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଦେଶ ଓ କାଳରେ ଅପକର୍ମରେ ଲଗାଯାଇଛି, ତାର ଫଳ ହୋଛି ଜାତି ଅଧୋଗତି ।”^{୧୫}

ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାକୁ ଏକ ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ମାନସିହ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ପୁରାତନ ପିଣ୍ଡିତପରେ ନୂତନକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବାହିଁ ସାହିତ୍ୟର ଆଦର୍ଶ । ପ୍ରାଚୀନ ବଂଶଳା ଭାଷାର ମୌଳିକ ରୀତିକୁ ଆଦର୍ଶ କରି ନୂତନଧାରାରେ ରବାନ୍ତନାଥଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ବାଲ୍ମୀକି, କାଳିଦାସ, ରବାନ୍ତନାଥ, ତୁଳସୀଦାସ, କବୀର ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିଗଣ ଆମ ଆଗରେ ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶ ଥୋଇଯାଇଛନ୍ତି, ସେ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହ କହନ୍ତି : “ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କର ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ସାହିତ୍ୟ ଏକ ବିକାସ ନୁହେଁ— ଏହା ଏକ ସାଧନା । ମାନବ ସମାଜର ସେବାଲାଗି ବିଧାତା କବି ହସ୍ତରେ ଭାଷାର ଯେଉଁ ବ୍ୟାପକ ଅସ୍ତ୍ର ଦେଇଛି, କବି ତାର ସବୁ ବ୍ୟବହାର କରିବା ଉଚିତ ।”^{୧୬} କବିର ଏହି ଆତ୍ମ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଭୂମିକା ଦୁର୍ନୀତିଗ୍ରସ୍ତ ସମାଜରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବ ଜଗତକୁ ଫେରି ଆସିଲାପରେ କବିର ସ୍ଵପ୍ନ ସଂସାର ବାରମ୍ବାର ଭାଗିପଡ଼େ । କବି ବିଦ୍ରୋହୀ ହୁଏ, ବିଦ୍ରୋହ କରି ବି ଆତ୍ମ ବିସର୍ଜନ କରେ । ‘ଶେଳୀ ମୃତ୍ୟୁ’ କବିତାରେ ମାନସିହ ଇଂରାଜୀ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବି ଶେଲାଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ନିବେଦନ କରି କହିଛନ୍ତି; ପ୍ରେମର

ବନ୍ୟାରେ ରକ୍ଷ ଧାରାକୁ ଭସାଇ ଶେଳୀ ତାଙ୍କର କହ୍ନୁନାର ଜଗତ ଗଢ଼ିବା ପାଇଁ
ଚାହିଁଥିଲେ କିନ୍ତୁ ନିଷ୍ଠୁର ସମାଜ ତାଙ୍କର ଏହି ସ୍ବପ୍ନକୁ ଭାଙ୍ଗିଦେଲା ।—

“କିନ୍ତୁ ଭାଗିଅଛି ସ୍ବପ୍ନ—ମାନବର ଶୁଭ ଅଭିଳାଷୀ,
ମନୁଷ୍ୟର ହାନିତାରେ ନିଷ୍ପେଦିତ, ସେ ସ୍ବପ୍ନ—ବିକାସୀ ।
ପକ୍ଷାହତ ପକ୍ଷୀ ପରି ଭଡ଼ିବାର ବାସନା ଶେଳୀର
ଅଧକୁ ଅଧକେ ବଢ଼େ, ହେଉପଛେ ବିକଳ ଶରୀର ।”^{୧୭}

ସଂଗ୍ରାମ କରି କରି ଶେଳୀ ଶେଷରେ ମରିଯାଇଛନ୍ତି । କବି ବି ସେମିତି ମରେ—
ସମାଜରେ ଦଳିତ ପତିତଙ୍କ ପାଇଁ ସଂଗ୍ରାମ କରି, ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସ୍ବର ଉତ୍ତୋଳନ
କରି । ସତ୍ୟ ନ୍ୟାୟ ଲାଗି ଯୁଦ୍ଧଘୋଷଣା କରି ସେ ବୀରମ୍ଭାର ପ୍ରିମିଅମ୍ ସାଜେ ।
ସେ ହାନ ଦୁଃସ୍ଥ ଦଳିତର ବ୍ୟଥା ହୋଇ ପଡ଼େ :

“ସତ୍ୟ ନ୍ୟାୟ ଲାଗି ଏବେ, ଯିଏ ଯହିଁ ହୁଏ ନିର୍ଯ୍ୟାସିତ,
ସେ ଏକଜୀବନ୍ତ ଶେଳୀ—ପ୍ରିମିଅମ୍ ଭାତି—ବିବର୍ଜିତ ।
ତୁମେ ଶେଳୀ, ଦେଖାଇଛ କବି କିଏ ହେବାର ଉଚିତ—
କବି ଖାଲି ନ ରଚିବେ ମଦ-୭୦-ସୁଆଦି ସଂଗୀତ ।
ବିଦ୍ରୋହୀ ସେ, ଜଗତର ହାନ ଦୁଃସ୍ଥ ଦଳିତର ବ୍ୟଥା,
ତା’ ଲେଖନୀ ଅଶ୍ରୁ ତେଜେ, ନେବ କେହ୍ନେ ଭାରା ଜନଂଧୁ ।
ସ୍ଵାର୍ଥହୀନ, ପାପହୀନ, ସତ୍ୟ-ସଂଧ, ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଗ ଜୀବନ,
ରୂପପାୟୀ, ପ୍ରେମମୟ, ନରେ-ଜୀବେ-ନିରତ-କରୁଣ ।
କବିର ଏ ଛବି ଶେଳୀ, ଦେଶେ ଦେଶେ ସାହିତ୍ୟେ ସାହିତ୍ୟେ,
ତୁମ ଲାଗି ବ୍ୟାପି ଅଛି, ଭାଷା ଆଉ ମାନବର ହିତେ ।”^{୧୮}

ନିଜ ଜୀବନର ତରମ ବ୍ୟର୍ଥତା ଭିତରେ କବି ନୂଆ ଜଗତର ମୂଳଦୂଆ ରଚନା
କରେ, ଆଗାମୀ କାଳର ଶୁଭଖଂଷା ପୁଲିଆଏ । ମାନସିଂହ “ସେଦିନର କବିତାରେ
ତଳିଆ ଜୀବ ମାନଙ୍କ ସହ ନିଜକୁ ମିଶାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ନିଜର ଅଧିକାରକୁ ଜାହିର
କରିବା ଲାଗି, ସଂଗ୍ରାମ କରିବା ଲାଗି କବି ଆହ୍ୱାନ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କର ଆହ୍ୱାନ
ବହୁ ସମୟରେ ଗାଂଧିବାଣୀର ଅତି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।—

“ହିଂସା, ଘୃଣା ନ କରି କାରେ ନ ଆଣି ମନେ କାହାର ନାଶ,
ନିଜର ମୂଲ୍ୟ ମନରେ ହେଜି ଏକତ୍ରିତେ ଜୋ’ରେ ଭାଷ ।
ବହୁତ ଭାର ପଡ଼ିବ ଖସି, ଶୋଷକ ଆସି ହୋଇବେ ସାଥୀ,
ଭୋଖ-ଦୁଖର ମାରକ ବୋଝ ହୋଇବ ଲଘୁ, ଧ୍ୟାୟେ ପାଟି ।
କିନ୍ତୁ, ମନେ ରଖିଥା ସଦା, ସମୂହ ଶୁଭ ଜାତି, ଦେଶର;
ନିଜ ସୁବିଧା ଖୋଜିଲେ ଖାଲି, ତମେଇ ହେବ ଜାତିର ଶଲ ।
ସମସ୍ତେ ରେ ଲାଗିବା ଆସ ଏପରି ଗୋଟିଏ ସମାଜ ପାଇଁ,
ସକଳେ ଯହିଁ ସେବକ ଖାଲି, ହାକିମ ନାହିଁ, ସକଳେ ଭାଇ ।”^{୧୯}

ରୋମାଣିକ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ କରିର ସାମାଜିକ ଭୂମିକାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ସମାଜର ମଂଗଳ ଲାଗି କବି ଭିତରେ ଆସୁଥିବା ବିଦ୍ରୋହୀ ଭାବକୁ ସେ ସମ୍ମାନ ଜଣାଏ । କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁର ସାମାରେଖୀ ବା ସ୍ୱଷ୍ଟ ରୂପ ସେ କେବେ ଅଂକନ କରେ ନାହିଁ । ସେଇଥି ପାଇଁ ଶେଳୀ ନ୍ୟାୟ ଓ ସତ୍ୟର ପ୍ରଗୀତ ଗାଇଲେ ବି ରୋମାଣିକ କବି ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ମାନସିଂହଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ ହିଁ ଘଟିଛି । ବୟସ ବଢ଼ିବା କ୍ରମେ ମାନସିଂହଙ୍କର ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶ ଲୋକଛାଡ଼ି ଲୋକୋଚ୍ଚରକୁ ଗତି କରିଛି । ସେ ଅତୀତ୍ରିୟ ଜଗତ ଭିତରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିତାର ଉପାଦାନ ସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି ।

ଅତୀତ୍ରିୟ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣ— କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ପରମ ମୂଲ୍ୟର ସଂଧାନ :

ଜୀବନର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଆଦର୍ଶବାଦୀ ମନ ଏକ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିର ସଂଧାନରେ ବାହାରି ପଡ଼ିଥିଲା । ଜୀବନର ସର୍ବସ୍ତରରେ ମାନସିଂହ ଏକ ଅରୂପ ଦେବତାର ପଦଧ୍ୱନି ଉଜ୍ଜୀର୍ଣ୍ଣହୋଇ ଶ୍ରବଣ କରିବାକୁ ଚାହିଁ ବସିଥିଲେ । ବୋଲି ତଥା ନିରୀକ୍ଷର ବୋଲି ନିଜକୁ ଦାବୀ କରୁଥିବା ମାନସିଂହ ପରମଶକ୍ତିର ସଂଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଥିଲେ ଉଦ୍‌ଗ୍ରାବ । ‘ଅକ୍ଷତ’, ‘ଜୀବନଚିତା’, ‘ଜୁଗ୍ଗ’, ‘ସିଂଧୁ ଓ ବିନ୍ଦୁ’, ‘ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ’ ଆଦି ତାଙ୍କର ସମକାଳୀନ ଚିନ୍ତାଧାରାର ସ୍ୱାକ୍ଷର ବହନ କରେ ।

କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ବିଷୟ ହେଉଛି, ତାଙ୍କର ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା କାବ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସାକୁ କେବଳ ପ୍ରଭାବିତ ନୁହେଁ, ବକ୍ଷ୍ୟମାଣ କାଳରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବାକୁ ବି ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । କବି ରବୀନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କ ସଂପର୍କିତ ତାଙ୍କର ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହି ଅତୀତ୍ରିୟବାଦୀ ସାହିତ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ସ୍ପଷ୍ଟ : “କବିତା ଆରାଧିତ ଓ ସମ୍ମାନିତ ହେବାର ତୃତୀୟ ଓ ଶେଷ କାରଣ ଏଇ ହୋଇପାରେ ଯେ ତାହା ମନୁଷ୍ୟକୁ ଉନ୍ନତ କରାଏ, ଭର୍ତ୍ତୃତ କରାଏ । ଏହି ଜୀବନ ଓ ଜଗତ ପ୍ରତି ନିବିଡ଼ ଦୃଷ୍ଟା ଓ ମମତା ସତ୍ତ୍ୱେ, ଏହା ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟଯେ ତାର ଅବଚେତନରେ ମନୁଷ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଦ୍ରୋହୀ । ଚିରକାଳ ଧରି ତେଣୁ ସେ ଏମାନଙ୍କର ବଂଧନ କାଟି ସ୍ୱାଧୀନ ହେବାର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖି ଆସିଛି । ସେ ବରାବର ଗରୁଡ଼ ପରି ସୁଧାପାନ କରିବା ପାଇଁ ଲଂଦ୍ରର ବକ୍ର ପ୍ରହାରର ଆଶଂକା ସତ୍ତ୍ୱେ, ଅତରାନ୍ଧ୍ର-ଆତ୍ମକୁ ଧାବମାନ ହୋଇ ଚାଲିଛି । ଜଗତର ସାମିତତା, କ୍ଷୁଦ୍ରତା, ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତାକୁ କାଟି ମନୁଷ୍ୟର ଚିତ୍ତ ଚାହିଁ ଆସିଛି ଏକ ବଂଧନହୀନ, ସାମାଜିକ ବିରାଟ ସଭାରେ ନିଜକୁ ମିଳାଇ ଦେବାକୁ, ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟର ସେହି ପରମ ଦୈବତ ଦୃଷ୍ଟାକୁ ଚିରକାଳ ଶାନ୍ତ କରି ଆସିଛି କେବଳ କବିତା ।”^{୨୦}

ମାନସିଂହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ଏହି ଉତ୍ତରଣ କେତେଜଣ ବିଶିଷ୍ଟ କବିଙ୍କ ଆଲୋଚନାକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ । ଖ୍ରୀ: ୧୯୩୦ ରେ ପ୍ରକାଶିତ ତାଙ୍କର ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ‘କବିତା’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ, ‘ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ତାଙ୍କୁ ବୈଶି ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ତାଙ୍କ ମତରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କବିତାରେ ଏହି ସୁନ୍ଦର ବିଶ୍ୱ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଦେବତା ରୂପରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ, ରୂପ-ରସରେ ତାହା ଉଜ୍ଜିବିତ— “ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତାରେ ଗୋଟିଏ ମଧୁର

ଭାବ ଏଇଯେ— ଏଇ ସୁନ୍ଦର ବିଶ୍ୱକୁ ଏକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-ଦେବତା ରୂପ-ରସରେ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରି ରଖିଛନ୍ତି। ସେଇଟି ଧରଣୀରେ ଫୁଲ, ଆକାଶରେ ତାରା ଫୁଟାଏ, ଷଡ଼ରତ୍ନ ତାର ଲୀଳା; ଜଗତରେ ଯାହା କିଛି ସୁନ୍ଦର, ତାହା ତାହାର କାର୍ଯ୍ୟ।”^{୨୧}

ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସଂପର୍କିତ ଆଲୋଚନାରେ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତିତ-ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ। ସାହିତ୍ୟିକ ଜୀବନର ଆଦିପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଲିଖିତ ‘ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନ’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଲେଖିଥିଲେ— “ବାକ୍ୟଂ ରସାତ୍ମକଂ କାବ୍ୟଂ; ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଅଧିକାଂଶ କବିତାରେ ଏହି ରସ ପଦାର୍ଥର ଅଭାବ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ। ରସ ଅନୁଭୂତିରୁ ଆସେ। ଅନୁଭୂତିର ସ୍ଥାନ ହୃଦୟ। ମଧୁସୂଦନଙ୍କ କବିତା ଅନେକ ଭାବରେ ହୃଦୟରୁ ନ ଆସି ମଣ୍ଡିଷରୁ ଜାତ ହୋଇଛି।”^{୨୨} କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀ: ୧୯୬୦ ରେ ପ୍ରକାଶିତ ‘ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ କବିତାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ‘ରଷିପ୍ରାଣେ ଦେବାବତରଣ’ କଥା ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ ମତରେ ସଂପୃକ୍ତ କବିତାପାଠକଙ୍କୁ ଅମର୍ତ୍ତ୍ୟ ସ୍ତରକୁ ନେଇ ଏକ ଅସୀମ ସତ୍ତା ସହିତ ତାହାର କ୍ଷୁଦ୍ର ସତ୍ତାକୁ ମିଶାଇ ଦିଏ। ରଷିପ୍ରାଣରେ ଦେବତାତରଣ ପାଠକରି ପାଠକ ପ୍ରାଣରେ ଦିବ୍ୟ ଭାବର ପ୍ରତୀତି ଆସେ। କବିତାରେ କଥୁତ ରଷିପରି ତାହା ପାଠକର ଲୋଚନ କମଳ ହଠାତ୍ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଆଲୋକ ସଂଦର୍ଶନ କରେ। ପ୍ରାଣରେ ବାହ୍ୟ ଅଭ୍ୟନ୍ତରର ଭେଦ କୁଆଡ଼େ ଲୁଚିଯାଏ।

ମାନସିଂହ କବିତାର ଏହି ମିଷ୍ଟିକ ଆବେଦନକୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରସଂଗରେ ଉପସାଧିତ କରିଛନ୍ତି। ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଅବିନାଶଚକ୍ରର ପରିବାରରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ସଂଗୀତ ଗାନ କରାଯାଏ। ଏହି ସଂଗୀତର ପ୍ରଭାବ ଶ୍ରେଣୀ ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ଦିବ୍ୟ ଭାବରେ ସର୍ବ ଆଣିଥାଏ, ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ମାନସିଂହ, ତାଙ୍କର ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଭାବଧାରା ପ୍ରତି ଥିବା ଆକର୍ଷଣର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି—

“କରୁଣା କରଇ ଗାନ ରବୀନ୍ଦ୍ର ସଂଗୀତ
ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଭାବେ ହୁଏ ଦ୍ରବିଭୂତ ଚିତ୍ତ,
ଆତ୍ମା ସେହ୍ନେ ଲଘୁ ହୋଇ କ୍ରମେ ଭାସିଯାଏ
ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ସଂଗୀତର ତରଂଗ ପ୍ରବାହେ,
ପାର୍ଥବ କ୍ଷୁଦ୍ରତା ଲୁଚେ ସାର୍ବଭୌମ ଭାବ
ସ୍ରୋତାର ମନନେ ରତେ ପବିତ୍ର ପ୍ରଭାବ।
କମଳେ ଅଜ୍ଞାତ ଥିଲା, କରିବା ସଂଗୀତ
ଆତ୍ମାକୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ, କ୍ଳିନ୍ନ ଚିତ୍ତେ ବିଶୁଦ୍ଧିତ।
ରବୀନ୍ଦ୍ରର ବାଣୀ ଆଉ କଣ୍ଠ କରୁଣର
ମିଶ୍ର, ପ୍ରତିଭାତ ହେଲା ନୂତନ ସଂସାର।
ମନ୍ତ୍ର-ମୁଗ୍ଧ ପରି ଶୁଣେ, ଅପେକ୍ଷାରେ ଥାଏ
ଦିନସାରା, ପ୍ରାର୍ଥନାର ମଧୁକ୍ଷଣ ଯାଏ।
ଅବିନାଶ କରିଥା’ନ୍ତି ପାଠ ବା ପ୍ରାର୍ଥନା;
କିଛିକ୍ଷଣ ଧ୍ୟାନେ ହୁଏ ଶେଷ ଉପାସନା।

ସଂଗୀତ, ପ୍ରାର୍ଥନା ଅବା ପାଠ ପ୍ରଭାବରେ
କମଳ ନୟନୁ ବେଳେବେଳେ ଅଶ୍ରୁ ଝରେ।”^{୨୩}

‘ଅକ୍ଷତ’ କବିତାଗ୍ରନ୍ଥ ତଥା ‘କ୍ରୁଷ୍ଣ’ର ବିଭିନ୍ନ କବିତାରେ ଏହି ଅତୀତ୍ରିୟ ଭାବର
ବିଷୟ ଉପସ୍ଥାପିତ। କବି ଲୌକିକ ରୂପର ସଂଧାନ ଦେଇସାରିଲା ପରେ ତା’ର
ଦୃଷ୍ଟି କ୍ରମଶଃ ଅରୂପ ଜଗତକୁ ଚାଲିଯାଏ। ଇଂଦ୍ରିୟ ଜଗତର ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ଭିତରେ ସେ
ଅଶନିଶ୍ୱାସୀ ହୋଇପଡ଼େ, ନିଜକୁ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ମନେକରେ।

“ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁଁ, ଖୋଜେ ମୋର ମଧୁର ପୂର୍ଣ୍ଣତା
ତୁମ ପାଇଁ ତେଣୁ ପ୍ରାଣେ ତାବୁ ଏ ମମତା।”^{୨୪}

ଭୂମି ମଧ୍ୟରେ ସେ ଆଉ ସୀମାବଦ୍ଧ ରହେ ନାହିଁ, ସେଥିରେ ସେ ଭୂମାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
କରେ, କବିର ଅହଂକାର ସାଧକର ଆତ୍ମଶୂନ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧିରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୁଏ।
କବି ଅନୁବଦ୍ଧ କରେ ତାର ଅହମିକା ପରମଶକ୍ତିର ଏକ ଇଂଦ୍ରଜାଲ ମାତ୍ର—

“ବିରାଟ ଭୂମାରେ କବି ମୁଗ୍ଧ ନମସ୍କାର,
କହିଲି ‘ମୋ ଅହମିକା ତବ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ।’”^{୨୫}

ଏହି ଅତୀତ୍ରିୟ ସାଧନା ପଳରେ କବି କିନ୍ତୁ ସକ୍ଷ ହୋଇଯାଇ ନାହାନ୍ତି ବା
ଅତୀତ୍ରିୟ ଭାବ ତାଙ୍କୁ କବି ହେବାରୁ ବିରତ କରିନାହିଁ। କବି ସ୍ୱଭାବତଃ ଭିନ୍ନ ଜଗତର
ଅଧିବାସୀ। ସଂସାରର କ୍ଷୁଦ୍ର ନୀତିତା ଭିତରୁ, ଇଂଦ୍ରିୟ ଜଗତର ଆବର୍ଜନା ଭିତରୁ
ସେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ। ସେଇଅପାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବନର ଅତୀତ୍ରିୟ ପ୍ରୀତି ମାନସିଂହଙ୍କୁ କବିତା
ବିମୁଖ କରିନାହିଁ ବରଂ କବି ପାଇଁ ସେ ନୂତନ ଭୂମିକା ସଂଧାନ କରିଛନ୍ତି। ସେ
ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି, ବିଶ୍ୱକବି ମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଆଉଥରେ
କବି ଭାବରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ପାଇଁ। ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ମହିମାଗାନ ସହ ତମାସମାନବକୁ
ପଥ ଦେଖାଇବା ହେବ ତାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ। ପଶୁପୁର ସଂହାର କରି ଦେବତ୍ୱର ପ୍ରତିଷ୍ଠା
ତାଙ୍କ ଜୀବନର ହେବ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାଧନା। ନିଜର ମୁକ୍ତିପାଇଁ ନୁହେଁ, ସତୋଷ ବା
ବିଳାସ ପାଇଁ ନୁହେଁ, ଜୀବନରେ ସତ୍ୟ-ଶିବ-ସୁନ୍ଦରର ବିକାଶ ଓ ଉଚ୍ଚବାନଙ୍କର ମହିମା
ଗାନ ତାଙ୍କ ସାଧନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ:

“ମାଗେ ନା ମୁଁ ନିଜମୁକ୍ତି, ସତୋଷ, ବିଳାସ,
ହେ କବି, କରାଅ ମତେ କବି ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ
ଗୀତେ ପୁଣାଇବି ସତ୍ୟ, ଶିବର ବିକାଶ,
ଜଗାଇବି ଦେବତାର ମାନବ ମରମେ।
କବି-ହୃଦେ ବାସ ତବ, କବି ଲେଖନୀରେ
ମହିମା ତୁମ୍ଭର ସ୍ତୁତି ମାଟି ଧରଣୀରେ।”^{୨୬}

କେବଳ ଓଡ଼ିଆସାହିତ୍ୟ ଠାରୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ରୋମାଞ୍ଚିକ କବି
ଅତୀତ୍ରିୟବାଦୀ। ତେଣୁ ଅତୀତ୍ରିୟବାଦ ଓ ରହସ୍ୟମୟ ଜଗତପ୍ରତି ମାନସିଂହଙ୍କର ଆକର୍ଷଣ,
ରୋମାଞ୍ଚିକ କବିତାର ଅନ୍ୟତମ ବିଭାଗ। ମାନସିଂହଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏହି ଅତୀତ୍ରିୟ
ଭାବ ସହ ସାମୁଦ୍ରିକ ତାଙ୍କର କବିଜୀବନ, ବା ରୋମାଞ୍ଚିକ ଭାବଧାରା ସହିତ କୌଣସି

ବିରୋଧ ଘଟାଇନାହିଁ। ସେଇଥିପାଇଁ ୧୯୫୩ ମସିହାରେ ତାଙ୍କର ରଚିତ ‘ଶିଳ୍ପୀବ୍ୟବସାୟ’ କବିତାରେ କୋଣାର୍କର ବାରଣ୍ଡା ଶିଳ୍ପୀ, ତାଙ୍କୁ ରୋମାଣିକ୍ କବିତାଳି ପ୍ରତୀତ ହୋଇଛନ୍ତି। ବାସ୍ତବ ଜୀବନର ଦୈନିକ ସେମାନଙ୍କର ଅସଲ ରୂପସୂତ୍ରକୁ ମୁମୁର୍ଷୁ କରିପାରି ନାହିଁ। କୋଣାର୍କ ରାଜାର ଆଦେଶରେ ନିର୍ମିତ, ସାମନ୍ତ-ରୁଚି-ଛାତରେ ଗଠିତ ଶିଳାସ୍ତମ୍ଭମାତ୍ର ନୁହେଁ; ତାହା ବାରଣ୍ଡା କବିକା ଦ୍ଵାରା ରଚିତ ଏକ ମହାକାବ୍ୟ। ସେମାନଙ୍କର ଅନନ୍ୟ ରୂପଦୃଷ୍ଟିର ତାହା ପ୍ରକାଶ :

“ଦରିଦ୍ର କୁଟୀରେ ବସି ତାର ପିନ୍ଧି କବି ବାରଣ୍ଡା,
କେମିତି କହିଲ ମନେ ଅପୂର୍ବ ଏ ରୂପ ଶତ ଶତ ?
ରାଜାର ଭୃତ୍ୟତା, ନିଜ ଦାନତାର ବହୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵେ ଭାସି,
ହେ ସହସ୍ର କବି, ତବ କଳ୍ପ-ସରୁ ଏ କମଳ ରାଶି
କେମିତି ତୋଳିଲ ସତେ ? ଶିଳା ଦେହେ ଦେଇ ତାହା ଲେଖି
ପାଷାଣର ଏ କବିତା, ମୁଗ୍ଧ ବିଶ୍ଵ ପଡ଼େ ଦେଖି ଦେଖି।”^{୨୭}

ମାନସିହଙ୍କର ଏହି ଅତୀତ୍ରିକ ଦୃଷ୍ଟି ଅବଶ୍ୟ ବେଶିଦିନ ଧରି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିପାରି ନଥିଲା। ଖ୍ରୀ: ୧୯୬୦ ପରେ ପରେ ସେ ପୁଣି ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଅଥଚ ପୃଥିବୀ ସନ୍ନିହିତ ଚିନ୍ତାଧାରା ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ। ‘ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ’ ଏହାର ଚମତ୍କାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ। ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନରୁ ଜୀବନର ଶେଷପର୍ଯ୍ୟାୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାନସିହଙ୍କ କାବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉତ୍ତରଣ ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ମୌଳ ଭିନ୍ନତା ନାହିଁ। କାବ୍ୟର ରଚନା ଓ ପରମ ମୂଲ୍ୟ ନେଇ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରେ କିଛିଟା ଭିନ୍ନତା ଆସିଥିଲେ ବି କଳାସୃଷ୍ଟିର ରହସ୍ୟ, ଶିଳ୍ପସୃଷ୍ଟିର ଅନନ୍ୟତା ତଥା କଳା ଉପଭୋଗର ପ୍ରକୃତ କ୍ଷେତ୍ର ନେଇ ତାଙ୍କ ମନ ଭିତରେ କୌଣସି ଦୃଢ଼ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। ‘କାଳିଦାସ ଏଣୁ ସେକ୍ସପିଅର’ ବହିରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି : କବି, ନାଟ୍ୟକାର, ସଂଗୀତଜ୍ଞ, ସ୍ଥପତି ଓ ଚିତ୍ରକରର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ବୈଭିନ୍ୟ ଆଇପାରେ କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଉପଯୋଗ କରୁଥିବା ବସ୍ତୁ ସବୁବେଳେ ସମାନ, ତାହା ହେଲା ମଣିଷ ଓ ତାର ସ୍ଵପ୍ନ। ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିଧର୍ମୀ କଳାକାର ମାନଙ୍କର ଚରମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସତ୍ୟର ପ୍ରତୀତି ଓ ତାର ଉପସ୍ଥାପନ। କାଳ, ସ୍ଥାନ ଓ ପରିସ୍ଥିତିର ସୀମାବଦ୍ଧତା ଓ ଶିଳ୍ପୀର ଆପଣା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରକୃତି, ମାଧ୍ୟମର ବିଭିନ୍ନତା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ ବି, ଏହା ମୂଳତଃ ସମାନ। ତାଙ୍କ ମତରେ ସମସ୍ତ କଳାର ଏହି ନିର୍ଯ୍ୟାସ ପ୍ରତି ଆଖିକୁଜିଦେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ।^{୨୮}

ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରରେ କବିତା ଓ କାବ୍ୟ :

ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାର ରହିଛି ଦୁଇଟି ଦିଗ। ସ୍ଵେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ଦିଗ ହେଲା ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କିତ କୌଣସି ଚର୍ଚ୍ଚକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା; ଚର୍ଚ୍ଚ ଆଲୋଚନା ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅବସରରେ କବି ଓ କାବ୍ୟକୁ ଆଲୋଚନାପରିସରଭୁକ୍ତ କରିବା। ତା’ର ଦ୍ଵିତୀୟ ଦିଗ ହେଲା— କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାବ୍ୟ ବା କବିତା, କବି ବା କାବ୍ୟଧାରା ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବା ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଉପନୀତ ହେବା। ମାନସିହଙ୍କର

ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କିତ ଆଲୋଚନା ମୁଖ୍ୟତଃ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର । କେତେବେଳେ ନିଜ ପୁସ୍ତକ ଓ ଅନ୍ୟ ପୁସ୍ତକର ମୁଖବନ୍ଧ ଆକାରରେ ତଥା ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ କବି ଓ କାବ୍ୟଧାରାକୁ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ, ସେ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରା ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, ରାଧାନାଥ, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ, କାଳିଦାସ, ସେକ୍ସପିଅର, ଶାରଳାଦାସ, ଭୀମଭୋଇ, ଗଂଗାଧର ଓ ନନ୍ଦକିଶୋର ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ସଂପର୍କିତ ମତବାଦକୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରୁ କରୁ, ସେ ସମଗ୍ର କଳା ଜଗତ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଚିତ୍ରକଳା ଭାଷ୍ୟ ଓ ସଂଗୀତ ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନା ପରିସରକୁ ପଶି ଆସିଛି । କିନ୍ତୁ ଏକଥା ମୂଳରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେବା ଉଚିତ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଯେଭଳି, ‘ସାହିତ୍ୟ’, ‘ସାହିତ୍ୟ ପଥେ’ ଓ ‘ସାହିତ୍ୟର ସ୍ଵରୂପ’ ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସାହିତ୍ୟର ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରକରଣ ସଂପର୍କରେ ଗଭୀର ତତ୍ତ୍ଵ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି, ମାନସିଂହ ସେହିଭଳି ତାତ୍ତ୍ଵିକ ବିଚାର କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । “କବି ଓ ଅଭିଜାତ” ପ୍ରବନ୍ଧ କୌଣସି ତତ୍ତ୍ଵ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଅପେକ୍ଷା ଗଢ଼ କହିବାରେ ନିଜର ବାହାଦୁରୀ ଦେଖାଇଛି । ‘ମୁଁ କାହିଁକି ଲେଖେ’ ଭିତରେ ଅବଶ୍ୟ ଆତ୍ମଜୀବନୀ ମୂଳକ ଆତ୍ମକଥା ଭିତ୍ତିରେ, ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କିତ କେତେକ ସାଧାରଣ ତତ୍ତ୍ଵ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସାଧାରଣ ପରିଚିତ ତତ୍ତ୍ଵାବଳୀ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ କବିତା, କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକର ପରିଦୃଷ୍ଟି । ଏ ସବୁକୁ ଧରି କାବ୍ୟ ଓ କଳା ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କ ବିଚାରର ପୂର୍ନଗଠନ କରାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ମତାମତ ଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ବିଭିନ୍ନ କବି ତଥା କାବ୍ୟର ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆସିଥିବାରୁ, ସଂପୃକ୍ତ କବିଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନାକୁ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିବା ଅର୍ଥକ୍ ନିରାପଦ ।

ରୋମାଣିକ କଳାତତ୍ତ୍ଵର ଭାଷାରେ କହିଲେ ମାନସିଂହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵ ମୁଖ୍ୟତଃ କବିର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵ । ତାଙ୍କ ରଚିତ ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ, ନାଟକ, ପ୍ରବନ୍ଧ, ଆଲୋଚନା, ସବୁ ପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟ ରୂପ ଭିତର ହିଁ କବିସ୍ଵରୂପ ପ୍ରତି ଉଠିଛି । ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଲୋଚକ ସ୍ଵର୍ଗତ ମୋହିତଲାଲ୍ ମଜୁମଦାର ମାଇକେଲ୍ ମଧୁସୂଦନ ଦତ୍ତଙ୍କ ‘ମେଘନାଦବଧ’ କାବ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରି କହିଥିଲେ ଯେ ମଧୁସୂଦନ ମୁଖ୍ୟତଃ ଗୀତିକବି । ‘ମେଘନାଦବଧ’ କୁ ମହାକାବ୍ୟ ରୀତିରେ ରଚନା କରିଥିଲେ ବି, ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ଗୀତିକବିର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । କ୍ଲାସିକ୍ ଆଦର୍ଶରେ ରଚିତ ହେଲେ ବି ଏହାର ମୂଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୋଇ ଉଠିଛି ରୋମାଣିକ୍ ।^୯ ମାନସିଂହଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହାହିଁ ଘଟିଛି । ସେ ‘ରାଜକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର’ ଭଳି ଗୀତିନାଟ୍ୟ, ‘ଶାସନଚକ୍ର’ ଭଳି ଏକାଂକିକା ତଥା ‘ବୁଦ୍ଧ’ ଭଳି ନାଟକ ରଚନା କଲାବେଳେବି, ଗୀତିକବି ମାନସିଂହ ବାରମ୍ବାର ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଛନ୍ତି । ‘କମଳାୟନ’ ଭଳି ଅପରିଣତ କାବ୍ୟରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଛତ୍ର ପାଠକଙ୍କୁ ପ୍ରଭୁରୂପ କରେ, ତାହା ଗୀତିକବି ମାନସିଂହଙ୍କର ହିଁ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ । ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ କିଛି କହିଲାବେଳେ, ମୁଖ୍ୟତଃ ଗୀତିକବିତା ବିଷୟରେ ହିଁ କହିଛନ୍ତି । ଏଭଳିକି କୋଣାର୍କର ମୂର୍ତ୍ତିଭଳି ଭାଷ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ରକଳା ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଗୀତିକବିତା ହିଁ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କ ମନରେ ଆସିଛି । ତେଣୁ କଳାତତ୍ତ୍ଵ ସଂପର୍କରେ

ତାଙ୍କର ସାଧାରଣ ଆଲୋଚନା ମୁଖ୍ୟତଃ କବିତାତତ୍ତ୍ୱର ହିଁ ଆଲୋଚନା । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କର ରାଧାନାଥ ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ସ୍ମରଣ କରାଯାଇପାରେ । ରାଧାନାଥ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ କବିତାର ଉପାଦାନ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରି ଲେଖିଛନ୍ତି : “କବିତାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତାର ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ ଚିହ୍ନ ମାନବ ହୃଦୟର ଗଭୀର ଓ ଶାଶ୍ୱତ ଅନୁଭୂତିମାନଙ୍କୁ କଳ୍ପନାର ବର୍ଣ୍ଣରେ ରଞ୍ଜିତ କରି ପ୍ରକାଶ କରିବା ।”^{୩୦} ସାହିତ୍ୟରେ କଳ୍ପନା ରହିଲେ ହେଁ କଳ୍ପନା ମୂଳ ନୁହେଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ— “ଜୀବନ ହିଁ ସାହିତ୍ୟ ଜାନ୍ନବୀର ଗଂଗୋତ୍ରୀ” । ରାଧାନାଥଙ୍କ କବିତା ସଂପର୍କରେ ମାନସିହ ଯେଉଁ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ତାହାହିଁ ଆଦ୍ୟ ଜୀବନରେ କବିତା ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରର ଚିତ୍ର । ମାନସିହ ଲେଖିଛନ୍ତି : “ରାଧାନାଥଙ୍କ ରଚନାରେ ମନୋଜ୍ଞ ଭାଷା ଅଛି, କଳ୍ପନାରେ ଇଂଦ୍ରଧନୁପ୍ରଭ ବର୍ଣ୍ଣୋଦ୍ଧବ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଯାହା କବିତାର ପ୍ରାଣ, ସେହି ମାନବ ହୃଦୟର ଗଭୀର ବୃନ୍ଦାନ୍ତର ସବୁ ନାହିଁ । ରାଧାନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ସୁଖପାଠ୍ୟ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ମାତ୍ର । ଏଥିରେ ମାନବିକତା ଆଧୁତୋକିତାରେ ଲୟ ଲାଭ କରିଅଛି । ସତ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତରେ କଳ୍ପନା ସ୍ଥାନ ମାଡ଼ିବସିଅଛି, ଇତିହାସ ପରିବର୍ତ୍ତେ କାହାଣୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛି । ଏଥିରେ ଫଳ ଏହା ହୋଇଅଛି ଯେ, ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକା ଜୀବନ ମନୁଷ୍ୟ ନ ହୋଇ ଉଷା ଜୟନ୍ତପରି ଅତିମାନୁଷ୍ୟ ହୋଇ ଉଠିଅଛନ୍ତି, କିମ୍ବା ନନ୍ଦିକା ପରି ଯନ୍ତ୍ରଚାଳିତ ପୁରଲିକା ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ଯେଉଁ ସୁଖଦୁଃଖ ମଧ୍ୟଦେଇ ଜୀବନ୍ତ ଅତିବାହିତ କରେ, ଯେଉଁ ଅନୁଭୂତି ମଧ୍ୟଦେଇ ଜୀବନ ଉପଭୋଗ କରେ, ସେମାନଙ୍କର ଏ ସୁଖଦୁଃଖ ବା ଅନୁଭୂତି ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କର ସଂସାର ମନୁଷ୍ୟର ହାସ୍ୟ ଲୋଚକମୟ ସଂସାରଠାରୁ ବହୁଦୂରରେ ।”^{୩୧}

ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରରେ : “କବିତା ହୃଦୟର ଭାବପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର । କ୍ରୌଠ ମିଥୁନ ମଧ୍ୟରୁ ଏକର ହତ୍ୟା ଦେଖି ବାଲ୍ମୀକି ଯେଉଁ ବ୍ୟଥା ଅନୁଭବ କଲେ, ତାହାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ଜଗତର ପ୍ରଥମ କବିତା ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ସେହି ଶ୍ଳୋକରେ ଉଚ୍ଚତିତ୍ତା ବା ନିଗୂଢତାବୁ କିଛି ନାହିଁ— କେବଳ ଗୋଟିଏ କ୍ଷଣିକ ଅନୁଭୂତିର ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର । ସତ୍ୟତାର ଜଟିଳତା ବୁଦ୍ଧି ସଂଗେ ସଂଗେ ଅବଶ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟର ଅନୁଭୂତି ଜଟିଳ ହୋଇ ଉଠିଲା, କିନ୍ତୁ ମୂଳତଃ କବିତାର ସୃଷ୍ଟି ଅନୁଭୂତିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରୁ ।”^{୩୨}

ମାନସିହ ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ କବିତା ତୁଳନା କରି କବିତା ସଂପର୍କରେ ଲେଖିଛନ୍ତି : ‘ରସ ଅନୁଭୂତିରୁ ଆସେ ମସ୍ତିଷ୍କରୁ ନୁହେଁ ।’ ମାନବ ହୃଦୟର ଶାଶ୍ୱତ ଭାବରାଜି କବିତାର ପ୍ରାଣବସ୍ତୁ ହୋଇଥିବାରୁ ଓ ଏହି ମହାନ ସତ୍ୟକୁ କବି ରୋପାକକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କର କବିତାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବାରୁ, କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ମାନସିହଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରିୟ କବି । ମାନସିହ କବିତାରେ ଛନ୍ଦ, ଶବ୍ଦବ୍ୟାପାର୍ଯ୍ୟ ତଥା ପାଣ୍ଡିତ୍ୟକୁ ନ ଦେଖି କବିତା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଭାବ, ଅନୁଭୂତି ଓ ରହସ୍ୟମୟ ଗୁଣକୁ ସର୍ବାଗ୍ରେ ଦେଖିଛନ୍ତି ।

ସଂସାରର ଜଟିଳତା ମଧ୍ୟରେ ଛନ୍ଦିଦେଲେ କବିତାର ରମଣୀୟତା ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ପଲ୍ଲୀକବି ନନ୍ଦକିଶୋରଙ୍କ ବିଷୟରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି : “କବିତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁକୁମାର କଳା । ତାର ପରିପୋଷଣ ପାଇଁ ପ୍ରାୟ ସକଳ କବିଙ୍କୁ ଜନତା

ଓ ସଂସାରର ମଳିନ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରୁ ଦୂରରେ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିଛି।”^{୩୩} ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କବିତା ଏକ ଅବଗୁଣନବତୀ ନାରୀ। ଗୀତିକବିତାର କବି ଗିରି-ନିର୍ଦ୍ଦେଶୀ ପ୍ରାୟ ନର୍ତ୍ତନଶୀଳା ହେଲେ ମଧ୍ୟ, କବିତାର ଅତନିହିତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସେ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି। ଖ୍ରୀ: ୧୯୫୭ ମସିହା ବେଳକୁ କବିତା ସଂପର୍କରେ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, “କବିତା ହେଲା ରହସ୍ୟମୟୀ ସରସ୍ୱତୀ। ସେ ଯେତିକି ରହିବେ ରହସ୍ୟାବୃତ୍ତା, ଯେତିକି ଅସ୍ପଷ୍ଟ, ଯେତିକି ଅବୋଧ୍ୟ, ଅଗମ୍ୟ, ଅଜ୍ଞେୟ, ସେତିକି ତାଙ୍କର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବାର ଆଶା। କେବଳ ଇତର ସାଧାରଣ ହିଁ ଖୋଜନ୍ତି ମାନେ, ଯାହା ହେବ ସ୍ପଷ୍ଟ, ସାମାନ୍ୟ, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ। ପ୍ରକୃତ ସମଜଦ୍ୱାର ପାଠକ ନିକଟରେ କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ କବିତା ସେହି, ଯାହା ସବୁକଥା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ବୁଦ୍ଧିତ, ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଯାହା ଅବୋଧ୍ୟ, ଦୁର୍ବୋଧ୍ୟ, ଅସ୍ପଷ୍ଟ।”^{୩୪}

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଶତବାକ୍ଷିକୀ ଅବସରରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର କବିତାର ଆଲୋଚନା ସମୟରେ କବିତା ତଥା କବିତାର ଧର୍ମ ସଂପର୍କରେ ସେ କରିଥିବା ଆଲୋଚନା ବିଶେଷ ପ୍ରଶିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ। ମାନସିହ କହନ୍ତି: “କବି ଏକ ସାଧାରଣ ନାଗରିକ। କିନ୍ତୁ ତାର କବିତା ଯଦି ପ୍ରକୃତ କବିତା ହୁଏ, ତେବେ ତାହା ଅସାଧାରଣ ସେଇଥିପାଇଁ ହିଁ ସମାଜରେ କବି ପ୍ରତି ସେତେ ଉଦ୍‌ଘାଟନା ନଥିଲେ ହେଁ, କବିତା ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ଏତେ ବେଶି। ତମେ, ଆମେ ମିଳିମିଶି କୁର, କମିଟି, ଆକାଡ଼େମୀ ବସେଇ ଗୋଟିଏ ହେଲେ ପ୍ରକୃତ କବିତା ସୃଷ୍ଟିକରି ପାରିବାନି। ବସ୍ତୁତଃ ଯେଉଁ କବିତାରେ ଏଇ ମିରାକୁ ଗୁଣ ନାହିଁ, ତାହା ପଦ୍ୟମାତ୍ର। ତାହାର, ଯାହା ସମ୍ମାନ ତାହା କେବଳ କବିତାର ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଜଢ଼ ନେଇଥିବାରୁ।”^{୩୫}

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତା ଆଲୋଚନା ଅବସରରେ କବିତାର ଅନ୍ୟତମ ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ମାନସିହ କହନ୍ତି: “କବିତା, ସମାଦର, ଲାଭ କରିବାର ଦ୍ୱିତୀୟ କାରଣ ଏଇ ହୋଇପାରେ ଯେ, ଏହା ଆମକୁ ମାୟାର ପୁଷ୍ପୋଦ୍ୟାନକୁ ନେଇଯାଏ। ଜଗତର ଅନିତ୍ୟତା ପରି, ତାର ଓତପ୍ରୋତବ୍ୟାପ୍ତ ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟ ଆମର ଅବଚେତନାର ଏଇ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ପ୍ରଭାବ। ଆମର ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ଆମେ, ଅହରହ ଭଲମନ୍ଦ କାମ କରିଚାଲିଛୁ, ହୁଏତ କେବଳ ଜୀବନର ଅତନିହିତ ଦୁଃଖର ସମ୍ମୁଖୀନ ନ ହେବା ପାଇଁ। ...ଯାହାକି ମନୁଷ୍ୟକୁ ଜୀବନର ରୁଚନା, ଜୁରନ କଠୋରତାରୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଦୁଃଖରୁ’ ନେଇଯାଇପାରେ, ସେ ହେଲା ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରିୟ। ...ଚିରକାଳ ଧରି କବିତାର ମଧ୍ୟ ଏଇ ଏକ ଗୁଣ ଅଛି। କବିତା ଆମକୁ ଅଧା-ଜଗତ ଅଧା-କଳ୍ପନାର ଏକ ସ୍ୱପ୍ନମୟ ପୁରୀକୁ ନେଇଯାଏ ଯେଉଁଠି ସତ୍ୟତା ଠିକ୍ ନିଷ୍ଠୁର ନୁହେଁ, କି ମିଥ୍ୟାତା ମିଥ୍ୟାତା ଠିକ୍ ମିଥ୍ୟାପରି ଘୁଣ୍ୟ ନୁହେଁ। ଜୀବନର ନିଷ୍ଠୁରତାକୁ ପରାଜୟ ଦେବା ପାଇଁ ଆମେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖୁ ଏଇପରି ଏକ ଜଗତର, ଯେଉଁଠି ମିଥ୍ୟାର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରେ ସତ୍ୟ ହୁଏ ପ୍ରିୟ, ସତ୍ୟର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରେ ମିଥ୍ୟା ହୁଏ ମଧୁର। କବିତା ସେହି କଳ୍ପଲୋକ।”^{୩୬} ମାନସିହ କବିତା ସଂପର୍କରେ ଯେଉଁ ମତବ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି ତାହା କାବ୍ୟ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ। ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ କବି କାଳିଦାସଙ୍କ କାବ୍ୟ ସକଳଗୌରବର ଅଧିକାରୀ। କାରଣ—

“ତାଙ୍କର ଭାଷା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୁଦ୍ଧିସୁଖକର, ସରଳ ଓ ସରସ। ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କବିଙ୍କର ରସହୀନ ଶବ୍ଦସମ୍ରାଡ଼ ତାଙ୍କ ଲେଖାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ। ନରନାରୀର ଶାଶ୍ୱତ ଅନୁଭୂତି ସବୁ ସହଜ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ଭାଷାରେ ସେ କିପରି ଦେଇ ପାରିଛନ୍ତି, ତାହା ପାଠ ନ କରିଥିବା ଲୋକଙ୍କୁ ସହଜରେ ବୁଝାଇହେବ ନାହିଁ।”^{୩୭} ଏହିପରି ସରଳ ଅଥଚ ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ କାବ୍ୟ କବିତା ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରିୟ ଥିଲା ।

ନାଟକ, ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ :

‘କାଳିଦାସ ଏଣୁ ସେକ୍ସପିଅର’ ଚର୍ଚ୍ଚାନିବନ୍ଧ, ‘ନଷ୍ଟନାଟ’ ନାଟକର ମୁଖବନ୍ଧ ତଥା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ମାନସିଂହ ନାଟକର ସ୍ୱରୂପ ଉପରେ କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଆଲୋଚନା ଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ବିବରଣୀମୂଳକ । ‘କାଳିଦାସ ଏଣୁ ସେକ୍ସପିଅର’ରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଥିଲେ— ‘ଦେଶ ତଥା କାଳ, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଭାଷଣର ରୂପରାଜକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରେ । ତାହାମଧ୍ୟ ଘଟେ ନାଟକ କ୍ଷେତ୍ରରେ । ନାଟକର ମୂଳଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲା, ମାନବ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଉନ୍ନୟନ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆରିଷ୍ଟଟଲ ଓ ଭରତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭରତଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ଆକ୍ଷରିକ ଭାବରେ ଅନୁସୂତ ହେବା ଫଳରେ ଭାରତୀୟ ନାଟକ ପରଂପରାମୁଖୀ ହୋଇ କାବ୍ୟଧର୍ମୀ ହୋଇ ଉଠିଲା । ତାହା ମଧ୍ୟ ଘଟିଲା ସେକ୍ସପିୟରଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ । ଉଭୟର କିନ୍ତୁ ମୂଳଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ରସର ପରିବେଷଣ । ପରଂପରା ଓ ପ୍ରଯୋଜନାଗତ ଆବଶ୍ୟକତା ଉଭୟ ନାଟ୍ୟକାରଙ୍କର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ଓ ରସବୋଧକୁ କିନ୍ତୁ ବିକଳାଙ୍ଗ କରିପାରି ନାହିଁ ।’ ତେଣୁ ନାଟକ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ମୁଖ୍ୟତଃ ସେ ତାହାର କାବ୍ୟଧର୍ମ ସଂପର୍କରେ ହିଁ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ତାହା ମଧ୍ୟ ଘଟିଛି ତାଙ୍କର ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଗଳ୍ପ ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ । ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଗଳ୍ପ ସଂପର୍କରେ କେତେକ ମତାମତ ଦେବା ବ୍ୟତୀତ ସେ କୌଣସି ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଆଲୋଚନା କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର କବିପ୍ରାଣ ସାହିତ୍ୟର ରୂପଗତ ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଏକ ବ୍ୟବସାୟ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି, ମାଧ୍ୟମ ଭାବରେ ନୁହେଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ— ନିପୁଣ ପ୍ରସ୍ତା ନାଟକ ଉପନ୍ୟାସ କାହାଣୀ ଭଳି ସାହିତ୍ୟ ରୂପର ବ୍ୟବସାୟ ଅତିକ୍ରମ କରେ, କବିତାର ଯାହା ଚରମ ଓ ପରମ ମୂଲ୍ୟ ତାକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ ।

ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ସମାଲୋଚନା :

ଶିକ୍ଷା, ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ଓ ଜୀବନର ନାନା ମୌଳିକ ସମସ୍ୟା ସଂପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ସମାଲୋଚନା କହିଲେ କ’ଣ ବୁଝାଯାଏ, କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ମତାମତ ଛାଡ଼ିଦେଲେ, ମାନସିଂହ, ସେ ସଂପର୍କରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ କିଛି କହି ନାହାନ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧର ସ୍ୱରୂପ ସଂପର୍କରେ ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରବନ୍ଧ କବିତା ଭଳି ଏକ ମୌଳିକ ସାହିତ୍ୟସୃଷ୍ଟି । କବିତାରେ କବିର ଅନୁଭୂତି ଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ, ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପ୍ରକାଶପାଏ ମନନ । ତେଣୁ ତାହା ମଧ୍ୟ କବିତାର ପ୍ରକାଶ ଭଳି ସ୍ୱଚ୍ଛ

ଓ ସାବଜାଳ। ଚର୍ଚ୍ଚିତ ବିଷୟର ଗୁରୁତ୍ୱ ଓ ଚିନ୍ତାର ମୌଳିକତା ପ୍ରବଂଧକୁ କରିଥାଏ ଶୃଙ୍ଖଳିତ। ସେଇଥିପାଇଁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ-କଣ୍ଠକିତ ଆଲୋଚନା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଅଗ୍ରଦୃଶ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ମତାମତ ଅନୁରୂପ। ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚନାକୁ ସେ ସାହିତ୍ୟସୃଷ୍ଟି ଭଳି ଏକ ମୌଳିକ ସାହିତ୍ୟକର୍ମ ଭାବରେ ବିଚାର କରନ୍ତି। ସାହିତ୍ୟର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯଦି ଜୀବନର ଅନୁଭୂତିକୁ ରସତାର୍ଥର ପ୍ରତିମା ପରି ଗଢ଼ିବା ଠିକ୍ ସେହିପରି ସମାଲୋଚନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି, ଏହି ପ୍ରତିମାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟତାକୁ ପ୍ରଜ୍ଞାର ଆଲୋକରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା। ଏଣୁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଗବେଷଣା ବା ଏକାଡ଼େମିକ ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନା ଶ୍ରବେୟ ମନେ ହୋଇନାହିଁ।

ପ୍ରବଂଧ ରଚନା କାଳରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ନିଜର ମନନର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ଅନୁଭୂତିର ନିର୍ଯ୍ୟାସକୁ ସମତୁଲ କରି ଏକ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ତଥା ଉତ୍ତମ ଦିଗ୍‌ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ରଚନା ସୃଷ୍ଟିକରିବା ଆବଶ୍ୟକ। ସାହିତ୍ୟିକ ଗବେଷଣାରେ ଏହି ଗୁଣ ରହିବା ଉଚିତ କିନ୍ତୁ ଏହା ଅନ୍ୟର ମତାମତର ଖଣ୍ଡନ ମଣ୍ଡନ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବାରୁ ବା କୌଣସି ଲେଖକଙ୍କର ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଓ ପ୍ରସଂଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ। ଜ୍ଞାନରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗବେଷକ ଆପଣାର କଥା ଖୁବ୍ କମ୍ କହିଥାନ୍ତି। ବହୁ ସମୟରେ ସେ ବହୁଚର୍ଚ୍ଚିତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ନୂତନ ସମ୍ଭାବନା ତଥା ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ଅଜ୍ଞାତ ତଥ୍ୟକୁ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆଣିଥାନ୍ତି। ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ଡଃ ମାନସିହ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଚ୍ଚପ୍ରଶଂସା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସୁଲିଖିତ ରଚନା ମାତ୍ର, ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନରାଜ୍ୟ ପାଇଁ ସେଗୁଡ଼ିକରେ କୌଣସି ନୂତନ ସଂଦେଶ ନାହିଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାହିତ୍ୟ ବା ଭାଷା କେବଳ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲାର ଏସେବ୍ ନେଇ ସମୃଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହି ଭାଷାରେ ଜ୍ଞାନରାଜ୍ୟର ଯେଉଁ ମୌଳିକ ଓ ଉଚ୍ଚତମ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୁଏ, ସେହି ଅନୁସାରେ ସେ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆନୁପାତିକ ଭାବରେ ଉନ୍ନତ ହୁଏ। ବଂଶଜାର ଜଗଦୀଶ ଚନ୍ଦ୍ର ବସୁ, ସତ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ବସୁ, ନିର୍ମଳ ଚନ୍ଦ୍ର ବସୁ, ରବୀନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଠାକୁର ଓ ରାମେନ୍ଦ୍ର ସୁନ୍ଦର ପ୍ରମୁଖ ତଥା ମରାଠୀରେ ଇରାବତୀ କାର୍ତ୍ତେ, ମାର୍ଥେକର ପ୍ରମୁଖ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ। ବିଜ୍ଞାନ, ନୃତ୍ୟ ଓ ନଂଦନତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏମାନେ ଯେଉଁ ମୌଳିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ପରିଚୟ ଆପଣା ମାତୃଭାଷାରେ ଲିଖିତ ପ୍ରବଂଧ ଗୁଡ଼ିକରେ ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହା ତାଙ୍କ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ବିଶ୍ୱ ଗବେଷକମଣ୍ଡଳ ନିକଟରେ ବନ୍ଦନୀୟ କରିଛି। ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୌଳିକ ଆଲୋଚନା ହୋଇନାହିଁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ମାନସିହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଏ ସବୁ ଦିଗ ପ୍ରତି ଆଦୌ ଆକର୍ଷିତ ହୋଇନାହିଁ।

ଇତିହାସ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ :

ମାନସିହଙ୍କ ଜୀବନର ନାନା ଝଡ଼-ଝଞ୍ଜା ମଧ୍ୟରୁ ଇଂରାଜୀରେ ଲିଖିତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସକୁ ନେଇ ହିଡ଼ା ହୋଇଥିବା ବିବାଦ ଅନ୍ୟତମ। ଗତାନୁଗତିକତାରୁ ଓହରିଆସି ନୂଆବାଟ ଖୋଜିବା, ମାନସିହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ଦିଗ। ମାନସିହଙ୍କ ମନରେ ଦୃଢ଼ାବୃତ୍ତ ଧାରଣା ଯେ, ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଜନ-ସନ୍ଦ ବା

ରାଜା-ରାଣୀର କ୍ୟାବଲର ନୁହେଁ। ରାଜନୈତିକ ଇତିହାସ, ବା ଦେଶର ଇତିହାସ ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଧାରଣା ଅନୁରୂପ। ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଇତିହାସ ଧାରଣା ନଥିଲା, ଏହି ସାଧାରଣ ଅଭିଯୋଗକୁ ମାନସିଂହ ମାନିବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହନ୍ତି। ଇତିହାସ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ କହନ୍ତି— “ଆମମାନଙ୍କର ଏକ ବଡ଼ ବଦନାମ ଯେ, ଆମମାନଙ୍କର ଐତିହାସିକ ସଚେତନତା ନାହିଁ। ଏହା ମାନିବାକୁ ହେବ ଯେ ହିନ୍ଦୁମାନେ, ସନ ତାରିଖର ଇତିହାସକୁ ସମ୍ମାନ ଦେଇ ନାହାଁନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ସେଥିପାଇଁ ଯେ ସେମାନେ କୌଣସି ମାରାତ୍ମକ ଭୁଲ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି, କି ତା’ ଦ୍ଵାରା ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ନ୍ୟୁନତାବୋଧ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଅବସର ଅଛି ବୋଲି, ମନେ ହେଜନାହିଁ। ...ହିନ୍ଦୁର ଜୀବନଲୀଳା ସନ ତାରିଖରେ ମପାଯାଏନା, ତାହା ମପାଯାଏ ଆତ୍ମିକ ବିକାଶ ନେଇ। ତାର କାଳ ଅନନ୍ତ। ହିନ୍ଦୁର ଇତିହାସ ତେଣୁ ରାଜା-ମହାରାଜାର, ଯୁଦ୍ଧ-ସଂଧର, ସନ-ତାରିଖର ଇତିହାସ ନୁହେଁ, ତାହା ଏକାନ୍ତରେ ଆତ୍ମାର, ଜାତୀୟ ଆତ୍ମାର ଇତିହାସ। ...ହିନ୍ଦୁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ପରି ସନ ତାରିଖର ପୂଜାରୀ ନୁହେଁ; ସେ ବିରାଟ ଓ ମହାନ ଆତ୍ମାର ଅମୃତତ୍ଵର ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣତାର କେବଳ ପୂଜାରୀ।”^{୩୯}

ଇତିହାସ ପରି ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଜନ ଓ ସନର ତାଲିକାକୁ ଅସ୍ଵୀକାର କରିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କ ବିଚାରରେ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଶୁଷ୍କ ନାମ ତାଲିକା ନ ହୋଇ ଅତି ସୁଖପାଠ୍ୟ ଓ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ। କାରଣ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ହିଁ ହେବ ଯେ କୌଣସି ଜାତିର ଆତ୍ମାର ଇତିହାସ, ତାର ପ୍ରକୃତ ମର୍ମବାଣୀ।

ମାନସିଂହ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଛାତ୍ରଥିଲେ ଓ କେତେକ ସୁନିର୍ବାଚିତ ଇତିହାସର ମୁଗ୍ଧ ପାଠକ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ। ସେ କେନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀକର୍ତ୍ତୃକ ଅନୁରୂଦ୍ଧ ହୋଇ ଇଂରାଜୀରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଲେଖିବା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ କବିଙ୍କ ଉପରେ କେତେକ ସୁଖପାଠ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଲେଖିଥିଲେ। ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ କରାଇବା ପାଇଁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଇଂରାଜୀରେ ଆଲୋଚନାମାନ କରିଥିଲେ। ଖ୍ରୀ: ୧୯୩୫ ବେଳକୁ ମାତ୍ରାସରୁ ପ୍ରକାଶିତ ଇଣ୍ଡିଆନ୍ ରିଭ୍ୟୁ ଓ ବାଂଗାଲୋରରୁ ପ୍ରକାଶିତ ‘ତ୍ରିବେଣୀ’ ପତ୍ରିକାରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନାସବୁ ସେ ଲେଖିଥିଲେ। ପରେ ତଃ ନଗେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସଂପାଦନାରେ ପ୍ରକାଶିତ ‘ଇଣ୍ଡିଆନ୍ ଲିଟରେଚର’, ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶିତ ‘କର୍ଣ୍ଣେପରାରୀ ଇଣ୍ଡିଆନ୍ ଲିଟରେଚର’ (୧୯୫୭), ଓ ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ପ୍ରଚାର ସମିତି ଦ୍ଵାର୍ଷା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶିତ ‘ଭାରତୀୟ ବାତ୍ସଲ୍ୟ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମାନସିଂହ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ। ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶିତ ‘ହିଷ୍ଟି ଅଫ୍ ଓଡ଼ିଆ ଲିଟରେଚର’ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ତାର ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ସଂସ୍କରଣ ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ’ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ରଚନାକ୍ରମର ପରିଣତ ରୂପ।

ମାନସିଂହଙ୍କର ସଂପୃକ୍ତ ଇତିହାସ ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କଦ୍ଵାରା ଆଲୋଚିତ। ଏହି ଆଲୋଚନା କେତେବେଳେ ନିୟାୟତ୍ଵକ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ପ୍ରଶଂସାବାଚକ। ନିଜ ତରଫରୁ ମାନସିଂହ ଏହାର ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେ ସାହିତ୍ୟ

ଇତିହାସ କ'ଣ? ତାର ଆବଶ୍ୟକତା କ'ଣ? ଓ ତାର ରୂପରେଖ କ'ଣ ହେବା ଉଚିତ ସେ ବିଷୟରେ ଦିୱନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିଲେ। ମାନସିହଙ୍କ କଳା, ସାହିତ୍ୟ ଓ ତାର ଇତିହାସ ସଂପର୍କରେ ଧାରଣାକୁ ଉକ୍ତ ଉତ୍ତର ସ୍ପଷ୍ଟ କରୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ, ସଂପୃକ୍ତ ଉତ୍ତରରେ ଅବତାରଣା କରାଯାଇଥିବା ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ। ତାଙ୍କ ମତରେ: “ପ୍ରଥମ କଥା ହେଲା କୌଣସି ଜାତିର ଇତିହାସ ପରି କୌଣସି ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ କେବଳ ନାମ ତାରିଖର ପଞ୍ଜିକା ହୋଇ ନ ପାରେ। ଗୋଟିଏ ଜାତିର ରାଜନୈତିକ ଇତିହାସ ଅପେକ୍ଷା ସେହି ଜାତିର ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଆହୁରି ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଓ ଗଭୀରତର ଭାବରେ ସେହି ଜାତିର ଆତ୍ମାର ଇତିହାସ। ତେଣୁ ସେ ଇତିହାସରେ ସେହି ଜାତିର ଆତ୍ମା ଯେଉଁମାନଙ୍କ ରଚନାରେ ପ୍ରସ୍ତୁତି ହୋଇ ପାରିଛି କେବଳ ସେହି ମାନଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବାର କଥା। ଯେହ୍ନାତାଉ ଲେଖକମାନଙ୍କର ତାଲିକା ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସ ହୋଇ ନ ପାରେ।”^{୪୦}

ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସର ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ ହେଲା- ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ସାହିତ୍ୟ କୃତି, ସନ-ତାରିଖ, ନାମ-ଧାମର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ବିତ୍ତ୍ୱିତ କରେ। କାରଣ ସାହିତ୍ୟ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାଳରେ ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ ହେଁ ତାହା କାଳାତୀତ। ସନ ତଥା ତାରିଖର ଦୌରାତ୍ମ୍ୟ ବହୁତ ସମୟରେ ରସବୋଧକୁ ମ୍ଲାନ କରି ଦିଏ। ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସର ତୃତୀୟ କଥା ହେଲା: “ସେଥିରେ ସଂପୃକ୍ତ ଜାତିର ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିବା ଉଚିତ। ତା ନ ହେଲେ ସେ ହେବ ଏକ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ମାତ୍ର”।^{୪୧} କଳାସୃଷ୍ଟି ବ୍ୟାକରଣର ନିୟମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ବାହ୍ୟ ଜଗତ ଭିତରେ କାବ୍ୟକୁ ଖୋଜିଲେ ବହୁତ ସମୟରେ ବିଭ୍ରାନ୍ତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ। ଠିକ୍ ସେହି ଭଳି ସନ ତାରିଖର ଇତିହାସକୁ ସେ ସୁଲିଖିତ ଓ ନିଜର ଆତ୍ମାଦେଇ ରଚିତ ଏକ ଇତିହାସର ସମଧର୍ମୀ ନୁହେଁ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି।

ମାନସିହଙ୍କର ଏଇ ତତ୍ତ୍ୱ ଭିତରେ ତାଙ୍କ ଇତିହାସର ମୌଳିକ ଦୁର୍ବଳତା ରହିଛି। ଜାତି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମାଜକୁ ନେଇ ଗଠିତ କ୍ଷିତିଭାବସଭା ମାତ୍ର; କୌଣସି ଅଖଣ୍ଡ ଏକକ ବାସ୍ତବ ସଭା ନୁହେଁ। ତେଣୁ ଜାତିର ଆତ୍ମା ସାହିତ୍ୟରେ ଖୋଜିବା ଭାବବାଦିତାର ଚରମ ଉଦାହରଣ। ଇତିହାସର ଉପସ୍ଥିତିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା ଭାବବାଦୀ ଆଲୋଚକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏଭଳି ଉକ୍ତି ଶୋଭାପାଏ। ସାହିତ୍ୟ ମାନବିକ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରକାଶ। ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଖସିଥିବା କୌଣସି ଅଦେହୀ ସଭା ନୁହେଁ। ଏହା ସମାଜବଦ୍ଧ ମଣିଷର ବଞ୍ଚିବା ମରିବା ସଂଗ୍ରାମ ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ବିକଶିତ କରାଇବାର ଇଚ୍ଛା ମଧ୍ୟରୁ ଜନ୍ମ ନିଏ। ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରରେ ଚେତନା ବସ୍ତୁକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରେ ନାହିଁ, ବସ୍ତୁହିଁ ଚେତନାକୁ ସୃଷ୍ଟି କରେ। ତେଣୁ କୌଣସି ଜନଗୋଷ୍ଠୀର ବାସ୍ତବ ଇତିହାସ ଠାରୁ ତା'ର ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିହେବ ନାହିଁ। ଇତିହାସ ତ ଶୂନ୍ୟରୁ ଖସେ ନାହିଁ, ତାହା ସନ-ତାରିଖ, ସାମାଜିକ-ରାଜନୈତିକ ଘଟଣାର ଉପରେ ହିଁ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୁଏ। ମାନସିହ ଏ ସବୁକୁ ଅବହେଳା କରିବା ପଳରେ, ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ କେତେଜଣ ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କ ଉପରେ ଇଂପ୍ରେସନ୍‌ସ ଆଲୋଚନାର ସମ୍ପର୍କରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଭାଷୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସକରୁଥିବା ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଭାଷାଗତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏଥିରେ ଖୋଜିଲେ ନିରାଶ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ବହୁ ଆଲୋଚନା ମାନସିହଙ୍କର ଏହି ଚକ୍ରଗତ ଦୂର୍ବଳତାକୁ ବୁଝି ନ ପାରି ଉପରୋକ୍ତରିଆ ଭାବରେ କେବଳ ସନ ତାରିଖର ବିବରଣୀ ନେଇ ତାଙ୍କ ସହ ବିତର୍କ କରିବାରେ ଲାଗିଥିଲେ ।

ଶେଷକଥା :

କଳା ତଥା ସାହିତ୍ୟ, ମଣିଷର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର ଏକ ପ୍ରକାଶ । ସଂସ୍କୃତି ଯେଉଁ ଏକ ବାସ୍ତବ ଭିତ୍ତିରୁ ଉଦ୍ଧାରିତ ହେଲେ ବି ଉତ୍କର୍ଷର କଥା ହିଁ କହିଥାଏ, କଳା ବା ସାହିତ୍ୟ ସେହିପରି ଉଦ୍‌କୃତ ହୋଇଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀର ମନକଥା ହିଁ ପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ । କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ତା'ର ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି ଓ ସମାଜ ପ୍ରତି ତା'ର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଦ୍ଵାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇଥାଏ । ମାନସିହ ଦରିଦ୍ର ପରିବାରରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବି, ସାମାଜିକ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଥିଲେ ସାମାନ୍ୟବୀ । ସାମାନ୍ୟବୀ ଅର୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରତିପରି ଓ ଆଭିଜାତ୍ୟରେ ବିଶ୍ଵାସ କରେ । ଏହି ଆଭିଜାତ୍ୟର ନିର୍ଯ୍ୟାସକୁ ଏକ କହିତ ଇତିହାସରୁ ହିଁ ତାହା ସଂଗ୍ରହ କରିଥାଏ । ମାନସିହଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ଘଟିଛି । ସେ କୌଣସି ଦିନ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ସହ ନିଜକୁ ମିଶାଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । କବି ଯେ ଜଣେ ସାଧାରଣ ମଣିଷ ଓ ତାର କାବ୍ୟକବିତା ସାଧାରଣ ମଣିଷର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାର ଆତ୍ମ ପ୍ରକାଶ— ଏକଥା ସେ ସ୍ଵୀକାର କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ସମାଜବାଦୀ ସମାଜରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧନରେ ଦରିଦ୍ର ହେଲେବି ତାକୁ ଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ମାନସିହ କବିପାଇଁ ଅନୁରୂପ ସ୍ଥାନଟିଏ ଆଜିର ସମାଜରେ ଖୋଜିଛନ୍ତି । ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ନିଜ ସପକ୍ଷରେ ଏକ ଓକିଲାତି । ଆମ୍ଭକୈନ୍ଦ୍ରିକ ହେବା ପଳରେ ମାନସିହଙ୍କର କାବ୍ୟଜିଜ୍ଞାସା ବସ୍ତୁନିଷ ହୋଇପାରି ନାହିଁ, ଭାବବାଦୀ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ପ୍ରସ୍ତା, ସୃଷ୍ଟି ଓ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରକାଶ ଭଂଗୀ, ତା'ର ଉପାଦାନ ସବୁକୁ ସେ ଭାବବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ହିଁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ମାନସିହ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଛାତ୍ରଥିଲେ ଓ ସେହି ସଂପର୍କଯୋଗୁଁ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ କବିଗଣଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଓ ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ତାଙ୍କର କିଛି ପରିଚୟ ବି ଥିଲା । କିନ୍ତୁ କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଗତ ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀ ଭିତରେ ହୋଇଥିବା ନାଂଦଳିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ସେ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବା ଭଳି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ । ମାର୍କସ୍, ଡିପ୍ରେ, ଲୁକାସ୍, କଡ଼ଟ୍ଟଲ ବା ପ୍ଲେଖାନଭ୍‌ଜ୍ ଭଳି ବସ୍ତୁବାଦୀ ସାହିତ୍ୟ ବିଚାରକଙ୍କ ଲେଖା ତ ଦୂରର କଥା, ସେ କୁମାରସ୍ଵାମୀ, ବୋସାଂକ୍ସେଟ, ରିଚାର୍ଡସ୍, ଇରିୟଟ୍ ଜିମ୍ସ ଭାରତୀୟ ଆଙ୍କଳାରିକ, ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ଅଭିନବଗୁପ୍ତ ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ତାଙ୍କ ବିଚାରଧାରାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଇତିହାସ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଧାରଣା ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ହେତୁବାଦକୁ ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିବା ମାନସିହ, ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ହେତୁବାଦକୁ ନ୍ୟାୟାତ୍ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏକଥା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ଵୀକାର୍ଯ୍ୟ, କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ

ଉପଭୋଗ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଏକ ସଂସ୍କୃତ ଓ ରସଗ୍ରାହୀ ମନ ଥିଲା । ତେଣୁ ସେକ୍ସପିଅର, କାନିଦାସ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପ୍ରମୁଖ ଅନେକ କବି ତାଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ସେ ଇଂପ୍ରେସନିଷ୍ଟ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଯୁକ୍ତିଗ୍ରାହ୍ୟ ହେବାକୁ ହେଲେ ତାହାକୁ ସଂହତ (ଇଣ୍ଟିଗ୍ରିଟି) ହେବାକୁ ହେବ । ସେହି ସଂହତି ବା ଇଣ୍ଟିଗ୍ରେସନର ଅଭାବ ହେତୁ ମାନସିହଙ୍କର କାବ୍ୟଜିଜ୍ଞାସା ଅପରିପକ୍ୱ ଓ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଖଣ୍ଡିତ ।

□ □

ପ୍ରାଚୀନକା :-

- ୧- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩)-ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୫୭୩.
- ୨- ତତ୍ତ୍ୱେବ ପୃ. ୫୭୪,
- ୩- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପରଧର୍ମ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୫୯୨.
- ୪- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିବି କାହିଁକି ? (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୬୦୬,
- ୫- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୬୦୭.
- ୬- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୪) ନିକ୍ଷେପ (କାବ୍ୟ) ପୃ. ୩୦.
- ୭- ମାନସିହ, କବି ଓ ଅଭିଜାତ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ରସଚକ୍ର, ପ୍ରଥମଭାଗ ତୃତୀୟ ସଂଖ୍ୟା (ବୈଶାଖ-୧୩୪୦) ପୃ. ୧.
- ୮- M.H. Abram's- The Mirror and the Lamp. (1976) Oxford University press, NewYork.
- ୯- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ-୧୯୬୨) ଧୂପ '(କାବ୍ୟ)ର ଭୂମିକା ପୃ.ଏକଅଣା ।
- ୧୦- "The material of a poem comes from within and the constitute expresses neither objects nor action, but of the fluid feelings of the poet himself." M.H. Abrams-The Mirror and the Lamp.
- ୧୧- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମଭାଗ-୧୯୬୨) 'ଧୂପ' ଭୂମିକା ପୃ.ତିନିଅଣା,
- ୧୨- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟଭାଗ-୧୯୬୪) 'ରାଜକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର' ପୃ.୪୦୨.
- ୧୩- ତତ୍ତ୍ୱେବ ପୃ.୪୨୬.
- ୧୪- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଭାଗ-୧୯୭୩) ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ.୫୮୨.
- ୧୫- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ.୫୮୨-୮୩.
- ୧୬- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୫୯୦
- ୧୭- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମଭାଗ-୧୯୬୨) ଶେଳୀମୃତ୍ୟୁ (କବିତା) ପୃ.୧୫୯.
- ୧୮- ତତ୍ତ୍ୱେବ, ପୃ. ୧୬୧
- ୧୯- ତତ୍ତ୍ୱେବ, କବିକହେ (କବିତା) ପୃ.୬୭.

- ୨୦- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଭାଗ-୧୯୭୩) ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ.୪୧୯.
- ୨୧- ତନ୍ତ୍ରିକ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତା (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୪୩୧
- ୨୨- ତନ୍ତ୍ରିକ, ରାଧାନାଥ ଓ ମଧୁସୂଦନ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ.
- ୨୩- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଭାଗ-୧୯୭୪) କମଳାକର (କାବ୍ୟ) ପୃ.୧୯୮.
- ୨୪- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୨) ପ୍ରାପ୍ତି (କବିତା) ପୃ.୪୪୩.
- ୨୫- ତନ୍ତ୍ରିକ, ପ୍ରସାଦ ଯାଦୁ (କବିତା) ପୃ. ୪୮୯.
- ୨୬- ତନ୍ତ୍ରିକ, କବି ଗୌରବ (କବିତା) ପୃ. ୨୯୩.
- ୨୭- ତନ୍ତ୍ରିକ, ଶିଳ୍ପୀ-ବନ୍ଦନା (କବିତା) ପୃ. ୨୫୪.
- ୨୮- "The poet, the play-wright, the musician, the sculptor, and the painter may have different ways of expression but the material they wish on is basically the same, that is man and his dreamsm. The ultimate object of all creative artists is but the apprehension and propagation of Truth, through the Joy of Beauty It is limitation of time, place, circumstances as well as of that of the artists own personal natures that free them to choose different medium of expression. But these should never be allowed to blind to the essentials of all arts".
Manshing, M.Kalidas and Shakespear (1969) Page-40.
Motilal Banarasi Das, New Delhi.
- ୨୯- ମଜୁମଦାର, ମୋହିତଲାଲ କବି ଶ୍ରୀମଧୁସୂଦନ ପୃ. ୮-୧୧, ତୃତୀୟ ସଂସ୍କରଣ (୧୯୭୫) ବିଦ୍ୟାଦୟ, କଲିକତା
- ୩୦- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩) ରାଧାନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ.୪୬୪.
- ୩୧- ତନ୍ତ୍ରିକ, ପଲ୍ଲବି ନନ୍ଦକିଶୋର (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ-୫୦୫.
- ୩୪- ମାନସିଂହ, ଅନୁଷ୍ଠାନ (ଉପନ୍ୟାସ) ପୃ.୩୦.
- ୩୫- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩) ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ.୪୧୭-୪୧୭.
- ୩୬- ତନ୍ତ୍ରିକ, ପୃ. ୪୧୮.
- ୩୭- ମାନସିଂହ, ଜୀବନୀ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ; କାଳିଦାସ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ.୪୭.
- ୩୮- ମାନସିଂହ, ନବଜୀବନ ସ୍ତବ୍ଧ ବର୍ଷ, ଏକାଦଶ ସଂଖ୍ୟା ପୃ.୬୮୩.
- ୩୯- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩) ପଣ୍ଡା ଗୋପବନ୍ଧୁ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ.୫୧୪-୫୧୫.
- ୪୦- ମାନସିଂହ, ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (ଆଲୋଚନା) ନବଜୀବନ ୭/୧୦, ପୃ ୬୪୩-୬୪୬.
- ୪୧- ତନ୍ତ୍ରିକ.

ନବମ ଅଧ୍ୟାୟ
ସଂସ୍କୃତି

ସଂସ୍କୃତି

ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷା, କଳା ବା ସାହିତ୍ୟର ବିଚାର କଲାବେଳେ ବା ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଓ ଗୌରବଗୀଥାର ପରିଚୟ ଦେଲାବେଳେ ‘ସଂସ୍କୃତି’ର ବିଚାର ଭିତରକୁ ପଶିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଏସବୁର ଆଲୋଚନା ସଂସ୍କୃତିର ଆଲୋଚନା । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ରଚନା କଲାବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର ଶଂକୁ ଭାବରେ ସେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଐତିହ୍ୟପ୍ରବଣ ଓ ଜାତି-ପ୍ରେମରେ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ କବି-ମନ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ନାନା ପ୍ରକାର ସଂସ୍କୃତି-ସଂପର୍କିତ ଜିଜ୍ଞାସାରେ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ।

କୌଣସି ଲେଖକଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି ବିଶେଷ ବା ସଂସ୍କୃତିର ଆଲୋଚନାକୁ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେଲେ, ସେ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ କେତେକ ଅତି ସାଧାରଣ ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ପରିଚିତ କି ନାହିଁ, ତାହା ଦେଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଐତିହାସିକ ଯେଉଁଲି ନିଜର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଦେଶ, କାଳ ଭିତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ନିରବଧି କାଳ ରଚନାକୁ କରିବାକୁ ଯାଇ, ନିଜ ଦେଶ କାଳର ସୀମାବଦ୍ଧତା ପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ; ପ୍ରତିପଳିତ ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ସଂସ୍କୃତିର ଆଲୋଚକ ନିଜର ଆଲୋଚନା ଭିତରେ ଆପଣା ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜିଜ୍ଞାସାର ସୀମାବଦ୍ଧ ପ୍ରକାଶ କରିଥା’ନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକମାନେ ସଂସ୍କୃତିର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଚାର ବା ବିଦେଶୀ ସଂସ୍କୃତିର ବିଚାର କରିବା ତ ଦୂରର କଥା, ନିଜ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟ ମଧ୍ୟ ବହୁଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଇପାରି ନଥିଲେ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶା, ବିଶେଷତଃ ପୂର୍ବ-ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ଇତିହାସ ରଚନା କରାଯିବା ସମୟରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଥିଲା । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ସ୍ଥାପତ୍ୟର ବିଚାର କରିବାକୁ ଯାଇ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଂଠ ଦାସ, ନିର୍ମଳ କୁମାର ବସୁ ପ୍ରମୁଖ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଆଦିମ ଜନଜାତି ଗବେଷଣାର ପଥକୃତ ଭେରିଅର୍ ଏଲ୍‌ଫିନ୍, ନିର୍ମଳ କୁମାର ବସୁ ଓ ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଓଡ଼ିଶାର ସୀମାରେଖା ଭିତର ଥିବା ଅବହେଳିତ ମୁଣ୍ଡା, ଖବର, ଭୂୟାଁ, ତଥା ସାଗାଳମାନଙ୍କର ଜୀବନଯାପନ ବିଧି ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚପାତ କରିଥିଲେ । ତଥାପି ଦୁଃଖର ସହିତ କହିବାକୁ ପଡୁଛି ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତି ଗବେଷଣା ବା ଆଲୋଚନା ତାର ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥା ଅତିକ୍ରମ କରିପାରିନାହିଁ । ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ‘ଦି ସାଗା ଅଫ୍ ଦି ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଅଫ୍ ଜଗନ୍ନାଥ’, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ତଥା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଯେଉଁସବୁ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ହେଉଛି ରାଜନୈତିକ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତି-ଆଲୋଚନା । ମାନସିଂହଙ୍କର ଏହି ସୀମାବଦ୍ଧତା ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଆଲୋଚନାର ସୀମାବଦ୍ଧତାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିଥାଏ; ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ନିଜେ କହୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ପରଂପରାରର ଖୋଲପା ଭିତରୁ ବାହାରି ଆସିବାରେ ତାଙ୍କର ଅସମର୍ଥତାକୁ ହିଁ ପ୍ରତିଫଳନ କରିଥାଏ ।

ଜଣେ ନୃତ୍ୟବିତ୍ ବା ସମାଜ ବିଜ୍ଞାନୀର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମାନସିହ ସଂସ୍କୃତିର ଆଲୋଚନା କରିନାହାନ୍ତି । ସେ ପେଶାଦାର ଐତିହାସିକ ମଧ୍ୟ ନଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସଂସ୍କୃତି-ଜିଜ୍ଞାସା ଆତ୍ମ-ଜିଜ୍ଞାସାର ସଂପ୍ରସାରଣ ମାତ୍ର । ନିଜର ପରିଚୟକୁ ସାବିକ ଭାବେ ଜାଣିବା ପାଇଁ, ନିଜ ଅତୀତର ସଂଧାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ ସଂସ୍କୃତିର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି ।

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ମାନସିହ ପାରିକୁଦ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଏକ ଗ୍ରାମୀଣ ମଧ୍ୟବିତ୍ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ପରିବାରର ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆର୍ଥିକ ସ୍ୱଚ୍ଛଳତା ନଥିଲା ବା ନିଜ ପରିବେଶକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ବାହାର ଜଗତରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ପାଇଁ ସୁଯୋଗ ଦେବାର ଆର୍ଥିକ କ୍ଷମତା ନଥିଲା, କିନ୍ତୁ ତା'ର ଆଭିଜାତ୍ୟ ଥିଲା ଦୃଢ଼ମୂଳ । ତାଙ୍କର ପାରିବାରିକ ସଂଜ୍ଞା ମାନସିହ ତା'ର ସୂଚନା । ମାନସିହ ଏକ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଉପାଧି । କ୍ଷତ୍ରିୟମାନେ ରାଜ-ବଂଶଜ । ମାନସିହଙ୍କର ପରିବାର ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ପାରିକୁଦ ରାଜବଂଶର କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ । ମାନସିହଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ଅମଳରୁ ସେ ମାନସିହ ଉପାଧିପ୍ରାପ୍ତ । ମାନସିହଙ୍କ ବାଲ୍ୟକାଳ କିଛିଦିନ ପାଇଁ ପାରିକୁଦ ରାଜପ୍ରାସାଦରେ ବିତିଥିଲା । ତାଙ୍କ ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷା ପାରିକୁଦ ଗଡ଼ରେ ହିଁ ସମାହିତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ମାନସିହଙ୍କ ମନରେ, ସେ ଯେ ଅତୀତର ବୀରତ୍ୱ ଏବଂ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଥିବା ଏକ ପରିବାରର ଦାୟାଦ, ଏହି ଭାବ ଚିରଦିନ ରହି ଆସିଥିଲା । ସାମନ୍ତ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତାକୁ ଘୃଣାକରେ । ଅର୍ଥର ମୋହକୁ ସେ ଅସ୍ୱୀକାର କରେ କିନ୍ତୁ ଭଲରେ ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ଚାହେଁ । ମାନସିହ ଯେଉଁ ପରିବେଶରେ ବଢ଼ିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଯେଉଁ ପରିବେଶରେ ତାଙ୍କର ବୌଦ୍ଧିକ ଜୀବନର ବିକାଶ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଥିଲା କଟକ ସହର ଓ ପାଟନା ସହରର ବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଠ ଓ ପ୍ରତିଯୋଗିତାମୟ ଜୀବନ; 'ମାଲୁଦ'ର ପ୍ରତିଯୋଗିତାହୀନ ଓ ସ୍ତମ୍ଭିତ ସମାଜ ନୁହେଁ । ଗ୍ରାମ୍ୟ ସମାଜରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଏକ ପରିଚୟ ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସହରରେ ସେ ପରିଚୟ ଖୋଜିବିଲେ ହତାଶ ହେବାକୁ ହୁଏ । ମାନସିହ ନିଜର ଛାତ୍ର ଜୀବନରେ ଏହି ପରିଚୟ ସଂକଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ପରିଚୟ ସଂକଟରୁ ମୁକ୍ତିପାଇଁ, ଗ୍ରାମର ଗ୍ରାମବାସୀ ସହରକୁ ଆସିଲେ, ଜାତିଭାଇ ଶୁଖିଲା କରେ । ନିଜ ଗାଁ, ଜାତି ବା ଅଞ୍ଚଳକୁ ନେଇ ସଂଘ ଗଢ଼େ । କିମ୍ବ ନିଜ ଭିତରେ ସୁସ୍ଥ ରହିଥିବା ଅଥଚ ସହରରେ ପରିଚୟ ଲାଭର ମାଧ୍ୟମ ହୋଇଥିବା ନାନା ପ୍ରତିଭାର ସଂଧାନ କରେ । ମାନସିହ ନିଜ ଭିତରେ ଏଇଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ କବି ପ୍ରତିଭାର ହିଁ ସଂଧାନ କରିଥିଲେ । ଗ୍ରାମ୍ୟ ମଧ୍ୟବିତ୍ତର ସହରରେ ଦେଖା ଦେଉଥିବା ଆର୍ଥିକ ସଂକଟ, ପରିଚୟ ସଂକଟ ଓ ସମ୍ମାନ ସଂକଟ, ତାଙ୍କୁ ଗ୍ରାମ, ଅତୀତ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ ଜୀବନ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷିତ କରିଦିଏ । ନିଜେ ବଞ୍ଚିଥିବା ଜୀବନପ୍ରତି ତାଙ୍କ ଭିତରେ ଏକ ଭଲସିଦ୍ଧି ଭାବ ଆଣିଦିଏ । ମାନସିହଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ହୋଇଛି । ତାଙ୍କର ଆତ୍ମଜୀବନୀମୂଳକ ଉପନ୍ୟାସ 'ଅନ୍ୱେଷଣ'ର ପ୍ରଭୁପାଦ ଚରିତ୍ରର କ୍ରିୟାକଳାପ ଏହି ସମସ୍ତ ସଂକଟର ପ୍ରକାଶ ।

କେବଳ ମାନସିଂହଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମଗ୍ର ଭାରତର ସାଂସ୍କୃତିକ-ଜୀବନ ଅତୀତପ୍ରତି ଏକ ଉନ୍ନାଦିକତାରେ ଭରା। ବର୍ତ୍ତମାନର ଗ୍ଳାନିକୁ ଭୁଲି ଭବିଷ୍ୟତରେ ଉନ୍ନତ ହେବାପାଇଁ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କଠାରୁ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ସମସ୍ତ ମହାପୁରୁଷ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି। ପୂର୍ବଜୀବୀ ଅର୍ଥନୀତି ତାର ଜୟଯାତ୍ରା ଉଡାଇ ବିଶ୍ୱସମାଜକୁ କ୍ରମଶଃ କବଳି କରିଛି। ଆଧୁନିକ ଜୀବନର ପ୍ରମୁଖ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସକଳ ଯଥା— ନିୟମନିଷ୍ଠ ସମାଜ, ସାମାଜିକ ଅଧିକାର, ଜାତୀୟତା, ସାମାଜିକ ଶିକ୍ଷା, ତଥା ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଚାରବୋଧ, ପୂର୍ବଜୀବୀ ଅର୍ଥନୀତିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା ପରୋକ୍ଷ ଫଳଶ୍ରୁତି। ଇଂରେଜ ଉପନିବେଶବାଦୀ ଶାସନକଳ ଓ ଆର୍ଥନୀତିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଫଳରେ ଭାରତ ପୂର୍ବଜୀବୀର ସଂପର୍କରେ ଆସିଥିଲା। ଏହି ଉପନିବେଶିକ ପୂର୍ବଜୀବୀ ଅର୍ଥନୀତି ଓ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥା ଆମର ପୁରୁଣା ସାମତତତ୍ତ୍ୱକୁ ଭାଙ୍ଗି ଏକ ନୂଆ ସାମତତତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲା। ଯେଉଁମାନେ ପରିଚୟରେ ମଧ୍ୟବିର ବାସ୍ତବତଃ ସେମାନେ ଥିଲେ ସାମତତମନୋବୃତ୍ତି-ସଂପନ୍ନ। ମାନସିଂହଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଘଟିଥିଲା। ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ମଧ୍ୟବିର ଶ୍ରେଣୀର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ବହୁ ପକ୍ଷରେ ଘଟିଥିବାରୁ ଆଧୁନିକ ମାନବତ୍ୱରେ ତାର ବିକାଶ ମଧ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ପଡ଼ିଯାଇଥିଲା। ଆଧୁନିକ କାଳର ସଂସ୍କୃତି ମୁଖ୍ୟତଃ ମଧ୍ୟବିର ସଂସ୍କୃତି। ଏ ସଂପର୍କରେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଖ୍ୟାତ ଐତିହାସିକ ସ୍ୱର୍ଗତ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ମତ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ “ମଧ୍ୟବିର ଶ୍ରେଣୀ ହିଁ ସମାଜର ମେରୁଦଣ୍ଡ। ଓଡ଼ିଶାରୁ ଏହି ଶ୍ରେଣୀ ଲୋପ ପାଇଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଗତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନ୍ଦର ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଓ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଶିକ୍ଷା ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନ୍ୟ ଭାଷାଭାଷୀମାନଙ୍କ ବହୁପକ୍ଷରେ ପଡ଼ିଯାଇଥିଲେ। କାଳର ଜୁର ଚକ୍ରାନ୍ତରେ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଏହିପରି ବହୁ ପକ୍ଷରେ ପଡ଼ିଥିବାବେଳେ ୧୯୩୬ ମସିହାରେ ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କ ଦୟାରୁ ଦାନସ୍ୱରୂପ ସେମାନଙ୍କୁ ନୂତନ ପ୍ରଦେଶଟିଏ ମିଳିଥିଲା। ଏହା ନାମ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶ ରଖାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ପ୍ରାକୃତିକ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତିନିଧି ନ ଥିଲା। ‘ନାହିଁମାମୁଁ ଠାରୁ କଣା ମାମୁଁ ଭଲ’— ଏହି ନୀତିରେ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶରେ ପରିଣତ ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ କୌଣସି ଚମକପ୍ରଦ ପ୍ରଗତି ଘଟି ନଥିଲା। ଦୀର୍ଘ ଚାରିଶତାବ୍ଦୀର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ, ବନ୍ୟା, ରୋଗ, ଅଶିକ୍ଷା ଓ ହୀନମ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ନିଷ୍ପେକ୍ଷିତ ଓଡ଼ିଆ ୧୯୩୬ ମସିହାରେ ପ୍ରଥମଥର ପାଇଁ ଆଖିମେଲି ଚାହିଁଥିଲା ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିବେଶୀମାନଙ୍କ ସଂଗରେ ପାଦମିଳାଇ ଚାଲିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ତାର ନ ଥିଲା। ୧୯୩୬ ମସିହାରୁ ୧୯୪୭ ମସିହା ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଘଟଣା ଘଟିଥିଲା, ଯାହାକି ଓଡ଼ିଶାର ନୂତନ ସ୍ୱୟନ ଆଣି ଦେଇଥିଲା। ତାହା ହେଉଛି ୧୯୪୩ ମସିହାରେ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ସଂସ୍ଥାପନ। ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ସମ୍ବଲପୁର, ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ପୁରୀରେ ତିନୋଟି କଲେଜ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେବାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ଦାରିଦ୍ର୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ହ୍ରାସ ହୋଇଥିଲା। ତଥାପି ସ୍ୱାଧୀନତା ପୂର୍ବରୁ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶା କିପରି ଅନଗ୍ରସର ଥିଲା, ତାହା ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହେବ।

ଖ୍ରୀ: ୧୯୪୪ ମସିହାରେ ଦେଖାଯାଇଥିଲା ଯେ ସମଗ୍ର ପ୍ରଦେଶଟିରେ ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକା ଜାରିତ ନ ଥିଲା । ଏଣୁ ବାମଶାସ୍ତ୍ର ରାଜାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ‘ଶଂଖ’ ନାମକ ଏକମାତ୍ର ପତ୍ରିକା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ।”^୧

ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ଚାକିରୀକାଳ ମଧ୍ୟରେ ସରକାର, ରାଜା ବା ଧନୀସଂପ୍ରଦାୟ ସାହାଯ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିକୁ ବାହାରେ ପରିଚିତ କରିବା ତଥା ଏହାର ଉନ୍ନତ୍ତ୍ୱକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍‌ଗ୍ରୀବ ଥିଲେ । ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂସ୍କୃତି-ଆନ୍ଦୋଳନ ତେଣୁ ତାଙ୍କ ଜାତିପ୍ରେମର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାଶ । ମାନସିଂହଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି-ଜିଜ୍ଞାସା ଦୁଇଟି ରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଗୋଟିଏ ହେଲା କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂସ୍କୃତି ବିଚାର, ଦ୍ୱିତୀୟଟି ହେଲା ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ ଐତିହାସିକ ମାନସିଂହଙ୍କର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜିଜ୍ଞାସା । ଦୁଇଟି ଭିତରେ ବିରୋଧ ନାହିଁ, ବରଂ ଗୋଟିଏ ଅପରଟିର ପରିଣାମ କେବଳ । ମାନସିଂହ ଆଦ୍ୟ ବୟସରେ ଚିଲିକା ଅଞ୍ଚଳରୁ ବାହାରିଆସି, କଟକ ପୁରୀ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ଜାତିର ଦାୟାଦ ଭାବରେ ଯେଉଁ ନିଜକୁ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ, ତାରି ପ୍ରତିଫଳନ ଘଟିଛି କେମା, ସାଧବଝିଅ, ରାଜକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର, କୋଣାର୍କ ତଥା ମାଟିବାଣୀର ଅଜସ୍ର କବିତାରେ । କୌଣସି କିଛିର ବିଚାର କରିବାକୁ ହେଲେ ବିଚାରକଙ୍କର ବିଚାରବସ୍ତୁଠାରୁ ମାନସିକ ଦୂରତ୍ୱ ଆବଶ୍ୟକ । ବିଚାର ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ମାନସିକ ଦୂରତ୍ୱର ଅଭାବ ଘଟିଲେ, ବିଚାରୀଙ୍କସ୍ଥ ବିଚାରକଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସହ ଜଡ଼ିତ ହୋଇପଡ଼େ । ବିଚାରୀଙ୍କସ୍ଥ ସଂପର୍କରେ ବିଚାରକଙ୍କର ବାତ୍‌ମୟ-ପ୍ରକାଶ ଆବେଗପ୍ରବଣ କବିତାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୁଏ । ମାନସିଂହଙ୍କର କବିତା ଏଗୁଡ଼ିକର ଏକ ଚମତ୍କାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ତରରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ବିଚାର ଅଧିକ ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛି । ଇଂଲଣ୍ଡ ଯାତ୍ରାପରେ ମାନସିଂହ ଯେଉଁ ମୁକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି ଆହରଣ କରିଛନ୍ତି, ସେଇ ମୁକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି ତାଙ୍କୁ ନିଜ ସଂପର୍କରେ ଓ ନିଜର ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଅଧିକ ସଚେତନ କରିଛି । ମାନସିଂହଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଚାର ଏହିଭଳି ଏକ ସଚେତନତା-ପୃଷ୍ଠ ମାନସିକ-ଦୂରତ୍ୱର ଭାଷାଗତ ପ୍ରକାଶ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସ୍ମରଣ ଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ତାଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ ଆନ୍ଦୋଳନା ମନ୍ଥୟଧର୍ମୀ, ତାର କାରଣ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିକୁ ସେ ନିଜେ ଉତ୍ତରାଧିକାର ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ ପାଇଅବା ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟାର ପରିଧି ବାହାରେ କେବେବି ଦେଖିପାରି ନାହାନ୍ତି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ସଂସ୍କୃତି ବିଚାରର ଏହି ଦୁଇଟି ରୂପ ତାଙ୍କର ୧୯୩୬ ମସିହା ପୂର୍ବର ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ପରର ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ତୁଳନାତ୍ମକ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ପାର୍ଥକ୍ୟକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯାଇପାରେ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ଓ ରାଜନୈତିକ ଜୀବନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ୧୯୦୩ ମସିହା ପରେ ଯେଉଁ ସାଂସ୍କୃତିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ମଧୁସୂଦନ ଦାସଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଥିଲା, ଯୌବନରେ ମାନସିଂହ ସେଥିରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସଂଗ୍ରାମ କାଳରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି, ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ତଥା ବିରୋଧୀ ଜାତି ପ୍ରତି ଘର୍ଷଜାତର । ମାନସିଂହଙ୍କର ସ୍ୱ-ଜାତି ମୋହ

ତାଙ୍କୁ ବଂଶ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି କେତେକାଂଶରେ ବିଦ୍ବେଷୀ କରି ଦେଇଥିଲା । ବଂଶଜା ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରତି ହାନିକାରକ, ଏହିଭଳି ଏକ ଧାରଣା, ସେ ପରଧର୍ମ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଥିଲେ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ତାଙ୍କୁ ଏହି ଏକଦେଶଦର୍ଶୀ ସ୍ୱଜାତିପ୍ରୀତିରୁ ବିରତ କରିପାରି ନଥିଲା । ସବୁଜ କବିମାନେ ବଂଶଜା କବିମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇଥିବାରୁ ସେ ଏହାର ପ୍ରତିବାଦ କରି ଲେଖିଥିଲେ :— “ସବୁଜ ସାହିତ୍ୟ ସମିତି” ଏହି ବଂଶ ପ୍ରଭାବ ପାଇଁ ବିଶେଷ ଭାବେ ଦାୟୀ । ଏହି ସମିତି ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ଏତିକି ଯେ, ଏହି ଓଡ଼ିଶା ଦେଶର ଧୂଳି-ମାଟି ସଂଗେ ଏମାନେ ସଂପର୍କ ନ ରଖି ବଂଶଜା ସମାଜର ଶିକ୍ଷିତ ସଭ୍ୟ ଭଦ୍ର ବାୟୁ ମଣ୍ଡଳରେ ଅନବରତ ବୁଲୁଥିଲେ । ଏ ଦେଶରେ ଯେ କିଆ-ପୋଲାଂଗ ପୁଟି ଝଡ଼ି ପଡ଼ୁଛି, ସେ ଖବର ନ ରଖି ଏମାନେ ଚାମେଲି, ଗୋଲାପ, ବେଲୁଫୁଲ, ହାସ୍ମା-ହେନାର ଗଂଧ ଆଣି ଆମକୁ ଶୁଂଘାଇଲେ । ସାଧବଝିଅ ନଈରେ ଗାଧୋଇଲା ବେଳେ ଛିଣ୍ଡି ପଡ଼ିଥିବା ବାରହାତ ଲମ୍ବ ବାଳକୁ ସୁନା ଫରୁଆରେ ପୁରାଇ ପାଣିରେ ଭସାଇ ଦେଇ ଅନାଇ ରହିଛି, ସେ ଦୃଶ୍ୟ କବିମାନେ ଦେଖି ପାରୁ ନାହାନ୍ତି, ମେମାନେ ସବୁଜ-ପରୀ, ଆସମାନୁପରୀର ନୃତ୍ୟ ଆମକୁ ଦେଖାଉଛନ୍ତି । ଏ ଜୀବ ଏ ମାଟିରେ ପରିଚିତ ନୁହେଁ । ଏମାନଙ୍କୁ ବୁଝିବାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ବହୁବର୍ଷ ଟ୍ରେନିଂ ପାଇବାକୁ ହେବ । ଏ ପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟ ଏ ଭାଷାର କେତେହେଲେ ସମୃଦ୍ଧି ସାଧନ କରିବ ନାହିଁ; କାରଣ ଏଥିରେ ଜାତିର ପ୍ରାଣ ପ୍ରକାଶ ପାଉନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଷାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମ ଓ ପ୍ରାଣ ଅଛି । ଆମ ଦେଶରେ କାବ୍ୟ ଉପାଦାନ ଯଥେଷ୍ଟ ରହିଛି । ବିଚିତ୍ର ପ୍ରକୃତି, ଗାରିମାମୟ ଅତୀତ, ଭଜନ ଭବିଷ୍ୟତ-ଏଥିରେ କ’ଣ କାବ୍ୟର ଉପାଦାନ ନାହିଁ ?”

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେ ଅପର ସଂସ୍କୃତିର ମହନୀୟତାକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ନିଜ ସଂସ୍କୃତିକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିବାରେ ଯଦି ଅପର ସଂସ୍କୃତିର କିଛି ଭୂମିକା ଅଛି, ତେବେ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏପରିକି ସେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । କଲିକତାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ‘ପ୍ରବାସୀ ଭଜନ ସମ୍ମିଳନୀ’(୧୯୪୧)ରେ ସଭାପତି ଅଭିଭାଷଣରେ ମାନସିଂହ କହିଥିଲେ : “ଆପଣମାନେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଦେଶରେ ରହିଛନ୍ତି, ସେ ସ୍ଥାନର ଯାହାକିଛି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ମହତ, ତାହା ଆମ କୃଷି ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ପୂରେଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତୁ । ଆମ ଅଧ୍ୟୋଗତିର ଗୋଟିଏ ବଡ଼ କାରଣ, ଆମର କୂପମଣ୍ଡଳତା । ଆମର ଚିନ୍ତାମୟକମାନେ ଆମର ଚାରିପଟେ ହୁଡ଼ା ଦେଇ ଆମ ଜାତିକୁ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଜଳାଶୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ଭାବୁଛନ୍ତି, ହୁଡ଼ା ପକାଇଦେଲେ ଆମର ନିଜତ୍ୱ ରକ୍ଷା ହେବ, କିନ୍ତୁ ମୁଁ କହେ ଚାରିଆଡୁ ସିଆର କାଟି ପକାଅ, ଆମ ବିଲକୁ ଚାରିପଟେ ପାଣି ଓ ପଚୁମାଟି ଆସି ତାକୁ ଭର୍ତ୍ତା କରିବ । ...ତେଣୁ ତୁମେ ଓଡ଼ିଆ, ତୁମର ନିଜତ୍ୱ କୃଷିକୁ ହରାଇବ ବୋଲି ଭୟକର ନାହିଁ । ତୁମେ ଅନ୍ୟର କୃଷିକୁ ଚିହ୍ନିଲେ, ନିଜ କୃଷିକୁ ଭଲଭାବରେ

ଯାଇ ବିଚାର କରିବ। ତେଣୁ ବିଦେଶରେ ଯିଏ ଯେଉଁଠି ଅଛ, ସେ ଦେଶର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସମାଜର ଯାହା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ, ସେ ସବୁକୁ ତଳ ତଳକରି ବିଶ୍ଳେଷଣ କର ଏବଂ ଦେଖ କାହିଁକି ସେମାନଙ୍କର ଉନତି ହୋଇଛି ଏବଂ ଆମ ଲୋକଙ୍କୁ କୁହ, ତାଙ୍କର କେଉଁ କେଉଁ ଗୁଣ ଅନୁସରଣ କଲେ, ଆମର କଲ୍ୟାଣ ହେବ।”^୩ ‘ପରଧର୍ମ’ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଏ ଅଭିଭାଷଣ ଯେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ଭାବଧାରାରେ ପରିଚାୟକ ଏଥିରେ ସଂଦେହ ନାହିଁ। ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହେବ ଯେ ମାନସିହ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଯେ ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ତଥା କୌଣସି ଚିନ୍ତାରେ ସ୍ଥିର ବା ସ୍ଥାୟୀ ନୁହନ୍ତି। ସମୟକ୍ରମେ ଓ ଅଭିଜ୍ଞତାର ଅଭିବୃଦ୍ଧିରେ ଏପରି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସ୍ବାଭାବିକ ମଧ୍ୟ।

କବି ମାନସିହଙ୍କ ଜୀବନର ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସଂସ୍କୃତି ଚିନ୍ତା :

ପୂର୍ବରୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି ଯେ, କବିର ଅନ୍ତରଂଗ ଭାବନା ଓ ଅନୁଭବର ଅନ୍ତରଂଗତା ନେଇ ଆନ୍ୟ ଜୀବନରେ ମାନସିହ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଆପଣାର କରିଛନ୍ତି। ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ବହୁଦିଗ, ଯଥା : ତା’ର ବୀରତ୍ବ, ଧର୍ମ, ପର୍ବପର୍ବାଣୀ, ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା ଇତ୍ୟାଦିକୁ ନେଇ ଓଡ଼ିଆ ଜୀବନର ସାମଗ୍ରିକ-ପ୍ରକାଶ। କାଳର ପ୍ରବାହରେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ସେଇ ନିଜସ୍ବରୂପ ହଜିଯାଇଛି। କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତି ସହଜରେ ମରେ ନାହିଁ। ସତ୍ୟତା ପରି ଏହା ଦ୍ରୁତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ନୁହେଁ। କର୍ପୂର ଉଡ଼ିଗଲେ ବି ଜନାରେ ତହାର ମହକ କିଛିଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଥାଏ। ଉତ୍କଳୀୟ ସାମରିକ ସଂସ୍କୃତିର କ୍ଷୟିଷ୍ଟ ରୂପ ଓଡ଼ିଆ ପାଇକମାନଙ୍କର ଆତାର ଚଳଣି ମଧ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ। ସେ ଚଳଣିକୁ ବ୍ୟଂଗ କରିବା ଅନ୍ତରାଳରେ ମାନସିହଙ୍କ ମନ ମଧ୍ୟରେ ସେ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଯେ ସ୍ବପ୍ନ ପ୍ରୀତି ରହିଛି, ଏ କଥା ଅସ୍ବାକାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ। ରାଜ୍ୟ ଯାଇଛି, ଯୁଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଯାଇ ବଢ଼ିନା ଦେଖାଇବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଆଉ ନାହିଁ ତଥାପି ଖୋର୍ଦ୍ଧା, ବାଣପୁର, ପାରିକୁଦ, ମାଲୁଦର ଖଣ୍ଡାୟତ ମନରେ, ସେ ଅହଂକାର ବସାବାନ୍ଧି ରହିଛି। ଅସ୍ଥି-କଂକାଳସାର, ଅର୍ଦ୍ଧ-ନଗ୍ନ, ଅର୍ଦ୍ଧଭକ୍ଷ ଅବସ୍ଥାରେ ଓଡ଼ିଆ ପାଇକର କଳଙ୍କି ଲଗା ଖଣ୍ଡାଟି ଏବେବି ଦଶହରାରେ ପୂଜାଯାଏ। ଏବେ ବି କୌଳିକ ପ୍ରଥାକୁ ବଜାଏ ରଖି ଘରେ ଘରେ ଆପେ ଆପେ ଶାଢ଼ୀ ବାନ୍ଧି ହୁଅନ୍ତି। ଜେମା କାବ୍ୟରେ ମାନସିହ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“ଖଣ୍ଡାଭତ ସେ ବସନ୍ତି କେତେ ଉପାଧିକ ଛତି
ଘରେ ଘରେ ଆପେ ଆପେ ଶାଢ଼ୀ ବନ୍ଧାଣ”^୪

ଏବର ଖଣ୍ଡାୟତଙ୍କୁ ଦେଖି ମାନସିହଙ୍କର ଅତୀତର ଗାଥା ମନେ ପଡ଼ିଛି। ସେ କାଳର ଶୌରବମୟ ସୂତ୍ରକୁ ସ୍ମରଣ କରି ମାନସିହ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“ଯାଇଛି ତାଲି ସେ କାଳ ହାତେ ଧରି ତଳବାର
ଦାଣ୍ଡକୁ କୁହାଟି ଖଣ୍ଡାଭତ ତେଜିବା,
ଖଣ୍ଡାସନେ ମଥା ଛୁର୍ତ୍ତ ମଣିମାଙ୍କ ଆଗ ଭୁର୍ତ୍ତ
ମର-ହାତୀ ପରି ଖେଳି ଧସେଇ ଯିବା।”^୫

ପଡ଼ିତପାବନ ଦର୍ଶନ ବେଳେ

ନିଶିଳ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି,

ବାଇଶି ପାହାଚେ ପାଇବ ପତିତ—

ବଂଧୁ ଚରଣ ମାଟି।”^୯

ସେହିପରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡର ଧୂଳି ବିଳାସୀ ଲୋକର ଅଂଗରେ ପଡ଼ି ତାକୁ ବିବ୍ରତ କରିଦେଇପାରେ— ମାତ୍ର ଭକ୍ତ ଧର୍ମଭାବରେ ମୋହିତ ହୋଇ କହେ—
“ଏ ଧୂଳି ପଡ଼ୁ ମୋ ମୁଣ୍ଡେ ଜନ୍ମ ଜନ୍ମାନ୍ତର。”^{୧୦} ସଂସ୍କୃତି ଚିତ୍ରପ୍ରକର୍ଷର ଫଳଶ୍ରୁତି । ଏହି ଚିତ୍ରପ୍ରକର୍ଷ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଏ ନାନା ମୂଲ୍ୟାବଳୀର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦ୍ଵାରା । ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଜୀବନରେ ସତ୍ୟକଥନ ଓ ସତ୍ୟବଚନ ଭଳି ନୈତିକ ମୂଲ୍ୟମାନର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ ।

“ମାଆ ତାର କଥା ଦେଇଛି

ଆଗୁଁ ଶ୍ରୀ ନୀଳାଚଳେ

ଚେଳିତାକୁ ପୁର ସାଧବ—

ଶ୍ରେଷ୍ଠାସୁତ ସଂଗରେ ।

ସେ ଥାନୁ ବୋଇତ ଆସିଛି

ଖୋଜି ବୁଝିବି ଠିକ,

କିପାଇଁ ଏ ମଲା କାଳେ ମୋ—

କଥା ହେବ ଅଳୀକ ?”^{୧୧}

ତେଁ ସଂଗେ ସଂଗେ ବୋଇତ—ଯାତ୍ରା ତଥା ବୋଇତ—ବନ୍ଦାଣ ମଧ୍ୟଦେଇ ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ରୂପ ପ୍ରକାଶିତ ।

‘ମହାନଦୀର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବିହାର’ କବିତାରେ ମାନସିଂହ ଉତ୍କଳୀୟ ଆଚାର ବିଚାରକୁ ସ୍ଵରଣ କରିଛନ୍ତି । ବାରବାଟୀ ସନ୍ନିକଟ ପ୍ରସ୍ତର ପାବଛରେ କବି ଉତ୍କଳର ଅତୀତସ୍ଥିତିକୁ କଳ୍ପନା- ନେତ୍ରରେ ଅବଲୋକନ କରିଛନ୍ତି । ବେଶ- ବର୍ଣ୍ଣନା ତଥା ସାଜସଜ୍ଜା ମଧ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ଵରୂପ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ । ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ସେ ଦିନ ଏ ଶିଳା ପରେ ଅବଗାହେ ଆସି

ସୁକୁମାରୀ ଗାଞ୍ଜବାଳୀ ଆଜିଥିବ ତା’ର

ଲାକ୍ଷାରତ୍ର ପଦସିଦ୍ଧି,....

ସେଦିନ ସଜନୀ ମେଲେ ରୂପସୀ ମହିଷୀ

ଏକ କରେ ଦୁର୍ଦ୍ଦାକ୍ଷତ, ଶଂଖ ଆନକରେ,

ବିଜୟୀ ପୁତ୍ରରେ ଶିରେ ମଂଗଳ ଆଶିଷି;

ବଂଦି ନେଇଥିବେ ଗୃହେ ଏହି ଶିଳା ପରେ ।

ସେ ଦିନ ଏ ଶିଳାପରେ ନାଗରିକା ଶତ

ହରିଦ୍ରା ପ୍ରଲେପେ ରଂଜି କନକ ବଦନ,

ବଂଦିଥିବେ ଶଂଖ ବାଇ ରାଜାର ବୋଇତ,

କରିଛି ସେ ସିଂହଳରୁ ମୁକ୍ତା ଆନୟନ ।

ସେ ଦିନ ଏ ଶିଳାପରେ ନଗର-ଜନନୀ
 ଏକତ୍ରେ ପଠାଇ ପୋତେ ସନ୍ତାନ ସମରେ,
 ଚାହିଁଥିବେ ଦୂର ଦିଗେ, ସେ ବୀର ରମଣୀ
 ଲୁଚାଇ ଆଖିର ଲୁହ ଅପମାନ ତରେ ।” ୧୨

ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି ମୁଖ୍ୟତଃ ଗ୍ରାମ ଭିତ୍ତିକ । ମାନସିହ ବିଭିନ୍ନ କବିତାରେ ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରାମର ଚିତ୍ର ଉପସ୍ଥାପନ କଲା ଭିତରେ ନିଜର ସାଂସ୍କୃତିକ ଅବବୋଧ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରସଂଗରେ ବୋଇତ ବଂଦାଣ କବିତାଟି ସ୍ମରଣ ଯୋଗ୍ୟ । ସାଧବପୁଅର ବୋଇତ ଆସିବାର ଶୁଣି, ଗ୍ରାମର ଲୋକମାନେ ବୋଇତ ଦର୍ଶନ ନିମନ୍ତେ, ତୀରରେ, ଜଳରେ ବା କେହି ବୃକ୍ଷ ତଳରେ ହୁଅନ୍ତି ଉପବିଷ୍ଟ । ଗ୍ରାମର ପ୍ରୌଢ଼ ମାନଙ୍କର ବୋଇତ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ ଓ ଗୁରୁଜନଭାବଧରି ସାଧବପୁଅ ମାନଙ୍କୁ ସମୋପନ ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଶିଶୁମାନଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ତଥା ପ୍ରୌଢ଼ ମାନଙ୍କର ସେମାନଙ୍କୁ ଆକଟ, ବୋଇତ ବନ୍ଦାଣଲାଗି ସୀମାନ୍ତନା ମାନଙ୍କର ହୂଳହୂଳୀ ଶବ୍ଦ କରି ପ୍ରବେଶ, ହସ୍ତରେ ଶୁଭ କଳସ, ଅନ୍ୟହସ୍ତରେ ବନ୍ଦାପନା ଥାଳୀ, ଅଲଗା ରଞ୍ଜିତ ପଦନଖ, ଅତୀତର ଏହି ଦୃଶ୍ୟକୁ ମାନସିହ ମୁଗ୍ଧ ନେତ୍ରରେ ଅବଲୋକନ କରିଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳୀୟ ପଲ୍ଲୀଜୀବନ ଓ ଚଳଣିର ଚିତ୍ର ମାନସିହ ତାଙ୍କର ପଲ୍ଲୀ ସଂଧ୍ୟା କବିତାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ସଂଧ୍ୟା ଆଗମନରେ ପଲ୍ଲୀବଧୂ କାଖରେ ଗରିଆଧରି ବଳାରେ ବଳା ବଜାଇ ଚଞ୍ଚଳ ପଦରେ ଗମନ କରେ । ହାତ ଚୁଡ଼ିର ରୁଣୁଝୁଣୁ ଶବ୍ଦ ସହିତ ମିତଣୀମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ଗମନ ତଥା କଥୋପକଥନ ଚିତ୍ରରେ ପଲ୍ଲୀଜୀବନର ଛବି ପରିସ୍ପର୍ଶ । ପଲ୍ଲୀସଂଧ୍ୟାର ଅନ୍ୟତମ ଚିତ୍ର ହେଲା, ସଂଧ୍ୟାର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ ମୁଣ୍ଡରେ ଠେକା ଭିଡ଼ି, କାନ୍ଧରେ ଲଂଗଳ ଧରି କୃଷକର ଗୃହକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ଆଗରେ ଫେରନ୍ତା ହଳ ଓ ଗୋଠବାହୁଡ଼ା ଗୋରୁପଲ୍ଲର ହମ୍ବରଡ଼ି, ଗାଁ ଶିଶୁ ମାନଙ୍କର ଧୂଳିଘର କାଟି ବୋହୁବୋହୁକା ଖେଳ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳୀୟ ପଲ୍ଲୀସଂସ୍କୃତିର ଚିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ଗ୍ରାମ୍ୟ ଚଳଣିର ଅନ୍ୟତମ ଦୃଶ୍ୟ, ତୁଳସୀ ଚଉରା ମୂଳରେ କୁଳବଧୂର ଦୀପ ଜାଳିବା ସମୟରେ ଗୃହର ସମସ୍ତଙ୍କର ଶୁଭ ମନାସିବା, ଗ୍ରାମ୍ୟ ଦେବାଳୟରେ ଘଣ୍ଟଘଣ୍ଟାର ଧ୍ବନି ଶୁଣି ଦୂରାଗତ ଭକ୍ତର ମଥାନିତ କରିବା ମଧ୍ୟରେ ପଲ୍ଲୀ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ । କୃଷକ ମାନଙ୍କର ବଚୁଆ ମେଲାଣି ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ କଥୋପକଥନ, ଗ୍ରାମର ଶ୍ରୋତାହୀନ ଭାଗବତ ଘରେ ଭାଗବତ ପଠନ ଇତ୍ୟାଦି ଦୃଶ୍ୟରେ ପଲ୍ଲୀଜୀବନର ସଂସ୍କୃତି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ୧୩

କେଶସଜ୍ଜା ଏକ କଳା ଯେଉଁଥିରୁ ଜାତିର ରୁଚିବୋଧର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । ମଣିଷର ଅଳଂକାର ଓ ପ୍ରସାଧନ ଭିତରେ ତାର ରମ୍ୟବୋଧ ନିହିତ । ସଂସ୍କୃତି ଏହି ରୁଚିବୋଧର ନିୟାମକ । ଓଡ଼ିଆର ବେଶ ପୋଷାକ ତଥା କେଶସଜ୍ଜା ମାନସିହଙ୍କ ନିକଟରେ ଅତିପ୍ରିୟ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟକବିତାରେ ଏହି ଦୀର୍ଘ କେଶବର୍ଣ୍ଣନା ଭୂମିକା ଥିଲା । ‘ସାଧବଝିଅ’ କାବ୍ୟରେ ମାଲୁଣାର କେଶ ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ

କରାଯାଇପାରେ। ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟରେ କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିପ୍ରୀତିର ପରିଚୟ ସ୍ପଷ୍ଟ।^{୧୪}

କିଆ କେତକୀ ପୋଲାଂଗ ବନମଧ୍ୟରେ ବାଲ୍ୟକାଳ ବିତାଇଥିବା କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ରଚନାରେ ଗ୍ରାମ୍ୟ ପ୍ରୀତି ଓ କିଆପୁଲର ଆକର୍ଷଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା। ‘ଧୂପ’ର କବିଙ୍କର କ୍ଷେପସଜା ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣ ତଥା ଗ୍ରାମ୍ୟ ଆରୁଣ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ତାଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରୀତି ବର୍ଣ୍ଣମାନ।

କୌଣସି ଅପଶକୁନ ଦେଖିଲେ ସାଧାରଣତଃ ଲୋକମାନେ ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଉଠନ୍ତି। ମାନସିଂହଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅପଶକୁନ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା। ତେଣୁ ସେ ଜେମାର କରୁଣ ଅବସ୍ଥା ପୂର୍ବରୁ ଜେମା ମା ମୁଖରେ ଅପଶକନର ସ୍ୱର ଶୁଣାଇଛନ୍ତି।^{୧୫}

ନୌବାଣିଜ୍ୟ ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ନମୁନା। ମାନସିଂହଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି ସଚେତନ ପ୍ରାଣ ‘ମା’ ଓଡ଼ିଶା’ ସମେତ ବିଭିନ୍ନ କବିତା ଓ ସାଧବ ଝିଅ କାବ୍ୟ ତଥା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳର ନୌବାଣିଜ୍ୟର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଛି।

ମଣିଷର ନିଜ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଅତରଂଗତାର ପ୍ରକାଶ ତା’ର ଦେଶପ୍ରେମ ବା ଜାତୀୟତା ମଧ୍ୟରେ। ମଣିଷ ନିଜର ଜନ୍ମମାଟିକୁ ଭଲ ପାଇବା ଭିତର ଦେଇ ତାର ସମାଜ, ଅଧିବାସୀ, ସେମାନଙ୍କର ବୀରତ୍ୱ ତଥା ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟାକୁ ଭଲ ପାଇ ବସେ। ଓଡ଼ିଆ ଅତୀତରେ ତାର ଜାତିକୁ ସେମିତି ଭଲ ପାଇଥିଲା। କିନ୍ତୁ ଏଇ ଭଲପାଇବା କିଛି ସଚେତନ କ୍ରିୟା ନଥିଲା। ଇଂରେଜମାନେ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିଲା ପରେ ଜାତୀୟ ସଚେତନତା ଭାରତୀୟ ମାନଙ୍କ ମନରେ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା। ଜାତୀୟ ଚେତନାରେ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ମାନସିଂହଙ୍କ ଭଳି କବି ଓ ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ଆପଣା ସଂସ୍କୃତିର ମୁଗ୍ଧପ୍ରାବକ ହେବାକୁ ଚାହିଁଲେ। ତା’ର ଚାରୁକଳା, କାରୁକଳା ଓ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗ ଭିତରେ ଦେଶୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅଭିଜ୍ଞାନ ଆବିଷାର କଲେ। ଏ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ନିଜ ବକ୍ତବ୍ୟ ହେଲା: “ଇଂରେଜ ସଭ୍ୟତା ଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଦେଶର ଜାତୀୟ ଚେତନା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ଉଠିଲା। ଇଂରେଜୀ ଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ନବ୍ୟ-ଶିକ୍ଷିତମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟିକ ରୁଚିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଲା। ସେମାନେ ଜାଣିଲେ, କିପରି ଇଂରେଜୀ କବିମାନେ ନିଜ କ୍ଷୁଦ୍ରଦ୍ୱୀପଖଣ୍ଡର ପ୍ରକୃତି, ଇତିହାସ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଘେନି ପାଗଳ ହୋଇଉଠିଛନ୍ତି। ସେମାନେ ନିଜ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ଏକାନ୍ତ ଅଭାବ ଅନୁଭବ କଲାବେଳେ ରାଧାନାଥଙ୍କର କାବ୍ୟ ଉତ୍କଳର ପ୍ରକୃତି ଏବଂ ଇତିହାସକୁ ମନୋଜ୍ଞ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରି ସେମାନଙ୍କର ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହେଲା।”^{୧୬}

ମାନସିଂହ ଉତ୍କଳର ସମୃଦ୍ଧ ଅତୀତକୁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି। ଉତ୍କଳର ସାମରିକ ଗୌରବ ତଥା କଳାସାହିତ୍ୟର ଗାରିମା ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ। ମା’ ଓଡ଼ିଶା, କୋଣାର୍କ, ବାରବାଟୀ, ପ୍ରଭୃତି ତାଙ୍କର ଆଦ୍ୟଜୀବନର ବହୁ କବିତାରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଗୌରବଗାଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ। ଇତିହାସର ଜୁର ଇଂରୀତରେ ଏକାନ୍ତି କିଭଳି ପତନୋଦ୍ଗୁହ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା, ସେ କଥା ମାନସିଂହ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି। ସେହି କବିତାମାନଙ୍କରେ

ଉତ୍କଳୀୟ ରମଣୀର ଦମ୍ଭ, ବୀରବେଶରେ ସ୍ବାମୀକୁ ସଜାଇଦେଇ ଯୁଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ପଠାଇବାର ଗୌରବ ଚିତ୍ର ମାନସିଂହ ସ୍ମରଣ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହା କବିଙ୍କ ମନରେ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳର ଆଦୋଳନ, ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ ତଥା ସତ୍ୟବାଦୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ପ୍ରଭାବର ଫଳଶ୍ରୁତି । ଦେଶର ବୀର ସୈନିକ କେବଳ ନୁହେଁ, ଦେଶର ସାଧବ, ବେଶକାରୀ, ମାଳୀ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ । ‘ସାଧବଝିଅ’ କାବ୍ୟରେ ଉଚ୍ଛ୍ବସ ପୁଷ୍ପସଜା ନିମନ୍ତେ ମାଲୁଣୀ ହାତରେ ସାଧବପୁଅ କହିଛି—

“ମାଲୁଣୀ ତୁ ଦିଏ ମାଳାଟି

ଆଜି ନେଇ କିଶୋରାଞ୍ଜି ତୋର

ଯଦି ତାର ହୋଇବ ପସନ୍ଦ

କହିବୁ ମୁଁ ମାଳୀ କଳିଂଗର ।”^{୧୭}

ମାନସିଂହଙ୍କର ବିଳାତ ଗମନର ପ୍ରାବ୍ଧକାଳରେ ଲିଖିତ ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ିକରେ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ କୌଣସି ବଳିଷ୍ଠ ମତାମତ ନଥିଲା । ଏଇ ସମୟରେ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଯାହା ଧାରଣା, ତାହା କେବଳ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନରେ ତାଙ୍କର ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଫଳରେ ସମ୍ଭବପର ହୋଇଥିଲା ।

ସାଂସ୍କୃତିକ ଚେତନାର ଦ୍ବିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ :

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟ ଭଳି ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ମାନସିଂହଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଚାର ଓ ଜିଜ୍ଞାସା ଇଂଲଣ୍ଡ ରହଣି ପରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଐତିହ୍ୟ, ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା ଓ ବନପ୍ରାନ୍ତରକୁ ଭଲପାଇଥିବା କବି ଇଂଲଣ୍ଡ ରହଣି କାଳରେ ଜଗତର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଅନୁଭବ କରିପାରିଥିଲେ । ଜୀବନର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଥିବା ମୁରୁଖ ଦୃଷ୍ଟି କ୍ରମଶଃ ଶାଣିତ ଓ ପରିଶୀଳିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ତାଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି ସଚେତନ ମନ ବିଦେଶ ଯାତ୍ରା ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି କୂଳକିନରା ପାଉ ନଥିଲା । ଗତାନୁଗତିକ ରୀତିରେ ଦେଶ ଓ ଜାତି ସଂପର୍କରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ସେ, ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ବା ଦୃଷ୍ଟିପାତ କ୍ରମରେ ଯାହା ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବିଦେଶୀ ରହଣି କାଳର ଗୋଟିଏ କଥା, ତାଙ୍କ ନିଜ ଭାଷାରେ, ଉପସ୍ଥାପିତ କଲେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ପଶ୍ଚିମ ପଥକରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି : “(ମିସେସ୍ ଡାଏନା ଲାଇଂ, କଳା ବିଦ୍ୟାଳୟର ଅଧ୍ୟାପିକା) ଭାରତର କଳା, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଜୀବନଯାପନ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏକାବେଳେ ଅକ୍ବୁତ୍ତିମ । ଅନେକ ସମୟରେ ତା’ଙ୍କ ସଂଗେ ଭାରତୀୟ କଳା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଳାପ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଦେଖିଲି ଓଡ଼ିଶା, ଯାହା କି ହିନ୍ଦୁ କଳାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୀଠ ତା’ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ କିଛି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ମତେ ଏ କଥା ସହ୍ୟ ହେଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ବାରମ୍ବାର ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବିଷୟରେ କହିବାରୁ ସେ ଦିନେ କହିଲେ, ‘ତୁମେ ଏ ବିଷୟରେ ଗୋଟିଏ ଟକ୍ (ଭାଷଣ) ଦିଅ । ତମେ କ’ଣ ଚାହଁ କହିଲେ ଆମେ ତା’ର ସବୁ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଦେବୁ ।’ ମୁଁ କେତେକ ବହିର ନାମ ଦେଲି, ସେ ବହି

ସବୁ ଲକ୍ଷ୍ୟରୁ ମଗାଇ ଦିଆଗଲା । ସେ ସବୁ ବଞ୍ଚିରୁ ବାଛି ବାଛି ଓଡ଼ିଶା କଳାର ଛବିତକର ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ କହିଲି । ତା'ପରେ ସେ ସ୍ଥାପନ ସାହାଯ୍ୟରେ ମୁଁ ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିର ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ଯାହା ଜାଣିଥିଲି ବା ପଢ଼ିଥିଲି, ତାକୁ ସମ୍ବଳ କରି ଗୋଟାଏ ଭାଷଣ ଦେଲି । ଏଇ ଭାଷଣ ପରେ ଆଉରି 'ଅନେକ ଜାଗାରୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଆସିଲା ।' ”^{୧୮}

ଯାହା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ ଇଂଲଣ୍ଡ ରହଣି କାଳରେ ହିଁ ତାଙ୍କ ମନରେ କଳା ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ସଚେତନତା ଦେଖାଦେଲା । କାରଣ ୧୯୩୯ ମସିହା ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର କୌଣସି ଆଲୋଚନା ଖୁବ୍‌ବେଶୀ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ, ଯାହା ୧୯୩୯ ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖାରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ହିଁ ତାଙ୍କୁ କଳା ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ କରାଇଛି । ଯାହାର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ସେ କଳା ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ଓ ଚାର୍ଲସ ପାଟ୍ରାଙ୍କ ଭଳି ବିଖ୍ୟାତ କଳା ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶାର କଳା ଓ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରାଇଛନ୍ତି ।

ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱରୂପ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି : “ପ୍ରକୃତିରେ ମନୁଷ୍ୟ ଯାହା ଯୋଗ କରେ, ତାହାହିଁ ସଂସ୍କୃତି ବା ସଭ୍ୟତା । ପ୍ରକୃତି କେବଳ କଞ୍ଚାମାଲ ଯୋଗାଏ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ବିଧାତା ଦେଇଛି ବୁଦ୍ଧି, ଅନୁଭୂତି ଓ କଳ୍ପନା ଯାହା ବଳରେ ସେ ଏଇ କଞ୍ଚାମାଲକୁ ରୂପାନ୍ତରିତ କରି ତାର ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼େ । ନଗଣ୍ୟ, ହେୟ ପଥରରୁ ମନିଷ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ଅନୁପମ କୋଣାର୍କ ଓ ତାଳମହଲ, କୀଟବସାରୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ମନୋଜ୍ଞ ଚୀନାଂଶୁକ ଏବଂ ଯାହା ଗାଈ, କୁକୁରଠାରେ ସାମୟିକ ଯୌନ ସମ୍ପର୍କ ମାତ୍ର ସେଥିରୁ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି ମାନବିକ ସମାଜର ରୋମାଞ୍ଚକ ପ୍ରଣୟଲୀଳା ।”^{୧୯} ସଂସ୍କୃତି ସୃଷ୍ଟିକରିବାର ଇଚ୍ଛା ମଣିଷର ସହଜାତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଏହା ଆତ୍ମିକ ଓ ମଣିଷ ସହିତ ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଚିରବର୍ତ୍ତମାନ । ଏହାର ବାହ୍ୟ ରୂପ ସଭ୍ୟତା ।

ଭାରତୀୟ ଚଳଣିରେ ଦାନ ଦେବା ଓ ନେବା ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱ କର୍ମ । ଆମ ପୁରାଣ ଓ ପରମ୍ପରା ଦାନ ସଂପର୍କରେ ଅନେକ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଧାରଣା ବହନ କରି ଆସିଛି । ଦାନଗ୍ରହଣର ଏକ ଅବସ୍ଥା ରୂପ ହେଉଛି ଭିକ୍ଷାବୃତ୍ତି । ସାମ୍ପ୍ରତିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ଅଧୋଗତିର ଲକ୍ଷଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଚଳଣିର ମହତ୍ତ୍ୱକୁ ମାନସିଂହଙ୍କର ଇଉରୋପୀୟ ମନ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଧରିପାରି ନ ଥିଲା । ଏଣୁ ଆତ୍ମନିର୍ଭରଶୀଳତା ସମ୍ପର୍କରେ ସଚେତନ ମାନସିଂହଙ୍କ ମନ ଏହାକୁ ଅପସଂସ୍କୃତିର ଲକ୍ଷଣ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛି । ପରତପରେ ନିର୍ଭର କରି ଚଳିବା ଆମ ଦେଶ ଲୋକଙ୍କର ଯେଉଁ କୁଅଭ୍ୟାସ, ତାକୁ ମାନସିଂହ ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି । ଭିକ୍ଷାବୃତ୍ତି ଆଚରିବା ବା ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମିକ ପରତପରେ ନିର୍ଭର କରି ଚଳିବା ଯେପରି ଅପସଂସ୍କୃତ ଜାତିର ଲକ୍ଷଣ, ସେହିପରି ଘର ପରିବାର ତଥା ଦେଶର ଖଟିଖିଆଙ୍କ ଉପର ନିର୍ଭର କରି ବଞ୍ଚିବା ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦ ଅଭ୍ୟାସ । ଆତ୍ମନିର୍ଭରତା ଜାତିକୁ ମହତ୍ତ୍ୱ କରେ ତଥା ସଂସ୍କୃତି-ସଂପନ୍ନ କରିଥାଏ ।

ମାନସିଂହ ଇଉରୋପୀୟ ସଂସ୍କୃତିର କେତେକ ଦିଗକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରୁଥିଲେ । ସେ ବିଚାର କରନ୍ତି ଯେ ଇଉରୋପୀୟ ସଂସ୍କୃତିର କଠିନ ସମୟାନୁବର୍ତ୍ତିତା, ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମରେ ନିପୁଣତା ଓ ସଦାଜାଗ୍ରତ ଦୃଷ୍ଟି, ମାନବସେବାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମନେ କରିବା, କଠୋର ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ବିଶ୍ୱାସ, ହସ୍ତକର୍ମ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଭଳି ଗୁଣ ସହିତ ଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାର ଗଭୀର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ସମାହାର ବାପୁଜୀଙ୍କ ନିକଟରେ ଥିବାରୁ ସେ ଭାରତୀୟ ଜନତାର ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପାତ୍ର ହୋଇ ପାରିଥିଲେ ।

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଇଉରୋପୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ଗୁଣପ୍ରତି ମାନସିଂହ ବିଶେଷ ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ ଥିବା ପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀକ୍ ସଭ୍ୟତାରୁ ଇଉରୋପୀୟ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ । ଇହଜୀବନ ସର୍ବସ୍ୱ ଗ୍ରୀକ୍ ସଭ୍ୟତା ବହୁକାଳରୁ ଧ୍ୟାନ ପାଇଥିଲେ ବି ସେହି ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ଇଉରୋପ ନିଜ ସହିତ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱକୁ ଧ୍ୟାନ ମୁଖକୁ ଟାଣି ନେଉଛି । ମାତ୍ର ଶାନ୍ତ ନିରୁପଦ୍ରବ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଆଦର୍ଶ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଜୀବନ୍ତ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ କେତେକ ହାନିକର ତଥା ଗ୍ଳାନିକର ଉପାଦାନ ରହିଯାଇଛି, ଯାହା ଆମର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ତଥା ସାମାଜିକ ଜୀବନକୁ ପଂଗୁ ନିରାଶୟ ଓ ଛିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କରି ପକାଇଛି । ଏଣୁ ମାନସିଂହ ‘ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ’ ପୁସ୍ତକରେ ଆଲୋଚନା କରି ଆଶା କରିଛନ୍ତି, ବୋଧହୁଏ ଏ ଜାତିର ମୌଳିକ ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟରେ କିଛି ଛୁଟି ରହିଯାଇଛି ବା ଦୀର୍ଘ ଦିନର ପରାଧୀନତା, ପ୍ରାକୃତିକ ଦୁର୍ବିପାକରେ ଜାତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଯାଇଛି । ଏଣୁ ଆର୍ଥନୀତିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଶିକ୍ଷାଗତ ଅବକ୍ଷୟ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ସଚେତନ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆମ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଚର୍ଚ୍ଚାକରି ଜାତିର ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟତା ବଂଶଧରକୁ ସଚେତନ କରାଇବା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ମାନଙ୍କର ଗୁରୁ ଦାୟିତ୍ୱ ରହିଛି । ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି : ‘ପ୍ରତ୍ୟେକ କୁଟୁମ୍ବ-ପତି ଯେପରି ଚାହାନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କ ପିଲେ ତାଙ୍କ ଘରର ମର୍ଯ୍ୟାଦା, ଘର ଚାଳିଚଳଣିକୁ ଯେପରି ବଜାୟ ରଖିବେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଚାହଁବା ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ଉଚିତ ଯେ ସେଇ ଜାତିର ଯାହା ନିଜସ୍ୱ ସଂସ୍କୃତି ତାହା ବଂଚି ରହୁ । ଯୁରୋପର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ତାଙ୍କର ସ୍କୁଲ କଲେଜ ଭିତର ଦେଇ ଏଇ ଆଦର୍ଶଟିକି ଯତ୍ନର ସହିତ ବଂଚାଇ ରଖନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆମେ ଆମ ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟରେ ପାଟିକରୁ ଆକାଶ ପଟାଉଁ ଯତ, ଆମେ ଏତେ ହତଭାଗ୍ୟ ଯେ, ଆମର ବିଦ୍ୟାଳୟ ମାନଙ୍କରେ ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଛଦ୍ମ ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ।’^{୨୦}

ଇଉରୋପୀୟ ସଭ୍ୟତାର ଗ୍ରାସରେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଲ୍ୟବୋଧ ବଦଳି ଯାଇଛି । କମଳାୟନ କାବ୍ୟ, ଅନ୍ୱେଷଣ ଉପନ୍ୟାସ ତଥା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପଲ୍ଲୀ ସଂସ୍କୃତିର ଅବକ୍ଷୟର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । ପଲ୍ଲୀ ଜୀବନ ଆଧୁନିକ ସହରୀ ସଭ୍ୟତାର ଗ୍ରାସରେ ଜମାଣି ଧ୍ୟାନ ପାଇଯାଇଛି । ଗ୍ରାମର ଲୋକେ ସହରାଭିମୁଖୀ ହେଉଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ ନବସଭ୍ୟତାର ଘାଆରେ ପଲ୍ଲୀର ସୁସ୍ଥ ଶରୀର ବିକୃତ, ତା’ର ଅନ୍ତର ପଟି ଯାଇଛି, ସହରର ବିଷରେ ପଲ୍ଲୀ ଜରଜର । ଏଠାରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ଜୀବନର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧରେ ମାନସିଂହ ଅଧିକମାତ୍ରାରେ ସଂସ୍କୃତି ସଚେତନ

ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ ଓ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଚର୍ଚ୍ଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ମାନସିଂହ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ଯେତେମାତ୍ରାରେ ଗବେଷଣା କରି ନାହାନ୍ତି, ସଂସ୍କୃତିର ଅଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ ତତୋଧିକ ବିବ୍ରତବୋଧ କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନା ଓଡ଼ିଶା କ୍ଷେତ୍ରିକ । ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତି ଭିତରେ ସେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ ତା'ର ଧଳା ଓ କଳା ଉଭୟ ଦିଗରୁ ସେ ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନା ଦ୍ଵାରା ଆଲୋଚିତ କରାଇବା ପାଇଁ ଚାହଁଛନ୍ତି ।

ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତି :

ଆଦ୍ୟଜୀବନର ଜାତୀୟ ଚେତନା ଦ୍ଵାରା ଅନୁପ୍ରେରିତ ସଂସ୍କୃତିବୋଧ ସଂପ୍ରସାରିତ ଓ ପରିଶୀଳିତ ହେଲାପରେ, ସେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିକୁ କିଛିଟା ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ଯାହାକିଛି ଉତ୍କଳୀୟ ସବୁ କିଛି ସୁନ୍ଦର ଓ ମଧୁର, ତାକୁ କେବଳ ଆପଣାର କରାଯାଇ ପାରେ, ବିଚାର କରାଯାଇ ପାରେ ନାହିଁ— ଏହିପରି ଧାରଣା ତାଙ୍କର ପ୍ରାଥମିକ କବିତା ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ମାନଙ୍କରୁ ମିଳିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ନୁହେଁ ବା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂମିଖଣ୍ଡର ସଂସ୍କୃତି ନୁହେଁ, ଆଦିମ ମାନବର ଯାହା ଚିତ୍ ପ୍ରକର୍ଷ ଓ ବିକାଶର ହେତୁ ତାକୁ ସେ ମାନବ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳାଧାର ରୂପେ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ଉନ୍ନତ ନିଶ୍ଚୟ କିନ୍ତୁ ନୂତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଦ୍ଵାରା ପରିଶୀଳିତ ନ ହେବା ଫଳରେ ତାହା ମୂଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ତେଣୁ ସେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକ ଧାରାକୁ ତୁଳନା କରିବାକୁ ଲାଗିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ମାନଙ୍କର ଦୈନ୍ୟ ଓ ଆର୍ଥନୈତିକ ଅଧ୍ୟୟନର କାରଣ ଅନୁସଂଧାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ ମନେ ମନେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଯେ କୃପମଣ୍ଡଳତାହିଁ ଏ ଜାତିର ଅବସ୍ଥାର ପ୍ରଥମ କାରଣ । ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ପଥ ଅପଥ ନ ମାନି ସ୍ଥଳପଥରେ ଓ ଅଭୟ ଚିତ୍ତରେ ସାଗର ବୁକୁରେ ବୋଉତ ମେଲିଦେଇ ଯାଉଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସେ ଥିଲା ଧନରେ ସମୃଦ୍ଧ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନରେ ସୁସଂଗଠିତ । ‘ପଶ୍ଚିମ ପଥକ’ ଭ୍ରମଣ କାହାଣୀରେ ମାନସିଂହ ସେହି କଥା ଚିତ୍ରା କରିଛନ୍ତି । “ଆମେ ଓଡ଼ିଆ ଏ ସେଇ ମାଟିକୁ କାମୁଡ଼ି ପଡ଼ିଛୁ— ଆମର ସାହସ ନାହିଁ ଘରୁ ଗୋଡ଼ କାଢ଼ିବାକୁ, ଆମକୁ ଭାତ ମିଳିବ କୁଆଡ଼ୁ ? ଖାଲି ମାଟିକୁ ଖୋଳିଲେ ମାଟି କେତେ ଦେଉଥିବ ? ବୁଦ୍ଧି କି ବିଦ୍ୟାକୁ ଖୋଳିଲେ ସିନା ଅସରନ୍ତି ସଂପରି ବାହାରତା । ଆମ ଦେଶରେ ସେ ଚେଷ୍ଟା କାହିଁ ?”^{୨୧}

ସେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକି କାହିଁକି ଭଲ ପାଆନ୍ତି ତାର କାରଣ ଦେଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—
“ମୁଁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ତିନୋଟି କାରଣରୁ ଭଲପାଏ ।

ପ୍ରଥମ କାରଣ ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଯେ, ମୋର ଜନନୀ ମତେ ଯେଉଁ ଭାଷା ଶିଖାଇଥିଲେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ସେହି ଭାଷା କହେ । ଏହି ଭାଷା ମୋର ରକ୍ତରେ ମିଶି ଯାଇଛି । ଅନ୍ୟ ଯେତେ ଲୋକଙ୍କ ରକ୍ତରେ ଏ ଭାଷା ମିଶିଛି, ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମୋର ଆକର୍ଷଣ ହେବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ସେହିମାନେ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ।

କିନ୍ତୁ ଏ ଆକର୍ଷଣ ଆକର୍ଷକ। ମୁଁ ଯଦି ବଂଶାଳି ବା ନିଗ୍ରୋ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥାନ୍ତି, ତା ହେଲେ ମୋର ଆକର୍ଷଣ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଧରିଥା'ନ୍ତା ଏବଂ ହୁଏତ ମୁଁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ଘୃଣା କରିଥାନ୍ତି ବା ହୁଏତ ମୁଁ ଏ ଜାତି ସମ୍ମୁଖରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ଧ ଥାଆନ୍ତି।

ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ପ୍ରତି ମୋର ଆକର୍ଷଣର ଦ୍ଵିତୀୟ କାରଣ ଗୋଟିଏ ସ୍ଵଚ୍ଛନ୍ଦ, ଉନ୍ନତ, ସଭ୍ୟ ଜାତିର ଅଧ୍ୟାପତନ। ଗ୍ରୀକ୍ ଓ ସେକ୍ସପିଅର ଟ୍ରାଜେଡ଼ି ପ୍ରତି ପାଠକ ଓ ଦର୍ଶକ ମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଆକର୍ଷଣ, ଏ ଆକର୍ଷଣ ତାର ଅନୁରୂପ।

ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ମୁଁ ଭଲ ପାଇବାର ତୃତୀୟ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କାରଣ ଏହି ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଏକ ସ୍ରଷ୍ଟାର ଜାତି। ଓଡ଼ିଆର ସ୍ଵପ୍ନ ଅଛି। ସେ ତାର ସ୍ଵପ୍ନକୁ ଏପରି ଭାବରେ ରୂପ ଦେଇ ପାରିଛି, ଯାହା କେବଳ ସଭ୍ୟତମ ମାନବଙ୍କୁ କରିପାରେ।”^{୨୭}

ଯେଉଁ ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତି ମାନସିଂହଙ୍କର ଗର୍ବର ବିଷୟ, ସେ ସଂସ୍କୃତି ମହାଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଅଂଶ ବିଶେଷ। ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତିର ମିଳନ ଘଟିଲେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ କିଛି କିଛି ଉତ୍ତମ ଅଂଶ ବିନିମୟ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥାଏ। ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିରେ ବିଭିନ୍ନ ପାର୍ଶ୍ଵର ସଂସ୍କୃତି ମିଶିଛି। “ଯଦିଓ ଉତ୍କଳବାସୀର ଭାଷା ଇଣ୍ଡୋ-ଏରିଆନ୍ (ଭାରତୀୟ-ଆର୍ଯ୍ୟ) ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ, ଓଡ଼ିଆ ମାନଙ୍କର ଜାତୀୟଜୀବନ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ତିନି ଚତୁର୍ଥାଂଶ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ୀୟ। ନିମ୍ନ ସ୍ତରୀୟ ନିବିଡ଼ ଦ୍ରାବିଡ଼ତା ଉପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ପତଳା ପଟି କେବଳ ଛାଇଦିଆଯାଇଛି ଯାହାକୁ ହିଁ କୁହାଯିବ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି। ଓଡ଼ିଆ ଗୃହମାନଙ୍କରେ ନିତ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ଅନେକ ଶବ୍ଦର ମୂଳ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ମାନଙ୍କରେ ହିଁ ମିଳିବ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ମାନଙ୍କର ରୀତିନୀତି ଓ ବେଶଭୂଷା, ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ଅପେକ୍ଷା, ଦକ୍ଷିଣଭାରତୀୟ ଛାତ୍ର ସହିତ ନିକଟତର ବା ଅଧିକ ଆତ୍ମିକ।”^{୨୮} ଏହା ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ବିଶିଷ୍ଟତା ସେ ଜୀବନ ସାରା ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି। ଅତୀତର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ଓଡ୍ରମାନେ ପୂର୍ବ ଭାରତର ଏହି ରାଜ୍ୟଟିକୁ ଦେଇଛନ୍ତି ନୂତନ ପ୍ରାତିଷ୍ଠିକତା। ଏହି ପ୍ରାତିଷ୍ଠିକତା ତାର ଭାଷା ଓ ଚଳଣିରେ ପରିସ୍ପୃତ।^{୨୯}

ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ କେତେକ ବୁଝନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି। ଜଗନ୍ନାଥ ଓଡ଼ିଆର ଜାତୀୟ ଜୀବନକୁ ଏପରି ପ୍ରଭାବିତ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଓଡ଼ିଆର ଜାତୀୟ ଜୀବନର ସ୍ଥିତି ଅସମ୍ଭବ। ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ— “ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁ ଏପରି ଭାବରେ ନିଜକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀ ବା ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ସହିତ ଏପରି ସାମିଲ କରିଦେଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଓଡ଼ିଆମାନେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ସଂସ୍କୃତିର ସବୁ କିଛି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଜିନିଷ ଯଥା:— ନୃତ୍ୟ ଓ କାବ୍ୟ, କବିତା, ଚଳନ ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ବିଳାସ ବ୍ୟସନ ବୋଲି ମନେ କରାଯାଉଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବାରେ ବିନିଯୋଗ କରିଦେଇଛନ୍ତି। ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ବାହାରର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ନ ଥିବା ଓଡ଼ିଶାର ଜୀବନଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀରେ,

ଯାହାକିଛି ସର୍ବୋକ୍ତ ସେ ସବୁର ରକ୍ଷକ ହେଲେ ଜଗନ୍ନାଥ । ନିଜର ରୋଷଘରେ କଳ ତିଆରି ଚିନି, ଗୋଲ ଆଳୁ ବା ବ୍ୟାକୋବି ବା ବିଲାତି ବାଇଗଣ ଆଦି ନୁଆ ପ୍ରକାର ଖାଦ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ସବୁର ବ୍ୟବହାର କଡ଼ାକଡ଼ି ଭାବରେ ନିଷେଧ କରିବା ଦ୍ଵାରା ଜଗନ୍ନାଥ ଭାରତ ବର୍ଷର ହିନ୍ଦୁ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ସ୍ଵଦେଶୀ।”^{୨୫} ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ଭିତରେ ବହୁ ବିଶ୍ଵାସ ଓ ବହୁ ଧାର୍ମିକ ସତ୍ୟର ସମାହାର ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ବେଦରେ କୁହାଯାଇଥିବା “ଏକଂ ସତ, ବିପ୍ରାବହୁଧା ବଦନ୍ତି” ଶ୍ଳୋକର ମୂର୍ତ୍ତରୂପ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।^{୨୬}

ଗତ ଏକଶତ ବର୍ଷ ହେଲା ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ରୂପରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଉଛି । ଓଡ଼ିଶା ଜାତୀୟତାର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ରୂପେ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ଉଦ୍ଧାରି ହୋଇଛି । ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ସାଂସ୍କୃତିକ ଆଲୋଚନା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଣପୁରୁଷ କରିବାରେ ଆହୁରି ସହାୟକ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶା ଅତୀତରେ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କର ଅଧିଗତ ଥିଲା । ତେଣୁ ସାମନ୍ତ ସଂସ୍କୃତି ଥିଲା ସ୍ଵାକୃତ ସଂସ୍କୃତି । ଜଗନ୍ନାଥ ସାମନ୍ତ ଦେବତା । ଓଡ଼ିଆ ଗଜପତି ମାନଙ୍କର କ୍ଷମତାର ମାପକାଠି । କ୍ଷମତା ଶୂନ୍ୟରେ ତିଷ୍ଠି ରହିପାରେ ନାହିଁ, ସେ ଅନ୍ୟକୁ ଯେଉଁଳି ନିଜର କବଳିତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ସେହିଭଳି ଅନ୍ୟର ସ୍ଥିତିକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵାକାର କରିନିଏ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ରୀତିନୀତି, ଆଚାର ଅନୁଷ୍ଠାନ ଭିତରେ ଏହି ପାରସ୍ପରିକ ଦେବା ନେବା ସ୍ପଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ସେହି ଭିତରେ ଯଦି କୁହାଯାଏ, ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି, ତାହେଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଙ୍କର କୌଣସି ସଂସ୍କୃତି ନାହିଁ ବା ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଅଂଶ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ସ୍ଵାକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସଂସ୍କୃତି ସମାଜ ଭିତରୁ ଗଢ଼ିଉଠେ, ରାଷ୍ଟ୍ରଦ୍ଵାରା ପରିଚାଳିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କ୍ଷମତା ଭିତରୁ ସୃଜନ ଧର୍ମ ଜନ୍ମ ନିଏ ନାହିଁ, ସେହିଭଳି ରାଷ୍ଟ୍ର ଭିତରୁ ସଂସ୍କୃତି ଜନ୍ମନିଏ ନାହିଁ । ରାଷ୍ଟ୍ର ଯେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତି ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରେ, ସେତେବେଳେ ସେ କ୍ଷମତାର ପ୍ରତୀକଗୁଡ଼ିଏ ହିଁ ସୃଷ୍ଟିକରେ । ରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରକୃତରେ ସଂସ୍କୃତି ସୃଷ୍ଟି କରିପାରେ ନାହିଁ; ରାଷ୍ଟ୍ରର ଏକ-କୈନ୍ଦ୍ରିକତା ସଂସ୍କୃତିର ବିଲୋପନ କରିଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଜନତା ଏହି ପାରସ୍ପରିକ ସ୍ଵାକରଣ ଫଳରେ କେହି କାହାକୁ ଗ୍ରାସ କରିପାରି ନଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ସହଯୋଗକୁ ଧ୍ୟାନ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ଚାଲିଛି । ଜୀବନର ସାମାନ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାନସିଂହ ସେ ଚେଷ୍ଟାରେ ସହଯୋଗ କରିନାହାନ୍ତି ।

ସାମାଜିକ ଜୀବନ :

ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ସ୍ଵୀକୃତ ହେବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନ କ୍ରମଶଃ କ୍ଷୟିଷ୍ଠ ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚିଛି, ଅନ୍ୟ ଭାଷାରେ ଏହା ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅଧଃପତନର ଫଳ । ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଇଲକ୍ଷ ପ୍ରବାସ ପରେ ଅଧିକ ବିଚାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ

ସହାୟତା କଲାଭଳି ବିଚାରବୋଧ ସେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟରୁ ପାଇଲେ “ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ବର୍ଷକାଳ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ରହିବା ଫଳରେ ଏବଂ ସେ ଦେଶର ସାମାଜିକ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂପର୍କରେ ଆସିବା ଫଳରେ ଆମ ଦେଶର ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଆଡ଼କୁ ମୋ ମନରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ବହୁ ଦିନରୁ ଜାତ ହୋଇଅଛି।”^{୨୭} ସମାଜକୁ ସାଧାରଣତଃ ଗୋଟିଏ ସମୁଦ୍ର ସଂଗରେ ତୁଳନା କରାଯାଇ ପାରେ, ଯେଉଁଥିରେ କି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନୀର ବିନ୍ଦୁ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଭିନ ଓ ସମ୍ବ୍ୟାବୃତ। ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ସମାଜରେ ସେ ସତ୍ୟ ନାହିଁ। ଏଠାରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସମାଜର ସମ୍ବନ୍ଧ ଶ୍ଳିଥିଲା। “ଏଠି ସମାଜ ଗୋଟିଏ ଅଭିନ ଗୋଷ୍ଠୀ ନ ହୋଇ, ଅସଂଖ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପରିବାର, ଗୋଷ୍ଠୀ ସମାବେଶ ମାତ୍ର। ଏଠି ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ କାଷ୍ଠ ପ୍ରଭୃତିର ପାଚେରୀ ଠିଆ ହୋଇ ପରସ୍ପରକୁ ବନ୍ଧୁଧା ଛିନ୍ନ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ସହସ୍ର ସହସ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ବୃକ୍ଷ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି। ତେଣୁ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜକୁ ମୁଁ ସମୁଦ୍ରର ଉପମାଦେଇ ପାରୁ ନାହିଁ। ବରଂ ଏହା ଏପରି ଗୋଟିଏ ଦୃଶ୍ୟ ସଂଗେ ତୁଳନା କରାଯାଇ ପାରେ— ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ଭୂମି, ଯହିଁରେ ଜଳ ଭଣ୍ଡାର ରହିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ରହିଛି ଅଗଣିତ ଛୋଟ ଛୋଟ ତୁଆ, ଯେଉଁଥିରେ ପାଣି ଏତେ ଫଞ୍ଜିଲ ଓ ଅଗଭୀର ଯେ ସେଠି ବଡ଼ମାଛର ଜନ୍ମ ଓ ବୃଦ୍ଧି ଅସମ୍ଭବ, ତେଣୁ ସେଠି ଅଛନ୍ତି ଓ ରହି ପାରନ୍ତି କେବଳ ଛୋଟ ମାନ। ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆମାନେ, ଛୋଟ ତୁଆରେ ଚୋଟ ମାନ ବଂଚିଲା ପରି ସଂକୁଳିତ, ଆନନ୍ଦ ବର୍ଜିତ, ସ୍ବାଧୀନତା-ବର୍ଜିତ ଦୁଃଖମୟ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଅଛନ୍ତି।”^{୨୮}

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପାରିବାରିକ ଜୀବନକୁ ସେ କେତେବେଳେ ପସଂଦ କଲାବେଳେ ଅନ୍ୟସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଯୌଥ ପରିବାରକୁ ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି। ଆମ ଦେଶର ନିର୍ଭରଶୀଳ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ହିଁ ସାଂସ୍କୃତିକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ। ବିବାହ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଅଂଗ। ଆମ ଦେଶର “ତରୁଣ ତରୁଣୀଙ୍କୁ ଛଦାଛନ୍ଦି କରିବାର ଦାୟିତ୍ବ ପିତା ମାତାଙ୍କର। ପୁଅ ବା ଝିଅକୁ ବିବାହ ନ କରାଇ ପାରିଥିଲେ, ବାପା ବା ମା ଶାନ୍ତିରେ ମରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ନାତି ନାତୁଣୀ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଏକ ଅବାଞ୍ଛନୀୟ ପ୍ରୟାସ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ନିହିତ। ଏକ ଚାଳତଲେ ବାପ ମା’ ଓ ପୁଅ ଝିଅଙ୍କର ବଂଶ-ବୃଦ୍ଧି ସମାନ ଗତିରେ ଚାଲିଛି ଏବଂ ସର୍ବ ମୁଖରେ ଆହାର ଦେବାର ଦାୟିତ୍ବ ମୂଳ ଗୃହସ୍ତର”^{୨୯} କିନ୍ତୁ ଶ୍ରେତାଂଗ ଜାତିରେ ଏହି ବିବାହତା ତରୁଣ ସମାଜର ନିଜ ଦାୟିତ୍ବ। ସେମାନେ ଉପାର୍ଜନ କ୍ଷମ ହେଲେ ନିଜେ ବନ୍ଧାବନ୍ଧି ହୋଇ ବିବାହ କରିବେ। ଆମ ପରିବାରମାନଙ୍କର ଅଂଧ ବୁଝାମଣା ବା ଅଦୂରଦର୍ଶିତାର ଏହା କାରଣ ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ଭାରତୀୟ ପରିବାରରେ ଯେଉଁ ସାଂସ୍କୃତିକ ତଥା ସାମାଜିକ ବଂଧନ ରହିଛି, ଯାହାକି ଆମ ଜଳବାୟୁ ପାଇଁ ଉପଯୋଗୀ ତଥା ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ନିଜସ୍ବ, ତାକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ନିକିତିରେ ତଉଲିବା ବିତ୍ତମନା ମାତ୍ର। ମାନସିଂହ ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆମ ପାରିବାରିକ ଜୀବନକୁ ସମାଲୋଚନା କଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜେ ଏକ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଶାନ୍ତିମୟ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଚାହିଁଛନ୍ତି। ‘କମଳାୟନ’ କାବ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ପରିବାର ଚାହିଁଛନ୍ତି, ଯେଉଁ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ କମଳର ସ୍ତ୍ରୀ ପରି ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋଡ଼ା। ଯିଏକି—

“ସ୍ବାନ ସାରି ହୁଏ ସ୍ବାମୀ ବିନୀତ ସେବିକା ।
 ଘର ଲିପେ, ତୁଲି ଧରେ, ଅନ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ
 କରାଇ, ସ୍ବାମୀରେ ତାକି କରାଏ ଭୋଜନ
 ସ୍ବାମୀ ପରେ ସ୍ବାମୀ ଥାଲେ ଖାଇ ଆନନ୍ଦରେ,
 ଧ୍ୟାନ କରେ, ମିଳୁ ଏହା ଜନ୍ମ ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ।”^{୩୦}

ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ, ସେ ଗ୍ରାମର ଥିବା ସ୍ୱୟଂସଂପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁ ବେଳେ ବେଳେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦେଖିଛନ୍ତି । ‘ଦି ସାଗା ଅଫ ଦି ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଅଫ ଜଗନ୍ନାଥ’ ପୁସ୍ତକରେ ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରାମର ସାଂସ୍କୃତିକ ଭିତ୍ତିକୁ ସମ୍ମାନ ଜଣାଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରାମରେ ବହୁ ଜାତିଜନର ସହାବସ୍ଥାନ ଏହାର ଜାତିପ୍ରଥାକୁ ଶିଥିଳ କରିଛି, ଏକ ସୁସ୍ଥ ସମାଜ ଜୀବନର ମୂଳବୁଥା ଏହି ଏକକ ଗ୍ରାମ ହିଁ ସ୍ଥାପନ କରିଛି । ତା’ର ଭାଗବତ ଘର, ଚାଟଶାଳୀ, ଜୀବନଯାତ୍ରା ଓ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ସହଯୋଗ, ଗ୍ରାମ ଜୀବନ ଦେଇ ହିଁ ଗଢ଼ିଉଠିଛି ।

ମାନସଂହଳ ମନରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତର ଆଧୁନିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଓ ଅତୀତ ପ୍ରତି ଆସନ୍ତି— ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଥିଲା । ଗ୍ରାମ୍ୟ ଜୀବନର ସୁସ୍ଥତା ତଥା ସହଯୋଗ ତାଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କଲାବେଳେ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜୀବନର ପ୍ରଗତିଶୀଳତା ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଲୁପ୍ତ କରିଛି । ଜୀବନ ଉପରେ ଅର୍ଥନୀତିର ପ୍ରଭାବ ସଂପର୍କରେ ସେ ସଚେତନ ନ ଥିବାରୁ ବା ଉତ୍ପାଦନବ୍ୟବସ୍ଥା ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରେ ଓ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାରୁ ସଂସ୍କୃତି ଗଢ଼ି ଉଠେ, ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ସେ ପରାତ୍ମମୁଖ ଥିବାରୁ, ସେ ଏହି ସ୍ୱବିରୋଧର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଯୌଥ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ କୃଷି ଭିତ୍ତିକ ସାମନ୍ତବାଦୀ ଅର୍ଥନୀତିର ଫଳଶ୍ରୁତି । ଇଉରୋପରେ ଏକକ ପରିବାର ଓ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱାଧୀନତା ପୂର୍ଜିବାଦୀ ଅର୍ଥନୀତିର ବିକାଶ ସହ ସଂପୃକ୍ତ । ମାନସଂହ ମାନସିକ ସ୍ତରରେ ଗୋଟିଏ ସହ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲା ବେଳେ ବିଚାର କଲାବେଳେ ଅନ୍ୟଟିକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଖାଦ୍ୟ:

ଖାଦ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀର ନିର୍ବାଚନ, ରଂଧନ ଓ ପରିବେଷଣ ମଧ୍ୟରେ ଜାତିର ଚଳଣି ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆର କଳା ନୈପୁଣ୍ୟ ତାହାର ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଣାଳୀ ସହିତ ଓଡ଼ିଆପ୍ରୋତ ଜଡ଼ିତ । ଅତିଥିବ୍ୟବସ୍ଥା ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଅଭାବରୁ ସ୍ୱଭାବ ନଷ୍ଟ ହେଲା ପରି, କ୍ରମାଗତ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ଶୋଷଣ, ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ପରାଧୀନତା ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଅବସ୍ଥା ଦେଖା ଦେଇଛି । ସଂପ୍ରତି ଓଡ଼ିଶାର ରଂଧନ ଭୋଜନ ଓ ଖାଦ୍ୟ ନିର୍ବାଚନ ଅତି ନିମ୍ନମାନର ହୋଇଯାଇଛି । ମାନସଂହ ଇଂଲଣ୍ଡ ରହଣି କାଳରେ ସେଠାକାର ସଭ୍ୟତାକୁ ତୁଳନା କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଓଡ଼ିଆ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତିରେ ସଂସ୍କୃତିର ରୂପ ଦେଖି ଓଡ଼ିଆ ରଂଧନ ପ୍ରଣାଳୀର ନିନ୍ଦା କରିଅଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି— “ଆମଦେଶର ଗୃହସ୍ଥ ଏବଂ ଗୃହିଣୀମାନଙ୍କର ଧାରଣା ନାହିଁ ଯେ, ଖାଦ୍ୟ ଜାତିର ଚରିତ୍ର ଉପରେ କ୍ରିୟା କରେ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଘରେ ବଳଦ ପାଇଁ କୁକୁଟି

ରଂଧା ହେଲା ପରି ଗୁଡ଼ାଏ ରଂଧା ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ବଡ଼ ଲୋକଙ୍କ ଘରେ ରଂଧନ ଏପରି ଏକ ଜଟିଳ ପ୍ରଣାଳୀରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ଯେଉଁଥିରେ ଶୁମ ଓ ଅର୍ଥର ପ୍ରଚୁର ବ୍ୟୟ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଖାଦ୍ୟରୁ ତାର ପ୍ରାଣ ଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ହୁଏ ।”^{୩୧} ଦାରିଦ୍ର୍ୟରୁ ବହୁ ଆହାର ଓ ଅନ୍ୟଚଳଣିର ପ୍ରଭାବରୁ ଜଟିଳ ପ୍ରଣାଳୀର ଆହାରକୁ ମାନସିଂହ ନିନ୍ଦା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ପଲ୍ଲୀ ଜୀବନରେ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରଣାଳୀର ଯେଉଁ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରବାହ ରହିଛି, ତାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାଣରେ ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୱେଷଣ ଉପନ୍ୟାସରେ ଓଡ଼ିଆ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରଣାଳୀକୁ ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ପ୍ରଶଂସା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀକଣ୍ଠ ଚରିତ୍ର ମୁଖରେ ଓଡ଼ିଆର ବ୍ୟଂଜନ, କଂକଡ଼ାର ମହୁର, ଚାଉଳିଆ ପାତୁଆର ଖଟା, ମାଛ ମଂଜିର ବରା, ନଡ଼ିଆ ଖିରି, ପୁରିକାକରା, ଛେନାପୁଳି ଇତ୍ୟାଦି ଖାଦ୍ୟ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ସମୟରେ ମାନସିଂହ କ୍ଷୋଭ ପ୍ରକାଶ କରି କହିଥିଲେ ଯେ, ଆଜି ଓଡ଼ିଶା ବଂଗଳାର ପ୍ରଭାବରେ କ୍ରମେ ଦେହ ଓ ମନରେ ଧ୍ୱଂସ ହେବାକୁ ବସିଲାଣି । ଲୋକେ ପୂର୍ବର ଦୁଧ ଦହି, ଚଲ୍ଲାଖିଆ ଅଭ୍ୟାସ ଛାଡ଼ି, ଚା’ରେ ଏବେ ବୁଡ଼ି ରହିଲେଣି । ତୁଡ଼ାଗୁଡ଼ ନଡ଼ିଆର ପୁଷିକର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଖାଦ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଗାଁଏ ଗାଁଏ ମିଶା ତେଲ ବା ତାଲୁଡ଼ାର ଭଜା ପୁରୀ ତରକାରୀ ପକୁଡ଼ିର ଦୋକାନରୁ ଖାଇବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ । ମାନସିଂହ ଏହାକୁ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅବକ୍ଷୟ ତଥା ରୁଚିର ବିକାର ଅବସ୍ଥା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଏହି ପ୍ରକାର ଖାଦ୍ୟପେୟଗତ ପରିବର୍ତ୍ତନହିଁ ଜାତୀୟ ଜୀବନର ଅଧୋଗତି ପାଇ ପଥ ଉନ୍ନୋତନ କରିଛି । ‘ସୁସ୍ଥଗରୀର’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହି ବିଷୟ ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରି ମାନସିଂହ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ— ଜାତୀୟ ଜୀବନର ଉନ୍ନତି କରିବାକୁ ହେଲେ— “ଦେଶବାସୀଙ୍କର ଅନେକ ଦୁରଭ୍ୟାସ ମଧ୍ୟ ତୁରନ୍ତ ଛାଡ଼ିବା ଉଚିତ । ଦେଶରେ ଦୁଧ ଦୁଗ୍ଧାପ୍ୟ ହେବାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ହେଉଛି, ସହରର ଗଳି କଂଦିରେ ଗୁଡ଼ିଆ ଦୋକାନ ଓ ସେ ଦୋକାନମାନଙ୍କରେ ଦୁଧ ଜିନିଷର ମିଠାଇ ତିଆରି । ଏ ବ୍ୟାଧି ବଂଗଳାରୁ ଆସିଛି ଓଡ଼ିଶାକୁ । ଓଡ଼ିଆ ଘରର ପିଠା ପଣାରେ ବିରି, ଚାଉଳ, ନଡ଼ିଆ, ଗୁଡ଼, ଘିଅ ହିଁ ପ୍ରଧାନ ଉପାଦାନ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦେଉଳରେବି ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା, କିନ୍ତୁ ବଂଗଳା ମିଠାଇର ପ୍ରଧାନ ଉପାଦାନ ହେଲା ଛେନା । ପାଂଚ ସେରେ ଖାଣ୍ଡିଦୁଧ ନଷ୍ଟକଲେ ସେରେ ଛେନା ମିଳିବ । ଆଜି କଟକର ଗୁଡ଼ିଆ ଦୋକାନକୁ ମହଣ ମହଣ ଛେନା ଯୋଗାଇବା ପାଇଁ ଓ ଚା ଦୋକାନମାନଙ୍କୁ ଦୁଧ ଯୋଗାଇବା ପାଇଁ, ଶତ ଶତ ଗାଁ ଏକାବେଳେକେ ଦୁଗ୍ଧ ଶୂନ୍ୟ । ଏ ଏକ ଜାତୀୟ ବିପତ୍ତି, ଯାହାକୁ ନାହିଁ ସରକାର, ନାହିଁ ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉଛନ୍ତି । ମିଠେଇ ଜିନିଷଟା ସ୍ଥାୟୀ ଚିକରେ ତିଆରି କରାଯିବାର କଥା । ଇଉରୋପୀୟମାନଙ୍କର ପିଠା ମିଠାଇ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି । ଆମଘର ମାନଙ୍କର ଆରିଶା ପିଠା ମାସ ମାସ ଧରି ରହେ । କିନ୍ତୁ ଛେନାର ମିଠାଇ ସଦ୍ୟ କରିବ, ସଦ୍ୟ ଖାଇବ ।”^{୩୨}

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ଲୋକମାନେ ଏପରି ମିଶ୍ରିତ ଖାଦ୍ୟ ଖାଉ ନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ନିଜସ୍ୱ ଖାଦ୍ୟ ଓ ସ୍ୱଳାୟ ଚିନ୍ତାରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନକୁ ଜୀବନ୍ତ କରି ରଖିଥିଲେ । ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ— “ଯେଉଁମାନେ କୋଣାର୍କ ଗଢ଼ିଥିଲେ ସେମାନେ

ରସଗୋଲା ଦେଖି ନ ଥିଲେ, ବା ପୁରୀ ଓ ମାଂସ ତରକାରୀ ଚାଖି ନଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ମାଟିରେ ଯାହା ଜନ୍ମୁଥିଲା, ସେହି ଭାତ, ଦୁଧ, ମାଣ୍ଡିଆ, ବିରି, ନଡ଼ିଆ, କଦଳୀ ଖାଇ ସେମାନେ ଅଦ୍ଭୁତକର୍ମୀ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ଦେଶର ଧନ ଦେଶରେ ରହୁଥିଲା, ଜାତିର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହୁଥିଲା । ଆମେ ତାଙ୍କ ତୁଳନାରେ କି ଛାର । ଆମେ ତାଙ୍କରି ସାଧା ଜୀବନର ଅନୁକରଣ ନ କରିବା କାହିଁକି ?”^{୩୩}

କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ

କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସାମାଜିକ ଓ ସୃଷ୍ଟିଧର୍ମୀ ମଣିଷର ଆତ୍ମ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଂଗ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅନେକ ସମୟରେ କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସମାଜର ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିଥାଏ । ତା’ର ଖାଦ୍ୟପେୟ, ବେଶଭୂଷା, ଆଶାଆକାଂକ୍ଷା, ନୀତିବୋଧ ଏ ସବୁକୁ ଏକତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ । କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅବକ୍ଷୟ ହେଲେ ସଂସ୍କୃତିର ଅବକ୍ଷୟ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ: “ସାହିତ୍ୟରେ କୌଣସି ଧାରାକୁ ଜବରଦସ୍ତି, ବା ଭୁରୁଡ଼ରେ ପ୍ରଚଳିତ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ସାହିତ୍ୟର ରାଜ୍ୟ ହେଲା ବୋଧୁ ଓ ଅନୁଭବ ଜନିତ ଆନନ୍ଦର ରାଜ୍ୟ । ନଚେତ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା କାହିଁକି ?”^{୩୪} ଓଡ଼ିଶା ପରାଧୀନ ହେବାର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଅବକ୍ଷୟ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବଂଗଳାର ଧର୍ମସ୍ରୋତ ଆସି ଯେପରି ଓଡ଼ିଆର ଧର୍ମଧାରାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କଲା, ସେହିପରି ଓଡ଼ିଆର ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ ଓ ଚରିତ୍ରକୁ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିଥିଲା । ଭନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବଂଗଳାର ସାହିତ୍ୟ ସ୍ରୋତ ସେହିପରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଦେଶାନ୍ତର କରିଦେଲା ।^{୩୫}

କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅବକ୍ଷୟ ସଂଗେ ସଂଗେ ଓଡ଼ିଆର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନରେ ଘଟିଥିବା ଅବକ୍ଷୟ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ବିସ୍ମୃତ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ— “ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଚାରିଆଡ଼େ ବିଚାର ହୀନତା, ଗତାନୁଗତିକତା ଓ ଅଂଧ ଅନୁକରଣରେ ହିଁ ଭର୍ତ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ଲେଖକ ଲେଖିକ କେବଳ ବଂଗଳାକୁ ଅନୁକରଣ କରି ଆତ୍ମପ୍ରସାଦ ଅନୁଭବ କରୁଛନ୍ତି । ନିଜର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ଓ ପୁରାତନ ଭାଷାର ନିଜସ୍ୱ ଚରିତ୍ର ଆଲୋଚନା କରିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ବା ସୂତ୍ର ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ଘରର ଶାଢ଼ୀ ଓ ଅଳଂକାର ଆଜି ପ୍ରସିଦ୍ଧା ଅଭିନେତ୍ରୀମାନେ ଗ୍ରହଣ କରି ସୁଖ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲା ବେଳେ, ଶିକ୍ଷିତା ଓଡ଼ିଆ ସ୍ତ୍ରୀ ମାନେ କଲିକତା ଜହୁରୀମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣହୀନ, ନାମହୀନ, କୁଦର୍ଶନ ଷ୍ଟାଇଲର ଭୂଷଣମାନଙ୍କୁ ଲେଟେଷ୍ଟ ପାସନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣକରି ଆଦର କରୁଛନ୍ତି । ଖାଣ୍ଡି ଓଡ଼ିଆ ରଂଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ଯାହାକି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦେବୀଙ୍କର କଲ୍ୟାଣମୟ ହସ୍ତ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଞ୍ଚେଇ ରଖିଛି, ତାହା ଯେପରି ମୁଖଲୋକ ସେହିପରି ବିଜ୍ଞାନସମ୍ମତ ଓ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ କାରକ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ଘରେ ସେ ତରକାରୀ ବା ପିଠାପଣା ଆଜି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନା । ଓଡ଼ିଆଶାମାନେ ସେ ରଂଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ପାସୋରି ଦେଲେଣି । ବଂଗଳା ଅନୁକରଣରେ ମିଶା ସୋରିଷ ତେଲ ଓ ପୁରୀ ଲୁଚି, ଭଜାଭଜିର ଅତ୍ରାଚାରରେ

ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଆଜି କ୍ରମେ ହୀନସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଓ ରୋଗପ୍ରବଣ ହୋଇ ପଡ଼ୁଛି । ଏ ଦିଗରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟିକ, ଲେଖକ ଓ କବିମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଅଛି ବୋଲି ମୁଁ ମନେ କରେ । ସେମାନେ ନିର୍ଭିକ ଭାବରେ ଦେଶବାସୀର ବେଶଭୂଷା, ପାନ ଭୋଜନ, କଥୋପକଥନ ଓ ଲେଖାଲେଖିର ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆତ୍ୱର ପ୍ରଚାର କରନ୍ତୁ ।”^{୩୭}

ସାହିତ୍ୟ ଓ କଳାରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଚିତ୍ତର ଚିତ୍ର ପ୍ରତିଫଳିତ । ସାଂପ୍ରତିକ ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଜାତିର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନରେ ବିମୁଖ । ମାନସିହଙ୍କ ମତରେ ସମସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟିକ ତଥା ଶିଳ୍ପୀମାନେ ସେହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୁଅନ୍ତୁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରାଧାନାଥ ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ବହିରଂଗ ହିଁ କେବଳ ପ୍ରକାଶ କଲେ, ଓଡ଼ିଆର ଅନ୍ତରଂଗ ଚିତ୍ର ତାଙ୍କ ଲେଖାରେ ଦୁର୍ଲଭ । ମାନସିହ କହନ୍ତି ଯେ, ଆନ୍ଦୋଳନେ, ଛମାଣ ଆଠଗୁଣ୍ଠ, ମାମୁଁ ବା ଆଲୋଷିକାରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅବଚେତନ ମନର ଚିତ୍ର ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ପାଉ, ତାହା ରାଧାନାଥଙ୍କ ଲେଖାରେ । ଅତୀତରେ ସାରଳା ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତଥା ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ପ୍ରାଣମଞ୍ଜିକୁ ଚିହ୍ନିପାରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସରଳା ମହାଭାରତ ଯଥାର୍ଥରେ ଓଡ଼ିଆ ଜନଜୀବନର ଚିତ୍ର ତଥା ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଏହା ଦର୍ପଣ ସଦୃଶ । ଏହି ମହାଭାରତକୁ ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରାସ୍ତାୟ ଗନ୍ତାଘର କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ— “କିନ୍ତୁ ମହାକବି ଆମର ପରିଚିତ ମାଟିର ସଂସାରକୁ ସିନା ଅମର କରିଦେଇଗଲେ, କିନ୍ତୁ ଏଇ ମାଟିର ନିମ୍ନ ଉପତ୍ୟକାରୁ, ଉପରେଥିବା ସଂସ୍କୃତିର ଓ ନିର୍ମଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଅଧିଷ୍ଠାକାକୁ ବାଟେ ଦେଖାଇଗଲେ ନାହିଁ ? ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କଳା, ଶିଳ୍ପ ଓ କବିତା ଏଇ ମାଟିକି ନେଇ ଗଢ଼ା । କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଆମକୁ ଏଇ ମାଟିରେ ଲିପ୍ତ ରଖେ ନାହିଁ । ସେ ସବୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି ଏକ ସୁନ୍ଦ୍ର ସୁକୁମାର କଳ୍ପଲୋକକୁ ।”^{୩୮}

ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ, କଳା, ଭାଷଣ ଓ ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ପରସ୍ପର ପରିପୁରକ । ଅତୀତ ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ମଧୁର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟକୁ ମାନସିହ ମୁଗ୍ଧ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି :— “ଓଡ଼ିଶାରେ କବିମାନେ ଓଡ଼ିଶୀ ଦେଉଳରୁ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଥପତି-ଭାଷାବର୍ଗ ଓଡ଼ିଶାର କାବ୍ୟରୁ ପ୍ରେରଣା ସଂଗ୍ରହ କରୁଥିଲେ । ପୁଣି, କେବଳ କାବ୍ୟ ନୁହେଁ ଓଡ଼ିଶାର ନୃତ୍ୟ, ନାଟକ ଓ ସଂଗୀତ ମଧ୍ୟ ନିଃସଂଦିତ ହୋଇଛି ଏହି ମନ୍ଦିର ମାନଙ୍କରୁ । ମୋଟ ଉପରେ ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିର ଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର ଏକ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ସୁନ୍ଦର ପ୍ରତିରୂପ । ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ସ୍ମୃତନ୍ତ୍ର ଭୋଜନ ପ୍ରଣାଳୀ ମଧ୍ୟ କେବଳ ସେହି ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ହିଁ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ।”^{୩୯} ସେହିପରି ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଲୋକ ତଥା ସାମାଜିକ ନୃତ୍ୟ, ପାଇକ ନାଟରେ ମାନସିହ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ସଂକେତ ଦେଖିପାରିଛନ୍ତି ।

ରୂପଚର୍ଚ୍ଚା :

ରୂପଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତିଫଳନ ହୋଇଥାଏ । ନାରୀ ବା ନର ନିଜସ୍ୱ ସଂସ୍କୃତି ଅନୁସାରେ ରୂପଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥାନ୍ତି । ଉତ୍କଳୀୟ ମନ୍ଦିର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରୂପଚର୍ଚ୍ଚାରେ

ବ୍ୟସ୍ତଥିବା ଦର୍ପଣଧାରୀ ରମଣୀର ମୂର୍ତ୍ତି, ଉତ୍କଳୀୟ ପ୍ରସାଧନ କଳାର ନମୁନା । ଓଡ଼ିଶାର ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ବେଶବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ରୂପଚର୍ଚ୍ଚାର ବ୍ୟାପକ ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳେ । କାବ୍ୟର ନାୟିକାମାନଙ୍କୁ ରୂପଚର୍ଚ୍ଚାରେ ନିମଜ୍ଜନ କରାଇବା ଦିଗରେ ମାନସିଂହ କାର୍ପଣ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରି ନାହାନ୍ତି । ରୂପଚର୍ଚ୍ଚା ତଥା ପ୍ରସାଧାନ କର୍ମ ନିମନ୍ତେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ମାଲୁଣୀ ବେଶ୍ ତପ୍ତର । ତାଙ୍କର ପ୍ରେମିକା ତଥା ମାନସୀ ଜୁଡ଼ାରେ କିଆପୁଲ ଖୋସି ପ୍ରେମିକକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ନାରୀର ଚକ୍ଷୁ ଓ କେଶ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଅଧିକମାତ୍ରାରେ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଛି । ଧୂପର ଚାରୁକେଶୀ ବାଳିକା, ହେମପୁଷ୍ପର ଇରାନୀ କିଶୋରୀ ସମେତ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ନାରୀ କେଶବତୀ । କବି ମାନସିଂହ ବିଦେଶଯାତ୍ରା କାଳରେ ସେହି କେଶବତୀମାନଙ୍କୁ ଅବଲୋକନ କରିକରି ଯାଇଛନ୍ତି । କେବଳ କେଶ ନୁହେଁ, ସୁନ୍ଦର ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ସହିତ କେଶ ପ୍ରସାଧନହିଁ ମାନସିଂହଙ୍କୁ କରିଛି ରୂପ ପାଗଳ । ତୈଳିଂଗୀ ରମଣୀ ମାନଙ୍କର ରମଣୀୟ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ, ପୁଷ୍ପମଣ୍ଡିତ କୃଷ୍ଣ କେଶରାଶି, ସିଲୋନୀ ରମଣୀର ପରମ ମଞ୍ଜୁଳ ସମୃଦ୍ଧ ଚିତ୍ରର କବରୀ କବିପ୍ରାଣକୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଛି । ମାନସିଂହ କହନ୍ତି— ଭାରତୀୟ ଶାଢ଼ୀ ସିଲୋନୀ ସୁଲୋଚନା ମାନଙ୍କର ପୂଜିତ ରୂପ ସଂପଦକୁ କିପରି ତରଂଗାୟିତ ଓ ଲୀଳାୟିତ କରିଛି ମୁଁ ଠାଏ ଠାଏ ଦେଖିଛି ।^{୩୯} ମାନସିଂହ ମିଶ୍ରରାୟ ନାରୀର ମୁଗ୍ଧ ଚକ୍ଷୁ ତଥା କେଶରାଶିକୁ ବୁଝୁଥିବା ନୟନରେ ଅବଲୋକନ କରି କହନ୍ତି “କୌଣସି କୌଣସି ମିଶ୍ନରିଣୀର କେଶଜାଲ କାଞ୍ଚନପ୍ରଭ ଓ ଆଖି ଆକାଶ ପରି ନୀଳ । ମୁଁ ଏ ଯାଏଁ ମିଶ୍ନରିଣୀ ମାନଙ୍କର ଅଂଗର ମଧୁରତା ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖିନାହିଁ । କେଶଜାଲ ରୁମାଳରେ ଆଚ୍ଛାଦନ କରି କାଞ୍ଚନ ପ୍ରଭ ଯୁଗୁବେଶୀକୁ ବକ୍ଷରେ ଦୋଳାୟିତ କରି ଏମାନଙ୍କୁ ଯିବା ଆସିବାର ଦେଖି ଦେଖି ମୁଁ ଆରବ୍ୟ ରଜନୀର ରୂପପୁରୀକୁ ଚାଲିଯାଉଥିଲି ।”^{୪୦}

ମାନସିଂହଙ୍କ କବିମନ ଉତ୍କଳର କୋଣେ କୋଣେ ସେହିପରି ନାରୀ ନେତ୍ର ତଥା କେଶରାଶିକୁ ଖୋଜି ହତାଶ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । କୋଣାର୍କ ତଥା ଭଞ୍ଜଦେଶର ନାରୀମାନେ ଅବଗୁଂଠନବତୀ ଓ ଅସୂର୍ଯ୍ୟପଣ୍ୟା । ଉତ୍କଳର ସୁନ୍ଦରୀ ନାରୀମାନେ ରାଜପଥରେ ଗମନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଗତିରେହିଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟପୁଟି ଉଠେ । ସତ୍ୟଜାତି ମାନଙ୍କର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଞ୍ଜାଗତ । “ଆମ ଦେଶର ନରଙ୍କ କଥା ଛାଡ଼ିଦିଅ, ନାରୀମାନେ ବି ରୂପ ସଚେତନ ନୁହନ୍ତି । ରୂପଚର୍ଚ୍ଚା ଯେ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଅପରିହାୟ ଅଂଗ, ତାହା ବି ତାଙ୍କର ଅନୁଭବର ବାହାରେ । ଏ ଦେଶରେ ବହୁ ବଡ଼ ବଡ଼ ଲୋକଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଅ, ଦେଖିବ ଘରେ ଚାରିଆଡ଼େ ଧୂଳି ଜମା ହୋଇଛି, ଜିନିଷ ପତ୍ରର ସାଜସଜ୍ଜା ନାହିଁ” ।^{୪୧} ରୂପସଜ୍ଜା ମଧ୍ୟରେ ମାନସିଂହ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଅବକ୍ଷୟକୁ ଦେଖିପାରିଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଅବକ୍ଷୟ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ :

ଓଡ଼ିଶା ଏକ କୃଷି ପ୍ରଧାନ ଦେଶ ହେଲେବି, ବୀରତ୍ବ ଲାଗି ତାହା ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ବୀରତ୍ବ ସହ ତାର ଖାତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନର କୌଣସି ବିରୋଧ ଘଟିନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ବନ ବିଲ ପ୍ରାନ୍ତର ଯେଉଁ ଏ ଜାତିକୁ ମାଟିର କବିତା ଶୁଣାଏ, କଳାକାରର ନିହାଣ

ମୁନରେ ଜାତିର ସ୍ୱପ୍ନ ସେହିଭଳି ପଥର ବୁକୁରେ ସଂଚାରିତ ହୁଏ । 'ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ବହୁ ପ୍ରବନ୍ଧ, କବିତା ତଥା ଜୀବନର ଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ 'ଲିଖିତ ଇଂରାଜୀ ପୁସ୍ତକ 'ଦି ସାଗା ଅଫ ଦି ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଅଫ ଜଗନ୍ନାଥ' ରେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ମହାନତା, ତା'ର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ସୌଷ୍ଟବ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରୁଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆର ଧର୍ମଧାରଣା ଠାରୁ ତାର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ତା'ର ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶଠାରୁ ଖାଦ୍ୟ ପେୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁମଧ୍ୟରେ ସେ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତ ଜାତିର ଏକାଗ୍ର ସାଧନାହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ନିଜ ସମୟରେ ତଥା ଇତିହାସ ପୃଷ୍ଠାରେ ସେ ଯେଉଁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଅବଲୋକନ କରିଛନ୍ତି, ଗୋଟିକୁ ସେ ଅପରାଧର କ୍ରମପରିଣାମ ବୋଲି, ସେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ସେ ତେଣୁ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ଯେ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅବକ୍ଷୟ ଫଳରେ ଏହି ରୁଚିକାଳ, ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟବାନ, କଳାପ୍ରିୟ ଓ ବୀରଜାତି ଆଜି ପରିଣତ ହୋଇଛି ଦରିଦ୍ର, ରୁଚିହୀନ, ଭାରୁ ଓ ମୁର୍ଖ ଜାତିରେ । ଯେଉଁ ଜାତି ନିଜର ବିଶିଷ୍ଟତା ପାଇଁ ଗର୍ବିତ ଥିଲା, ଅବକ୍ଷୟ ହେତୁ ସେହି ଜାତି ଅନ୍ୟକୁ ଅନୁକରଣ କରିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ । ତା'ର ଦେବତା ଆଜି ତା'ଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ, ତାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକଜିଜ୍ଞାସା ମଧ୍ୟ ଅନୁକରଣ ସର୍ବସ୍ୱ । ଜୀବନର ଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ ଲିଖିତ 'ଓଡ଼ିଆମାନେ ଦରିଦ୍ର ଓ ପଛୁଆ କାହିଁକି ?' ଶୀର୍ଷକ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଏ ସବୁର କାରଣ ଖୋଜିଛନ୍ତି ଏବଂ ମନକୁ ପାଇଲାଭଳି କେତେକ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆର ଜାତୀୟ ଜୀବନର ସର୍ବସ୍ତରରେ ଅତୀତର ଯେଉଁ ସଂହତି ଥିଲା ତାଙ୍କ ମତରେ ସେହି ସଂହତିର ବିନାଶ ଫଳରେ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର ବିକାଶ ସମ୍ଭବପର ହୋଇ ପାରିନାହିଁ ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର କେନ୍ଦ୍ର ହେଉଛି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର । ଜଗନ୍ନାଥ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତୃଷ୍ଣାକୁ କେବଳ ନିବାରିତ କରୁ ନଥିଲେ, ତାର ଖାଦ୍ୟ ପେୟ, ପ୍ରସାଧାନ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିକି ବି ନିୟମିତ କରୁଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ବିଶ୍ୱର ଏକ ଅନୁପମ ଦେବତା, ଯାହାଙ୍କ ନିକଟରେ ବହୁ ସଂସ୍କୃତି ଓ ବହୁ ମତାଦର୍ଶର ଏକତ୍ର ମିଳନ ଘଟିଛି । ଅନନ୍ତ ଶୂନ୍ୟ ସମସ୍ତ ରଂଗକୁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ କରି ନୀଳରଂଗ ଧାରଣ କଲାପରି, ଜଗନ୍ନାଥ ବିଶ୍ୱର ସମସ୍ତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟକୁ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରି ନୀଳ କଂଦରରେ ହିଁ ଅବସ୍ଥାନ କରିଛନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁ ଦେବତା ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଧହୁଏ ଏକମାତ୍ର ଦେବତା ଯେଉଁଠି ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଧର୍ମ ଦୁର୍ବଳ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏକପାତ୍ରରେ ଭୋଜନ କରିପାରନ୍ତି । ସେତିକି କେବଳ ନୁହେଁ, ଜଗନ୍ନାଥ ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ଗୃହସ୍ଥ ମଧ୍ୟ । ଭାଇଭଉଣୀ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ନେଇ ତାଙ୍କ ପରିବାର ଗଠିତ । ସେ ପରିବାର ଓଡ଼ିଆ ଯୌଥ ପରିବାରର ଏକ ଚମତ୍କାର ଚିତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସାଂସ୍କୃତିକ ଭୂମିକାକୁ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ଆଜି ତାର ସାଂସାରିକ ଅକ୍ଷମତାର ବିମୋଚନ ପାଇଁ ପୂଜାକରି ଚାଲିଛି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ମତରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ଉନ୍ନତ କରିବାକୁ ହେଲେ, ତାର ସେହି ଅତୀତ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟକୁ ନୂତନ ଭାବଭୂମିରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କୌଣସି ଜାତି ଅନ୍ୟର ବେଶଭୂଷା ଖାଦ୍ୟପେୟ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଆଚାର ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଅନୁକରଣ କରି ବଡ଼ ହୁଏ ନାହିଁ; ନିଜର ସଂସ୍କୃତିକୁ ସଜୀବ

ରଖି, ସେ ଯଦି ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ସାଂଗରେ ପାଦମିଳାଇ ଚାଲିପାରେ ତେବେ ତାର ବିକାଶ ସମ୍ଭବ । ତାମିଲ୍‌ମାନେ ରାମାନୁଜନ୍, ରମଣ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରଙ୍କ ଭଳି ବୈଜ୍ଞାନିକ, ବା ରାଧାକ୍ରିଷ୍ଣନ୍ ଓ ମହାଦେବନ୍ଙ୍କ ଭଳି ଦାର୍ଶନିକ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ଆପଣାର ଚଳଣିକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିନୁହେଁ ଚଳଣିର ଚଉହଦ୍ୟା ଭିତରେ ରହି । ବଂଶାୟମାନଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏ କଥାଟି ଆହୁରି ଅଧିକ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ଠାରୁ ସତ୍ୟେନ୍ ବସୁଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ, ବଂଶାଳୀ ବେଶଭୂଷା ତଥା ଖାଦ୍ୟକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନାହାନ୍ତି । ତା ଭିତରେ ରହି ହିଁ ବିଶ୍ୱ ବିଖ୍ୟାତ ହୋଇଛନ୍ତି । ପରମୁଖାପେକ୍ଷିତା ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅଧ୍ୟାପତନର ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ କାରଣ ।

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି :

ମାନସିହ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ସମ୍ପୃକ୍ତ ଗ୍ରାହକ ହେଲେ ହେଁ, ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପରିପକ୍ଷୀ ନ ଥିଲା । ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ବିଭିନ୍ନ ଆଞ୍ଚଳିକ ସଂସ୍କୃତିର ସମାହାର ବା ଏକତ୍ରିତ ରୂପ । ଆଂଚଳିକ ସଂସ୍କୃତି ବିକଳାଙ୍ଗ ହେଲେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମୌଳିକତା ରହିବା ଅସମ୍ଭବ । ତଥାପି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ସାର୍ବଜନୀନ ଆବେଦନ ବିଶ୍ୱର ବିଭିନ୍ନ ଚିନ୍ତାମୟକଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କଲାପରି, ମାନସିହଙ୍କ ସଂସ୍କୃତି ସଚେତନ ମନକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା । ସଂସ୍କୃତି ମଣିଷ ସହିତ ଗଢ଼ି ଗଢ଼ି ଚାଲେ, ସଂସ୍କୃତି ସଂପର୍କରେ ସଚେତନ ନହେଲେ, ସେଥିରେ ବିକାର ଭାବ ପ୍ରବେଶ କରେ । “ଇଉରୋପର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ତାଙ୍କ ସ୍କୁଲ କଲେଜ ଭିତର ଦେଇ ତାଙ୍କର ଏଇ (ସଂସ୍କୃତିକ) ଆଦର୍ଶଟିକୁ ଯଦ୍ୱାର ସହିତ ବଂଚାଇ ରଖନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଆମେ ଆମ ସଂସ୍କୃତି ବିଷୟରେ ପାଟିକରି ଆକାଶ ଫଟାଇ ସତ, ଆମେ ଏତେ ହତଭାଗ୍ୟ ଯେ, ଆମର ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଛଦ୍ମ ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ।”^{୪୭}

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଲୋକସମାଜରେ ସତ୍ୟପ୍ରତି ଗଭୀର ଅନୁରାଗଥିଲା, ସେହି ଅନୁରାଗ ଫଳରେ ଭାରତୀୟ ମଣ୍ଡିତରୁ ଜଗତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦର୍ଶନ ଜାତ ହୋଇଅଛି । ସେହି ସତ୍ୟପ୍ରୀତି ଓ ନୈତିକତାହିଁ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମହନୀୟ ଆଦର୍ଶ । ମାନସିହଙ୍କ ଭାଷାରେ :— “ରାବଣକୁ ମାରି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବୀର ହୋଇନାହାନ୍ତି, ସତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମର ଜୟ ଓ ନାରୀର ସମ୍ମାନ ରକ୍ଷାପାଇଁ, ସେହି ରାଜକୁମାର ସାରାଜୀବନ ଯେଉଁ ଦୁଃଖ କ୍ଳେଶ ଭୋଗକଲେ, ତାହାହିଁ ରାମାୟଣ, ସେହି ଆଦର୍ଶହିଁ ତାଙ୍କ ବୀରତ୍ବର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପାଦାନ ।”^{୪୮}

ପୁରୋହିତଚକ୍ର ହିଁ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର ମୂଳଧାରା । ପୁରୋହିତଗଣର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଧର୍ମଭୟ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା ବୋଲି ମାନସିହ ‘ବାରବାଟୀ’ ନାଟକରେ ଜଣେ ମୌଳବୀ ମୁଖରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁ ଚଳଣି ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସତ୍ୟବାହ, ଗହଚଳେ ପଥରମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା, ସେ ପଥରରେ ସିନ୍ଦୂର ଲଗାଇ ତା ସମ୍ମୁଖରେ ପଶୁବଳି, ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ଏକଚାଟିଆ ଭାବ ତଥା ଅସୂକ୍ଷ୍ମ ଆଦି, ଭାରତୀୟ ସମାଜ ଜୀବନକୁ ପଂଗୁଳିରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ଜୀବନର ଅଧ୍ୟାପତନ ପାଇଁ ହିଁ ଏହି ପୁରୋହିତ-ଚକ୍ରହିଁ ଦାୟୀ ।

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ମୂଳତଃ ହିନ୍ଦୁ ସଂସ୍କୃତିକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ । ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନର ସାଂପ୍ରଦାୟିକତା ଦୋଷରେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହିନ୍ଦୁତ୍ବ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଆଦର୍ଶ ନୁହେଁ । ହିନ୍ଦୁ ସଂସ୍କୃତିର ଅସଲ ରୂପ ହେଉଛି ମଣିଷ ସଂସ୍କୃତି । ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥ ନାନା ମତ ମଧ୍ୟରେ ଛନ୍ଦି ଛୋଇଥିବା ହିନ୍ଦୁ ସଂସ୍କୃତିକୁ ମାନସିଂହ ଏକ ବିରାଟ ଅରଣ୍ୟ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ସେଠୁ ସହଜରେ ଲୋକେ ବାଟ ପାଇବା କଷ୍ଟ । “ଗାତା କିନ୍ତୁ ମାତ୍ର ଅଠରଟି ବୃକ୍ଷର ଏକ ଛୋଟ ଉଦ୍ୟାନ ଦେଇ ସେହି ମହାରଣ୍ୟର ମହିମା ଆମ ଆଗେ ଯଥାର୍ଥରେ ଥୋଇ ପାରିଛନ୍ତି । ଆମେ ସେଥିରେ ଗର୍ବବେଦର ପ୍ରକୃତି ପୂଜାରୁ ବୌଦ୍ଧ ବେଦ-ବିରୋଧ ଓ ନୈରାତ୍ମ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ଏପରିକି ଚୈତନ୍ୟ ଭକ୍ତମାନଙ୍କର କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସର୍ବସ୍ୱତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (ସତତଂ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟଚୋମାଂ, ୯-୧୪) ଭାରତ ବର୍ଷର ସକଳ ଧର୍ମୀୟ ଭାବ-ଭାବନାର ସାକ୍ଷାତ ପାଇଛୁ କେବଳ ନୁହେଁ, ସେମାନଙ୍କର ଆପାତ-ବିରୋଧ ତଳେ ଗଭୀର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଐକ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେବାରେ ଆମର ଯେ କଷ୍ଟ ହେଉନାହିଁ, ତାହାହିଁ ଗାତାର ପରମତମ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ।”^{୪୪}

ସମୟର କଷ୍ଟାଘାତରେ ବିଭିନ୍ନ ସଭ୍ୟତାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ଭାରତୀୟ ଜନ ଜୀବନରେ ଅନେକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖା ଦେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଯେ ମହାନ, ଏ କଥା ମାନସିଂହ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ଭାରତୀୟ ଚେତନାରେ ପାର୍ଥକ ଜୀବନ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଯୋଗସୂତ୍ର ରହିଥିଲା । ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମନୋବୃତ୍ତି ପାର୍ଥକ ଜୀବନକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରୁଥିଲା । ବିଶ୍ୱର ମନୋଜଗତରେ ଯାହା ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ହେଉଥିଲା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପରମ ପୂଜାରୀ ବାପୁଜୀ ତାକୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଭାବରେ ଦେଖାଇଦେଲେ । ମାନସିଂହ କହନ୍ତି: “ଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ସମଗ୍ର ପାର୍ଥକ ଜୀବନ ଥିଲା ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ସତ୍ତା । ଏହାହିଁ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ବା ସଂସ୍କୃତିର ପରମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଏବଂ ଗାଂଧୀଙ୍କ ଜୀବନହିଁ ଏହି ଭାରତୀୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ପରମ ଆଧୁନିକତମ ପ୍ରତୀକ । ସାରା ପୃଥିବୀରେ ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟର ଦୀର୍ଘ ଇତିହାସ ଧରି ଧର୍ମ ଓ ରାଜନୀତିକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଲଗା ଅଲଗା ବସ୍ତୁ କରି ଧରା ଯାଇଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ଧରି ନିଆଯାଉଥିଲା ଯେ ହିଂସା ବା ମିଥ୍ୟା ମଂଦିରର ପାପ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ । ସମଗ୍ର ମାନବଚିନ୍ତାସରେ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଧର୍ମ ଓ ରାଜନୀତିକୁ ନିଜ ଜୀବନରେ ଏକାକାର କରି, ଏହି ଭ୍ରାତ ଧାରଣାକୁ ଏକ ଶ୍ରେଣୀଭାବ, ଯନ୍ତ୍ରଦାନବର ଯନ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସମୁଦେ ଅପ୍ରମାଣିତ କଲେ ।”^{୪୫} ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଧର୍ମ ଚେତନା କେବଳ ହିନ୍ଦୁ ସଂସ୍କୃତି ବା ସାହିତ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ନ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍, ମୁସଲମାନ, ମାତ୍ର ସଂସ୍କୃତିର ସେ ଡାକର ବୁଦ୍ଧି ଓ ଆତ୍ମପାଇଁ ଖାଦ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ, ବାହାରେ ସେ ସବୁ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଚେହେରା ଧରି । ତାଙ୍କର ବର୍ତ୍ତବ୍ୟବୋଧ ଥିଲା ବିପ୍ଳବକର । ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତା ଓ କର୍ମ ଭିତରେ ଥିଲା ଏକ ମହନୀୟ ଅଭିନତା ଯାହାକି ଏକାତରେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି-^{୪୬}

ମାନସିଂହଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜୀବନର ଧର୍ମବିଚାର, ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଚାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ମାନସିଂହ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ ଯେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ବାଣୀ ହିଁ

ସାରା ବସୁଧାକୁ ଗୋଟିଏ ପରିବାର କରି ପାରିବ। ପୁନଶ୍ଚ ସେ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ ଯେ, ଭାରତୀୟ ଚଳଣି ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ଅପସଂସ୍କୃତି ପଶି ଏହାର ମହାନତାକୁ ବିକୃତ କରି ଦେଉଛି। ପଲ୍ଲୀ ଜୀବନରେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଆତ୍ମା ବିଦ୍ୟମାନ, ସହରୀ ସଭ୍ୟତା କ୍ରମେ ଏହାକୁ ବିକଳାଂଗ କରୁଅଛି। ଇଂରେଜ ମାନେ ଦୁର୍ଲ୍ଲକ୍ଷ ବର୍ଷକାଳ ଶାସନ କରି ମଧ୍ୟ ଏ ଜାତିର ମର୍ମକୁ ଭେଦି ପାରିଲେ ନାହିଁ। ନିର୍ବିଚାରରେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ସେମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷା, ଶାସନ, ବିଚାର, ପ୍ରୟୋଗ କରି ଗ୍ରାମୀଣ ସଂସ୍କୃତିର ଧ୍ବଂସ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟାକରି ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିପାରି ନଥିଲେ। ଏ ସଂସ୍କୃତି ବହୁ ପୁରାତନ ତଥା ଦୃଢ଼। ମାନବ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରାଣ ଯାହା ଖୋଜେ, ସବୁ ଏଠି ଅଛି, ବଞ୍ଚିବାର ସଂସ୍ପର୍ଶକ ଜୀବନ, ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ, ଚିତ୍ର, ଶିଳ୍ପ, କବିତା, ତଥା ସାହିତ୍ୟ। ଘୋର ଲଜାର କଥା ବିଦେଶୀ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଭାବରେ ଲୋକମାନେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଅବହେଳା କରୁଛନ୍ତି। ମାନସିଂହ କମଳାୟନ କାବ୍ୟରେ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି।^{୪୭} ଶାସନଚକ୍ର ଏକାକିକାରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମହନୀୟତା ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି। ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଆତ୍ମା ଯେପରି ଭାରତୀୟ ପଲ୍ଲୀରେ ବିଦ୍ୟମାନ, ଆଦିମତମ ଭାଷା ସଂସ୍କୃତରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଲୁଚି ରହିଛି ଭାରତୀୟ ଜୀବନ ଚର୍ଯ୍ୟାର ପ୍ରାଣସଂକେତ। ମାନସିଂହ କହନ୍ତି— ସଂସ୍କୃତ ମୋ ନିକଟରେ ଅନ୍ୟ ସହସ୍ର ଭାଷାମାନଙ୍କ ପରି ଗୋଟିଏ ଭାଷା ମାତ୍ର ନୁହେଁ; ସଂସ୍କୃତ ମୋ ଜାତିର, ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଜୀବନ ପ୍ରତୀକ।

ଇଉରୋପୀୟ ସଂସ୍କୃତି :

ମାନସିଂହ ଇଂଲଣ୍ଡ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜୀବନଧାରା ଅନୁଶୀଳନ କରି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର କେତେକ ଧାରା ପ୍ରତି ବୀଡ଼ସ୍ପୃହ ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର କେତେକ ଭଲ ଗୁଣକୁ ଆଦର କରିଛନ୍ତି। ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତଥା ଆଧୁନିକ ଭାରତର ଅନ୍ୟ ନିର୍ମାତାଗଣ ଆତ୍ମାରେ ଭାରତୀୟ ହେଲେ ହେଁ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର କେତେକ ମହତ ଗୁଣକୁ ଜୀବନରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ। ମାନସିଂହ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ତଥା ଉତ୍କଳୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଚାଲି-ଚଳଣିରେ ବେଶ ପୋଷାକରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଭାବଧାରା ଦ୍ଵାରା ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲେ।

ଭାରତୀୟ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଚାତୁରୀ ରହିଛି, ତାହା ବିଳାତ ଲୋକଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ, ରୁଚିକର। ଆମର ପିଠାପଣା, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତି ସହିତ ବିଳାତର ତୁଳନା ହୋଇ ନ ପାରେ କିନ୍ତୁ ମଣିଷର ଅଗ୍ରଗତି ତଥା ଜୀବନର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହତ କର୍ମ ପାଇଁ ଏ ପ୍ରକାର ରଂଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ। ଖାଦ୍ୟରେ ବିଳାସ ବ୍ୟସନ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସର ଧ୍ଵଂସର କାରଣ ହେଲାପରି, ଆମର ଆର୍ଥିକାତିକ ଦୁର୍ବଳତା ପାଇଁ ଆମର ଖାଦ୍ୟ ପଦ୍ଧତି ହିଁ ଦାୟୀ। ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ:— “ଆମର ରଂଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଵାଦକର ଓ ସୁକୁମାର ସତ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ କ୍ଳବଧୂର

ଜୀବନ ନିଏ ଓ ଲୋଭ ଦେଖାଇ ପୁରୁଷକୁ ପେଟୁ ଓ ଅଳସୁଆ କରାଏ । ସିଧା ସିଧା ଖାଦ୍ୟ ଖାଇ ଏମାନେ (ବିଳାତ ଲୋକେ) କାମକୁ ଯିବେ । ଖରାବେଲେ ଶୋଇବା କ'ଣ ଏମାନେ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ଆମରତ ଏଣେ ଭାତ ବଢ଼ା ହେଲା ବେଳକୁ ତେଣେ ଶେଯପରା ହେବା କଥା । ଜାତି ଏଥିରେ ବଢ଼ିବ କିପରି କହ ?” ୪୭

ମାନସିଂହ ‘ପଶ୍ଚିମ ପଥିକ’ରେ ଇଂରେଜ ଜାତିର କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଗୁଣକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ଯାହାର ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବିଶେଷ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ଇଂରେଜ ଜାତି ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ଵାଧୀନତା ଓ ବାଣୀ ସ୍ଵାଧୀନତା ପାଇଁ, ତାର ସମଗ୍ର ଇତିହାସକୁ ରକ୍ତରେ ରଞ୍ଜିତ କରି ଆସିଛି । ବାଣିଜ୍ୟ ପାଇଁ ଇଂରେଜ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ଧରଣକୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ହେଁ କଠିନ ପରିଶ୍ରମ ଓ ମାନବତାବୋଧ ପାଇଁ ଇଂରେଜ ବିଶ୍ଵରେ ପରିଚିତ । ଇଂରେଜର ବଡ଼ଗୁଣ ହେଉଛି ମଜାଗତ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ । ସେମାନଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ଦ୍ଵିତୀୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଲା, ସ୍ଵାବଲମ୍ବଶୀଳତା ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟପରାୟଣତା ସାଧାରଣ ଇଂରେଜ ଭାବପ୍ରବଣ ନୁହେଁ । ସେ ଉଦ୍ଘାଟନାକୁ ପସନ୍ଦ କରେ ନାହିଁ, ଯାହା କରେ ଭାବିଚିନ୍ତି କରେ । ଭଦ୍ରତା ଓ ଭଦ୍ର ବ୍ୟବହାର ଇଂରେଜ ଜାତିର ଆଉ ଏକ ମଧୁର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଆମ ଦେଶର ଆଦର୍ଶ ଯେପରି ନିରାସକ୍ତି ସେହିପରି ଇଂରେଜର ଇହ ଜୀବନର ଆଦର୍ଶ ହେଲା, ଜେଷ୍ଠଲମ୍ପାନ୍ ହେବା । ଜେଷ୍ଠଲମ୍ପାନ୍ ଆଦର୍ଶର ମୂଳଭାବ ହେଲା, କାହାରି ମନରେ କଷ୍ଟ ନ ଦେବା । ଖେଳପଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ଇଂରେଜର ଶୃଙ୍ଖଳା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । ବୁଦ୍ଧ ଯୁଦ୍ଧପରେ ଇଂରେଜ ଜେତା ଓ ବିଜେତା ସମ୍ମିତ ବଦନରେ ପରସ୍ପରର କରମର୍ଦ୍ଦନ କରି ଘରକୁ ଫେରି ଥିବା ଆମ ଭାରତବର୍ଷରେ ପୁରବଳମ୍ପାତପରି ଅବସର ବିନୋଦନରୁ ମୁଣ୍ଡପଟାପଟି ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଇଂରେଜ ଶତ୍ରୁକୁ ମଧ୍ୟ ହସିକରି କଥା କହେ ।

ମାନସିଂହ ଇଂରେଜ ଜାତିକୁ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚଆସନ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଇଉରୋପୀୟ ସଭ୍ୟତାକୁ ଉତ୍ସାଦି ଓ କୁସିତ ସଭ୍ୟତା ଏବଂ ଏହା ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ମାନବ ସଭ୍ୟତାକୁ ନଷ୍ଟ କରୁଛି ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି ।

ଶେଷକଥା :

ପ୍ରଥମରୁ କୁହାଯାଇଛି, ମାନସିଂହ ଶିକ୍ଷିତ ଆଧୁନିକ ମଣିଷ ଭଳି ସହରରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଅଧିକାଂଶ ସମୟ କାଟିଛନ୍ତି । କୋଠାଘରେ ରହିଛନ୍ତି, ସରକାରୀ ଚାକିରୀ କରିଛନ୍ତି ଓ ଜୀବନରେ ନାନା ପ୍ରଗତିର ଆଶା ବି କରିଛନ୍ତି । ନଂଦଳା ଗ୍ରାମର ମାୟାଧର, ଓଡ଼ିଶାର ବିଶିଷ୍ଟ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଓ କବି ସାହିତ୍ୟିକ ତତ୍କୁଳ ମାୟାଧର ମାନସିଂହରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଜୀବନର ଏହି ବିକାଶ ତାଙ୍କ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚେତନାର ବିକାଶପାଇଁ ପଥଦେଖାଇନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ସବୁବେଳେ ପଛକୁ ଚାହିଁଛନ୍ତି, ନିଜର ଚେର ଖୋଜିଛନ୍ତି ଓ ମନେ ମନେ ତାହାରି ଶକ୍ତି ପରୀକ୍ଷା କରି ତାହା ଦୃଢ଼ ବୋଲି ଧରି ନେଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହି ସଂଧାନ ଯେତେଟା କଳ୍ପନାରେ ବା ଭାବାଲୋକରେ ସମ୍ଭବ ସେହି ପରିମାଣରେ ଇତିହାସ ଭିତରଦେଇ ନୁହେଁ । ସେ ଇତିହାସକୁ ଆପଣା ମନର ଚେହେରା ଅନୁସାରେ

ଦେଖିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ବାର ଜାତି, ଏହା ସ୍ବାକାର କଳାମାତ୍ରେ ଆମକୁ ମାନିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏହା ଏକ ନୃଶଂସ ଜାତି । ବାରତ୍ତୁ ସହ ଯୁଦ୍ଧ ଦିଗବିଜୟ, ଅନ୍ୟର ସ୍ବାଧୀନତା ଅପହରଣ, ଅତୀତରେ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ଥିଲା ; ଏବେ ମଧ୍ୟ ଜଡ଼ିତ । ଯୁଦ୍ଧରେ ହେଉଥିବା ନରହିତ୍ୟା ନୃଶଂସତା ଓ ଅମାନବିକତାର ଅପରମାନ ନୁହେଁ ? ସାମନ୍ତବାଦୀ ଅର୍ଥନୀତିରେ ମଣିଷର ବିକାଶ ସାମାଜିକ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଚରିତ୍ର ଅନୁସାରେ ସାଧାରଣ ମଣିଷର ଜୀବନଯାତ୍ରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜସିଂହାସନରେ ଜୌମକର ରାଜତ୍ବରେ ଚାରିଜଣ ରାଣୀ ବସିଥିଲେ । ସେଥିରୁ ଯଦି ଆମେ ଭାବି ନେବା ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିରେ ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷର ସଂପର୍କ ଅଧିକାର ଓ ସାମାଜିକ ସମ୍ମାନ ଏକା, ତେବେ ଆମେ ଭୁଲକରି ବସିବା ନାହିଁ ? ମାନସିଂହ ବହୁ ସମୟରେ ଏଭଳି ଭୁଲ କରି ବସୁଥିଲେ । ଭାରତର ଅଧିକାଂଶ ଦେବପୀଠ କ୍ଷମତା-ରାଜନୀତି ସହ ବା ରାଷ୍ଟ୍ରତନ୍ତ୍ର ସହ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ । ଜଗନ୍ନାଥ ଐତିହାସିକ ଆବଶ୍ୟକତା ହେତୁ, ଓଡ଼ିଆ ରାଜତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରାଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ରାଜା ଉଚ୍ଚସିଂହାସନରେ ବସେ, କିନ୍ତୁ ଅପରକୁ ଘୃଣା କରି ସେ ଶାସନ ଚଳାଏ ନାହିଁ । ସେ ନୀତନ୍ତମ ବର୍ଗର ଅଦୃଶ୍ୟ ଠାରୁ ଉଚ୍ଚତମ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯାଏ ସମସ୍ତଙ୍କ ଛିତିକୁ ସ୍ବାକାର କରେ, ରୋମାନଙ୍କ ବଂଚିବାର କ୍ଷେତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ କରେ । ତା ନ ହେଲେ ରାଷ୍ଟ୍ର ବିପ୍ଳବ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ଜଗନ୍ନାଥ ରାଷ୍ଟ୍ର ସାଂଗରେ ସଂପୃକ୍ତ ଥିବାରୁ ଉଦାର ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥର ସଂସ୍କୃତି ଓଡ଼ିଆ ରାଜତନ୍ତ୍ରର ସଂସ୍କୃତି । ଅତୀତରେ ସବୁଆଡ଼େ ରାଜତନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା । ଲୋକମାନେ ବେଳେବେଳେ ରାଜତନ୍ତ୍ରରେ ସୁଖ ସୁବିଧାରେ ବି ରହୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ଯଦି ରାଜତନ୍ତ୍ରକୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ତାହାହେଲା ହାସ୍ୟାସଦ୍ଦ ହେବାହିଁ ସାର ହେବ । ଅର୍ଥନୈତିକ ଅନଗ୍ରସରତା ଓ ସାମାଜିକ ଗୌଣତ୍ବବୋଧ, ଆମ ଭିତରେ ସାମନ୍ତବାଦର ଯେଉଁ କେତେକ ଶେଷ ଚିହ୍ନ ଛାଡ଼ି ଯାଇଛି ତାକୁ ଆମେ ଶୁଦ୍ଧାର ସହ ସ୍ୱରଣ କରିବା ବା ସେଥିନେଇ କୌଳିନ୍ୟ ଦାବୀ କରିବା, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟାମୀ ମାନସିକତାର ହିଁ ପରିଚୟ ଦିଏ । ଉତ୍ପାଦନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଓ କ୍ଷମତା ସଂଘର୍ଷରେ ଓଡ଼ିଶାର ମାନଚିତ୍ର ବଦଳିଛି । ତାକୁ ବାହାର ଲୋକ କେହି ବାଧ୍ୟ କରି ବଦଳାଇ ନାହାନ୍ତି, ଆବଶ୍ୟକତାରୁ ସେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ବଦଳିଛି । ଓଡ଼ିଆ ଚଳଣିରେ ବଂରାଜୀ ହୋଇଛି । ସଂସ୍କୃତି ବିଚାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ରକ୍ଷଣଶୀଳ ମନହିଁ ଅତ୍ୟଧିକ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଧର୍ମ, ଶିକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଚାହୁଁଥିବା ମାନସିଂହ ଯେ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଚେହେରାଟା ଠିକ୍ ଠଉରାଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି, ତାର କାରଣ ତାଙ୍କର ଏଇ ସାଂସ୍କୃତିକ ରକ୍ଷଣଶୀଳତା ।

□ □

ପ୍ରାତଂକା :

୧- ପାଣିଗ୍ରହୀ (ଡଃ) କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର- (୧୯୭୮) ମୋ ସମୟର ଓଡ଼ିଶା; ଅଷ୍ଟମଂ ପରିଚ୍ଛେଦ, ପୃ. ୯୨-୯୩

୨- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଭାଗ-୧୯୭୩) ପରଧର୍ମ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୬୦୩-୬୦୪

୩- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଓଡ଼ିଆ, ଜାତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୫୮୯.

୪- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ- ୧୯୬୪) ଜେମା (କାବ୍ୟ) ପୃ. ୫୯.

୫- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ୬- ତତ୍ତ୍ୱେକ,

୭- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ସାଧବ ଝିଅ (କାବ୍ୟ) ପୃ. ୧୩୭.

୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୧୬୦

୯- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ. (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୨) ଗୋପପ୍ରୟାଣ (କବିତା) ପୃ. ୩୪୪.

୧୦- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ତୀର୍ଥଧୂଳୀ (କବିତା) ପୃ. ୪୨.

୧୧- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୪) ସାଧବ ଝିଅ କାବ୍ୟ- ପୃ. ୧୪୪.

୧୨- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୨) ମହାନଦୀରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବିହାର (କବିତା) ପୃ-୩୧୪.

୧୩- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୨) ପଲ୍ଲୀସଂଧ୍ୟା ପୃ. ୩୨୦-୩୨୪.

୧୪- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୪) ସାଧବଝିଅ (କାବ୍ୟ) ପୃ. ୧୩୮-୩୯୦.

“ମୁଣ୍ଡରେ ଝରାକାଠି ଖୋଷାରେ ଖୋସା/ ପାଦରେ ଝୁପାଉରି ଦେଇଛି ଯୋଷା ।

ପୃଥୁଳ ବାହୁ ଭରି କୁଟିଛି ଚିତା/ ନୟନେ ଖଞ୍ଜରୀଟ ହୋଇଛି ପୋଷା ।

ନାକକେ ନୋଥ ନାକଚଣା ଆରେକେ/ ଦଣ୍ଡି-ଝଲକା ଓଠେ ବାଜି ଝଲକେ ।

ଅଧର ଘନ ଲାଲ ବିଡ଼ିଆ ରାଗେ/ ଚଳଇ ନାରୀ, ପାନ, ଜାକି ଗାଲକେ ।

କପାଳେ କଳାଚିତା ପରେ ଚିକିଳି/ ମହଣ ଦେଇ ଟାଣେ ଦେଇଛି କିଳି,

ମହଣ ଦେଇ ପୁଣି କାଢ଼ିଛି ମାଂଗ/ ଖେଳାଇ ଢେଉ, କେଶ ଦେଇଛି ଭିଡ଼ି ।

ବାହୁରେ ଡାଡ଼, ଗୋଡ଼େ ପାହୁଡ଼ ବଳା/ ସରଣୀ କଂପେ ଯେବେ ଚାଲେ ଅବଳା,

ଧରଣୀ ନିଦ ଭାଂଗେ ଚରଣ ମୁଦି/ ଶିଖାଇ ତରୁଣୀକୁ ଚଳନ କଳା ।

୧୫- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୪) ଜେମା (କାବ୍ୟ) ପୃ. ୭୨.

“କହୁଁ ଲାଗେ କଂପନ ଦକ୍ଷିଣ-ନୟନେ ।

‘ମାଆ ଲୋ’ ଚିତ୍କାରି ସତୀ/ ଭୟାକୁଳେ ହୋଇ ଅତି/ ମନେ ମନେ ମନାସିଲେ କୋଟି ଦେବତା,

‘ରଖ ଦିଅଁ ମୋ ପିଲାରେ/ ଶଂଖ ଚକ୍ର ଆଡୁଆଳେ’/ବୋଲି ଆତ୍ମା ଉଛୁଳିଲା ଜଣାଇ ବ୍ୟଥା

ଛି, ଛି, ପୋଡ଼ା ଆଖିଟା କିଆଁ/ ଥରୁଛି ଏପରି, ମୁହେଁ ପଡ଼ୁ ତା ନିଆଁ ।

୧୬- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩) ରାଧାନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୪୬୫-୬୭.

୧୭- ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୪) ସାଧବ ଝିଅ (କାବ୍ୟ) ପୃ-୧୪୭.

୧୮- ମାନସିହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୬୪) ପୃ. ୧୮୪.

୧୯- ମାନସିହ, ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ପୃ. ୧୮.

- ୨୦- ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ (୧୯୫୭) ପୃ. ୭.
 ୨୧- ମାନସିଂହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୬୪) ପୃ. ୧୩୨.
 ୨୨- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩) ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପୃ. ୬୮୪-୬୮୬.
 ୨୩- ମାନସିଂହ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (୧୯୭୬) ପୃ. ୩୫.
 ୨୪- ମାନସିଂହ, ସାଗା ଅଫ୍ ଦି ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଅଫ୍ ଜଗନ୍ନାଥ (୧୯୬୯) ପୃ. ୩.
 ୨୫- ମାନସିଂହ, ଓଡ଼ିଶା ଓ ଜଗନ୍ନାଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ଉତ୍କଳ ପ୍ରସଂଗ-ନବକଳେବର ବିଶେଷାଙ୍କ (୧୯୬୯) ପୃ. ୨.
 ୨୬- ମାନସିଂହ, ସାଗା ଅଫ୍ ଦି ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଅଫ୍ ଜଗନ୍ନାଥ (୧୯୬୯)
 ୨୭- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩) ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ପୃ. ୬୩୩.
 ୨୮- ତତ୍ତ୍ୱେକ
 ୨୯- ମାନସିଂହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୬୪) ପୃ. ୨୦୧.
 ୩୦- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୪) କମଳାୟନ (କାବ୍ୟ) ପୃ-୨୫୭.
 ୩୧- ମାନସିଂହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୬୪) ପୃ. ୨-୩.
 ୩୨- ମାନସିଂହ, (କ) ଜୀବନପଥ, ପୃ. ୧୦୦ (ଖ) ସାଗା ଅଫ୍ ଦି ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଅଫ୍ ଜଗନ୍ନାଥ ପୃ. ୨୨-୨୩ (ଗ) ଅନୁଷ୍ଠାନ, ପୃ. ୮୫-୧୦୫.
 ୩୩- ମାନସିଂହ, ଜୀବନପଥ (୧୯୫୭) ପୃ. ୧୦୨.
 ୩୪- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ) ନୂତନ କବିତାର ତନ୍ତୁତ୍ୟାଗ ପୃ. ୫୬୮.
 ୩୫- ତତ୍ତ୍ୱେକ.
 ୩୬- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରୋମାଞ୍ଚିକତା, ପୃ. ୬୨୨-୨୩.
 ୩୭- ମାଟିର ମହାକବି ସାରଳା ଦାସ (୧୯୭୧) ପୃ. ୫୭.
 ୩୮- ମାନସିଂହ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (୧୯୭୬) ପୃ. ୩୮.
 ୩୯- ମାନସିଂହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୬୪) ପୃ. ୧୬.
 ୪୦- ତତ୍ତ୍ୱେକ, ପୃ. ୫୭.
 ୪୧- ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷାର କି, କ'ଣ ଓ କାହିଁକି? (୧୯୬୦) ପୃ. ୨୪.
 ୪୨- ମାନସିଂହ, ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ, ପୃ. ୭.
 ୪୩- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୭୩) ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପୃ.-୫୮୬.
 ୪୪- ମାନସିଂହ, ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ (୧୯୬୯) ପୃ. ୧୦୧.
 ୪୫- ମାନସିଂହ, ଭାରତରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବୋଧ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ନବରବି-୨/୧୧, ପୃ. ୧୧. ମଇ, ୧୯୭୨.
 ୪୬- ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ-୧୯୬୪) କମଳାୟନ (କାବ୍ୟ) ପୃ.-୩୦୫.
 ୪୭- ମାନସିଂହ, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (୧୯୬୪) ପୃ. ୯୬.

ଉପସଂହାର

॥ ଏକ ॥

ଅଠରଶହ ସତର ମସିହାରେ ଇଂରେଜ ଶାସକ ଓ ଓଡ଼ିଆ ପାଇକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିବା ସଂଗ୍ରାମ ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ବିପ୍ଳବ ବିଜୟରେ ହିଁ ପରିଣତି ଲାଭ କରିଥିଲା । ତା' ସହିତ ସ୍ଵାଧୀନତାର ଶେଷ ଆଶାର ସ୍ଵପ୍ନ କ୍ରମଶଃ ସମାଧି ନେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ପଚାଶ ବର୍ଷ ପରେ ସେ ସ୍ଵପ୍ନ ପୂର୍ଣ୍ଣଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ନ'ଅଙ୍କ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଓ ଭାଷା ବିଲୋପ ଆନ୍ଦୋଳନ ଜନିତ ଶ୍ଵଶାନର ଜୁଇ ମଧ୍ୟରୁ ଏକ ଭିନ୍ନ ଆଦର୍ଶ ଓ ନୂତନ ସଂଗ୍ରାମୀମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟକରି । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଦ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ବର୍ଗ ଏକ ସଂକଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲା । ସେ ସଂକଟରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ମୁକ୍ତି ଦେଇଥିଲେ ରେଭେନ୍ସା ଓ ବିମସ୍ୟା ଉଲି ସାହେବ, ଗୌରୀଶଙ୍କରଙ୍କର ଭଳି ବଂଗଭାଷୀ ଓଡ଼ିଆ, ରଂଗଲାଲ୍ ଭଳି ବଂଗଳାର ବିଶିଷ୍ଟ କବି ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଅନୁସୂତ ବିଭାଗୀକରଣ ଓ ଶାସନ ନୀତି (ଡିଭାଇଡ୍ ଏଣ୍ଡ ରୁଲ ପଲିସି) ଅନେକାଂଶର ସେମାନଙ୍କୁ ସହାୟ ହୋଇଥିଲା । ଜୀବଜଗତର ନିୟମ ଅନୁସାରେ ସବଳ ଦୁର୍ବଳକୁ ଆତ୍ମସାର କରେ, ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବି ତାହା ବେଳେ ବେଳେ ଦେଖାଯାଏ । ଯେଉଁଠି ଗୋଟିଏ ସମାଜର ସଂସ୍କୃତି କ୍ରମଶଃ ଉତ୍କଳିଷ୍ଟ ହୋଇ ସଂସ୍କୃତିପ୍ରସାର ଶୋଷଣକୁ ହିଁ ଆପଣାର ପ୍ରକୃତ କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମନେ କରୁଥାଏ, ସେଠାରେ ଏହା ଘଟିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ମଣିଷତ ସାଧାରଣ ଜୀବନ୍ତୀ ନୁହେଁ, ସେ ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ଯେଉଁଠି ଲଢ଼ାକରେ, ଆତ୍ମରକ୍ଷା ପାଇଁ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରତୋଦନା ପାଏ, ସେତେବେଳେ ଶୋଷଣର ରାହୁଗ୍ରାସ ତାକୁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ଜାତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହାହିଁ ଘଟିଥିଲା । ବଂଗୀୟ ମଧ୍ୟବିତ୍ତର ଶୋଷଣ-ଚକ୍ର ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ-ରାହୁଗ୍ରାସରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ସଂଗ୍ରାମ କରି କ୍ରମଶଃ ନିଜକୁ ସେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଚାହିଁଥିଲା । ଉଣେଇଶ ଶହ ଛତିଶ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆର ଥିଲା ତାହା ଏକାନ୍ତ ଧ୍ୟାନ ଓ ସାଧନା । ମାନସିହଙ୍କର ଜନ୍ମ ଓଡ଼ିଆ ଜନଜୀବନର ତଥା ସାଂସ୍କୃତିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧର ଏଇଭଳି ଏକ ଆତ୍ମ-ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ସଂଗ୍ରାମ କାଳରେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂଧ୍ୟା-କାଳ ଭିତରେ ବହୁ ସଂଭାବନା ସଂଗୁପ୍ତ ଥାଏ । ସମୟ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ କେବଳ ଜାଗରୁକ ଓ ଚଳମାନ କରେ ନାହିଁ, ତା ଭିତରେ ଥିବା ନବ ନବ ସମ୍ଭାବନା ପାଇଁ ପଥ ପରିଷ୍କାର କରେ । ସମୟର ଏହି ପ୍ରଭାବ ଫଳରେ ସୁଦୂର ପାରିକୃତର ଅଜ୍ଞାତ ନବଜା ଗ୍ରାମର ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକଙ୍କ ପୌତ୍ର ଓ ପଦ୍ମଚରଣ ମାନସିହଙ୍କର ପୁତ୍ର, ମାୟାଧର ପାରିବାରିକ ସାହାରାହୀନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିଜ ସମୟର ସଂସ୍କୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଣେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଖ୍ୟାତନାମା ପୁରୁଷ ହୋଇପାରିଥିଲେ ।

ଭାରତବର୍ଷରେ ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ପ୍ରଂଜିବାଦୀ ଅର୍ଥନୀତିର ପ୍ରଚଳନ ଆଧୁନିକ କାଳର ସୂଚନା ଦେଇଥିଲା । ପ୍ରଂଜିବାଦୀ ଅର୍ଥନୀତି ସହ ଆଧୁନିକତା ଓ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ

ଶ୍ରେଣୀ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ। ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଜନ୍ମ ନେଇ ନୁହେଁ, ତାର ପ୍ରତିଭା ଓ ସାଧନା ପଦରେ ସେ ସମାଜରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରେ। ଟଙ୍କା ଯେଉଁକି କ୍ଷଣିକ୍ ଭାବେ ଓ ନିତ୍ୟଚଳମାନ, ସାମାଜିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବୋଧ ସେଇଭଳି ଆଧୁନିକ ସମାଜରେ ନିତ୍ୟ ଚଳମାନ। ଆଧୁନିକ ସମାଜରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ସାଧନା ହେଉଛି ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ହେବାର ସାଧନା। ଅବଶ୍ୟ ଭାରତରେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ବିକାଶ ବିଭିନ୍ନ କାରଣରୁ ସାମାଜିକ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା। ଔପନିବେଶିକ ଅର୍ଥନୀତି ଭାରତୀୟ ମଣିଷକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ 'ବ୍ୟକ୍ତି' ହେବାର କ୍ଷମତାରୁ ବଞ୍ଚିତ କରିଥିଲା। ବିଶେଷତଃ ଓଡ଼ିଶାଭଳି ଅନୁପ୍ରସ୍ତର ରାଜ୍ୟରେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତର ଖୋଜପା ଡଳେ ସାମାଜିକତାର କଂଜାଳ ନୂଆ ଜୀବନପାଇଁ ପଥ ଖୋଜୁଥିଲା। ମଧ୍ୟଯୁଦ୍ଧର ଦାସକ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବିଶ୍ୱନାଥ କରଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାନସିଂହଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ଅଗ୍ରଣୀ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଜୀବନକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଆମେ ଏହି ଦୃଢ଼ ଦେଖିପାରିବା। ଓଡ଼ିଆମାନେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ 'ବ୍ୟକ୍ତି' ହୋଇ ପାରନ୍ତୁ ବା ନପାରନ୍ତୁ ଅତୀତ ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ, ସେମାନଙ୍କ ସାଧନା ଅଶ୍ୱସ୍ତ ଓ ଧାରାବାହିକ ଥିଲା: ତାହା ହେଉଛି ନିଜ ଭାଷା ଏବଂ ସାହିତ୍ୟର ଭିତ୍ତି ଓ ରଚନା ମାଧ୍ୟମରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିବାର ଇଚ୍ଛା। ଛାତ୍ର ଅବସ୍ଥାରୁ ଲେଖିବା ତଥା ଲେଖା ମାଧ୍ୟମରେ ପରିଚିତ ହେବାର ବାସନା ମାନସିଂହ ଆପଣା ସମୟରୁ ହିଁ ଲାଭ କରିଥିଲେ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମିଳୁଥିବା ମାନସିଂହଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଲେଖାର ସମୟ କାଳ ୧୯୨୩ ମସିହା। ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ଲେଖନୀ ଅଜସ୍ରପ୍ରାଣୀ ଥିଲା। ଗଜ, ପ୍ରବନ୍ଧ, ଉପନ୍ୟାସ, କବିତା, କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ସମାଲୋଚନା, ଭାଷ୍ୟ, ଚିନ୍ତଣ, ଅନୁବାଦ ମାଧ୍ୟମରେ ମାନସିଂହ ଏକ ବିରାଟକାୟ ଅକ୍ଷରକାରି ଛାଡ଼ିଯାଇଛନ୍ତି। ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଗତ ଛଅଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ବିପ୍ଳବ ରଚନାବଳୀକୁ ଭିତ୍ତିକରି ତାଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି। ସାମଗ୍ରିକ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ତାଙ୍କ ରଚନାବଳୀରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ତିନୋଟି ସ୍ତର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ— ଲେଖକ ଜୀବନ ଆରମ୍ଭରୁ ବିଲୀନ ଯାତ୍ରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ବିଲୀନ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପରଠାରୁ ୧୯୪୮-୪୯ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ୧୯୪୯ ମସିହା ରୁ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତର ଭିତରେ କିଛି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଅବଶ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରେ ତଥାପି ନିଜେ ନିଜର ପରିବୃତ୍ତମାନ ଜଗତ, ମାନବିକ ବିଶ୍ୱ ଓ ପରିଚିତ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜଗତ— ଏହି ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରକାରର ବିଚାରବୋଧ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ସୀମା ଭିତରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି। ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଜୀବନରେ ମାନସିଂହ କବି, ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ତରରେ ସାମାଜିକ ଅଂଗୀକାର-ବଦ୍ଧ ଜଣେ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଏବଂ ତୃତୀୟ ସ୍ତରରେ ସେ ଜଣେ ଚତୁର୍ବିଜ୍ଞାପୁ ଚିନ୍ତାମୟକ।

ପ୍ରଥମ ଜୀବନରେ ମାନସିଂହ ଜଣେ ମୃଗଧୂ ବ୍ରହ୍ମା। ଜୀବନକୁ, ଜଗତକୁ ଓ ଭବିଷ୍ୟର ପ୍ରକାଶକୁ ବିଚାର କରିବା ଅପେକ୍ଷା, ମାନସିଂହ ପ୍ରଥମେ ଭଲପାଇ ବସିଛନ୍ତି। ବିଚାର କରିବା ପାଇଁ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ବସ୍ତୁଠାରୁ ଯେଉଁ ମାନସିକ ଦୂରତ୍ୱ ଦରକାର, ତାହା ଏହି ସମୟରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଠାରେ ଦେଖାଦେଇ ନାହିଁ। କେତେବେଳେ ଲରାନୀ କିଶୋରୀର

ଗୁଲବଦନ, କେତେବେଳେ 'ଧୂପ'ର ନାୟିକା ତ ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ଗାନ୍ଧୀ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ପରି ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ସହିତ ହୋଇ ଉଠିଛି। ମଣିଷକୁ ସେ ଦେଖିଛନ୍ତି, ଆନନ୍ଦର ରସଦାନ ରୂପ ହିସାବରେ, ତା' ମଧ୍ୟରେ ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟା କରିଛନ୍ତି ଦେବତ୍ବର ଦାସ୍ତ। ମଣିଷ ରୂପ ନେଇ ଜନ୍ମ ନେଲେ ବି ଗାନ୍ଧୀ ଓ ଗୋପବନ୍ଧୁ ତାଙ୍କୁ ଦେବତ୍ବର ଆକା ନେଇ ଦେଖା ଦେଇଛନ୍ତି। ମଣିଷ ପ୍ରତି ଏଇ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ତାଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣକୁ ମଧ୍ୟ ସଂକ୍ରମିତ। ପ୍ରକୃତି ସେଠି ମାନବୀୟ ଅନୁଭବର ହିଁ ପ୍ରକାଶ। ଏହି ବିଚିତ୍ରବର୍ଣ୍ଣା ବିଶ୍ୱ ଭିତରେ ମଣିଷର ସ୍ୱାସ୍ଥ ସୁଲଭ ମନ ଅଜସ୍ର ରୂପରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରେ। ତେଣୁ ମହାନଦୀରେ ସେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ବିହାର ଦେଖେ, ପ୍ରକୃତି ବସ୍ତୁକୁ ନୂତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧରେ ସେ ଭଗାସ୍ତ କରେ। ଭଗବାନ ମଧ୍ୟ ଏଇ ମାନବତ୍ବର ସଂପ୍ରସାରଣ। ମଣିଷ ଭିତରେ ହିଁ ଭଗବାନ ଜନ୍ମ ନିଅନ୍ତି ବିଶ୍ୱକୁ ସୁନ୍ଦର ଓ ନିରାମୟ କରିବା ପାଇଁ। ଶିକ୍ଷା, ସଂସ୍କୃତି ତଥା ସାହିତ୍ୟ ସବୁ ମଧ୍ୟ ମାନବୀୟ କଳ୍ପନାର ଏକ ମଧୁଚକ୍ର। ଖ୍ରୀ: ୧୯୩୫ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାନସିଂହ କବି ଭାବରେ ହିଁ ଜଗତ ଓ ଜୀବନକୁ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ କରି ତାର ରୂପାୟନ କରିଛନ୍ତି। ତେଣୁ ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନରେ ମାନସିଂହଙ୍କର ରଚନା ଜଗତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଯେତିକି ମନୋମୁଗ୍ଧକର, ପାଠକର ପ୍ରାଣକୁ ଅଭିଭୂତ କରିବାରେ ତାହା ଯେତିକି ସମର୍ଥ, ବିଚାରଧାରାରତ ନୂତନତ୍ବର ସଂଧାନ ଦେବାରେ ତାହା ସେହି ପରିମାଣରେ ଅସମର୍ଥ।

୧୯୩୬ ରେ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଦେଶ ହେଲା। ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ବହୁ ଦିନର କଳ୍ପନା ସ୍ୱପ୍ନ ସଂଗ୍ରାମ, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଦେଶ ହେଲାପରେ ତିରୋହିତ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା। ମାନସିଂହ ମନପ୍ରାଣରେ ଥିଲେ ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ। ଓଡ଼ିଶାର ଅତୀତ ତାର ଗୌରବଗାଥା, ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ଜଗତକୁ ବହୁଭାବରେ ଘେରି ରହିଥିଲା। ବହୁ ସମୟରେ ମନେହୁଏ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାର ପ୍ରାଥମିକ ଆବେଦନ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମ। ପ୍ରେମିକାର ଅବର୍ତ୍ତମାନରେ ପ୍ରେମିକ ଯେଭଳି ତାକୁ ସ୍ମରଣ କରେ, ବିରହ ବେଦନାରେ ଘାରି ହୁଏ, ସନ୍ତାନର ଅବର୍ତ୍ତମାନରେ ମାତାପ୍ରାଣ ଯେଭଳି କ୍ରନ୍ଦନ କରିଉଠେ ଓ ମାତୃହରା ଶିଶୁ ଯେଭଳି ମା' ମା' ବୋଲି ଚିତ୍କାର କରେ କବି ମାନସିଂହ ୧୯୩୬ ମସିହା ପୂର୍ବରୁ ଏହି ରୂପସା ଓ ଐତିହ୍ୟ ସଂପନ୍ନ ଓଡ଼ିଆ କାବିକୁ ନେଇ ସେହିଭଳି କାହିଁଛନ୍ତି, ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି। ତା ପାଇଁ ଆର୍ତ୍ତନାଦ ବି କରିଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ସ୍ୱପ୍ନ ରୂପ ପାଇଗଲାପରେକ, ସେହି ବାସ୍ତବ ରୂପକୁ ମଣିଷ ଯେଭଳି ପୁଣିଥରେ ଦେଖି ଭୟଭୀତ ହୋଇଉଠେ, ମାନସିଂହ ୧୯୩୬ ପରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦେଖି ଭୟଭୀତ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି। ପ୍ରେମ ଓ ପ୍ରଣୟ ବାଣୀର ଝଙ୍କାର ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟବେଳକୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଆସିଛି। ଅତୀତର ପ୍ରେମଜୀବନ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ଆସିଛି ଘର ସଂସାରର ଜଞ୍ଜାଳ ଭିତରେ। ପ୍ରେମିକ ମାନସିଂହ ପିତା ମାନସିଂହରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି। ଅପର ପକ୍ଷରେ ପ୍ରାଦେଶିକ ସ୍ୱାୟତ୍ତଶାସନ ଆଇନ ଅନୁସାରେ ଗଠିତ କଂଗ୍ରେସ ମନ୍ତ୍ରୀସଭାର ଦୂର୍ନୀତି ମାନସିଂହଙ୍କ ଆଗରେ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଆଦର୍ଶର ଅନୁଗାମୀମାନଙ୍କର ପଂପା ରୂପକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଦେଇଥିଲା। ତେଣୁ ଇଂଲଣ୍ଡ

ରହଣୀ କାଳରେ ସେ ସେଠାର ଜୀବନଯାତ୍ରା, ସେମାନଙ୍କର ଶ୍ରମନିଷ୍ଠା, ଶୃଙ୍ଖଳାପ୍ରିୟତା, ସମୟାନୁବର୍ତ୍ତିତା, ଉଚ୍ଚ ନୈତିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଓ ସ୍ବାଧୀନ ଭାବରେ ବଞ୍ଚିବାର ଇଚ୍ଛା, ଏହି ସମସ୍ତ ଗୁଣାବଳୀ ଦ୍ବାରା ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନରେ ଥିବା ବହୁ ସ୍ବପ୍ନ ଜଗତ କ୍ରମଶଃ ଭାଙ୍ଗି ଭାଙ୍ଗି ଆସୁଥିଲାବେଳେ ଏହି ନୂତନ ମୂଲ୍ୟ ସକଳ ତାଙ୍କୁ ନୂତନ ଭାବରାଜ୍ୟକୁ ଆକର୍ଷିତ କରିଥିଲା । ଜୀବନକୁ ଯେଉଁମାନେ ନୂଆ ଦିଗ୍ଦର୍ଶନ ଦେଇଛନ୍ତି, ସୁସ୍ଥ ଓ ସୁନ୍ଦର କରାଇଛନ୍ତି ମାନସିଂହ ସେମାନଙ୍କୁ ସମକାଳରେ ବୀର ଭାବରେ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବୀରମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସେ ଦାର୍ଶନିକ, ଦେଶସେବକ, କବି ପ୍ରମୁଖଙ୍କୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଭଗବତ୍ ବିଶ୍ବାସ ସହ ବୀରପୂଜା ମଧ୍ୟ ସଂପର୍କିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ଥିବା ବ୍ୟଭିଚାରର ପ୍ରତିବାଦ କରିବାକୁଯାଇ ଜୀବନରେ ନୀତି ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ମଣିଷକୁ ଅମୃତଲୋକକୁ ନେଇଯିବାର ପଥ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିବାରୁ ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ଧର୍ମ ପିତୂଳା ପୂଜା ନୁହେଁ, ଅରୂପ ଦେବତାର ଉପାସନା ନୁହେଁ, ତାହା ଜୀବନର ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ସର୍ବୋଦୟ ବିକାଶ ପାଇଁ ଏକ ଶିକ୍ଷାପାଠ । ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମ ଏହି ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରିଥିବାରୁ, ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି କ୍ରମଶଃ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । ସଂପୃକ୍ତ କାଳରେ ତେଣୁ ମାନସିଂହ ମୁଖ୍ୟତଃ ଜଣେ ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ମୌଳିକ ଚିନ୍ତାବଦ୍ଧ । ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କିତ ରାଶି ରାଶି ପ୍ରବଂଧ ସେ ୧୯୩୬ ରୁ ୧୯୪୯ ମଧ୍ୟରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଜୀବନର ଦ୍ବିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାନସିଂହ ମୁଖ୍ୟତଃ ଜଣେ କର୍ମନିଷ୍ଠ ସାମାଜିକ ମଣିଷ ।

୧୯୪୮-୪୯ ପରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଜୀବନ କ୍ରମଶଃ ଛିତିଶୀଳ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ଶିକ୍ଷା ପରାମର୍ଶଦାତା, ବିଦ୍ୟାଳୟ ନିରୀକ୍ଷକ ପ୍ରଭୃତି ଜଂଗମ ଚାକିରୀ ପରିବର୍ତ୍ତେ ସେ ଗଂଗାଧର ମେହେର କଲେଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ପଦ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ୧୯୫୬ ରୁ ୧୯୬୦-୬୧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସରକାରୀ ଚାକିରୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କର ଜୀବନ କିଛିଟା ବିଶ୍ବଖ୍ୟାତ ହୋଇ ଥିଲେ ବି ତାହା ତାଙ୍କୁ ଭ୍ରାମ୍ୟମାଣ କରି ନଥିଲା । ମାନସିଂହଙ୍କର ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗ ସଂପର୍କରେ ବିଚାର ଏହି କାଳରେ ଦାନା ବାସିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ବହୁ ପୁସ୍ତକାବଳୀ, ଗୀତାମହାତ୍ମ୍ୟ, ସାର୍ବଜନୀନ ଗୀତା, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ସାଗା ଅଫ୍ ଦି ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଅଫ୍ ଜଗନ୍ନାଥ, ସରସ୍ବତୀ ଫକୀରମୋହନ ପ୍ରବଂଧ ଓ ଗବେଷଣା ପୁସ୍ତକ ତଥା ସିଂଧୁ ଓ ସିଂଦୁ, 'କୁଶ' ଭଳି କବିତା ସଂକଳନ 'ବୁଦ୍ଧ', ଭଳି ନାଟକ ସଂପୃକ୍ତ କାଳରେ ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଜୀବନ ସଂପର୍କରେ ତତସ୍ଥ ତଥା ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ମନୋଭାବର ଅଭାବ ଥିଲେ ବି ମାନସିଂହଙ୍କ ଏହି ରଚନାବଳୀ ପଢ଼ିଲେ ମନେ ହୁଏ ଯେ ମଣିଷ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଶିକ୍ଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ସଂପର୍କରେ ସେ ଯେଭଳି କିଛି ନୂଆ କଥା କହିବାକୁ ଚାହିଁଛନ୍ତି । ମଣିଷର ଶକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ପ୍ରମିତ ହୋଇଥାଏ, ତାର ହାତ ଦୁଇଟାର ଶକ୍ତି ଯେତେବେଳେ କ୍ରମଶଃ

ଓ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହସ୍ତ ଯୁଗଳର ଉପସ୍ଥିତି ଅନୁଭବ କରେ । ମାନସିଂହ ସମକାଳରେ କ୍ରମଶଃ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟବାଦୀ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଧର୍ମପଦର ସରଳତା ତାଙ୍କ ଚେତନାର ଅଗ୍ରଗମନକୁ ରୋକିପାରି ନାହିଁ । ତାହା କେତେବେଳେ ସିନ୍ଧୁ ଭିତରେ, ଅନ୍ୟ କେତେବେଳେ ବିନ୍ଦୁ ଭିତରେ ଜୀବନର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ସଂଧାନ କରିଛି । ନିଜକୁ ଜଣେ ନାସ୍ତିକ ଓ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି ସ୍ବାକାର କଲାପରେ ବି ସେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପରମ ଉପାସିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ୍ ଗୀତାର ଭାଷ୍ୟ ଲେଖିବସିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣ, ବୁଦ୍ଧ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ନାନକ ଓ ମହମ୍ମଦ ତଥା ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରମୁଖଙ୍କୁ ସେହି ପରମ କାରୁଣିକ ଓ ଭଗବାନଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଭାବରେ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ଶିକ୍ଷା ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ମନୋଭାବ କ୍ରମଶଃ ଜଟିଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ପ୍ରଚଳିତ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାର ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି ଜଣେ ଉଚ୍ଚ ସମାଲୋଚକ । ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷା ଆବଶ୍ୟକ କରେ ସେ ଶିକ୍ଷାକୁ ସେ ଆମେରିକା ଠାରୁ ବୈଦିକ ଆଶ୍ରମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ଆଡ଼େ ଖୋଜିଛନ୍ତି । ଗାନ୍ଧୀଙ୍କୁ ଦେବତା ମନେ କରୁଥିବା ମାନସିଂହ, ତାଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଚାଟିଲ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଜୀବନର ଶେଷ ଭାଗରେ ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି, ଇଂରେଜମାନେ ଏ ଦେଶରେ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ, ତାହା ବୋଧହୁଏ ଏ ଦେଶପାଇଁ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ଉପଯୋଗୀ । ପରିବର୍ତ୍ତନର ଆକାଂକ୍ଷା ପୁଣି ସ୍ଥିତିଶୀଳତାର ଆମନ୍ତ୍ରଣ— ଏଇ ଉଭୟ ମନୋବୃତ୍ତି ଏକ ସଂଗରେ ତାଙ୍କ ଭିତରେ ରହିଛି । ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ବି ସେ ଅନୁରୂପ ମନୋବୃତ୍ତିର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ପ୍ରଚଳିତ ଧାରାକୁ ସ୍ବାଗତ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଇଚ୍ଛା ସେ ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହା ସ୍ଥିତିସ୍ଥାପକ ଧର୍ମୀ, ଚଳନଧର୍ମୀ ନୁହେଁ । ସଂପୃକ୍ତ କାଳରେ ସେ ଆଦର୍ଶର ଚୈକାଠରୁ ମୁକୁଳି ଜୀବନର ବାସ୍ତବ ଭୂମିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ଆଦର୍ଶ ବାଦ ଚିହ୍ନିତ କରିଥିବା ପୂର୍ବ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ରାସ୍ତାରେ କିଛିବାଟ ଗଲାପରେ ସେ ବାରମ୍ବାର ଦିଗହଜା ହୋଇଛନ୍ତି ।

କୌଣସି ଚିନ୍ତାମୟକଙ୍କର ବିଚାରଧାରା ଆଲୋଚନାର ବିଶିଷ୍ଟତମ ଦିଗ ହେଲା : ତାହାର ସଂହତି ତଥା ମୌଳିକତା । ଏହି ଉଭୟ ବିଚାର ନାନା ଦିଗରୁ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ବିଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ । କାରଣ ଲେଖକଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ବେଳେବେଳେ ଆଲୋଚକଙ୍କ ନିଜସ୍ବ ଆରୋପଣ ମଧ୍ୟରେ ନୃତନତାବେ ଆବିଷ୍କାର କରିବାର ସମ୍ଭାବନା ଥାଏ । ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ତିନୋଟିସ୍ତର ରହିଛି, ଏ କଥା ବାରମ୍ବାର ଉଚ୍ଚାରିତ । ଏଇ ତିନୋଟି ଧାରା ଭିତରେ କିଛିଟା ବିବର୍ତ୍ତନ ବି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିହୁଏ । ମାନସିଂହଙ୍କ ମନ ଯେଉଁଠି ବାସ୍ତବ ଜଗତର ସୀମା ସରହଦ ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କରିନାହିଁ, ସେଠାରେ ତାଙ୍କ ମତାମତର ଗତିପଥ ସରଳ । କିନ୍ତୁ ମଣିଷ, ଧର୍ମ ଓ ଭଗବାନ, ଶିକ୍ଷା ତଥା ସାହିତ୍ୟ ଭଳି ବିଚର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟ ଭିତରକୁ ଯେତେବେଳେ ସେ ପଶିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟର ଜଟିଳତା, ବିରୋଧୀ ଯୁକ୍ତିର ସବଳତା ତାଙ୍କ ବିଚାରଧାରାକୁ ଜଟିଳତର କରି ପକାଇଛି । ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ନିଜକୁ ରେସେନାଲିଷ୍ଟ ବା ହେତୁବାଦୀ କହିଲାବେଳେ

ଅପର ଦିଗରେ ମଣିଷ, ପୃଥିବୀ ଓ ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି କୌଣସି ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିଙ୍କ ଅମୋଘ ନିୟମ ଦ୍ଵାରା ଚାଳିତ, ଏହା ସେ ସ୍ଵାକାର କରିଛନ୍ତି । ଇଂଦ୍ରିୟଭୋଗ୍ୟ ଜଗତରୁ ଇଂଦ୍ରିୟାତୀତ ଜଗତକୁ ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଗତି ସବୁବେଳେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଯୁକ୍ତିଗ୍ରାହ୍ୟ ନୁହେଁ । ଇଂଦ୍ରିୟଭୋଗ୍ୟ ଭୂମି କେତେବେଳେ ଇଂଦ୍ରିୟାତୀତର ଶୂନ୍ୟ ଜଗତରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ଭୂମି ଓ ଭୂମା ଭିତରେ ସମନ୍ୱୟ କେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ଆସେ, ସ୍ଵାସ୍ଥ କେତେବେଳେ ଚଳନ୍ତଶକ୍ତି ସଂପନ୍ନ ହୋଇଉଠେ, ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ତାହା ସଂଧାନ କରିପାର ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧିଗ୍ରାହ୍ୟ ଭାବରେ ଓ ଅନୁଭୂତି ତଥା ଅନୁଭବର ମାପକାଠି ନେଇ ଏଇ ରହସ୍ୟକୁ ଉନ୍ମୋଚିତ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ କୌଣସି ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ସତ୍ତାର ଅଲୌକିକ-କାରିଣୀ-ଶକ୍ତି ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାର ପରିଚୟ ପାଇବା ପାଇଁ ସେ ଜୀବନ ସାରା ଘୁରିଛନ୍ତି । ମାନସିଂହଙ୍କର ଏଇ ମାନସ-ଯାତ୍ରା ଏକ ରୋମାଞ୍ଚିକ ମନର ଯାତ୍ରା । ମଣିଷ କେବଳ ବୁଦ୍ଧିର ଆକର ନୁହେଁ, ଜୀବନର ପ୍ରଗତି ପାଇଁ, ଅଜଣା ଭୂମିର ଆବିଷ୍କାର ପାଇଁ ତାର ଆଉ ଏକ ମନ ଦରକାର । ସେଇ ମନକୁ ଆମେ ରୋମାଞ୍ଚିକ ମନବୋଲି କହିଥାଉ । ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ତେଣୁ ସ୍ଥିର ବିଚାରବୁଦ୍ଧି, ସ୍ଵାସ୍ଥ ଅନୁଭବ ଅପେକ୍ଷା । ନିର୍ଭର କରିଛି ଜୀବନର ଗତିଶୀଳତା ଉପରେ । ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାରେ ତେଣୁ ତାଙ୍କ ବୁଦ୍ଧି ଅପେକ୍ଷା ହୃଦୟାନୁଭବ, ଚିତ୍ତର ବିକର୍ଷିତ ପ୍ରଜ୍ଞା ଅପେକ୍ଷା ଆବେଗର ଇଂଗିତ ଅଧିକ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେଥିରେ ଏକ ଶୃଙ୍ଖଳା ରହିଛି ।

ମାନସିଂହଙ୍କ ସମକାଳରେ ବା ତାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଯେଉଁମାନେ ଲେଖୁଥିଲେ ସେମାନଙ୍କର ରଚନାବଳୀ ଓ ଚିନ୍ତାଜଗତସହ ମାନସିଂହଙ୍କ ଚିନ୍ତାଜଗତର ତୁଳନାତ୍ମକ ସମୀକ୍ଷା କଲାପରେ ହିଁ ତାଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟତା ସଂପର୍କରେ ମତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ । ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦୁଇଜଣ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କୁ ହିଁ ସେ ସ୍ଵାଧୀନ ଚିନ୍ତକ ଭାବରେ ସ୍ଵୀକାର କରିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ହେଲେ ଜଳଧର ଦେବ ଓ ମୋହିନୀମୋହ ସେନାପତି । ଜଳଧର ଦେବଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ସେ ଆଲୋଚନା କରି ଲେଖିଛନ୍ତି: ‘ଗତ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆରଣ୍ୟକ ରାଜ୍ୟ ବାମ୍ଫାଡ଼ାରେ ପୁଣି ରାଜବଂଶରେ ଜାତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଜଳଧର ଦେବ ଯେଉଁ ବଳିଷ୍ଠ ସ୍ଵାଧୀନ ଚିନ୍ତା ଓ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଦେଖାଇ ଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ବିସ୍ମୟକର । ...ଯୁକ୍ତିସିଦ୍ଧି ଆଲୋଚନାରେ ସେ ମହାବୀର୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଆମପରି ଭ୍ରାତଶୀବ ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ମାତ୍ର ବୋଲି ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଯଦିଓ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟର ତିନି ପ୍ରାପ୍ତ ନଥିଲେ, ଚିନ୍ତା ଓ ଧାରଣାରେ ସେ ଥିଲେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଇଉରୋପୀୟ ଓ କୌଣସି ପ୍ରକାର ରକ୍ଷଣଶୀଳ କୁସଂସ୍କାରକୁ ମାନିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲେ ।’

ଜଳଧର ଦେବଙ୍କ ଆଲୋଚନାର ଅପାରାଧରିକତା ପ୍ରତି ମାନସିଂହଙ୍କର ଥିଲା ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଆକର୍ଷଣ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ମୋହିନୀମୋହନଙ୍କ ସହ ଏକମତ ନ ହେଲେ ବି ତାଙ୍କୁ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଚିନ୍ତକ ଭାବରେ ସେ ସ୍ଵୀକାର କରିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ଵନାଥ କରଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିଂହ ଯେଉଁ ମତବ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି ତା ଭିତରେ ନିଜର ରୂପ

ମଧ୍ୟ ଖୋଜାଯାଇ ପାରେ। ସାମାଜିକ ଅବିଚାର ଭିତରେ ସତ୍ୟବୋଧ ଓ ଭୟହୀନ ବିଚାରବୋଧ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଥିଲା ପରମ ସଂପଦ। ମାନସିଂହ ସଚେତନ ଭାବରେ ତାଙ୍କର ରଚନାବଳୀରେ ନିଜର ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା, ଅକ୍ରତୋଭୟତା ଅପାରମ୍ପରିକ ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚାହଁଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଯେ, ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଜଗତ ଜୀବନର ମୌଳପ୍ରଶ୍ନ ତଥା ନାନା ବିଦ୍ୟା ସଂପର୍କରେ ଏକ ବିଧିବଦ୍ଧ ଧାରଣା ମାନସିଂହଙ୍କ ମନ ଭିତରେ ରହିଥିଲା। ଯେତେବେଳେ ସେ ଏଇ ଧାରଣାର କିଛି ପ୍ରତିକୂଳ କିଛି ଦେଖୁଥିଲେ ତାହାକୁ ସେ ନିର୍ବିଚାରରେ ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ। ସମୟକ୍ରମେ ତାଙ୍କର ଏକ ମାନସିକ ପ୍ରେମର ରୂପ ବଦଳିଛି, ଧାରଣା ବି ବଦଳିଛି ମଧୁସୂଦନ, ବିଶ୍ୱନାଥ, ଗୋପବନ୍ଧୁ, ନୀଳକଂଠ, ବ୍ରଜବିହାରୀ ମହାନ୍ତି, କାଳିନ୍ଦୀଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଅନନ୍ଦା ଶଙ୍କର ରାୟ ପ୍ରମୁଖ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବା ସମସାମୟିକ ଲେଖକଙ୍କ ସହ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କର ଏକ ବିଶେଷ ଅମେଳ ଥିଲା। ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଚିନ୍ତାର ସ୍ୱରୂପ ସ୍ପଷ୍ଟ, ବିକାଶ ତା'ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ମଢ଼ର, ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସେଥିରେ ପ୍ରାୟ ନାହିଁ। ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ବିକାଶ ନାହିଁ; ଯଦିଓ ସେଥିରେ ସ୍ପଷ୍ଟତାର ଅଭାବ ନାହିଁ। ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରା ଗତିଶୀଳ ପୁଣି ସେଥିରେ ସଂହତିର ଅଭାବ ନାହିଁ; କୃତ୍ରିମ ନୂତନତା ଦେଖାଇଥିବାର ଅହଂକାର ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ନାହିଁ। ଜନଜୀବନକୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କଲାଭଳି ଆବେଗାନ୍ୱିତ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାଧାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ। ନୀଳକଂଠଙ୍କ ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକେ ଯେ ଗଭୀର ଭାବରେ ଚିନ୍ତାକରି ପାରନ୍ତି ଏହା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ। ଜ୍ଞାନର ବହୁବିଧ ରୂପ ରହିଛି ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ ଭିତରେ ଯେ ସାମଂଜସ୍ୟ କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ପାରେ ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କ ପୂର୍ବ ଚିନ୍ତାମାୟକମାନେ ଏ ସଂପର୍କରେ ଖୁବ୍ ସଚେତନ ନ ଥିଲେ। ଜଳଧର ଦେବ ତଥା ମୋହିନୀମୋହନ ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କ ପୂର୍ବସୂରି। ମନେହୁଏ ନୀଳକଣ୍ଠ ଏ ଭଉଣ୍ୟ ରଚନାରେ ଓ ଚିନ୍ତାରେ ବୈପ୍ଳବିକତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ-ଦୈନ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲେ ନିଜ ରଚନାବଳୀକୁ ତାହାର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଚାହଁଥିଲେ। ମାନସିଂହଙ୍କ ସମକାଳୀନ ଅନନ୍ଦାଶଙ୍କର ରାୟଙ୍କର ବିଚାରର ତୀକ୍ଷଣତା ଓ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀର ସ୍ପଷ୍ଟତା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ। କବିତାରେ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତା କିଛିଟା ବିଶୁଦ୍ଧ ଓ ବିଭ୍ରାନ୍ତ ମନେ ହେଲେ ବି, ଖୋଲାଚିଠି ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଅନନ୍ଦାଶଙ୍କର ଜଣେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀର ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି। ମାନସିଂହଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଲେଖକମାନେ ହୁଏତ ମୌଳିକ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ବେଶି ଶ୍ରମ, ସମୟ ବିନିଯୋଗ କରିଛନ୍ତି କିମ୍ବା ଭାବାତ୍ମକ ମୌଳିକ ଅଳ୍ପ କେତେକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିବାରେ ନିଜକୁ ନିଯୋଜିତ କରିଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ତର୍କ ବିଚାର ଭିତରକୁ ବେଶି ପ୍ରବେଶ କରି ନାହାନ୍ତି। ଯାହା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବୌଦ୍ଧିକ ସ୍ତର ଉନ୍ନତ ହୋଇପାରିନାହିଁ। ମାନସିଂହଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଚିନ୍ତରଂଜନ, ଗୋଲକବିହାରୀ, ବୈଦ୍ୟନାଥ ମିଶ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ଦାସ ତଥା ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ଭାଷାରେ ଜ୍ଞାନ ରାଜ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ମୌଳ ସମସ୍ୟା ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଆଗରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ଅଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ଚିନ୍ତରଂଜନ ଓ ଗୋଲକ ବିହାରୀଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ କାହାରି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର

ଅନନ୍ୟତା ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ବା ରଚନାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ। ବସ୍ତୁବାଦୀ ବିଚାର, ନିର୍ମୋହ ଚର୍ଚ୍ଚ ଓ ଜ୍ଞାନରାଜ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ପରିସୀମା ସହ ଘନିଷ୍ଠ ସଂପର୍କ ମାନସିଂହଙ୍କ ସମସାମୟିକ କୌଣସି ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀଙ୍କର ଥିଲା ଭଳି ମନେହୁଏ ନାହିଁ। ତେଣୁ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ଭାବବାଦୀ ରୋମାଣ୍ଟିକ ଓ କିଛିଟା ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନ ଚିନ୍ତାଧାରାର ବ୍ୟକ୍ତି କହିଲେବି, ଆମକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହୁଏ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ସମ୍ମୁଖରେ ଯେତେଜଣଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ଉପସ୍ଥାପିତ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ, ମୌଳିକତା ଓ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଆଦି ଦିଗରୁ ଅନୁପମ।

॥ ଦୁଇ ॥

ମନନର ଦୁଇଟି ସ୍ତର ରହିଛି: ଅବବୋଧ ଓ ବିଚାର। ବିଚାରହୀନ-ଅବବୋଧ ମନନକୁ ପଛ, ଚଳଇ ଶକ୍ତିହୀନ ଏବଂ ଅଂଧ-ଭାସିକତାରେ ରୂପାୟିତ କରେ। ତେଣୁ ମନନର ବାସ୍ତବ ପରିପ୍ରକାଶ ବିଚାରବୋଧରେ। ବିଚାର କରିବାର ଶକ୍ତି ମଣିଷର ଯୁକ୍ତିଶୀଳ ମନୋବୃତ୍ତି ଓ ଆପଣା ବ୍ୟକ୍ତିସତ୍ତାର ସଚେତନ ସ୍ୱୀକୃତି ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ। ତେଣୁ ଅବବୋଧର ଇତିହାସ ଯେତେ ଦୀର୍ଘ, ବିଚାରବୋଧର ଇତିହାସ ସେଇ ପରିମାଣରେ ଦୀର୍ଘ ନୁହେଁ। ଇତିହାସରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେଉଁ ସମାଜରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ବ୍ୟକ୍ତିସତ୍ତା ସ୍ୱୀକୃତ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣିଷ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ସତ୍ତା ଭାବରେ ଗୃହୀତ, ସେଠାରେ ଦେବତା ନୁହେଁ ମଣିଷ ହିଁ ସମ୍ମାନିତ ତଥା ତାର ବିଚାରଧାରା ମୁକ୍ତ ଓ ସଂପ୍ରସାରିତ। ଏଇଭଳି ଭିନ୍ନ ସମାଜରେ ମଣିଷ ସମ୍ପର୍କ ଅଂଶ ବା ଦେବତୃତ୍ୱ ଅବରୋହଣ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନୁହେଁ, ସେ ନିଜର ଭାର୍ୟବିଧାତା। ଦର୍ଶନ, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ମାନବ-କ୍ଷିପ୍ରାସାର ବିବିଧ ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଆପଣାର ବିଚାର ବ୍ୟକ୍ତକରେ। ନିଜ ମୁକ୍ତିର ସାମ-ସଂଗୀତ ଗାଏ। ବିଚାରର ଅପରର ନାମ ମୁକ୍ତି ବା ସ୍ୱାଧୀନତା। ଇଉରୋପୀୟ ଇତିହାସରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସର ନଗରରାଷ୍ଟ୍ର ଏଥେନ୍ସ, ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ। ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସରେ ଦାସତନ୍ତ୍ର ଥିଲେ ବି ବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱକୀୟତାକୁ, ତାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିଲା। ଯାହାପକରେ ଆମେ ସକ୍ରେଟିସ୍-ପ୍ଲାଟୋ-ଆରିଷ୍ଟଟଲ୍, ଇସିଲାସ୍- ସପୋକ୍ରିସ୍-ଇଉରିପାଇଡ଼ିସ୍, ଏରିଷ୍ଟୋଟେଲ୍-ହେରୋଡୋଟସ୍-ପିଥାଗୋରାସ୍‌ଙ୍କ ପରି ଅସାମ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସଂପନ୍ନ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଥୁଲୁ। ଇଟାଲିରେ ରେନେସାନ୍ସ ଏଇଭଳି ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱବୋଧର ଜାଗରଣ ଆଣିଥିଲା। ରେନେସାନ୍ସ ବିଜ୍ଞାତ ଐତିହାସିକ ବୁକ୍‌ହାର୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ପ୍ରାତିସ୍ତିକତା ଓ ମାନବତ୍ୱର ଅଭିଯାନ ରେନେସାନ୍ସର ବିଶିଷ୍ଟତମ ଅବଦାନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି। ଭାରତରେ ନାନା ସୀମିତତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଭନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଏଇଭଳି ଏକ ନବଜାଗରଣର ଆଲୋକ ଆଣିଥିଲା; ଯାହା ପକରେ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ବିଗତ ଏକଶହ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱସଂପନ୍ନ ଓ ମାନବିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦାରେ ଅଭିଯନ୍ତ ବହୁ ମନାଷୀଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ। ରାମମୋହନଙ୍କ ଠାରୁ ପଣ୍ଡିତ ନେହେରୁଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ଏଇ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅଭିଯାନର ଜଣେ ଜଣେ ସେନାନୀ। ମାନସିଂହ ସଂପୃକ୍ତ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ। ରବୀନ୍ଦ୍ର,

ଗୋପବନ୍ଧୁ, ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରମୁଖ ମନାସିମାନଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଦ୍ବାରା ଉଦ୍‌ବୋଧିତ ହୋଇ ତାଙ୍କ ଭିତରେ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବବୋଧର ଜାଗରଣ ଘଟିଥିଲା । ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ଉପ ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଓ ତାଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ପ୍ରକାଶ ତାଙ୍କର ଗଦ୍ୟ ।

ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସବୁଠାରୁ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ନୂତନତ୍ବ ହେଲା, ତାର ଗଦ୍ୟଭାଷାର ବିକାଶ । ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ସଂଯୋଗ ଓ ସଂଘର୍ଷ ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆର ଚିନ୍ତା ତଥା ବିଚାରବୋଧ ଦେଶ କାଳକୁ କିଛିଟା ଅତିକ୍ରମ କରି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଅର୍ଜନ କରିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଲେଖକମାନଙ୍କର ଅନୁଭବ ଓ କଳ୍ପନା କ୍ରମଶଃ ସୂକ୍ଷ୍ମତା ଓ ଅଭାବିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଲାଭ କରିଛି ଚିନ୍ତାର ଜାଗରଣ ନ ଘଟିଲେ ଗଦ୍ୟ ପୁଷ୍ପିଳାଭ କରେ ନାହିଁ । ଅପର ପକ୍ଷରେ ସମୃଦ୍ଧ ଗଦ୍ୟରଚନା ବ୍ୟତିରେକେ ଗୋଟିଏ ଜାତିର ଚିନ୍ତାର ଦୈନ୍ୟ ବିମୋଚିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ମାନସିଂହଙ୍କ ଚିନ୍ତାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟରଚନା ବିକଶିତ କରିଛି ଓ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାର ବିଶିଷ୍ଟତା ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟର ସାମାନ୍ତକୁ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ କରିଛି । ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଗଦ୍ୟଶିଳ୍ପୀ ମାନସିଂହ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମରେ ଆମର ବିଚାରକ୍ଷେତ୍ରକୁ ପୁଣି ଆସନ୍ତି । ଚିନ୍ତା ଯେଉଁଲି ପ୍ରାଥମିକ ଭାବରେ ନିତି ଦିନିଆ ସମସ୍ୟା ସମାଧାନର ଅସ୍ତ୍ର, ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟର ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶକ, କାର୍ଯ୍ୟୋଦ୍ଧାରର ହତିଆର; ଗଦ୍ୟଭାଷା ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି ପ୍ରାଥମିକ ଭାବେ ଆମର ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟ ସହ ସଂଯୁକ୍ତ, ଆମର କ୍ରିୟାଶୀଳ ମନର ପ୍ରକାଶ । ମନନର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ନ ଘଟିଲେ ମଣିଷ ଯେଉଁଲି ତାର ପ୍ରାତ୍ୟହିକତାର ଉର୍ଦ୍ଧକୁ ଉଠିପାରେ ନାହିଁ, ନିଜ ଭିତରର ବିଶିଷ୍ଟତା ଓ ସମ୍ଭାବନାକୁ ସେ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରେ ନାହିଁ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଘଟେ ଗଦ୍ୟଭାଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ । ଗଦ୍ୟ ଯେଉଁଠି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟହୀନ ସେଠାରେ ତାହା ଅନାବଶ୍ୟକ ବାକ୍‌ଚାତୁରୀ, ଅନ୍ତଃସାର ଶୂନ୍ୟତା ପାଇଁ ଦୁର୍ବଳ । କର୍ମଜୀବନର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଓ ବିକାଶ ମଣିଷର ଅନୁଭୂତିକୁ କେବଳ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ କରେ ନାହିଁ, ତା'ର ଚିନ୍ତାକୁ ମାର୍ଜିତ ଓ ଶାଣିତ କରେ । ଓଡ଼ିଆର ଚିନ୍ତାଜୀବନ ସଂକୁଚିତ, ତାର କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ସୀମିତ । ସେଥିପାଇଁ ତା'ର କଳ୍ପନାଲୋକ ମଧ୍ୟ ଦୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟର ଧାରଣଶକ୍ତି ଦୁର୍ବଳ, ବାହ୍ୟ ଔଜ୍ଜ୍ବଲ୍ୟ ସତ୍ତ୍ବେ ତାର ଦୃଢ଼ତା ଅତ୍ୟନ୍ତ କମ୍ । ମାନସିଂହଙ୍କର ଗଦ୍ୟରଚନା ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ତାଙ୍କ ଗଦ୍ୟର ଯେଉଁ ଶିଥିଳତା, ବୈଚିତ୍ର୍ୟହୀନତା ଓ ବେକେବେକେ ଚାକଚାନ୍ଦଲ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ତାହା ତାଙ୍କର କର୍ମ ଜୀବନ ସହ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବେ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ।

ମାନସିଂହ ଜୀବନର ଆରମ୍ଭରୁ ନିଜର ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ସଂପର୍କରେ ସଚେତନ ଥିଲେ । 'ଧୂପ' 'ହେମଶୟ୍ୟା', ଓ ହେମପୁଷ୍ପର କବିତା ଗୁଡ଼ିକରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଏହି ଚିନ୍ତାମାନସର ସ୍ବାକ୍ଷର ସ୍ପଷ୍ଟ । ପ୍ରେମ-ପ୍ରଣୟ, ଦେଶପ୍ରୀତି, ରୂପାନୁଭବ, ମଣିଷ ଜୀବନର ଅତି ସାଧାରଣ ଘଟଣା । କିନ୍ତୁ ଅତି ସାଧାରଣ ଘଟଣାର ପଛଆଡ଼େ ଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ବିଶିଷ୍ଟତା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅନୁଭବକୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଚାରିତ୍ରିକ ମହିମାରେ ଉଦ୍‌ଭାସିତ କରିଥାଏ । ସେଇଥିପାଇଁ ଅଜପ୍ରଲୋକ ମହାନଦୀରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବିହାର କରିଥିଲେ ବି ମାନସିଂହଙ୍କର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବିହାର ଏକକ ; ବହୁ ପ୍ରେମିକ ସହକାର ତରୁତଳେ ପ୍ରେମଲୀଳା ରଚନା କରିଥିଲେ

ବି ମାନସିଂହଙ୍କର ପ୍ରେମ ଅନନ୍ୟ। ବ୍ୟକ୍ତିର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିଧି ଭିତରେ ବିକଶିତ ହୁଏ। ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସମାଜ ଏକ ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିଧି ଭିତରେ ପରସ୍ପରକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି। ସମାଜ ତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମୂଲ୍ୟାବଳୀକୁ ଆରୋପ କରି ବ୍ୟକ୍ତିର ଚରିତ୍ର ଗଠନ କରେ, ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସମାଜ ଭିତରେ ଥିବା ଦୃଢ଼ତାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି କୌଣସି ଏକ ଶକ୍ତିର ସାହାଯ୍ୟରେ ନିଜ ସମାଜକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ଚାହେଁ।^୩ ମାନସିଂହ ଯେଉଁ ଗ୍ରାମୀଣ ସମାଜରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ, ସେଇ ସମାଜ ମଣିଷକୁ ସମାଜ-ସଂଗଠନର ଏକ ଅଂଶବିଶେଷ କରିବାରେ ଯେତିକି ସହାୟକ, ତାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବକୁ ସ୍ବାକାର କରିବାରେ ସେହିପରି ପରାତମୁଖ। କିନ୍ତୁ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷାପ୍ରତି ମୋହ ଓ ଆଧୁନିକ ଜୀବନ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣ, ସୁଦୂର ନଂଦଳା ଗ୍ରାମର ଏକ ସଂଖ୍ୟାଲଘୁ ଜନଗୋଷ୍ଠୀ ମନ ଭିତରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା; ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଠାରୁ ମାନସିଂହ ଆଧୁନିକ ହେବାର ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରିଥିଲେ।

୧୯୩୬ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାନସିଂହ ମୁଖ୍ୟତଃ ତାଙ୍କର ଛାତ୍ରଜୀବନ ଓ ଅଳ୍ପ କେତେ ବର୍ଷର ଉଚ୍ଚାଭିଜାଷୀ ଶିକ୍ଷକର ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ। ସଂପୃକ୍ତ କାଳରେ ତାଙ୍କ ଭାବ ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ଗଭୀରତା ରହିଛି, କର୍ମ ଜୀବନରେ ସେ ପ୍ରକାର ବିଶିଷ୍ଟ ନାହିଁ। ତା ସତ୍ତ୍ବେ ସଂପୃକ୍ତ କାଳରେ ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଦିଗ ତାଙ୍କର ଲେଖାବଳୀ ଓ ଜୀବନର ଘଟଣା ବିଶେଷରୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ପଡୁଥିଲା। ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା ଅପାରମ୍ପରିକ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଘଟଣାକୁ ଏକାନ୍ତ ଆପଣାର କରି ବିଚାର କରିବାର ଇଚ୍ଛା ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ କୃତିରେ ନିଜର ବିଶିଷ୍ଟତାର ଚିହ୍ନ ଛାଡ଼ିଯିବାର ଆଗ୍ରହ।

୧୯୩୬ ପରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ତଥା କର୍ମଜୀବନ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଛି। ନିଜର ସାମିତ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିଥିବା ସ୍ବପ୍ନକୁ ବାସ୍ତବ କରିବାର ସମୟ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଆସିଛି। ମଣିଷ ଯେତେବେଳେ ତରୁଣ ଥାଏ ତାର ସାମିତ ଅନୁଭୂତିକୁ ପାଥେୟ କରି ସେ ନିରବଧି ପୃଥ୍ବୀ ଓ ବିରାଟ ବିଶ୍ବଜଗତର ସଂହତ ରୂପ କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟରେ ଆଣିଥାଏ। ମାନସିଂହ ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ପୃଥ୍ବୀର କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କର ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ ସେହି ପୃଥ୍ବୀ ପାଖରେ ସେ ପହଞ୍ଚି ପାରି ନାହାନ୍ତି। ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ସଂସ୍କୃତି ପିଠିରେ ଭରା ଦେଇ ଅଗ୍ରଗମନ କରୁଥାଏ, ସେ ଆପଣାର ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ଜଡ଼ିତ ଥିଲେ ବି, ତାକୁ ଶୁଦ୍ଧା କରୁଥିଲେ ବି, ପଛକୁ ଫେରି ଚାହିଁବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ ନାହିଁ ବା ତା ଭିତରେ ଜଡ଼ିଯିବାକୁ ଆବଶ୍ୟକ ମନେ କରେ ନାହିଁ। ପ୍ରାଥମିକ ଜୀବନରେ ବିରାଟ ଭୂମା, ଅଗଣିତ ମାନବସନ୍ତାନ, ରୂପସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଅଶେଷ ପ୍ରକାଶ ମାନସିଂହକୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଥିଲା। ଏ ସବୁକୁ ଭଲ ପାଇବା ପାଇଁ ନିଜ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଭିତରେ ସେ ସେହି ପ୍ରକାର ଶକ୍ତିର ସଂଚାର କରିଥିଲେ। ଅତୀତ ବି ତାଙ୍କୁ ଆପଣାର ମନେ ହୋଇଥିଲା, କିନ୍ତୁ ତା ସାମ୍ନରେ ସେ ଜଡ଼ିଯାଇ ନଥିଲେ। ମୁଗ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟି ସେଠି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପରିଣତ ହୋଇ ନଥିଲା। କିନ୍ତୁ ୧୯୩୬ ପରେ ତାଙ୍କ କର୍ମ ଜୀବନରେ

ପରିବ୍ୟାପ୍ତି ଘଟିଲା ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଉପସିତ ଜାମନାର ବାସ୍ତବ ରୂପାୟଣ ସମ୍ଭବ ନ ହେବାରୁ ତାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ପଶ୍ଚାତ୍ତାପୀ ହେଲା । ବର୍ଣ୍ଣ, ଜାତି ଓ ଧର୍ମର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଗଣ୍ଠି ଭିତରୁ କ୍ରମଶଃ ମୁକ୍ତି ଲାଭର ପ୍ରୟାସ କରୁଥିବା ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତି-ମାନସ ନିଜର ଅଜ୍ଞାତରେ ସେହି ବର୍ଣ୍ଣ, ଜାତି ଓ ଧର୍ମ ଭିତରେ ଆତ୍ମଗୋପନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲା । ମାନସିହଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ବୃଥା ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣ ଅଭିମାନ, ଓଡ଼ିଆ ଜାତୀୟତା ଓ ଧାର୍ମିକ ବିଚାରର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତାରୁ ତାଙ୍କ ବିଚାର ମୁକ୍ତି ପାଇନାହିଁ । ତାହା ତାଙ୍କ ବିଚାରବୋଧର ଦୁର୍ବଳତା ନୁହେଁ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ଦୁର୍ବଳତା, କେତେକାଂଶରେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ବି ଦୁର୍ବଳତା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଯେଭଳି ଅନ୍ୟଠାରୁ ନିଜର ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରେ ଏବଂ ସେଥିରେ ତାର ଯଥାର୍ଥ୍ୟ, ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ତାର ବିକାଶ ସମ୍ଭବ । ଭକ୍ତି, ଯେଭଳି ଅଂଧ, ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବବିକାଶରେ ବାଧା ସ୍ବରୂପ ଠିକ୍ ସେହିଭଳି ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଅଭାବ ମଣିଷର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବକୁ ନିମ୍ନଗାମୀ, ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ, ଅସହିଷ୍ଣୁ କରିବା ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ । ପୂର୍ବ ସୂରିମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମାନସିହଙ୍କ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସେମାନଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ସହ ମାନସିହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭତା ଅଧ୍ୟୟନ କରି ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ଦିଗ ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇପାରେ ।

ମାନସିହଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଗୌରବ ଜୀବନର ଇତିହାସରେ ଗୌରାଶଙ୍କର, ପକୀରମୋହନ, ମଧୁସୂଦନ ଦାସ, କର୍ମବୀର, ବିଚିତ୍ରାନନ୍ଦ ଦାସ, ରାଧାନାଥ ରାୟ, ମଧୁସୂଦନ ରାଓ, ଗଂଗାଧର ମେହେର, ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ, ଜଳଂଧର ଦେବ, ସତ୍ୟବାଦୀର ବରେଣ୍ୟ ଶିକ୍ଷକ ବୃନ୍ଦ, ମୋହିନୀମୋହନ, ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜ, ବିଶ୍ବନାଥ କର ଓ ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ପ୍ରମୁଖ ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ସଂପନ୍ନ ମଣିଷ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଅଧିକାଂଶଙ୍କୁ ମାନସିହ ତାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ନିବେଦନ କରିଛନ୍ତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ମାନସିହଙ୍କର ଏକ ବିଚର୍ଯ୍ୟିତ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ବି ରହିଛି । ଏହି ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସେ ଚିନ୍ତାର ଅନନ୍ୟତା ଓ କର୍ମଜୀବନର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଦେଖିଛନ୍ତି । ନିଜର ମତ ପ୍ରକାଶରେ ଅକୁତୋଭୟତା ପାଇଁ ଗୌରାଶଙ୍କର, ପକୀରମୋହନ, ବିଶ୍ବନାଥ କର, ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ, ଜଳଂଧର ଦେବ, ମୋହିନୀମୋହନ ସେନାପତି, ଗୋପବନ୍ଧୁ ଓ ନୀଳକଂଠ ଦାସ ପ୍ରମୁଖଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟତା ରହିଛି ବୋଲି ଦାବା କରନ୍ତି । ମାନସିହ ଜଳଂଧର ଦେବଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ ଦେଇଛନ୍ତି, ବିଶ୍ବନାଥ କର ଓ ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାନିବେଦନ କରିଛନ୍ତି, ସ୍ବାଧୀନ ଚିନ୍ତାମୟକ ଭାବରେ ଜଳଂଧର ଦେବଙ୍କୁ ସାଲ୍ୟୁଟ ମାରିଛନ୍ତି, ପକୀରମୋହନ ଓ ମଧୁସୂଦନ ଦାସଙ୍କୁ ଆଧୁନିକତମ ତଥା ସବୁଠାରୁ ବିଚକ୍ଷଣ ମୋଧା-ସଂପନ୍ନ ଓଡ଼ିଆ ଭାବେ ସେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି, ‘କୋଣାର୍କ’ର ଜବି ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁନାହିଁ ବୋଲି ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାଷାରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଗୌରାଶଙ୍କର ବିଚିତ୍ରାନନ୍ଦ ଓ ମୋହିନୀମୋହନଙ୍କ ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ସେହିଭଳି ପରୋଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରକାଶ ପାଇନାହିଁ । ମାନସିହଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ସୀମିତାକୁ ଏହା ସୂଚୀତ କରେ । ମାନସିହଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ସମକାଳୀନ

ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ବିଚଳିତ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ। ତାର କାରଣ, ପରମ୍ପରାର ଶଗଡ଼ ଗୁଳାରେ ଚାଲିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିନାହାନ୍ତି। ଅପର ପକ୍ଷରେ ନୂଆ ପଥ ବି ସେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ନାହାନ୍ତି। ତାଙ୍କ ବିଚାରଧାରା ସଂଶୟ ସଂଦେହରେ ପାଡ଼ିତ; କିନ୍ତୁ ନୂଆ ପଥ ଦେଖାଇବାରେ ଉତ୍କଳ ନୁହେଁ। ତା ସତ୍ତ୍ୱେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଗତ ଶହେ ବର୍ଷ ଭିତରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ପ୍ରମୁଖତମ ବୁଦ୍ଧିବାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମାନସିଂହ ଅନ୍ୟତମ। ସେ ଜଣେ ଅନ୍ୟନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସଂପନ୍ନ ଓଡ଼ିଆ। ଗୌରୀଶଙ୍କର, ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତିଙ୍କ ଭଳି ଚିନ୍ତାମାୟକମାନଙ୍କ ପରି ଆଗାମୀ ଯୁଗ ପାଇଁ ନିଜର ବିଚାରବୋଧ ଭିତର ଦେଇ ସେ କିଛି ନୂତନତ୍ୱ ଛାଡ଼ିଯାଇଛନ୍ତି।

—୦—

ପ୍ରାବନ୍ଧକା :

- ୧- ମାନସିଂହ— ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (୧୯୭୬) ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୩୦୪.
- ୨- Burckhardt, Jacob- The Civilization of the Renaissance in Italy (chapter on The 'Rise of Individual', (London-1945)
- 3- Linton Ralph- The Cultural Background of Personality pp-66-67, Routledge and Keoan Paul Ltd, London (1968).

ଉପାଦାନ ପଞ୍ଜିକା

ପ୍ରାଥମିକ ଉପାଦାନ-ପଞ୍ଜି (କ)

ଲେଖକ-ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ (୧୯୦୫-୧୯୭୩)

୧୯୩୧, ଧୂପ'	ପ୍ରଗତି ସଂଘ, କଟକ
୧୯୬୫	
୧୯୩୨, ପୂଜାରଣୀ (ନାଟିକା)	ସବୁଜ ସାହିତ୍ୟ ସମିତି, କଟକ।
୧୯୬୦	
୧୯୩୩ ହେମଶସ୍ୟ (କବିତା)	ପ୍ରଗତି ସଂଘ, କଟକ
୧୯୩୫ ହେମପୁଷ୍ପ(କବିତା)	ପ୍ରଗତି ସଂଘ, କଟକ
୧୯୩୬, ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭା (ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ)	କଟକ ଟ୍ରେଡ଼ିଂ କଂପାନୀ, କଟକ।
୧୯୪୭	
୧୯୩୯ ନଷ୍ଟନାଟି (ନାଟକ)	ନବଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥାଳୟ, କଟକ।
୧୯୪୬ ଅକ୍ଷତ(କବିତା)	ଷୁଦେଷ୍ଟ ସୋର, କଟକ।
୧୯୪୭ କମଳାୟନ (କାବ୍ୟ)	ଭାରତୀ ବିହାର କଟକ।

୧୯୪୭	ମାଟିବାଣୀ (କବିତା)	”
୧୯୪୭,	ଜେମା (କାବ୍ୟ)	ନିଜ ସୁତେଣୁ ସୋର୍ଷ, କଟକ ।
୧୯୫୧		
୧୯୪୭	ଜୀବନଚିତା (କବିତା)	ସୁତେଣୁ ସୋର, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
୧୯୪୭	ଗଜମଞ୍ଜରୀ (ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ)	କଟକ ଟ୍ରେଡ଼ିଂ କଂପାନୀ, କଟକ ।
୧୯୪୭	ନଂଦଂକ ଭାଗବତ (ମୁଖବନ୍ଧ)	ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ନଂଦ
୧୯୪୮,	କବି ଓ କବିତା (ସମାଲୋଚନା)	ଭାରତୀ ବିହାର, କଟକ ।
୧୯୭୩		
୧୯୪୯,	ଜୀବନପଥ (ପ୍ରବନ୍ଧ)	ନିଜ ସୁତେଣୁ ସୋର୍ଷ, କଟକ ।
୧୯୫୭		
୧୯୫୦	ଗନ୍ଧ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ (ସଂ-ଶିବପ୍ରସାଦ ଦାସ)	କଟକ ଟ୍ରେଡ଼ିଂ କଂପାନୀ, କଟକ
୧୯୫୧,	ଓଡ଼ିଆ ସମାଜ ଓ ସାହିତ୍ୟ (ପ୍ରବନ୍ଧ)	ଭାରତୀ ବିହାର, କଟକ ।
୧୯୭୩		
୧୯୫୧	ବୁଦ୍ଧ (ନାଟକ)	ନିଜ ସୁତେଣୁ ସୋର୍ଷ, କଟକ ।
୧୯୫୨	ସାହିତ୍ୟ ସୌରଭ (ସଂ-ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର ଓ କାଶିନାଥ ମିଶ୍ର)	ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଏମ୍ପୋରିୟମ୍, କଟକ
୧୯୫୨	ନୂତନ ସାହିତ୍ୟ (ସଂ-ଜୟକୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ର ଓ ଶ୍ରୀଧର ଦାସ)	ନିଜ ସୁତେଣୁ ସୋର୍ଷ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
୧୯୫୩	ନାଗରିକ ପାଠମାଳା (ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ)	ଓଡ଼ିଶା ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ୍, କଟକ ।
୧୯୫୩,	ଶିକ୍ଷା, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଶିକ୍ଷାୟତନ	ନିଜ ସୁତେଣୁ ସୋର୍ଷ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
୧୯୫୭		
୧୯୫୫	ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ (ନମୁନା)	ନିଜ ସୁତେଣୁ ସୋର୍ଷ, କଟକ ।
୧୯୫୫	ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ (ନାଟିକା)	”
୧୯୫୫,	ମାନସିଂହ ଚୟନ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ)	ନିଜ ସୁତେଣୁ ସୋର୍ଷ, କଟକ ।
୧୯୬୩		
୧୯୫୫,	ମାନସିଂହ ଚୟନ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ)	”
୧୯୬୩		
୧୯୫୫	ବାରବାଟୀ (ନାଟକ)	ନିଜ ସୁତେଣୁ ସୋର, କଟକ ।
୧୯୫୬	ଗ୍ରାମୋନତିର ରୋମାଞ୍ଚକର କାହାଣୀ(ଅନୁବାଦ)	”

- ୧୯୫୬, ଜୀବନୀ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ (ପ୍ରବନ୍ଧ) ନିଉ ସ୍ପ୍ରିଙ୍ଗ୍‌ସ୍ ଷୋର, କଟକ
 ୧୯୫୮
 ୧୯୫୬ କୁଶ (ସନେଟ୍‌ସ୍‌ଡକ) ଜନଶକ୍ତି ପୁସ୍ତକାଳୟ, କଟକ ।
 ୧୯୫୭ ଅନ୍ତେଷଣ (ଉପନ୍ୟାସ) କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ୍, କଟକ ।
 ୧୯୫୭ ଜ୍ଞାନକୋଷ ମୁଖବନ୍ଧ ସାମାଜିକ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ,
 (ଲେ-ନରେନ୍‌ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର) ଓଡ଼ିଶାସରକାର ।
 ୧୯୫୭ ପଂଥପରଜା ପ୍ରୋଡ୍ରୁମ୍‌ମୁଖବନ୍ଧ ,,
 (ଲେ-ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତି)
 ୧୯୫୭ ସାମାଜିକ ଶିକ୍ଷା ନକ୍ସା ମୁଖବନ୍ଧ ,,
 (ଲେ-ଭଞ୍ଜକିଶୋର ପଟ୍ଟନାୟକ)
 ୧୯୫୭ ନାଗରିକ ପାଠମାଳା (ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ)
 ୧୯୫୮, ମାଟିର ମହାକବି ସାରଳା ଦାସ ଦାସ ବ୍ରହ୍ମସିଂହ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
 ୧୯୬୧
 ୧୯୫୯, ଅଥେଲୋ (ନାଟକ, ଅନୁବାଦ) ପ୍ର ,,
 ୧୯୬୭
 ୧୯୬୦ ଶିକ୍ଷାର କି, କ'ଣ ଓ କାହିଁକି ? ,,
 ୧୯୬୦ ପୂଜାରିଣୀ (ନାଟିକା) ନିଉସ୍ପ୍ରିଙ୍ଗ୍‌ସ୍ ଷୋରସ୍, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
 ୧୯୬୦ ସେ ଦିନର କବିତା (କବିତା) ,,
 ୧୯୬୦ ଜାପାନର କୃଷି ଓ ଶିଳ୍ପ, ମୁଖବନ୍ଧ ସାମାଜିକ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ, ଓଡ଼ିଶା
 (ଲେ-ଚମାନ୍‌ଲାଲ-ଅନୁ- ବିନୋଦ୍
 କାନୁନ୍‌ଗୋ)
 ୧୯୬୦ ଗଣତନ୍ତ୍ରର ଆଦର୍ଶ ସୁଇଜର ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ,,
 ୧୯୬୧ ମହିତସୀ ନାରୀ (ଲେ-ହେମଲତା କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ୍, କଟକ ।
 ମାନସିଂହ)
 ୧୯୬୧ ଓମାର ଗୀତିକା ମୁଖବନ୍ଧ ରାଜହଂସ ସାହିତ୍ୟ ମନ୍ଦିର
 (ଲେ-ଜାନକାବଲୁର ମହାନ୍ତି)
 ୧୯୬୨ ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ) ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର, କଟକ ।
 ୧୯୬୨ କମଳାୟନ(କାବ୍ୟ) ଆଲୋକ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ, କଟକ ।
 ୧୯୬୨ ବ୍ରଜମାଥୁରୀ (ମୁଖବନ୍ଧ) ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର କଟକ ।
 (ଲେ-ସତ୍ୟବାଦୀ ନାୟକ)
 ୧୯୬୩, ଗୁରୁନାନକ ବାଣୀ (ଅନୁବାଦ) ନ୍ୟାସନାଲ୍ ବୁକ୍ ଟ୍ରଷ୍ଟ, ଇଣ୍ଡିଆ ।
 ୧୯୬୩

- ୧୯୬୩ ପୁଷ୍ପିତା (ନାଟିକା) ନିଉ ସୁତେଷ୍ଟ ସୋରସ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
- ୧୯୬୩ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
(ସଂପାଦନା)
- ୧୯୬୪ ,, ,,
- ୧୯୬୪ ପଦ୍ମ ଭାରତୀ, ଅଭିମତ, (ସଂ-ଅସିତ କଟକ ବୁକ୍ସଲ ।
କବି)
- ୧୯୬୪ ମାନସିଂହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ) ଗ୍ରନ୍ଥମୟିର, କଟକ ।
- ୧୯୬୪, ପଶ୍ଚିମ ପଥକ (ଭ୍ରମଣ କାହାଣୀ) ନିଉ ସୁତେଷ୍ଟ ସୋରସ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
- ୧୯୮୦
- ୧୯୬୪ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର
(ସଂପାଦନା) ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ
- ୧୯୬୪ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ତର ଗାଥା (ଆତ୍ମକାବ୍ୟ) ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ସୋରସ, କଟକ ।
- ୧୯୬୪ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ (ସଂ-ଚିତ୍ରାମଣି ଦାସ ବ୍ରହ୍ମପୁର, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
ବେହେରା)
- ୧୯୬୬ ମହତବାଣୀ (ସଂକଳନ) ଜେ. ମହାପାତ୍ର, ଏଣ୍ଡ କୋ, କଟକ ।
- ୧୯୬୬ ଗୁରୁଗୋବିନ୍ଦ ସିଂହ (ଅନୁବାଦ) ଗୁରୁଗୋବିନ୍ଦ ସିଂହ ପାଉଣ୍ଡେସନ,
ସଂକାର ।
- ୧୯୬୭, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଂଦିର, କଟକ ।
- ୧୯୭୬
- ୧୯୬୭ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତର ଛାତ୍ର ସମସ୍ୟା ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ସୋର କଟକ ।
- ୧୯୬୭ କୋଠାରୀ କମିଶନ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଶିକ୍ଷା ,,
ବ୍ୟବସ୍ଥା
- ୧୯୬୯ ଗୀତା ମହାତ୍ମ୍ୟ ଜେ. ମହାପାତ୍ର ଏଣ୍ଡ କୋ, କଟକ ।
- ୧୯୬୯ ସାର୍ବଜନୀନ ଗୀତା (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ) ଜେ. ମହାପାତ୍ର ଏଣ୍ଡ କୋ, କଟକ ।
- ୧୯୬୯ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଜୀବନୀ, ମୁଖ୍ୟତଃ ଗାନ୍ଧୀ ସାହିତ୍ୟ ସମିତି ।
(ଭୁବନ ପିଣ୍ଡର)
- ୧୯୬୯ ,, (ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ)
- ୧୯୬୯ ବାପୁଙ୍କ ଜୀବନ ଓ ସଂବେଶ, ମୁଖ୍ୟତଃ
(ଭୁବନ ପିଣ୍ଡର) ଅନୁ-ସ୍ଥାନୀୟ ଶାନ୍ତି
ପବନାୟକ,
- ୧୯୬୯ ଶାନ୍ତି ସଂବେଶ, ମହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ଏକ ଗାନ୍ଧୀ ସାହିତ୍ୟ ସମିତି
ପ୍ରକାଶ,
- ୧୯୬୯ ଗାନ୍ଧୀ ଓ ଗାନ୍ଧୀ ସମସ୍ୟା, ମୁଖ୍ୟତଃ ଗାନ୍ଧୀ ସାହିତ୍ୟ
(ବେ-ଗୋଲକ ବିହାରୀ ଥକ)

- ୧୯୬୯ ଗାନ୍ଧୀ ସ୍ମୃତି ମୁଦ୍ରାବଳୀ, ପ୍ର, ବିଦ୍ୟାପୁରୀ, କଟକ
ମୁଖବନ୍ଧ(ଲେ-ବନମାଳୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ
ଶର୍ମା)
- ୧୯୬୯ ଝରାକଳିକା, ଅଭିମତ ୧ରେ-
ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ
- ୧୯୭୨ ସ୍ଵରସ୍ଵତୀ ଫକୀରମୋହନ (ଜୀବନ) ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର କଟକ ।
- ୧୯୭୩ ମାନସିହ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ) ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର, କଟକ ।
- ୧୯୮୧ ସାର୍ବଜନୀନ ଗୀତା (ଦ୍ଵିତୀୟ ଖଣ୍ଡ) ଜେ. ମହାପାତ୍ର, ଏଣ୍ଡ କୋ, କଟକ ।
- ୧୯୮୧ ସାର୍ବଜନୀନ ଗୀତା (ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ) ,,
ମାନସିହଙ୍କ ପ୍ରଣୟ ଚିନ୍ତା, କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ୍, କଟକ
(ସଂ-ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ଦାସ)

ହିନ୍ଦି

- ୧୯୫୧ ଭାରତୀୟ ବାଚ୍ସମୟ ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷ ପ୍ରଚାର ସମିତି ଖୁର୍ଦ୍ଧା ।
ପତ୍ର-ପତ୍ରିକା, ମାନସିହଙ୍କର ରଚନା ଓ ମାନସିହଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ।
- ଆରତି ୧/୧, ୧/୨, ୧/୩, ୧/୪, ୧/୫, ୧/୬, ୧/୭
- ଆଲୋକ ୧/୨, ୧/୩, ୨/୧, ୨/୨, ୨/୩, ୨/୮, ୨/୯, ୨/୧୦
- ଆସନ୍ତାକାଳି ୧୦/୨, ୧୧/୨, ୧୯୭୨ ପୂଜା ସଂଖ୍ୟା
- ଉତ୍କଳ ପ୍ରସଂଗ ୧୯୬୯ ଜୁଲାଇ, ନବକଲେବର ବିଶେଷାଙ୍କ ।
- ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ୩୦/୮, ୩୦/୧, ୩୧/୫, ୩୧/୮, ୩୨/୧, ୩୨/୩, ୩୨/୩,
୩୨/୮, ୩୨/୧୦, ୩୨/୧୨, ୩୩/୨, ୩୩/୫, ୩୩/୭,
୩୩/୮, ୩୫/୩ ।
- ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ (ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତ-୧୯୫୬) ୨/୧୦, ୧୧, ୩/୭ ।
- ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ (ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତ-୧୯୭୩) ୧/୧, ୧/୨
- ଉର୍ଜନା ୨/୧, ୨/୨, ୨/୪, ୨/୫, ୨/୬
- ଉଦୟ ୧/୨
- କଳିଙ୍ଗ ୧୯୬୪ ଅକ୍ଟୋବର, ୧୯୬୮ ଜାନୁୟାରୀ (ବିଶେଷାଙ୍କ.)
- କୋଶାବ୍ଦ ୩/୧, ୨; ୨୭ ।
- ଚନ୍ଦ୍ରରଂଗ ୧/୧୦, ୨/୫

- ଝଙ୍କାର ୧/୧୨, ଏପ୍ରିଲ, ମେ, ଜୁନ, ଅଗଷ୍ଟ, ଡିସେମ୍ବର- ୧୯୫୦. ୨/୨.
୨/୮, ୨/୯, ୧/୧୨. ଫ୍ରେବ୍ରିୟା ଏପ୍ରିଲ-୧୯୫୧.
୩/୨; ୩/୬, ୩/୧୨, ୪/୧, ୪/୫, ୪/୬, ୪/୭, ୪/୯,
୪/୫, ୪/୬, ୪/୧୦, ୬/୧, ୬/୬, ୬/୯, ୬/୧୦, ୮/୧,
୮/୫, ୯/୧, ୯/୧୦, ୧୦/୧୦, ୧୧/୩, ୧୨/୧ ୧୩/୩, ୧୩/୧୨,
୧୪/୬, ୧୫/୧୨, ୨୦/୩, ୩୦/୪, ୨୦/୬ ୨୩/୧୧, ୨୫/୮,
୨୫/୯, ୨୮/୧, ମେ- ୧୯୭୨।
- ଡଗର ୪/୫, ୫/୧୯, ୬/୯, ୬/୧୨, ୮/୨୦, ୯/୧୨, ୧୦/୨୩,
୧୧/୪୬-୪୭, ୧୨/୧୫, ୧୬, ୧୭, ୧୮; ୧୩/୮, ୧୩/୨୭,
୧୪/୧, ୧୮/୯, ୧୯/୧, ୧୯/୨, ୧୯/୫, ୨୦/୧୦, ୧୧;
୨୧/୧, ୨୧/୪, ୫; ୨୧/୬, ୨୨/୧, ୨୨/୨, ୩; ୨୨/୪,
୨୨/୫, ୨୨/୬, ୨୨/୮, ୨୩/୧, ୨୪/୪, ୨୪/୧୦, ୨୫/୧,
୨୫/୨, ୩; ୨୫/୮, ୯; ୨୬/୨, ୩; ୨୭/୧୧, ୧୨, ୨୮/୩,
୪; ୨୮/୫, ୬; ୪୭/୨, ଏବଂ ୧.୮.୪୮, ୧.୧୦.୪୮, ୬.୧୦.୪୯,
୧୬.୧୨.୪୯. ସଂଖ୍ୟା
- ନବଜୀବନ ୪/୪, ୫/୧୦, ୬/୬, ୬/୧୦, ୬/୧୧, ୬/୧୨, ୭/୫, ୭/୯,
୭/୧୦, ୭/୧୧, ୮/୩, ୪,
- ନବଭାରତ ୧/୧, ୧/୫, ୨/୨, ୨/୬, ୨, ୨/୮, ୨/୯, ୨/୧୦, ୨/୧୨,
୩/୪, ୩/୫, ୪/୧, ୪/୮, ୫/୨, ୬/୮।
- ନବଭାରତ (ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତ)-୧/୧୦, ୨/୧୧
- ନବରବି ୧/୧୧, ୨/୧୦, ୩/୧, ୩/୪, ୩/୬, ୩/୭, ୩/୯, ୩/୧୦,
୩/୧୨, ୪/୨, ୪/୫, ୫/୨, ମଇ. ୧୯୭୨ ଜୁଲାଇ, ୧୯୭୨,
ନଭେମ୍ବର-୧୯୭୩।
- ବନପୁଲ ୨/୫
- ବିଚ୍ଛିନ୍ନା ୧/୧, ୧/୨
- ଯୁଗବାଣୀ ୩/୧
- ଉତ୍ତର ୧/୧, ୧/୨, ୧/୩, ୧/୪, ୧/୫, ୧/୬,
- ଶଂଖ ୧/୧, ୧/୨, ୧/୩, ୧/୪, ୧/୫, ୧/୬, ୧/୯, ୧/୧୦,
୧/୧୧, ୧୨; ୨/୧
- ସତ୍ୟବାଦୀ (ନବପର୍ଯ୍ୟାୟ)-୧/୮
- ସମାଜ (ଗୋପବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀଞ୍ଜ ସଂଖ୍ୟା)-୧୯୬୮, ୧୯୭୦

ସମାବେଶ ଏପ୍ରିଲ, ୧୯୫୭

ସହକାର, ୫/୩. ୫/୭, ୬/୭, ୮/୧୨, ୯/୧, ୧୦/୪, ୧୦/୯, ୧୧/୫,
୧୧/୬, ୧୧/୮, ୯, ୧୨/୩, ୧୨/୭, ୧୨/୮, ୧୨/୧୨, ୧୩/୫,
୧୩/୬, ୧୩/୯, ୧୩/୧୦, ୧୩/୧୧, ୧୩/୧୨, ୧୪/୫, ୧୪/୧୦,
୧୬/୭, ୧୬/୪, ୨୨/୭, ୨୩/୧, ୨୩/୩, ୨୩/୧୦, ୨୩/୧୧,
୨୬/୯

ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ୬.୫.୧୯୭୧, ୭ ୧୫.୫.୧୯୭୧, ସଂଖ୍ୟା

ପ୍ରାଥମିକ ଉପାଦାନ-ପୁଞ୍ଜି (ଗ)

1942 Citizen Education, Gopabandhu Sahitya Mandir, Cuttack.

1957 Contemporary Indian Literature, Sahitya Akademy, New Delhi.

1957 Literature in Modern Indian Languages, Publication Division, New Delhi.

1962 History of Oriya Literature, Sahitya Akademy, New Delhi.

1965 Dream's in Education, Orissa Book Store, Cuttack

1969 Kalidas and Shakespeare, Motilal Benarashi Das, New Delhi.

1971 Ripples of Mahanadi, The Minerva Associate Calcutta,

1971 The Saga of the Land of Jagannath, J. Mohapatra and co. Cuttack.

1976 Fakir Mohan Senapati, Sahitya Akademy, New Delhi.

1. Ravenshaw college centenary Volume- 1968.

2. The Revenshawvan, Vol. 1969-70.

3. The Illustrated Weekly of India Vol. 89, dt. 6.7.1967.

4. The Mahabodhi, LXXVI 1068.

5. Orissa Review Vol. XXV, No.12, 1969.

6. The Illustrated weekly of India, Vol. 82.

7. Marg, Vol. XII, No.1.

8. Marg, Vol. XIII. No.2.

ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଉପାଦାନ ପଞ୍ଜି..... (କ)

Abrams, M.H.	1971	The Mirror and the Lamp', Oxford University Press, New York.
Briggs, M.S.	1947	Man of Taste, London.
Burchhardt, J.		The Renaissance in Italy. (Tr. S.G.C. Middlemore)
Desai, A.R.	1976	Social Background of Indian Nationalism Popular Prakashan-Bombay.
Dhar, N.	1973	Vedant and Bengal Renaissance. The Minerva Associate, Calcutta.
Durkheim, Emile		The Elementary Forms of The Religious Life. Translated by J.W.Swan. Free Press, New York.
R.C. Majumdar (Ed.)	1981	History and Culture of Indian people. Bharatiya Vidya Bhawan, Bombay.
Krober, A.L.	1967	Anthropoloty, Oxford and IBH, New Delhi.
Kuanr, Durga Charan	1993	Mayadhar Mansingh, Sahitya Akademy, Delhi.
Linton, Ralf.	1947	Cultural Background of Personality Routledge and Kegan Paul, London.
Marx and Engels	1964	On Religion Progress Publishers, Moscow.
McLean, G.F.(Ed)	1978	Oxford University press, New Delhi.
Man and Nature		
Mishra, B.B	1978	Indian Moddle class, Oxford Unive-rsity Press, London.
Mohanty, Nive-dita	1982	Oriya Nationalism, Manohar, New Delhi.
Ray, Raja Ram-mohan	1901	English Works, Sadharan Bramho Samaj, Calcutta

Ray, M.N.	1951	Reason, Romanticism and Revolution, - Vol. I and II. Renaissance Publishers, Calcutta.
Russel, B.	1977	Education and The Social Order. Unwin Paperbacks, London.
Samal, J.K.	1984	History of Education in Orissa, Punthi Pustak, Calcutta.
Selection from Gandhi,	1983	Duncan, R.—Fontana, London.
Sen, P.R.	1966	Western Influence in Bengali Literature. Academic Publisher, Calcutta.
Tripathy, K.B.	1973	A Brief Review of History of Oriya Literature, Cuttack.
	1982	A Brief History of Oriya Literature. Bijay Book Store, Berhampur.

ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଉପାଦାନ-ପଂକ୍ତି (ଖ)

ଘୋଷ, ବିନୟ	୧୯୭୦	ବିଦ୍ୟାସାଗର ଓ ବାଂଗାଳୀ ସମାଜ । ଓଡ଼ିଏଶ ଲଂଘ୍ୟାନ, କଲିକତା
	୧୯୮୦	ଶିଳ୍ପ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସମାଜ (ଦ୍ଵିତୀ ସଂସ୍କରଣ) ଅରୁଣା ପ୍ରକାଶିନୀ, କଲିକତା ।
ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ, ସୁଧାକର	୧୯୬୭	ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ । ଏ. ମୁଖାର୍ଜୀ, ଏଣ୍ଡ କୋ: କଲିକତା ।
ଚୌଧୁରୀ, ପ୍ରବାସଜୀବନ	୧୯୫୬	ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନ । ଏ. ମୁଖାର୍ଜୀ ଏଣ୍ଡ କୋ:, କଲିକତା ।
ଠାକୁର, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ	୧୯୬୧	ରବୀନ୍ଦ୍ର ରଚନାବଳୀ (ଶତବାର୍ଷିକ ସଂସ୍କରଣ)
ଦତ୍ତ, ଭବତୋଷ	୧୯୮୩	ଚିନ୍ତାମାୟାକ ବଂଚିତମତ୍ର (ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂ) ପ୍ୟାପିୟର୍ସ, କଲିକତା ।
ଘୋଷାର, ଅରବିନ୍ଦ	୧୯୬୯	ରବୀନ୍ଦ୍ର ମାନସ (ତୃତୀୟ ସଂସ୍କରଣ) ଲେଖକ ସମବାୟ ସମିତି, କଲିକତା ।
	୧୯୭୫	ବଂଚିତ୍ ମାନସ (ତୃତୀୟ ସଂ) ଗ୍ରନ୍ଥ ବିତାନ, କଲିକତା ।

ମଜୁମଦାର,	୧୯୭୫	କବି ଶାମଧୁସୂଦନ— ବିଦ୍ୟୋଦୟ, କଲିକତା ।
ମୋହିତଲାଲ୍		
ରାୟ, ନିହାରରଞ୍ଜନ	୧୯୮୬/ ୧୯୮୭	କୃଷି, କଲଚ ର ଓ ସଂସ୍କୃତି । ଜିଜ୍ଞାସା, କଲିକତା ।
ରାୟ, ଶିବ୍ ନାରାୟଣ	୧୯୭୩	କବିର ନିର୍ବାସନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାବନା; ପ୍ରକାଶ ଭବନ, କଲିକତା ।
ରାୟ, ସତ୍ୟହନୁନାଥ	୧୯୮୦	ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥେର ବିଶ୍ୱାସେର ଜଗତ, ଗ୍ରନ୍ଥାଳୟ ପ୍ରାଃଲି: କଲିକତା ।
	୧୯୭୨	ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ।
	୧୯୭୪	ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାୟ ବଂକିମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ
ସେନ୍, ଅମୀୟ କୁମାର	୧୯୪୭	ପ୍ରକୃତିର କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ, ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ଗ୍ରନ୍ଥାଳୟ, କଲିକତା ।
ସେନ୍, ସୁକୁମୋଲ	୧୯୮୦	ସମାଜ ବିପ୍ଳବେ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରଶ୍ନ-ଭାରତୀୟ ସମାଜ । ପି.କେ. ବାଗ୍ଚୀ ଏଣ୍ଡ କୋ: କଲିକତା ॥
ହାଲଦାର, ଗୋପାଳ	୧୯୬୫	ସଂସ୍କୃତିର ଧୂପାତର ; ଓରିଏଣ୍ଟ ବୁକ୍ କଂପାନୀ, କଲିକତା ।

ଆନୁଷଂଗିକ ଉପାଦାନ-ପଞ୍ଜି- (ଗ)

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ବୃନ୍ଦାବନ	୧୯୭୦	ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗ, ଦାସ ବ୍ରହ୍ମସର୍ବ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
ଚନ୍ଦ୍ର		
	୧୯୮୩	ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ, (ପଂଚମ ସଂ) ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ ।
ଆନନ୍ଦ ବର୍ଦ୍ଧନ	୧୯୬୪	ଧ୍ୱନିଆଲୋକ- (ଅନୁବାଦ)-ପଣ୍ଡିତ କୁଳମଣି ମିଶ୍ର; ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
କର, ବିଶ୍ୱନାଥ	୧୯୫୧	ବିବିଧ ପ୍ରବନ୍ଧ (ପଂଚମ ସଂ), କଟକ ।
	୧୯୭୬	ଦେଶପ୍ରାଣ ମଧୁସୂଦନ (ଦ୍ୱି.ସଂ) ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ ।
କର, ବାଉରାବଂଧୁ	୧୯୮୮	ସାହିତ୍ୟ ସାଧକ ତତ୍ତ୍ୱର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
କାର୍ଲ ମାର୍କସ୍	୧୯୮୫	ରାଜନୈତିକ ଅର୍ଥନୀତି ସମୀକ୍ଷା ପ୍ରତି ଅବଦାନ- (ଅନୁବାଦ-ଗୁରୁଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ) ନବଯୁଗ ଗ୍ରନ୍ଥାଳୟ, କଟକ ।
ତ୍ରିପାଠୀ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର	୧୯୬୯	କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ-ପ୍ରେସ୍ ପବ୍ଲିଶିଂସ୍, କଟକ ।

ଦାଶ,	୧୯୫୮	ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତ ଓ କାହାଣୀ, ବିଶ୍ୱଭାରତୀ,
କୁଞ୍ଜବିହାରୀ		ଶାନ୍ତିନିକେତନ ।
	୧୯୬୨	(ସଂପାଦନା)- ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭୂମି ଓ ଭୂମିକା, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
	୧୯୬୫	(ସଂପାଦନା)- ସାହିତ୍ୟିକ ଅଭିଭାଷଣ, ଗ୍ରହମନ୍ଦିର, କଟକ ।
	୧୯୬୬	ମୋ କାହାଣୀ, କଟକ ।
	୧୯୮୦	ସାହିତ୍ୟ ଓ ସମାଲୋଚନା, ଓଡ଼ିଶା ରୁକ୍ଷୋର, କଟକ ॥
ଦାଶ,	୧୯୮୩	ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଚର୍ଚ୍ଚାର ପରଂପରା-ଓଡ଼ିଆ ଗବେଷଣା ପରିଷଦ, କଟକ ।
ଗଗନେନ୍ଦ୍ରନାଥ		
ଦାଶ,	୧୯୬୫	ଉତ୍କଳମଣି ଗୋପବନ୍ଧୁ ଗ୍ରହମନ୍ଦିର, କଟକ ।
ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ		
ଦାଶ, ଗୋପବନ୍ଧୁ	୧୯୬୭	ଧର୍ମପଦ (ସପ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ସଂ) ଗୋପବଂଧୁ ସାହିତ୍ୟ ମନ୍ଦିର, କଟକ ।
	୧୯୭୧	ଅବକାଶ ଚିନ୍ତା (ପଂଚମ ସଂ)
	୧୯୮୦	ଗୋପବନ୍ଧୁ ରଚନାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ) ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
ଦାସ, ଚିତ୍ତରଂଜନ	୧୯୮୧	ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶ ଧାରା । ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ସଂସ୍ଥା ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
ଦାସ, ଦାଶରଥ	୧୯୬୫	ସାହିତ୍ୟ ସଂଧାନ- ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ ।
	୧୯୮୧	ବିବିଧ ଆଲୋଚନା, ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ ।
	୧୯୮୩	କାବ୍ୟ ସମ୍ପଦ (ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂ) ପ୍ରେମସ୍ୱ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ।
ଦାସ, ହରପ୍ରସାଦ	୧୯୯୫	ଆଧୁନିକତାର ପରଂପରା- ଭାରତ ଭାରତୀ, ସୁଜାହାଟ, କଟକ ।
ଦାସ, ନୀଳକଂଠ	୧୯୫୮	ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ (ଦ୍ୱି.ସଂ) ନିଜ ସ୍ୱଦେଶସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଶୋର୍ଷ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
	୧୯୬୮	ସ୍ଥଳୀୟ କବିବର ଗୀତ
	୧୯୭୨	ସଂସ୍କୃତ ଓ ସଂସ୍କୃତି (ଦ୍ୱି. ସଂ)
	୧୯୭୭	ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବ୍ରହ୍ମ ପରିଣାମ (ଦ୍ୱି. ସଂ)

ଦାଣ୍ଡ, ସର୍ବେଶ୍ୱର	୧୯୫୬	ନାଟକ ବିଚାର, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ
ଦାସ, ହେମଚନ୍ଦ୍ରମାର	୧୯୮୦	ଓଡ଼ିଆ ନାଟକର ବିକାଶଧାରା (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ) ସାଥମହଲ କଟକ ।
ଦେ, ନାରାୟଣ ମୋହନ	୧୯୫୨	ସାହିତ୍ୟ ଓ ସମାଲୋଚନା (ପ୍ରଥମ ଭାଗ), ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ
	୧୯୫୩	ସାହିତ୍ୟ ଓ ସମାଲୋଚନା (ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ), ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ
ଦେବ, ଜଳଧର	୧୯୮୬	ଜଳଧର ଦେବ ରଚନାବଳୀ (ପ୍ରଥମ) ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
ଧଳ, ରମେଶ	୧୯୭୩	(ସଂପାଦନା) ମାନସିହ ସ୍ମରଣିକା, ଏକ୍ରମ ଥିଏଟରୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
ପଟ୍ଟନାୟକ, ଗୁରୁଚରଣ		ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମତି ଓ ଗତି, ନବଯୁଗ ଗ୍ରନ୍ଥାଳୟ, କଟକ ।
ପଟ୍ଟନାୟକ, ଦେବୀ ପ୍ରସନ୍ନ	୧୯୮୪	ସାହିତ୍ୟ ବୀକ୍ଷା (ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂ) ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର, କଟକ ।
ପଟ୍ଟନାୟକ, ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ	୧୯୭୬	ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ) ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ- ସମାଜ, କଟକ ।
	୧୯୭୯	ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ), ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ, କଟକ ।
ପଟ୍ଟନାୟକ, ସୁଧାକର	୧୯୭୨	ସମ୍ବନ୍ଧପତ୍ରରୁ ଓଡ଼ିଶାକଥା-ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର କଟକ ।
ପଣ୍ଡା, ରାଧାଚରଣ	୧୯୭୭	ଚିଲିକା, କଟକ-ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷ୍ଟୋର, କଟକ ।
ପାଣିଗ୍ରାହୀ; କାକିଦାଚରଣ	୧୯୭୧	କାକିଦା ରଚନାବଳୀ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ) ନିଜ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷ୍ଟୋର, କଟକ ।
ପାଣିଗ୍ରାହୀ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର	୧୯୭୮	ପ୍ରବନ୍ଧ ମାନସ, କିତାବ ମହଲ, କଟକ ।
ପତି, ମଧୁସୂଦନ, ଓ ମହାପାତ୍ର, ଅଶୋକ କୁମାର		ମୋ ସମୟର ଓଡ଼ିଶା, କିତାବ ମହଲ, କଟକ ।
		ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଶୈଳୀତାତ୍ତ୍ୱିକ ଆଲୋଚନା (୧୯୯୫)-ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
ବଳ, ନନ୍ଦକିଶୋର	୧୯୬୨	ନନ୍ଦକିଶୋର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂ)-ପ୍ରକାଶକ- ହେମନ୍ତ କିଶୋର ବଳ ବସନ୍ତ-କିଶୋର ବଳ ।

ବେହେରା, ଚିନ୍ତାମଣି	୧୯୭୪	ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକ, ଜଗନ୍ନାଥ ରଥ, କଟକ ।
	୧୯୭୬	କାବ୍ୟ ଓ କଳାକାର (ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂ) ଜଗନ୍ନାଥ ରଥ, କଟକ ।
	୧୯୮୧	କଳାଦୃଷ୍ଟି— ବୁଦ୍ଧି ଆର୍ତ୍ତ ବୁଦ୍ଧି, କଟକ ।
ବେହେରା, ରାଧାଶ୍ୟାମ		ମାନସିଂହ: ଦୃଷ୍ଟି-ସମାକ୍ଷା ' (୧୯୭୮) ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ସୋର, କଟକ ।
ବୋଲଟନ୍. ଜେ. 'ଭି.	୧୯୭୬	ଦେଶ, କାଳ, ପାତ୍ର ଓ ମନାସୀ ପ୍ରକାଶନୋତ୍ତର । ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
ମହାନ୍ତି, ଜାନକୀବଲ୍ଲଭ (ଭରଦ୍ଵାଜ)		ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ କାବ୍ୟଧାରା, ୧୯୭୮-ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ (ତୃତୀୟ ସଂ) ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ ।
ମହାନ୍ତି, ଶ୍ରୀଚରଣ	୧୯୮୩	ମାନସିଂହ ମାନସ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ), ମନମୋହନ ମହାନ୍ତି, ଗଜପାଠ, କଟକ ।
ମହାନ୍ତି, ସୁରେନ୍ଦ୍ର	୧୯୭୦ ୧୯୭୮ ୧୯୭୮	ଶତାବ୍ଦୀର ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଲାର୍ଡ ବୁଦ୍ଧି, କଟକ । କୁଳବୃଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମବିକାଶ, ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ ।
ମହାପାତ୍ର, ଖଗେଶ୍ୱର	୧୯୭୨	ସମାଲୋଚନାର ଦିଗ ଦିଗନ୍ତ— ପ୍ରେସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ । (ସଂପାଦକ)—ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସଂକଳନ— ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
ମିଶ୍ର, ଗୋଦାବରୀଶ	୧୯୭୧	ଅର୍ଦ୍ଧ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଆ ଓ ତହିଁରେ ମୋ ସ୍ଥାନ— ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର, କଟକ ।
ମିଶ୍ର, ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ	୧୯୬୪ ୧୯୭୮ ୧୯୭୮	ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରା (ଆଦିପୁର) ବିଶ୍ୱଭାରତୀ, ଶାନ୍ତିନିକେତନ । ଆଧୁନିକତା ଓ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ; ପ୍ରେସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ; କଟକ । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଧାରା (ନବଜାଗରଣ ଯଗ)
ମିଶ୍ର, ଭାବଗ୍ରାହୀ	୧୯୭୦	ସାହିତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି, ପ୍ରେସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ।
ରଥ, ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ	୧୯୭୧	ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, କଟକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ସୋର, କଟକ ।
ରାଓ, ମଧୁସୂଦନ	୧୯୬୫	ମଧୁସୂଦନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ ।

ରାୟ, ଅନୁବାଣୀକର	୧୯୬୬	ସବୁଜ ଅକ୍ଷର, ଦାସ ବ୍ରହ୍ମ, କଟକ ।
ରାୟ, ଦୁର୍ଗାଚରଣ	୧୯୪୧	ରାଧାନାଥ ଜୀବନୀ, କଟକ
ରାୟ, ରାଧାନାଥ	୧୯୭୫	ରାଧାନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ସଂ-କ୍ଷେତ୍ରବାସୀ ନାୟକ) ପୁସ୍ତକ ଭଣ୍ଡାର, ବ୍ରହ୍ମପୁର ।
ରାୟ, ରାମଶଂକର	୧୯୬୯	(ସଂପାଦନା) ମନୁସ୍ମୃତି ବା ମନୁ ସଂହିତା, ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷୋର, କଟକ ।
ଶତପଥୀ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ	୧୯୭୭	ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ, ବିଦ୍ୟାପୁରୀ, କଟକ ।
	୧୯୭୯	(ସଂପାଦନା)- ମାନସିଂହ ପରିକ୍ରମା- ଓଡ଼ିଶା ପୂଜ୍ୟପୁଜା ସଂସଦ, କଟକ ।
	୧୯୭୯	ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ ।
ଶତପଥୀ, ପ୍ରତିଭା	୧୯୮୨	କଳ୍ପନାର ଅଭିଷେକ, ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଷୋର କଟକ ।
ଶତପଥୀ, ବାଳକୃଷ୍ଣ	୧୯୮୩	ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଅନ୍ତଃସ୍ୱର ଓ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ସମ୍ବଲପୁର ।
ସାମନ୍ତରାୟ, ନଟବର	୧୯୬୪	ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭିତ୍ତିଭୂମି, ପ୍ରେସ୍‌ସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ,
	୧୯୬୪	ଗନ୍ଧ ନୁହେଁ ସମାଲୋଚନା, ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର, କଟକ ।
	୧୯୬୪	ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (୧୮୦୩-୧୯୨୦) ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
	୧୯୭୦	ଯୁଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ପ୍ରସ୍ତା ରାଧାନାଥ, ନିଜ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷୋର, କଟକ ।
	୧୯୭୨	ବ୍ୟାସକବି ଫକୀର ମୋହନ (ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂ) ଭୁବନେଶ୍ୱର
	୧୯୭୭	ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସମୀକ୍ଷା ଓ ସଂଗ୍ରହ- ଭୁବନେଶ୍ୱର
ସିଂହ, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ	୧୯୬୯	ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଧର୍ଷଣ, କଟକ
	୧୯୭୭	ସଂସ୍କୃତିର ବୈପ୍ଳବିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧ, ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଷୋର, କଟକ ।
	୧୯୮୫	ନିଃସଂଗ ପଦାତିକ
ସେନାପତି	୧୯୬୩	ଫକୀରମୋହନ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟସ୍ ଷୋର, କଟକ ।
ଫକୀରମୋହନ		
ସେନାପତି, ମୋହିନୀ	୧୯୩୯	ବିବିଧ ପ୍ରସଂଗ, କଟକ ।
ମୋହନ		

ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ
 (୧୯୦୫-୧୯୭୩) ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ବନ୍ଧୁ
 ଆୟାମବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ । କବି, ପ୍ରାବନ୍ଧିକ,
 ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଓ ଚିନ୍ତାନାୟକ ଭାବରେ ଜୀବନର
 ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସେ ଆବିର୍ଭୂତ । ସଂପୃକ୍ତ
 ପୁସ୍ତକରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ବିଚାରଧାରାର ବିଭିନ୍ନ
 କୋଣ ଅନୁକୋଣ, ଉପରେ ଆଲୋଚନା
 କରାଯାଇ ଚିନ୍ତାନାୟକ ଭାବରେ ତାଙ୍କର
 ମୌଳିକତା ଉପସ୍ଥାପିତ । ମାନସିଂହଙ୍କ କାବ୍ୟ
 କବିତା, ନାଟକ, ଉପନ୍ୟାସ, ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ,
 ଶିକ୍ଷା ଓ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପୁସ୍ତକାବଳୀ ଓଆ
 ସଂପାଦକୀୟ ଆଦି ବିପୁଳ ରଚନାରାଜିକୁ
 ବିଶ୍ଲେଷଣ କରାଯାଇ ତାହା ଭିତ୍ତିରେ ତାଙ୍କ
 ଚିନ୍ତାଧାରାର ସ୍ବରୂପ ଓ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଉଦ୍ଘାଟିତ ।